

स्त्री. कमलापाईस
सप्रेम.

प्रस्तावना

चौथीय वर्षापूर्वी मी कालिदासविषयक ग्रंथ लिहिला. तो सर्वमान्य होऊन त्याचे हिंदी, उत्कल व इंग्रजी भाषांत अनुवादही झाले आहेत.

‘कालिदास’ ग्रंथाची गुणवत्ता पाहून मी भवभूतीवरही तसाच ग्रंथ लिहावा अशी सूचना मला अनेक मित्रांनी केली. किंबहुना, मी गेली जवळजवळ पन्नास वर्षे विदर्भात राहत असल्यामुळे वैदर्भ कवि भवभूतीवर सर्वव्यापक असा ग्रंथ नसल्याने तसा ग्रंथ लिहिणे हे माझे एकप्रकारे कर्तव्यच होते. पण इतर कार्यांत मी व्यग्र असल्याने ते माझ्या हातून पार पडले नव्हते. मध्यंतरी माझे भारताच्या प्राचीन इतिहासाकडे लक्ष आकृष्ट होऊन मला त्या क्षेत्रात बरेच कार्य करता आले. त्याच्या अनुषंगाने भवभूतिविषयक अनेक प्रश्नांचा—त्याचे जन्मस्थान, त्याचे उम्बेकाशी ऐक्य, त्याच्या नाटकात उल्लेखिलेल्या कालप्रियनाथाचा शोध, त्याचे ‘कुन्दमाले’च्या कर्त्याशी पौर्वापर्य इत्यादिकांना—अभ्यास करून मी त्यावर मराठीत व इंग्रजीत लेख लिहिले. मराठीतील बहुतेक लेख माझ्या ‘संशोधनमुक्तावली’च्या विविध सर्गांत पुनर्मुद्रित झाले आहेत. पण मी भवभूतीवर सर्वव्यापक ग्रंथ लिहिला नव्हता. महाविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांकरिता अनेक प्राध्यापकांनी त्याच्या ग्रंथांच्या सटीप आवृत्त्या काढल्या असल्या तरी तद्विषयक सर्व प्रश्नांची चर्चा करणारा ग्रंथ अद्यापि मराठीत कोणी लिहिला नाही. ही उणीव प्रस्तुत ग्रंथाने भरून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तुत ग्रंथ सामान्य वाचकांकरिता लोच विद्वान् संशोधकांकरिताही आहे. त्यात भवभूतीच्या ग्रंथांविषयी सविस्तर माहिती दिली आहे आणि त्यातील अनेक उत्कृष्ट श्लोक देऊन त्यांचे भाषांतर दिले आहे. तसेच त्याच्या ग्रंथांच्या गुणदोषाची आणि तद्विषयक इतर प्रश्नांची सविस्तर चर्चा केली आहे. हा माग सामान्य वाचकांस मनोरंजक वाटेल अशी भाशा आहे. भवभूतिविषयक काही प्रश्न अत्यंत वादग्रस्त आहेत. गेल्या पन्नासपाऊणशे वर्षांत अनेक विद्वानांनी त्यांच्यावर लिहिले आहे. त्यांच्या मतांचा अंतर्भाव आणि परीक्षण प्रस्तुत ग्रंथात केले आहे. त्यांमध्ये सर्व ठिकाणी जरूर ते संदर्भ दिले आहेत. यांतील प्रत्येक प्रकरणात बहुश्रुत वाचकांस नवीन संशोधन, माहिती व विचार आदळतील असा मला भरंवसा आहे. काही प्रश्नाची

चर्चा सामान्य वाचकांस कंटाळवाणी पण विद्वानांस महत्त्वाची वाटेल अशी आहे. ती चार परिशिष्टांत दिली आहे.

प्रस्तुत ग्रंथात मराठी महामंडळाने स्वीकारलेल्या शुद्धलेखननियमांप्रमाणे लेखन केले आहे. फक्त संस्कृत तत्सम शब्दाच्या अखेरचे ह्रस्व स्वर दीर्घ केले नाहीत.

प्रस्तुत पुस्तक लिहितांना मला अनेक ग्रंथांचा उपयोग झाला. त्यांचे ऋण ठिकठिकाणी संदर्भ देऊन मान्य केले आहे. भवभूतीच्या नाटकातून उतारे देताना त्याच्या उपलब्ध चिकित्सक आवृत्तींचा उपयोग केला आहे. या सर्व ग्रंथकारांचा मी अत्यंत आभारी आहे. भवभूतीच्या जन्मस्थानाचा शोध मी बत्तीस वर्षांपूर्वी भडारा जिल्ह्यातील आमगावाजवळचे पद्मपुर समष्ट पाहून केला. त्या वेळी प्रा. ल. रा. कुळकर्णी आणि पद्मपुरास शिक्षक असलेले श्री. मय्याजी जोशी हे माझ्याबरोबर होते. प्रस्तुत पुस्तक लिहिण्याचे ठरविल्यावर पद्मपुर पुनः पाहणे आवश्यक वाटले. गतवर्षी डॉ. देव, डॉ. दवळीकर आणि प्रा. ओंप्रकाश वर्मा यांच्याबरोबर मी ते पुनः पाहण्यास गेलो. त्या वेळी तेथील अवशेषाचे पुनः फोटो घेण्यात त्यांचे साहाय्य झाले. या सर्व मित्रांचा मी अत्यंत आभारी आहे.

गतवर्षी हे पुस्तक अर्धे लिहून झाल्यावर मी हृदयविकाराने आजारी पडलो. तेव्हा ते माझ्या हातून पुरे होईल काय याची शंका उत्पन्न झाली. तथापि त्याही स्थितीत लेखन चालू ठेवून मी ते पूर्ण केले. परमेश्वरकृपेने आज ते छापूनही झाले आहे याबद्दल मला अत्यानंद होत आहे.

हे पुस्तक गेल्या चाळीस वर्षांत संसाराची व्यवस्था संभालून जिने मला संशोधन-कार्याकरिता अवश्य ती फुरसत आणि मनःस्वास्थ्य प्राप्त करून दिले त्या माझ्या सहधर्मचारिणीला प्रेमाने अर्पण करित आहे.

प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशनाकरिता स्वीकारून पॉप्युलर प्रकाशनचे श्री. रामदास भट्टकळ यानी मला ऋणी केले आहे. त्याबद्दल त्याचे मनःपूर्वक आभार मानतो. नागपूरच्या नारायण मुद्रणालयाचे श्री. पा. ना. बनहट्टी यानी ते सुक आणि निर्दोष छापून दिले याबद्दल मी त्याचाही आभारी आहे.

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
प्रस्तावना	सात
१ भवभूतीचा काल	१
२ भवभूतिकालीन परिस्थिति	१२
३ जन्मस्थानाची समस्या	३०
परिशिष्ट १—पद्मपुरच्या स्थानाविषयी आमच्या सिद्धान्तावर डॉ. काणे यांचे आक्षेप व त्यांचे परीक्षण	४५
४ भवभूतीचे जीवनचरित	५२
परिशिष्ट २—भवभूति आणि उम्बेक	८२
परिशिष्ट ३—‘कालप्रियनाथ म्हणजे काली येथील सूर्यदेव’ या सिद्धान्तावर डॉ. काणे यांनी घेतलेल्या आक्षेपांचे परीक्षण	१००
५ महावीरचरित	१०६
६ मालतीमाधव	१४४
७ उत्तररामचरित	१९८
परिशिष्ट ४—उत्तररामचरित आणि कुन्दमाला	२६८
८ भवभूतीच्या ग्रंथांचे विशेष	२९४
९ भवभूतीचे विचार	३२९
१० भवभूति आणि उत्तरकालीन संस्कृत नाटककार	३४५
परिशिष्ट ५—भवभूतीचे स्फुट श्लोक	३८०
परिशिष्ट ६—भवभूतिस्तुतिकुसुमाञ्जलिः काही संदर्भग्रंथ व लेख	३८४
सूची	३८७
चित्रांची व नकाशाची सूची	
१ पद्मपूर येथील प्राचीन मूर्ति विष्णु व सरस्वती शिव व पार्श्वनाथ	पृ. ४० समोर
२ पद्मपूर येथील देवालयाने अवशेष.	पृ. ४८ समोर
३ भवभूतिकालीन पन्नावती	पृ. ७२ समोर

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२३	१३	' बप्पमट्टिचरिता 'त	' बप्पमट्टिचरिता 'त
२७	२४	कपालस्थली	कपोलस्थली
८०	२४	' सुभाषितरत्नाकर '	' सुभाषितरत्नकोष '
११३	२	-इचंतन्यमान्मूलय-	-इचंतन्यमामीलय-
११३	१६	-चीराजनानि	चीराजिनानि
१४८	९	निष्कंभक	विष्कंभक
१८६	१५	माधवाशी	नन्दनाशी
२७८	३२	वार्षिक १९६८	वार्षिक १९६७
३१६	१७	यस्यायभितः	यस्यायमभितः
३२२	३१	मा. च.	म. च.

ग्रंथांचे संक्षेप

अं. मां. इ. — अॅनल्स ऑफ दि मांडारकर इन्स्टिट्यूट.

इ. क. चे. ई. — इन्क्रिपशन्स ऑफ दि कल्लुरि-वेदि ईरा.

इं. अॅ. — इंडियन अॅट्रिक्चरा.

उ. च. — उत्तररामचरित (सं. श्री. कृ. बोगेवळकर).

ए. ई. — एपिग्राफिया इंडिका.

नि. प्र. — निर्णयसागर प्रत.

म. च. — महाबीरचरित (सं. वोडरमल्ल).

मा. मा. — माल्त्रीमाधव (सं. रा. गो. मांडारकर).

रघु. — रघुवंश.

ए. मु. — एक्तिमुक्तावलि.

A. S. I. R. — Archaeological Survey of India Report.

H. C. I. P. — History and Culture of the Indian People.

J. B. B. R. A. S. — Journal of the Bombay Branch of
the Royal Asiatic Society,

प्रकरण पहिले

भवभूतीचा काल

कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

—राजतरंगिणी ४, १४४.

कोणत्याही संस्कृत ग्रंथकाराच्या चरित्राविषयी लिहिताना प्रथम त्याच्या कालाचा प्रश्न सोडवावा लागतो. कारण सामान्यतः संस्कृत ग्रंथकार स्वतःविषयी किंवा स्वतःच्या कालाविषयी काहीही माहिती देत नाहीत. संस्कृत वाङ्मय इतर विषयांत कितीही समृद्ध असले तरी त्यात इतिहासग्रंथाची मोठी उणीव आहे. अत्यंत प्राचीन काळी अशी परिस्थिती नसावी. 'अथर्ववेद'त (११, ६, ११) इतिहासपुराणांचा उल्लेख आहे. तसाच तो 'बृहदारण्यकोपनिषदा'त (२, ४, १० इत्यादि) व 'छांदोग्योपनिषदा'तहि येतो. 'छांदोग्योपनिषदा'त तर इतिहासपुराणांला 'पाचवा वेद' किंवा 'वेदांचा वेद' असे म्हंटले आहे. वेदांचा अर्थ इतिहासाच्या दृष्टीने जे लावत त्यांना ऐतिहासिक म्हणत. त्याच्या अर्थपद्धतीची काही उदाहरणे यास्काच्या 'निरुक्ता'त दिली आहेत. 'महाभारता'ला 'जय' नामक इतिहास म्हणत; कारण त्यात पांडवांनी कौरवांवर मिळविलेल्या जयाचे वर्णन होते. पुढे मात्र इतिहास लिहिण्याची पद्धत प्रचारातून गेली. पुराणांत अत्यंत प्राचीनकाळापासून ख्रिस्तोत्तर तिसऱ्या-चौथ्या शतकापर्यंत होऊन गेलेल्या प्रमुख राजवंशांच्या वंशावळी आहेत. त्यात इतर माहिती मात्र काहीही नाही. नंतरच्या काळात बाणाचे 'हर्षचरित', बिल्हणाचे 'विक्रमांकदेवचरित',

जोनराजांचे 'पृथ्वीराजविजय' अशी काही राजचरित्रे लिहिली गेली; पण त्यात इतिहासापेक्षा काव्यच जास्त आहे. त्यात कालाचा एकही उल्लेख सापटणार नाही. याला अपवाद एकच. तो म्हणजे कल्हणांन लिहिलेला 'राजतरंगिणी' नामक काश्मीरचा इतिहास. त्याकरिता त्याने प्राचीन इतिहासग्रंथ, कोरीत्र लेख, ढानपत्रे, प्रशस्त्या, हस्तलिखित ग्रंथ इत्यादिकांतून मोठ्या परिश्रमाने माहिती जमविली होती. तरीहि ख्रिस्तोत्तर आठव्या शतकाच्या पूर्वीचा त्याने लिहिलेला काश्मीरचा इतिहास विस्वसनीय मानला जात नाही. त्यातील विधानामुळे प्राचीन इतिहासाला मदत होण्याऐवजी त्यात घोटाळे मान उत्पन्न झाले आहेत. उदाहरणार्थ, विक्रमादित्य आणि मातृगुप्त यांच्याविषयी त्याने दिलेल्या कथा पाहा. त्या दंतकथांवर आधारल्या आहेत आणि म्हणून अस्सल तत्कालीन ऐतिहासिक पुराव्यापुढे त्या टिकू शकत नाहीत. १

भारतात सार्वभौम सत्ता गाजविलेल्या राजवशाच्या इतिहासाची ही कथा; मग त्यांच्या आश्रयास राहिलेले कवि, नाटककार, रत्नज्ञ, कलाकार इत्यादिका-विषयी विचारावयास नको. त्यांच्या कालाविषयी, चरित्राविषयी, तत्कालीन परिस्थितीविषयी माहिती उपलब्ध साधनावरून कणाकणाने जमवावी लागते आणि ती पारखून घ्यावी लागते.

आपला भवभूति या सामान्य नियमाला अपवाद नाही. त्याने तीन नाटके लिहिली आहेत. त्यात त्याने इतर संस्कृत ग्रंथकारांच्या मानाने स्वतःच्या पूर्वजा-विषयी, जन्मस्थानाविषयी व विद्वत्तेविषयी बरीच माहिती दिली आहे. तिचा विचार पुढील एका प्रकरणात करू. पण त्याने स्वतःच्या कालाविषयी आपल्या ग्रंथात चकार शब्द काढला नाही, तसेच स्वतःच्या आश्रयदात्याविषयी किंवा समकालीन ग्रंथकाराविषयीही काहीहि उल्लेख केला नाही. त्यामुळे त्याचा काल उपलब्ध प्रमाणावरून अनुमानाने ठरवावा लागतो.

भवभूतीच्या कालाची प्रमाणे--

(१) राजतरंगिणीतील उल्लेख—ख्रिस्तोत्तर बाराव्या शतकात काश्मीरमध्ये होऊन गेलेल्या कल्हणाच्या 'राजतरंगिणी'त कर्कोट अथवा नागवंशातील विख्यात नृपति ललितादित्य मुक्तापीड याच्या त्रिजयाविषयी सविस्तर माहिती आली आहे. त्यामध्ये कल्हण त्या राजाच्या कनोजनृपति यशोवर्म्यावरील विजयाचे पुढील वर्णन देतो—

यशोवर्माद्रिवाहिन्याः क्षणात्कुर्वन् विशोषणम् ।
 नृपतिर्ललितादित्यः प्रतापादित्यतां ययौ ॥
 मतिमान् कन्यकुब्जेन्द्रः प्रत्यभात्कृत्यवेदिनाम् ।
 दीप्तं यत् ललितादित्यं पृष्ठं दत्त्वा न्यपेवत ॥

* * *

कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

(तरंग. ४, श्लो. १३४, १३५, १४४)

(सूर्य जसा आपल्या उष्णतेने नदी शुष्क करतो त्याप्रमाणे ललितादित्याने यशो-
 वर्माच्या सेनेचा क्षणात परामव करून लोकात प्रतापादित्य नाव मिळविले. तो
 कनोजचा राजा राजनीतिज्ञाना शहाणा वाटला; कारण महाप्रतापी ललितादित्याला
 आपली पाठ दाखवून तो शरण आला. वाक्पतिराज आणि श्रीभवभूति यांनी ज्याची
 सेवा केली होती आणि स्वतः जो कवि होता असा यशोवर्मा पराजय पावल्यावर
 ललितादित्याच्या गुणाचा भाव घेतला.)

या दृष्टीकात भवभूतीचे कनोजनृपति यशोवर्मा याचा राजकवि म्हणून वर्णन आले
 आहे. तसेच त्याच्या बरोबर वाक्पतिराज हाही त्या राजाच्या समेत कवि होता
 हेहि सांगितले आहे. हा वाक्पतिराज 'गडबध' ('गौडबध') या प्राकृत
 काव्याचा कर्ता. त्या काव्यात कनोजच्या यशोवर्माच्या द्विविजयाचे व त्यात त्याने
 केलेल्या गौडाच्या (पश्चिम बंगालच्या) राजाच्या वधाचे वर्णन आले आहे.
 त्यावरून तो यशोवर्माच्या राजसमेत होता यात संशय नाही. तो भवभूतीचा
 समकालीन होता कारण त्याने आपल्या काव्याच्या पुढील गाथेत (क्र. ७९९)
 भवभूतीचे ऋण मोठ्या विनयाने उल्लेखिले आहे—

भवभूज्जलहिनिगयकव्वाभयरसकणा इव फुरन्ति ।

जस विसेसा अज्जवि विपडेसु क्हाणिवेशेसु ॥

(संस्कृत छया—

भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य विशेषा अद्यापि विकटेषु कथानिवेशेषु ॥)

(वाक्पतिराज स्वतःविषयी म्हणतो 'भवभूति हा सागरासारखा आहे. सागरातून
 मन्थनाने अमृत बाहेर आले त्याप्रमाणे माझ्या सुंदर काव्यात भवभूतीच्या काव्यातील
 विशेष अद्यापि उज्वल रूपाने दिसतात.')

या दृष्टीकातील वर्णनावरून भवभूति हा वाक्पतिराजाच्यापेक्षा ज्येष्ठ असा
 राजकवि होता आणि 'गौडबध' काव्यरचनेच्या काळी तो दिवंगत झाला होता असे

अनुमान करता येते. 'गौडवध' काव्याचा रचनाकाल त्यातील ८२७ ते ८३१ या गाथातील कृष्णाकृति सूर्यग्रहणाच्या' वर्णनावरून गणिताने काढता येतो. मुप्रसिद्ध जर्मन संशोधक याकोबी याने ते ग्रहण १४ ऑक्टोबर सन ७३३ या वर्षी झाले असे दाखविले आहे.' त्यापूर्वी काही काल भवभूतीचे निघन झाले असावे. अर्थात् भवभूति ख्रिस्तोत्तर आठव्या शतकाच्या आरंभी होऊन गेला असावा.

भवभूतीचा आश्रयदाता कनोजनृपति यशोवर्मा याचा शिलालेख नालंदा येथे सापडला आहे, पण त्यात कालाचा उल्लेख नाही. तथापि 'राजतरंगिणी'तील पूर्वोक्त प्लोकाने काश्मीरच्या ललितादित्य-मुक्तापीडाने त्याचा पराभव केल्याचे वर्णन आहे, त्यावरूनही त्याच्या कालविषयी अनुमान करता येते.

(२) ललितादित्याचा काल—ललितादित्य हा कर्कोट वशातील राजा. त्याच्या पूर्वी त्या वंशात दुर्लभवर्धन, दुर्लभक, चंद्रापीड व तारापीड हे राजे होऊन गेले. त्याच्या तसेच इतरही राजांच्या कारकीर्दीची वर्षे कसहणाने दिली आहेत. त्यावरून ललितादित्याचा काल ठरविता येतो. हा काल ठरविण्याचे दोन प्रकार आहेत. (१) काश्मीरात ललितादित्याच्या पूर्वी होऊन गेलेल्या सर्व राजांच्या कारकीर्दीच्या वर्षांची बेरीज करून, किंवा (२) कसहणाने राजतरंगिणी इ. स. ११४८-४९ मध्ये लिहिली त्याच्या पूर्वी आणि ललितादित्याच्या नंतर झालेल्या राजांच्या कारकीर्दीची वर्षे सन ११४८ मधून वजा करून, अशा दोन प्रकारानी ललितादित्याचा काल निश्चितपणे ठरविता येतो. यापैकी पहिली पद्धत पात्रीची नाही. कारण कसहणाला सामान्यतः आठव्या-नवव्या शतकापूर्वीच्या कालविषयी बिनचूक माहिती नव्हती. उदाहरणार्थ, त्यापैकी रणादित्य नामक राजाला त्याने तीनशे वर्षांची कारकीर्द दिली आहे ('राजतरंगिणी', ३, ४७०). दुसऱ्या पद्धतीने काढलेला काल मात्र खरा ठरण्याचा पुष्कळ संभव आहे. कारण त्याविषयी चांगली साधने कसहणाला उपलब्ध होती. ललितादित्यापामुळे कसहणाने स्वकालीन जयसिंह राजांच्या कारकीर्दीच्या बाबीसाख्या वर्षी राजतरंगिणी लिहिली तोपर्यंत ४१५ वर्षे ७ महिने व ११ दिवस झाले होते, हे शक

१. या ग्रहणाचे वर्णन करणारी पुढील गाथा (क्र. ८२९) पाहा
 रोसधुयचलणतेल्लोककलच्छिविच्छूढणेउरच्छाय ।
 विवराहकेउभिण्ण रविबिम्ब विगलइ नहम्मि ॥
 (रोपधूतचरणायास्त्रैलोक्यलक्ष्मीविच्छूढनूपुरच्छायम् ।
 विवराभकेतुभिन्न रविबिम्ब विगलति नभसि ॥)

- २ Gottungen Gelehrte Anzeigen, 1888, Vol II, pp. 67-68.

पांडुरंग पंडित यांनी दाखविले आहे.^१ कल्हणाने राजतरंगिणी इ. स. ११४८-४९ मध्ये लिहिली हे मागे सांगितले आहे. त्यानून हा काल वजा केल्यावर इ. स. ६९३ हे वर्ष ललित्यादित्याच्या राज्यारोहणाचे ठरते. त्याने ३६ वर्षे, ७ महिने व ११ दिवस राज्य केले असे कल्हण सांगतो. तेव्हा ललित्यादित्य इ. स. ६९३ ते ७३० या काळात होऊन गेला असे 'राजतरंगिणी'तील उल्लेखांवरून सिद्ध होते.

ललित्यादित्याचा हा काल जॅ. याकोर्षांनी गौडवधकाव्यातील सूर्यग्रहणाच्या वर्णनाशी जुळत नाही. कारण 'गौडवधकाव्यात'त यशोवर्म्याने आणि 'राजतरंगिणीत'त ललित्यादित्याने त्याच देशात (उदाहरणार्थ, मगध, गौड, वंग, दक्षिणापथ यामध्ये) विजय प्राप्त केल्याचे वर्णन आहे. दोघांच्याही विजयांचे वर्णन सत्य असल्यास ते एकामागून एक झाले असे मानावे लागते. अर्थातच ललित्यादित्याचा दिग्विजय मागाहून झाला असावा. पण धर टरविलेले काळ याच्या उलट दिसतात. तेव्हा कल्हणाने सांगितलेल्या काळात काही चूक असावी.

चिनी इतिहासग्रंथांवरून ही चूक दुरुस्त करता येते. चिनी लोकांना आपणापेक्षा इतिहासाचे महत्त्व जास्त वाटत होते. त्यांनी लिहिलेले इतिहास जास्त विश्वसनीय आहेत. या काळात भारत व चीन या देशात परस्परांच्या राजदूतांची नेमणूक होत होती असे दिसते. भारतीय वाङ्मयात चिनी राजदूतांचे निर्देश नाहीत, पण चिनी इतिहासात भारतीय दूतांचे उल्लेख आढळतात. ताम राजवंशाच्या इतिहायात चेतोलोपित्री (चंद्रापीड) (ललित्यादित्याच्या पूर्वीचा दुसरा राजा) याने अरबांच्या हस्त्यापासून आपले संरक्षण व्हावे म्हणून चीनचे साहाय्य मागण्याकरिता इ. स. ७१३ मध्ये आपला वकील पाठविला होता^२ असा उल्लेख आहे तो खरा दिसतो. चीनच्या राजाने त्याला सन ७२० मध्ये राजदूतपे पाठविल्याचाही उल्लेख आहे. पण कल्हणाच्या वर्णनाप्रमाणे चंद्रापीड हा सन ६८९ मध्येच कालवध झाला होता. तेव्हा कल्हणाच्या कालनिर्देशात सुमारे ३१ वर्षांची चूक असावी. अर्थातच ललित्यादित्याचा काल इ. स. ७२४ ते ७६१ मानावा लागतो. या कालाशी 'गौडवध'तील सन ७३३ च्या सूर्यग्रहणाचा उल्लेख जमतो.^३

(३) चिनी यथांतील उल्लेख : या काळाचे समर्थन दुसऱ्याही काही उल्लेखांवरून होते. चिनी इतिहासग्रंथांवरून असे दिसते की 'मध्य भारता'चा राजा

१. 'गजध्वजो' (द्वितीयावृत्ति), प्रस्तावना, पृ. ४२.

२. H. C. I. P., Vol. III, p. 132.

३. स्टोइन्-राजतरंगिणी, प्रस्तावना, पृ. ८९.

इचाफानमो याने राज्यारोहणानंतर लौकरच सन ७३१ मध्ये आपला मंत्री सेगपोत याला चीनच्या सम्राटाची नटत मागण्याकरिता त्या देशाला पाठविले होते. मध्य-भारताचा इचाफानमो म्हणजे कनोज येथे राज्य करणारा यशोवर्मा यात संशय नाही. तेव्हा तो सुमारे सन ७२५ मध्ये गादीवर आला असावा. तो ललितादित्याचा (सुमारे सन ७२४-७६१) समकालीन होता आणि याच्या काली कंकणाकृति सूर्यग्रहण सन ७३३ मध्ये झाले होते, या पूर्वोक्त कालानिर्णयाशी हे अनुमान जुळते.

(४) जैन ग्रंथांतील उल्लेख : काही जैन ग्रंथांतील उल्लेखावरून यशोवर्माच्या कारकीर्दीची अन्त्य मर्यादाही ठरविता येते. त्या उल्लेखांवरून असे दिसते की यशोवर्मा विक्रम संवत् ८०० (इ. स. ७४३) मध्ये गादीवर होता. राजशेखराच्या 'प्रबन्ध-कोशा'त म्हटले आहे की विक्रम संवत् ८०७ (इ. स. ७५०) यशोवर्माचा पुत्र आमराज याला जैनमुनि बप्पमट्टि याने जैनधर्माची दीक्षा दिली. पुढे आमराज गादीवर आल्यानंतर विक्रम संवत् ८११ (सन् ७५४) मध्ये बप्पमट्टीला सुरिपद प्राप्त झाले. 'प्रबन्धचरिता'तील हे उल्लेख विद्वसनीय वाटतात. तेव्हा यशोवर्मा इ. स. ७५० ते ७५४ या कालात मृत्यु पावला असावा. अर्थातच त्याची कारकीर्द इ. स. ७२५ पासून सुमारे ७५२ पर्यंत असावी असे दिसते. हा काल 'राजतरंगिणी'तील व 'गौडवध' काव्यांतील पूर्वोक्त उल्लेखांशी सुसंगत आहे.

वाक्पतिराजाने 'गौडवध' काव्य इ. स. ७३५ च्या सुमारास पूर्ण केले असावे. भवभूति हा त्याचा समकालीन ज्येष्ठ राजकवि. तेव्हा त्याच्या ग्रंथांचा निर्माणकाल ख्रिस्तोत्तर आठव्या शतकाचा पहिला पाद व दुसऱ्या पादाचा आरंभ (इ. स. ७०० ते ७३०) हा ठरतो.

भवभूतीच्या कालाची पूर्वमर्यादा

संस्कृत वाङ्मयातील उपलब्ध ग्रंथांच्या पुराव्याने बरीच काळ समर्थित होतो.

(१) भवभूति आणि कालिदास : भवभूतीच्या नाटकांवर कालिदासाच्या वाक्यनाटकाची छाप पडलेली दिसून येते. 'मालतीमाधवा'च्या दुसऱ्या अंकात कामन्दकी दुष्यन्त-शकुन्तला आणि पुरुरवा-उर्वशी यांच्या प्रेमविवाहाची उदाहरणे देते, 'ती कालिदासाच्या 'शाकुन्तल' व 'विक्रमोर्वशीय' नाटकावरूनच मुचलेली दिसतात. मालती आणि माधव यांचा विवाह जुळवून आणणाऱ्या कामन्दकीचे पात्र 'मालविकाग्निमित्रा'तील पण्डिता कौशिकीवरून मुचलेले दिसते. 'मालतीमाधवा'त विरही माधव मेषाला आपल्या प्रियेकडे सन्देश नेण्यास सांगतो.^१ तो प्रसंग

१. मा मा., अ २.

२. पूर्वोक्त, अ. ९.

‘मेघदूता’वरून सुचला असावा. या श्लोकांने वृत्त ‘मेघदूता’तल्याप्रमाणे मन्दा-
क्रान्ताच आहे. एवढेच नाही तर, त्यातील काही शब्दप्रयोग ‘शाकुन्तल’—
‘मेघदूता’ वरूनच मुचलेले दिसतात. उदाहरणार्थ, पुढील उतारे पाहा—

(१) ‘मेघदूत’ (श्लो. १०)—

आशाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानाम् ।
सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रणद्धि ॥

‘मालतीमाधव’ (९, २६)—

आशातन्तुर्न च कथयतात्पन्तमुच्छेदनीयः ।
प्राणत्राणं कथमपि करोत्यायताक्ष्याः स एकः ॥

(२) ‘मेघदूत’ (श्लो. ११०)—

कञ्चित्तोम्य व्यवसितमिदं बन्धुकृत्यं त्वया मे ।
‘मालतीमाधव’

कञ्चित्तोम्य प्रियसहचरी विद्युबालिङ्गति त्वाम् ।

(३) ‘शाकुन्तल’ व ‘मालतीमाधवां’तील पुढील उतारे पाहा—

‘शाकुन्तल’ (१, २०)—

मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

‘मालतीमाधव’ (९, २५)—

विश्वम्बिभ्रतुरपतिप्रनुर्लक्ष्म लक्ष्मीवदेतत् ॥

(४) ‘शाकुन्तल’ व ‘उत्तररामचरितां’तील लहान बालकाच्या वर्णनांतील साम्य पाहा.

‘शाकुन्तल’ (७, १७)—

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासं—

रथ्यक्तवर्णं रमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥

‘उत्तररामचरित’ (४, ४)—

अनियतवदितस्मितं विराजत्कृतिपयकोमलदन्तकुङ्मलाग्रम् ।

यदनकमलफ शिशोः स्मरामि स्खलदसमञ्जुसमुग्धजल्पितं ते ॥

याशिवाय ‘उत्तररामचरिता’त विविध प्रमाणांवरून रामाला कुश व लव हे
सीतेचेच पुत्र असावे असे वाटते, तो प्रसंग ‘शाकुन्तला’च्या सादच्या अंकातील
सर्वदमनाच्या प्रत्यभिज्ञानप्रसंगावरून सुचला असावा.

ही साम्ये इतकी उघड आहेत की त्यांवरून भवभूति कालिदासानंतर होऊन गेला असावा असे निश्चित अनुमान करता येते. कालिदास इ. स. ४०० च्या सुमारास होऊन गेला असे आम्ही इतरत्र सिद्ध केले आहे.^१

(२) बाण व दण्डी यांच्या ग्रंथांतील अनुल्लेख : बाण हा हर्षाच्या (इ. स. ६०६-६४७) दरबारी होता. त्याने आपल्या ' हर्षचरिता 'च्या प्रारंभिक श्लोकांत पूर्वकालीन कर्वाची किंवा त्याच्या ग्रंथाची (उदाहरणार्थ, सातवाहन, प्रवरसेन, मास, कालिदास, हरिचन्द्र, ' बृहत्कथा', ' वासवदत्ता ' इत्यादिकांची) स्तुति केली आहे पण त्यामध्ये भवभूतीचा किंवा त्याच्या ग्रंथाचा उल्लेख नाही. त्याप्रमाणेच अलीकडे सापडलेल्या दण्डीच्या ' अवन्तिसुन्दरीकथे 'तही (इ. स. ६७५-७००) भवभूतीचा निर्देश नाही. ही प्रमाणे अभावात्मक असली तरी इतर प्रमाणांच्या साहाय्याने ती भवभूति इ. स. ७०० नंतर होऊन गेला असावा हे अनुमान समर्थित करतात.

याप्रमाणे इ. स. ७०० च्या पूर्वी भवभूतीचा उल्लेख आढळत नाही. ही झाली त्याच्या काळाची पूर्वमर्यादा. आता त्या कालाची उत्तरमर्यादा पाहू.

भवभूतीच्या कालाची उत्तरमर्यादा

इ. स. ८०० नंतर भवभूतीचे उल्लेख किंवा त्याच्या ग्रंथानून घेतलेली उदाहरणे आढळतात.

(१) भवभूति आणि वामन : वामनाच्या ' काव्यालंकारसूत्रवृत्ती 'त भवभूतीच्या नाटकानून काही उदाहरणे घेतली आहेत. गौडी रीतीचे ' ओजःकान्तिमती गौडीया ' असे लक्षण देऊन वामनाने (अधिकरण १, अध्याय २, सूत्र १२) भवभूतीच्या ' महावीरचरिता 'तील (अं. १, श्लो. ५४) खालील श्लोक उदाहरण म्हणून दिला आहे—

दोदण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुदंष्ट्रावभङ्गोद्यत-

ष्टंकारध्वनिरायंवालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः ।

द्राक्ष्यप्राप्तकपालसपुटमिलद्ब्रह्माण्डभाण्डोदर-

भ्राम्यस्तिपण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति ॥

पुढे चौथ्या अधिकरणात (अध्याय ४, अं. ३, सू. ६) रूपकाचे ' उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्वारोपो रूपकम् ' असे लक्षण देऊन उत्तररामचरितातील (अं. १, श्लो. ३८) पुढील उदाहरण दिले आहे—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्षातर्नयनयो-

रसावस्थाः स्पर्शां वपुषि बहलश्चन्दनरसः ।

१. ' कालिदास ' (द्वितीयावृत्ति), पृ. ३५-४४.

अयं कण्ठे बाहुः क्षिप्रमसृणो भोवितवन्तरः

किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

‘काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति’कार वामन इ. स. ८०० च्या सुमारास होऊन गेला असावा असे विद्वानांनी ठरविले आहे.^१ त्यापूर्वी भवभूति होऊन गेला असावा.

(२) भवभूति आणि राजशेखर : राजशेखराने आपल्या ‘धालरामायणा’च्या प्रस्तावनेत सूत्रधाराच्या तोंडी पुढील श्लोक घातला आहे.

वभूव वल्मीकभवः कविः पुरा

ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्डताम् ।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया

स वर्तते संप्रति राजशेखरः ॥

(‘धालरामायण’, १, १६; ‘बालभारत’, १, १२)

(पूर्वी वाल्मीकि नामक कवि होऊन गेला; नंतर तो या जगात भर्तृमेण्ड या नावाने प्रसिद्ध झाला. नंतर तो भवभूति झाला. तोच आताचा राजशेखर होय.)

यामध्ये राजशेखर स्वतःस भवभूतीचा अवतार म्हणवितो. राजशेखर क्रोजनूपति प्रतीहारवंशी महेंद्रपाल (सन ८८५ ते ९१०) आणि महीपाल (सन ९१० ते ९१७), तसेच त्रिपुरीचा कलचुरि नृपति पहिला युवराजदेव (सन ९१५ ते ९४५) यांच्या दरबारी राजकवि होता. तेव्हा त्याचा काल सुमारे सन ८९० ते ९५० असा धरता लागतो.^२ त्याच्या पूर्वी बराच काल भवभूति होऊन गेला होता आणि मान्यताही पावला होता.

(३) भवभूति आणि सोमदेव—सोमदेव यानेही आपल्या ‘यशस्तिलकचम्पू’ (रचनाकाल इ. स. ९५९) च्या चौथ्या आश्वासात व्यास, मास, कालिदास, भारवि, भर्तृमेण्ड इत्यादिकांबरोबर भवभूतीचा महाकवि म्हणून उल्लेख केला आहे.

(४) भवभूति आणि घनञ्जय व भोज—‘दशरुपावलोक’चा कर्ता घनञ्जय (इ. स. ९७४-१०००) आणि ‘सरस्वतीकण्ठाभरणा’चा कर्ता भोज (इ. स. १०१०-१०५५) यांनी आपल्या ग्रंथांत भवभूतीच्या नाटकांतून उदाहरण दिली आहेत.^३

१. Kane, *History of Sanskrit Poetics*, p. 138.

२. Mirashi, *Inscriptions of the Kalachuri-Chedi Era*, Introd. pp. clxxv f.

३. दशरुपावलोक (निर्णयमागर आवृत्ति), पृ. ३८ वर भवभूतीचा उल्लेख आहे. त्यात त्याच्या नाटकातील अनेक उदाहरण आली आहेत. सरस्वतीकण्ठाभरण, पृ. ५१९, ५२० इत्यादि.

(५) भवभूति आणि सोड्डल : उदयमुन्दरीकथेचा कर्ता सोड्डल हा उत्तर कांकाणचे नृपति छित्तराज, नागाऊन व मुम्मुणि याच्या दरवारी राजकवि म्हणून होता. त्याने ई. स. १०५० च्या पूर्वी रचलेल्या त्या कथेत (पृ. १५४) भवभूतीची स्तुति पुढीलप्रमाणे केली आहे.^१

मान्यो जगत्यां भवभूतिरायः सारस्वते वर्त्मनि सायंबाह. ।

वाचं पताकामिव यस्य दृष्ट्वा जनः कवीनामनुपृष्ठमेति ॥

(या पृथ्वीतन्त्रावर वाङ्मयमार्गावरील साहित्यिकाच्या ताड्याचा मुख्य आर्य भवभूति हा आदरणीय आहे. त्याची वाणीरूपी पताका पाहून लोक कवींच्या मागोमाग जातात.)

(६) भवभूति आणि कुन्तक . 'वक्रोक्तिजीवित'कार कुन्तकाने (सु. सन १०००) भवभूतीचा 'सुंदर रचनेने मनोरम झालेल्या मुक्तकाचा (स्फुट श्लोकाचा) कर्ता' म्हणून उल्लेख केला आहे^२ आणि त्याच्या तीनही नाटकांनु उदाहरण घेतली आहेत.^३

(७) भवभूति आणि अभिनवगुप्त अभिनवगुप्त (सु. ९८० ते १०२०) याने मरताच्या 'नाट्यशास्त्रा'वरील आपल्या टीकेत 'महावीरचरित' आणि 'मालतीमाधव' यानून उदाहरण घेतली आहेत.^४

यानंतरच्या मम्मटादिकांच्या अलंकारग्रथात उद्धृत केल्या भवभूतीच्या नाटकातील उदाहरण सुप्रसिद्ध आहेत.

(८) भवभूति आणि सुभाषितसंग्रहकार भवभूतीचे अनेक श्लोक प्राचीन सुभाषित-संग्रहात संगृहीत केलेले आढळतात. त्यांपैकी सर्वांत प्राचीन अशा विशाकराच्या 'सुभाषितरत्नकोषा'त ३१ श्लोक नामनिर्देशासह आणि १३ श्लोक तसा निर्देश न करता घेतले आहेत.^५ विशाकर इ. स. च्या अकराव्या शतकात होऊन गेला. यानंतर सन १२०५ मध्ये रचलेल्या श्रीधरदासकृत 'सद्बुक्तिकर्णामृता'त भवभूतीचे अकरा श्लोक नामनिर्देशासह दिले आहेत.^६ त्यातील बहुतेक मुक्तक

१. सोड्डल, उदयसुंदरीकथा, प्रस्तावना, पृ. ६७

२. वक्रोक्तिजीवित, (स. मुद्दालकुमार दे), पृ. ७१

३. पूर्वोक्त, पृ. १२, ३९, २११ पाहा.

४. नाट्यशास्त्र-अभिनवभारती, भाग १, पृ. २९८ आणि भाग २ पृ. २२२.

५. सुभाषितरत्नकोष (हावर्ड ऑरिएटल सीरीज), प्रस्तावना, पृ. ८७

६. सद्बुक्तिकर्णामृता (स. हरदत्त शर्मा), प्रस्तावना, पृ. ८३

स्वरूपाचे आहेत. यापुढील अनेक सुभाषितसंग्रहात भवभूतीचे श्लोक घेतलेले आढळतात. त्याचा उल्लेख करण्याची जरूरी नाही.

वरील विवेचनावरून ख्रिस्तोत्तर ८०० पासून पुढे अनेक आलंकारिकांनी व सुभाषितसंग्रहकारांनी भवभूतीचे श्लोक नामनिर्देशासह किंवा तसा निर्देश न करता उद्धृत केलेले आढळतात आणि त्याची कीर्ति उत्तरोत्तर वृद्धिगत होत गेलेली दिसते. याशिवाय त्याने उत्तरकालीन अनेक नाटककारांवर आपली छाप पाडलेली दिसते. तिचे विवरण पुढे एका प्रकरणात करू.

वरील विवेचनावरून भवभूतीचा ग्रंथरचनेचा काल ख्रिस्तोत्तर ७०० ते ७३० असा ठरतो.

प्रकरण दुसरे

भवभूतिकालीन परिस्थिति

शास्त्रोपसृत्तशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा
विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्घनाः ।
तज्जाडयं वसुधाधिपस्य सुधियस्त्वथं विनापीश्वराः
कुत्स्याः स्युः सुपरीक्षकैर्न मणयो यैरघतः पातितः ॥

—मर्तुहरि

मागील प्रकरणात आन्तर व बाह्य प्रमाणावरून भवभूतीच्या ग्रन्थरचनेचा काळ ख्रिस्तोत्तर ७०० ते ७३० असा आपण निश्चित केला आहे. भवभूति विदर्भात जन्मला होता आणि त्याच्या आयुष्याचा उत्तर भाग उत्तर भारतात पन्नावती व कनोज येथे गेला होता, हे पुढील प्रकरणात दाखविले आहे. त्याचा आश्रयदाता कनोजनृपति यशोवर्मा ह्याचा पराजय काश्मीरनृपति ललितादित्य-मुक्तापीड याने केला होता हेहि 'राजतरंगिणी'तील उल्लेखावरून आपण मागील प्रकरणात पाहिले आहे. तेव्हा भवभूतीचा संबंध विदर्भ, उत्तर भारत आणि काश्मीर या प्रदेशाची आला होता हे सिद्ध झाले आहे. या प्रदेशात त्याच्या काळी कशी परिस्थिति होती हे पाहू. त्यायोगे त्याच्या आयुष्यातील काही घटनांवर प्रकाश पडण्याचा संभव आहे.

विदर्भ : विदर्भात ख्रिस्तोत्तर २५० ते ५०० या काळात वाकाटक वंशाची राजवट चालू होती. या काळाला विदर्भाचे सुवर्णयुग म्हटले जाते. कारण त्यामध्ये विदर्भाची राजकीय, धार्मिक आणि आर्थिक बाबतीत, तसेच संस्कृत व प्राकृत वाङ्मयात

आणि स्थापत्य, शिल्प व चित्रकलांत अमूतपूर्व प्रगति झाली.^१ वाकाटक राजवंशाच्या चार शाखा होत्या. त्यांपैकी दोन शाखांचे कोरीव लेख विदर्भात सापडले आहेत. वडील शाखेची राजधानी आरंभी नन्दिवर्धन (नागपूरपासून सुमारे २५ मैलावरचे नन्दरधन) येथे होती. ती पुढे द्वितीय प्रवरसेनाच्या कारकीर्दीत प्रवरपुर (वघ्यांपासून ६ मैलावरचे धाम नदीच्या काठचे पवनार) येथे हलविण्यात आली. तेथूनही ती काही काळानंतर पन्नपुर (मंडारा जिल्ह्यातील आमगावाजवळचे पदमपुर) येथे बदलली. पुढे या शाखेच्या अमलाखालचा प्रदेश दुसऱ्या म्हणजे वत्सगुप्त शाखेच्या राज्यात अन्तर्भूत झाला.

या ज्येष्ठ शाखेचे राज्य प्रथम प्रवरसेनाच्या मृत्यूनंतर सन ३३० मध्ये स्थापले गेले. ते सन ४९० पर्यंत (म्हणजे सुमारे १६० वर्षे) टिकले. या कालात विदर्भात हिंदुधर्माचा राजाश्रय मिळून त्याची भरभराट झाली. वैदिक यज्ञयाग झाले. अनेक देवालये बांधण्यात येऊन स्थापत्य व शिल्पकलांना उत्तेजन मिळाले आणि संस्कृत व प्राकृत भाषांत उत्कृष्ट काव्ये निर्माण झाली. त्यांपैकी 'भेवदूत' व 'सेतुबन्ध' (किंवा रावणवहो) ही अद्यापि उपलब्ध आहेत. या व इतर उत्कृष्ट काव्यनिर्मितीमुळे वैदर्भी नामक विशिष्ट रीति किंवा काव्यरचनापद्धति प्रचलित झाली. लोकांचे जीवन सुखी व समृद्ध झाले. त्याचे प्रतिबिंब कालिदासाच्या काव्यातील काही उल्लेखांत आढळते.^२ या शाखेच्या अमलाखाली विदर्भाचा पूर्व भाग होता.

विदर्भाच्या पश्चिम भागात वाकाटक वंशाची दुसरी शाखा राज्य करित होती. या शाखेतही अनेक प्रदापी राजे होऊन गेले. त्याची राजधानी वत्सगुप्त (सध्याचे अकोला जिल्ह्यातील वाशीम) येथे होती. या शाखेचा संस्थापक सर्वसेन हा वाकाटक-नृपति प्रथम प्रवरसेन याचा पुत्र. हा प्राकृत भाषेमध्ये 'हरिविजय' काव्याचा कर्ता म्हणून प्रसिद्ध आहे. हे काव्य आता उपलब्ध नाही, पण त्याची स्तुति आनन्दवर्धन, कुन्तक, हेमचन्द्र अशा अनेक आलेकारिकांनी केली आहे आणि त्यातील उतारे दिले आहेत त्यावरून त्याची उत्कृष्टता प्रत्ययास येते.

या शाखेचा शेवटचा राजा हरिषेण याचे साम्राज्य उत्तरेत माळवा व गुजराथ, दक्षिणेत तुंगभद्रा, पश्चिमेस अरबी समुद्र आणि पूर्वेस बंगालचा उपसागर या अति विस्तृत प्रदेशावर पसरले होते.

या शाखेतील राजांचा प्राकृत भाषेस व बौद्धधर्मास विशेष आश्रय होता असे दिसते. मागे सर्वसेनाच्या 'हरिविजय' या काव्याचा उल्लेख आला आहे. त्याने

१. मिराशी, वाकाटकनृपति आणि त्याचा काल, पृ. १११-१७०

२. पूर्वोक्त, पृ. ७९.

रचलेल्या काही प्राकृत गाथाही 'गाथासप्तशती'त ('सत्सई'त) पुढे घाटल्या गेलेल्या आटळतात. याशिवाय त्या काळी अनेक प्राकृत काव्ये रचली असावी; पण ती आता उपलब्ध नाहीत. तथापि त्याच्या निर्मितीमुळे वच्छोमी नामक प्राकृत काव्य-रीति प्रचलित झाली असे दिसते. राजशेखराने 'कर्पूरमंजरी' या प्राकृत नाटकाच्या नान्दीश्लोकात वच्छोमी रीतीचा निर्देश केला आहे. वच्छोमी (संस्कृत, वात्सगुप्ती) हे नाव वत्सगुप्त या राजधानीच्या नावावरून पडले होते, हे उघट आहे. या शाखेचा बौद्धधर्मालाही आश्रय असावा. शेवटचा राजा हरिपेण याच्या वराहदेव नामक मंत्र्याने अजटा येथील क्रमांक १६ चे लेणे आणि अजट्यापासून पश्चिमेस ११ मैलावर असलेली घटोत्कच लेणी कोरविली होती. अजट्याच्या या लेण्यातील मुद्राचित्रे अद्यापि शाबूत आहेत. खानदेशातील हरिपेणाच्या सामन्ताने अजंठ्याची दोन लेणी-क्रमांक १७ चे विहारलेणे आणि क्रमांक १९ चे नैत्यलेणे अशी-कोरवून त्यास सुंदर शिल्पे व चित्रे यानी अलंकृत केले होते. अजट्याच्या व घटोत्कचाच्या लेण्यात या शाखेच्या पूर्वोक्त मंत्र्याचे व सामन्ताचे कोरीव लेख अद्यापि जुडित अवस्थेत विद्यमान आहेत. त्यावरून या शाखेचे नृपति व त्याचे सामन्त यांच्याविषयी बरीच माहिती मिळाली आहे.^१

वाकाटकाचा अस्त सन ५३५ च्या सुमारास झाला असावा. अन्तिम कालखंडातील परिस्थितीच चित्र 'दशकुमारचरिता'च्या विश्रुतचरित नामक आठव्या उच्छ्वासात रेखाटले आहे.^२ त्यावरून हरिपेणाचा पुत्र नादान निघाल्यामुळे त्याच्या कविदाज अश्मकदेशाधिपति सामन्ताने वनवासी (उत्तर कानडा) प्रदेशाच्या राजास चिथावणी देऊन विदर्भावर स्वारी करविली आणि त्या युद्धात इतर सामन्ताना फिटवून विदर्भाधिपतीच्या पिछाडीवर हल्ला केला असे दिसते. त्या युद्धात विदर्भसम्राट् मारला गेला. पण विश्वासघातकी अश्मकाधिपतीला विदर्भाचे राज्य फार काळ लाभले नसावे. कारण हरिपेणाचा नातवाईक (बहुधा त्याचा जामात) आश्रनृपति विष्णुकुडीवंशी प्रथम माघववर्ष्याने त्याचा पाडाव करून काही काळ विदर्भात आपला अंमल धसविलेला दिसतो. त्याची नाणी विदर्भात पवनार व इतर काही ठिकाणी सापडली आहेत.

सन ५५० च्या सुमारास माहिष्मती (सध्याचे नर्मदाकाठचे मरेश्वर) येथील कलचुरी नृपति कृष्णराज याचे राज्य महाराष्ट्रात पसरले. त्याची काही नाणी अमरावती जिल्ह्यातील धामोरी, बैतुल जिल्ह्यातील पट्टण बगैरे ठिकाणी सापडली आहेत. त्याने

१ मिराशी, वाकाटक नृपति आणि त्याचा काल, पृ ३४१-३८८

२. मिराशी, सशोधनसुवतावलि, सर दुसरा, पृ ८५-१००.

विदर्भ देश आपला सामन्त स्वामिराज याच्या ताब्यात दिलेला दिसतो. याचा ताम्रपट काही वर्षांपूर्वी रामटेकजवळ नदिदवर्धन (नन्दवर्धन) गांधी सापडला होता. त्यात कळचुरीच्या लेखातल्याप्रमाणे आभीर संवताच्या वर्षाचा निर्देश केला आहे. त्या ताम्रपटाचे वर्ष इ. स. ५७३ हे आहे.^१

या ताम्रपटात स्वामिराजाच्या वंशाचा नामनिर्देश नाही, पण त्या काळात विदर्भात सापडलेल्या इतर ताम्रपटावरून तो राजवंश राष्ट्रकूट असावा असे दिसते.

या मांडविक राष्ट्रकूट वंशाचे नंतरचे दोन ताम्रपट विदर्भात अफोल्या^२ व गुलताई^३ येथे सापडले आहेत. ते दोन्ही राष्ट्रकूट वंशी नम्वराजाचे असून त्यात अनुक्रमे शक संवत् ६१५ (सन ६९३-९४) आणि ६३१ (सन ७०९-१०) याचा निर्देश आहे.^४ त्यात खालील राजांचा उल्लेख आहे. (कसातील त्यांच्या शासनाची वर्षे अदमासाने दिली आहेत.)

दुर्गराज
(सन ६३०-६५०)
|
गोविन्दराज
(सन ६५०-६७०)
|
स्वामिकराज
(सन ६७०-६९०)
|
नम्वराज
(सन ६९०-७१५)
(शत वर्षे सन ६९३ आणि ७०९)

मार्गीळ प्रकरणात भवभूतीचा ग्रथरचनाकाल सन ७०० ते ७३० हा ठरविला आहे. त्याचे पूर्वज विदर्भातील पद्मपुर येथे राहत होते. भवभूतीचे बालपण तेथेच गेले. त्याच्या काळी विदर्भात राष्ट्रकूटवंशी नम्वराजाचे राज्य होते हे बरील वशावळीवरून दिसून येईल.

१. मिराणी, इ. क. चे. ई, भाग २, पृ. ६११-६१७.

२. ए. ड., पु. २९, पृ. १०९-१५

३. इ. अ., पु १८, पृ. २३० ड.

४. नम्वराजाचा क्षीवरखेत ताम्रपट (शक संवत् ५५३) वनावट आहे.

मिराणी, स्टडीज् इत इडॉलॉजी, भा. २, पृ. २५-३० पाहा.

हे राजघराणे माडलिक होते. प्रथम त्यानी जरी माहिष्मतीच्या कलचुरीचे स्वामित्व मान्य केले असले तरी सन ६२० च्या सुमारास ब्रह्मिच्या चालुक्यवंशी द्वितीय पुलकेशीने कलचुरीचे उच्छेदन करून महाराष्ट्र आपल्या साम्राज्यास जोडला त्या काळी त्यानी त्याचे आधिपत्य स्वीकारले असावे. सन ६३४ च्या ऐहोळे ताम्रपत्रात यासंबंधी खालील श्लोक आला आहे.^१—

विधिवदुपचिताभिः शक्तिभिः शक्रकल्प-
स्तिसृभिरपि गुणौघैः स्वैश्च माहाकुलाद्यैः ।
अगमदधिपतित्व यो महाराष्ट्रकाणां
नवनवतिसहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम् ॥

(इद्रासारखा तो द्वितीय पुलकेशी मन्त्रशक्ति, उल्साहशक्ति आणि प्रभुशक्ति या तिन्ही शक्ति योग्य प्रकारे वाढवून त्यायोगे आणि आपल्या श्रेष्ठ कुलीनत्वादिकांच्या योगे नव्याण्णव हजार गांव असलेल्या तीन महाराष्ट्राचा स्वामी झाला.)

या तीन महाराष्ट्रात विदर्भ, उत्तर महाराष्ट्र आणि कुन्तल (दक्षिण महाराष्ट्र) याचा अन्तर्भाव होत असे. तेव्हा विदर्भावर ब्रह्मिच्या चालुक्याची साम्राज्यसत्ता पसरली होती यात संशय नाही. विदर्भाच्या राष्ट्रकूट सामन्तांनी पुलकेशीचे स्वामित्व कबूल केले, याचे एक गमक त्याच्या ताम्रपत्रातील कालनिर्णयार्थ त्यानी केलेल्या शक सवताच्या उपयोगात आहे. हे राष्ट्रकूट वाकाटकांच्या अस्तानंतर विदर्भात उदयास आले ते कलचुरीचे माडलिक म्हणून. तेव्हा ते आपल्या सम्राटाप्रमाणे आभीर सवताचा उपयोग करीत, हे मागे स्वामिराजाच्या नन्दिवर्धन ताम्रपत्रावरून दालविले आहे. चालुक्यांचे स्वामित्व स्वीकारल्यावर ते त्याच्याप्रमाणे शकसवताचा उपयोग करू लागलेले दिसतात. तेव्हापासून आतापर्यंत विदर्भात तोच शकसवत चालू आहे.

या माडलिक राष्ट्रकूट राजवंशाची राजधानी कोठे होती हे निश्चितपणे माहीत नाही. कलचुरी कृष्णराजाचा सामंत स्वामिकराज याच्या काळी ती नन्दिवर्धन येथे असावी. पण पुढे ती बदलली असे दिसते. मुलताई ताम्रपत्रात राजधानीचा किंवा जेथून तो दिला त्या स्थानाचा उल्लेख नाही. पण अकोला ताम्रपत्रात पद्मनगराचा तसा निर्देश आहे.^२ त्या ताम्रपत्राने दिलेले गाव उम्बरिका आकोल्याजवळचे उम्बरी असावे. तेव्हा पद्मनगर हे त्याच्यापासून फार दूर नमलेले पद्मीन असावे असा तर्क त्या ताम्रपत्राच्या संपादकांनी केला आहे. त्या ताम्रपत्रात उल्लेखिलेली उम्बरिकेच्या

१ ए इ, पु ६, पृ १ इ

२. पूर्वोक्त, पु २९, पृ ११३. पद्मीन हे आता ओसाड झाले आहे.
' महाराष्ट्रातील खेड्याची आणि शहराची वर्णक्रमी ', पृ. १३५, पाहा.

चतुःसीमेंची गांव उम्बरीच्या आसमन्तात् अद्यापि सापडली नसल्याने हे स्थळ-
निश्चय पक्कं मानता येत नाहीत. शिवाय दान दिलेल्या गावांजवळच राजांचे
तत्कालीन निवासस्थान अर्थात असाही नियम नाही. पद्मनगर आणि पद्मपुर यातील
साम्य उघट आहे.^१ तेव्हा अकोला ताम्रपटात उल्लेखिलेले पद्मनगर हे पूर्वी
वाकाटकांची राजधानी असलेले पद्मपुर असण्याचा संभव आहे. हेच पद्मपुर भवभूतीचे
जन्मस्थान होय हे पुढील प्रकरणात दाखविले आहे.

पद्मनगर किंवा पद्मपुर ही सामन्त राष्ट्रकूट वंशाची राजधानी असली तरी ती
फारशी मरभराटीत नसावी. अर्थातच तेथील राजाश्रय समाधानकारक असण्याचा
संभव नाही. भवभूतीच्या काळी विदर्भत कोणा सम्राटाची राजधानी नव्हती.
तत्कालीन चालुक्य सम्राट् विजयाद्रिय याची राजधानी वतापि (विजापुर
जिल्ह्यातील बटामी) येथे होती. तेव्हा विदर्भातील कर्षास त्याचा उदार आश्रय
मिळणे शक्य नव्हते. पुढेही कोणत्याही प्राचीन कालखंडात विदर्भत साम्राज्यसत्तेची
राजधानी नव्हती. म्हणून नवव्या व दहाव्या शतकात वसगुप्त (वाशीम) येथील
राजशेखर व त्यांचे पूर्वज यांना त्रिपुरीचे कलचुरि व कनोजचे प्रतिहारी सम्राट्
यांच्या दरबारी राजाश्रयाकरिता जावे लागले.^२ दोच प्रसंग भवभूतीवर आलेला
दिसतो. त्यानेही विदर्भातील आपले जन्मस्थान पद्मपुर खोडून उत्तरेत आपले नशीब
काढण्याकरिता प्रयाण केले.

पद्मावती — भवभूति विदर्भातून उत्तरेत गेला तो प्रथम पद्मावतीस काही बरे
राहिला असे दिसते. पद्मावतीचे हल्लीचे नाव पवाया किंवा पदमपवाया असे आहे.
हे गाव मध्य भारतात म्वाहरेच्या नैर्ऋत्येस ४२ मैलावर आहे. येथे विन्दीोत्तर
तिसऱ्या चौथ्या शतकात नाग राजे राज्य करीत होते. त्यांच्या वंशास भारशिव अशी
संज्ञा होती. कारण ते सव्याच्या लिगायतांप्रमाणे आपल्या खांद्यावर शिवलिंग धारण
करीत असत. आपल्या भक्तीमुळे संतुष्ट होऊन भगवान् शंकरानी आपला राजवंश
उत्सन्न केला अशी त्यांची श्रद्धा होती. या वंशातील राजांनी आपल्या पराश्रमाने
गंगेपर्यंतचा प्रदेश काबीज करून स्वतःस राज्याभिषेक करून घेतला होता आणि दहा
अश्वमेध यज्ञ करून आपली सत्ता दूरवर पसरविली होती. तिसऱ्या शतकात पर्सी

१. एकाच स्थळाची विचिंतू भिन्न असलेल्या नावाची इतरही उदा-
हरणे आहेत. प्रवरपुर ही वाकाटकाची राजधानी सध्या पवनार (प्रवरनगर)
नावाने अस्तित्वात आहे.

२. मिरासी, कलचुरि नृपति आणि त्यांचा काल, पृ. ९२-१००.

कुशाण राजाच्या सत्तेला पायबंद पडून त्याचे मध्य भारतातून उच्चाटण झाले, याचे श्रेय पूर्व पंजाबच्या यौधेयाप्रमाणे मध्य भारतातील नाग नृपतींनाही दिले पाहिजे. खिस्तोत्तर चौथ्या शतकाच्या आरंभी पद्मावती येथे भारशिववंशी भवनाग राज्य करित होता. त्याने स्वकालीन बलाढ्य वैदर्भसम्राट् प्रथम प्रवरसेन याच्या गौतमीपुत्र नामक पुत्राला आपली कन्या देऊन आपली सत्ता जास्तच दृढ केली होती. पुढे या दोघा संघर्षी नृपतींच्या निधनानंतर समुद्रगुप्ताने स्वकालीन गणपतिनाग नामक पद्मावतीच्या नाग राजाचा उच्छेद करून नागांचे राज्य गुप्तसाम्राज्यास जोडले होते.^१

पद्मावतीचा पुढील इतिहास मात्र उपलब्ध नाही. गुप्तांच्या अस्तानंतर तेथे स्वतंत्र राज्य स्थापित झाले असावे. इ. स. च्या आठव्या शतकात तेथे समृद्ध नगर होते असे भवभूतीच्या 'मालतीमाधवा'त पद्मावतीचे व तिच्या परिसराचे जे वर्णन आले आहे, त्यावरून स्पष्ट आहे. त्याची विस्तृत माहिती पुढील प्रकरणात दिली आहे. पद्मावती खिस्तोत्तर अकराव्या शतकापर्यंत अत्यंत भरभराटीत होती हे खजुराहो येथील विक्रम संवत् १०५८ (ई. स. १०००-१००१) च्या शिलालेखात^२ तसेच धाराधीश भोज (सुमारे १०१५ ते १०५५) याच्या 'सरस्वतीकठाभरणा'त^३ तिचे जे वर्णन आले आहे त्यावरून सिद्ध होते.

कनोज:—पद्मावतीमध्येही भवभूतीला राजाश्रय मिळालेला दिसत नाही, कारण त्याची तिन्ही नाटके कालप्रियनाथ (सध्याचे काशी) येथील भगवान् सूर्याच्या तत्काली भारतात सर्वत्र प्रसिद्ध असलेल्या देवालय्याच्या यात्रेच्या प्रसंगी प्रथम रंगमूर्तीवर आली होती हे पुढील एका प्रकरणात दाखविले आहे.

भवभूति पद्मावती येथे कित्येक वर्षे राहिला असावा. कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी झालेल्या त्याच्या नाटकांच्या प्रयोगानी त्याची कीर्ति भारतात दूरवर पसरली असावी. त्याकाली कनोज येथे यशोवर्मा नामक बलाढ्य नृपति राज्य करित होता. त्याच्या कानी ती गेल्यावर त्याने भवभूतीला सन्मानाने बोलावून आपल्या राजसभेत मानाची जागा दिली असे पहिल्या प्रकरणात उद्धृत केलेल्या 'राजतरंगिणी'तील श्लोकावरून दिसते. तेव्हा आता आपण यशोवर्म्याच्या इतिहासाकडे वळू.

खिस्तपूर्व चौथ्या शतकापासून खिस्तोत्तर सहाव्या शतकापर्यंत जशी पाटलिपुत्र ही नंद, मौर्य, शुंग, काण्व आणि गुप्त सम्राटांच्या काळात त्यांच्या उत्तरभारतीय साम्राज्याची राजधानी होती तशी कान्यकुब्ज (कनोज) ही खिस्तोत्तर सातव्या

१. पलीट, गुप्त इन्सिक्झप्लान्, पृ. ७.

२. ए इ, पु १, पृ १४८ इ.

३. सरस्वतीकठाभरण, २, २२४.

शतकापासून पुढे वर्धन, प्रतीहार व गाहडवाल वंशांच्या उत्तरभारतीय साम्राज्याची राजधानी झाली. सन ६४७ मध्ये झालेल्या हर्षाच्या निधनानंतर सुमारे उत्तर-एशी वर्षांचा काल हे उत्तरभारतीय इतिहासाचे अंधकार युग समजले जाते. या काळात कनोज येथे कोण राज्य करित होता याची माहिती नाही. मागे सांगितल्या-प्रमाणे यशोवर्मा हा सन ७२५ च्या सुमारास गादीवर आला. त्याच्या पूर्वजांविषयी आपणास काहीच माहिती नसल्याने त्याचा उदय उल्लेखप्रमाणे आकस्मिक झाला असे मानण्यात येते. 'गौडवध'काव्यात (गाथा क्र. १०६४-६५) तो चंद्रवंशात जन्मला होता असे म्हटले आहे. 'व्यमद्विगुरिचरिता'त तो मौर्यवंशी होता असा उल्लेख आहे. 'या जैन ग्रंथातील कालोच्छेद संभवनीय वाटतात हे मागे दाखविले आहे, तेव्हा त्यातील हे विधानही सत्य असेल. 'प्रभावकचरित' नामक दुसऱ्या एका चरित्रग्रंथात (११४६-४७) कनोजनृपति यशोवर्मा हा चंद्रगुप्ताच्या वंशाचा चूडामणि होता आणि त्याने सुप्रसिद्ध मौर्यवंशाला कीर्तिमान केले होते असे म्हटले आहे. चंद्रगुप्ताच्या वंशजांची नावे वर्मपदान्त नव्हती असा आक्षेप काही विद्वान् घेतात, पण त्यात फारसे तथ्य नाही. मौर्य वंशाच्या शाखा भारतात द्रवर पसरल्या होत्या. त्यातील काही नृपतींची नावे वर्मपदान्त आहेत. उदाहरणार्थ, ख्रिस्तोत्तर सातव्या शतकात उत्तर कोकणात पुरी येथे राज्य करणाऱ्या मौर्य नृपतींचे मुकेंद्रवर्मन् हे नाव पाहा. तेव्हा यशोवर्मा हा मौर्यवंशी होता असे दिसते.

त्याचा कनोज येथे राज्य करणारा पूर्वजही प्रतापी असावा. कदामीच्या चालुक्यांच्या इतिहासावरून असे दिसते की द्वितीय पुलकेशीचा नातू विजयादित्य (इ. स. ६८१ ते ६९६) याने आपल्या कारकीर्दीच्या अखेरीस उत्तरापवावर (उत्तर भारतावर) स्वारी केली. त्या वेळी त्याच्या विजयादित्य नामक शत्रु पुत्राने त्याच्या समक्ष आपल्या शौर्याची शर्थ करून गंगा-यमुना यांच्या दुआवात 'सकलउत्तरापथ-नाथा'चा (संपूर्ण उत्तर भारताच्या सम्राटाचा) पराभव करून त्याचा पालिखज, गंगा व यमुना यांची निव्हे आणि इतरही राजनिव्हे हस्तगत केली. पण पराभव पावलेल्या शत्रूंनी शिवडी त्याला पकडले व बंदीत ठाकले. पुढे तो कैदेतून निगटून स्वदेशी आला आणि गादीवर बसला. हे युद्ध गंगा-यमुनाच्या दुआवात झाले असल्याने विजयादित्याचा शत्रु कनोज नृपति असावा. कोणी तो यशोवर्माने असावा असे म्हणतात. पण हे युद्ध विजयादित्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस सुमारे सन ६९५ मध्ये झाले असल्यामुळे त्या वेळी यशोवर्मा गादीवर आला नसून त्याचा पूर्वाधिकारी राज्य करित होता असे दिसते, दुर्दैवाने त्याचे नाव कोठेही दिले नाही.

मागे साहित्याप्रमाणे वाच्यति राजाने 'गौडवध' काव्यात यशोवर्म्याच्या दिग्विजयाचे सविस्तर वर्णन केले आहे. वर्षाकाल संपल्यावर यशोवर्मा विजययात्रेकरिता निघाला. त्याने प्रथम शोण नदी वार करून आणि विन्ध्यवासिनी देवीचे दर्शन घेऊन तिची स्तुति केली. नंतर त्याने मगधनाथावर चाल केली, पण तो भयाने पळून गेला. पण त्याच्या सामन्तांना त्याची लाज वाटून ते परत फिरले आणि त्यांनी यशोवर्म्याशी घनघोर युद्ध केले. रणभूमीवर रवताचे पाठ बाहू लागले. यशोवर्म्याने त्यांचा पराजय करून मगधाधिपाचा पाठलाग केला आणि त्याला ठार मारले. नंतर त्याने पूर्व समुद्रापर्यंत चाल करून बंगनुपतीचा पराभव केला. पुढे त्याने दक्षिणेत स्वारी केली. दक्षिण-दिशाधिप त्याला शरण आल्यावर तो मलयपर्वताच्या दिशेने गेला. नंतर पारसीकांचा पराभव करून आणि कोकण प्रदेशाकडून करमर घेऊन तो नर्मदा नदीस पोचला. पुढे समुद्राच्या काठाने चाल करीत त्यांन मरुदेश (मारवाड) आणि नंतर स्थानेश्वर-जवळचा श्रीकंठ देश पादाक्रान्त करून तो कुरुक्षेत्रास व नंतर अयोध्येस पोचला. अयोध्या येथे एका दिवसातच देवालय बांधून आणि त्यात देवाची प्रतिष्ठापना करून त्यांन लोकांकडून नजरणा स्वीकारला आणि तो हिमालयाकडे वळला. तो प्रदेश जिंकून त्याने आपला दिग्विजय पूर्ण केला. नंतर त्याने स्वतःबरोबर आलेल्या पराजित राजांना स्वदेशी जाण्यास अनुज्ञा दिली.

यशोवर्म्यांचा हा दिग्विजय ब्रह्मताशी कविकथित दिसतो. कवीने यात कालिदासाच्या 'रघुवंशा'तील रघुदिग्विजयाचे अनुकरण केले आहे. त्यात पराजित केलेल्या एकाही राजांचे नाव आले नाही, मग कालोल्लेख कोठला? या काव्याचे नाव 'गौडवध' असले तरी त्यात यशोवर्म्याने गौड राजाशी युद्ध करून त्यास रथांगणात ठार केल्याचा उल्लेख नाही. कदाचित त्यातील 'मगधनाथ' हाच गौडराज असावा. यशोवर्म्यांन मगध देश जिंकला होता यात संशय नाही. तत्कालीन मगधनृपति उत्तर-कालीन गुप्त वशातील द्वितीय जीवितगुप्त असावा असा तर्क आहे. या जीवितगुप्ताने वारुणिका (सध्याचे बिहार प्रदेशातील देववरुणार्क) गाव सूर्याच्या मंदिराला दिल्याचा उल्लेख एका वृष्टित स्तंभलेखात आला आहे. त्या लेखात कालाचा निर्देश नाही. तथापि त्यात जीवितगुप्ताची वशाबळ खालीलप्रमाणे दिली आहे:— माधवगुप्त, आदित्यसेन, देवगुप्त, विष्णुगुप्त आणि जीवितगुप्त. यापैकी पहिला राजा माधवगुप्त हा हर्षाचा (सन ६०६ ते ६४७) समकालीन होता हे 'हर्षचरिता'वरून समजते. त्याच्यानंतर चौथ्या पिढीतील द्वितीय जीवितगुप्त इ. स. च्या सातव्या शतकाच्या द्वितीय पादात (सन ७२५-७५०) राज्य करीत असणे संभवनीय आहे. तेव्हा

तोच यशोवर्म्यांचा प्रतिस्पर्धी मगध-गौड देशाचा अधिपति असावा.

यशोवर्म्यांने मगध जिल्हा झेता थात संशय नाही. त्याच्या 'मार्गपति' आणि 'उद्दीचिपति' मंत्र्यांच्या मालाद नामक पुत्रांने मगधातील बालादित्य राजांने नालंदा येथे बांधलेल्या बौद्ध देवालयाला आणि तेथील मिश्रूंना दिलेल्या दानांचा निर्देश करणारा शिलालेख नालंदा येथे सुमारे ४० वर्षांपूर्वी सापडला होता' त्यात यशोवर्म्यांने पुढील वर्णन आले आहे.

सर्वेषां मूर्त्ति वत्सा पदमवनिभूतामुद्गतो भूरिधामा

निर्दिप्रशाशुप्रतानप्रबलितनिखिलारातिघोरान्वकारः ।

एयातो यो लोकपालः सकलवसुमतीपद्मिनोबोधहेतुः

श्रीमान् भास्वानिवोच्चैस्तपति दिशि दिशि श्रीयशोवर्मदेवः ॥

[ज्याप्रमाणे तेजस्वी लोकपाल सूर्य सर्व पर्वताच्या शिखरांवर आपले चिरण फेकून त्यायोगे घोर अंधकारान्ता समूळ नाश करतो आणि सर्व कमळिर्निना विकसित करून अखिल दिशांत उच्च ठिकाणाहून तळपत राहतो त्याप्रमाणे ज्याने सर्व राजांच्या मस्तकावर पाय रोवून आपल्या तरवारीने सर्व शत्रूंचा निःपात केला आहे आणि सर्व पृथ्वीला सजान केलं आहे असा हा प्रतापी यशोवर्मा नृपति प्रत्येक दिशांत आपल्या तेजांने तळपत आहे.]

नालंदा येथील बौद्ध विद्यापीठाला व विहाराना अनेक देशांचे लोक उदार दाने देत. म्हणून केवळ या शिलालेखावरून यशोवर्म्यांने मगध देश जिंकून आपल्या राज्याला जोडला होता असे सिद्ध होत नाही खरे, पण त्याचे गमक असे दुसरेही एक प्रमाण आहे. यशोवर्म्यांने मगधातील आपल्या विजयाचे स्मारक म्हणून 'यशोवर्मपुर' स्थापल्याचा उल्लेख सापडतो. विहार प्रदेशात बिहारशरीफ शहरापासून काही मैदानवर घोसरावा नामक गाव आहे. तेथे सापडलेल्या एका शिलालेखात त्याचे नाव यशोवर्मपुर असे आले आहे. हे नगर पुढे सुमारे शंभर-दीडशे वर्षे तरी अस्तित्वात असावे. कारण पूर्वोक्त शिलालेखात नगरहार (सध्याचे पंजाबातील जलालाबाद) येथील धीरदेव नामक बौद्ध मिश्रूने तेथे वज्रासनाकरिता देवालय बांधल्याचा उल्लेख आहे.^१ या धीरदेवाला पालनृपति देवपालाचा (सन ८१०-८५०) आश्रय होता आणि तो पुढे नालंदा येथील विहाराचा प्रमुख झाला असेही त्या शिलालेखावरून कळते. त्यावरून निदान नवव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत यशोवर्मपुर भरभराटीत असावे.

१. ए. ई., पु. २०, पृ. ३७-४६.

२. इ. अ., पु. १७, पृ. ३०९-३११.

काश्मीर—राजतरंगिणीतील पूर्वोक्त गाथेत काश्मीरच्या ललितादित्याने यशोवर्माचा पराजय केल्याचा उल्लेख आहे. तेव्हा आता ललितादित्याविषयी काय माहिती मिळते ते पाहू.

ललितादित्य हा काश्मीरचा सर्वश्रेष्ठ राजा होय. तो सन ७२४ मध्ये गादीवर आला हे मागे दाखविले आहे. त्यानही दिग्विजय केला होता. त्याने अन्तर्बैरीवर स्वारी करून यशोवर्माचा पराभव केला. यशोवर्माने त्याचे स्वामित्व मान्य करून सन्धीची प्रार्थना केली नंतर त्याच्या साधिविग्रहिकाने (परराष्ट्रमन्त्र्याने) जो तहाचा मसुदा पुढे मांडला त्यात यशोवर्माचे नाव पहिले घातले. पण ललितादित्याच्या सेनापतींना हे न खपून त्यांनी ती गोष्ट आपल्या राजाच्या ध्यानात आणून दिली. तेव्हा ललितादित्याने यशोवर्माचा समूळ उच्छेद केला, अशी आख्यायिका करताने दिली आहे. नंतर ललितादित्याने पूर्वसमुद्रापर्यंत चाल केली. त्याने गौडाधिपाचा पराभव केला आणि दक्षिणेत स्वारी करून कर्णाटाना जिंकले. त्या काळी दक्षिणेत रड्डा नावाची कर्णाटराज्ञी राज्य करीत होती. ती ललितादित्याला शरण आली. पुढे त्याने कावेरी ओलांडून दक्षिण समुद्रापर्यंत आक्रमण केले. नंतर तो पश्चिमेस वळला आणि सप्त कोकणांना पादाक्रान्त करून तो दारवेला पोचला. पुढे अवन्ति देश जिंकून तो उत्तरापथाकडे वळला. नंतर कावोज, तुक्सार, मुम्मुणि, मौट्ट (तिबेट), दरद यांचा पराभव करून प्राग्व्यांतिषपुराला (गौहत्तीला) पोचला. तो स्त्रीराज्यात पोचला तेव्हा तेथील राणी कापू लागली. पण तिचा क्रम भीतीने किंवा अभिलाषाने होता हे कोणास समजेना, असे करताने गूढले आहे. पुढे उत्तरकुरुला जिंकून तो स्वराज्यात परत आला.

ललितादित्याच्या दिग्विजयाचे हे वर्णन मुळा काव्यनिकृच दिसते. त्याने पूर्वेस बंगालपर्यंत आक्रमण केले असावे कारण त्याने तेथून बुद्धाची मूर्ति आणली असे पुढे करताना सांगतो. उत्तरेतील त्याचे कावोज, तुर्क, दरद व तिबेटी शत्रूंचे विजयही संभवनीय आहेत. कारण त्याचे प्रदेश काश्मीरला लागून आहेत. त्याने पराजित केलेला मुम्मुणि अरबांचा सेनाप्रमुख असावा. अरबांनी सिंध जिंकल्यावर काठेवाड, माळवा व राजस्थान यातील सैधव, कच्छेल, सौराष्ट्र, चावोटक, मौर्य, गुर्जर इत्यादि राजांचा पराजय करून दक्षिणापथाला जिंकण्याकरिता गुजराथंतील नवसारीपर्यंत धडक मारली होती, पण तेथे त्यांना अवनिजनाश्रय पुष्कंशी याने म्बडे नारल त्याचे हृदयस्पर्शी वर्णन त्याच्या सन ७३९च्या ताम्रपत्रात आल आहे ^१ तसेच अरबांनी काश्मीरच्या सीमेपर्यंत आक्रमण करून कागडा प्रदेश व्यापला होता. पण ललितादित्याने त्याचा पुरा मोंड करून त्याकाळी त्याच्यामासून पंजाबचे रक्षण केले. ही त्याची कामगिरी संस्मरणीय आहे.

१ मिराशी, इ. क. चे. ई, भाग १, पृ. १३७-१४५.

घटीच्या वर्णनास २४१ श्लोक दिले आहेत. त्यावरून त्याचा त्या राजाविषयी आदर व्यक्त होतो. ललितादित्यांन अनेक देवालय बांधून त्यांना विविध नावे दिली होती. कल्हण म्हणतो:—

न तत्पुर न स ग्रामो न सा सिन्धुर्न सोऽर्णवः ।

न स द्वीपोऽस्ति यत्रासौ प्रतिष्ठा न विनिर्ममे ॥

(राजतरंगिणी, ४, १८१)

[असे कोणतेही नगर, गाव, नदी, समुद्र किंवा द्वीप नव्हते जेथे ललितादित्यांन देवालय बांधले नाही.]

काश्मीरात त्यांन मुनिश्चितपुर, दर्पितपुर, फलपुर, परिहासपुर, इत्यादि नगरे स्थापिली. स्वतःच्या नावाने नगर स्थापण्यास मात्र त्याचा विरोध होता. तो स्वारीवर असताना त्याच्या स्थवतीने त्याच्या नावाने ललितपुर नगर वसविले तेव्हा त्याला राजाना कोप सहन करावा लागला. स्वतःचे नाव अजरामर करण्याकरिता 'नगर' स्थापणाच्या आधुनिक राजकीय पुढाऱ्यांनी यापासून बोध घेण्यासारखा आहे.

ललितादित्यांन मुक्तस्वामी, ज्येष्ठरुद्र, चक्रधर, परिहासकेशव, मुक्ताकेशव, महावराह, गोकर्णधर, रामस्वामी, लक्ष्मणस्वामी इत्यादि हिंदू देवांची देवालये बांधली आणि त्यामध्ये चांदीच्या, सोन्याच्या व रत्नाच्या मूर्ति स्थापन केल्या; तसेच त्यांन विशाल विहार व चैत्य स्थापून त्यात भव्य बुद्धमूर्तीची स्थापना केली. त्याची राणी, अमात्य, तुर्की अधिकारी, आचार्य वर्गरेंनीही त्यांचे अनुकरण करून अनेक देवालये व विहार बांधले असे कल्हण सांगतो. त्यांपैकी राजाने बांधलेल्या मार्तंड नामक मूर्त्याच्या देवालयाचे भव्य अवशेष श्रीनगरपासून काही अंतरावरच्या टेकडीवर अद्यापि दृष्टीस पडतात. ललितादित्यांन अनेक अन्नसत्रे व पाणपोया स्थापन केल्या. त्यांपैकी एका अन्नसत्राचे नाव सहस्रभवत असे होते. त्यात एक लक्ष एक लोकाना दक्षिणसह भोजन दण्याची व्यवस्था केली होती.^१

कल्हणांन ललितादित्याविषयी अनेक आख्यायिका दिल्या आहेत. त्या यथे देण्याची जरूरी नाही. तथापि त्यावरून त्या राजाचे लोकोत्तर धैर्य, शौर्य, दातृत्व, धार्मिक वृत्ति वर्गरे गुण स्पष्ट होतात. त्यांन क्वचित् केलेली अविनाशी कल्हणांन श्रिंगली आहेत. एकदा परिहासपुर नगरात ललितादित्य मंदिरामत अवस्थेत असता कोणी त्यांन स्थापलेल्या त्या नगराकशा प्रवरपुर जास्त सुंदर आहे असे म्हण्ये. तेव्हा ते नगर जालून टाकण्याची त्यांन आपल्या सचिवांना आज्ञा केली. पण पुढे नशा उतरल्यावर त्याला आपल्या दुष्टाच्याना परवाचाप शाला. मंत्र्यांनी जेव्हा त्याला

तो मुचविणारही नाही. तेव्हा ते वर्णन यशोवर्म्याने केलेल्या इतर राजांच्या पराभवांचे सूचक मानले पाहिजे आणि 'गडडवहो' ग्रंथाच्या टीकाकाराने ते तसेच मानलेही आहे. अर्थात् सन ७३१ हे ललितविद्याने केलेल्या मुवतापीडाच्या पराजयाचे वर्ष नव्हे, तो पराजय सन ७४० च्या सुमारास झाला असावा.

धार्मिक व सामाजिक परिस्थिति

आतापर्यंत आपण भवभूतिकालीन राजवीथ परिस्थितीचे विहंगमावलोकन केले. तत्कालीन धार्मिक व सामाजिक परिस्थितीचे सविस्तर वर्णन करण्यास पुरेशी साधने नाहीत. विदर्भात सापटलेल्या तत्कालीन दोन्ही साम्राज्यात नवराजाने ब्राह्मणांना भूमिदाने धार्मिक हेतूने दिलेली दिसतात. त्या काळी विदर्भात बौद्ध व जैन धर्माचा प्रसार अशक्यतेचे दिसत नाही. उत्तर भारतात मात्र यशोवर्म्याच्या काळी अनेक धर्मांचा व पंथपंथाचा प्रचार होता असे दिसते. त्याच्या दरबारच्या वाक्पतिराजाने रचलेल्या 'गोडवध' काव्याच्या आरंभी ६२ ते ९८ या गाथांमध्ये विष्णूचे विविध अवतार, गणेश, गौरी, सरस्वती, चन्द्र, सूर्य व लक्ष्मी यांची स्तुति आहे. पुढे दिग्विजयाच्या आरंभी यशोवर्मा विध्यवाहिनी देवीच्या दर्शनास गेल्या त्या प्रसंगी तिच्या देवालयाचे सविस्तर वर्णन करीत केले आहे. मन्दिरात दिवे प्रज्वलित होते, दारावर तोरणे व घेडा लावल्या होत्या. देवीने महिषासुराच्या मस्तकावर आपला पाय रोवला होता. पुष्प-पुष्पादिकांचे मुंगंध दरवळत होते. ठिक्ठिकाणी रजताचे छिद्रे लावले होते. देवीला अर्पण केलेले नरकपाल पसरलेले दिसत होते. साधक लोक अक्षता, फुले व नरकपाल अर्पण करून देवीची आराधना करीत होते. सभोवार लाल पताका लावल्या होत्या मूत व पिशाच्य कथिरपान करून आपला आनंद व्यक्त करीत होते. जवळच्या स्मरानात साधक लोक नरमास विक्रय करून सिद्धि प्राप्त करून घेण्याच्या प्रयत्नात होते. मन्वभूतीच्या मालवीमाधवातही अशा प्रकारचा प्रवेश घातला आहे. त्यावरूनही त्या काळाच्या सांपादिक पंथाचा प्रसार ध्यानात येतो.

मन्यभारतात त्या काळी बौद्ध व जैन धर्माचाही प्रसार होता. यशोवर्म्याच्या मन्वाच्या मालाद नामक पुत्राने मालवा विद्यापीठातील देशालयाला व मिथूना दिलेल्या दानाचा उल्लेख मागे केल्या आहे. पद्मावती ग्रंथ बौद्ध स्तूपाचे अदर्शप सापटले आहेत. श्यामद्विचरित आणि प्रभाकरचरित या जैन ग्रंथात त्या काळातील जैन धर्माची माहिती मिळते. यशोवर्म्याचा पुत्र व उत्तराधिकारी आम याने जैन धर्म स्वीकारल्याचे त्यात सांगितले आहे.

वार्मारात ललितविद्याच्या काळी पौराणिक हिंदुधर्म व बौद्धधर्म अत्यन्त प्रभावीत होते असे 'राजदरमिणी'वरून दिसते. वल्हूणाने ललितविद्याच्या राज-

वट्टीच्या वर्णनास २४१ श्लोक दिले आहेत. त्यावरून त्याचा त्या राजाविषयी आदर व्यक्त होतो. ललितादित्यांन अनेक देवालय बांधून त्यांना विविध नावे दिली होती. वल्हण म्हणतो:—

न तत्पुर न स ग्रामो न सा सिन्धुर्न सोऽण्वः ।

न त द्वीपोऽस्ति यत्रासौ प्रतिष्ठां न विनिर्ममे ॥

(राजतरंगिणी, ४, १८१)

[असे कोणतही नगर, गाव, नदी, समुद्र किंवा द्वीप नव्हते जेथे ललितादित्यांन देवालय बांधले नाही.]

काश्मीरात त्यांन मुनिश्चितपुर, दर्पितपुर, फलपुर, परिहासपुर, इत्यादि नगरे स्थापिली. स्वतःच्या नावाने नगर स्थापण्यास मात्र त्याचा विरोध होता. तो स्वारीवर असताना त्याच्या स्थपतीने त्याच्या नावाने ललितपुर नगर वसविले तेव्हा त्याला राजाचा कोप सहन करावा लागला. स्वतःचे नाव अजरामर करण्याकरिता 'नगरे' स्थापणाच्या आधुनिक राजकीय पुढाऱ्यांनी यापासून बोध घेण्यासारखा आहे.

ललितादित्यांन मुक्तस्वामी, ज्येष्ठरुद्र, चक्रधर, परिहासकेशव, मुक्ताकेशव, महावराह, गोवर्धनधर, रामस्वामी, लक्ष्मणस्वामी इत्यादि हिंदू देवाची देवालय बांधली आणि त्यामध्ये चादीच्या, सोन्याच्या व रत्नाच्या मूर्ति स्थापन केल्या; तसेच त्याने विशाल विहार व चैत्य स्थापून त्यात भव्य बुद्धमूर्तीची स्थापना केली. त्याची राणी, अमात्य, तुर्की अधिकारी, आचार्य वर्गरेंनीही त्याने अनुकरण करून अनेक देवालय व विहार बांधले असे कल्हण सांगतो. त्यापैकी राजांन बांधलेल्या मार्तंड नामक रूपांच्या देवालयाचे भव्य अवशेष श्रीनगरपासून काही अंतरावरच्या टेकडीवर अद्यापि दृष्टीस पडतात. ललितादित्यांन अनेक अभ्रसत्रे व पाणपोया स्थापन केल्या. त्यापैकी एका अभ्रसत्राचे नाव सहस्रभवत असे होते. त्यात एक लक्ष एक लोकाना दक्षिणेसह भोजन देण्याची व्यवस्था केली होती.^१

कल्हणाने ललितादित्याविषयी अनेक आख्यायिका दिल्या आहेत. त्या येथे देण्याची जरूरी नाही. तथापि त्यावरून त्या राजाचे लोकोत्तर धैर्य, शौर्य, दातृत्व, धार्मिक वृत्ति वर्गरे गुण स्पष्ट होतात. त्यांन क्वचित् केलेली अविचारी कृत्येही कल्हणाने वर्णिली आहेत. एकदा परिहासपुर नगरात ललितादित्य मंदिरामत अवस्थेत असता कोणी त्यांन स्थापलेल्या त्या नगरापेक्षा प्रवरपुर जास्त सुंदर आहे असे म्हणले. तेव्हा ते नगर जाळून टाकण्याची त्यांन आपल्या सचिवाना आज्ञा केली. पण पुढे नशा उतरल्यावर त्याला आपल्या दुष्कृत्याचा पश्चात्ताप झाला. मंत्र्यांनी जेव्हा त्याला

सांगितले की आपण फक्त ते नगर जाळण्याचा देखावा केला होता तेव्हा त्याला हायसें वाटून त्याने त्याची प्रशंसा केली. दुसऱ्या एका प्रसंगी त्याने गौडाधिपाला परिहासकेशव देवाची शपथ घेऊन त्याच्या मुरधिततेविषयी हमी दिली आणि काश्मीरात सोळावले. पुढे त्याने त्याचा विश्वासघाताने अंत केला. गौडाधिपाला स्वामिमक्त सेवकाना खाची चीड घेऊन ते शारदादेवीच्या दर्शनाच्या निपाने काश्मीरात आले. ललितादित्य त्या बेंळी परदेशी गेला होता म्हणून तो त्याच्या ताबडीत सापडला नाही. पण त्यानी त्याचा राग ज्या देवाची शपथ घेऊन ललितादित्याने त्याच्या राजाला मुरधितंतच बचन दिले होते त्या देवाचे तुकडे करण्याचा निश्चय केला. पण अजानामुळे त्यांना परिहासकेशवापेवजी रामस्वामी देवाच्या मूर्तीचे तुकडे तुकडे केले. इतक्यात ललितादित्याच्या सैनिकाना ही बातमी पोचून ते घाबून आले आणि त्यानी त्या स्वामिमक्त गौडानी खाडोळी केली. ही कथा सांगून कल्हण म्हणतो—

तबीघरुधिरासारं समभूदुज्ज्वलीकृता ।

स्वामिभक्तिरसामान्या धन्या चेयं वसुन्धरा ॥

राजतरंगिणी, ४, ३३०

(त्या सेवकाच्या रक्ताने त्याची असामान्य स्वामिमक्ति उज्ज्वल केली आणि पृथ्वीलाही धन्य केले.)

ललितादित्याला नवीन नवीन देश आक्रमण करण्याची हीस अंस. एकदा तो उत्तराचारात गेल्यावर बरान काळ परत आला नाही. तेव्हा त्याच्या मंत्र्यानी त्याच्या शोधार्थ दूत पाठवले. तो ललितादित्याचा खालील संदेश घेऊन परत आला—

“मी दूरदूरचे प्रदेश आक्रमित आहे. मी स्वदेशी घेऊन काय करणार ? पण मी तुमच्यासाठी आचारसंहिता घालून देत आहे. वदनुसार तुम्ही राज्यकारभार चालवावा.

मदाद्दुर्गाण्युपेक्षन्ते सरक्ष्याणि यदा नृपं ।

यदा चानन्तरज्जत्व तेषा भूष्येषु दृश्यते ॥

प्रदेशादेकतो हृदा यदा वृत्तिश्च शस्त्रिणाम् ।

अन्योन्योद्गाहसर्व्वं कायस्थाः सहता यदि ॥

कर्मस्थानानि योक्षन्ते श्माया कायस्थवद्यदा ।

तथा निःशय ज्ञेयः प्रजाभाग्यविपर्ययः ॥

राजतरंगिणी, ४, ३५०-३५२

(जेव्हा राजे लोक रक्षण करण्यासारख्या दुर्गांची अहमन्यतेने उपेक्षा करतात, जेव्हा त्यांच्या भूष्यांची त्यांना पारगट होत नाही, जेव्हा सैनिकांची भरती एकत्र प्रदेशातून होत, जेव्हा अधिकारी लोक आपापसात विवाह करून गट बनवतात, जेव्हा राजे लोक अधिकार्यासारगीच ग्वात्याची (वरवर) पाहणी करितात तेव्हा प्रजेवर दुर्भाग्य

ओढवले असे समजावे.) ललितादित्याचे वरील विचार आधुनिक कालालाही तितकेच लागू पडतील.

ललितादित्याच्या काळी बाधलेल्या अनेक देवळानी, चैत्यानी, स्तूपानी आणि विहारानी स्थापत्य व शिल्पकलांना उत्तजन दिले. त्याने स्थापिलेल्या परिहासपुरात (श्रीनगरपासून १२ मैलांवर असलेल्या पल्लवपुरात) बाधलेल्या इमारती इतक्या सुंदर होत्या की त्या आज अस्तित्वात असल्या तर त्यानी काश्मीरातील इतर सर्व प्राचीन इमारतींना मागे टाकले असत असे एका तज्ज्ञान म्हटले आहे. पल्लवपुरात केलेल्या उत्खननात एका स्तूपाने, चैत्याने व विहाराने अवशेष सापडले आहेत. त्यामध्ये बुद्ध व बोधिसत्व यांच्या सुंदर मूर्ती आहेत.^१

साहित्यनिर्मिति

मधुमतीच्या काळी अनेक काव्य-नाटकं निर्माण झाली असावी, पण ती आता उपलब्ध नाहीत. पुढील प्रकरणात दाखविल्याप्रमाणे त्याची दोन्ही नाटकं कालप्रिय-नाथाच्या (काळी येथील सूर्यदेवाच्या) याचेच्या प्रसंगी प्रथम रंगभूमीवर आली. त्यावेळी त्याला राजाश्रय नव्हता पण नटवर्गाशी मैत्री होती. म्हणून त्याला आपल्या नाटकांचे प्रयोग करविणे शक्य झाले. पुढे त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरल्यावर ती कनोज-नृपति यशोधर्म्याच्या कानी जाऊन त्याने त्याला आपल्या राजधानीस बोलावले आणि त्याला राजकवीची जागा दिली. यशोधर्म्याला स्वतः काव्य-नाटक निर्मितीची हीस होती. त्याने काही मुक्तक स्वरूपाने श्लोक मुभापितरलकोप, सद्गुणिकर्णामृत वगैरे श्लोकसंग्रहात घेतले आहेत. काहीत त्याच्या नावाचा स्पष्ट निर्देश आहे. उदाहरणार्थ, खालील श्लोक (मुभापितरलकोप, क्र. ७५२) पाहा—

उच्छ्रुतारुणमधुनिर्गमवशाच्चक्षुर्मनाद्गमन्वर

सोऽमश्यासकदधितापरदचिर्व्यस्तालका भ्रूभुवः ।

आपाण्डुः करपल्लवे च निभूतं शंते कपालस्थलो

मधुधे कस्य तपःफल परिणतं यस्मै तथैवं दशा ॥

या श्लोकाच्या कर्त्यांचे नाव 'यशोधर्मणः' असे दिले आहे. त्यात विराहिणीचे मनोरम चित्र रखाटले आहे. कवि म्हणतो, " सारखे अश्रु दाळल्यामुळे तुझे डोळे मुजून लाल झाले आहेत आणि क्वचित् जट दिसतात. उष्ण द्यासोच्छ्वासामुळे अधरोशाचा रंग फिकट झाला आहे. भ्रुकुटीवर केश लोंबत आहेत. तुझ्या मुकुमार हाताच्या तळव्यावर फिकट झालेला गाल टिकला आहे. हे भोळ्या स्त्रियं ! अशा कोणाची

१. R. C. Kak, *Handbook of the Archæological and Numismatic Sections, Srinagar Museum.*

तपस्वर्या सफल शाली आहे बरे, ज्याच्याकरिता तुझी अशी दशा शाली आहे ? ”

याशिवाय यशोवर्म्याने ‘रामाभ्युदय’ नामक नाटक रचले होते. ते आता उपलब्ध नाही. पण त्यांचे अनेक उतांर प्राचीन ग्रंथात घेतलेले दिसतात. त्यावरून त्यांचे संविधानक स्पष्ट होते. त्यांच्याविषयी विवेचन पुढील एका प्रकरणात करू.

यशोवर्म्यांच्या राजसभेत वाक्पतिराज नामक दुसरा एक कवि होता. तो भवभूतीला गुरुप्रमाणे मान देत असे. ‘बप्पभट्टिचरिता’वरून असे कळते की तो क्षत्रिय असून परमार वंशात जन्मला होता. सोडहल कवीने आपल्या ‘उदयमुन्दरीकथे’त तो माडलिक घराण्यात जन्मला होता अशी माहिती दिली आहे. त्यांच्या ‘गौडवधो’ (गौडवध) काव्याचा उल्लेख मागे अनेकवार आला आहे. आपणावर यशोवर्मराजाची मर्जी आहे आणि त्याने आपणास कविराज पदवी दिली आहे असे तो सागतो.

‘गौडवध’ काव्य प्राकृत भाषेत लिहिले असून त्याच्या १२०९ गाथा आहेत. त्यामध्ये त्यांच्या नावानुसार यशोवर्म्याने केलेल्या गौडराजाच्या वधाचे सविस्तर वर्णन याक्याम पाहिजे होते, पण ते अत्यंत चोटक असून संस्कृत महाकाव्यातल्याप्रमाणे वनश्री, ऋतु, सूर्याचा उदय व अस्त, पर्वत, नद्या, डेवालये यांचेच वर्णन विपुल आहे त्याचप्रमाणे गौड (शिवा भगध) राजाच्या वधाबरोबर हे काव्य संपत नसून पुढे त्यात यशोवर्म्यांच्या भारतातील पूर्ण दिग्विजयाचे वर्णन आले आहे. यामुळे या काव्याविषयी विविध प्रकारचे तर्क विद्वानांनी केले आहेत. कोणी म्हणतात ललित-दित्याने यशोवर्म्यांचा पराभव केल्यामुळे हे काव्य अपूर्ण राहिले, तर दुसरे सांगतात की सव्याचे ‘गौडवध’ हे मूळ स्वरूपात नसून त्या काव्यातील पडितांना नीरस वाटणारा ऐतिहासिक भाग गाळून राहिलेले असे आहे. ‘गौडवध’ काव्याची रचना अकृत्रिम-रमणीय असून त्यात झेपाचा अतिरेक नाही. क्वचित् दीर्घ समास आदळतात कवीने उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टान्त, अर्थान्तरन्यास इत्यादि अर्थालंकाराचा यथोचित उपयोग करून आपल्या काव्याला रमणीय केले आहे विशेषतः संस्कृत व प्राकृत काव्यात सामान्यतः न आदळणारी ग्रामीण जीवनाची चित्रे यात इतस्ततः विखुरली आहेत, ती अत्यंत मनोबोधक आहेत त्यातले एक उदाहरण घेऊ—

फललम्भमुद्दयडिम्भा मुबाराघरसणिवेसरमणिज्जा ।

एए हरन्ति हियय अजणाइष्णा वणगगामा ॥ (गाथा क्र. ६०७.)

(ज्यामध्ये फळ यथेच्छ खाण्यास मिळाल्यामुळे बालक आनंदित होतात, जेथील बरे

१. मामन्तजन्माऽपि कवीश्वराणा महत्तमो वाक्पतिराजमूरिः ।

यच्छापयाप्यन्यमपीदयन्नद्रुत्यादयत्यर्थमनन्यदुष्टम् ॥

उदयमुन्दरीकथा, पृ. १५४.

सुंदर लाकडाची बनविलेली असल्यामुळे रमणीय वाट्यात आणि जेथे लोकांची गर्दी नसते असे वनग्राम मनोहर भासतात.)

वाक्यतिराजाने 'मधुमथनविजय' नामक दुसरे एक प्राकृत काव्य रचले होते. ते आता उपलब्ध नाही, पण त्याचा उल्लेख 'गौडवध' काव्यात (गाथा ६९) कवीने केला आहे. आनन्दवर्धनाने त्यातील पाञ्चजन्याच्या उक्तीमध्ये ध्वनीच्या 'अनुरणनरूपव्यङ्ग्य' प्रकाराची सुंदर उदाहरणे आढळतात म्हणून त्याची प्रशंसा केली आहे. अभिनवगुप्ताने आपल्या 'ध्वन्यालोकलीचना'त आणि हेमचन्द्राने 'अलंकारचूडामणि' टीकेत त्यातील गाथा उद्धृत केल्या आहेत. तेव्हा ते काव्य वाक्यतिराजाने 'गौडवध'च्या अगोदर रचले होते आणि ते त्या काव्यासारखेच मरस होते असे दिसते. त्याच्या नावावरून त्याचे कथानक भगवान् विष्णूच्या मधु नामक अनुराच्या उच्छेदाविषयी होते हे उघड आहे.

याशिवाय वाक्यतिराजाने काही मुक्तक स्वरूपाच्याही गाथा रचल्या होत्या असे अनुमान करता येते. आम्ही इतरच सिद्ध केले आहे की 'गाथासप्तशती' ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकातील सातवाहन नृपति हाल याच्या नावावर मोडत असली तरी तिच्यात पुढील क्रियेक शतकात काही गाथा काढून त्यांच्या जागी दुसऱ्या घातलेल्या दिसतात. तीत ख्रिस्तोत्तर चौथ्या आणि पाचव्या शतकात होऊन गेलेल्या वाकाटक नृपति सधसेन व प्रथरसेन यांच्या गाथाही घातलेल्या आढळतात. तशाच काही गाथा बप्पदराआच्या (वाक्यतिराजाच्या) नावावरही टीकाकारानी दिल्या आहेत. 'गाथासप्तशती'च्या निर्णयसंगरी आवृत्तीत बप्पदराआच्या नावावर एकच (क. ९५) गाथा दिली आहे, पण काही वर्षांपूर्वी प्रकाशिलेल्या पीतावराच्या टीकेत आणखी तीन गाथा (क. ६१६, ६१७ व ६१८) त्याच्या नावावर दिलेल्या आढळतात. या गाथा 'मधुमथनविजय' काव्यातून घेतल्या असल्या असे जर्मन विद्वान् विशेलेने अनुमान होते, पण त्या मुक्तक स्वरूपाच्या अगस्त संस्कृतातील सुमापिताप्रमाणे प्रासंगिक स्वरूपाच्या दिसतात.

याप्रमाणे आणून भवभूतीच्या काळातील राजकीय, धार्मिक, सामाजिक आणि वाच्यमयी परिस्थितीचे सिहावलोकन केले. आता पुढील प्रकरणापासून भवभूति-विषयक प्रश्नांची चर्चा करू.

१. 'ध्वन्यालोक' (बालमुखा स. सी.), पृ. ३४५.

२. 'सप्तशोधनमुक्तावलि' सर १, पृ. ११९-१२०.

प्रकरण तिसरे

जन्मस्थानाची समस्या

सा रम्या नगरी महान् स नृपतिः सामन्तचक्रं च तत्
पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिपत्ताश्चन्द्रविम्बाङ्गना ।
उद्बुक्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिनस्ताः कथाः
सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तरुमै नमः ॥

मर्तुहरि, वैराग्यशतक, ४१.

भवभूतीने आपल्या नाटकात कालिदासाप्रमाणे स्वतःविषयी सर्वस्वी सुगंधता न स्वीकारता आपल्या कालाविषयी नाही, तरी जन्मस्थान, कुळ व विदग्धा याविषयी स्पष्ट विधाने केली आहेत उदाहरणार्थ, 'महावीरचरित' नाटकाच्या प्रस्तावनेत नाटककाराविषयी माहिती देवता नूत्रधार म्हणतो, 'अस्ति दक्षिणापथ पद्मपुरं नाम नगरम् । तत्र केचिन्नैत्तिरीधिणः काव्यपाश्चरणागुरवः पङ्क्तिपावनाः पञ्चाभ्यो धृत-व्रताः सोमतीर्थिन उदुम्बरनामानो ब्रह्मवादिनः प्रतिवसन्ति । तदामुप्यायणस्य तत्रभवतो वाजपेययाजिनो महाकवेः पञ्चमः सुगृहीतनाम्नो भट्टगोपालस्य पौत्रः पवित्रकीर्तेर्नाल-कण्ठस्यात्मसंभ्रतः श्लोकष्टपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम जानूकर्णोपुत्रः कविमित्रधेयमस्मा-कमित्पत्रभवन्तो विभक्तुर्वन्तु ।' या उताःपावन्न भवभूतीच्या पृथ्वीचे कुळनाम उदुम्बर होते; ते तैत्तिरीय शाखेचे, काव्यपयोगी, पंचानि ठेवणारे, सोमयाग करणारे ब्रह्मवत्ते असे विद्वान् व सत्त्वशील ब्राह्मण होते; भवभूतीच्या महाकवि नामक पाचव्या पूर्वजाने वाजपेय नावाचा श्रोतयाग केल्या होता; हे ब्राह्मण दक्षिणापथात पद्मपुर नामक नगरात

राहत असत, इत्यादि निश्चित माहिती आपणास मिळते. दक्षिणापथ या शब्दाने सामान्यतः नर्मदेच्या दक्षिणेचा प्रदेश समजण्यात येतो. 'नर्मदाया दक्षिणेन देशो दक्षिणापथः' असे 'वास्त्यायनकामगूढा'चा टीकाकार यशोधर म्हणतो.^१ राजशेखराच्या 'काव्यमीमांसे'त (पृ. ९३) 'माहिष्मत्याः परतो दक्षिणापथः' माहिष्मतीच्या (नर्मदेच्या तीरावरील सध्याच्या महेश्वराच्या) पत्तीकडचा (म्हणजे दक्षिणेचा) प्रदेश हा दक्षिणापथ असे स्पष्ट म्हटले आहे. तेव्हा भवभूति हा दक्षिण भारतातील कवि होता यात संशय नाही. 'मालतीमाधवा'च्या प्रस्तावनेत तर यांपेक्षाही निश्चित विधान सापडते. त्या नाटकात सूत्रधाराच्या तांडी 'अस्ति दक्षिणापथं विदर्भेषु पद्मपुरं नाम नगरम्' असे शब्द घातले आहेत. त्यावरून भवभूतीचे जन्मस्थान जे पद्मपुर ते प्राचीन विदर्भातच होते असे म्हणता येते.

पद्मपुर विदर्भातच

वास्तविक इतका स्पष्ट निर्देश असल्यावर या बाबतीत तरी संशय राहू नये. पण काही विद्वानांनी ही गोष्टही संशयास्पद मानली आहे. 'मालतीमाधवा'चा प्राचीन टीकाकार हा पद्मपुर म्हणजे पद्मावती असे म्हणतो. भवभूतीने आपल्या 'मालतीमाधव' नाटकाचे संविधानक पद्मावती नगरीत घडले असे दाखविले आहे. विदर्भनृपतीचा मंत्री आपल्या माधव नामक मुलास पद्मावती नगरीच्या प्रधानाच्या मूर्तीशी त्याचा विवाह व्हावा म्हणून पद्मावतीस पाठवतो, असा कथाभाग त्या नाटकात आला आहे, त्यावरून ही पद्मावती नगरी विदर्भात नव्हती, हे उघड आहे. पद्मावती नगरीच्या आसमंताभ्रगाचे, तेथील पारा, सिंधु, मधुमती व लवणा या नद्यांचे, मधुमती व सिंधु यांच्या संगमावरच्या सुवर्णत्रिन्दुनामक शिवालयाचे जे वर्णन 'मालतीमाधवा'त आले आहे ते च्वात्हेरपायलू नैऋत्येस ५० मैलावर असलेल्या नरवार नगरास लागू पडते असे जनरल कनिंन्ह्याम या प्रसिद्ध पुराणवस्तु संशोधकाने प्रथम दाखविले. नरवार ज्या नदीवर बसले आहे तिचे नाव सिंधु आहे. पारा नदीला सध्या पार्वती म्हणतात. मधुमती व लवणा या नद्यांची सध्या महानार व नोन अशी नावे प्रचलित आहेत. मधुमती व सिंधु या नद्यांच्या संगमावर सध्याही सोनत्रिन्दु नामक शिवालय दृष्टीस पडते. नरवारचा पुरातन व प्रेक्षणीय किल्ला इतिहासप्रसिद्ध आहे. नऊ नागरांजे पद्मावतीस राज्य करित होते, असे पुराणात म्हटले आहे.^२ तेच नागरांजाची तांच्याची नाणी सापडली आहेत.^३

१. 'कामगूढ' (ची. नं. सी.), पृ. ११२.

२. नव नागास्तु भोक्षयन्ति पुरी पद्मावती नृपाः । पार्जोटर, पृ. ५३, टीप २.

३. Trivedi, Coins of the Nāga kings of Padmāvati.

तेव्हा भवभूतीचे पद्मावती नगर म्हणजे हल्लीचे नरवार होय, असा जनरल कनिंय्याम्ने ठरवून घेतला. त्यानंतर ग्वाल्हेर संस्थानच्या पुराणवस्तुसंशोधनखात्याचे अधिकारी श्री. मो. व. गोंड यानी उत्खनन करून पद्मावती म्हणजे खुद्द नरवार नसून त्याच्या जवळचे पडाया (ज्याच्या पदमनवाया असेही नाव आहे ते) खेडे होय असे निश्चित ठरविले आहे.

कै. माधव व्यंकटेश लेले यानी आनल्या 'मालतीमाधव-सार व विचार' या निबंधात (पृ. ५) पद्मावती हेच भवभूतीचे जन्मस्थान पद्मपुर असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भवभूति पद्मावतीचे फार दारकाईने वर्णन करतो तेव्हा ते स्थान त्याला बालमनासून परिचित असावे अशी त्याची विचारसरणी होती; तेव्हा त्यानी 'अस्मि दक्षिणारथ पद्मपुर नाम नगरम्' असा 'विदग्धेषु' हे पद नसलेल्या 'महावीर-चरिता'तील पाठच प्रमाण मानल्या. शिवाय 'मालतीमाधव'च्या अत्यंत प्राचीन प्रतीत 'विदग्धेषु' हे पद आढळत नाही व त्या नाटकाचा प्राचीन टीकाकार जगद्वर पद्मावती म्हणजे पद्मपुर असे म्हणतो या गोष्टीही त्याच्या तर्काचा पोषक होत्या. पण पदमनवाया हे गाव दक्षिणेत नाही ही अडथळ येत होती. त्याचर त्यानी ग्वालील टोड मुचवित्री- 'पद्मपुर नगर दक्षिणारथात आहे, हा उल्लेख सूत्रधारच्या भाषणात आला आहे. भवभूतीची नाटक काव्यप्रियनाथाच्या उत्सवप्रसंगी प्रथम रंगभूमीवर आली असे त्याच्या प्रस्तावनातील उल्लेखावरून दिसते. हा कालप्रियनाथ म्हणजे उज्जयिनीचा महाकालेश्वर नसून कालीचा असावा. पदमनवाया हे गाव कालीच्या दक्षिणेस असल्याने 'दक्षिणारथात पद्मपुर आहे' या सूत्रधारोक्तीची उपसत्ति लावता येते. येथे 'दक्षिणारथ' या शब्दाचा अर्थ न घेता 'दक्षिण दिशेचा मार्ग' असा सौमिक अर्थ घेतला पाहिजे.' कै. लेले याच्या वरील अट्टनामत अनेक गोष्टी गृहीत धरल्या आहेत. पद्मावती नगराचे सूत्र वर्णन करता येण्यास ते भवभूतीचे जन्मस्थानच असणे पाहिजे असे नाही. त्यानी केलेला दक्षिणारथाचा अर्थही ग्राह्य वाटत नाही. म्हणून भवभूतीचे पद्मपुर पूर्वीच्या ग्वाल्हेर संस्थानात नसून बऱ्हाटात असावे असा ठरवून 'उत्तरामचरिता'चे विद्वान् कनक कै. ज. श्री. कृ. केशवकर यानी केला होता. तथापि बऱ्हाटात पद्मपुर नामक एखादे प्राचीन नगर होते असा स्पष्ट पुरावा त्यास उपलब्ध न झाल्यामुळे 'नवीन पुरावा संपदेपर्यंत भवभूतीच्या पूर्वजांचे राहण्याचे ठिकाण ग्वाल्हेर संस्थानात नरवारनजीक नसून बऱ्हाटात होते असे आरंभ गृहीत घेऊ' असे उद्गार त्यानी उत्तरामचरिताच्या हावटे ओरिएण्टल सीरीज मधील आकृतीच्या प्रस्तावनेत काढले होते.

१ A S I. R. for 1915-16, pp 101-103.

२ Belvalkar, Rāma's Later History, (H. O. S), Introd., p. xxxvii.

नवीन पुरावा

या वाक्यीत अवश्य असलेला पुरावा सुमारे बत्तीस वर्षापूर्वी आम्हास उपलब्ध झालेला आम्ही या पूर्वीच प्रसिद्ध केला आहे.^१ सन १९२० च्या सुमारास मध्यप्रदेशाच्या दुर्ग जिल्ह्यातील पानाबारस जमीनदारीत मोहल्ला या गावी एका बराचा पाया खणत असता ताम्रपटाचा एकच पत्रा सापडला होता. त्यावेळी त्यांचे ठसे घेऊन ते त्यावेळच्या मध्यप्रांतातील प्रसिद्ध संशोधक रायबहादूर हीरालाल याच्याकडे पाठवले होते. ताम्रपटाचा एकच पत्रा उपलब्ध झाला होता व त्यात ज्याने तो कोरविला त्या राजाची संध वंशावळ किंवा नावही आले नसल्यामुळे त्यात काही विशेष महत्त्वाचा उल्लेख नसले असे वाटून त्याकडे त्याचे साहाजिकच दुर्लक्ष झाले. सन १९३४ मध्ये जांनवारी महिन्याचे अखेरीस डॉ. हीरालाल यांनी त्या ताम्रपटाची माहिती आम्हास दिली. तथापि त्याच्या मालकाचे नाव त्यांना आठवत नव्हते व स्वतःच्या जवळचा त्याचा ठसाही त्यास सापडत नव्हता. म्हणून त्या ताम्रपटाचा शोध लावता येईना. पुढे काही दिवसांनी घरेचे जुने कागदपत्र चाळीत असता त्यांना तो ठसा सापडला. सुदैवाने त्यांनी त्या ठसावर त्यावेळी त्या ताम्रपटाच्या मालकाचे नाव लिहून ठेवले होते. त्यावरून दुर्ग जिल्ह्याचे डेप्युटी कमिश्नर श्रीयुक्त वा. अ. वंनवाल यांनी आमच्या विनंतीवरून चौकशी केली. तेव्हा तो दुर्ग येथील मुनशी अकरखान नामक मुसलमान गृहस्थाजवळ सापडला. तो आता नागपूरच्या मध्यवर्ति संग्रहालयात सुरक्षित ठेवला आहे.^२

या ताम्रपटावरील लेख काही कारणाने अपूर्ण राहिलेला दिसतो. हा इ. स. च्या तिसऱ्यापासून सहाव्या शतकापर्यंत विदर्भात प्रचलित असलेल्या पेटिकाशीर्षक लिपीत (box-headed characters मध्ये) कोरला आहे. त्यात वाकाटक वंशातील प्रथमच्या दोन राजांचे वर्णन आले आहे. ते वाकाटकांच्या ज्येष्ठ शाखेच्या इतर ताम्रपटातल्याप्रमाणेच असल्याने त्यात काही नवीन माहिती नाही. तथापि त्यातील एक निर्देश अत्यंत महत्त्वाचा आहे. बहुतेक प्राचीन ताम्रपटात ते जेथून दिले होते त्या स्थानाचा उल्लेख असतो. प्रस्तुत ताम्रपटातही 'पद्मपुरात्' (पद्मपुराहून) असा स्पष्ट निर्देश लेखारंभीच आला आहे. त्यावरून तो ताम्रपट पद्मपुराहून दिला असावा किंवा देण्याचे योजिले असावे, हे उबट आहे. पद्मपुर या शब्दानंतर 'वासुकात्'

१. आमचा लेख 'सशोधनमुक्तावलि', सर १, पृ. ७६-९४ वर पुनर्मुद्रित केला आहे.

२. मिरासी, 'वाकाटक नृपति आणि त्याचा काल', पृ. २९५-३०१.

(शिविराहून), ' स्थानात् ' (ठिकाणाहून), ' विजयस्कन्धावारात् ' (विजयी शिविरातून) या सारखा एखादा शब्द नसल्याने हा ताम्रपट देणान्या राजाचा त्यावेळी पद्मपुरी तात्पुरता मुक्काम होता असे म्हणता येत नाही. पद्मपुर हे तीर्थ म्हणूनही प्रसिद्ध नाही. तेव्हा तो ताम्रपट तीर्थक्षेत्री ब्राह्मणास दिला होता असेही वाटत नाही. म्हणून पद्मपुर ही प्रस्तुत ताम्रपट देणान्या राजाची राजधानी असावी असे अनुमान करता येत.

वाकाटक्यांचे साम्राज्य

विदर्भात वाकाटकांनी इ. स. च्या तिसऱ्या शतकापासून सहाव्या शतकाच्या प्रथम पादाच्या अखेरपर्यंत राज्य केले. उत्तर भारतात ज्याप्रमाणे गुप्तांचे त्याप्रमाणे दक्षिण भारतात वाकाटकांचे काही काळ विस्तृत व समृद्ध असे साम्राज्य होते हे कोरीव लेखावरून सिद्ध झाले आहे. पुराणात म्हटले आहे की या वंशाचा महाप्रतापी सम्राट् प्रथम प्रवरसेन त्याला चार पुत्र होते व ते चारही राजे झाले' अर्थात् त्याच्या साम्राज्याचे चार भाग होऊन त्यावर वाकाटकांच्या चार शाखा राज्य करू लागल्या. त्यांपैकी दोन शाखांचे कोरीव लेख आतापर्यंत सापडले आहेत. ज्येष्ठ शाखेची राजधानी आरभी नन्दिवर्धन (रामट्टक जवळचे नन्दरधन) येथे होती. दुसऱ्या एका शाखेची राजधानी वत्सगुप्त (अकोला जिल्ह्यातील वाशीम) ही होती. गुप्तवंशी विख्यात नृपति द्वितीय चन्द्रगुप्त-विक्रमादित्य याची कन्या प्रभावतीगुप्ता वाकाटक नृपति द्वितीय रुद्रसेन यास दिली होती. ज्येष्ठ शाखेच्या सध्या उपलब्ध झालेल्या सर्व ताम्रपटात प्रभावतीगुप्तेचा पुणे येथे सापडलेला ताम्रपट प्राचीन आहे. त्यात दान दिलेले गाव व त्याच्या चतुःसीमेची गांव वर्धा जिल्ह्याच्या हिगणघाट तहसिलीत सापडली आहेत.' तो ताम्रपट ' नन्दिवर्धनात् ' म्हणजे नन्दिवर्धनाहून दिला होता. नन्दिवर्धन या स्थलनामानंतर ' वासकात् ' सारखे शब्द नसल्याने ते वाकाटकांचे त्या काळचे राजधानीचे शहर होते, असे अनुमान करता येत. त्यानंतरचे प्रभावतीगुप्तेच्या द्वितीय प्रवरसेन नामक मुलाचेही काही ताम्रपट नन्दिवर्धनाहून दिलेले सापडले आहेत. त्यावरून बरील अनुमानाने समर्थन होते.

द्वितीय प्रवरसेनाने आपल्या कारकीर्दीच्या अकराव्या वर्षानंतर दिलेले कित्येक ताम्रपट प्रवरपुराहून दिले आहेत. त्यावरून त्या राजाने आपल्या नांव प्रवरपुर नामक नगर स्थापून तेथे राजधानी नेली होती, असे दिसते. हे प्रवरपुर वर्धा जिल्हातील

१. तस्य पुत्रास्तु चत्वारो भविष्यन्ति नराधिपाः ॥ पार्जितर, पृ. ५०.

२. मिराची, ' वाकाटक नृपति आणि त्याचा काल,' पृ. १८९-१९०.

सध्यांचे पध्दार होय हे आम्ही येथे सापडलेल्या शिल्पादिकांवरून इतरत्र सिद्ध केले आहे.^१

द्वितीय प्रवरसेनानंतर नळवंशी भवदत्तवर्म्यांनी विदर्भावर स्वारी करून त्याचा काही प्रदेश काबीज केला आणि नन्दिवर्धन हीच आपली राजधानी केली हे आम्ही सन १९३३ मध्ये नागपूरच्या 'वागीश्वरी' मासिकातील आपल्या लेखात प्रथम दाखविले होते. भवदत्तवर्म्यानंतर द्वितीय प्रवरसेनाचा नातू द्वितीय पृथिवीपेण याने पराक्रमाने आपले राज्य परत मिळविले एवढेच नाही तर नळाच्या वस्तर संस्थानातील पुष्करी राजधानीवर चाल करून ती उद्ध्वस्त केली असे दिसते.^२ द्वितीय पृथिवीपेणाचा एकच व तोही अपूर्ण असा ताम्रपट मध्यप्रदेशाच्या बालाघाट जिल्ह्यात सापडला आहे तो त्याने बेम्बारगावी आपला मुक्काम असताना (बेम्बारवासकात्) देण्याचे योजिले होते असे दिसते. त्यावेळी त्याची राजधानी कोठे होती याचा निर्देश सापडला नाही. बहुधा ती पद्मपुर येथे असावी. त्याच्या पित्याच्या-मरेन्द्रसेनाच्या- काळीच ती प्रभुपुराहून हलविली होती असे दिसते.

भवभूतीच्या पूर्वजांस राजाश्रय

वाकाटक राजे स्वतः ब्राह्मण असून श्रौत विद्येचे अभिमानी होते. प्रथम प्रवरसेनाने अग्निष्टोम, आप्तोर्याम, उक्थ्य, पोटशिन, अतिरात्र, वाजपेय, वृहस्पतिसव, साद्यस्क आणि चार अश्वमेध यज्ञ केल्याचा उल्लेख ज्येष्ठ शाखेच्या बहुधा सर्व ताम्रपटात सापडतो. तेव्हा त्याचा विद्वान् व यज्ञयाग करणाऱ्या ब्राह्मणास आश्रय असावा. त्याच्या ताम्रपटावरून हीच गोष्ट सिद्ध होते. द्वितीय प्रवरसेनाने अनेक गावे ब्राह्मणाना दान दिल्याचे त्याच्या ताम्रपटावरून दिसते. भवभूति आपल्या नाटकात पद्मपुरच्या आपल्या पाच पिढ्यांना निर्देश करतो. तो सातव्या शतकाच्या अखेरीस आणि आठव्या शतकाच्या प्रथम पादात होऊन गेला असे आपण मागे ठरविले आहे. प्रत्येक पिढी तीस वर्षांची धरल्यास त्याचा पाचवा पूर्वज इ. स. ५५० च्या सुभारास होऊन गेला असावा. वाकाटक नृपति द्वितीय पृथिवीपेणाचा काळ इ. स. ४७० ते ४९० असा आम्ही इतरत्र निश्चित केला आहे.^३ पद्मपुरास भवभूतीच्या पूर्वी पाचच पिढ्या होऊन गेल्या असे म्हणता येत नाही. एकंदरीत भवभूतीचा पाचवा पूर्वज आणि हा वाकाटक नृपति याचे काळ जवळजवळ येतात यात संशय नाही. भवभूतीच्या नाटकाच्या प्रस्तावना-

१. 'सप्तोद्यममुक्तावलि', सर १, पृ. १७७-१८७.

२. ए. ई., पु. २१, पृ. १५६.

३. वाकाटक नृपति आणि त्याचा काळ, पृ. ५२-५५.

वरून त्याचे पूर्वज मूळचे उदुंबर गावचे हे आम्ही पुढील प्रकरणात दाखविले आहे. हे उदुंबर गाव सध्याचे यवतमाळ जिल्ह्यातील पैर्नगोंच्या काठचे उमररोड असावे. उमरखेडमध्ये भवभूतीसंबंधी तशी समजूत अद्यापि प्रचलित आहे असे समजते. भवभूतीचे पूर्वज तैत्तिरीय शाखेचे, पचान्नि राखणारे, बाजणेय यागासारखे यज्ञ करणारे, मीमांसक व ब्रह्मवादी ब्राह्मण होते. वाकाटक राजांनी अशा विद्वान् व सच्छील ब्राह्मणांना आपल्या राजधानीत बोलावून त्यांच्या कर्वी यज्ञ करविले असावे असे अनुमान केले तर ते बहुधा चूक होणार नाही. वाकाटकांच्या नंतर विदर्भात प्रथम कलचुरांची आणि नंतर चालुक्यांची सत्ता शाली, त्या काली तो प्रदेश त्यांनी नाडलिक रापूकूट घराण्याच्या ताब्यात दिला होता हे मागे दाखविले आहे. त्या राजाचा विद्वानास व कर्वीस तितकासा आश्रय नसल्याने भवभूतीस राजाश्रयार्थ किंवा लोकाश्रयार्थ उत्तर भारतात पद्मावती, कनोज इत्यादि ठिकाणी हिंडावे लागले असे दिसते शंभवी त्याला कनोजच्या यशोवर्म्याचा आश्रय मिळाला हे मांग दाखविले आहे.

पद्मपुराचा शोध

येथवर भवभूतीचे जन्मस्थान हे उत्तरभारतात नसून प्राचीन विदर्भातच होते व ते एकेकाळी वाकाटकांच्या राजधानीचे शहर होते याविषयी अलीकडे उपलब्ध झालेला पुरावा आपण पाहिला. आता हे पद्मपुर कोठे होते याचा विचार करू. प्राचीन विदर्भ म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वीचा 'बन्हाड' अशी सामान्यतः समजूत असल्याने हे पद्मपुर बन्हाडातच कोठे तरी असावे असे अनेक संशोधकांनी म्हटले आहे. पण त्यांना त्याचा पत्ता लागला नव्हता. सुमारे पस्तीस वर्षापूर्वी पद्मपुरचा शोध करताना बन्हाड प्रांताच्या चारही जिल्ह्यातील नगर-खेडेगावांच्या सरकारी याद्या आम्ही चाळून पाहिल्या होत्या; पण त्यामध्ये पद्मपुर किंवा त्याला जुळेल अशा नावाचे एकाही खेडेगाव किंवा नगर आम्हास आढळले नाही. वास्तविक विदर्भ म्हणजे पूर्वीचा वर्धा नदीच्या पश्चिमेचा बन्हाड ही समजूत चुकीची आहे. कालिदासाच्या 'मालविकाग्निमित्रा'त वर्धा नदीने प्राचीन विदर्भाचे दोन भाग झाले होते आणि राज्यविषयक कलह मिटविण्याकरिता ते दोघा जुलूमवादाना दिले होते, असे दाखविले आहे. त्यावरून वर्धा नदी विदर्भाची पूर्व मर्यादा नसून त्या नदीच्या पूर्वेस जवळजवळ अर्धा विदर्भ पसरला होता यात शंभय नाही. विदर्भाच्या वाकाटक वशाच्या ज्येष्ठ शाखेची राजधानी नन्दिवर्धन ही 'बन्हाडा'त

१. आता महाराष्ट्र शासनाने 'महाराष्ट्रातील खेडपाची व महाराची वर्णप्रभो' तयार करून छापली आहे. तीतही असे ठिकाण बन्हाडच्या पार जिल्ह्यात दिसत नाही.

नसून नागपूर जिल्ह्यात रामटेकजवळ आहे. धाकाटक नृपति द्वितीय प्रवरसेन याचे ताम्रपट छिंदवाडा, बैतुल, नागपूर, भंडारा इत्यादि 'बन्हाड'च्या पूर्वेच्या जिल्ह्यात सापडले आहेत आणि त्यात उल्लेखिलेली गावेही त्या जिल्ह्यात सापडतात. तेव्हा विदर्भाची पूर्व मर्यादा वर्धा नदी ही नसून तो पूर्वेस छत्तीसगडपर्यंत पसरला होता यात संशय नाही. भोजपट (बन्हाडातील अमरावती जिल्हा) याप्रमाणे बेणाकट (बेनगंगेच्या तीराचा भंडारा जिल्हा) हाही विदर्भाचा एक भाग होता.

आमगावाजवळचे पद्मपुर

भंडारा व चांदा या प्राचीन विदर्भाच्या पूर्वेकडील जिल्ह्यात पद्मपुर, पद्मापुर किंवा पद्मपुर या नावाची सहा गोवे आम्हास सापडली. त्यापैकी चांदा जिल्ह्याच्या चांदा, सिरोचा व ब्रह्मपुरी तहसिलीत प्रत्येकी एक, भंडारा जिल्ह्याच्या साकोली तहसिलीत दोन आणि पूर्वीच्या आमगाव जमिनदारीत एक अशी त्यांनी वर्गवारी आहे.^१ मवभूतीचे जन्मस्थान पद्मपुर हे एक नगर होते असे तो स्वतःच सांगतो. वात्स्यायनाच्या 'कामसूत्रा'चा टीकाकार यशोधर 'नगरं अष्टशतग्राममध्ये तद्रयवहार-स्थानम्' (आठशे गावांचा व्यवहार जेथे चालतो ते नगर) अशी नगराची व्याख्या करतो. तेव्हा प्राचीन पद्मपुर बरेच मोठे असावे. शिवाय मागे उल्लेखिलेल्या ताम्रपटावरून ते एकेकाळी धाकाटकाच्या राजधानीचे शहर होते असे दिसते. तेव्हा तेथे बरेच अवशेष असावे अशी सहजच आपली कल्पना होते. या दृष्टीने चौकशी करता भंडारा जिल्हातील आमगाव स्टेशनजवळच्या पद्मपुर गावी काही अवशेष आहेत अशी माहिती आम्हास मिळाली. शिवाय द्वितीय प्रवरसेनाच्या शिवनी येथे सापडलेल्या ताम्रपटाचे दान दिलेले गाव व त्याच्या चतुःसीमेच्या गावार्पकी बहुतेक गावे पद्मपुराहून पाचसहा मैलांच्या टापूत सापडतात हे आम्ही अन्यत्र दाखविले आहे.^२ त्यावरून त्या गावामोवतालचा प्रदेश धाकाटकाच्या अमलाखाली होता यात संशय नाही. तेव्हा आमगावाजवळचे पद्मपुर हेच मवभूतीचे पद्मपुर असण्याचा संभव वाटून सन १९३४ च्या नाताळात आम्ही आपल्या काही स्नेह्यांसह पद्मपुरला गेलो होतो. तेथील अवशेष पाहून ते पद्मपुरच मवभूतीचे पद्मपुर असे आम्ही साधार दाखविले होते. पुनः या वर्षी (१९६७ च्या) एप्रील महिन्यात इतर काही मित्रांसह जाऊन तेथील अवशेष पाहिले आणि त्याचे पुनः फोटो घेतले. त्या अवशेषाचे वर्णन खाली थोडक्यात दिले आहे.

१. 'महाराष्ट्रातील खेड्याची व शहराची वर्णक्रमी,' पृ. १३६.

२. 'धाकाटक नृपति आणि त्याचा काळ', पृ. २२७.

पद्मपुरचे अवशेष

पद्मपुर हे गाव पूर्वी भंडारा जिल्ह्याच्या आमगाव जमिनदारीत होते. ते साउथ ईस्टर्न रेल्वेच्या आमगाव स्टेशनच्या पूर्वेत अडीच तीन मैलांवर आहे. शेतासह त्या गावाचे क्षेत्रफळ १४५४ एकर असून लोकसंख्या सन १९६१ च्या खानेसुमारीत १५३९ होती. गावाच्या पश्चिमेस एक लहानशी टेकडी आहे. तिला नाथमहाराजांची टेकडी म्हणतात. तिजवर काही जुन्या मूर्ति आहेत, असे समजल्यावरून आम्ही प्रथम तिजवर चढलो व तेथे आम्हास प्राचीन बाटलेल्या दोन शिलाचे फोटो घेतले. या दोन्ही शिला मुख्या रंगाच्या असून प्रत्येकीवर एक चतुर्भुज देव आणि द्विभुज देवी यांच्या आकृति कोरल्या आहेत. त्याची उंची २ फूट १० इंच आहे. देवाच्या वरच्या दोन्ही हातात शूळासारखे आयुध असून खालच्या उजव्या हातात गदा व डाव्या हातात कळश आहे. देवीच्या डोक्यावर छत्र असून उंच केलेल्या डाव्या हातात कळश आहे आणि उजवा हात खाली मोकळा सोडला आहे. या मूर्ति मध्ययुगीन कालातील दिसतात.

टेकडीवरून पूर्वेला झाडीत लपलेले पद्मपुर, त्याच्या पश्चिमेचे लहानसे तळ, सोमवार इतस्ततः पसरलेले उंच खडक यांचे मनोहर दृश्य दिसते. या टेकडीवर माघ महिन्यात शिवरात्रीस यात्रा भरते असे आम्हास समजले.

नंतर टेकडीवरून खाली उतरून आम्ही पद्मपुर गावाच्या वायव्य दिशेस सुमारे २५० यार्डांवर जमिनीपासून १८ फूट उंच असलेल्या खडकावर एक मूर्ति ठेवली आहे असे समजल्यावरून तिकडे गेलो. या खडकावर जाण्यास वाट नसल्याने आमचे आमगावचे स्नेही श्री. भय्याजी जोशी यानी गावातून थिडी आणवून आमची बर चढण्याची सोय केली. त्या खडकावर चढल्यावर दुसऱ्या एका खडकाला टेकून ठेवलेली एक मोठी शिळा दिसली. तिजवर मध्यभागी चतुर्भुज विष्णूची मूर्ति कोरली असून दोन्ही बाजूंनी खांबे व त्यावर कमान दाखविली आहे. विष्णूची मूर्ति सन्मुख आहे. त्याच्या हातात शंख, चक्र, गदा व पद्म दाखविली आहेत. खांब्याच्या बाहेर उजव्या बाजूस सेवक आणि डाव्या बाजूस रेविका असून त्याच्या हातात चवऱ्या आहेत. मूर्तीच्या शिल्पकामावरून ती मध्ययुगीन कालाच्या शेवटी म्हणजे दहावे ते बारावे शतक या कालातील असावी असा अंदाज आहे.

नंतर आम्ही पद्मपुर जवळच्या शेतात गेलो तेथे बांधावर तीन छिन्न विच्छिन्न मूर्तींचे अवशेष इतस्ततः पडलेले दिसले. ते एक टिकाणी करवून आम्ही फोटो घेतले त्यापैकी एक मूर्ति मूळची दोन फूट उंचीची असून तिचे पोलिश व शिल्पकाम प्रथगीय आहे. या मूर्तीचा गळ्यापासून वरचा भाग तुटलेला दिसला तो जवळच सापडल्यामुळे आम्ही तो धडावर ठेवून फोटो घेतला. ही मूर्ति रत्न तीर्थेवर पार्श्वनाथ याची आहे.

तो कमलावर पर्येकासन घालून ध्यानस्थ बसला आहे. त्याच्या वक्षःस्थलावर श्रीवत्स आहे. त्याच्या कानाचे चाप लांब दाखविले आहेत. त्याच्या डोक्यावर सात फणाचा नाग असून त्यावर एकावर एक अशी तीन छत्रे दिसतात. नागाच्या दोन्ही बाजूस हातात भाला घेऊन उभे राहिलेले पूजक दाखविले आहेत. त्याच्या पलीकडे दोन्ही बाजूस एक लहान देऊळ कोरले असून त्यात पार्श्वनाथाच्या मूर्तीसारखीच पण लहान मूर्ति कोरली आहे छत्राच्या दोन्ही बाजूस एक हत्ती आपली सोड वर उचलून अभिषेक करीत आहे असे दाखविले आहे. मूर्तीचे हात, गळ्याजवळचा काही भाग व सापाच्या फण्या मग्न झाल्या आहेत. ही मूर्तिही वरील विष्णूच्या मूर्तिप्रमाणेच मध्य-युगीन कालातील दिसते. याशिवाय जवळच शेतात पडलेली ऋषभदेव किंवा आदिनाथ या जैन तीर्थंकराचीही एक मूर्ति वर वर्णिलेल्या पार्श्वनाथासारखीच ध्यानमग्न अशी कोरली आहे मात्र हिच्या डोक्यावर नाग व दोन्ही बाजूस हत्ती नाहीत. पायाच्या खाली याचे चिन्ह वृषभ कोरले आहे. या धर्मी आम्ही पदमपुरास गेलो त्यावेळी शोध करूनही या जैन तीर्थंकराच्या मग्न मूर्ति आम्हास सापडल्या नाहीत.

नागपूर म्यूसियम मधील शिवमूर्ति

या शिवाय पदमपुर गावाजवळ दोन मोठ्या देवळांचे अवशेष आम्हास दिसले. यापैकी एक देऊळ गावाच्या उत्तरेस सुमारे २०० यार्डवर असावे. या देवळाच्या अवशेषात दरवाजाच्या चौकटीची गणशपटी ८ फूट लांब, १ फूट सात इंच रुंद व १ फूट ६ इंच जाड भरली, त्यावरून त्या दरवाजाच्या रुंदीची कल्पना येईल. बाकीचे अवशेषही याला शोभणारे असे विशाल आकारांचे दिसले. वरील गणशपटीतील गणपतीच्या मूर्तीवरून हे देवालय हिंदु देवांचे बहुधा भगवान् शिवाचे असावे. दुसरे देऊळ गावाला लागूनच उत्तर दिशेला होते असे दिसते याचे काही दगडी खांबे व देवाच्या मूर्तिभागची दगडी प्रभावळ एवढी मात्र अद्यापि उभी आहेत. काही खांबांचे तुकडे मातीत दबून गेलेले दिसले. वाटेवरच पडलेल्या एक तुकडा आम्ही मोबला. तो आरंभी चौकोनी, नंतर अष्टकोनी, पुढे पोटशकोनी व शेवटी वाटोळा असा बडविलेला दिसला. तळभागाची लांबी २१ इंच व रुंदी १९ इंच आणि एकंदर तुकड्याची उंची ४ फूट ४ इंच भरली. प्रभावळीच्या आकारावरून तिच्यापुढील मूर्ति सुमारे पाच फूट उंचीची असावी असे वाटले. सुमारे चाळीस वर्षांपूर्वी तेथील एक मोठी मूर्ति एका साहेबाने नागपूरच्या म्यूसियमकरिता नेली असे तेथील एका शेतकऱ्याने आम्हास सांगितले. नागपुरास परत आल्यावर आम्ही तिचा शोध केला. पण नागपूर म्यूसियममध्ये पदमपुराहून आलेली एकही मूर्ति आम्हास दिसली नाही. म्यूसियममध्ये आरंभी आरंभी मूर्ति व कोरीव लेख याच्या मूळ ठिकाणाचे निर्देश व्यवस्थितपणे लिहून ठेवण्याची काळजी घेतली नव्हती. म्हणून कित्येक मूर्तीची मूळ ठिकाणे

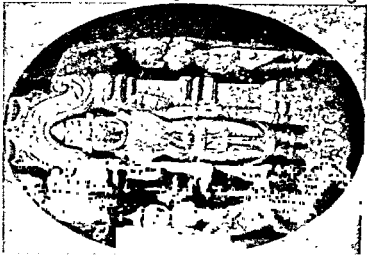
(provenance) माहित नाहीत असे शेर म्यूसियमच्या यादीत मारले आहेत. म्यूसियममध्ये भंडान्यास सापडलेली ५८ इंच उंचीची व उत्कृष्ट रीतीने कोरलेली शिवाची उभी मूर्ति दृष्टीस पडते. ती खुद्द भंडान्यासून आणली असेल काय याविषयी आम्हास संशय आला. कारण खुद्द भंडान्यास प्राचीन देवळाचे अवशेष दिसत नाहीत. ही मूर्ति साधारणपणे पदमपूरच्या प्रभावळीइतकीच दिसल्यामुळे आम्ही आमच्या स्नेह्याकडून पदमपूरच्या प्रभावळीच्या लांबी-रुंदीची माप मागविली. आरुचर्पाची गोष्ट ही की लांबी, रुंदी व आकृति या बाबतीत ती प्रभावळ व नागपूर म्यूसियममधील मूर्ति ह्या अगदी एकसारख्या भरल्या. तेव्हा ती मूर्ति भंडारा शहरातून आणली नसत भंडारा जिल्ह्यातून—अर्थात् पदमपुराहून—आणली होती हे सिद्ध झाले.

या मूर्तीची पादपीठासहित उंची ४ फूट १० इंच असून ती तांबूस रेंवट प्रस्तराची (red sandstone) बनविलेली आहे. तिचे शिल्पकाम अत्युत्कृष्ट असून प्राचीन पद्धतीचे आहे. मूर्तीच्या डोक्यावरची कमान सर्पांची केली असून मध्ये कीर्तिमुख आहे. भगवान् शंकराच्या शिरावर जटामुकुट आहे. कीर्तिमुखाकार रत्न व त्यावर चंद्रकला समोरच दिसते. त्याच्या गळ्यात घातलेली पुष्पमाला जवळ जवळ घोड्यापर्यंत खाली लोंबत असलेली दिसते. त्याच्या उजवीकडच्या वरच्या हातात त्रिशूल व खालच्या हातात रुद्राक्षमाला आहे. डावीकडच्या वरच्या हातात फणा पसरलेला सर्प व खालच्या हातात कलश दिसतो. खालच्या उजव्या व डाव्या हाता-जवळ उजव्या बाजूस त्रिशूलधारी व डाव्या बाजूस खट्वाग धारण करणारा सेवक कोरला आहे. त्याच्या पलीकड दोन्ही बाजूस चवरी घेऊन एक एक सेविका उभी आहे. पादपीठावर एका बाजूस पार्वती व समोरच नदी कोरला आहे.

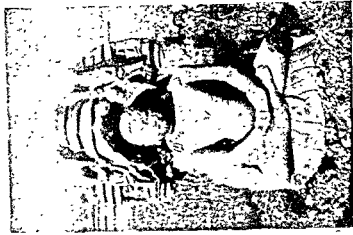
मुदेंधाने या मूर्तीचा बहुतेक भाग उत्तम स्थितीत आहे. म्हणून शिल्पकाराचे कसब तीत उत्कृष्ट रीतीने व्यक्त झाले आहे. भगवान् शंकराची मुद्रा प्रसन्न व गंभीर आहे. नागपूरच्या म्यूसियममध्ये हिच्या इतकी उत्कृष्ट दुयरी मूर्ति नाही असे उद्गार मागे लखनी म्यूसियमचे क्यूरेटर श्री. प्रयाग ट्याळ म्यूसियममधील मूर्तीचा अभ्यास करण्यास आले होते तेव्हा त्यांनी आमच्याजवळ काढले होते. मूर्तीच्या शिल्पकामा-वरून ती दहाव्या-अकराव्या शतकातील असावी असे वाटते

प्राचीन पद्मपुर

अशा प्रकारच्या अनेक उत्कृष्ट प्राचीन मूर्ति जेथे अद्यापि सापडतात ते हे पदमपूर एके काळी अत्यंत भरभराटीस पोचलेले शहर असावे याविषयी संशय राहत नाही. पदमपूरच्या समोवटालाची वनधीर्ही प्रशस्नीय आहे. गावाच्या समोवार इतस्तुतः पसरलेल्या टंकड्या आणि त्यावरचे विविधाकृति विशाल पटक याची दृश्ये मनोहर आहेत. अलीकडे हाटी बरीच कमी झाली आहे. पण काही वर्षांपूर्वीपर्यंत या बाजूचा भाग

पद्मपुर येथील प्राचीन मूर्ति

पारशुरामाय

शिव

जंगलत मोडत होता व त्यात व्याघ्रादि हिंस्र पशूंची व सर्पासारख्या विपारी प्राण्यांची वसती होती असे गॅझेटियरमध्ये म्हटले आहे. अशा परिस्थितीत मवभूतीचे दालगण गेले असल्यास त्यास सृष्टीचे भव्य व उदात्त स्वरूप निरीक्षण करण्याची गोडी लागली यात आश्चर्य नाही. उत्तररामचरितातील (अंक २, श्लोक १४) दंडकारण्यातील स्थळांचे खालील वर्णन पाहा—

स्निग्धश्यामाः क्वचिदपरतो भीषणाभोगरूक्षाः

स्थाने स्थाने मुखरककुभो झाड्कृतीनिर्झराणाम् ।

एते तीर्थाश्रमगिरिसरिद्वर्तकान्तरमिथाः

संबुदपन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥

[कोठे काळेभोर तर कोठे (अरण्याच्या) भयंकर विशालतेमुळे रुक्ष दिसणारे, ठिकठिकाणी निर्झराच्या झंकाररवाने ज्यांनी दिग्भाग निनादित केले आहेत असे, आणि तीर्थे, आश्रम, पर्वत, नद्या, दन्या व अरण्ये यानी युक्त असे हे मला परिचित असलेले दण्डकारण्याचे भाग दृग्गोचर होत आहेत.]

दण्डकारण्यातील रोमहर्षण करणारी अरण्याची वर्णने पाहा—

निष्कूजस्तमिताः क्वचित्क्वचित्क्वपि प्रोक्षत्तत्त्वस्वनाः

स्वेच्छामुप्तगभीरघोरभुजगशवासप्रबोत्तान्मयः ।

सोमानः प्रबरोदरेषु विलसत्स्वल्पात्मसो दास्वयं

तुष्यद्भिः प्रतिसूर्यकंरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥

(उत्तररामचरित, २, १६)

[या दण्डकारण्याच्या प्रान्तमागात कोठे पश्यांचेही कूजन ऐकू येत नसल्याने शांतता आहे तर कोठे श्वापदांच्या भयंकर गर्जना ऐकू येत आहेत. यथेच्छ श्लोप घेणाऱ्या, प्रचण्ड आणि भयंकर सर्पांच्या श्वासोच्छ्वासाने येथील वणव पेटले आहेत; क्वचित् दन्याखोऱ्यात थोडेसे पाणी चमकत आहे (आणि म्हणून) व्हानलेल्या सरड्यांना अजगराचा गळलेला घाम प्यावा लागत आहे.]

या तऱ्हेची अरण्याची वर्णने मवभूतीला पदमपुरच्या आसमंदात मागातील निसर्गाच्या दृश्यांवरून सुचली असली पाहिजेत, अशी कल्पना सहजच रसिक प्रेक्षकांच्या मनात येते. सध्या प्राचीन पन्नपुर नगराचे अगदी लहान अशा खेड्यात रूपातर झाले आहे. पूर्वी जेथे नगर होते तेथे आता शेते झाली आहेत. या शेतांतच मागे वर्णिलेल्या जैन तीर्थकरांच्या भन्न मूर्ति इतस्ततः पडलेल्या आग्हास दिसल्या. अजूनही शेते नागरवाना क्वचित् मातीची माडी व देवतांच्या लहानसहान मूर्ति नांगराच्या फाळाने बरती येतात. तेथील लोकानी तशी काही प्राचीन मातीची माडी व गणपतीची १३ इंच उंचीची तांबूस संकत प्रस्तराची छोटी मूर्ति आग्हास दिली. एक काळी भरभराटीस

आलेल्या विस्तृत व समृद्ध नगरांचे हे आजचे दृश्य भवभूतीच्या दृष्टीस पडल्यास अनेक वर्षांनी द्रष्टेकारप्याला भेट देणाऱ्या रामाप्रमाणेच त्याच्याही दांडून खालील उद्गार बाहेर पडतील यात संशय नाही—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्याप्तं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिवं
निवेशः संलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

(उत्तररामचरित, २, २७,)

[पूर्वी जेथे नद्याची पात्रे होती तेथे आता वाळवंट झाली आहेत. शाडी दाट होती तेथे विरळ झाली आहे आणि विरळ होती तेथे दाट झाली आहे. पुष्कळ काळाने हे अरप्य दृष्टीस पडल्यामुळे ते जणू काय अगदीच निराळे असा भास होत आहे. पर्व-ताच्या स्थानावरून मात्र तेच हे स्थान अशी ओळख मनाला पडत आहे.]

पदमपुराच्या पूर्वेला सुमारे वीड मैल अंतरावर एक विशाल व सुंदर तलाव दृष्टीस पडतो. त्याच्या तीनही बाजूस उंच टेकड्या असून चौथ्या बाजूस बराच उंच व लांब बाध धालून पाणी अडविले आहे. हा तलावही प्राचीन असावा. सुमारे पासष्ट वर्षा-पूर्वी सरकारने पचरा हजार रुपये खर्च करून या बाधाची दुरुस्ती केली. सध्या या तलावाचे पाणी आमगावच्या बागाकरिता पाटाने नेले आहे. प्राचीनकाळी पद्मपुरला या तलावानून पाण्याचा पुरवठा होत असावा.

आणखी एक प्रमाण

आमगावाजवळचे सध्याचे पदमपुर हेच भवभूतीचे जन्मस्थान व एकेकाळी बाका-टकाची राजधानी झालेले पद्मपुर होय हे सिद्ध करण्यास आणखीही एक प्रमाण देता येईल. भवभूति हा वैत्तिरीय शाखेचा ब्राह्मण होता बाकाटकाच्या शिवणी येथे सापड-लेल्या दाम्बन्याने ब्रह्मपूरक गाव ज्याला दान दिले होते तो ब्राह्मणही वैत्तिरीय शाखे-चाच होता व तो गाव ब्राह्मणी या नावाने पदमपूरच्या ईशान्येस सुमारे सात मैलावर अद्यापि विद्यमान आहे. तेव्हा प्राचीनकाळी या भागात त्या शाखेच्या ब्राह्मणांची वस्ती होती यात संशय नाही. सध्या पदमपुरास ब्राह्मणवस्ती मुळीच नाही; तथापि पदमपुरच्या आसपास कारवा, लाजी बंगरे ठिकाणी अद्यापि वैत्तिरीय शाखेचे केल्ली ब्राह्मण दृष्टीस पडतात.

विदर्भावर राज्य करणाऱ्या बाकाटकाची राजधानी त्याच्या राज्याच्या मध्य-भागी नसून पूर्वे सरहद्दीजवळ पदमपुर सारख्या ठिकाणी असावी याचे कदाचित् कोणास आश्चर्य वाटे. पण बाकाटकांनी प्रवरपुराहून आणजे राजधानी हलविली,

त्या वेळची राजकीय परिस्थिति लक्षात घेतल्यास तसे आश्चर्य वाटणार नाही. वाकाटकांचा समकालीन नळवंशी भवदत्तवर्मा याचा एक वामपट वन्हाडच्या अमरावती जिल्ह्यात श्रृद्धपुर येथे सापडला आहे.^१ त्यात दान दिलेले कदंबगिरिशाम्र हे वन्हाडच्या यवतमाळ जिल्ह्यातील कळंब असोवे. हे गाव टेकडीच्या पायथ्याशी वसले आहे तेव्हा गिरिशाम्र हे वर्णन त्यास ठीक लागू पडते. हा वामपट भवदत्तवर्म्याने नन्दिवर्धनाहून दिला होता. नन्दिवर्धन एक काळी वाकाटकांच्या राजधानीचे शहर होते हे मागे दाखविले आहे. तेव्हा भवदत्तवर्म्याने वाकाटक राज्याचा पश्चिमकडचा बराचसा भाग गिळंकृत केला होता यात संशय नाही. या अनुमानाला वाकाटकांच्या कोरीव लेखांचाही आधार आहे. द्वितीय पृथिवीपेणाच्या बालापाठ येथे सापडलेल्या अपूर्ण वामपट्यात त्या राजाचे (पृथिवीपेणाचे) 'निमन्नवंशस्योद्धर्ता' (विपत्तीत सापडलेल्या आपल्या वंशाचा उद्धार करणारा) असे वर्णन केले आहे.^२ त्यावरून वाकाटकवंशाला पृथिवीपेणाचा पिता नरेन्द्रसेन याच्या काळी फारच अवनत दशा प्राप्त झाली होती असे दिसते व तिचे कारण वर उल्लेखिलेली भवदत्तवर्म्यांची स्वारी हेच असले पाहिजे. या प्रसंगी वाकाटकांचे मांडलिकही त्यास जुमानीतनासे शाल होते. फक्त पूर्वेकडचे कोसल (छत्तीसगड), मेकळ (नर्मदा नदीच्या उगमाजवळचा प्रदेश) आणि मालव (मालवा) या देशांचे राजे नरेन्द्रसेनाशी एकनिष्ठ राहिले होते. म्हणून बालापाठ वामपट्यात नरेन्द्रसेनांचे वर्णन ' कोसला-मेकळा-मालवाधिपतिभिरभ्यर्चितशासनः ' (कोसल, मेकळ व मालव देशांचे अधिपति ज्यांच्या आशा मानीत) असे केले आहे. विपत्तिसंगी पूर्वेकडच्या या राजांचे साहाय्य झाल्यामुळे नरेन्द्रसेनांचे कोसल देशालगतच आपली राजधानी नेली असली तर त्यात आश्चर्य नाही. पुढे पृथिवीपेणांचे नळवंशीयास विदर्भातून हाकून लावले आणि त्यांची राजधानी पुष्करी ही उध्वस्त केली हे अलीकडे प्रसिद्ध झालेल्या भवदत्तवर्म्यांच्या मुलाच्या शिलालेखावरून दिसते. पण त्या इतिहासाशी येथे आपणास काही कर्तव्य नाही. सातव्या शतकात विदर्भात जे मांडलिक राष्ट्रराणे राज्य करीत होते त्यांचीही राजधानी काही काळ तरी पदमपुरास होती हे त्यांच्या अकोल्याजवळ सापडलेल्या वामपटावरून मागे दाखविले आहे. त्या काळातच भवभूतीचा जन्म झाला.

उत्खननाची आघट्टयकता

येथवर आमगाबाजवचे पदमपूर हेच वाकाटकांची व राष्ट्रकूटांची राजधानी असलेले व भवभूतीचे जन्मस्थान पद्मपुर होय हे सिद्ध करणारा पुराता साधार व सविस्तर

१. ए. ई., पृ. १९, पृ. १००-१०४.

२. ' वाकाटक नृपति आणि त्यांचा काळ ' पृ. ३०६.

३. पूर्वोक्त, पृ. ३०५.

माडला आहे. तेथे प्राचीन मोठाल्या प्राचीन इमारतीचे अवशेष आहेत, याची माहिती सरकारास जवळ जवळ शंभर वर्षे आहे. पण या इमारती त्या खेडेगावात कशा आल्या हे सरकारास कोडे पडले होते ते बरील विवेचनांन उलगटेल आणि स्वतंत्र काळगील महाराष्ट्र सरकार तेथे उत्खननाचे कार्य हाती घेईल अशी आशा आहे.

पण उत्खनन झाले तरी भवमूर्तीच्या जन्मस्थानाविषयी वर माडला आहे त्यापेक्षा जास्त सक्कल पुरावा कधीकाळी उपलब्ध होईल काय याची शंका आहे. कारण भवमूर्तीने आपल्या 'माल्टीमाधवा'त पद्मावतीच्या आसमंतान्द्रागाचे जसे सविस्तर वर्णन केले आहे तसे पद्मपुरांचे कोडेही केले नाही आणि इतरत्रही कोडे पद्मपुरांचे तसे वर्णन येत नाही. सध्या तरी या पद्मपुराखेरीज विदर्भातील अन्य पद्मपुरात अशा तऱ्हेचे प्राचीन अवशेष मिळत नाहीत हे खरे. तेव्हा येथे माडलेल्या पुराव्यावरून भंडारा जिल्ह्यातील आमगावाजवळचे पद्मपुर हेच भवमूर्तीचे जन्मस्थान पद्मपुर याविषयी वाचकाची खात्री पटेल अशी आशा आहे.

*

*

*

आम्ही आमगावाजवळचे पद्मपुर वतीस वर्षापूर्वी प्रथम पाहिले आणि तेथील अवशेषावरून तेच भवमूर्तीचे जन्मस्थान हे निश्चित केले. त्यानंतर ह्या (१९६७) वर्षी काही मित्रांसह ते पुनः पाहण्यास गेलो, तेव्हा मध्यंतरीच्या काळात तेथे आणखी किरक मूर्ति सापडल्याचे आढळून आले. त्या सर्वांचे वर्णन येथे देणे शक्य नाही. पण त्यापैकी देवी सरस्वतीची मूर्ति विशेष उल्लेखनीय असल्याने तिचे संक्षिप्त वर्णन देतो.

ही मूर्ति काळसर पाषाणाची आहे. ती जवळच्या नदीत सापडली असे तेथील लोकानी आम्हास सांगितले. या मूर्तीचे बरील दोन हात भन्न झाले असून तिच्या मुखालाही इजा पोचली आहे. सरस्वती देवी त्रिमंग पद्धतीत उभी असून तिच्या शिरावर करड मुकुट आहे. तिच्या मुखामोवती सुंदर प्रभावलय दाखविले आहे. ती चतुर्भुज आहे, पण बरील दोन्ही हात आता भन्न झाले आहेत. दुसऱ्या दोन हातानी तिने वीणा धरली आहे. देवीच्या गळ्यात रत्नहार असून त्यातील एक तिच्या पुट स्थानामध्ये लोंकत आहे. शिवाय तिने रत्नकुंडल, बाहुभूषण, कंकण व नूपुर ही धारण केली आहेत. अधोवशावर तिने सुंदर रशना धारण केल्या असून त्याचे शंभूट तिच्या माड्यावर लोंकत आहेत. तिचे उत्तरीय दोन्ही बाजूस फडफडत असलेले दाखविले आहे. तिच्या उजव्या बाजूस एक भक्त आणि डाव्या बाजूस तिचे वाहन हंस दिसत आहे. ही मूर्ति मध्यसुगीन दिसते.

देवीच्या पादपीठावर एक लेख कोरला आहे. त्याचे वाचन अध्यापि झाले नाही. तथापि त्यातील काही अक्षरावरून ती दहाव्या अकराव्या शतकातील असावा असे वाटते.

परिशिष्ट पहिले

पद्मपुरच्या स्थानाविषयी आमच्या सिद्धान्तावर डॉ. काणे यांचे आक्षेप आणि त्यांचे परीक्षण

भवभूतीच्या जन्मस्थानाविषयी आमचा लेख बत्तीस वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झाला होता. त्यात मांडलेला सिद्धान्त अनंकारी स्विकारला होता. पण सन १९६२ मध्ये डॉ. काणे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'उत्तररामचरिता'च्या चौथ्या आवृत्तीत त्या सिद्धान्तावर काही आक्षेप घेतले आहेत. प्रस्तुत प्रकरण संपविण्यापूर्वी त्यांचेही परीक्षण केले पाहिजे.

डॉ. काणे यांचे आक्षेप

आमच्या सिद्धान्तावर डॉ. काणे यांनी पुढील आक्षेप घेतले आहेत:—

(१) प्रा. मिराशी यांनी चादा व भंडारा जिल्ह्यात पद्मपुर या नावाची सहा खेडी आहेत असे म्हटले आहे. त्यापैकी कोठेही उत्खनन झाले नसल्यामुळे त्यापैकी एखादे भवभूतीचे पद्मपुर नसेल कशावरून ?

(२) एका अपूर्ण ताम्रपटात 'पद्मपुर' या स्थलनामाबरोबर 'स्थानात्', 'वासकात्', 'स्कन्धावारात्' या सारखा शब्द नसल्यामुळे ते पद्मपुर वाकाटकांच्या राजधानीचे शहर होते हे अनुमान फार दूर उडी मारण्यासारखे आहे. वाकाटकांच्या नन्दिबध्न, प्रवरपुर अशा इतरही राजधान्या होत्या. प्रस्तुत ताम्रपट भंडारा जिल्ह्यातील पद्मपुराहून शंभर मैलावर किंवा कदाचित् त्यापेक्षाही दूर अंतरावर दुर्ग जिल्ह्यात सापडला होता आणि त्यात पद्मपुर या नावाखेरीज अधिक माहिती नाही. केवळ एखाद्या शब्दाच्या प्रयोगामुळे किंवा अभावामुळे कादलेखी अनुमाने कशी ब्रूक असण्याचा संभव असतो हे एका उदाहरणाने दाखविता येईल. प्रा. मिराशी यांनी राष्ट्रकूट नृपति तृतीय इंद्र यांना जे महोदयनगर उद्ध्वस्त केले ते प्रतीहार राजांनी राजधानी बनोज होय असे म्हटले आहे. पण गुर्जर-प्रतीहार नृपति भोज याच्या बरा संपीले ताम्रपटात महोदयाचा स्कन्धावार (सिद्धि) म्हणून उल्लेख आला आहे, आणि त्याच ताम्रपटात इतरत्र कान्यकुब्जाचा निर्देश आहे. त्यावरून ही दोन शब्दे भिन्न आहेत असे दिसते. या उदाहरणावरून पद्मपुराबरोबर 'वासकात्', 'स्कन्धावारात्' असे पद नसल्यामुळे ते नगर राजधानी असावे या प्रा. मिराशी यांच्या मताविषयी बळकट शंभय उत्पन्न होते.

(३) प्रस्तुत अपूर्ण वाग्रस्य क्वावट अस्वावा याच्या विरुद्ध काही कारणे आहेत काय ? फ्लॉयन अशा ४९ क्वावट कॅरीव लेखाची यादी प्रसिद्ध केली आहे. तीत ४४ वाग्रस्य आहेत.

वरील आक्षेपानुळे डॉ. काणे यांना ऐकटिकाणी मत्भूर्तीचे जन्मस्थान पद्मपुर हे मत्र वात्पुरते (as a tentative proposition) मान्य करण्यास आग्रह व्यक्त आहे असे म्हटले असले तरी इतरत्र प्रा. मिराशींचे अनुमान फार योज्या पुराव्यावर आधारलेले असल्यामुळे ते सग्याच्या परिस्थितीत मुळीच स्वीकार नये असे ठामून सांगितले आहे. तेव्हा या आक्षेपाचा विचार केला पाहिजे.

आक्षेपांस उत्तरे

आक्षेप पहिला — ' भंडारा जिल्ह्यातील पद्मपुराच्या प्राचीनत्वाचा पुरावा नाही. ' विदर्भातील कोणत्याही पद्मपुर गावात उत्खनन झाले नाही हे खरे आहे. पण उत्खननाचे तरी निर्णायक पुरावा हाती येतो असे थोडेच आहे. उज्जयिनी, हस्तिनापुर, पाटलिपुत्र येथे उत्खनन झाले आहे. पण तेथे त्या घहराची नावे असलेल्या एक तरी लेख किंवा नाणे सापडले आहे काय ? असा पुरावा सापडेपर्यंत उपलब्ध प्रमाणावरून अनुमाने काढली पाहिजेत. भंडारा जिल्ह्यातील आमगावाजवळच्या पद्मपुरात विष्णु, शिव, सरस्वती इत्यादि हिंदू देवतांच्या व जैन तीर्थकरांच्या प्राचीन मूर्ति, देवळांचे अवशेष उभे असलेले खांबे, विशाल गणेशमूर्ती यासारखे अनेक अवशेष दर्शित पट्टात त्यांचे विस्तृत वर्णन मागे केले आहे. हा प्रदेश भवभूतीच्या पूर्वी वाकाटकांच्या भग्नात्वाची होता व त्याच्या काळीही नाडालिक राष्ट्रकूटांची टीच राजधानी असावी हे दाखविले आहे. पद्मपुराच्या समोवारेची कन्या भवभूतीच्या उत्तरामुखातील दण्डकारण्याच्या कर्नास कुळट अर्था आहे हेही दाखविले आहे. इतका पुरावा अस्वा हे अनुमान का द्याय होऊ नये ? यांखा निराळे टिकाण मत्भूर्तीचे जन्मस्थान आहे असे आक्षेपाना म्हणावयाचे असल्यास तेथे योज्या वळकट पुरावा आहे असे दाखवावयाचे पाहिजे होते. प्राचीन भारतीय इतिहासाची साधने इतकी अल्प आहेत की जी उपलब्ध आहेत त्यावरून अनुमाने काढावी लागतात.

आक्षेप दुसरा — ' पद्मपुर ही वाकाटकांची राजधानी होती याला पुरावा नाही. ' वाकाटककारांनी दुर्गे वाग्रस्यत पद्मपुरावतीवर ' स्थानान् ', ' वाठकान् ', ' स्मृतावारात् ' असा एखादा शब्द नमल्यामुळे पद्मपुर हे वाकाटकांची राजधानी असावे या आत्मत्या अनुमानावरील डॉ. काणे यांचा आक्षेपही अस्वाच पंक्ति आहे.

आतापर्यंतचे वाकाटकांचे २८ लेख सापडले आहेत. त्यांमधी एक शिलालेख अस्वाशिव अश्व काळाचे २७ लेख आग्नी वाकाटक राजवशावरील आत्मत्या ईश्वरी,

मराठी व हिंदी ग्रंथांत प्रकाशित केले आहेत. त्यापैकी सात शिलालेख किंवा गुहालेख आहेत. त्यात आरंभी स्थानाचा उल्लेख नसतो. राहिलेल्या ताम्रपत्रांपैकी काही अपूर्ण सापडले आहेत आणि काही माडलिकांचे आहेत. त्यात राजनिवासस्थलाचा निर्देश उपलब्ध नाही, किंवा प्रस्तुत विवेचनास उपयुक्त नाही. वाकाटकांच्या कांही ताम्रपत्रात जो आला आहे तो खाली दिल्याप्रमाणे आहे. (लेखाचे क्रमांक आमच्या इंग्रजी पुस्तकातल्याप्रमाणे आहेत.)^१

वाकाटकांचे ताम्रपत्र

क्रमांक	ताम्रपत्राचे नाव	स्थलनिर्देश
१.	प्रभावतीगुप्तेचा पुणे ताम्रपत्र	— नान्दिवर्धनात् ।
२.	द्वितीय प्रवरसेनाचा जांब ताम्रपत्र	— नान्दिवर्धनात् ।
४.	द्वितीय प्रवरसेनाचा बेलोरा ताम्रपत्र	— नान्दिवर्धनात् ।
६.	द्वितीय प्रवरसेनाचा चम्मक ताम्रपत्र	— प्रवरपुरात् ।
८.	प्रभावतीगुप्तेचा ऋद्रपुर ताम्रपत्र	— रामगिरिखाग्निः पादमूलात् ।
१०.	द्वितीय प्रवरसेनाचा दुदिया ताम्रपत्र	— प्रवरपुरात् ।
११.	द्वितीय प्रवरसेनाचा तिरोडी ताम्रपत्र	— नरत्तडगवारिस्थानात् ।
१२.	द्वितीय प्रवरसेनाचा वडगाव ताम्रपत्र	— हिरण्यानडीवासकात् ।
१३.	द्वितीय प्रवरसेनाचा पट्टण ताम्रपत्र	— प्रवरपुरात् ।
१४.	द्वितीय प्रवरसेनाचा पादुर्णा ताम्रपत्र	— प्रवरेश्वरदेवकुलस्थानात् ।
१७.	दुर्ग येथील अपूर्ण ताम्रपत्र	— प्रवरपुरात् ।
१८.	द्वितीय पुथिवीपेणाचा बालाघाट येथील अपूर्ण ताम्रपत्र	— बंधारावाशकान् ।
२३.	द्वितीय विन्ध्यशक्तीचा धार्गीम ताम्रपत्र	— वसुगुप्तान् ।
२४.	देवसेनाचा इंडिया ऑफीस ताम्रपत्र	— वसुगुप्तान् ।

असा 'वासका' शिष्यविरहित केला असल्यामुळे ते पद्मपुर वाकाटकाच्या एककळच्या राजधानीचे शहर होते हे अनुमान लाव उडी नारण्यासारखे होते काय हे वाचकांनी ठरवावे. पूर्वीची राजधानी बदलल्याचे कारण नळवंशी नन्दसत्त्वान्यांचे विदग्धतेतील आक्रमण आणि नन्दिवर्धनावर ताबा, हे असावे हेही आम्ही मागे दाखविले आहे.

मंडारा जिल्ह्यातील पद्मपुराहून १०० मैल दूर अंतरावर दुर्ग जिल्ह्यात त्या स्थळाचा उल्लेख असलेला प्रस्तुत अपूर्ण ताम्रपत्र सापडला होता आणि त्यात पद्मपुर या नावाखेरीज काही नाहिती नाही असा आक्षेप डॉ. काणे यानी घेतला आहे. ताम्रपत्र ही वस्तु आनगावरोवर सहज नेण्यासारखी असल्याने तो नूळच्या ठिकाणाहून दूर अंतरावर सापडल्यास आश्चर्य नाही. यावेळाही जास्त दूर अंतरावर सापडलेल्या एक दोन ताम्रपत्रांची येथे माहिती देतो, म्हणजे या आक्षेपात काही तथ्य नाही हे वाचकांच्या लक्षात येईल. प्रभावतीगुप्तेचा पुणे ताम्रपत्र त्या शहरात ज्याच्याबबळ सापडला तो कासार नूळचा अहमदनगरचा होता. पण तो ताम्रपत्र नूळचा पुणे किंवा अहमदनगर येथील नसून विदग्धांच्या बर्धा जिल्ह्यातील होता हे त्यातील सुप्रविष्ट आहाराचा आणि त्यातील निरिष्ट ग्राननामाचा शोध बर्धा जिल्ह्याच्या हिगमवाट तहसिलीत लावून आम्ही दाखविले आहे.* पुण्यापासून हिगमवाटचे अंतर १०० मैलापेक्षा जास्त मरेल. दुसरे यावेळाही विच्छेदन उदाहरण पूर्वकालीन चालुक्य नृपति विनयाद्रित्य याच्या कांकणातील चंद्रुल्य (चौल) प्रदेशातील गावाचे दान करणारा ताम्रपत्र पद्मावाट पठोडा येथे सापडला होता त्याचे.† या दोन स्थळातील अंतर किती आहे, हे डॉ. काणे यानी पाहावे.

प्रस्तुत दुर्ग ताम्रपत्रात 'पद्मपुर' या नावाशिवाय आणखी काही माहिती पेट नाही खरे, पण कोणत्या ताम्रपत्रात ती तशी पेटे ? प्रवरपुर या वाकाटकाच्या राजधानीचा केवळ निर्देश ताम्रपत्रात पेटो. पवनार बळ सापडलेल्या शिल्लराजमुळे व देवळाच्या अवशेषांमुळे तेच पूर्वीचे प्रवरपुर असे आता निश्चित झाले आहे.‡ आनगावबबळच्या पद्मपुरात अशी शिल्ले व अवशेष आहेत हे आम्ही मागे दाखविले आहे.

महोदय व कनोज ही भिन्न नव्हत

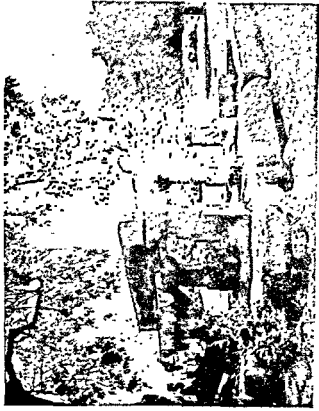
केवळ एखाद्या शब्दाच्या प्रयोगावन्न किंवा अनावावरून अनुमान काढले असता ते कसे चूक ठरते ते राष्ट्रकूटनृपति तृतीय इद्र याच्या कित्या खंवायतच्या

१. Mirashi, *Inscriptions of the Vakatakas* (C. I. I. Vol. IV), p. 7.

२. इ. अं. (सन १९११), पृ. २४०.

३. 'संशोधनमुक्तावलि' सर १, पृ. १७७-१८७.

पदमपुर येथील देवालयाने अवरोध

ताम्रपटात आंल्ल्या खालील श्लोकाच्या आमच्या स्पष्टीकरणावरून दाखविण्याचा प्रयत्न डॉ. काणे यानी केला आहे. तो श्लोक असा—^१

यन्माद्यद्विपदन्तपातविषमं कालप्रियप्राङ्गणं
तीर्णा यत्तुरगंरगाधयमुना सिन्धुप्रतिस्पर्धिनी ।
येनेदं हि महोदयारिनगर निर्मूलमुन्मूलितं
नाम्नाद्यापि जर्नः कुशस्थलमिति ह्यार्ति परां नीयते ॥

तृतीय इन्द्राने गुर्जर-प्रतीहार राजांची राजधानी कनोज यावर स्वारी करून ते उद्वस्त केले त्यांचे हे वर्णन आहे. त्याचा अर्थ असा—

“तृतीय इन्द्राच्या मद्येन्मत्त हत्तींच्या दंतांच्या आघातानी कालप्रियांचे प्रागण उंचसगल झाले; त्याच्या घोड्यांनी सागराशी विशालत्वात स्पर्धा करणारी यमुना पार केली. त्याने समूळ उद्वस्त केल्यामुळे ही महोदय (कनोज) नामक शबूची (समृद्ध) राजधानी अद्यापि कुशस्थल या नावाने लोकांत प्रसिद्ध आहे. (पूर्वीच्या सुसमृद्ध शहरात अद्यापि गवत वाढले आहे, असा भावार्थ.)”

वरील श्लोकाच्या आमच्या अर्थावर डॉ. काणे यांचा आक्षेप असा—वरील श्लोकावरून प्रा. मिराशी यानी महोदय हे प्रतीहाराच्या राजधानीचे शहर होते व तेच कनोज असे म्हंटले आहे. पण प्रतीहार नृपति भोजंदेव याच्या बरा ताम्रपटात महोदयाला स्क्न्धावार (शिविर) असे म्हंटले आहे आणि त्याच ताम्रपटात कान्यकुब्जाना निराळा उल्लेख आला आहे.^२ त्यावरून महोदय आणि कान्यकुब्ज ही एक नव्हत.

या आक्षेपात मुळीच तथ्य नाही. बरा ताम्रपटात ‘ श्रीमहोदयसमावासितानक-नौहस्त्यश्वरथपत्तिसम्भ्रस्क्न्धावारात् ’ असा महोदयाचा ‘ स्क्न्धावार ’ म्हणून उल्लेख आला आहे खरा, पण संस्कृतामध्ये ‘ स्क्न्धावार ’ याचा ‘ शिविर ’ एवढाच अर्थ होत नाही. त्याचा ‘ राजधानी ’ असाही अर्थ होतो. ‘ स्क्न्धावार इति प्राज्ञे राजधानी

१. ए. इ., पु. ७, पृ. ३६ इ.

२. डॉ. काणे यांचा आक्षेप, त्यांनी ‘ तमे ’ म्हंटले नसले तरी बरा ताम्रपटाचे संपादक कै. हीरानन्द शास्त्री यांच्या विधानावर आधारला आहे. ए. इ. पु. १९, पृ. १७ पाहा. भोजानंतरचे राजे महेंद्रपाल आणि विनायकपाल यांचेही ताम्रपट महोदय येथील स्क्न्धावारातूनच दिले होते (इ. अं., पु. १५, पृ. ११२ व १४० पाहा). त्यावरूनही महोदय ही गुर्जर प्रतीहाराची राजधानी होती हे सिद्ध होते.

निगद्यते ।' (हलायुध, अभिधानरत्नमाला, २, १३१) पाहा. याच अर्थी तो शब्द 'हर्षचरिता' च्या पाचव्या उच्छ्वासात हर्ष आनन्ध मित्रा प्रमाकरवर्धन हा अदिशय आचारी पदस्थाने समजताच हिमालयानून गडबडीनि ठाणेखरास परत येतो त्याच्या वर्णनात क्षणाने 'स्कन्धावार समाससाद' असा योजल्य आहे. स्वतः डॉ. काणे यानी त्या उदाहर्यावरील आनन्ध्या टिप्पणात तोच अर्थ 'a capital' असा दिल्या आहे. (हर्षचरित, उच्छ्वास ४ ते ८ [१९१७], नोट्स, पृ. ७१ पाहा.) तेव्हा बरा दाम्प्रटात 'स्कन्धावार' म्हणून वर्णिल्ले महोदय हे शिबिर नक्षत्र रावधानीचे शहर (कनोज) होते यात संशय नाहीं. आता त्या दाम्प्रटात श्रीकान्यकुब्जमुक्तीचाही उल्लेख आन्य आहे खरा, पण त्यावरून कान्यकुब्ज महोदयानासून मित्र होते असे अनुमान काढता येत नाहीं. अवन्ति आणि उज्जयिनी यांचा जसा संबंध होता तसाच कान्यकुब्ज आणि महोदय यांचा होता. 'अवन्ति' हे देशाचे तसेच नगराचेही नाव होते. तसे 'कान्यकुब्ज' हे मुक्तीचे आणि नगराचे नाव होते. 'महोदय' मात्र उज्जयिनीप्रमाणे नगराचेच नाव होते. कनोजला अनेक नावे होती. स्वतः काणे यानीच म्हटले आहे की हेमचन्द्राच्या 'अभिधानचिन्तामणि' कोशात कान्यकुब्ज, कन्याकुब्ज, महोदय आणि गाधिपुर हे शब्द समानार्थक म्हणून दिले आहेत. त्यानीच महोदय आणि कनोज ही एक होत या माझ्या मतावर आक्षेप घ्यावा, यातील 'वदतोव्यावात' पाहून आस्वयं वाटते.

आक्षेप तिसरा—'दुर्ग ताम्रपट वनावट आहे.' 'पद्मपुरात' असा उल्लेख असलेल्या दुर्ग ताम्रपट वनावट असावा असे डॉ. काणे मुक्तीत आणित त्याला प्रमाण म्हणून प्रचीन काळी अनेक ताम्रपट वनावट असत असे सांगतात. यासारखे विधान एखाद्या वकीलाच्या तोंडी शोभेल, एखाद्या सभ्य गृहस्थाला 'तुला चौर का म्हणू नये ? कारण येथे अनेक चौर सापडले आहेत' असे म्हणण्यासारखेच हे आहे. शेकडो ताम्रपट वनावट उरले असतील; पण जोपर्यंत दुर्ग ताम्रपट वनावट म्हणण्यास काही कारण सापडत नाहीं तोपर्यंत तो तसा मानणे योग्य होणार नाहीं वनावट पगाच्या काही खुणा असतात. दुर्ग ताम्रपटात आलशी वाकाटक वशाबळ अपूर्ण असल्या तरी बरोबर आहे. त्याची लिपीही त्याच काळातील आहे. तो अपूर्ण आहे हे त्याच्या आरंभी 'दृष्टम्' शब्द कोरला नाहीं, पण त्याकरिता जागा उक्ती आहे त्यावरून स्पष्ट आहे. त्याच्या शेवटच्या ओळीत एका अक्षराच्या डोत्यावरच्या

१. वाकाटकाच्या पूर्ण ताम्रपटात चारही 'दृष्टम्' असा शब्द वाडलेला. द्वितीया पृथिवीपेणाचा बालाघट ताम्रपटही अपूर्ण असल्याने त्याच्या चारही 'दृष्टम्' शब्द नाहीं.

जन्मस्थानाची समस्या

मात्राच तेवढ्या कोरल्या असून पुढे तीन अधराची जागा राहिली आहे. त्यावेळी तो पत्रा पूर्णपणे कोरला जाण्यापूर्वीच कोरल्याला काही कारणाने थावण्यास सांगितलेले दिसते. हा ताम्रपट बनावट असता तर इतर ताम्रपटातल्याप्रमाणे त्याच्या आरंभी 'दृष्टम्' शब्द कोरला असता. शंभरी काही अधराची जागा सोडण्याचेही कारण नव्हते. तेव्हा हा ताम्रपट बनावट मानण्यास यत्किंचितही कारण नाही.

पद्मपुर हे वाकाटकांच्या राजधानीचे शहर असो वा नसो, त्या नावाचे शहर वाकाटकांच्या काळी--भवभूतीच्या काळापूर्वी निदान २०० वर्षे--विदर्भात अस्तित्वात होते, याविषयी प्रस्तुत दुर्ग ताम्रपटावरून सुळीच संशय राहत नाही. तसेच अकोला ताम्रपटावरून वदुधा तेच शहर भवभूतीच्या काळीही माडलिक राष्ट्रकूट राजाची राजधानी झाले होते असे दिसते. भवभूतीच्या नाटकावरून त्याच्या पूर्वजांचे निवासस्थान पद्मपुर हे दक्षिणापथाच्या विदर्भात होते हे स्पष्ट आहे. भंडारा जिल्ह्यातील आमगाव-जवळच्या पद्मपुरात प्राचीन अवशेष आहेत आणि दुर्ग ताम्रपट तेथूनच दिला जाणार होता असे मानण्यास सबळ कारणे आहेत. तेव्हा दुसरे एखादे पद्मपुर बलवत्तर पुराव्यावरून भवभूतीचे जन्मस्थान म्हणून सिद्ध होईपर्यंत आमगावाजवळच्या पद्मपुराला तो मान देण्यास प्रत्यवाय नसावा.

प्रकरण चौथे भवभूतीचे जीवनचरित

कथमपि भुवनेऽस्मिस्तादृशाः सम्भवन्ति ॥

(मालतीमाधव, २, ९)

मागील प्रकरणात 'महावीरचरिता'च्या प्रस्तावनेतील उतारा दिल्या आहे, त्यावरून भवभूतीच्या कुलाविषयी बरीच माहिती मिळते. भवभूतीचे पूर्वज उदुम्बर या नावाने प्रसिद्ध होते आणि ते दक्षिणापथाच्या विदर्भ देशातील पद्मपुर नामक नगरीत राहत होते. हे पद्मपुर विदर्भाच्या मडारा जिल्ह्यातील आमगावाजवळचे पदमपुर होय हे आपण मागील प्रकरणात निश्चित केले आहे. पण त्याच्या कुलाला उदुम्बर हे नाव कसे पडले याचा विचार करणे जरूर आहे.

डॉ. केतकरांचा तर्क

काही वर्षांपूर्वी डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी 'भवभूतीचे उपनाम डंबर की उदुम्बर' असा वाद उपस्थित केला होता, आणि ते डंबर असावे असा निर्णय दिला होता.^१ त्याची प्रमाणे खालीलप्रमाणे —

(१) कलकत्ता येथील 'मालतीमाधवा'ची छापील आवृत्ति आणि डॉ. रामकृष्णपत भांडारकरास मिळालेली नाशिकची हस्तलिखित प्रत यात 'डम्बरनामानः' असा पाठ भवभूतीच्या पूर्वजाचे वर्णन करताना दिला आहे. या दोन्हीत साम्य फार

१. केतकर, 'भवभूतीचे उपनाम डंबर की उदुम्बर?' महाराष्ट्र, नागपूर, २७ जानेवारी १९२९.

आहे. त्यावरून त्या ज्या प्रतीवरून शात्या त्याचे अधिकश्रेय्यापित्त आणि प्राचीनत्व दृष्टीस पडते.

(२) 'मालतीमाधवा'च्या जगद्धर नामक टीकाकाराने 'डम्बरनामानः' असाच पाठ स्वीकारून 'डम्बरं उत्कर्षसूचकं नाम येषाम्' (ज्यांचे नाव उत्कर्षघोतक आहे) किंवा 'डम्बरं प्रसिद्धं नाम येषाम्' (ज्याचे नाव प्रसिद्ध आहे) असे दोन पर्यायी अर्थ मुचविले आहेत. आणि दुसऱ्या अर्थाचे समर्थक असे 'प्रसिद्धी डम्बरं निदुः' असे 'विश्व' नामक कोशातील वचन उद्धृत केले आहे. हे अर्थ घेतले तरी भवभूतीचे उपनाव कोणते हा प्रश्न उरतोच. तेव्हा ते डम्बर (सध्याच्या डावरे सारखे) असावे असा डॉ. केतकर याचा तर्क होता.

त्या तर्काचे परीक्षण

डॉ. केतकराच्या इतर अनेक तर्काप्रमाणे भवभूतीच्या उपनामासंबंधी हा तर्कही विशिष्ट आहे. बरील दोन्ही प्रमाणात काही अर्थ नाही. डॉ. भांडारकरानी 'डम्बर-नामानः' हा पाठ न स्वीकारता 'उदुम्बरनामानः' असाच पाठ 'मालतीमाधवा'च्या आपल्या आवृत्तीत दिला आहे. त्याचे कारण तो पाठ अनेक हस्तलिखितांत आढळतो हेच असले पाहिजे. या हस्तलिखितांपैकी एक प्राचीन हस्तलिखित नाशिक येथीलच आहे. याच्या उलट ज्यात 'डम्बरनामानः' असा पाठ आढळतो ते नाशिकचे हस्तलिखित त्या नाटकाची अलीकडे केलेली प्रत आहे असे डॉ. भांडारकरानी आपल्या प्रास्ताविकात म्हटले आहे. दुसरे असे की भवभूतीने आपल्या 'महावीर-चरित' नामक दुसऱ्या नाटकात आपल्या पूर्वजांचे 'मालतीमाधवा'तल्या प्रमाणेच वर्णन केले आहे. त्यात 'उदुम्बरनामानः' असाच पाठ आहे. 'महावीरचरित'ची चिकित्सक आवृत्ति कै. तोडरमल्ल यानी काश्मीर, कलकत्ता, मुंबई, म्हैसूर, तंजावर इत्यादि ठिकाणी हिंदुस्थानात असलेली आणि कन्नड, इंडिया ऑफिस बंगोर जागी पाहावयास मिळणारी दुर्मिल अठरा स्वतंत्र हस्तलिखित मिळवून मोठ्या परिश्रमाने तयार केली आहे आणि प्रत्येक पृष्ठावर सर्व हस्तलिखित प्रतींचे पाठभेद दिले आहेत. त्यापैकी बहुतेक सर्व 'उदुम्बरनामानः' असाच पाठ देतात. फक्त एकाच प्रतीत 'डुम्बरनामानः' असा पाठ आहे व तो लेखकाच्या हस्तदोषाने झालेला आहे. डॉ. केतकराना संमत असलेला 'डम्बरनामानः' हा पाठ त्या नाटकाच्या कोणत्याही प्रतीत आढळत नाही.

डॉ. केतकरानी दिलेले दुसरे प्रमाण 'मालतीमाधवा'च्या जगद्धर या टीकाकाराने 'डम्बरनामानः' हा पाठ स्वीकारला आहे, हेही निव्वळ आहे. जगद्धर हा मिथिल-तील विदेहनगरचा राहणारा. त्याने 'डम्बरनामानः' असा पाठ दिला तर त्यावरून

त्याच्या काळी उत्तर भारतात काही ठिकाणी तो पाठ प्रचलित होता एवढेच म्हणता येईल. याच्या उलट 'मालतीमाधवा'च्याच त्रिपुरारि नामक दुसऱ्या एका टीकाकाराने 'उदुम्बरनामानः' असाच पाठ घेतला आहे. तसेच 'महावीरचरिता'च्या 'वीरराघव' या टीकाकारानेही तोच पाठ आपल्या टीकेत दिला आहे. तेव्हा भवभूतीच्या पूर्वजाचे कुलनाम 'उदुम्बर' होते यात सशय नाही.

जगद्धराने 'डम्बरनामानः' असा पाठ घेतला त्याचे कारणही उघड आहे. उदुम्बर हे एका वृक्षाचे नाव. ते कवीचे कुलनाम कसे असेल अशी शंका येऊन त्याने 'डम्बरनामान' असा पाठ कल्पिलेला दिसतो. त्याचा अर्थ 'ज्याचे नाव प्रसिद्ध आहे' असा एका कौशाच्या आधारे देऊन त्याने आपल्या मनाचे समाधान करून घेतले असावे.

भवभूतीच्या कुळाचे मूळ गाव उदुम्बर

'उदुम्बरनामानः' या पाठाची उपपत्ति निराव्या रीतीने लावता येते. भवभूतीच्या काळापर्यंत उपनामे देण्याचा प्रवाह नव्हता. प्राचीन कोरीव लेखात दान दिलेल्या अनेक ब्राह्मणांची नावे आलेली आहेत. पण इ. स. १००० पर्यंत त्यांची गोत्रे, प्रवर वगैरेच दिले जात; उपनामांचे उल्लेख दिसत नाहीत. (मध्ययुगीन भारत, भा. ३, पृ. २५१ साहा.) तथापि ब्राह्मण आपण मूळचे कोठले याची चागली आठवण ठेवीत. अशा मूलस्थानाचे कोरीव लेखात 'नन्दिबर्धनविनिर्गत' 'वत्समीविनिर्गत' असे उल्लेख आढळतात. अशा मूलस्थानावरून हल्लीची आडनावे झालेली दिसतात. हल्ली महाराष्ट्रात आपण गावाच्या नावास 'कर' हा शब्द लावतो (उ. राजापूरकर), अगर तो एकारात करतो. (उ. उदाहरणार्थ नागपुरे). पण कर्नाटकात केवळ गावाचे नावच उपनाम म्हणून योजण्यात येते. (उ. अनिलिंडी, बनहट्टी इत्यादि). याच कारणाने भवभूतीने आपले उदुम्बर हे उपनाम दिले असावे. वृक्षावरून पडलेली गावाची अनेक नावे महाराष्ट्रात सध्या प्रचलित आहेत. उदाहरणार्थ आंबेगाव, चिंचोली, पळभगाव इत्यादि. आठव्या शतकात होऊन गेलेल्या भवभूतीच्या काळीही तोच प्रघात होता हे राष्ट्रकूटनृपति प्रथम कृष्णराज याच्या शकसंवत् ६९४ (इ. स. ७७२)च्या मादक येथे सापडलेल्या ताम्रपटावरून दिसून येईल. त्या ताम्रपटात उबरमन्ति (सध्याचे यवतमाळ जिल्ह्यातील राणी उमरावती), उबरग्राम इत्यादि नावे दिली आहेत. तेव्हा उदुम्बर या नावाच्या एका गावातून भवभूतीचे पूर्वज पद्मपुर येथे राहण्यास आले व आपल्या मूळ ठिकाणची स्मृति कायम ठेवण्यासाठी त्यांनी उदुम्बर हे कुलनाम धारण केले असे दिसते. सध्या

उमरखेट, उमरगाव यासारख्या नावाची अनेक गावे त्रिदमर्त विद्यमान आहेत. त्यापैकी यवतमाळ जिल्ह्यातील पैनगंगा नदीच्या उत्तर तीरावरील उमरखेट येथे भवभूतीसंबंधी काही परंपरागत कथा प्रचलित आहेत असे कळते. तेव्हा तेच भवभूतीच्या पूर्वजांचे मूलस्थान असावे.

भवभूतीचे पूर्वज

भवभूति आपल्या 'महावीरचरित' आणि 'मालदीमाधव' या नाटकात आपल्या पूर्वजाविषयी बरीच माहिती देतो. ते तैत्तिरीय शास्त्रांचे कुप्यायजुर्वेदी ब्राह्मण होते. त्यांचे गोत्र काश्यप अगून त्यांनी आपल्या शाखेच्या वेदवेदांगाच्या अध्यापनाकरिता वेदविद्यालय चालविले होते असे दिसते; कारण त्यांना 'चरणगुरुवः' शालाध्ययन करणाऱ्यांचे गुरु असे म्हटले आहे. ते मोठे धार्मिक, व्रतानुष्ठान व सोमयाग करणारे आणि पाचही अग्नि रागून सदैव त्यांची होमहवनानी पूजा करणारे असे अत्यंत पवित्र आचरणाचे ब्राह्मण होते. त्यामुळे त्यांना समाजात मोठा मान असून ते 'पंक्तिपावन' गणले जात, जे पवित्र आचरणाचे व विद्वान् ब्राह्मण एखाद्या पंक्तीत भोजनास बसले असता ती पंक्ति पावन होते त्यास 'पंक्तिपावन ब्राह्मण' असे म्हणत. 'मनुस्मृती'च्या खालील श्लोकात (३, १८४) 'पंक्तिपावन' ब्राह्मण कोणास म्हणावे हे सांगितले आहे—

अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रथमनेषु च ।

श्रोत्रियान्ब्रह्मजाइचं व विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः ॥

जे चारी वेदात आणि शिक्षा, निरुक्त, व्याकरण, ज्योतिष्, छन्दस् व कल्प या साही वेदागात पारंगत आहेत आणि दहा पिढ्यांपर्यंत ज्यांच्या वंशात वेदविद्येचे अध्ययन चालत आलेले आहे अशा अत्यंत पवित्र आचरणाच्या व विद्वान् ब्राह्मणानाच पंक्तिपावनात गणले जाई. भवभूति आपल्या पूर्वजाविषयी आणखी खालील माहिती 'मालदीमाधवा'त (१, ५) देतो—

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ।

इष्टाय पूतयि च कर्मणे ऽर्थान्दारानपत्याय तपोऽर्थमायुः ॥

भवभूतीचे पूर्वज आपल्या सखोल वेदज्ञानाचा उपयोग तत्त्वनिश्चयार्थ करीत असत (वाटाकरीता नव्हे), आपले धन यज्ञयागाच्या अनुष्ठानात व बापी, कूप, तलाव इत्यादींच्या निर्माणासारख्या लोकप्रयोगी कृत्यांत खर्च करीत, संततीकरिता गृहस्थाश्रम स्वीकारीत आणि तपश्चर्येसाठी जीवन धारण करीत. आपले पूर्वज असे पवित्र आचरणाचे, विद्वान् व उदार ब्राह्मण होते आणि अशा वंशात आपला जन्म झाला याचा यथार्थ अभिमान भवभूतीला वाटत होता व तो त्यांनी आपल्या पूर्वोक्त दोन नाटकांच्या प्रस्तावनात व्यक्त केला आहे.

भवभूति 'महावीरचरिता'त आपल्या पाच पूर्वजाविषयी माहिती देतो. त्याचा पाचवा पूर्वज महाकवि नामक होता. 'महावीरचरिता'च्या एका प्रतीत महाकवि हे विशेषण करून सिद्धभूति असे त्याचे नाव दिले आहे, पण त्याला इतर हस्तलिखितांचा आधार नाही. म्हणून ते 'भवभूति' या नावावरून बनविलेले दिसते. ह्या महाकवीने वाजपेय याग केला होता हे भवभूतीने आत्रर्जून सांगितले आहे. वाजपेय हा अत्यंत महत्त्वाचा व त्रैवर्णिकाना विहित असा सोमयाग होता. शत्रियानी तो केला असता त्याना 'समाट्' पदवी धारण करण्याचा अधिकार प्राप्त होत असे. वाकाटकवशातील महाप्रतापी राजा प्रथम प्रवरसेन याने हा याग करून 'समाट्' पदवी धारण केली होती, तिचा साभिमान उल्लेख त्याच्या वंशजाच्या बहुधा सर्व ताम्रपटात आढळतो. असा हा महत्त्वाचा सोमयाग भवभूतीच्या पाचव्या पूर्वजांन केला होता. त्यानंतर भवभूतीचा पितामह मद्रुगोपाल याचा निर्देश आला आहे. हाही स्वतःच्या विद्वत्तेने व पवित्र आचरणाने प्रातःस्मरणीय झाला होता. म्हणून त्याच्या नावामागे 'सुगृहीतनामा' हे विशेषण लावले आहे. भवभूतीच्या पित्याचे नाव नीलकण्ठ आणि मातेचे जातूकर्णी असे होते. नीलकण्ठाचीही धार्मिक आचरणाबद्दल ख्याति होती. भवभूतीच्या मातेचे जातूकर्णी हे गोत्रनाम दिसते. ह्या गोत्राचा उल्लेख काही प्राचीन ताम्रपटात आढळतो.

भवभूतीचे दुसरे नाव

पूर्वोक्त दोन नाटकात कवीचे नाव देताना 'श्रीकण्ठपदलाञ्छनः' असा प्रयोग केला आहे. भवभूतीच्या पित्याचे नाव नीलकण्ठ होते. तेव्हा त्याने आपल्या पुत्राचे नाव श्रीकण्ठ ठेवले असावे, असे वाटून अनेक टीकाकारानी तेच कवीचे मूळ नाव मानले आहे. पुढे त्याने खालील सुंदर श्लोक रचल्यामुळे त्याला भवभूति हे नाव प्राप्त झाले, अशी आख्यायिकाही ते देतात.

का तपस्वी गतोऽवस्थामिति स्मेराविव स्तनी ।

वन्दे गौरीघनाश्लेषभवभूतिसिताननी ॥

[भावार्थ—एकदा भगवान् शंकरानी पार्वतीला गाढ आलिंगन दिले; तेव्हा त्याच्या अंगावर चर्चिलेल्या भस्माने पार्वतीचे स्तन शुभ्र झाले, जणू काय 'या तपस्व्याची प्रेमपरवशेमुळे काय अवस्था झाली आहे पाहा,' असे ते हुंसून सांगत होते. त्या स्तनाना माझा नमस्कार असे.]

हा श्लोक ख्रिस्तोत्तर तेराव्या शतकात होऊन गेलेल्या श्रीधरदासाच्या 'सदुक्ति-कर्णामृता'त (१, २२, ५) भवभूतीच्या नावावर दिला आहे. त्यावरून ही आख्या-

१ राष्ट्रकूट राजा शीलमहादेवीचा जेठवई ताम्रपट (शके ७०८) पाहा.

ए. इ., पु. २२, पृ. ९८ इ.

यिका बरीच प्राचीन दिसते. काही टीकाकारांच्या मतं श्रीकण्ठ कवीला ' भवभूति ' नाव मिळण्याचं कारण

साम्बा पुनातु भवभूतिपविप्रभूतिः ।

' भगवान् शंकराच्या भस्मानं आलिगनात जिचा देह पवित्र झाला आहे अशी अम्बा (पार्वती) तुमचं रक्षण करो ' अशी सुंदर पंक्ति त्यानं रचली, हे हांय. पण पूर्वोक्त नाटकातील ' श्रीकण्ठपदलाञ्छनः भवभूतिर्नाम कविः ' या शब्दप्रयोगावरून कवीचं मूळचं नाव भवभूति असून श्री म्हणजे वाग्देवी त्याच्या कण्ठात असल्यामुळे त्याला श्रीकण्ठ हे टोपण नाव मिळाले असे दिसते. एखाद्याम सन्मानार्थं जी पदवी दिली जाते तिचा उल्लेख करतांना ' लाछन ', ' भूषण ' वगैरे शब्दाचा प्रयोग करतात. उदाहरणार्थ, भवभूतीचा समकालीन वाक्पतिराज हा आपल्या गौडवध काव्याच्या पुष्पिकेत ' कविराजलाञ्छनस्य वाक्पतिराजस्य ' असा स्वतःचा उल्लेख करतो. वाक्पतिराजाला जशी कविराज ही पदवी होती तशी भवभूतीला श्रीकण्ठ ही पदवी असावी. शिवाय राजशेखर, कुन्तक, विद्याकर, श्रीधरदास इत्यादि आलंकारिकानी व सुभाषितसंग्रहकारानी या कवींचा भवभूति या नावानच उल्लेख केला आहे. तेव्हा भवभूति हेच त्याचे मूळ नाव असावे.

भवभूति आणि उम्बेक भिन्न होत

अलिकडे काही विद्वानानी भवभूतीचे उम्बेक असे आणखीही तिसरे नाव होते असे प्रतिपादिले आहे. त्याला आधार ' माल्दीमाधवा 'च्या सुमारे ५०० वर्षे जुन्या असलेल्या हस्तलिखितात ते नाटक उम्बेकाने लिहिले व त्याला कुमारिलभट्टाच्या प्रसादाने वाग्भैभव प्राप्त झाले होते असे उल्लेख काही अंकांच्या पुष्पिकेत आले आहेत हा आहे. उम्बेक हा सुप्रसिद्ध मीमांसक होता. त्याचं पूर्वमीमांसवरील काही ग्रंथ उपलब्ध झाले आहेत आणि त्याच्या मतानं उल्लेख काही प्राचीन ग्रंथात आढळले आहेत. भवभूति आणि उम्बेक हे एक किंवा भिन्न हा प्रश्न वादग्रस्त झाला आहे. त्याची सविस्तर चर्चा या प्रकरणाच्या शेवटी एका परिशिष्टात केली आहे. भवभूति व उम्बेक हे आपापल्या ग्रंथात आपले दुसरे नाव सागत नाहीत. शिवाय भवभूति हा विदर्भाच्या ब्राह्मण कुळात जन्मला होता. त्याच्या पूर्वजांची महाकवि, गोपाल, नीलकण्ठ ही नावे महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्या नावासारखी आहेत. याच्या उलट उम्बेक हे नाव द्राविड आहे हे स्पष्ट आहे. तेव्हा भवभूति व उम्बेक हे भिन्न होते यात संशय नाही. इतर प्रमाणाचे परीक्षण पूर्वोक्त परिशिष्टात केले आहे.

भवभूतीची विद्वत्ता

भवभूतीने अनेक शास्त्रांचा व विद्यांचा अभ्यास केला होता हे त्याच्या ग्रंथातील प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष उल्लेखावरून समजते. आपण नाटके रचली असली तरी पाडित्यातही

आपण कमी नाही हे समकालीनांना सांगण्याकरिता तो झणतो—

यद्वेदाध्ययनं तद्योवनिपदा साह्यस्य योगस्य च

ज्ञान तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके ।

या श्लोकार्थात त्याने आपल्या वेद व उपनिषदे यांच्या अध्ययनाचा तसेच साह्य व योग या भारतीय दर्शनाच्या ज्ञानाचा उल्लेख केल्या आहे. त्याच्या प्रघात वेदविद्येच्या अध्ययनाचे, वैदिक यज्ञाचे व संस्काराचे, ऋषींच्या आश्रमाचे, त्यातील मधुपर्कादि विधीचे, बटूंच्या निरागस जीवनक्रमाचे व खेळकर वृत्तीचे जे उल्लेख आले आहेत त्यावरून भक्षूंनीची वेदविद्येविषयी आत्मीयता आणि आदर व्यक्त होतात. त्यांच्या नाटकातील अनेक वचने वेद, ब्राह्मणग्रंथ, उपनिषदे, श्रौत व गृह्यसूत्र इत्यादिकांच्या गाढ अध्ययनाचे मुचलेली दिसतात. उदाहरणार्थ, 'उत्तररामचरिता'त (२, १२) शत्रूकवधानांतर उत्पन्न झालेल्या दिव्य पुरुषाला

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्त्रैजसाः सन्तु ते शिवा ॥

(ज्या ठिकाणी विविध प्रकारचे आनंद व सुखे आहेत आणि जेथे पवित्र ऐश्वर्य प्राप्त होते ते तेजोमय आणि मङ्गल असे वैराज नामक लोक तुला प्राप्त होवोत) या रामाने दिलेल्या आशीर्वादात 'यत्रानन्दाश्च मोदाश्च मुदः प्रमुद आसते' (ऋ. ९, ११३, ११) इत्यादि ऋचेचे प्रतिबिंब स्पष्ट दिसते. 'उत्तररामचरिता'तील (४, १८)

आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां

ये व्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।

भद्रा ह्येषा वाचि लक्ष्मीनिपक्ता

नेते वाचं बिप्लुतां व्याहरन्ति ॥

या अरुन्धतीच्या उक्तीतील तिसरा चरण

सक्तुमिव तिततना पुनन्तो

यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।

अत्रा सखायं सख्यानि जानते

भद्रं परं लक्ष्मीनिहिताधि वाचि ॥

या ऋग्वेदातील (१०, ७१, २) ऋचेतून घेतला आहे यात सडेंह नाही. त्याच नाटकाच्या पाचव्या अंकात (श्लो. २९) लव राक्षसी वाणीचे खालील वर्णन करतो—

ऋषयो राक्षसीमाहृवचिमुग्मसद्भृत्तयोः

सा योनि सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निऋन्तिः ॥

(उन्मत्त आणि गर्विष्ठ अशा लोकांच्या वाणीला ऋषि राक्षसी म्हणतात. त्या

वाणीपासून सर्व द्रेष्याची उत्पत्ति होते आणि तीच लोकास अधोगतीस नेते)
 व्याख्येतील शब्दयोजना ' ऐतरेय ब्राह्मणा 'तील (६, ७, ७) ' योऽयं राक्षसी वाचं
 वदति स इति, या वै दृप्तो वदति यामुन्मत्तः सा वै राक्षसी वाक् ' या वचना-
 वरून घेतली आहे. तसेच त्यापूर्वी त्याच भाषणात आलेले रामाचे वर्णन ' दान्तं हि
 राजानं राघवं शृणुमः । स किल नात्मना दृष्यति नास्य प्रजा वा दृप्ता जायन्ते ' हे
 ' ऐतरेयब्राह्मणा 'च्या त्याच संदर्भातील ' नात्मना दृष्यति नास्य प्रजाया दृप्त आ जायंत
 य एवं वेद ' या वचनावरून शब्दशः घेतले आहे. पुढे सूनुता (प्रिय) वाणीचे
 धेनुसमाने वर्णनही ' ऋग्वेद ' १०, १००, ११ या ऋचेवरून सुचलले दिसते. ते वर्णनही
 लवाने वेदोचित संस्कारयुक्त स्वरांने केले आहे असे सुमन्त म्हणतो.^१

भवभूतीने ' ऋग्वेदा ' प्रमाणे ' अथर्ववेदा ' चेही अध्ययन केले होते. ' महावीर-
 चरिता 'त दोन ठिकाणी (१, ६२; २, २४) ' अथर्ववेदा 'तील अभिचारमंत्राचा
 हिंसकरिता उपयोग केला जात असल्याचा उल्लेख आहे. त्या वेदाचा जाणमारणा-
 साठी केलेल्या उपयोगांचे उदाहरण ' राजतरंगिणी 'तही (४, १२४) आले आहे.

वेदाप्रमाणे ब्राह्मण ग्रंथातील वचनांचे व आख्यानांचेही उल्लेख भवभूतीच्या
 नाटकात आढळतात. ' महावीरचरिता 'तील (३, १८).

न तस्य राज्य व्यथते न भ्रश्यति न जोर्यति ।

त्व विद्वान् ब्राह्मणो यस्य राष्ट्रगोपः पुरोहितः ॥

या जनकपुरोहित शतानन्दाविपयीच्या उक्तीत

क्षत्रेण क्षत्रं जयति वलेन बलमश्नुते ।

त्वं विद्वान् ब्राह्मणो यस्य राष्ट्रगोपः पुरोहितः ॥

इत्यादि ' ऐतरेयब्राह्मणा 'तील (८, २६) वचनांचे प्रतिबिम्ब मुस्पष्ट आहे. ' उत्तरराम-
 चरिता 'च्या चौथ्या अंकातील ' ननु मूर्खाः पठितमैव युष्माभिस्तत्काण्डे । किं न पश्यथ
 प्रत्येकं शतसंख्याः क्वचिनो दण्डिनो निपट्टिगणश्च रक्षितारः, कदायमेव बलमिदं
 दृश्यते । ' इत्यादि लवाच्या भाषणातील अक्षयंमधीय अश्व्याच्या रक्षणार्थं विहित असलेल्या
 श्लोकांची संख्या ' शतपथब्राह्मणा 'तील (१३, ४, २, ५) नियमास अनुसरून आहे.^२
 ' महावीरचरिता 'त (अं. १) ब्राह्मण ग्रंथातील त्रिशट्कु, शुन.शेष इत्यादि

१. परिपूतस्वभावांश्च वत कुमार. प्राचेतसाग्नेवामी । वदत्ययमभिमम्पघ्न-
 माप्येण सस्कारेण । उ. च. अ. ५.

२. ' तस्यैते पुरस्ताद्रक्षितार उपकल्पता भवन्ति । राजपुत्राः क्वचिनः शत
 राजभ्याः निपट्टिगणः शत मूतग्रामभ्याः पुत्रा इपुपर्विणः शत क्षात्रमयूहीतृणा
 पुत्रा दण्डिनः शत अश्वगतं निरष्ट निरमण यस्मिन्नेनमपिन्मूज्य रक्षन्ति । '

विश्वामित्रविषयक आख्यानाचा उल्लेख आहे. पुढे विश्वामित्र अहल्येची कथा सांगतो. त्या भाषणात वेदातील आख्यानाच्या भाषेचे अनुकरण केले आहे. 'उत्तर-रामचरिता'तील (६, २२) 'अङ्गादङ्गात्सृत इव निजस्नेहजो देहसारः ।' इत्यादि पुत्राचे वर्णन

अङ्गादङ्गात्सभवति हृदयादधिजायते ।

आत्मा वं पुत्रनामासि सजीव शरदः शतम् ॥

या वैदिक मंत्रातून घेतले आहे. भवभूतीच्या नाटकात आढळणाऱ्या श्रौत वचनाच उदारे आणलीही कित्येक दाखविता येतील.

'माल्वीमाधवा'तील पूर्वोक्त श्लोकात (१, १०) आपण वेदाप्रमाणे उपनिषदांचेही अध्ययन केले आहे असे भवभूतीने सूत्रधारमुखाने सांगितले आहे. त्याच्या ग्रथात उपनिषदातील वचनांचे व तत्वांचे अनेक उल्लेख आले आहेत. 'बृहदारण्य-कोपनिषदा'तील तत्त्वज्ञान याज्ञवल्क्याने राजर्षि जनकास सांगितले होते, त्याचा उल्लेख भवभूतीने 'महावीरचरिता'त व 'उत्तररामचरिता'त अनेकदा केला आहे. (म. च. १, १४; २, ४३; ३, २६; उ. च. ४, ९). 'उत्तररामचरिता'च्या चौथ्या अंकात सीतात्यागाने जनक निर्विण्ण झाला असला तरी तो आत्महत्तेचा विचार मनात आणू शकत नाही. कारण तो म्हणतो 'अम्भतामिस्ता ह्यसूर्या नाम ते लोकास्तेभ्य प्रतिविधीयन्ते य आत्मघातिन इत्येवमृपयो मन्यते ।' (सूर्यरहित आणि गडद अंधाराने घ्याप्त असलेल्या लोकांमध्ये आत्मघातक्यांना गति मिळते असे ऋषि म्हणतात. जनकाच्या या भाषणात 'ईशावास्योपनिषदा'तील (३) 'असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृता । तास्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥' या वचनातील शब्दयोजना अक्षरशः आली आहे. 'महावीरचरिता'तील पुढील नान्दी-श्लोकातील चैतन्यस्थोतीचे वर्णन उपनिषदातील ब्रह्माच्या वर्णनाप्रमाणे आहे—

अथ स्वस्थाय देवाय नित्याय हतपाप्मने ।

त्यक्तत्रयविभागाय चैतन्यस्थोतिषे नमः ॥

भवभूतीने वेदोपनिषदाप्रमाणे अनेक दर्शनाचाही सूक्ष्म अभ्यास केला होता. भवभूति हा मीमांसक उम्बकाहून भिन्न होय हे आम्ही इतरत्र सिद्ध केले आहे. पण काही विद्वान् म्हणतात त्याप्रमाणे तो मीमांसानभिन्न होता असे नाही. तो श्रोत्रियकुलात

१. 'अहल्या नाम गौतमस्य महर्षेरोच्यस्य धर्मपत्नी । यस्याः शतानन्द आङ्गिरसोऽजायत । तामिन्द्रश्चकमे । तस्मात्त गौतमदारावस्किन्दिनमहृत्याजार इति निर्दिशन्ति । अथ भगवान्मन्युमाप । तस्या पाप्मानमन्धतामिन्नमभ्यध्यायत । सेयमद्य रामभद्रतेजसा तस्मादेनसो निरमुच्यत ।' म. च, १

२. 'निरुक्त', अध्याय ३.

जन्मला होता. त्याच्या पूर्वजांनी सोमयाग केले होते आणि ते वेदवेदागाच्या पठन-पाठनात आणि पंचाग्निहवनात व्याप्त असत. अशा कुलात वादलेला भवभूति पूर्व-मीमांसा पदलेला नसेल हे संभवत नाही. किंबहुना या बाबतीत अनुमान करण्याचीही जरूरी नाही. 'महावीरचरिता'च्या अनेक हस्तलिखितात तसेच 'उत्तररामचरिता'तही त्याचा निर्देश करताना 'पदवाक्यप्रमाणञ्च' असे विशेषण योजले आहे यातील वाक्य-पदानं मीमांसा-विशेषेकरून पूर्वमीमांसा-अभिप्रेत आहे. कारण पूर्वमीमांसेत वेदवाक्यांचे अर्थ करण्याचे नियम दिले आहेत. मीमांसाशास्त्रातील अर्थवाद या पारिभाषिक संज्ञेचा उपयोग 'अर्थवाद एषः । दोष तु कश्चित् कथय येन स प्रतिविधीयत ।' (ही स्तुति झाली. माझा काही दोष सांग म्हणजे तो दूर करता येईल) (उ. च., अंक १) या रामचंद्राच्या उक्तीत आला आहे. पूर्वमीमांसप्रमाणे वेदान्तशास्त्राशीही भवभूतीचा चांगला परिचय होता. परमहंसामध्ये श्रेष्ठ आणि ज्ञाननिधि हे यथार्थ नाम धारण करणाऱ्या संन्याशाजवळ त्याने वेदान्ताचे अभ्ययन केले होते. अद्वैत वेदान्तातील विवर्तवाद भवभूतीनंतर सुमारे एक शतकानी झालेल्या श्रीशंकराचार्यांनी प्रथम प्रसृत केला असे सामान्यतः मानले जाते. पण त्याचे स्पष्ट स्वरूप भवभूतीच्या अनेक उक्तींत दिसून येते हे उल्लेखनीय आहे. उदाहरणार्थ, खालील उक्ति पाहा—'शब्दब्रह्मण-स्तादृशं विवर्तमितिहासरामायणम् ।' (उ. च., अं. २); 'विद्याकल्पेन मरुता मेघाना भूयसामपि । ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि विप्रलयः कृतः ॥' (उ. च., ६, ६); 'एकौ रसः करुण एव निमित्तभेदात्, मिलः पृथक् पृथग्विधाश्रयते विवर्तान् । आवर्तबुबु-दतरद्गमयान्विकारान् अग्भो यथा सलिलमेव तु तत्समप्रम् ॥' (उ. च. ३, ४७). या शेवटल्या उतान्यातील पाणी व त्याची भोवरे, बुडबुडे आणि लाटा इत्यादि रूपे याचा दृष्टान्त श्रीशंकराचार्यांनी 'भोक्त्रापत्तरविभागश्चेल्लोकवत् ।' (ब्र. सू. २, १, १३) या ब्रह्मसूत्रावरील आपल्या भाष्यात दिला आहे. तो भवभूतीच्या वरील द्योकावरून सुचला असावा.

आपण साख्य व योग ही दर्शने अभ्यासिली आहेत असे भवभूतीने स्वतःच सांगितले आहे. त्यापैकी योगाचे उल्लेख त्याच्या नाटकात अनेक ठिकाणी येतात. 'महावीरचरिता'तील (अं. ३) परशुरामाला उद्देशून केलेल्या वसिष्ठाच्या भाषणात 'मैत्र्यादि भावना,' विशेषा ब्योक्तिमती चित्तवृत्ति, ऋतंभरा प्रहा इत्यादि योगसूत्रातील

१. 'समुद्राद्बुदकात्मनोऽन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरद्बुबुदादीना-मितरेतरविभाग इतरेतरमश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते ।' शांकरभाष्य, पृ. ३७२.

२. 'मंत्रोक्तरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनादिचित्त-प्रसादनम् ।' योगसूत्र, १, ३३.

(१, ३३ इत्यादि) सज्ञा आल्या आहेत. तसेच 'मालतीमाधवा'तील 'पडधिक-
दशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा' (५, १), 'नित्य न्यस्तपडङ्गवक्रनिहितं हृत्पद्म-
मध्यस्थितं' (५, २) इत्यादि कपालकुण्डलेच्या श्लोकात तसेच 'मम हि संप्रति
सातिशयप्राक्तनोपलभसम्भावितात्मनः संस्कारस्थानवरत्नबोधान्' इत्यादि माधवाच्या
भाषणात योगातील कल्याणाचे निर्देश आले आहेत. 'मालतीमाधवा'तील सौदामिनीला
गुरुचर्या, तप, तन्त्र, मन्त्र याप्रमाणेच योगानुष्ठानाने आक्षेपिणी सिद्धि प्राप्त झाल्याचे
दाखविले आहे. तिला योगेश्वरी असे म्हटले आहे. ती आपल्या सिद्धीच्या योगे
पद्मावतीहून श्रीशैल पर्वतापर्यंतचे शेकडो मैलांचे अंतर स्वतःच नव्हे तर इतरानाही
वेऊन अत्यकालात आकाशमार्गाने आक्रमित असल्याचे दाखविले आहे. कापालिक-
पथी कपालकुण्डलेलाही तशीच सिद्धि प्राप्त झाली होती. ती रोज सायकळी श्रीशैलाहून
पद्मावतीस येत असे.

साख्ययोगशास्त्राप्रमाणे न्यायशास्त्रही भवभूतीला अवगत होते हे त्याच्या
'पदवाक्यप्रमाणज्ञ' या विशेषणातील 'प्रमाण' शब्दावरून दिसते. 'उत्तरराम-
चरिता'च्या चौथ्या अंकातील विष्कम्भकात 'भो निगृहीतोऽसि' या सौधातकीच्या
वाक्यात न्यायदर्शनातील 'निग्रहस्थान' या न्यायशास्त्रातील पारिभाषिक संज्ञेचा
उल्लेख आला आहे.

भवभूतीने कल्पद्रुमचेही अभ्ययन केले होते. कल्पद्रुमात श्रौतसूत्र, गृह्यसूत्र आणि
धर्मसूत्र याचा अंतर्भाव होतो. 'उत्तररामचरिता'च्या चौथ्या अंकातील विष्कम्भकात
'समाप्तो मधुरर्क इत्याग्नाय बहु मन्यमाना. श्रोत्रियायाभ्यागताय वत्सवती महोक्षं
महाजं वा निर्वपन्ति गृहमग्निः ।' या भाषायनाच्या उक्तीतील शब्दयोजना बहिष्क-
धर्मसूत्रातून घेतली आहे. तसेच भवभूतीने इतर वेदांगेही अभ्यासिली होती.
उदाहरणार्थ, यास्काच्या 'निरुक्ता'तील, 'साक्षात्कृतधर्मांग ऋषयः' (-५) हे वचन
'उत्तररामचरिता'च्या सातव्या अंकात आले आहे.

भवभूतीने तन्त्रशास्त्राचा अभ्यास केल्याचा निर्देश 'यद्वेदाभ्ययने' इत्यादि
श्लोकात नाही, तथापि अभिनवगुप्ताने आपल्या 'तन्त्रालोका'त 'गुरुशिवाय दीक्षा,
अभिषेक इत्यादिकांनी प्रातिभ ज्ञान उत्पन्न होत नाही' या मताचे खंडन करताना
भवभूतीचा उल्लेख खालील श्लोकात केला आहे—

असदेतदिति प्राहुर्गुरवस्तरवर्षिनः ।

श्रोसोमानन्दकल्याणभवभूतिपुरोगमाः ।

तथाहि त्रीशिकाशास्त्रविवृतौ तेऽभ्यधुर्मुषाः ॥

त्यावरून भवभूतीचा तन्त्रशास्त्रावरही ग्रन्थ होता व तो निदान अभिनवगुप्ताच्या

कालापयंत (इ. स. चे अकराव्या शतकापर्यंत) प्रचलित होता असे दिसते. तंत्र, मंत्र, योग इत्यादिकांनी सौदामिनीला सिद्धि प्राप्त झाली होती असे 'मालतीमाधवा'त म्हटले आहे.

मीमांसा, वेदान्त, सांख्य, योग, तन्त्र इत्यादि तर्ककर्कश शास्त्राप्रमाणे नाट्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, कामशास्त्र इत्यादि सुकुमार शास्त्रांनाही भवभूतीने चांगला अभ्यास केला होता असे दिसते. त्याने नाट्यशास्त्रकार भरतमुनीचा 'उत्तररामचरिता'त 'तौर्यत्रिकसूत्रकार' (नृत्य, गीतवाद्य आणि नाट्य या विषयांचे सूत्रकार) म्हणून उल्लेख केला आहे. भरताच्या रसवादार्था त्याला पूर्ण माहिती आहे. 'महावीरचरिता'त वीर, 'मालतीमाधवा'त शृंगार आणि 'उत्तररामचरिता'त करुण अशा मुख्य रसांना परिपोष त्याने आपल्या नाटकांत केला आहे. याशिवाय रौद्र, वीभक्त, अद्भुत, हास्य इत्यादि रसही गौण रुपांने त्यात आले आहेत. रसाची निष्पत्ति विभाव, अनुभाव आणि व्यभिचारिभाव यांनी होते. त्यांपैकी अनुभावाचा उल्लेख मालतीमाधवात (९, ३५) आला आहे.

'महावीरचरिता'च्या दुसऱ्या व चौथ्या अंकात माल्यवान् व शूर्पणखा रामाच्या नाशाकरिता विविध युक्त्या योजतात त्यामध्ये भवभूतीचे अर्थशास्त्रांचे ज्ञान उत्तम प्रकारे दिसून येते. त्या नाटकाच्या चौथ्या अंकात 'लघ्वपि व्यसनपदमभियुक्तस्य कृच्छ्रं भवति' हे 'कौटिलीय अर्थशास्त्रा'तील (अधि. ७, अध्याय ५) वचन उद्धृत केले आहे. तसेच प्रसन्नचित्त, उत्साहशक्ति, धर्मविजयी, प्रकृतिकोप, आम्निगामिक गुण, सधवृत्ति, तीक्ष्ण, प्रकाशदण्ड, तूर्णादिण्ड इत्यादि अर्थशास्त्रातील विविध पारिभाषिक शब्दां योजिल्या आहेत. याशिवाय तत्कालीन राज्यशासनात प्रचलित असलेल्या परतु वाड्मयात न आढळणाऱ्या 'कुमारभुक्ति' 'प्रशस्ति' या शारख्या पारिभाषिक शब्दांनाही त्याने प्रयोग केला आहे. (म. च. ४, ९; ५, १२)

कामशास्त्राचा तर भवभूतीने सूक्ष्म अभ्यास केलेला दिसतो. 'मालतीमाधवा'च्या एका श्लोकात (१, ६) 'ओढत्यमायोजितकामसूत्रम्' असा त्या नाटकात आपण कामसूत्रातील सूत्रनाचा उपयोग केला आहे अशा अर्थाचा शब्दप्रयोग आला आहे. त्या नाटकाच्या दुसऱ्या अंकात 'गीतध्वायमर्थोऽद्विरसा यस्यां मनस्त्वधुपानिश्रेण्धस्तस्या मिद्धिः ।' असा अंगिरसाच्या 'कामसूत्रा'तील म्हणून उवारा दिला आहे. हे कामसूत्र सध्या उपलब्ध नाही, पण हेच वचन 'आपरतबधर्मसूत्रा'त उद्धृत केले आहे. त्याच नाटकाच्या सातव्या अंकातील बुधरशिंतल्या मापणात 'कुसुमसधर्माणो हि योपितः सुकुमारोऽयम् । तास्वनधिगतविध्वारुः प्रथममूयक्रम्यमाणाः सयः संप्रयोगविद्वेषिण्यो भवन्ति । एवं क्लृप्त कामसूत्रकारा आमनन्ति ।' असे 'कामसूत्रा'तील म्हणून वचन दिले आहे हे सध्याच्या वास्तव्यायनाच्या 'कामसूत्रा'त (अधि. ३,

अध्याय २) बहुतेक त्याच शब्दात आढळते. त्याच अधिकरणान्या पाचव्या अध्यायात एखाद्या कन्येला गान्धर्वविवाहाकरिता कसे अनुकूल करावे याविषयी पुढील सूचना केल्या आहेत—“कन्या एकान्तस्थली भेटणे शक्य नसल्यास प्रियकराने तिच्याकडे धात्रेयिकी (आपल्या दाईची मुलगी) द्विती म्हणून पाठवावी. तिने आपण त्या प्रियकराचे कौणी नव्हे असा बहाणा करून त्याच्या गुणाचे वर्णन करून तिच्या मनात प्रीति उत्पन्न करावी. तसेच दुसऱ्या वराच्या तिला न आवडतील अशा दोषाचा उल्लेख करावा. तसेच तिच्या मातापित्याच्या लोभाचे व गुणानभिज्ञतेचे तसेच बंधवाच्या चंचल वृत्तीचे वर्णन करावे. समान परिस्थितीतत्या शकुन्तलादि कन्या आपल्या पसतीचा पति मिळवून पूर्वी कशा सुखी झाल्या तं सागावे. श्रीमंत कुलात दिलेल्या कन्या सवतीनी त्रास दिल्यामुळे कशा दुःखी झाल्या आणि टाकल्या गेल्या हेही वर्णन करावे. सूचित स्थली सधत नसल्यामुळे संदेव प्रियकराच्या प्रेमाची प्राप्ति होईल असे सागावे. ती अनुकूल झाल्यावर तिच्या मनातील धोका, भीति व लज्जा ही त्या त्या उपायानी दूर करावी.”

वात्स्यायनाने आपल्या कामगूत्रात केलेल्या सूचनांचाच अवलंब कामन्दकीने मालतीच्या मनात माधवाविषयी प्रेम उत्पन्न करण्याकरिता आणि तिला माधर्व विवाहाकरिता अनुकूल करण्याकरिता केल्यांचे भवभूतीने ‘मालतीमाधवा’च्या दुसऱ्या अंकातील कामन्दकी, मालती व लवङ्गिका यांच्या प्रवेशात दाखविले आहे. त्यांन ‘निसृष्टार्थदूती’ या सारख्या पारिभाषिक संज्ञाही योजिल्या आहेत त्यावरून त्याचा कामशास्त्राचा अभ्यास व्यक्त होतो.

याशिवाय ‘महावीरचरिता’त प्रसंगाने यक्ष, क्लोम, वृक्क, स्नायु, धमनी, प्लीह इत्यादि आयुर्वेदिक पारिभाषिक संज्ञांचा, तसेच असाध्य रोग शरीरातून काढून टाकण्याकरिता वैद्याला क्वचित् प्रसंगी कराव्या लागणाऱ्या शस्त्रक्रियेचाही उल्लेख आला आहे (म. च., ४, २३). त्यावरून भवभूतीने आयुर्वेदाचेही ज्ञान व्यक्त होते.

भवभूतीचे संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व

भवभूतीचे संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व असामान्य होते. ‘उत्तररामचरिता’त म्हटल्याप्रमाणे (य ब्रह्माणमियं देवी बाग्वश्येवानुधर्तते।) देवी सरस्वती त्याला सर्वस्वी वश होती. म्हणून वीर, शृंगार, तसेच करुण अशा विविध रसातील त्याची नाट्यरचना भाषाप्रभुत्वाच्या दृष्टीने साररीच यशस्वी झाली आहे. आपली भाषा शुद्ध असावी म्हणून त्याने पाणिनीय व्याकरणाचा सूभ अभ्यास केला होता. त्याच्या नाटकात व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध रूपे क्वचित्च आढळतात. पाणिनीय व्याकरणातील खाचा-

खोचाही त्याला अवगत होत्या हे 'एहिमन्ये राजपुत्र, जामदग्न्यं विजेष्यसं ।' या 'महावीरचरिता'च्या तिसऱ्या अंकातील परशुरामाच्या उक्तीवरून दिसून येईल. पाणिनीच्या 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतंरुतम एकवचन ।' (१, ४, १०६) या सूत्रानुसार या वाक्यातील क्रियापदांची रूपे योजिली आहेत. असे प्रयोग संस्कृत वाङ्मयात वचनितच आढळतात.

भवभूतीने आपणापूर्वी होऊन गेलेल्या कर्वांचे व आलंकारिकाने ग्रंथ चांगलेच अभ्यासिले होते असे दिसते. वाल्मीकीविषयी त्याला नितान्त आदर होता, हे 'महावीरचरित' (१, ७) व 'उत्तररामचरित' (अंक २) या नाटकातील तद्विषयक उल्लेखांवरून स्पष्ट आहे. वाल्मीकीच्या 'रामायणा'चा त्याने सूक्ष्म अभ्यास केला होता. त्यातील पाच उतारे त्याने आपल्या नाटकात घेतले आहेत. कालिदासाच्या ग्रंथाची त्याच्या नाटकावर कशी छाप पडली आहे, हे मागे पहिल्या प्रकरणात दाखविले आहे. 'काव्यादर्श'कार दण्डी यासारख्या आलंकारिकाच्या 'ओजः समासभूयस्त्वमेतद्रथस्य जीवितम् ।' (समासप्राचुर्यं हा गद्याचा प्राण आहे) या नियमानुसार त्याने आपल्या नाटकात संस्कृत व प्राकृत रचना केली आहे. मायुराजाचे 'उदात्तरावव' यासारख्या आपणापूर्वीच्या नाटकातून त्याने काही कल्पना घेतलेल्या दिसतात. त्यांची चर्चा पुढे करू.

भवभूति हा केवळ पंडित पंडित नव्हता तर अत्यंत रसिक असा श्रेष्ठ कवि व नाटककार होता. केवळ पांडित्याचा नाटकनिर्मितीत काही उपयोग नाही. त्याकरिता वाणीची प्रौढता, समर्पक शब्दयोजना आणि अर्थगौरव हे गुण आवश्यक आहेत हे त्याने स्वतःच सांगितले आहे—

यत्प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरव

तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवंदवर्धययोः ॥ (मा. मा., १, १०)

त्याच्या नाटकात विविध रसांने प्रयोग, सुंदर घटना, वाच्येच्छिय इत्यादि गुण आढळतील असे सूत्रधार सांगतो, ते खोटे नाही.

भवभूतिविषयक आख्यायिका

अशा कवीबद्दल फार प्राचीन काळापासून पंडित समाजात विविध आख्यायिका परंपरेने चालत आल्या आहेत. त्यापैकी काही मनोरंजक आख्यायिका येथे देऊ.

(१) कालिदास आणि भवभूति हे समकालीन होते असा समज पंडित वर्गामध्ये प्रचलित आहे. कालिदास हा ज्येष्ठ आणि राजमान्यता पावलेला श्रेष्ठ कवि. म्हणून

१. पुढे प्रकरण ७ पाहा.

भवभूति आपले 'उत्तररामचरित' रचल्यावर ते घेऊन अभिप्रायार्थ कालिदासाकडे गेला. कालिदास तेव्हा सारीपट खेळण्यात गुंतला होता. त्याने भवभूतीला ते नाटक वाचून दाखविण्यास सांगितले. भवभूतीने ते समग्र वाचल्यावर कालिदासाने त्याची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली, पण त्यात एक दुस्तवी मुचविली. त्या नाटकाच्या पहिल्या अंकात (१, २७) दण्डकारण्यात असताना आपण सीतेबरोबर गुजगोष्ठी करीत कशा रात्रि घालविल्या हे सांगताना राम म्हणतो—

किमपि किमपि मन्द मन्दमासत्तियोगा—

दविरलितकपोल जल्पतोरक्रमेण ।

अशिथिलपरिरम्भव्यापृतंकंकदोष्णो—

रविदितगतयामा रात्रिरेवं व्यरंसीत् ॥

(गाढ आलिंगनात उभयताचा एकेक हात गुंतून गेला असता, एकमेकांच्या गालाला गाल लावून अत्यंत सान्निध्यामुळे अगदी हळू स्वरात आपण पूर्वापर संबंध नसलेल्या गुजगोष्ठी करीत असता रात्र अशा रीतीने निघून गेली.)

या श्लोकाच्या चतुर्थ पादातील 'एवम्' या शब्दातील अनुस्वार गाळावा अशी सूचना कालिदासाने केली व ती भवभूतीने मान्य केली, अशी आख्यायिका आहे. 'रात्रिरेव व्यरंसीत्' यानून 'रात्रच सपली, आमच्या गुजगोष्ठी मात्र संपल्या नाहीत' असा व्यङ्ग्यार्थ निघतो. त्यामुळे हा दुसरा पाठ सरस आहे यात संशय नाही व तोच पाठ सध्या बहुधा सर्व आवृत्तीत दिलेला दिसतो. पण डॉ. बेलवलकर याना 'रात्रिरेवं व्यरंसीत्' हा पाठ नेपाळातील एका इ. स. ११९६ च्या मुमारास लिहिलेल्या हस्तलिखित प्रतीत आढळला. या आख्यायिकेत काही तथ्य नाही खरे; पण 'एवं' हा मूळ पाठ असल्यास भवभूतीने स्वतः किंवा दुसऱ्या कोणी 'एव' असा दुसरा पाठ घालून त्या श्लोकाला जास्त सुंदर केले आहे यात संशय नाही.

(२) भवभूति आणि कालिदास हे समकालीनच नव्हे तर एकाच राज्याच्या आश्रयास होते आणि त्यांच्यामध्ये श्रेष्ठत्वाबद्दल स्पर्धा चाले, अशीही पारंपारिक समजूत पडित समाजात प्रचलित आहे. बल्लाळ नामक ग्रंथकाराने अशा क्रित्येक आख्यायिका आपल्या 'भोजप्रबन्धा'त दिल्या आहेत. त्यापैकी एक अशी —

एकदा धाराधिपति भोजराजाने आपल्या सभेतल्या भवभूति व कालिदास या दोन कवींना एका विशिष्ट प्रसंगाचे वर्णन करण्यास सांगितले. दोघानीही त्याकरिता एकेक श्लोक रचल्यावर त्यांच्यातील श्रेष्ठत्वाबद्दल वाद सुरू झाले. तेव्हा कालिदासाने मुचविले की आपण भुवनेश्वरी देवाल्यात जाऊन देवीकडूनच याचा निर्णय करून घेऊ या. तेव्हा आपल्या सर्व कर्त्रांसह भोजराजा त्या देवालयात जाऊन देवीसमक्ष दोन्ही श्लोक

समान पत्रावर लिहून ते तराजूच्या दोन पारड्यात घालून तो तराजू त्यांना भवभूतीच्या हातात दिला. भवभूतीच्या श्लोकांचे पारडे किंचित् हलकें होऊन वर जाऊ लागले. तेव्हा आपल्या मक्ताची सर्व समासदासमश्र फजीती होऊ नये म्हणून भुवनेश्वरी देवीने आपल्या कर्णामरणाच्या कमलातून मकरन्दाचा एक थेंब डाल्या हाताच्या नखाग्राने काढून भवभूतीच्या श्लोकाच्या पारड्यात टाकला. त्याबरोबर ते पारडे जड झाले. तेव्हा कालिदास म्हणाला—^१

अहो मे सौभाग्यं मम च भवभूतेश्च भणितं
घटाग्रामारोप्य प्रतिफलति तस्यां लघिमनि ।
गिरां देवो सद्यः श्रुतिकलितकल्हारकलिका—
मधूलीमाधुर्यं क्षिपति परिपूर्व्यं भगवतो ॥

तेव्हा भवभूति कालिदासाच्या पाया पटला आणि त्यांना राजाच्या गुणज्ञतेची प्रशंसा केली. राजाने भवभूति कवीला शंभर मत्त हत्ती दान दिले. ही आख्यायिका मनो-
रंजक असली तरी तीत ऐतिहासिक तथ्य सुळीच नाही. कालिदास हा इ. स. ४००
च्या सुमारास होऊन गेला. त्यानंतर सुमारे तीनशे वर्षांनी भवभूति झाला. तेव्हा ते
समकालीन असणे शक्य नाही. त्या दोघांचा आश्रयदाता म्हणून वर्णिलेला भोज हा
तर इ. स. च्या अकराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात राज्य करीत होता हे त्याच्या ताम्र-
पत्रावरून सिद्ध झाले आहे. तेव्हा यासारख्या आख्यायिकात तथ्य सुळीच नाही.
तथापि त्यावरून प्रारंभिककाळी कालिदास व भवभूति यांची कवित्वात व नाटकनिर्मित्त
तुलना होत असे व तीत कालिदास श्रेष्ठ ठरे असे अनुमान काढण्यास मात्र हरकत नाही.

भवभूतीचा स्वभाव

भवभूति हा गंभीर वृत्तीचा आणि तापट स्वभावाचा होता, असे त्याच्या ग्रंथा-
वरून दिसते त्याच्या एकाही नाटकात विदूषकाचे पात्र नाही. सामान्यतः रामचरित-
त्रिपयक नाटकात विदूषक असत नाही. त्यामुळे 'महावीरचरित' व 'उत्तररामचरित' या
नाटकात विदूषक आढळला नाही तर त्यात आश्चर्य नाही. 'मालतीमाधव' नाटका-
तही मध्यमस्थितीतल्या लोकांचे जीवन हा त्रिपय असल्यामुळे त्यातही विदूषक असणे
शक्य नाही. विदूषक हा सामान्यतः राजाचा मुपमस्कन्धा. तेव्हा तो बहुधा राजचरित-
त्रिपयक नाटकात आढळतो. मृच्छकटिक हे सामान्य जनांच्या जीवनावर रचलेले नाटक
असले तरी त्यात चारदत्ताचा मिन म्हणून मयेय हे विदूषकासारखे पात्र आले आहे
खरे, पण तसेही किनादी पात्र भवभूतीने निर्माण केले नाही. याचे कारण भवभूतीचा
स्वभाव हेच असावे. तो स्वतः वेदविद्यारत अशा श्रोत्रिय कुलात जन्मल्या असल्यामुळे

विदूषकासारख्या खादाड ब्राह्मणबुवाला रंगमूमीवर आणून ब्राह्मण वर्गाविषयी प्रेक्षकांत हशा व तिरस्कार उत्पन्न करणे त्याला योग्य वाटले नसावे. म्हणून पूर्वीच्या नाटकात सदैव आढळणारा विदूषक त्याने बुद्धिपुरस्सर गाळलेला दिसतो. तथापि त्याला उच्च दर्जाचा विनोद आवडत नव्हता, असे नाही. त्याची काही उदाहरणे त्याच्या नाटकात आली आहेत. 'मालतीमाधवा'च्या पहिल्या अंकात मालती आणि माधव यांच्या मदनोद्यानातील प्रथम दर्शनाचा प्रसंग वर्णिला आहे. धकुलवृथाच्या खाली उभा असलेल्या माधवाला पाहताच त्याला ओळखून मालतीच्या सख्या टाळ्या बाजवून तिला म्हणाऱ्या 'तार्ईसाहेब, मोठ्या आनंदाची गोष्ट ! हे पाहा इथे कोणाचे तरी कोणी एक उमे आहेत !' सख्याच्या या भाषणात अल्लड दर्शनाचा स्वभाविक विनोद आला आहे. 'उत्तररामचरिता'तील चित्रदर्शन प्रवेशात लक्ष्मण सीतेला मिथिलेतील विवाह प्रसंगाची चित्रे दाखवीत होता. सीता आणि भरतपत्नी माडवी यांच्या नंतर त्या ठिकाणी त्याची पत्नी उर्मिला हिचे चित्र काढले होते. पण ते न दाखविता तो तिच्या नंतरच्या शत्रुघ्नमाया श्रुतकीर्तीच्या चित्राकडे वळला. तेव्हा सीता हसून म्हणते, 'वत्स, इयमपरा का !' 'माउजी, तुम्ही ही मधली स्त्री कोण हे सांगितले नाही. कोण बरे ही ?' या प्रसंगीचा विनोद विदग्ध प्रेक्षकांनाच समजण्यासारखा व रुचण्यासारखा आहे. याच्या उलट त्याच नाटकाच्या चौथ्या अंकात वाल्मीकीच्या आश्रमातील बटूच्या संभाषणात त्यांनी प्रथमच पाहिलेल्या घोड्याच्या खालील वर्णनातील निरागस विनोद सर्वांनाच हसविणारा आहे—

पश्चात्पुच्छ बहति त्रिपुल तच्च धूनोत्यजत्र

वीर्धंग्रीवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शष्पाप्यत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रात्रान्

किं वाख्यातंत्रंजति स पुनर्दूरमेहोहि यामः ॥ (उ. च., ४, २६)

भवभूति हा जाडा पंडित, सदाचरणी, उदात्त विचाराचा व गंभीर स्वभावाचा होता. आपण विद्वान्, पवित्र, परोपकाररत आणि संपन्न कुळात जन्मलो आहो, याचा त्याला अभिमान होता. स्वतःच्या विद्वत्त्व, कवित्व, रसिकत्व इत्यादि गुणांची त्याला जाणीव होती. आपण जसे विद्वत्तेत श्रेष्ठ तसे साहित्यनिर्मितीतही सर्वोत्तम गणले जावे अशी त्याची महत्त्वाकांक्षा होती. म्हणून त्याने आपल्या 'महावीरचरिता'चे पहिले पाच अंक रचून ते स्वकालीन विद्वानांना व रसिकाना परीक्षणार्थ दिले. भवभूति विविधशास्त्र-पारंगत होता. त्याची कवित्वशक्ति आणि निरीक्षणशक्तिही उच्च दर्जाची होती. पण त्याला कविकुलशुभ कालिदासाच्या तोडीचा मानणे शक्य नव्हते. रसिकानी त्याच्या नाटकाला कमी प्रतीचे लेखले आणि त्याच्या कृतीतील अनेक दोष दाखवून त्याचा पाणउतारा केला. तेव्हा स्वाभिमानी भवभूतीच्या अंगाचा तिळपापड झाला. तो म्हणाला—

ये नाम केचिचिह नः प्रयपन्त्यवनां
जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैप यतनः ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥ (मा. मा., १, ६)

(जे अहंमन्य लोक आमची अवहा लोकात करीत आहेत ते मोठे गहाणे आहेत ! त्यांच्या करिता मी हे नाटक लिहिंले नाही. माझ्याशी समान धर्म असलेला कोणी रसिक पुढे मागे उत्पन्न होईल असा मला भरवसा आहे. कारण काल अनंत आहे. कदाचित् असा रसिक सध्याही कोठे तरी विद्यमान असेल. कारण पृथ्वी विशाल आहे. असे रसिकच माझ्या कृतीचे योग्य मूल्यमापन करू शकतील.)

भवभूतीने ऋधाच्या आंवेशात महावीरचरित अर्धेच टाकून दिले. ' या अहंमन्य शास्त्राभ्यासजड अशा पंडिताची संगत नको ', असे म्हणून तो घर सोडून उत्तरेत निघून गेला. ' महावीरचरिता 'च्या पाचव्या अंकातील ४६ व्या श्लोकानंतरचा भाग व त्यापुढील सहावा व सातवा हे अंक भवभूतीचे नयन ते सुब्रह्मण्यनामक कोणा दुसऱ्या कवीने रचले होते, असे ' महावीरचरिता 'चा टीकाकार वीरराभव सांगतो. (एतावदेव भवभूतः सूक्तिः । इतः परन्तु सुब्रह्मण्यनामः कस्यचित्कवेर्वच इति मूल-एव स्फुटीभविष्यति ।) ' महावीरचरिता 'च्या बहुतेक दक्षिणी हस्तलिखितात पाचव्या अंकातील ४६ व्या श्लोकापर्यंतचाच भाग आहे. तसेच उत्तरेतील सर्वात महत्त्वाच्या हस्तलिखितातही त्या श्लोकानंतर ' एतावद्भवभूतः । अग्रे कविनायक-विनायकभट्टेरपुरि । ' (एथपर्यंतचा भाग भवभूतीचा. या पुढील भाग कविश्रेष्ठ विनायक-भट्ट यानी लिहून हे नाटक पूर्ण केले.) असे म्हटले आहे. उत्तरेतल्या काही हस्तलिखितातही इतकाच भाग असतो. त्यावरून भवभूतीने हे नाटक पुरे केले नसावे. पुढे काही कालानंतर त्याने प्रस्तावनेचा काही भाग नवीन रचून आपल्या इतर नाटकांप्रमाणे कालप्रियनाथाच्या यात्रेत त्याच्या पहिल्या पाच अंकांचा प्रयोग करविला असावा, असे वाटते. महावीरचरिताच्या चिकित्सक आवृत्तीचे संपादक प्रा. तोडरमल्ल यांचेही अनेक हस्तलिखिते पाहिल्यावर असेच मत झाले होते.

भवभूतीचा टीकाकारांवरील रोप दीर्घ काल टिकला. मालतीमाधव नाटक रचल्यानंतर त्याला रसिक समाजात चांगला मान मिळाला असला पाहिजे. तरीही ' उत्तररामचरिता 'च्या प्रस्तावनेत (१, ५) ' यथा स्त्रीणा तथा वाचा साधुत्वं दुर्जनो जनः । '

१. ' महावीरचरित ' (स. टी. आर्. रत्नम् ऐयर इ.) (शकसवन् १८३२), पृ. १९३, तळटीप.

२. ' महावीरचरित ' (स. तोडरमल्ल), प्रस्तावना, पृ. ९.

(जसे स्त्रियाच्या पातिव्रत्याच्या बाबतीत तसेच वाङ्मयाच्या गुणाविषयीही लोक दुष्टपणाने वागतात) अशी कोपरखळी आपल्या टीकाकारास मारल्याशिवाय त्यास राहवले नाही.

पद्मावतीस निर्याण

क्रोधाच्या आवेशात भवभूति पद्मपुराहून निघाला तो तडक मध्यभारतातील पद्मावती नगरीस गेला. तेथे जाननिधि नामक यति आपल्या नावाप्रमाणेच ज्ञानाचा निधि म्हणून सुविख्यात झाला होता. त्याच्याजवळ भवभूतीने वेदान्ताचे अध्ययन केले असावे. 'मालवीमाधवा'तील नायक माधव हा विद्वान्च्या मंत्र्याचा मुलगा असून पद्मावतीस आन्वीक्षिकीच्या (अध्यात्मविद्येच्या) अभ्यासाकरिता येऊन राहिला होता, असे दाखविले आहे. यात कवीच्या स्वतःच्या चरित्रातील काही भाग प्रतिबिंबित झाला आहे, असे मानण्यास हरकत नाही.

पद्मावतीचा इतिहास

पद्मावती ही नगरी फार प्राचीन काळापासून नाग राजाची राजधानी आणि विद्येचे माहेरघर म्हणून सुप्रसिद्ध होती. तिचे आता पवाया किंवा पदमपवाया नामक लहानशा खेड्यात रूपांतर झाले आहे. हे खेडे मध्यभारतात ग्वाल्हेरच्या नैऋत्येस ४२ मैलावर आहे. तेथील उत्खननावरून तेच प्राचीन पद्मावती, याविषयी संशय राहिला नाही

पवायास सापडलेल्या काही नाण्यावरून पद्मावती नगरी ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकात अस्तित्वात होती असे दिसते. त्यानंतर ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकात शिवनंदी नामक नामराजा तेथे राज्य करित होता ही माहिती तेथे सापडलेल्या मणिप्रद यक्षाच्या मूर्तीच्या पीठावर कोरलेल्या लेखावरून मिळते.^१ 'नव नागास्तु भोक्ष्यन्ते पुरीं पद्मावती नृपाः ।' (नऊ नाग राजे पद्मावतीस राज्य करतील) असे पुराणात म्हटले आहे. त्याची नावे पुराणात आली नाहीत, पण पवायास व त्याच्या समोवारेच्या भागात सापडलेल्या नाण्यावरून महाराज भीमनाग, स्कन्दनाग, बृहस्पतिनाग, देवनाग, विमुनाग, भवनाग इत्यादि नाग राजांची नावे माहीत झाली आहेत.^२ हे नामराजे भारशिव वंशाचे होते. आपल्या कोणी पूर्वजांने शिवलिंग स्वतःच्या स्तंभावर धारण केल्यामुळे संतुष्ट झालेल्या भगवान् शंकराने त्याला राज्यपद दिले, अशी त्याची श्रद्धा होती. तिचा उल्लेख कोरीव लेखात येतो.^३ तेव्हापासून त्याच्या वंशाला 'भारशिव' असे नाव प्राप्त झाले. ख्रिस्तोत्तर पहिल्या दुसऱ्या शतकात कुशाणांचे राज्य उत्तर

१. A. R. A. S. I for 1915-16, p 106.

२. Trivedi, Coins of the Naga Kings of Padmavati.

३. 'वाकाटक नृपति आणि त्याचा काल', पृ. १९८-१९९.

भारताच्या वन्याच मोठ्या प्रदेशावर पसरले होते. या परकी राजाना पिटाळून लावून आपल्या मातृभूमीला दास्यातून मुक्त करण्यात ज्या भारतीय राजांनी व गणराज्यांनी पुढाकार घेतला त्यांमध्ये पद्मावतीचे नाम राज प्रमुख होते. ते वैदिक भर्मांचे व संस्कृतीचे कडे पुरस्कर्ते होते. त्यांनी दहा अश्वमेध करून सर्वत्र आपली सत्ता पसरविली होती. तसेच भागीरथीपर्यंतचा प्रदेश शौर्याने पादाक्रान्त करून मिळविलेल्या पवित्र जलाने स्वतःच राज्याभिषेक करवून घेतला होता. ख्रिस्तोत्तर विसऱ्या शतकाच्या अखेरीस भवनाग नामक बलाढ्य राजा पद्मावतीस राज्य करित होता. त्याची काही नाणी त्या भागात सापडली आहेत. याच कालात विदर्भात वाकाटकाना उदय होऊन प्रथम विन्ध्यशक्तीचा पुत्र प्रथम प्रवरसेन याने चार अश्वमेध करून दक्षिण भारतात आपली सत्ता दृढ केली होती. उत्तरेतील भवनाग राजाने वाकाटक प्रवरसेनाच्या गौतमी-पुत्र नामक मुलास आपली मुलगी देऊन उत्तर-दक्षिण भारतात नाग व वाकाटक याची संयुक्त फळी (axis) स्थापण्याचा प्रयत्न केला होता. तो काही काळ यशस्वी झाला. पण पुढे महाप्रतापी समुद्रगुप्तापुढे नागराजाना हात टेकावे लागले. समुद्रगुप्ताच्या प्रयाग प्रशस्तीत त्याने उच्छेद केलेल्या राजाची नामावलि दिली आहे. ती पद्मावतीच्या गणपति-नागाचा निर्देश आहे. दुसऱ्या एका नागसेन नामक नागराजाचे राजकारण त्याच्या प्रासादातील मैनेने बाहेर फोडले. त्यामुळे त्याचा नाश झाला अशी आख्यायिका नाणाने आपल्या 'हर्षचरिता'त (निर्णयसागर प्रत, पृ. १९८) दिली आहे.

गुप्तकालात नागराजाचा उच्छेद झाला तरी पद्मावतीचे महत्त्व नष्ट झाले नाही. त्यानंतर निदान दोनचार शतके तरी ते विद्येचे केंद्र म्हणून मुक्खियात झाले होते. तथे विदर्भासारख्या दूरदूरच्या प्रदेशातून विद्याध्ययनाकरिता विद्यार्थी येत असत. ख्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकापर्यंत ते तेथील देवालय, विहार उद्याने, उत्तुग प्रासाद व सुंदर युवति यांच्या योगे मुक्खियात झाले होते, असे संस्कृत वाङ्मयातील व कोरीव लेखांतील त्याच्या वर्णनावरून दिसते.

धाराधीश भोजाच्या 'सरस्वतीकण्ठाभरण'तील (२, २२४) पद्मावती नगरी, तिच्या जवळच्या नद्या, पर्वत व उपवने याचे वर्णन पाहा—

पुरः पाराऽपारा तटभुवि विहारः पुरवरं
ततः सिन्धुः सिन्धुः फणिपतिवनं पावनमतः ।
तदग्रे सूदप्रो गिरिरिति गिरिस्तस्य पुरतो
विशाला शालाभिर्ललितललाभिर्विजयते ॥

(ही पुढे जिला उतार नाही अशी पारा नदी दिसत आहे; तिच्या तीरावर विहार व

नंतर उत्कृष्ट नगर आहे. नंतर सागरासारखी सिन्धुनदी व पुढे नागराजाचे पवित्र उपवन दिसत आहे. त्याच्या पुढे गिरि नावाचा उंच पर्वत आहे आणि त्याच्या समोर विशाल पद्मावती नगरी बाडे व सुंदर स्त्रिया यांच्या योगे शोभत आहे.)

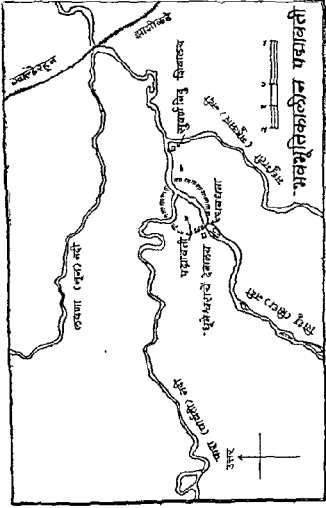
खजूराहो येथील विक्रम संवत् १०५८ (इ. स. १०००-०१) च्या शिलालेखात पद्मावतीचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले आहे.¹—

आसीदप्रतिमा विमानभवनेराभूषिता भूतले
 लोकानामधिपेन भूमिपतिना पद्मोत्थवंशेन या ।
 केनापीह निवेशिता कृतयुगत्रेताः नतरे श्रूयते
 सच्छास्त्रे पठिता पुराणपट्टभिः पद्मावती प्रोच्यते ॥
 सीधोत्तुङ्गपतङ्गलङ्घनपथप्रोत्तुङ्गमालाकुला
 शुभ्राभ्रकषपाण्डुरोच्चशिखरप्राकारचित्राम्बरा ।
 प्रालेपाबलदृग्गसन्निभशुभप्रासादसपावती
 भव्या पूर्वमभूदपूर्वरचना या नाम पद्मावती ॥
 त्वद्गत्तुङ्गतुरगमोद्गमलुरक्षोदाव्रजः प्रोद्धतं
 यस्यां जीर्णकठोरवस्त्रमकरोत्कूमोदराभं नमः ।
 सत्तानेककरालकुम्भिकरटप्रोत्कृ - - ष्टाद्भुत
 युक्त कर्बममुद्रया क्षितितल तां वृत किं सस्तुमः ॥

(उत्तुङ्ग प्रासादानी सुशोभित झालेली, पद्मशाहील कोणा राजाने कृतयुग व त्रेतायुग यामधील काळात स्थापिलेली व पुराणवित्यानी उत्तम शास्त्रात जिचे वर्णन केले आहे अशी अप्रतिम पद्मावती नामक नगरी होती.

ज्या नगरीत सूर्याच्या आकाशातील मार्गाइतक्या उत्तुग सौघाची राग लागून राहिली होती, जिच्या गगनचुम्बी शुभ्र शिखरांच्या तटानी आकाश चित्रविचित्र दिसत असे, जिच्यामध्ये हिमालयाच्या शिखरासारखे उत्तुग मंगल प्रासाद (देवालये) होते, अशी अत्यंत भव्य व अपूर्व रचनेची पद्मावती नामक नगरी होती.

या नगरीतील दौडणाऱ्या उंच घोड्याच्या टापांनी उडविलेल्या धुळीच्या योगे आकाशाला जीर्ण व जाड वस्त्राचे अस्तर उत्पन्न होऊन ते कासबाच्या पोटासारखे दिसू लागत असे व जिच्यातील अनेक मत्त व भीषण आकाराच्या हत्तींच्या गंड-स्थलातून वाहणाऱ्या मदाने पृथ्वीतलावर चिरल होत असे, अशी ती नगरी होती. तिचे वर्णन आम्ही कसे करावे सांगा.)

प्राचीन पंचावती

भवभूतीच्या नाटकातील पद्मावतीविषयक उल्लेख

भवभूतीचा बराच काळ पद्मावती नगरीत गेला असावा. त्याच्या 'मालती-माधवा'तील कथानक या नगरीत घडले असे दाखविले असून त्याच्या अनुपंगाने येथील नद्या, देवालय व वाडे यांचा उल्लेख व वर्णन आले आहे. पद्मावती ही पारा व सिंधु यांच्या संगमावर बसली होती. याचा उल्लेख 'मालतीमाधवा'च्या चौथ्या अंकातील माधवाच्या पुढील भाषणात आला आहे—

तदुत्तिष्ठ । पारासिन्धुसम्भवेवमवगाह्य नगरीमेव प्रविशावः ।

(चल तर. पारा व सिंधु नद्यांच्या संगमावर स्नान करून पद्मावती नगरीत प्रवेश करू.)

सध्या या नद्यांना सिंध व पार्वती अशी नावे आहेत. या संगमाच्या जवळच पूर्वेस स्मशानात कराला नामक चामुण्डा देवीचे देवालय होते. तेथे मालतीला देवी-समोर बळी देण्याकरिता अघोरघंट नामक कापालिकांन आणले होते. पवायाच्या नैर्ऋत्येस दोन मैलांवर सिंधुनदीच्या धोधो वाहणाऱ्या विशाल प्रवाहाच्या प्रपाताने सदैव निनादित ह्योणारे अत्यंत रम्य स्थान आहे. तेथे इ. स. च्या सतराव्या शतकात जहांगीर बादशहाचा परममित्र ओरछाचा राजा वीरसिंहदेव याने बांधलेले धूमेश्वर नामक शिवमंदिर अद्यापि सुस्थितीत आहे. येथील जलप्रपाताचे सुंदर वर्णन 'मालती-माधवा'च्या नवव्या अंकात सौदामिनीच्या भाषणात आले आहे.

अयमसौ भगवत्याः सिन्धोर्वारितरसातलस्तटप्रपातः ।

यत्रस्य एष तुमुलो ध्वनिरम्बुगर्भ-

गम्भोरनूतनघनस्तनितप्रचण्डः ।

पर्यन्तमूधरनिकुञ्जविजृम्भमाणो

हेरम्बकण्ठरसितप्रतिमानमेति ॥ (मालतीमाधव, ९, ३.)

(हा पाहा पवित्र सिंधु नदीचा पृथ्वीतलाला फोडून जाणारा धवधवा !

या ठिकाणचा वर्षाकाळी पाण्याने भरलेल्या नूतन भेवाच्या गंभीर गर्जेनेप्रमाणे प्रचण्ड व मयकर आवाज समोवारच्या पर्वतांच्या ल्वांगुहात विस्तार पावून गणपतीच्या गर्जेनेप्रमाणे भासत आहे.)

धूमेश्वराच्या उंच चक्रुत्तन्वावर उभे राहून सिंधुनदीच्या जवळच्या धवधवाचे हृदय पाहणाऱ्याच भवभूतीच्या वर्णनात यत्किंचितही अतिशयोक्ति धाटव नाही.

तसेच सौदामिनीच्या भाषणातील पद्मावतीच्या ऐश्वर्याचे वर्णन पहा—

पद्मावती विमलवारिविशालसिन्धु—

पारासरित्परिकरच्छलतो विभर्ति ।

उत्तुङ्गसौधसुरमन्दिरगोपुराट्ट-

सघट्टपाटितविमुक्तमिवान्तरिक्षम् ॥ (मा. मा., ९, २)

(ही पद्मावती नगरी समोवतालच्या स्वच्छ जलाच्या व विशाल अशा सिन्धु व पारा नद्याच्या रूपाने आपलं उत्तुंग प्रासाद, देवालय, गोपुरे व गन्चीवरील विलासगृहे याच्यामुळे फाटून खाली पडलेले आकाशच जणू काय धारण करीत आहे.)

पवायाच्या पूर्वेस तीन मैलावर सिन्धु व मधुमती (सध्याची महुवार) या नद्यांचा संगम आहे. तेथे सुवर्णकिन्दु नामक शिवालय होते. त्याचाही उल्लेख 'मालती-माधवा'च्या त्याच नवव्या अंकात सौदामिनीच्या भाषणात आला आहे—

अथ च मधुमतीसिन्धुसम्भेदपावनो भगवान् भवानोपतिरपोहवेयप्रतिष्ठः
सुवर्णकिन्दुरित्याहयायते ।

(हे मधुमती व सिन्धु यांच्या संगमावरील पवित्र असे भगवान् शंकराचे स्वयंभू लिग सुवर्णकिन्दु या नावाने प्रसिद्ध आहे.)

सिन्धु व महुवार यांच्या संगमाजवळ अद्यापि एक चौथरा अस्तंत त्यावर शिवलिंग दिसते. हेच प्राचीन सुवर्णकिन्दु शिवालयाचे स्थान यात संशय नाही. त्याच्याही पूर्वेस प्राचीन लवणा (सध्याची नून) नदी आहे. तिचाही उल्लेख सौदामिनीने खालील श्लोकात केला आहे—

संधा विभाति लवणा ललितोन्मिपडवित-

रभ्रागमे जनपदप्रमदाय यस्याः ।

गोगर्भिणोप्रियनबोलपमालभारि-

सेव्योपकण्ठविपिनावलयो विभान्ति ॥

(मा. मा., ९-२)

(ही सुंदर लाटाची लवणा नदी शोभत आहे. वर्षाकालाच्या आरंभी गर्भिणी गाईना विशेष आवडणाऱ्या नूतन तृणाने युक्त अशी हिच्या काठची कुरणे, ज्यामध्ये येथील लोक विहार करतात ती, सुंदर दिसत आहेत.)

पूर्वीच्या ग्वाह्नेर संस्थानच्या पुरावृत्तलात्याचे संचालक श्री. मो. व्. गर्दे यानी पवाया येथे उत्खनन करून तेथील एका उत्तुंग हिंदू देवालयाचे अवशेष उजेडात आणले आहेत. हे देवालय एकावर एक अशा तीन चबुतऱ्यांवर उभारले होते. सर्वांत वरच्या चबुतऱ्याची लांबी व रुंदी ५४ फूट ६ इंच भरली. हे देवालय भगवान् विष्णूचे असावे असा तर्क आहे. उत्खननात त्याची मूर्ति सापडली आहे. याची येथील मोठ्या स्तूपाच्या समोर अद्यापि तोरणे दिसतात तसे तोरण या देवळाच्या समोर होते. त्याचा

एक तुकडा उत्खननात सापडला आहे. त्यावर गायनवादानाचा व नृत्याचा सुंदर शिल्पपट्ट आहे.^१

पद्माया येथे यक्ष मणिभद्र, ताल पत्राचे स्तम्भशीर्ष, सूर्य व विष्णु यांच्या प्रतिमा, नागराजाचे शिल्प व भाजक्या मातीच्या अनेक सुंदर मूर्ति, तसेच अनेक नागराजांची नाणी सापडली आहेत. मणिभद्र यक्षाच्या पीठावर नागनृपति शिवनंदी यांच्या काळचा खिस्तोत्तर पहिल्या-दुसऱ्या शतकाच्या ब्राह्मी लिपीत लेख कोरला आहे.^२ या सर्व अवशेषावरून तेथील इ. स. च्या पहिल्या-दुसऱ्या शतकापासून निदान सातव्या-आठव्या शतकापर्यंतच्या त्या नगरीच्या वैभवानी कल्पना येते.

पद्मावतीच्या आसमंताद्रागाचे दारीक वर्णन भवभूतीच्या 'मालतीमाधवा'त आले आहे. त्यावरून त्या नगरीवर त्यांचे चांगलेच प्रेम होते आणि तेथे तो बराच काळ राहिला होता यात संशय नाही.

कालप्रियनाथाचा शोध

'मालतीमाधवा'त पद्मावतीच्या परिसराचे दारीक वर्णन आले असल्यामुळे भवभूतीने ते नाटक येथे असताना रचले असावे असे अनुमान करण्यास हरकत नाही. तथापि त्याचा पहिला प्रयोग पद्मावतीस न होता कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी झाला असे दिसते. त्या नाटकाच्या प्रस्तावनेत रूपाधार म्हणतो, 'मारिप, सुविहितानि रङ्गमङ्गलानि, संनिपतितश्च भगवतः कालप्रियनाथस्य यात्राप्रसङ्गेन नानादिगन्त-वास्तव्यो महाजनसमाजः । आदिष्टश्चास्मि विद्वज्जनपरिपदा यथा केनचिदपूर्वप्रकरणेन धरं विनोदयितव्या इति ।' [मारिपा, रंगभूमीची मंगलकृत्ये उत्तम रीतीने पार पडली आहेत. भगवान् कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या निमित्ताने नाना देशातील अनेक लोक येथे आले आहेत. तेव्हा विद्वज्जनसभेने मला आज्ञा केली आहे की एखाद्या नवीन प्रकरणाने (नाटकाने) आमचे मनोरंजन करावे.]

'महावीरचरित' व 'उत्तररामचरित' या नाटकांच्या प्रस्तावनातही ती नाटके कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगीच प्रथम रंगभूमीवर आल्याचा निर्देश आहे; पण तो बरील निर्देशाच्या मानाने त्रोटक आहे. 'महावीरचरित' हे नाटक भवभूतीने विद्वानां रचले असावे हे मागे दाखविले आहे. ते विद्वज्जनास परंत पडले नसल्यामुळे भवभूतीने अर्धेच टाकले होते. पुढे 'मालतीमाधवा'च्या योगे त्याची कीर्ति पसरल्यावर त्याने 'महावीरचरिता'चाही प्रयोग कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी करविला असावा. तथापि तेथील यात्रेत रंगभूमीवर आलेले ते भवभूतीचे पहिले नाटक नव्हते.

१. M. B. Garde, *Padmasvati*, plate. ix.

२. A. R. A. S. I. for 1915-16, p. 106.

नाही तर कालिदासाप्रमाणे त्याने प्रत्येक नाटकाच्या आरंभी शिवस्तुतिपर नान्दी घातली असती. पण तसा प्रकार नाही. भवभूतीने फक्त 'माल्वीमाधवा'त आरंभी गणपतीच्या विनोदमय वर्णनानंतर शिवस्तुतिपर श्लोक घातला आहे. 'महावीरचरिता'च्या नान्दीत स्वयंभू नित्य चैतन्य ज्योतीला म्हणजे ब्रह्माला आणि 'उत्तररामचरिता'त पूर्वसूरिना नमन केले आहे. ते त्याच्या वेदान्ती मताला अनुरूप असेच आहे. 'माल्वीमाधवा'च्या प्रस्तावनेत त्याने आपण वेद, उपनिषदे, सांख्य इत्यादिकांचे अध्ययन केले होते असे स्वतःच सांगितले आहे. तेव्हा त्याची धार्मिक मते उदार झाली होती व सर्व देवतांत एकच ब्रह्मत्व वास करते, हे मत त्याला मान्य झाले होते, यात संशय नाही. अर्थात् 'तो शैव होता व कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी त्याच्या नाटकांचे प्रयोग झाले म्हणून कालप्रियनाथ हा उज्जयिनीचा महाकालच असावा' असे म्हणता येत नाही.

'मविष्यपुराण', 'वराहपुराण', 'स्कन्दपुराण' इत्यादि पुराणांत कुष्ठरोगपीडित कृष्णापुत्र साम्बाची कथा आली आहे. साम्बावर कृष्णाच्या अनेक स्त्रिया अनुरक्त झाल्या होत्या, असे नारदाने कृष्णाला सांगितल्यावर त्याने त्यासंबंधी चौकशी करून साम्बाला 'तू कुष्टी होशील' असा शाप दिला. नंतर साम्बाने मगवान् सूर्याची आराधना मूलस्थान येथे केल्यावर तो त्या रोगातून मुक्त झाला. पुढे सूर्याने त्याला वर देऊन 'लौकरच तुला माझी प्रतिमा मिळेल, तिची स्थापना कर' असे सांगितले. नंतर नेहमीप्रमाणे ऋषींसह तो चन्द्रभागा नदीस स्नानास गेला असता सूर्याची तेजस्वी मूर्ति वाहत आलेली त्याला दिसली. तेव्हा त्याला सूर्यदेवाच्या सांगण्याची सत्यता पटून त्याने ती मूर्ति प्रवाहातून काढून घेतली आणि तेथील मित्रवनामध्ये ती स्थापिली. नंतर त्याला सूर्यदेव म्हणाले 'सानिष्य मम पूर्वाह्णे सुतीरे द्रक्ष्यते जनः । कालप्रिये च मध्याह्णेऽपराह्णे चात्र नित्यशः ॥' (लोकानां माझे सानिष्य सकाळी सुतीर येथे, मध्याह्नी कालप्रिय येथे व सायंकाळी येथे म्हणजे चंद्रभागातीरी मूलस्थान या ठिकाणी नेहमी पाहावयास मिळेल.) काही ठिकाणी सुतीरे याच्या ऐवजी 'मुण्डीरे' असाही पाठ आहे. ही तीन स्थाने कोठे होती याविषयी 'वराहपुराणा'त (अध्याय १७८, श्लो. ५५-५७) खालील वर्णन आढळते —

साम्बः सूर्यप्रतिष्ठां च कारयामास तत्त्ववित् ।

उदयाचले च संश्रित्य यमुनायाश्च दक्षिणे ॥

मध्ये कालप्रियं देवं मध्याह्णे स्थाप्य चोत्तमम् ।

मूलस्थानं ततः पश्चात् अस्तमानाचले रथिम् ।

स्थाप्य त्रिमूर्ति साम्बस्तु प्रातमंध्यापराह्णिकम् ॥

या श्लोकात साम्बाने सूर्यमूर्तीची स्थापना उदयाचलावर म्हणजे पूर्व दिशेच्या पर्वतावर,

म्हणून त्यातील, तसेच 'उत्तररामचरित' या भवभूतीच्या शेवटच्या नाटकातीलही, कालप्रियनाथाच्या यात्रेचे वर्णन त्रोटक रूपाने आले आहे.

ही तीनही नाटके राजाश्रयाने रंगभूमीवर आली नव्हती. त्यात एकाही राजाच्या सभेचा उल्लेख नाही. उलट त्याचा प्रयोग व्हावा म्हणून भवभूतीला ती नटांच्या स्वाधीन करावी लागली, असे 'मालतीमाधवा'तील सूत्रधाराच्या खालील उक्तीवरून दिसते—'मट्टश्रीकण्ठपदलाञ्छनो भवभूतिर्नाम कविर्निसर्गसौहृदेन स्वकृतिमिवंप्राय-गुणभूयसीमस्माकं समर्पितवान् ।' 'महावीरचरिता'तही 'जातूकर्णीचा पुत्र भवभूति हा कवि आमचा मित्र आहे' (भवभूतिर्नाम जातूकर्णीपुत्रः कविर्मित्रधेयमस्माकम्!) असे सूत्रधार मोठ्या आदराने सांगतो. प्राचीनकाळी नटना समाजात मानमान्यता नसे. त्यांना 'जायाजीव' (आपल्या स्त्रीच्या मिळकतीवर जगणारे) असे म्हणत. न्यायालयात त्यांची साक्ष चालत नसे. ऋषिमुनि त्यांचे मुखावळोकन करण्याचे टाळत असत. अद्या भरताचा स्नेह राजाश्रयाच्या अभावी भवभूतीला आपला सर्व अहंकार बाजूला ठेवून संपादन करावा सांगला, आणि त्याच्या साहाय्याने आपली नाटके रंगभूमीवर आणायी लागली.

ज्या कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी भवभूतीच्या नाटकाचे प्रथम प्रयोग झाले, त्याचे देवालय कोठे होते याविषयी बहुतेक प्राचीन टीकाकार काही माहिती देत नाहीत. रामचंद्रबुधेन्द्र या 'मालतीमाधवा'च्या टीकाकाराने मात्र कालप्रियनाथ हा विदर्भातील पद्मनगरात स्थापलेला देव होता आणि त्याच्या उत्सवप्रसंगी हे 'मालती-माधव' नाटक प्रथम दाखविले गेले असे म्हटले आहे. पण त्याच्या म्हणण्यास काही आधार दिसत नाही. भवभूति हा स्वतः विदर्भातील पद्मपुराचा राहणारा. त्याचे पूर्व-जही तेथे अनेक पिढ्या वास्तव केलेले. त्या नगरात त्याच्या नाटकाचे प्रथम प्रयोग झाले असते तर त्याने त्यामध्ये आपले पूर्वज आणि स्वतःची विद्वत्ता याविषयी जी सविस्तर माहिती दिली आहे ती देण्याची त्याला आवश्यकता वाटती ना. शिवाय विदर्भात कालप्रियनाथ या नावाचे विख्यात क्षेत्र होते, असा इतरत्र कोठेही उल्लेख नाही. तेव्हा हे कालप्रियनाथाचे देवालय विदर्भापासून दूर अंतरावर असावे व त्या ठिकाणी भवभूतीविषयी लोकांस माहिती नसल्यामुळे त्याला ती आपल्या नाटकाच्या प्रस्तावनेत देणे आवश्यक वाटले असावे, असे अनुमान करण्यास हरकत नाही.

भवभूतीच्या नाटकाचे आधुनिक टिप्पणकार कालप्रियनाथ हा उज्जयिनीचा महाकाल होय असे म्हणतात. कालिदासाप्रमाणे भवभूतिही शिवोपासक होता असा समज असल्यामुळे हे मत विद्वन्मान्य झाले आहे. पण ते बरोबर वाटत नाही. उज्जयिनीच्या महाकालाचा उल्लेख व वर्णन अनेक पुराणात आले आहे, पण कोठेही त्याला 'कालप्रियनाथ' म्हटले नाही. भवभूति हा शिवोपासक होता असेही दिसत नाही;

नाही तर कालिदासाप्रमाणे त्याने प्रत्येक नाटकाच्या आरंभी शिवस्तुतिर नान्दी घातली असती. पण तसा प्रकार नाही. मयमूर्तीने फक्त 'मालतीमाधवा'त आरंभी गणपतीच्या विनोदमय वर्णनानंतर शिवस्तुतिर श्लोक घातला आहे. 'महावीर-चरिता'च्या नान्दीत स्वयंभू नित्य चैतन्य ज्योतीला म्हणजे ब्रह्माला आणि 'उत्तर-रामचरिता'त पूर्वसूरिंना नमन केले आहे. ते त्याच्या वंदनाची मताला अनुरूप असेच आहे. 'मालतीमाधवा'च्या प्रस्तावनेत त्याने आपण वेद, उपनिषदे, साख्य इत्यादि-कांचे अभ्ययन केले होते असे स्वतःच सांगितले आहे. तेव्हा त्याची धार्मिक मंत्र उद्गार शाली होती व सर्व देवतात एकच ब्रह्मत्व वास करते, हे मंत्र त्याला मान्य शाले होते, यात संशय नाही. अर्थात् 'तो शैव होता व कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी त्याच्या नाटकांचे प्रयोग शाले म्हणून कालप्रियनाथ ह्या उच्चयिनीचा महाकालव असावा' असे म्हणता येत नाही.

'मविष्यपुराण', 'वराहपुराण', 'स्कन्दपुराण' इत्यादि पुराणात कुटुरोग-पीडित कृष्णपुत्र साम्बान्ची कथा आली आहे. साम्बावर कृष्णाच्या अनेक स्त्रिया अनुरक्त शाल्या होत्या, असे नारदाने कृष्णाला सांगितल्यावर त्याने त्यासंबंधी चौकशी करून साम्बाला 'तू कुडी होशील' असा शाप दिला. नंतर साम्बाने मगवान् सूर्याची आराधना मूलस्थान येथे केल्यावर तो त्या रोगानून मुक्त झाला. पुढे सूर्याने त्याला वर देऊन 'लौकरच तुला माझी प्रतिमा मिळेल, तिची स्थापना कर' असे सांगितले. नंतर नेहमीप्रमाणे ऋषीसह तो चंद्रभागा नदीस स्नानास गेला अथवा सूर्याची तेजस्वी मूर्ति वाहत आलेली त्याला दिसली. तेव्हा त्याला सूर्यदेवाच्या सांगण्याची सत्यता पटून त्याने ती मूर्ति प्रवाहानून काढून घेतली आणि तेथील मित्रवनामध्ये ती स्थापिली. नंतर त्याला सूर्यदेव म्हणाले 'सानिध्य मम पूर्वाह्णे मुतीरे द्रश्यते जनः । कालप्रिये च मध्याह्णेऽपराह्णे चात्र नित्यशः ॥' (लोकांना माझे सानिध्य सकाळी मुतीरे येथे, मध्याह्नी कालप्रिय येथे व सायंकाळी येथे म्हणजे चंद्रभागातीरी मूलस्थान या ठिकाणी नेहमी पाहावयास मिळेल.) काही ठिकाणी मुतीरे याच्या ऐवजी 'मुर्तीरे' असाही पाठ आहे. ही तीन स्थाने कोठे होती याविषयी 'वराहपुराणा'त (अध्याय १७८, श्लो. ५५-५७) खालील वर्णन आढळते —

साम्बः सूर्यप्रतिष्ठां च कारयामास तत्त्वजित् ।

उदयाचले च संश्रित्य यमुनायाश्च दक्षिणे ॥

मध्ये कालप्रिय देवं मध्याह्णे स्थाप्य चोत्तमम् ।

मूलस्थान ततः पश्चात् अस्तमानाचले रश्मिम् ।

स्थाप्य त्रिमूर्ति साम्बस्तु प्रातर्मध्यापराह्णिकम् ॥

या श्लोकात साम्बाने सूर्यमूर्तीची स्थापना उदयाचलावर म्हणजे पूर्व दिशेच्या पर्वटावर,

यमुनेच्या दक्षिणेस कालप्रिय येथे आणि अस्तमानाचली मूलस्थान येथे अशा तीन ठिकाणी केत्याचा निर्देश आहे. यापैकी पहिल्या स्थानाचा उल्लेख गंगासागरसंगम असाही केलेला आढळतो. काही ठिकाणी त्याला सूर्यकानन किंवा रविक्षेत्र असेही नाव दिले आहे. 'ब्रह्मपुराणा'त उत्कल देशातील कोणादित्य किंवा कोणार्क याला रविक्षेत्र असे नाव दिले आहे. कोणार्क हे पूर्वतीरावर बांधलेल्या अत्यंत मज्य अशा सूर्यमंदिराचे नाव आहे. ते ओरिसा (प्राचीन उत्कल) देशाच्या गंगवशी प्रथम नरसिंहराजाने इ. स. च्या तेराव्या शतकात बांधले होते. ते पुरीपासून सुमारे तीस मैलावर असून अद्यापि Black Pagoda (काळं देवालय) या नावाने सुविख्यात आहे. हे स्थान अत्यंत प्राचीन काळापासून सूर्याचे पवित्र स्थान म्हणून प्रसिद्ध असावे. म्हणूनच तेथे वालुकामय प्रदेशात एवढे मज्य मंदिर उभारलेले दिसते. पश्चिमेस पजाबात मूलस्थान किंवा मुल्तान येथेही चंद्रभागा (चिनाव) नदीच्या तीरी सूर्याचे सुप्रसिद्ध देवालय होते. त्या देवस्थानाला यात्रेचे मोठे उत्पन्न असल्यामुळे अरबांनी तो प्रदेश पादाक्रान्त केल्यावरही त्या उत्पन्नाच्या लोभाने ती मूर्ति भंग न करता तिची पूजा अर्चा चालू ठेवली होती, असे अरब इतिहासकार अल् मसूदी याने लिहून ठेवले आहे.

कोणार्क व मूलस्थान ही सूर्यक्षेत्रे भारताच्या पूर्व व पश्चिम टोकाना होती, तर कालप्रिय हे त्याच्या मज्यभागी यमुनेच्या दक्षिणतीरी होते. म्हणून त्या ठिकाणी सूर्याचे सानिध्य मज्याह्नी असे, असे पुराणात म्हटले आहे. कालप्रिय हे कनोजच्या दक्षिणेस होते असे राजशेखराच्या 'काव्यमीमांसे'तील (पृ. ९४) पुढील उतान्यावरून दिसते —

अनियतत्वाद्दिशानामनिश्चितो दिग्भिर्भाग इत्येके । तथाहि यो गाधिपुरस्य दक्षिणः स कालप्रियस्योत्तरः । (कोणत्याही स्थलाचे केवळ 'दक्षिण' किंवा 'उत्तर' असे वर्णन करू नये, असे काही म्हणतात. कारण असे वर्णन दिशावर अवलंबून असते. उदाहरणार्थ, जे स्थल गाधिपुराच्या म्हणजे कनोजच्या दक्षिणेस तेच कालप्रियाच्या उत्तरेस असेल.)

कनोजच्या आणि यमुनेच्याही दक्षिणेस असलेले कालप्रियनगर—जेथे कालप्रिय नामक सूर्याचे सुप्रसिद्ध देवालय होते—ते सव्याचे काली शहरच असावे असे सहजच अनुमान करता येते. कालप्रिय आणि काली यातील नामसादृश्य ध्यानात घेण्यासारखे आहे. अद्यापि कालीस उत्खनन झाले नाही. पण त्या शहराच्या बाहेर अद्यापि कालपेदेव का टीला (कालपेदेवाचे टेकाड) या नावाचे उंच टेकाड आहे. तेथेच कालप्रिनाथाच्या प्राचीन देवालयाचे अवशेष असावे.

कालप्रिय हे यमुनेच्या काठी असून तेथे एक विरतृत आवार असलेले मज्य देवालय होते हे कोरीव लेखावरूनही दाखविता येते. इ. स. च्या दहाव्या शतकाच्या

आरंभी (सन ९१६ च्या सुमारास) मान्यलेट (पूर्वीच्या हैदराबाद संस्थानातील मालखेड) येथे राज्य करणाऱ्या राष्ट्रकूटवंशी महाप्रतापी तृतीय इंद्र राजाने कनोजवर स्वारी केली. त्या स्वारीत त्याला वाटेत कालप्रिय येथे देवळाच्या परिसरात काही काळ थांबवे लागले आणि नंतर त्याने यमुना पार करून कनोज नगर उद्भवले, त्याचे सुंदर वर्णन खालील श्लोकात केले आहे-^१

यन्माद्यद्विपदन्तघातविषमं कालप्रियप्राङ्गणं
तीर्णां यत्तुरंगरगाद्ययमुना सिन्धुप्रतिस्पर्धिनी ।
येनेवं हि महोदयारिनगर निर्मूलमुग्मूलितं
नाम्नाद्यापि जनैः कुशस्थलमिति ह्यार्ति परां नीयते ॥

[तृतीय इंद्राच्या मदोन्मत्त हर्षाच्या दंतांच्या आघातांनी कालप्रियाचे प्राङ्गण उंचसखल झाले, त्याच्या धोड्यांनी सागराशी विशालत्वात स्पर्धा करणारी यमुना नदी पोहून पार केली. त्याने समूळ उद्ध्वस्त केल्यामुळे ही महोदय (कनोज) नामक शत्रूची राजधानी अद्यापि कुशस्थल या नावाने प्रसिद्ध झाली आहे. (पूर्वीच्या सुसमृद्ध नगरात सध्या गवत उगवले आहे असा अर्थ.)]

या श्लोकावरून कालप्रिय देवाच्या देवालयाचे अंगण अत्यंत विस्तृत होते, इतके की त्यामध्ये हत्ती, घोडे, पायदळ इत्यादि इंद्र नृसीची चतुरंग सेना सामावली. ते नगर यमुनेच्या दक्षिण तीरावर होते; कारण त्यानंतर इंद्र राजाला यमुना पार करून कनोजवर चाल करावी लागली. सध्याचे काळी हे मान्यलेट पासून कनोजच्या मार्गावर यमुना नदीच्या काठी आहे. काळीहून कनोज उत्तरेस सुमारे ७५ मैलावर आहे.

तेव्हा कालप्रिय येथे सर्व भारतात विख्यात असलेले सूर्याचे पवित्र व विशाल देवालय होते. तेथे यात्रेच्या निमित्ताने दूरदूरच्या प्रदेशातून हजारो लोक येत. नटांच्या मंडळीही लोकाश्रयाकरिता अशा प्रसंगी नवीन नवीन नाटकांचे प्रयोग करीत असत. अशा यात्रेच्या प्रसंगी भवभूतीची तीव्ही नाटके प्रथम रंगभूमीवर आली. ही माहिती ध्यानात घेतली असता भवभूतीने 'मालतीमाधवा'च्या आरंभी (अंक १, श्लो. ३) सूर्यस्तुतिपर खालील श्लोक का घातला याचे स्वारस्य ध्यानात येईल:-

कल्याणानां त्वमसि महसा भाजन विश्वमूर्ते
धुर्पा लक्ष्मीमय मयि भूशं येहि देव प्रसोद ।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नक्षत्रस्य तन्मे
भद्रं भद्र वितर भगवन्भूयसे मद्गलाय ॥

(हे विश्वमूर्ते ! तू मंगल अशा तेजाचा निधि आहेस. मजवर कृपा करून बरिष्ठ

अशी समृद्धि मला दे. मी तुजपुढे नम्र झालो आहे. माझी सर्व पापे नष्ट करून मङ्गल-प्राप्तीकरिता सर्व प्रकारचे कल्याण मला प्राप्त करून दे.)

भवभूति कालप्रिय नगरात बराच काळ राहिला असावा. कारण त्याची तिन्ही नाटके कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी प्रथम रंगभूमीवर आली, असे त्यात म्हटले आहे. हळू हळू त्याची कीर्ति दिगन्ती पसरू लागली आणि ती कनोजच्या यशोवर्मा नृपतीच्या कानी आली. हर्षानंतर कनोजच्या गादीवर आलेला हाच पहिला सुविख्यात राजा. याने केलेल्या दिग्विजयाचे वर्णन त्याच्या दरवारच्या वाक्यतिराज नामक कवीच्या 'शउडबहो' (गौडबध) नावाच्या प्राचुर काव्यात आले आहे. त्याविषयी माहिती मागील एका प्रकरणात दिली आहे. त्याच्या सम्राज्याचा विस्तार पूर्वेस निदान मगधापर्यंत झाला होता, असे दिसते. कारण त्याने आपल्या नावे स्थापिलेले यशोवर्मपुर (सध्याचे घोसरावा) पुढे निदान शंभर दीडचे बरे मरभरायीत होते हेही मागे दाखविले आहे. तसेच त्याच्या एका उदीचिपति (उत्तर प्रदेशाचा अधिपति) मन्थाचा कोरीव लेख मगधातील नालन्दा या प्राचीन बौद्ध विद्यापीठात सापडला आहे. त्यातील यशोवर्म्यांच्या स्तुतिवर श्लोक मागे दिला आहे.

यशोवर्म्यांचा आश्रय

अशा महाप्रतापी यशोवर्म्यांच्या कानी भवभूतीची कीर्ति गेल्यावर साहजिकच त्याला हे कविरत्न आपल्या संमत असावे अशी इच्छा झाली; कारण अशा कवि-श्रेष्ठांच्या काव्यामुळे राजाची कीर्ति दीर्घ काळ टिकून राहते. एका कवीने म्हटले आहे—
स्याति यान्ति नरेश्वरा. कविवरं : स्फारंनं भेरोरवं : ।

(राजे लोक आपल्या दरवारच्या श्रेष्ठ कवींच्या योगाने प्रसिद्धि पावतात, नगान्याच्या मोठ्या आवाजाने नव्हे.)

तथात यशोवर्म्याला स्वतःही काव्यनाटक रचण्याची आवड होती. त्याचे काही श्लोक 'सुभाषितरत्नाकर', 'सदुक्तिरत्नसंग्रह' इत्यादि सुभाषितसंग्रहात आणि 'ध्वन्यालोक' द्वि अलंकारप्रंथात घेतले आहेत. तसेच त्याने 'रामाभ्युदय' नामक रामचरितनर नाटक रचले होते. ते सध्या उपलब्ध नाही, पण त्याचे अनेक उतारे अलंकारप्रंथात उद्धृत केलेले सापडले आहेत. भवभूति या सम्राटान्या सभेत राजकवि म्हणून होता हे कल्हणाच्या 'राजतरंगिणी'वरून समजते.

कनोजला असताना भवभूतीने नाटकरचना केली काय हे माहीत नाही. तथापि त्याच्या नावावर अनेक सुस्तक (स्फुट) श्लोक सुभाषितसंग्रहात व अलंकारप्रंथात दिलेले आढळतात. ते त्याने या कालात रचले असतील. या सुस्तकाची स्तुति कुतूबक

या श्रेष्ठ आलंकारिकाने आपल्या 'वक्रोक्तिजीविता'त केली आहे. तो म्हणतो,
 "भवभूतींचे मुक्तकश्लोक रचनासौंदर्याच्या योगाने मनोरम झाले आहेत." "

वाक्पतिराजाशी मैत्री

कनोज येथे यशोवर्ग्यांच्या राजसभेत भवभूतीची वाक्पतिराज नामक प्राकृत कवीशी मैत्री जमली. त्याचा काळ एकत्र साहित्यगोष्ठीत मोठ्या आनंदात जाऊ लागला. भवभूति हा वाक्पतिराजापेक्षा वयाने ज्येष्ठ व विद्वत्त श्रेष्ठ होता. तेव्हा वाक्पतिराज आपली काव्ये त्याला वाचून दाखवून त्याच्या सल्ल्यानुसार त्यात सुधारणा करित असल्या तर त्यात आश्चर्य नाही. अशा चर्चेतून आपणास फार फायदा झाल्याचे वाक्पतिराजाने आपल्या 'गडडवहो' काव्यात प्राजळरणे व कृतसत्तेने नमूद करून ठेवले आहे. तो म्हणतो—

भवभूतजलहिणिगगयकध्वामयरसकणा इव फुरन्ति ।

जरस विसेसा अज्जवि धियडेसु कहाणिवेसेसु ॥

(भवभूतिजलधिनिर्गतकाव्यामृतरसकणा इव स्फुरन्ति ।

यस्य दिशोपा अद्यापि विकटेपु कयानिवेशेषु ॥)

(गडडवहो, ७९९)

(भावार्थ — भवभूति हा सागर आहे. त्या सागरातून निघालेल्या अमृताचे काही बिंदू मात्र अद्यापि माझ्या सुंदर गणलेल्या कथात स्फुरतात.)

वाक्पतिराजाच्या या 'गौडवध' व 'मधुमथनविजय' या दुसऱ्या काव्याविषयी आणि त्यांन रचलेल्या प्राकृत गाथाविषयी सविस्तर माहिती मागे दिली आहे.

भवभूति आपल्या उतार बयात केरल देशात पूर्वमीमांसेच्या अध्ययनाकरिता गेला होता. नंतर त्याने तद्विषयक ग्रंथ रचले आणि त्याच्या मातेच्या नावावरून त्याला उमंत्रक असे नाव पडले इत्यादि तर्क डॉ. काणे यांनी केले आहेत. पण त्यांना काडीचाही आधार नाही. त्याची चर्चा पुढे एका परिशिष्टात केली आहे.

वाक्पतिराजाने आपले 'गौडवध' काव्य इ. स. ७३१ च्या सुमारास रचले असावे, असे मागे दाखविले आहे. त्यातील पूर्वोक्त भवभूतिविषयक गाथेतील 'अज्जवि' (अद्यापि) या पदावरून भवभूति त्या काळी जिवंत नव्हता असे दिसते. त्याचा जन्मकाळ माहित नसल्यामुळे त्याचे आयुर्मान किती होते हे सांगता येत नाही.

२१. तथैव विचित्रवरुत्वविजृम्भित . . . . . भवभूतिराजशैलरविरचितेषु बन्धसौन्दर्यमुभयेषु मुक्तकेषु परिदृश्यते । 'वक्रोक्तिजीवित' (म. मुशीलकुमार दे) (१९२८), पृ. ७१.

परिशिष्ट दुसरे
भवभूति आणि उम्बेक

तर्केषु कर्कशतराः स्युरथापि पुंसां
काले भवन्ति मृदवः कवितासु वाचः ।
दैत्येन्द्रशैलकुलिशं दयिताफपोले
नाथस्य कोमलमुदाहरणं नखं नः ॥
सुभाषित.

भवभूतिविषयक जे अनेक वादग्रस्त प्रश्न आहेत त्यांमध्ये संस्कृत नाटककार भवभूति आणि मीमांसक भट्ट उम्बेक^१ हे एकच किंवा भिन्न हा एक महत्त्वाचा आहे. त्याची चर्चा प्रस्तुत परिशिष्टात करावयाची आहे.

भवभूति आणि उम्बेक हे एकच होत या मताला उपोद्बलक असा पुरावा सुमारे ऐशी वर्षांपूर्वी कै शंकर पांडुरंग पंडित यानी वाक्पतिराजाच्या 'गडबवहो' (गौडवध) नामक काव्याला जोडलेल्या प्रस्तावनेत प्रथम पुढे आणला. 'माल्वीमाधव' हे संस्कृत नाटक भवभूतीचे म्हणून सुविख्यात आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत भवभूतीने आपल्या कुलाविषयी बरीच माहिती दिली आहे. त्यामध्ये ते नाटक श्रीकण्ठदलाउन भवभूतीने लिहिले असे स्पष्ट विधान आले आहे. या तऱ्हेच विधान त्याच्या 'महावीरचरित' व 'उत्तररामचरित' या इतर दोन नाटकांतही आढळते. या नाटकांच्या अंकांच्या पुष्पिका (Colophons) मध्ये किंवा निदान त्यांच्या अखेरीस त्याचा कर्ता म्हणून भवभूतीचं नाव येत. पण कै. शंकर पांडुरंग पंडित याना मिळालेल्या व सुमारे पाचशे वर्षे जुन्या असलेल्या 'माल्वीमाधवा'च्या एका हस्तलिखितात सहाव्या अंकाच्या शेवटी भवभूतीच्या ऐवजी उम्बेकाचार्याचं नाव नाटककार म्हणून दिलेले आढळते. त्या ठिकाणी उम्बेकाचार्याला 'श्रीकुमारिलस्वामिप्रसादप्राप्तवाम्बेक' (ज्याला कुमारिलस्वामीच्या प्रसादाने वाम्बेक प्राप्त झाले आहे असा) असे

१. याचे नाव अनेक ठिकाणी उंबेक असे येते. 'वदयोरभेदः' या न्यायाने ते उम्बेक असेही आढळते. कमलशीलाच्या टीकेत ते उंबेक असे आले आहे. पुढे दाखविल्याप्रमाणे श्रीदेवाच्या 'स्याद्वादरत्नकरा'त तर त्याचे 'ओंबक' असे अपभ्रष्ट रूप आढळते

विशेषण लावले आहे. त्याच हस्तलिखितात तिसऱ्या अंकाच्या शेवटी ते नाटक मद्र कुमारिल्याच्या शिष्याने रचले असा उल्लेख आहे. हेच हस्तलिखित पूर्वी क. माधव व्यंकटेश लेले यांच्या संग्रही होते.^१ या हस्तलिखिताच्या पुराव्यावरून भवभूतीचे उम्बक असे दुसरे नाव होते व तो सुप्रसिद्ध मीमांसक कुमारिलमद्र याचा शिष्य होता, हे मत प्रचलित झाले. कॅ. डॉ. रामकृष्णपंत माडारकर यांना हे उल्लेख कुतूहलोत्सादक वाटले; पण त्यांच्या काळी या प्रश्नाविषयी इतर काहीच साहित्य उपलब्ध नसल्याने त्यांनी त्याविषयी निर्णयात्मक मत दिले नाही.^२ त्यानंतर उम्बकाचे दोन ग्रंथ—(१) कुमारिल्याच्या 'श्लोकवार्त्तिका'वरची 'तात्पर्यटीका' नामक अपूर्ण व्याख्या^३ आणि (२) मदनमिश्राच्या 'भावनाविवेका'वरची टीका^४—हे प्रसिद्ध झाले आहेत. तसेच शातरशिताच्या 'तत्त्वसंग्रहा'वरची कमलश्रीलाची टीका,^५ 'नित्खुं',^६ 'विजवरील' 'नयनमसादिनी टीका',^७ 'शास्त्रदीपिके'वरील रामकृष्णाची 'युक्तिस्नहप्रपूर्णी सिद्धान्तचन्द्रिका टीका'^८ श्रीदेवाचा 'स्थाव्यादरत्नाकर'^९ इत्यादि ग्रंथातील उम्बका-विषयी व त्याच्या विविध मताविषयी आलेले उल्लेख माहीत झाले आहेत. त्याचा अभ्यास केल्यावर विद्वानामध्ये दोन तट पडले आहेत. म. म. कुम्पुस्वामी शास्त्री,^{१०} गंगानाथ झा^{११} आणि पा. वा. कांगे^{१२} यांच्या मतं भवभूति व उम्बक हे एकच होत. याच्या उलट डॉ. श्री. कु. बेलवलकर यास उम्बक हे भवभूतीचे दुसरे नाव असेल असे

१. मा. व्य. लेले—'मालतीमाधव—मार व विचार', पृ. ८४

२. त्याची 'मालतीमाधवा'ची प्रस्तावना, पृ. ८-९.

३. मद्रास युनिव्हर्सिटी संस्कृत सीरीज, न. १३

४. प्रिन्सेम ऑफ वेल्स सरस्वतीभवन टेक्स्ट्स्, न. ६ (भाग १ व २)

५. गायकवाड्स् ओरिएटल सीरीज, पु. २, पृ. ८१२.

६. निर्णयसागर प्रेस, पृ. २६५.

७. निर्णयसागर प्रेस, पृ. २६५.

८. निर्णयसागर प्रेस, पृ. २, १४, ३०, ४८ इत्यादि.

९. भद्रपुत्र जयमिश्राच्या श्लोकवार्त्तिकटीकेला (मद्रास युनिव्हर्सिटी संस्कृत सीरीज, न. १७) जॉडवेल्या डॉ. कुन्हन राजाच्या प्रस्तावनेतील (पृ. १२) उतारा पाहा.

१०. मेकड ओरिएटल कॉन्फरन्सचा रिपोर्ट, पृ. ४११.

११. 'भावनाविवेका'च्या (सरस्वतीभवन टेक्स्ट्स्) द्वितीय भागाची प्रस्तावना, पृ. ४ पाहा.

१२. 'उत्तररामचरिता'च्या त्याच्या आवृत्तीची प्रस्तावना, पृ. १२-१६.

वाटव नाही.' डॉ. कुन्हन राजा यानी उम्बेकाच्या 'श्लोकवार्तिकटीके'स जोडलेल्या आपल्या विस्तृत प्रस्तावनेत या प्रश्नाचा सविस्तर उहापोह केला आहे.' एका ठिकाणी उम्बेक हा कुमारिल्लाचा शिष्य नव्हता, तसेच भवभूति व उम्बेक यांच्या ऐक्याला यत्किंचित्ही प्रमाण नाही असे त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे, तर दुसऱ्या ठिकाणी ते ऐक्य संभवनीय आहे असे मानले आहे.' असे असले तरी त्यांच्या ऐक्याविषयी समज कसा उत्पन्न झाला याची त्यांनी काहीच उपपत्ति मुचविली नाही. याप्रमाणे प्रस्तुत प्रश्न अत्यंत वादग्रस्त असल्यामुळे त्याची थोड्या वारकाईने चर्चा करणे अवश्य आहे.

उम्बेक कुमारिल्लाचा शिष्य होता याबद्दल प्रमाणे

उम्बेक आणि कुमारिल यांचा गुरुशिष्यसंबंध सिद्ध करण्यासाठी पुढील प्रमाणे दिली जातात—

(१) उम्बेक हा कुमारिलस्वामींचा शिष्य होता अशा आशयाचे दोन उल्लेख 'मालतीमाधवा'च्या एका अत्यंत प्राचीन हस्तलिखितात आले आहेत.

(२) विद्यारण्याच्या 'धूम्रचंद्रदिविजया'त उम्बेक हे मंडनमिश्रांचे दुसरे नाव होते, असे खालील श्लोकात (७, ११६) सांगितले आहे—

उबेक इत्यभिहितस्य हि तस्य लोके
उवेति बान्धवजनंरभिषीयमाना ।
हेतोः कुतश्चिदिह वाक् मुहपाभिज्ञप्ता
दुर्वाससाजनि यधूद्वंभारतीति ॥

[अर्थ— तो मंडनमिश्र उंबेक या नावाने ज्ञात आहे. दुर्वाससाजनि जिला काही कारणाने शाप दिला होता ती सरस्वती त्याची पत्नी असून तिच्या त्रिचे बाधव उंबा असे म्हणत. तिचे उभयभारती असेही दुसरे नाव आहे.]

या श्लोकामध्ये उंबेक (किंवा उबेक) असे मंडनमिश्रांचे दुसरे नाव होते असे म्हटले आहे. कुमारिलमठानी शंकराचार्यांस आपला शिष्य मंडनमिश्र याजकडे पाठविले अशी कथा पूर्वोक्त 'शंकरदिविजया'त दिली आहे. उम्बेक हे मंडनमिश्रांचे

१. भवभूतिप्रणीत 'उत्तररामचरिता'चे मराठी भाषांतर, प्रस्तावना, पृ. २६

२. उम्बेकाच्या 'श्लोकवार्तिक' टीकेच्या आवृत्तीची प्रस्तावना, पृ. ३४.

३. 'श्लोकवार्तिकव्याख्या' (मद्रास युनिव्हर्सिटी संस्कृत सीरीज, नं. १३) पृ. १०५-१०८.

दुसरे नाव असल्यास या कथेने 'मालतीमाधवा'च्या पुष्पिन्वेतील वरील विधानास पुष्टीच मिळते.

(३) उम्बेक मंडनामिश्राच्या 'भावनाविवेका'वरील आपल्या टीकेत 'अन्य-देवहि धात्वर्थसामान्यकरणात्मकम् । अन्यच्च भावना नाम साध्यत्वेन व्यवस्थितम् ॥' या कुमारिलभट्टांच्या 'तन्त्रवार्त्तिका'तील (पृ. ३५१) श्लोकाचा उत्तरार्थ एके ठिकाणी (पृ. ९३) 'मट्टपादैरुक्तम्' या शब्दांनी व दुसऱ्या ठिकाणी (पृ. ४३) 'यथोक्तं गुरुणा' अशा शब्दांनी उद्धृत करतो. त्यावरून तो कुमारिलभट्टांचा शिष्य होता असे दिसते.

(४) उम्बेकाने 'लोकवार्त्तिका'वरील आपल्या टीकेत 'अभिचरन् श्येनन यजेत' या श्रुतिवाक्याचे विवेचन करित अष्टा माप्यकार शबरस्वामी आणि वार्त्तिककार कुमारिलभट्ट या दोघांच्या मतातील दोष दाखविले आहेत आणि आत्मसमर्थनार्थ

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पयप्रतिपन्नस्य परिभ्यागो विधीयते ॥

ही 'महामारता'तील उक्ति उद्धृत केली आहे. उम्बेक कुमारिलभट्टांचा शिष्य असल्यास ही उक्ति उद्धृत करण्यामध्यें विशेष स्वारस्य दिसेल.

(५) उम्बेकाची 'श्लोकवार्त्तिका'वरची टीका स्फोटवाद्दशानकापर्यंतच सापडली आहे. त्यानंतर त्याच हस्तलिखितात त्या ग्रंथावरची मट्टपुत्र जयमिश्राची टीका दिली आहे.^१ तेव्हा उम्बेकाच्या निधनानंतर जयमिश्राने त्याचे 'श्लोकवार्त्तिका'च्या टीकांखनाचे कार्य पुरे केले असे दिसते. मट्टपुत्र जयनाथ हा कुमारिलभट्टांचा पुत्र असावा. त्याच्या टीकेच्या अगोदर उम्बेकाची टीका लिहिली असल्यामुळे उम्बेक हा कुमारिलाचा समकालीन व शिष्य होता या मतास पुष्टी मिळते.

वरील प्रमाणांचे परीक्षण

वरील पाच प्रमाणे उम्बेक हा कुमारिलांचा शिष्य होता हे सिद्ध करण्याकरिता पुढे केली जातात. पण ती निर्णायक नाहीत हे पुढील विवेचनावरून दिसून येईल.

(१) उम्बेक हा कुमारिलचा शिष्य होता असे स्पष्ट विधान मालतीमाधवाच्या फक्त एकाच हस्तलिखितात आढळले आहे व ते हस्तलिखितही सुमारे ५०० वर्षांपेक्षा

१. महाभारत, उद्योगपर्व, १७८, ४७-४८; शांतिपर्व, ५७, ६-९; १४०, ४८. या सदभावहूल मी. म. डॉ. पा. वा. काणे यांचा आभारी आहे.

२. ही टीका आता मद्रास युनिव्हर्सिटी मस्कृत सीरीज, न. १७ मध्ये छापली आहे.

जुन नाही. भवभूतीच्या या किंवा इतर नाटकाच्या कोणत्याही अन्य हस्तलिखितात असे विधान नाही. ही हस्तलिखिते काश्मीरपासून म्हैसूरपर्यंतच्या दूरदूरच्या प्रांतांतून मिळाली आहेत. उम्बेकांचे 'मालतीमाधवा'चे कर्तृत्व संशयास्पद आहे हे पुढे दाखविले आहे. तव्हा या प्रमाणावर विशेष भिस्त ठेवता येत नाही.

(२) 'शंकरदिग्विजय' हा ग्रंथ उम्बेकानंतर कित्तेक शतकांनी रचलेला. त्यातील अनेक कथा कपोलकल्पित असल्याचे सिद्ध झाले आहे. उदाहरणार्थ, शंकराचार्याकडून पराभव पावल्यानंतर मंडनमिश्राने संन्यास घेऊन सुरेश्वर हे नाव धारण केले ही कथा अविश्वनीय ठरली आहे. तव्हा मंडनमिश्र आणि उम्बेक हे एकच आणि म्हणून उम्बेक हा कुमारिलभट्टाचा शिष्य होय, हे त्यातील विधान निःसंदेहपणे स्वीकारता येत नाही.

(३) उम्बेकाने अनेक ठिकाणी कुमारिलभट्टांच्या मताचा उल्लेख केला आहे. पण तसे करताना बहुतेक सर्व ठिकाणी त्याचा वार्त्तिककार असाच निर्देश केला आहे. एका ठिकाणी त्यांना 'भट्टपाद' असे म्हटले आहे खरे, पण त्यावरून त्याचा कुमारिलाविषयी फक्त आदर व्यक्त होतो, गुरुशिष्यसंबंध दाखविला जात नाही. फक्त एकाच ठिकाणी ('भावनाविवेका' वरील टीकेत, पृ. ४३) त्यांच्या मताचा उल्लेख करताना 'तदुक्त गुरुणा' असे म्हटले आहे. कदाचित् कुमारिलभट्ट मंडनमिश्रांचे गुरु असतील, म्हणून मंडनमिश्रांच्या ग्रथाचे व्याख्यान करताना उम्बेकाने त्यांच्या गुरुच वचन 'तदुक्त गुरुणा' अशा शब्दांनी उद्धृत केले असावे. कुमारिलभट्ट हे उम्बेकांचे स्वतःचे गुरु असते तर 'श्लोकवार्त्तिका' वरील आपल्या टीकेच्या आरंभी त्याने तसा निर्देश केला असता, पण तसा निर्देश त्या टीकेच्या आरंभीच काय पण इतरत्र कोठेही त्याने केला नाही. डॉ. कुन्हन राजा यांच्या मते तर 'तदुक्त गुरुणा' हा पाठ संशयास्पद आहे. 'भावनाविवेका'च्या उम्बेककृत टीकेची आणखी हस्तलिखिते सापडल्यास त्यात दुसरा पाठ सापडेल असे त्यास वाटते. ते कसेही असले तरी केवळ एका ठिकाणाच्या पाठावरून कुमारिलभट्ट व उम्बेक यांचा गुरुशिष्यसंबंध निर्विवादपणे सिद्ध झाला असे म्हणता येत नाही.

याच्या उलट, उम्बेकांच्या 'श्लोकवार्त्तिक' व 'भावनाविवेक' यांवरील टीकांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यास तो टीकाकार केवळ कुमारिलभट्टानंतरच नव्हे, तर मंडनमिश्रानंतरही काही काळाने होऊन गेला असे स्पष्ट दिसून येईल.

१. म. म. डॉ. वाणे यांचा रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेच्या जर्नल (न्यू मीरीज, पृ. ३, पृ. २८९-२९३) मधील लेख पाहा.

कुमारिलमट्टांनी 'श्लोकवार्त्तिका'च्या निरालम्बनवादप्रकरणात स्वप्नदर्शन, रज्जु-सर्प, गन्धर्वनगर इत्यादि ठिकाणची भ्रांति निरालम्बन असते काय; या प्रश्नाची चर्चा करताना पाच श्लोक लिहिले आहेत. (श्लो. १०९ ते ११३ पाहा.) त्या श्लोकांचे व्याख्यान केल्यावर उम्बेकाने अन्य टीकाकारांचे मत 'अन्ये तु आलम्बनकथन-परत्वेन श्लोकमन्वकं व्याचक्षते' अशा शब्दात देऊन नंतर त्याचे खंडन केले आहे. त्यावरून उम्बेक कुमारिलमट्टांना साक्षात् शिष्य नसून त्या दोघांमध्ये बराच काळ गेला होता आणि त्या काळात 'श्लोकवार्त्तिका'वर अन्य टीकाही लिहिल्या गेल्या होत्या, असे स्पष्ट दिसते.

उम्बेकाने केवळ कुमारिलमट्टांच्या 'श्लोकवार्त्तिका'वरच टीका लिहिली असे नाही. त्याने मंडनमिश्राच्या 'भावनाविवेका'वरही टीका लिहिली आहे. त्या टीकेचे बारकाईने वाचन केले असता मंडनमिश्र आणि उम्बेक एकच हे विधारण्याचे मत चूक आहे असे स्पष्ट दिसते. मूळ ग्रंथाला मंगल श्लोक नाही. पण उम्बेकाचार्यांच्या टीकेच्या आरंभी

यस्य स्फुरन्ति युगपत्सकलाः पदावर्ष

यश्चक एव जगदारभते समग्रम् ।

तस्मै जगत्त्रयनताय महेश्वराय

कृत्वा नमः क्रियत एव मया प्रबन्धः ॥

अशा मंगल श्लोक आढळतो. त्यावरूनही मूळ ग्रंथकार व टीकाकार एक नव्हते हे स्पष्ट दिसते. इतकेच नव्हे, तर टीकेवरून उम्बेक काही काळाने होऊन गेला असेही सिद्ध होते. उम्बेकाने अनेक ठिकाणी 'भावनाविवेका'चे भिन्न भिन्न पाठ देऊन चर्चा केली आहे. उम्बेका वी व मंडनमिश्र हे भिन्न होते एवढेच नाही, तर त्या दोघांमध्ये बऱ्याच मोठ्या कालाचे व्यवधान होते, आणि त्या कालात त्या ग्रंथाच्या अनेक प्रती झाल्यामुळे पठनराटनात बरेच पाठोपद उतपन्न झाले होते हे स्पष्ट आहे.

(४) उम्बेकाने 'गुरोरप्यवलिप्तस्य' इत्यादि श्लोक भाष्यकार शबरस्वामीच्या मताचे खंडन केल्यावर घातला आहे. त्यापूर्वीचे त्यांचे शब्द असे आहेत—“इयं-दीना तु न साक्षात्रान्युपनारेण नापि तत्फलस्यानर्थत्वमिति तस्यानर्थत्वप्रतिपादनपरं 'स्वप्नो वद इषुः' इत्येवमादि भाष्यमुपश्रणीयम् ।” उम्बेका 'गुरोरप्यवलिप्तस्य' इत्यादि 'महाभारता'तील श्लोक उद्धृत करताना 'भाष्यकार शबरस्वामी व श्लोकर-

वार्त्तिककार कुमारिलमद्र यासारख्या पूज्य आचार्यांच्या मतांचे खंडन करताना मर्यादत्रिभ्रम होत नाही, कारण त्यांची मंत चूक आहेत, असे त्यास मुचवावयाचे होते. त्यावरून तो कुमारिलमद्राचा शिष्य होता असे सिद्ध होत नाही.

(५) जयमिश्र हा कुमारिलमद्राचा पुत्र होता याला प्रमाण नाही. सोही स्वतःच्या टीकेंत वार्त्तिककाराच्या अन्य टीकाकाराच्या मताचा उल्लेख व खंडन करताना दिसतो. त्यावरून तो वार्त्तिककार कुमारिलमद्रानंतर काही काळाने होऊन गेला हे उघड आहे. 'मद्रपुत्र' हे विशेषण प्राचीन काळी ब्राह्मणांच्या नावामागे लावण्याचा प्रवाह होता हे अनेक कोरीव लेखावरून दाखविता येते. उदाहरणार्थ, पालनृपति प्रथम मर्हीगाल याच्या फनगड ताम्रपत्रातील अनेक ब्राह्मणांच्या नावामागे 'मद्रपुत्र' हे विशेषण लावलेले आढळते. जवळपुर जिल्ह्यातील तिगोवा येथील गुप्तकालीन मंदिरात नंतर कोरलेला एक लेख आहे. त्यात 'मद्रपुत्र उमदेव' याचा निर्देश आहे. तेव्हा 'मद्रपुत्र' या विशेषणावरून जयमिश्र हा कुमारमद्राचा पुत्र होता हे सिद्ध होत नाही. त्याची टीका उम्बेकाच्या टीकेनंतर लिहिलेली एका हस्तलिखितात दिसते. पण एवढ्यावरून जयमिश्र उम्बेकानंतर लागलीच झाला असे सिद्ध होत नाही. अशा जोड टीकांची इतरही काही उदाहरणे डॉ. राजा यांनी जयमिश्राच्या शर्करिका टीकेला लिहिलेल्या प्रस्तावनेत दिली आहेत. अर्थातच या प्रमाणावरून उम्बेक हा कुमारिल मद्राचा शिष्य होता असे अनुमान करणेही शक्य नाही हे उघड आहे.

येथपर्यंत उम्बेक हा कुमारिलमद्राचा शिष्य होता हे सिद्ध करण्याकरिता पुढे केलेली प्रमाण कशी निकट आहेत हे दाखविले. आता उम्बेकाच्या कालाच्या पूर्वापर मर्यादा निश्चित करू.

अन्तःप्रमाणे—उम्बेकाने 'श्लोकवार्त्तिका'वरील टीकेत अनेक प्रतिपक्षीयांच्या मताचा उल्लेख केला आहे. तथापि त्यांमधी बहूतकांचे निर्देश द्वैतवादी, अद्वैतवादी, आत्माद्वैतवादी, जानाद्वैतवादी, याज्ञिक, शाक्य, क्षत्रगण, माध्यमिक अशा सामान्य रूपांचे आहेत. त्यामुळे उम्बेकाच्या कालनिर्णयाला त्याची काहीही मदत होत नाही. वैयक्तिक उल्लेख भर्तृमित्र, मर्त्याश्वर साख्यनायक माधव, उपवर्ष, वृत्तिकार व दिङ्नाग यांचे आले आहेत. त्यांमधी उपवर्ष, वृत्तिकार व दिङ्नाग हे फार प्राचीन ग्रंथकार असल्यामुळे त्यांच्या निर्देशाचाही या बाबतीत काही उपयोग होत नाही. भर्तृमित्र हा कुमारिलमद्राहून प्राचीन होता हे पार्थसारथिमिश्राच्या तद्विषयक उल्लेखावरून

१. 'एपिग्राफिया इंडिका', पृ. १४, पृ. ३२८.

२. डॉ. राजा यांची 'श्लोकवार्त्तिकव्याख्ये'ला जोडलेली प्रस्तावना, पृ. ५०-५१.

अनुमानिता येते. भर्त्रीश्वर व सांख्यनायक माधव यांच्याविषयी काहीच माहिती नाही. 'भावनाविवेका'वरील त्यांच्या टीकेत अनेक पाठांचा उल्लेख असल्यामुळे तो मंडनमिश्रानंतर निदान पन्नास पाउणचे वर्षांच्या आत झाला नसावा. मंडनमिश्राचा काळ सामान्यतः इ. स. ७०० ते ७२५ असा धरला जातो. तेव्हा उम्बेकाच्या काळाची पूर्व मर्यादा सुमारे इ. स. ७७५ धरावयास हरकत नाही.

याहा प्रमाणे—आता आपण बाह्य प्रमाणांकडे वळू. उम्बेक हा फार मोठा मीमांसक होऊन गेला. एका प्राचीन पारंपरिक श्लोकात म्हटले आहे—

उम्बेकः कारिकां वेत्ति तत्रं वेत्ति प्रभाकरः ।

वामनस्तुभय वेत्ति नोभयं वेत्ति रेवणः ॥

काही ठिकाणी 'मण्डनस्तुभयं वेत्ति' असाही पाठ आहे. उम्बेकाची मतं अनेक ग्रंथकारांनी उल्लेखिली आहेत. त्यामध्ये वीद्व तत्त्वज्ञ शांतरश्मिताच्या 'तत्त्वसंग्रह' नामक ग्रंथाचा टीकाकार कमलशील हा कालक्रमाने पहिला आहे. तत्त्वसंग्रहाच्या एका श्लोकात वेद हे अपौरुषेय आहेत असे प्रतिपादिले आहे. या श्लोकावर व्याख्या करिताना कमलशीलाने उंबेक नामक ग्रंथकाराचे मत देऊन त्यावर टीका केली आहे. वेद हे अपौरुषेय व स्वतःप्रमाण आहेत असे मीमांसकांचे मत आहे. कुमारिलमट्टानी हे मत 'श्लोकवार्त्तिका'च्या शब्दपरिच्छेदप्रकरणात प्रतिपादिले आहे. त्यावर उम्बेकाची व्याख्या आहे. तथापि कमलशीलाने आपल्या टीकेत उंबेकाचे मत जितके सविस्तर दिले आहे तितके उम्बेकाच्या 'श्लोकवार्त्तिका'वरील व्याख्येत दिसत नाही. उम्बेकाहून भिन्न असा उंबेक नामक दुसरा कोणी ग्रंथकार कुमारिल व कमलशील यांच्या मधील काळात झालेल्या माहीत नाही. तेव्हा उंबेक हे उम्बेकांचेच लेखकाच्या प्रमादाने झालेले अपभ्रष्ट रूप असावे. तसे असल्यास उम्बेकाचा वेदाचे अपौरुषेयत्व व स्वतःप्रामाण्य सिद्ध करणारा दुसरा एखादा ग्रंथ असावा असे वाटते. कमलशील हा शांतरश्मिताचा शिष्य असून तो इ. स. ८०० ते ८२५ ह्या काळात होऊन गेला. तेव्हा उम्बेक त्यापूर्वी इ. स. ७७५ ते ८०० या काळात झाला असावा.

यानंतर श्रीदेवाच्या 'स्याद्वादरत्नाकरा'त उम्बेकाच्या मताची चर्चा आहे. श्रीदेव ख्रिस्तोत्तर ११०० च्या सुमारास होऊन गेला. यापुढील उल्लेख चित्तुलाचार्यांच्या

१. 'तत्त्वसंग्रह' (गायकवाड्स ओरिएण्टल सीरीज) भाग २, पृ. ८१२, स्वतःप्रामाण्य प्रकरण पाहा.

२. उम्बेक नावाचे 'ओवक' असे अपभ्रष्ट रूप श्रीदेवाच्या 'स्याद्वादरत्नाकरा'त आढळते असे डॉ. राजानी दाखविले आहे. जयमिश्राच्या श्लोकवार्त्तिकटीकेची प्रस्तावना, पृ. १२ पाहा.

मताची तत्त्वप्रदीपिका किंवा चित्सुखी या प्रथात पुढीलप्रमाणे आला आहे. 'उक्त चंतदुम्बेकेन । यथाऽङ्गुल्यग्रे हस्तिपूयशतमास्ते तत्रार्थं व्यभिचारः स्फुट इति । (एलाद्याने आपणास असे सांगितले की अंगुलीच्या टोकावर हत्तीचे शंभर कळप राहिले आहेत तर तो आप्त किंवा सामान्यतः यथार्थ वक्ता असला तरी त्याचे म्हणणे खरे असणे शक्य नाही, हे उघड आहे, असे उम्बेकाने म्हटले आहे.) चित्सुखाचार्य ख्रिस्तोत्तर तेराव्या शतकात होऊन गेले. यानंतर पार्थसारथिमिश्राच्या 'शास्त्रदीपिका' ग्रथावरील 'युक्तिस्नेहप्रपूरिणी' सिद्धान्तचन्द्रिका नामक टीकेंत रामकृष्णाने उम्बेकांच अनेक उतारे दिले आहेत, ते सर्व आता त्याच्या श्लोकवार्तिकव्याख्येत सापडतात हे डॉ. राजानी दाखविले आहे, हा रामकृष्ण उत्कल (ओरिसा) देशाधिपति प्रतापरुद्र गजपति याच्या दरबारी होता असे त्याच्या टीकेतील प्रास्ताविक श्लोकावरून दिसते. प्रतापरुद्राने सुमारे इ. स. १४९७ ते १५३९ पर्यंत राज्य केले. तेव्हा सोळाव्या शतकातही उम्बेकांच्या ग्रथाचा प्रचार होता असे दिसते.

वरील विवेचनावरून उम्बेक हा इ. स. ७७५ ते ८०० या काळात होऊन गेला असे दिसून येईल.

भवभूति आणि उम्बेक एकच काय ?

आता आपण ' भवभूति आणि उम्बेक हे एकच किंवा भिन्न ? ' हा प्रश्न घेऊ.

भवभूति ह्याने सुमारे इ. स. ७००-७३० या काळात आपली नाटके रचली असावी असे आपण ' राजतरंगिणी 'तील उल्लेख आणि इतर प्रमाणे यावरून सिद्ध केले आहे. तेव्हा तो इ. स. ७७५ नंतर होऊन गेलेल्या उम्बेकांच्या समकालीन असणे शक्य नाही हे उघड आहे. तथापि त्याचे उम्बेकाशी एकच प्रतिपादनाच्या प्रमाणाचाही विचार केला पाहिजे. ती प्रमाणे येणेप्रमाणे—

भवभूति आणि उम्बेक यांच्या एकत्वाची प्रमाणे

(१) ' मालतीमाधवा 'च्या सुमारे पाचशे वर्षे जुन्या असलेल्या हस्तलिखितात ते नाटक उम्बेकाने लिहिले असे म्हटले आहे. म्हणून भवभूति आणि उम्बेक एक होत.

(२) उम्बेकाने ' श्लोकवार्त्तिका 'वरील आपल्या तात्पर्यटीकेच्या आरंभी

ये नाम केचिद्विदुः नः प्रथयन्त्यवज्ञा

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैव यतनः ।

उत्पत्त्यतेऽस्ति मन कोऽपि लयानयनार्थं

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

हा श्लोक घाटला आहे. हाच श्लोक ' मालतीमाधवा 'च्या प्रस्तावनेत आला आहे. भवभूति आपल्या श्लोकाची स्वतःच्या नाटकात अनेकदा पुनरुक्ति करतो. तेव्हा त्याने

‘मालतीमाधवा’तला श्लोक ‘श्लोकवार्त्तिका’वरील आपल्या टीकेच्या आरम्भी घातला असल्यास आश्चर्य नाही. म्हणून उम्बेक व भवभूति हे एकच होत.

(३) चित्तुखाचार्यांच्या ‘तत्त्वप्रदीपिके’त (निर्णयसागर आवृत्ति, पृ. २६५) पुढील उतारा आला आहे.

तस्माच्छास्त्र शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टे बुद्धिरिति लक्षणमलक्षणम् । तथा आप्तवाक्यं शब्दप्रमाणमिति नैयायिकानामपि ।

आप्तोदीरितवाक्येषु मालतीमाधवादिषु ।

व्यभिचारान्न तद्युक्तमाप्तत्वस्यानिरविततः ॥

स्वकपोलकल्पितमालतीमाधवादिवाक्येषु प्रामाण्याभावादतिव्याप्तिः । न हि पुरा आप्त एव सन् नाटकनाटिकादिप्रबन्धविरचनमात्रेणानाप्तो भवति भवभूतिः । उक्तं चैतदुम्बेकेन — ‘यदाप्तोऽपि कस्मिंश्चिदुपदिशति न स्वयाननुभूतायं-विषय वाक्य प्रयोक्तव्यम् । यथा अद्भुतगुल्मग्रे हस्तियूथशतमास्ते’ इति । तद्यार्थ-व्यभिचारः स्फुटः ॥

[नैयायिक शब्दप्रमाण मानतात. त्यावर चित्तुखाचार्यांची ही टीका आहे. शब्द-प्रमाणाची व्याख्या ‘आप्तवाक्यं शब्दः’ अशी नैयायिक करतात. शब्द म्हणजे आप्ताने वचन. वस्तूचे यथार्थ ज्ञान देणाऱ्यास आप्त म्हणतात. नैयायिकांचे हे प्रमाण मानल्यास अतिव्याप्तिदोष येतो. भवभूति शास्त्रपारंगत असल्याने त्याचे शास्त्रीय ग्रंथ शब्दप्रामाण्याखाली येऊ शकतील. पण ‘मालतीमाधवा’दि नाटकनाटिका त्यानेच रचल्या असल्याने त्याही प्रमाण मानाव्या लागतील. ही नाटके स्वकपोलकल्पित किंवा काल्पनिक आहेत हे सर्वांस माहीत आहे. शास्त्रीय ग्रंथ रचणारा भवभूति आप्त आणि नाटके रचणारा मात्र अनाप्त असे म्हणता येणार नाही. उम्बेकानेही म्हटले आहे की आप्तसुद्धा ‘ज्याचा स्वतःला अनुभव नाही असे काही सागू नये’ असाच उपदेश करतात. उदाहरणार्थ, (अमक्याच्या) अंगुलीच्या टोकावर हत्तीचे शंभर कळष राहतात असे सागू नये, कारण त्यातील असत्यता स्पष्ट दिसेल.]

‘चित्तुखी’वरील नयनप्रसादिनी टीकेत या उतान्यावर खालील टीप दिली आहे. भवभूतिउम्बेकः । एतदेव ग्रन्थान्तरस्थेन तद्वचनेन संमतवति । (भवभूति हाच उम्बेक होय. वर जे म्हटले आहे ते त्याच्याच म्हणजे भवभूतीच्या अन्य ग्रंथातील वचना-वरून समर्थित करतात—‘उक्तं चैतदुम्बेकेन’ या शब्दांनी.) तेव्हा भवभूति आणि उम्बेक हे एकच होत.

वरील प्रमाणांचे परीक्षण

आदा आपण वरील प्रमाणांचे परीक्षण करू.

(१) पहिल्या प्रमाणान्वळ मागे सविस्तर विवेचन केले आहे. भवभूतीच्या नाटकाच्या अनेक हस्तलिखिताचा पुरावा दूर सारून केवळ एका हस्तलिखितातील विधानावर विश्वास ठेवणे योग्य नाही. भवभूति स्वतःच्या ग्रंथात उम्बेक असे स्वतःचे नाव देत नाही, तसेच उम्बेकही आपल्या टीकात कोठेही आपला भवभूति या नावाने निर्देश करित नाही. इतरांचा पुरावा या बाबतीत काय कामाचा ?

शिवाय भवभूति हा विदर्भातील ब्राह्मण होता. त्याच्या पूर्वजांची महाकवि, गोपाल, नीलकंठ ही नावे तत्कालीन महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांच्या नावासारखी आहेत. याच्या उलट उम्बेक हे नाव द्राविड देशातील आहे हे स्पष्ट दिसते. या नावातील भिन्नतेवरूनही भवभूति आणि उम्बेक भिन्न वाटतात.

(२) 'श्लोकवार्त्तिका'वरच्या उम्बेकाच्या तात्पर्यटीकेचे फक्त एकच अपूर्ण हस्तलिखित आजपर्यंत सापडले आहे. त्यावरून पं. एम्. के. रामनाथशास्त्री यानी त्याचा काही भाग (पृ. १-३८४) संपादिला व बाकीचा (पृ. ३८५-४७४) डॉ. कुन्हन राजानी तयार वला. हा ग्रंथ मद्रास विश्वविद्यालयाच्या संस्कृत ग्रंथमालेत (क्र. १३) सन १९४० मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे. या ग्रंथाला डॉ. राजानी विस्तृत प्रस्तावना जोडली आहे. तीत ते म्हणतात, " हे हस्तलिखित अत्यंत जीर्ण स्थितीत आहे. त्याच्या पहिल्या पृष्ठावरचा बराच भाग नष्ट झाला आहे. त्यामुळे आरंभीची एक ओळ पूर्णपणे गेली आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या ओळीतील अक्षरेही नष्ट झाली आहेत. 'ये नाम कचिदिह नः' इत्यादि श्लोक आता मुळीच दिसत नाही. त्यातील अक्षरांची संख्या पाहता तो पहिल्या ओळीत आला असणं अशक्य नाही खरे, पण तो तेथे आला असेल असे वाटत नाही. कारण (१) तो श्लोक या टीकेच्या आरंभी अनुरूप वाटत नाही. भवभूति विद्वान् व शास्त्रपारंगत होता. असा गृहस्थ नाटके लिहू लागला तर त्याला लोक हसतील. हीच गोष्ट भवभूतीच्या बाबतीत घटली असावी. त्याने 'महावीरचरित' लिहिल्यावर विद्वानात त्याची मानखंडना झाली असावी. म्हणून त्याने त्यानंतरच्या 'मालतीमाधव' नाटकात आपल्या टीकाकारास 'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवग्राम्' इत्यादि शब्दात उत्तर दिले आहे. त्या नाटकात तो श्लोक प्रसंगानुरूप आहे. पण भवभूति व उम्बेक हे एकच असल्यास 'श्लोकवार्त्तिका' वरील टीकेच्या आरंभी तो योग्य दिसत नाही. कारण त्यासारख्या शास्त्रीय ग्रंथ लिहिणाऱ्याची लोकात अवज्ञा कशी होईल ? (२) हा श्लोक त्या टीकेच्या आरंभी आला असल्यास त्यापूर्वी अवश्य असलेल्या मंगल श्लोकाला तेथे (पहिल्या ओळीत) पुरेशी जागा राहत नाही. उम्बेकाने 'भावनाविवेका' वरील आपल्या टीकेच्या आरंभी 'यस्य स्फुरन्ति युगधन् सख्याः पशुर्भाः' इत्यादि भागे उद्धृत केलेला श्लोक दिला आहे. त्यावरून तो ग्रंथारंभी मंगल श्लोक घालीत असे हे स्पष्ट आहे. "

वरील दोन कारणावरून 'ये नाम केचिदिह नः' इत्यादि श्लोक 'श्लोकत्राटिका' वरील उम्बेकाच्या टीकेच्या आरंभी होता काय याविषयी डॉ. राजा यांस संशय वाटतो. त्या टीकेने एकच हस्तलिखित व तेही जीर्ण अवस्थेत सापडले असल्याने या बाक्तीत निश्चित विधान करणे अशक्य आहे. तथापि वरील श्लोक त्या हस्तलिखितात होता असे मानले तरी तो तेथे अननुरूप असल्याने तो मूळचा उम्बेकृत नसून भवभूति व उम्बेक हे एकच होत असे मानणाऱ्या कोणा लेखकाने समासात (मार्जिनमध्ये) लिहिला असावा व नंतर तो टीकेत शिरला असे अनुमान डॉ. राजा यानी केले आहे. वे पुढे म्हणतात—' तो श्लोक येथे उम्बेकाने घातला होता असे मानले तरी त्यावरून त्याचे भवभूतीशी ऐक्य प्रस्थापित होत नाही. कारण, (१) इतर काही लेखकाप्रमाणे त्याने तो आपल्या पूर्वीच्या (भवभूतीच्या) 'मालतीमाधवा'तून घेतला असेल. (२) उम्बेक मोठा मीमांसक होता, पण भवभूति मीमांसक नसून वेदान्ती होता. त्याने आपल्या नाटकात परमहंस ज्ञाननिधि नामक गुरूचा आदरपूर्वक निर्देश केला आहे. तसेच विवर्तादि वेदान्ताच्या संज्ञा योजिल्या आहेत, त्यावरूनही हे स्पष्ट दिसते. तेव्हा भवभूति व उम्बेक हे एकच, हे मत निराधार आहे.

डॉ. राजा यांचा सिद्धांत आम्हास मान्य असला तरी त्यांनी त्यास दिलेली कारणे मात्र आम्हास अयुक्तिक वाटत नाहीत. 'ये नाम केचिदिह नः' इत्यादि श्लोक उम्बेकाच्या तात्पर्यटीकेच्या हस्तलिखितात आरंभी होता, असे पं. रामनाथ शास्त्री हे सांगत असल्यामुळे त्याविषयी संशय घेण्यास जागा नाही. तो श्लोक टीकेच्या आरंभी अनुरूप नाही हे म्हणणे आम्हास पटत नाही. उम्बेक हा जाडा मीमांसक होता. पूर्वमीमांसेच्या अनेक प्रश्नांवर त्याची मते इतरांच्याहून निराळी होती, हे पार्थसारथिमिश्राच्या 'शास्त्रदीपिके' वरील टीकेत त्याच्या मतांचे जे अनेक उल्लेख आले आहेत त्यावरून स्पष्ट दिसते. या कारणास्तव त्याच्या हयातीतच त्याच्या मतांवर टीका झाली असल्यास नवल नाही. तो मोठा मानी व स्पष्टवक्ता होता, हे शबरस्वामी व कुमारिलभट्ट यांच्या मतांवरील त्याच्या प्रखर टीकेवरून तसेच त्याने 'गुरोरप्यवल्लिप्तस्य' इत्यादि जो श्लोक उद्धृत केला आहे त्यावरूनही उघड आहे. अशा मानी गृहस्थाला स्वकालीनानी केलेल्या अनादर सहन न होऊन 'माझ्या ग्रंथाचे महत्त्व जाणणारा कोठे तरी असेल, किंवा पुढे मागे उत्पन्न होईल. त्याच्याकरिता मी हे लिहीत आहे, तुमच्या करिता नव्हे' असे आपल्या टीकाकारास सांगावेसे वाटल्यास आश्चर्य नाही. हे आपले मनोगत व्यक्त करण्यास भवभूतीचा 'ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्प्रथयज्ञाम्' इत्यादि श्लोक उत्कृष्ट आहे असे वाटून दवा श्लोक न रचता त्याने तो उद्धृत केला असावा. त्या श्लोकात भवभूतीचे नाव नसल्याने तो उम्बेकाच्या धांदलीतही चितकाच अनुरूप होत होता. उम्बेकाने 'गुरोरप्यवल्लिप्तस्य' इत्यादि

दुसराही अन्यकृत श्लोक स्वमतसमर्थनार्थ उद्धृत केला आहे. अशा प्रकारे टीकाकारानी प्राचीन ग्रथातून श्लोक घेऊन त्याचा आपल्या ग्रथात उपयोग केल्याची काही उदाहरणे डॉ. राजानी दिली आहेत. दण्डीच्या 'काव्यादर्श'तील 'चतुर्मुखमुखाग्मो-जवनहंसवधूर्मम । मानसे रमता नित्य सर्वशुक्ला सरस्वती ॥' हा मंगलश्लोक त्यानंतर कित्येक शतकानी होऊन गेलेल्या उवदाने आपल्या 'सर्वानुक्रमणीभाष्या'त आरंभी घातला आहे. तसेच बाणाच्या कादम्बरीतील 'रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये' इत्यादि मंगलश्लोक माधव नामक सामवेदटीकाकाराने ग्रंथारंभी दिला आहे. अशा तऱ्हेची उदाहरणे काही कोरीव लेखातही आढळतात. उदाहरणार्थ, चालुक्यनृपति द्वितीय त्रिभुवनमल्ल याच्या शक सवत् १००६ च्या हृदली येथील कोरीव लेखात बाणाच्या 'हर्षचरिता'च्या आरंभीचा 'नमस्तु श्याशिरश्नुम्बिचन्द्रचामरचारवे । त्रैलोक्यनगरा-रम्मूलस्तम्भाय शम्भवे ॥' हा मंगलश्लोक दिला आहे. तेव्हा 'ये नाम केचिदिह नः' इत्यादि केवळ समान श्लोकावरून भवभूति व उभेक हे एकच असे म्हणता येत नाही.

डॉ. राजा याची इतर प्रमाणे मात्र आम्हास ग्राह्य वाटत नाहीत. 'ये नाम केचिदिह नः' इत्यादि श्लोक हस्तलिखिताच्या आरंभी असता तर त्या पहिल्या ओळीत मंगल श्लोकास जागा राहिली नसती हे प्रमाण निरपवाद नाही. सर्वच ग्रंथकार आपल्या सर्व ग्रथाच्या आरंभी मंगलश्लोक घालतात, असे नाही. उदाहरणार्थ, मंडन-मिश्राच्या 'भावनाविवेका'च्या आरंभी तसा श्लोक नाही. तसेच, भवभूति हा वेदान्ती असल्यामुळे त्याने पूर्वमीमांसेवर ग्रंथ लिहिला असणे शक्य नाही, हे प्रमाणही सबळ नाही. भवभूति विद्वान् श्रोत्रियकुलात जन्मला होता. त्याच्या पूर्वजानी सोमयाग केले होत. ते वेद-वेदागाच्या पठनसाठनात तसेच पवाग्निहवनात व्यापृत असत. अशा कुलात वाढलेला भवभूति पूर्वमीमासानभिल असेल असे वाटत नाही. किंहुना, या भावतीत अनुमान करण्याचीही जरूरी नाही. आपल्या नाटकाच्या प्रस्तावनात तो स्वतःचे 'पदवाक्यप्रमाणज्ञ' असे वर्णन करतो. यातील 'वाक्य' पदाने मीमांसा, विशेषेकरून पूर्वमीमांसा, अभिप्रेत आहे. कारण पूर्वमीमांसेत वेदवाक्याचा अर्थ करण्याचे नियम दिले आहेत. भवभूतीच्या नावावर असलेले पूर्वमीमांसेचे ग्रंथ अद्यापि सापडले नाहीत हे खरे. पण हे प्रमाण केवळ अभावामक आहे. कदाचित् पुढेमागे असे ग्रंथही प्रकाशात येतील. भवभूतीने आपल्या ज्ञानाचे वर्णन करताना 'वेदाध्ययन तथोपनिषदा सांग्यस्य योगस्य च । ज्ञानं तत्कथनेन विन्' इत्यादि श्लोकात पूर्वमीमांसेचा उल्लेख केला नाही, असा आशय कित्येक विद्वान् घेतात, पण त्यात तथ्य नाही; कारण वरील श्लोकात उपनिषदाच्या उल्लेखाने जसे त्याचे वेदान्तज्ञान अभिप्रेत आहे तसेच 'वेदाध्ययन' शब्दाने पूर्वमीमांसेचे अध्ययन सूचित आहे. भवभूतीने तन्वशास्त्राचा अभ्यास केल्या-चाही वरील श्लोकात निर्देश नाही. तथापि अभिनवगुप्ताने आपल्या 'तन्वालोका'त

गुरुशिवाय दीक्षा, अभिवेक इत्यादिकांनी प्रातिम ज्ञान प्राप्त होत नाही, या मदाचे खंडन करताना भवभूतीचा उल्लेख खालील श्लोकात केला आहे.^१

असदेतदिति प्राहुर्गुरवस्तत्त्वर्वाशनः ।

श्रीसोमानन्दकल्याणभवभूतिपुरोगमाः ।

तथाहि श्रीज्ञिकानास्त्रचिद्युती तेऽभ्यधुबुंधाः ॥

त्यावरून भवभूतीचा तन्त्रशास्त्रावर ग्रंथ होता हे स्पष्ट दिसते. तथा त्याचा पूर्वमीमांसे-वरही असेल. तेव्हा केवळ या अमावात्मक प्रमाणावरून त्याचे उम्बेकाहून भिन्नत्व सिद्ध होत नाही.

(३) ' चित्सुखी 'तील उल्लेखाचे जरा बाराकांझेने वाचन केल्यास चित्सुखा-चार्यांसही भवभूति व उम्बेक हे एक वाद्यत नव्हते, हे दिसून येईल. ते म्हणतात, ' न हि पुरा आप्त एव सन् नाटकनाटिकादिप्रबन्धविरचनमात्रेण अनाप्तो भवति भवभूतिः । उक्त चैतदुम्बेकेन ' यदाप्तोऽपि कस्मिंचिदुपदिशति — ' इत्यादि. भवभूति व उम्बेक हे एकच असे चित्सुखाचार्यांचे मत असेते तर त्यांनी ' उक्तं चैतदुम्बेकेन ' असे न म्हणता ' उक्तं च तेनैव ' असे म्हणून त्यापुढील उम्बेकाच्या टीकेतील उतारा दिला असता. ' चित्सुखी 'च्या टीकाकाराने ' भवभूतिरुम्बेकः ' असे म्हटले आहे खरे, पण तो अलीकडचा ग्रथकार आहे. त्याच्या त्या विधानावरून त्याच्या काळी भवभूति व उम्बेक एक होत असा समज प्रचलित झाला होता, एवढेच आपणास म्हणता येईल.

हा समजही कसा उत्पन्न झाला हे सांगणे कठीण नाही. त्याचे कारण एकच. ते म्हणजे ' ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञाम् ' इत्यादि श्लोक. हा श्लोक ' मालती-गाभवा 'त भवभूतीने स्वतःचा वृत्तात देताना घातला आहे, हे टीकाकारास माहीत होते. तोच श्लोक ' लोकवार्त्तिका 'वरील उम्बेकाच्या टीकेच्या आरंभी दिसल्यावर भवभूति व उम्बेक हे एकच असा टीकाकाराचा समज झाला असावा. तसेच उम्बेकाने ज्या ठिकाणी ' गुरोरप्यवलितस्य ' इत्यादि श्लोक उद्धृत केला आहे त्या ठिकाणी कुमारिलाच्या मताचे उडन असल्याने तो कुमारिलाचा शिष्य होता अशी समजूत रुढ झाली. कुमारिलाचा शिष्य मंडनमिश्र हा मुनिरव्याद मीमांसक होऊन गेला. उम्बेकही तसाच जाडा मीमांसक होता व तो कुमारिलमंडनाना गुरु मानतो असे वाटल्यामुळे उम्बेक व मंडनमिश्र एकच असाही समज उत्पन्न झाला. तो विद्यारण्याच्या ' शंकर-दिग्विजया 'त ' उम्बेक इत्यभिहितस्य हि तस्य लोके ' इत्यादि पूर्वोक्त श्लोकात स्पष्ट दिसतो. मंडनाने संन्यास घेऊन सुरेश्वर असे नाव धारण केले असे ' शंकर-

१. हा उतारा माझे मित्र डॉ. ग. त्र. देशपांडे यांनी प्रथम माझ्या नजरेस आणून दिला म्हणून मी त्याचा आभारी आहे.

दिग्बिजया 'त धर्गिले आहे. म्हणून मंडनमिश्र, उम्बेक, भवभूति व सुरेश्वर हे एकच असे मानले गेले. विद्यारण्याच्या 'शंकरदिग्बिजया'त मंडनमिश्राना अनेक ठिकाणी विश्वरूप म्हटले आहे. तेव्हा भवभूति, सुरेश्वर व विश्वरूप ही तीन्ही नावे एकाच व्यक्तीची होत, असे वाटून 'याज्ञवल्क्यस्मृती'च्या 'बाल्मीकी' टीकेच्या एका उपटीकाकाराने पुढील श्लोकात त्या तिघांचे ऐक्य केलिले आहे—यत्प्रसादादयं लोको धर्ममार्गस्थितः सुखी । भवभूतिसुरेशाख्यं विश्वरूपं प्रणम्य तम् ॥ साराश, टीकाकाराची सर्व मते एकत्र केल्यावर मंडन, सुरेश्वर, विश्वरूप, उम्बेक आणि भवभूति अशी पाच नावे एकाच व्यक्ताने धारण केली होती, असे मानावे लागेल. या मतामुळे संस्कृत बाळ्याच्या इतिहासात अत्यंत घोटाळा उत्पन्न झाला आहे. ही सर्व गुंतागुंत उलगडण्याचा प्रयत्न येथे केला नाही. पण भवभूति व उम्बेक हे भिन्न होते हे मात्र सिद्ध करण्यास पुरेशी प्रमाणे आहेत, ती प्रस्तुत परिशिष्टात माडली आहेत.

*

*

*

भवभूति आणि उम्बेक यांच्यावरील प्रस्तुत लेख मराठीत सन १९५७ मध्ये 'महाराष्ट्र साहित्यपत्रिके'त (वर्ष ३१, अं. १२०) प्रसिद्ध झाला होता. त्यावर म. न. डॉ. पा. वा. काणे यांनी काही आक्षेप 'उत्तररामचरिता'च्या चौथ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत घेतले आहेत. त्याचाही विचार येथे केला पाहिजे.

डॉ. काणे यांचे आक्षेप

डॉ. काणे यांनी आमच्या मतावर पुढील आक्षेप घेतले आहेत—

(१) प्रा. मिराशी उम्बेक हा इ. स. ७७५ ते ८०० या सुमारास होऊन गेला असे मानतात. पण प्राचीन किंवा मध्ययुगीन कालातील ग्रंथकर्त्यांचे काल हे अस्थिर असतात. उम्बेक इ. स. ७५० च्या सुमारास झाला असणे शक्य आहे. तो कुमारिल्याचा शिष्य होता. भवभूति आठव्या शतकाच्या पहिल्या पादात होऊन गेला. तो त्या शतकाच्या दुसऱ्या पादातही आणखी काही वर्षे असावा. तो सन ६८० च्या सुमारास जन्मला असल्यास त्याने आपल्या म्हातारपणात इ. स. ७५० किंवा ७६० या वर्षी (उम्बेकाच्या नावावर मोडणारे) मीमांसाविषयक ग्रंथ लिहिले असणे अशक्य नाही. एखाद्या ग्रंथकाराचे ग्रंथकर्तृत्व ५० किंवा ६० वर्षे चालणे शक्य असते. आमचीच गोष्ट घ्याना. आमची 'साहित्यदर्पणा'ची आवृत्ति आम्ही ३० वर्षांचे असताना सन १९१० मध्ये प्रसिद्ध झाली आणि आमचा 'हिस्ट्री ऑफ धर्मशास्त्र' हा ग्रंथ आता १९६२ मध्ये पूर्ण होत आहे.

(२) उम्बेक हे नाव सस्कृतोद्भव नाही. पण एवढ्या एका कारणाकरिता उम्बेक व भवभूति हे भिन्न मानणे योग्य होणार नाही. उम्बेक हे नाव उमा शब्दापासून

निघाले असावे. उमा याचे पालि भाषेत उम्बा आणि दक्षिणभारतातील भाषात उम्बो असे झाले असावे. उम्बापासून औंबेय आणि औंबेयक असे शब्द बनले असावे. (उम्बायाः अयम् इति औंबेयकः ।) भवभूतीच्या मातेचे नाव उमा असावे.

भवभूति द्राविड भूमीशी आणि तेथील वाक्प्रचाराशी परिचित होता हे ' उत्तर-रामचरिता 'चा टीकाकार वनश्याम याने दाखविले आहे. त्या नाटकाच्या दुसऱ्या अंकात लक्ष्मणाचा पुत्र चन्द्रकेतु हा अश्वमेधाच्या अश्वाने रक्षण करित असल्याचे ऐकून वासंती उद्गारते, ' हन्त, मातर्जीवामि ! ' असे उद्गार द्राविड स्त्रिया काढतात असे वनश्याम सांगतो.

भवभूतीने नाटके लिहून झाल्यावर पूर्वमीमांसेचा अभ्यास करून काही मीमांसा ग्रंथावर टीका लिहिल्या असाव्या आणि नंतर त्याला दक्षिण भारतीय ग्रंथकारांकडून उभेक असे नामाभिधान प्राप्त झाले असावे. पूर्वमीमांसेचे अध्ययन ख्रिस्तोत्तर सहाव्या शतकानंतर दक्षिणेतच—विशेषतः केरलात—होत अस. भवभूतीला केरल देश परिचित होता, याचे एक गमक मालतीमाधवाच्या तिसऱ्या अंकात सापडते. लब्धिकेने काम-विह्वळ माधवाच्या वर्णनात ' कृतककोपाने ज्याचे कपोल रक्तवर्ण झाले आहेत अशा केरलमुन्दरींचा उल्लेख केला आहे त्यावरून भवभूतीला केरल देश परिचित होता व तेथे त्याने पूर्वमीमांसेचे अध्ययन आपल्या वार्धक्यात केले, असे दिसते.

डॉ. काणे यांच्या आक्षेपास उत्तरे

डॉ. काणे यांचे आक्षेप व स्पष्टीकरणे शक्य तो त्यांच्या शब्दात दिली आहेत. ती सर्व तर्कात्मक आहेत. त्यांना काडीचाही आधार नाही. डॉ. काणे यांनी अन्य संदर्भात ' काव्यमीमांसा ' या ग्रंथावर टीका लिहिणाऱ्यांच्या बाबतीत जे उद्गार काढले आहेत ते त्यांच्या स्वतःच्या बरील संशोधनास लागू पडतात काय हे विचारी वाचकांनी ठरवावे. " This is an example of how research becomes vitiated by conjectures and carelessness. People make conjectures, often assume what is to be proved by independent evidence and do not see that they are arguing in a circle. " (तर्क आणि निष्काळजीपणा यांच्या योगाने संशोधन कसे दूषित होते याचे हे उदाहरण आहे. लोक तर्क करतात, जे स्वतंत्र पुराव्याने सिद्ध करावयास पाहिजे तेच गुहीत धरतात आणि आपण तर्काच्या चक्रकापतीत सापडलो आहो, हे लक्षात घेत नाहीत.)

१. हे वर्णन माधवाचे नाही, मालतीचे आहे.

भवभूति आणि उम्बेक एक का, तर भवभूतीला उम्बेक (औंबेक) हे नाव त्याच्या उंबानामक मातेवरून मिळाले होते म्हणून; आणि भवभूतीच्या मातेचे नाव उम्बा कशावरून, तर त्याचे उम्बेक हे दुसरे नाव होते म्हणून. यातील चक्रकापत्ति कोणाच्याही लक्षात यावी इतकी स्पष्ट आहे.

आता डॉ. काणे याच्या आक्षेपाचे थोडक्यात परीक्षण करू.

उम्बेक भवभूतीनंतर काही काळाने होऊन गेला

आक्षेप पहिला - डॉ. काणे याच्या मते कुमारिल सन ६५० ते ७०० या कालात होऊन गेला. उम्बेकाच्या कुमारिलकृत 'श्लोकवार्त्तिक' आणि मण्डनमिश्रकृत 'भावनाविवेक' या ग्रंथावरील टीकातील उल्लेखावरून तो त्या दोघानंतर बऱ्याच काळाने होऊन गेला असे दिसते. अर्थातच तो कुमारिलाचा शिष्य झोणे शक्य नाही. आणि त्याचा काल सन ७०० ते ७५० हा मानणेही शक्य नाही. 'उत्तररामचरिता'च्या तिसऱ्या आवृत्तीत डॉ. काणे 'भवभूति' इ. स. च्या आठव्या शतकाच्या पहिल्या पादात होऊन गेला असे म्हणत होते. आता तो त्या शतकाच्या दुसऱ्या पादातही होता, असे म्हणतात. आणि त्या योगे त्याचे उम्बेकाशी ऐक्य साधू पाहतात. यात जे सिद्ध करावयाचे तेच गृहीत धरल्यासारखे (*begging the question*) होते. अन्य प्रमाणानी भवभूति व उम्बेक यांचे ऐक्य सिद्ध होत असते तर डॉ. काणे यांच्याप्रमाणे भवभूतिही दीर्घायुषी होता असे मानता आले असते. पण तसा स्वतंत्र पुरावा उपलब्ध नाही.

भवभूति द्राविड देशात राहिला नव्हता

आक्षेप दुसरा - भवभूति कधीकाळी दक्षिणभारतात - केरळसारख्या दूरप्रांतात - मीमांसेच्या अध्ययनाकरिता गेला होता याला काडीचाही आधार नाही. त्याचे पूर्वज वेदविद्येचे पारंगत पंडित होते. तो स्वतः 'पदवाक्यप्रमाणज्ञ' होता. तेव्हा त्याला पूर्वमीमांसेच्या अध्ययनाकरिता केरळसारख्या दूरदेशी जाण्याची मुळीच आवश्यकता नव्हती. म्हणून दक्षिण देशात राहिल्यामुळे त्याला 'उम्बेक' हे नाव पडले हे अनुमान बिनबुडाचे ठरते. केरळसुंदरीच्या कृतककोपमूलक रक्तवर्ण कपोलावर आधारलेले त्याचे केरळदेशगामित्व तर हास्यास्पद आहे. ते अनुमान खरे मानले तर भवभूति 'माल्दी-माधव' नाटक रचण्यापूर्वीच केरळदेशात जाऊन राहिला होता असे मानावे लागेल. राजशेखर अनेक देशांच्या युवतींचे वर्णन करतो. तो काय त्या सर्व देशात जाऊन राहिला होता ?

‘ हन्त, मातर्जीवामि ’ या उद्गारावरून घनस्याम टीकाकाराने केलेले भवभूतीच्या द्राविडत्वासंबंधी अनुमान तर बालिश आहे. हाच तो घनस्याम नव्हे काय, ज्याने कालिदास, ईश्वरकृष्ण आणि भर्तृमीढ यांचे ऐक्य प्रतिपादून डॉ. माईणकरांसारख्या विद्वानाला चकविले होते ? त्याच्या विधानावर किती विश्वास टेवावा हे वाचकांनी ठरवावे.

तर मग भवभूति आणि उम्बेक यांचे जे ऐक्य ‘ मालतीमाधवा ’च्या पूर्वोक्त हस्तलिखितात गृहीत धरले आहे याची उपपत्ति कशी लावावयाची ? या प्रश्नाचे उत्तर वर दिले आहे. या समजाचे कारण एकच— ते म्हणजे ‘ य नाम केचिद्विह नः प्रथयन्त्य-वज्ञाम् ’ इत्यादि श्लोक. हा श्लोक भवभूतीने ‘ मालतीमाधवा ’त स्वतःचा वृत्तात देताना घातला आहे, हे टीकाकारांना माहीत होते. तोच श्लोक ‘ श्लोकवार्त्तिका ’वरील उम्बेकाच्या टीकेच्या आरंभी दिसल्यावर भवभूति व उम्बेक एकच असा समज टीकाकारांचा झाला असावा. पण भवभूति आणि उम्बेक यांच्या कालातील अंतर आणि त्यांची भिन्न पद्धतीची नावे यावरून ते भिन्न होते यात संशय नाही.

येथवर डॉ. काणे यांनी आमच्या भवभूतिविषयक विविध प्रश्नांसंबंधी मठावर केलेल्या टीकेचा परामर्श घेतला. डॉ. काणे यांची गाढ विद्वत्ता आणि दीर्घ परिश्रम याबद्दल आम्हास नितान्त आदर आहे. वर जी त्याच्या आशेषाना उत्तर दिली त्यात सत्यान्वेषणाखेरीज दुसरा हेतु नाही.

परिशिष्ट तिसरे

'कालप्रियनाथ म्हणजे कालपी येथील सूर्यदेव' या सिद्धान्तावर
डॉ. काणे यांनी घेतलेल्या आक्षेपांचे परीक्षण

कालप्रियनाथ म्हणजे काळी येथील सूर्यदेव या आमच्या सिद्धान्तावर डॉ. काणे यांनी 'उत्तररामचरिता'च्या चौथ्या आवृत्तीच्या प्रस्तावनेत कडाडून हल्ला चढविला आहे. त्यांनी 'कालप्रियनाथ' असा पाठ स्वीकारला असून त्याचा अर्थ भगवान् शंकर असा केला आहे. पण हा भवभूतीचा मूळ पाठ असणे संभवनीय नाही. त्यात 'भवानीपतिः' या शब्दातल्याप्रमाणे 'विद्वद्धमतिकृत्' हा दोष उत्पन्न होतो. (काव्यप्रकाश, उल्लास ७ पाहा.) कालप्रियनाथ याने सूर्यदेव विवक्षित आहे या आमच्या मतावर त्याचे आक्षेप पुढीलप्रमाणे आहेत.

डॉ. काणे यांचे आक्षेप

(१) कालप्रियनाथ म्हणजे उज्जयिनीचा महाकाल. हे दैवत कालिदासाच्या पूर्वीपासून प्रसिद्ध होते. त्या ठिकाणी हजारो लोक यात्रेच्या निमित्ताने जमत. अशा ठिकाणी भवभूतीसारख्या उदयेच्छु कवीला आपली नाटके दारविणे योग्य व फायदेशीर झाले असवे. भगवान् शिवाला 'कालप्रियनाथ' कोठेही म्हटले नाही खरे, पण त्याला महाभारताच्या अनुशासन पर्वात 'कालयूजितः' आणि शांतिपर्वात 'कालनाथ' म्हटले आहे. ही नावे 'कालप्रियनाथ'हून भिन्न नाहीत. भवभूतीच्या नाटकात उल्लेखिलेले 'कालप्रियनाथ' हे पूर्ण नाव तरी सूर्यदेवाचे म्हणून पुराणात कोठे येते ? तेथे ते 'कालप्रिय' असेच येते. तेव्हा ते कालप्रियनाथ नव्हे.

(२) 'वराहपुराणा'तील मागे उद्धृत केलेल्या श्लोकात कालप्रियाचा उल्लेख आला आहे. पण ते पुराण नंतरचे आहे. कारण त्यात 'भविष्यमिति विख्यातं ख्यातं

१. नव्या आवृत्तीत रामचन्द्रबुधेन्द्र या टीकाकाराला अनुसरून कालप्रियनाथ हा पद्मपुरातील शंकर होय, असे त्यांनी प्रतिपादिले आहे. पण तेथील देवाचे नाव कालप्रियनाथ होते. याला प्रमाण नाही.

२. 'भवानी, पत्नी ती भवानी. तिचा पति भवाशिवाय दुसरा कोणी' असा अनिष्ट अर्थ उत्पन्न होतो म्हणून हा दोष.

भवभूतीचे जीवनचरित

इत्वा पुनर्नवम् ।' असे म्हटले आहे. तेव्हा ते पुराण नंतरचे आहे. 'भवभूतीपुराणा' च्या काही प्रतीत 'सामिध्यं मन पूर्वाह्ने सुतीरे द्रश्यते जर्नः । कालप्रिये च मध्याह्ने अर्पसंक्षे चात्र नित्यशः ॥' या श्लोकात सुतीरे याच्याबद्दल मुण्डीरे असे नाव आले आहे. हे मुण्डीर म्हणजे उत्तर गुजराथेत पाटण ग्रहरापासून सुमारे १८ मैलांवरचे मोदेर येथील सूर्याचे देवालय असावे. हे देवालय विक्रम संवत् १०८३ (सन १०२६) च्या सुमारास बांधले होते. म्हणून बराहपुराणातील हा उतारा अकराव्या शतका-नंतरचा दिसतो. तेव्हा ही सूर्याची देवालये सन ७०० च्या अगोदर होती हे सिद्ध करण्यास त्याचा काही उपयोग नाही.

(३) प्रा. मिराशी कोणाकं येथील सूर्याचे देवालय सांत्राने बांधले असे म्हणतात ते चूक आहे. सांत्राने बांधलेले देवालय उदयाचलावर होते. कोणाकं बाळबटात आहे. ते देवालय गंग नृपति नरसिंहदेव (सन १२३८-१२६४) याने बांधले.

(४) भवभूतीची तीव्ही नाटके कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी रंगमूमीवर आली. कालप्रियनाथ याने कास्मी येथील सूर्याचे देवालय विवक्षित असल्यास भवभूति कास्मी येथे दीर्घकाल राहिला होता, असे मानावे लागेल. त्याला यत्किंचितही पुरावा नाही. तो कनोजच्या यशोवर्म्यांच्या आश्रयास होता असे 'राजतरंगिणी'त म्हटले आहे खरे, पण ते खरे नसावे; कारण 'राजतरंगिणी' भवभूतीनंतर ४०० वर्षांनी लिहिली गेली.

(५) कालप्रियनाथ याने सूर्यदेव विवक्षित असल्यास पुराणात उल्लेखिलेल्या इतर ठिकाणच्या सूर्याची नावे 'नाथ'शब्दान्त (उदाहरणार्थ 'मूलस्थाननाथ' यासारखी) का नसावी ?

(६) राजशेखराने 'काव्यमीमांसे'त कालप्रिय गाधिपुराच्या (कनोजच्या) दक्षिणेस आहे असे म्हटले आहे खरे, पण त्यायोगे कालप्रिय हे एक शहर होते एवढेच सिद्ध होईल. तेथे सूर्याचे देवालय होते असे सिद्ध होत नाही.

तेव्हा कालप्रियनाथ हे पद्मपुरातील शंकराचे देवालय असावे. तस नसल्यास ते उज्जयिनीच्या महाकाळाचे देवालय असेल. पण ते सूर्याचे देवालय असणे अशंभवनीय आहे, असा निर्णय डॉ. काणे यांनी काढला आहे.

डॉ. काणे यांच्या आक्षेपांस उत्तरे

डॉ. काणे यांनी माझ्या कालप्रियनाथविषयक मताच्या परीक्षणास आपल्या प्रस्तावनेची तब्बल अकरा पृष्ठे दिली आहेत. त्यात अनेक ठिकाणी पुनरुक्ति व अशंबद्ध विधाने आहेत. तथापि त्या अस्ताव्यस्त (rambling) विवेचनातून महत्त्वाचे मुद्दे काढून वर दिले आहेत. आता त्याचे चिकित्सक परीक्षण करू.

कालप्रियनाथ हे सूर्याचे देवालय होते

(१) आक्षेप पहिला—उज्जयिनीच्या महाकालाचे देवालय पार प्राचीन आहे, तेथे यात्रा भरत असे, हे मान्य आहे. पण तेवढ्यावरून महाकाल आणि कालप्रियनाथ एक होत नाहीत. महाभारत व पुराणे दुंडाळल्यावर डॉ. काणे याना 'कालपूजित' आणि 'कालनाथ' एवढीच कालशब्द असलेली शंकराची नावे (किंवा विशेषणे) सापडली, 'कालप्रियनाथ' काही सापडले नाही. तेव्हा त्यांनी 'कालप्रियनाथ' हे सूर्याचे नाव तरी कोठे येते, असा प्रतिप्रश्न केला आहे. त्याचे उत्तर देणे सोपे आहे. भविष्य व बराह पुराणानून मागे उद्धृत केलेल्या श्लोकावरून हे स्पष्ट दिसेल की भारतात सूर्याची तीन देवालये सुप्रसिद्ध होती: - (१) पूर्वाचलावर किंवा पूर्वतीरावर—तेथे सूर्यदेवाचे सान्निध्य प्रातःकाळी असे; (२) कालप्रिय येथे— तेथे ते सान्निध्य मध्याह्नी असे; आणि (३) पश्चिम पर्वतावर मूलस्थान येथे— तेथे ते अपराह्नी असे. कालप्रिय येथील देव म्हणून तेथील सूर्यदेवाला कालप्रियनाथ म्हणत. कालप्रिय याने कालीचा निर्देश होतो, हे तृतीय इन्द्राच्या वनोजवरील स्वारीच्या वर्णनाचा श्लोक वर उद्धृत केला आहे त्यावरून आणि 'यो गाधिपुरस्य दक्षिणः स कालप्रियस्योत्तरः' या 'काव्यमीमांसे'तील राजशेखराच्या विधानावरून स्पष्ट आहे. तेथे एक विशाल देवालय होते हे इन्द्राच्या स्वारीच्या वर्णनावरून आणि ते देवालय सूर्याचे होते हे भविष्य व बराहपुराणातील उल्लेखावरून सिद्ध होते.

'कालप्रियनाथ' यातील वैशिष्ट्यपूर्ण भाग कोणता? 'कालनाथ' किंवा 'कालप्रिय'? हे वाचकानी ठरवून त्यावरून त्यांनी या वादासंबंधी आपले मत ठरवावे.

भविष्यपुराण भवभूतीनंतरचे नाही

आक्षेप दुसरा—एखादा साधीदार आपल्या अशीलाच्या विरुद्ध जाऊ लागला म्हणजे तो त्या विशिष्ट घटनेच्या वेळी उपस्थितच नव्हता, असा आक्षेप घेऊन त्याची साक्ष ग्योटी ठरविण्याचा प्रयत्न वक्रील करीत असतात. 'बराहपुराण'वरून कालप्रिय येथे सूर्यदेवाने सुप्रसिद्ध देवालय होते आणि तेथे त्या देवाचे सान्निध्य मध्याह्नी असते अशी लोकांची श्रद्धा होती, असे स्पष्ट होत असल्याने ते पुराणच भवभूतीच्या नंतरचे, असे ठरविण्याचा प्रयत्न डॉ. काणे यानी केला आहे, पण तो साधल्या नाही. प्रथम त्यांनी 'मुठीरे' याच्याबद्दल 'मुठीरे' असा आपल्याला सोडूनच असा पाठ घेऊन

१ नव्या आवृत्तीत तर महाकालाचा पक्ष नोंडून डॉ. काणे हे 'कालप्रियनाथ' हा पद्यपुराणातील शकूर होय असे म्हणतात. यावरून त्यांच्या मताची अस्थिरता द्यवत होते तसेच महाराजालासंबंधी त्यांचे सर्व विवेचन अमबद्ध ठरते. पद्यपुर येथील देवालयातील गिणमूर्तीला कालप्रियनाथ म्हणत याला मूर्तीच पुराया नाही.

ते मुंडीर म्हणजे गुजराथेतील मोढेर असा तर्क केला. तेथील सूर्याचे देवालय इ. स. च्या अकराव्या शतकात बांधले. म्हणून 'वराहपुराण' भवभूतीनंतर कित्येक शतकांनी रचले असे अनुमान करून त्याचे प्रामाण्य उडविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण तो टिकत नाही. 'मुंडीरे' असा पाठ घेतला तरी 'वराहपुराणा'तील वर्णन गुजराथेतील सूर्याच्या देवालयाला अनुल्लभून असणे शक्य नाही. कारण मुंडीर येथील देवालय भारताच्या पूर्वे दिशेस होते, असे त्या पुराणातील वर्णनावरून दिसते. मोढेर पूर्व भारतात नाही.

यानंतर 'वराहपुराण' 'भविष्यपुराणा'नंतरचे असे त्यातील एका उल्लेखावरून सिद्ध करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे. त्यांनी उद्धृत केलेल्या 'भविष्यमिति विख्यातं ख्यातं कृत्वा पुनर्नवम् ।' या पादाचा संबंध 'साम्बः सूर्यप्रतिष्ठा च कारयामास तत्त्ववित्' या पुढील पादाशी नाही तर त्यामागील श्लोक 'साम्बस्तु सह सूर्येण रथस्थेन दिवानिशम् । रविं प्रपच्छ धर्मात्मा पुराणं सूर्यमापितम् ॥' याच्याशी आहे. 'वराहपुराण' 'भविष्यपुराणा'नंतर रचले गेले असे मानले तरी ते भवभूतीनंतरचे, हे कसे सिद्ध होते ? डॉ. काणे यानीच इतरत्र म्हटल्याप्रमाणे पुराणातील विविध भागाचा काल ठरविणे शक्य नाही. भविष्यपुराण हे सर्व पुराणांत पहिले मानले जात. अर्थात् त्यातही पुष्कळ भाग मागाहून घुसडला गेला असावा. असो.

'वराहपुराण' 'भविष्यपुराणा'नंतरचे म्हणून त्यातील कालप्रियनाथाचा उल्लेख नंतरचा असे धणभर मानले तरी खुद्द 'भविष्यपुराणा'तील खालील श्लोकात कालप्रियाचा उल्लेख येतो त्याची वाट काय ?

सान्निध्य मम पूर्वाह्णे सुतोरे द्रक्ष्यते जनः ।

कालप्रिये च मध्याह्णेऽपराह्णे चात्र नित्यतः ॥

तेव्हा काही झाले तरी कालप्रिय डॉ. काण्यांचा पिच्छा सोडत नाही.

'भविष्यपुराण'ही भवभूतीनंतर दीर्घकालानंतर रचले, असे मानले तरी खांबायतच्या ताम्रपटातील (सन ९३०) व राजशेखराच्या (दहावे शतक) 'काव्यमीमांसे'तील कालप्रियाचे उल्लेख शिल्लक राहतातच. कालप्रियनगर भवभूतीनंतर अस्तित्वात आले आणि शंभरदीडशे वर्षांच्या आत सर्व भारतभर सूर्यदेवाचे पवित्रस्थान म्हणून प्रसिद्ध झाले याविषयी निश्चित पुरावा आहे काय ?

कोणार्क देवालयाचे स्थान प्राचीन

आक्षेप तिसरा—कोणार्क येथील सध्याचे देवालय सावने बांधले, असे आम्ही कोडेही म्हटले नाही. ते देवालय गंगानृपति नरसिंहदेव याने तेराव्या शतकात बांधले, असेच आम्ही आपल्या लेखात स्पष्ट म्हटले आहे. (सशोधनमुक्तावलि: सर १, पृ. १००; स्टडीज इन इंडोलॉजी, भाग १, पृ. ३९.) सूर्याचे एक देवालय पूर्वभारतात

समुद्रतीरी (सुतीर) होते असे वर्णन पुराणात असल्यामुळे कोणार्क येथील सध्याचे देवालय पवित्र अशा पुरातनस्थली वाचले असावे, एवढेच अनुमान केले आहे. या-संबंधी एका तज्ञाचे मत उद्धृत करतो. डॉ. आर. सी. ह्यारा यांचा पुराणाचा अभ्यास दाडगा आहे. त्यांनी महापुराणे आणि उपपुराणे यावर चिकित्सक दृष्टीने लिहिलेले ग्रंथ सुप्रसिद्ध आहेत. त्यांचे याविषयीचे मत पाहा—‘ Sutura (literally meaning ‘ a beautiful shore ’) must be another name for Mundira, which, again, must be very close to, or even identical with, Konārka situated on the seashore very close to the river Chandrabhāgā (a branch of the river Prāchi in Orissa.) [*Studies in the Upapurānas*, p. 105.]

[सुतीर (सुदर तीर) हे सुंदीर याचे दुसरे नाव असावे आणि ते ओरिसातील प्राची नदीला मिळणाऱ्या चंद्रभागानदीजवळ समुद्रतीरी असलेल्या कोणार्काच्या अगदी जवळ असाव किंवा तेच ते असेल.]

पूर्वदिशेच्या सूर्यदेवाच्या देवळाच्या निश्चित स्थळाचा संबंध भवभूतीच्या काल-प्रियनाथाशी साक्षात् येत नाही. तेव्हा ही सर्व टीका एका दृष्टीने अप्रस्तुत आहे.

भवभूति उत्तरभारतात दीर्घकाल होता

आक्षेप चौथा—भवभूति कालप्रिय (काली) येथे दीर्घकाल राहिला असे मानण्यास आधार नाही, असे डॉ. काणे म्हणतात. ‘ उत्तररामचरिता ’च्या पूर्वीच्या आवृत्तीत कालप्रियनाथ म्हणजे उज्जयिनीचा महाकाल असे ते मानत होते. (आता त्यांनी आपले मत बदलले आहे.) भवभूति उज्जयिनीला तरी दीर्घकाल राहिला, याविषयी डॉ. काणे यांच्याजवळ पुरावा आहे काय ? असे आक्षेप न घेणेच बरे. तथापि ते वेतल्यास उत्तर देणे कठिण नाही. भवभूति म्हादंडेर संस्थानातील पद्मावती (पद्मनवाया) येथे पुष्कळ काळ राहिला असावा. त्या नगरीचे आणि तिच्या आस-पासच्या प्रदेशाचे सूक्ष्म वर्णन त्याने आपल्या ‘ मालदीमाधवा ’त केले आहे. तेथून कालप्रिय (काली) पार दूर नाही.

भवभूति कनोजच्या यशोवर्म राजाच्या आश्रयास होता असे कल्हण सांगतो, पण त्यावर डॉ. काण्यांना विश्वास नाही. त्याचे सम्युक्त कारण त्यांनी दिले नाही. भवभूति कनोजला राजदरबारी असता तर त्याने येथेच आपली नाटके करविली असती असे डॉ. काणे म्हणतात. पण भवभूतीला राजाश्रय अगदी शेवटी शेवटी—कालप्रियनाथ (काली) येथे त्याच्या नाटकांची प्रथमा झाल्यावर—मिळाला असेल. कदाचित् राजाश्रय असताही कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी विशाल जनसमुहापुढे आपली नाटके यावीत, असे त्याला वाटले असेच. पण हे सर्व तर्कच आहेत. भवभूतीच्या

जीवन-चरिताविषयी आपणास फारशी माहिती नसल्यामुळे त्यातील कोणता तर्क सुप्र-
तिष्ठित आहे, हे सांगणे शक्य नाही.

आक्षेप पाचवा—कालप्रियनाथ हे सूर्य देवाचे नाव असल्यास त्याची पुराणातील
इतर नावे 'नाथ' पदान्त का नाहीत असा आक्षेप डॉ. काणे यानी घेतला आहे. तो
पोकळ आहे. शंकराची नावे सामान्यतः 'ईश्वर' पदान्त असतात. कालप्रियनाथ हे
शंकराचे नाव असल्यास ते 'ईश्वर' पदान्त का नाही, असा प्रतिप्रश्न त्यास करता येईल.

आक्षेप सहावा—राजशेखराच्या 'काव्यमीमांसे'तील 'यो गाधिपुरस्य दक्षिणः स
कालप्रियस्योत्तरः ।' यावरून कालप्रिय हे कनोजच्या दक्षिणेस शहर होते एवढेच
सिद्ध होईल. तेथे सूर्यचे देवालय होते हे सिद्ध होत नाही, असे डॉ. काणे म्हणतात. पण
तृतीय इन्द्राच्या स्वारीच्या वर्णनावरून कालप्रियाचे देवालय यमुनेच्या काठी दक्षिणेस
होते हे स्पष्ट आहे. पुराणातील 'यमुनायाश्च दक्षिणे मध्ये कालप्रियं देवम्' यावरून
ते देवालय सूर्याचेच होते हे सूर्यप्रकाशाइतके स्पष्ट आहे. बरील उतान्यात कालप्रियाला
देव म्हटले आहे. तसाच उल्लेख पुढील श्लोकात 'मूलस्थानं ततः पश्चादस्तमानाचले
रविम्' असा केला आहे. या दोन्ही ठिकाणी 'कालप्रिय येथील देव' आणि 'मूलस्थान
येथील देव' असाच अर्थ विवक्षित आहे.

कालप्रियनाथ म्हणजे कालपी येथील सूर्यदेव

साम्बाने चंद्रभागातीरी मूलस्थान येथे सूर्याचे देवालय प्रथम स्थापिले. नंतर
त्यानेच सुतीर (किंवा मुंडीर) व कालप्रिय येथे सूर्याची देवालये बांधली असे भविष्य
व बराह पुराणात म्हटले आहे. अशा प्रकारची सांप्रदायिक समजूत त्या काळी होती, हे
उघड आहे. मूलस्थानचे सूर्याचे देवालय चिनी यात्रेकरू ह्यूएनत्संग याने वर्णिले आहे.
'मूलस्थान' या देवळाच्या नावावरून इतरत्रही सूर्याची स्थाने त्याकाळी होती, हे
अनुमान करता येते. सूर्यदेवाची पूजा भारतात सातत्या शतकात व त्यापूर्वीही प्रचलित
होती. वाणाने हर्षाचा पिता प्रभाकरवर्धन याच्या सूर्यपूजेचे वर्णन 'हर्षचरिता'त केले
आहे. हर्षाच्या दामप्रदात प्रभाकरवर्धनाचा पिता आदित्यवर्धन आणि पितामह राज्य-
वर्धन हेही 'परमादित्यभक्त' होते असे म्हटले आहे. या सर्व पुराव्यावरून सातत्या
शतकात मूलस्थानाबरोबर तिउफीच पवित्र गणलेली सूर्यदेवाची स्थाने कालप्रिय व सुतीर
येथे होती असेच अनुमान कोणीही निराग्रही मनुष्य काढील. अर्थात् कालप्रिय येथील
देवालय भवभूतीच्या पूर्वी निदान दीडशे वर्षे सुप्रसिद्ध होते, असे दिसते.

'उद्याचले' आणि 'अस्तमानाचले' यानी 'पूर्व दिशेस' आणि 'पश्चिम
दिशेस' एवढाच अर्थ पुराणातील उतान्यात विवक्षित आहे. कोणाकांचे स्थान पर्वतावर
नाही तर मूलस्थान (मुल्तान) हे तरी पर्वतावर वसले आहे काय ? अशा आक्षेपात
तय्य नाही.

प्रकरण पाचवे
महावीरचरित

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां
यत्पावनं रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम् ।
भक्तस्य तत्र समरंस्त मेऽपि वाच-
स्ताः सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम् ॥

‘महावीरचरित’, १, ७

‘महावीरचरित’ हे भवभूतींचे पहिले नाटक असून ते रचण्यास त्याने विदर्भात असताना आरंभ केला होता; त्याच्या पाचव्या अंकातील ४६ श्लोकापर्यंतचा भाग त्याने रचून ते अपूर्णच सोडून दिले होते, हे मागील चौथ्या प्रकरणात दाखविले आहे. सध्या या नाटकाचे सात अंक उपलब्ध असून पाचव्या अंकाच्या ४६ श्लोकानंतरचा भाग उत्तर व दक्षिण भारतात भिन्न रूपाने उपलब्ध आहे. उत्तर भारतात प्रचलित असलेल्या पाठ कोणा विनायकभट्ट नामक कवीने आणि दक्षिण भारतातील भाग सुब्रह्मण्य कवीने रचला असे टीकातील व हस्तलिखितातील उल्लेखावरून समजते. आरंभीच्या प्रस्तावनेवरून इतर दोन नाटकाप्रमाणे हे नाटकही कालप्रियनाथाच्या यात्रेच्या प्रसंगी प्रथम रंगभूमीवर आले होते, असे दिसते. त्या वेळीही ते अपूर्णच असेल. तरीही पाचव्या अंकाच्या ४६ व्या श्लोकानंतरचा भवभूतीने लिहिलेला भाग नट का व्हावा याची उपरति लागत नाही.

प्रस्तुत नाटकाच्या नाट्यांत स्वयम् नित्य, पारविनाशक, क्रमरहित अशा चैतन्य-व्योतीला म्हणजे ब्रह्माला नमन आहे. नटर सूत्रधार म्हणतो, “कालप्रियनाथाच्या यात्रेत

जमलेल्या सज्जनांनी मला अशा स्वरूपाचे नाटक दाखविण्याविषयी आज्ञा केली आहे—

“ महापुरुषतंरम्भो यत्र गम्भोरभोषणः ।
प्रसन्नकंकशा यत्र विपुलार्था च भारती ॥
अप्राकृतेषु पात्रेषु यत्र वीरः स्थितो रसः ।
भेदः सूक्ष्मरभिद्यक्तैः प्रत्याघारं विभज्यते ॥

(म. च., १, २-३)

अर्थातच त्यांनी 'महावीरचरिता' चान प्रयोग करावा असे सुचविले आहे. ”

या प्रस्तावनेतील आरंभीच्या श्लोकात भवभूतीने प्रस्तुत नाटकाचे स्वरूप विशद केले आहे. त्यामध्ये रामाचा परशुराम, बाली इत्यादिकाशी गंभीर आणि मयानक स्वरूपाचा कल्ह अगून त्याच्या अर्थगौरवयुक्त वर्णनात प्रसाद आणि ओज हे गुण आहेत. प्रस्तुत नाटकातील रस वीर असून तो श्रेष्ठ पात्रांच्या टिकाणी वर्णिला आहे. राम, परशुराम, बाली इत्यादिकांच्या वाक्तीत तो वीर रस व्यक्त रूपात अगून बसिष्ठ-विश्वामित्रादिकामध्ये तो सूक्ष्म रूपात आहे.

नंतर सूत्रधार या नाटकाचा कर्ता भवभूति याचे जन्मस्थान, त्याचे पूर्वज, त्याचे मातापिता, गुरु इत्यादिकाविषयी माहिती देतो. ती मागील प्रकरणात दिली आहे. नंतर तो म्हणतो, “ कवीला वीर आणि अद्भुतरसाची विशेष आवड असल्याने त्याने तिन्ही जगाच्या दुःखाचे मूळ नाहीसे करणारे, विपुलसाहसयुक्त आणि अद्भुत असे हे दुष्टाने दमन करणाऱ्या रघुनन्दन रामाचे चरित्र नाटकरूपाने रचले आहे. तो कवि म्हणतो—

प्राचेतसो मुनिवृषा प्रथमः कवीनां
यत्पावन रघुपतेः प्रणिनाय वृत्तम् ।
भवतस्य तत्र समरंसत मेऽपि वाच-
स्ताः सुप्रसन्नमनसः कृतिनो भजन्ताम् ॥

(म. च., १, ७)

(आद्य कवि भगवान् वाल्मीकि मुनि चानी जे रामचंद्राचे पावन चरित्र रचले त्यामध्ये मी रामभक्त असल्यामुळे माझी वाणी रममाण झाली. सज्जनांनी प्रसन्न अतःकरणाने या माझ्या कृतीचा आस्वाद घ्यावा.)”

नंतर पुढील प्रवेशाची सूचना देताना सूत्रधार म्हणतो, “रामाच्या अगच्या नैसर्गिक वीर्याला अस्त्राची जोड देऊन ते अधिक प्रबल करण्याकरिता आणि त्याला सीतेची प्राप्ति करून देण्याकरिता दशमुख रावणाच्या कुलाचा घात करून कल्याणाला पात्र होणाऱ्या रामाला त्याच्या लक्ष्मण नामक धाकट्या भावासह विश्वामित्र ऋषि

आपल्या यज्ञाच्या रक्षणार्थं दशरथाकडून मागून घेऊन आपल्या तपोविनास परत येते. त्यानी यज्ञाला येण्याविषयी विदेहाधिराति जनकाला निमंत्रण दिले होते, पण आरग्य अगोदरच यज्ञदीक्षा घेतली असल्यामुळे जनकाने आपल्या कुशध्वज नामक मावाला सीता आणि उर्मिला यासह पाठविले आहे. ”

नंतर पाहिल्या अंकाच्या मुख्य प्रवेशास आरंभ होतो. कुशध्वज सीता आणि उर्मिला यासह रथात बसलेला असा प्रवेश करतो, पण विश्वामित्राला रामलक्ष्मणासह येताना पाहून ते सर्व रथानून उतरतात. विश्वामित्र आणि कुशध्वज याने परस्पर कुशळ प्रश्न झाल्यावर कुशध्वज नागरलेल्या यज्ञमूर्तीनून निघालेली ही सीता आणि ही दुसरी उर्मिला, अशी आपल्या बरोबरच्या दोन कन्याची ओळख करून देतो. ते ऐकून राम म्हणतो—

उत्पत्तिर्देवयजनाव् ब्रह्मवादी नृपः पिता ।

सुमसन्नोऽग्नवला मूर्तिरस्याः स्नेहं करोति मे ॥

(म. च., १, २१)

(ह्या सीतेची उत्पत्ति यज्ञमूर्तीनून झाली आहे, हिचा पिता जनक ब्रह्मवेत्ता आहे आणि हिचे रूप प्रसन्न व सुंदर आहे. म्हणून माझ्या मनात हिच्याविषयी स्नेह उत्पन्न झाला आहे.)

विश्वामित्रही रामलक्ष्मणाची ओळख करून देतात. इतक्यात रामचंद्राच्या तेजाने आपल्या पापानून मुक्त झालेल्या अहल्येचे पटयानून ‘जय, जय, जगत्पते रामचंद्र’ असे शब्द ऐकू येतात. विश्वामित्रानी तिचे पूर्ववृत्त सांगितल्यावर सीतेला रामचंद्राच्या सुंदर रूपाला अनुन्न असा त्याचा प्रतापही आहे, असे वाटते. इतक्यात रावणाचा पुरोहित सर्वनाथ नामक वृद्ध राक्षस येतो आणि कुशध्वजाला रावणाचा पुढील निरोप सांगतो, “तुमच्यासाठी अयोनित्र कन्यारूपी रत्न आहे, आम्ही त्याची मागणी करतो. वोट्टेही रत्न असले—ते इंद्रासाठी असले तरीही—ते आम्हाला मिळते. कन्या ही तर दुसऱ्याला देण्याची वस्तू आहे. ती मला दिल्यास मी तुमचा संबंधी होईन आणि पुत्रस्य, पुलह यासारखे श्रेष्ठ ऋषि तुमचे नातऱा होईल.” लक्ष्मणाला रावणाच्या दुष्टरवाबद्दल क्रोध येतो, पण राम म्हणतो, “रावण धर्म्य मार्गातून च्युत झाला असला तरी विद्वान् आहे. एका परशुरामागैरीच सर्व जग त्रिकणारा त्यासारखा वीर नाही. सर्व गुण काही सर्वत्र असत नाहीत. तेव्हा त्याला सामान्य जनाप्रमाणे मानणे योग्य नाही.” इतक्यात आभ्रनात टाटका राक्षसी आल्यामुळे यज्ञान्न ठारस्थित झालेले ऋषि, त्याच्या स्त्रिया व मुळे यांची भयाने गाळण उरते. टाटकेला पाहून लक्ष्मण तिचे खालील दर्शन करतो—

अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरववणत्कङ्कण-
 प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवंराघोपयन्त्यम्बरम् ।
 पीतोच्छ्रितरवतकर्वमघनप्राग्भारघोरोल्लस-
 द्धघालोलस्तनभारभंरववपुर्वन्धोदतं धावति ॥

(म. च., १, ३५)

(आतड्यांमध्ये गुंफलेल्या मोठ्या नुकरोत्री व हाडे यानी बनविलेली कंकणे व इतर भूषणे यांच्या परस्परधाताने होणाऱ्या घोर आवाजाने आकाश दणाणून टाकणारी आणि रक्त पिऊन धमन केल्यामुळे त्याचा दाट चिखल ज्यांवर पसरला आहे अशा घोर आणि लोंबणाऱ्या स्तनांमुळे भयंकर दिसणारी ही ताटका मोठ्या वेगाने धावत येत आहे.)

या वर्णनात मवमूतीचे बीमत्स रसाचे वर्णन करण्यातील वाक्पाठव दिसून येते. कोणताही प्रसंग सूचक शब्दांनी थोडक्यात वर्णन न करता त्याचा पाल्हाळ करण्याकडे त्याची प्रवृत्ति आहे. या श्लोकात बीमत्सरसाच्या वर्णनाला अनुसृत कठोरवर्णयुक्त व समासप्रचुर अशा गौडी रीतीचा उपयोग केला आहे.

विश्वामित्र रामाला ताटकेला मारण्याची आज्ञा करतात, पण राम ती स्त्री असल्यामुळे प्रथम छुटमळतो. पण तसे केले नाही तर ती सर्व ब्राह्मणांचा संहार करील, असे विश्वामित्रानी सांगितल्यावर तो तिला यमसदनास पाठवतो. मेलेल्या ताटकेचे लक्ष्मणाने केलेले वर्णन वरीलप्रमाणेच अत्यंत बीमत्स आहे.

सर्वमाय राक्षसांच्या समक्ष हा प्रकार घडतो. ते पाहून तो म्हणतो, “ ताटके, हे कसे झाले ? पाण्यात भोपळे बुडावे आणि दगड तरावे असे हे झालेले दिसते. ” (अम्बुनि मञ्जन्सुलाधूनि, ग्रावाणः प्लवन्ते ।)

नंतर विश्वामित्र स्वतःला कृशास्वापासून प्राप्त झालेली जुंमकास्त्रे रामाला देतात. लक्ष्मण त्या प्रसंगाने खालील वर्णन करतो —

क्षतित्येवीत्तप्तद्रुतकनकसिक्ता इव दिशः

पिशाङ्गत्वात्सन्ध्यान्तरित इव निर्भाति दिवसः ।

ज्वलत्केतुघातस्थगितमिव दिव्यास्त्रनिचर्प-

नंभो नैरन्तर्यंप्रचलिततडित्पिञ्जरमिव ॥

(म. च., १, ४३)

(काय हे आश्चर्य ! सर्व दिशा एकदम जणू काय तप्त आणि पाळट मृगगांनि सिंचल्या सारख्या झाल्या आहेत, चहूकडे पिंगट रंग पसरल्यामुळे जणू काय संध्याकाळ झाली आहे, असे वाटत आहे. या दिव्य अस्त्रानी ध्यापळेंद्र आकाश जणू काय

ज्वलन्त अशा उल्काच्या समूहानी झाकून गेले आहे आणि एक सारख्या उत्पन्न झालेल्या विजानी पिंगट झाले आहे.)

या श्लोकातील वर्णन अद्भुतरसात्मक आहे आणि त्यात त्याला अनुरूप अशी गौडी रीती योजिली आहे.

विश्वामित्रानी ही अस्त्रे रामाला देऊ केली तेव्हा ती लक्ष्मणालाही प्राप्त व्हावी अशी विनंती राम करतो. ती ते मान्य करतात. रामासारखा जावई प्राप्त व्हावा अशी इच्छा कुशध्वजाने व्यक्त करताच 'जनकाने केलेल्या पणाच्या पूर्तीकरिता तुम्ही ध्यान करताच प्राप्त होणारे शिवधनुष्य येथे आणवावे' असे विश्वामित्र सुचवितात. त्याप्रमाणे तेथे ते धनुष्य आल्यावर रामाने त्याला प्रत्यंचा लावून ओढताच ते भग्न होते. तेव्हा कुशध्वज रामाला सीता आणि लक्ष्मणाला उर्मिला अर्पण करतो. तेव्हा 'माण्डवी आणि श्रुतकीर्ति या भरत आणि शत्रुघ्नाकरिता द्याव्या' असे विश्वामित्र त्याला सुचवितात. कुशध्वजाने या बाबतीत जनक आणि त्याचा पुरोहित शतानंद याना विचारले पाहिजे असे म्हणताच 'मी त्यांना हे कळवीन' असे सांगून विश्वामित्र शुनःशेष नामक आपल्या दत्तक पुत्राला 'आपण सर्व महर्षि व महाराज दशरथ यासह मिथिलेला यावे. यज्ञ समाप्त होताच या सर्व राजकुमारांचा तेथे विवाह होईल' असा संदेश देऊन वसिष्ठाकडे पाठवितात.

हे सर्व रावणाचा दूत सर्वमाय राक्षस याच्या समक्ष होते. तो म्हणतो, 'रावणाने मोठ्या दिनयाने सीतेला मागणी घातली तरी ती तुम्ही दिली नाही. तेव्हा इन्द्राच्या नगरातील अम्बरप्रमाणे सीतेला लंकेला बंदी होऊन जावे लागेल.' इतक्यात पडद्यात आरडाओरड होते. सुबाहु आणि मारीच हे राक्षस यज्ञात विघ्न उत्पन्न करण्यास आलेले पाहून विश्वामित्र रामलक्ष्मणाना त्यांना मारण्याची आज्ञा करतात. (अंक १)

या अंकात भवभूतीने वाल्मीकिरामायणातील कथेत अनेक फरक करून अद्वितीयोद्धार, टाटकावध, जुंमकास्त्राची प्राप्ति, शिवधनुर्भंग ही सर्व विश्वामित्राच्या आश्रमातच घटली असे दाखविले आहे. तसेच सीता व उर्मिला यासह कुशध्वजाला विश्वामित्राच्या आश्रमात आणून आणि सीतेच्या समक्ष रामाचे पराक्रम धडवून तिच्या मनात रामाविषयी प्रेम उत्पन्न केले आहे. शिवाय रावणाने सीतेला घातलेली मागणी विश्वामित्र व कुशध्वज यानी धुडकावल्यामुळे पुढील कलह्यांचे बीज उत्पन्न झाल्याचे दाखविले आहे. एकदरीत या अंकामध्ये कथानकाची बरीच प्रगति झाली आहे. तथापि त्यातील विविध प्रसंग (उदाहरणार्थ अद्वितीयोद्धार) रंगभूमीवर न दाखविताना पात्रांच्या मापणानून ते सुचविणे आहेत, हा टोप मानता येईल. वर्णनेही विलग व पात्राळाने युक्त अशी आहेत.

दुसऱ्या अंकाच्या आरंभी रावणाचा अमात्य माल्यवान् आणि शूर्पणखा यांचा लंकेतील प्रवेश घाटला आहे. रामाने वाटकेला मारले, मुधाहूला ठार केले आणि मारीचाला भिरकावून दिले, रामादिकांचा मिथिलेत विवाह झाला, तसेच त्याला अगस्त्य ऋषींनी माहेन्द्र धनुष्याची भेट दिली इत्यादि वार्ता ऐकलेल्या माल्यवानाच्या मनात चिन्ता उत्पन्न होते. तिवक्यात त्याने महेन्द्रद्वीपात परशुरामाकडे पाठविलेला जासूद त्याचे तमालपत्राच्या रसाने ताटपत्रावर लिहिलेले पत्र घेऊन येतो. त्यात परशुराम लिहितो—

‘तुम्हाला माहीत आहेच की आम्ही दण्डकारण्यातील तीर्थात राहणाऱ्या उपासकांना अमय दिले आहे. त्यांना विराध, दनुकवन्ध इत्यादि राक्षस त्रास देवात असे आम्ही ऐकले आहे. त्यांचा वंदोवस्त करून आम्हाला शिवोपासक म्हणून तुमच्या विषयी वाटणाऱ्या प्रेमाला अनुकूल असे वर्तन करावे.

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमग्नया दुर्मनापते ॥

(ब्राह्मणांना त्रास देण्याचे धावविण्यात तुमचेच कल्याण होणार आहे. नाही तर तुमचा मित्र असलेल्या ह्या जामदग्न्याला बरे वाटणार नाही.)

यात आपण सर्व धत्रियांना क्षणात निःपात केला तसा राक्षसांनाही करू, ही रावणाला दिलेली धमकी गर्मित आहे. तिच्याच बरोबर ‘माझी मैत्रीही तुम्ही ऋषींची पीडा थाववल्यास तुम्हास मिलेल’ हा वाच्यार्थही विवक्षित असल्यामुळे हा श्लोक ‘काव्यप्रकाशा’दि अलंकारग्रंथांत ज्यामध्ये वाच्य व व्यव्यय यांना समान प्राधान्य असते अशा मध्यम काव्याचे उदाहरण म्हणून दिला आहे.

परशुरामाचे वरील पत्र वाचल्यावर माल्यवान् महेन्द्रद्वीपात जाऊन शिवधनुष्याच्या मंगाचे वृत्त जाग्रदग्न्याला (परशुरामाला) सांगण्याचे व त्याला रामाविरुद्ध विधाविण्याचे ठरवतो.

यानंतर दुसऱ्या अंकातील मुख्य प्रवेशास सुरवात होते. आरंभी जामदग्न्याचे शालील शब्द पड्यातून ऐकू येतात—

भो भो विवेहनगरीगताः कुलचारिणः । कथयन्तु भवन्तः कन्दान्तःपुरगताय रामभद्राय ।

कंलासोद्धारसारत्रिभुवनविजयीजित्यनिष्णातबोष्णः

पोलस्त्यस्यापि हेलापहूतरणनवो बुर्बमः कातंबीर्षः ।

यस्य क्रोधात्कुठारप्रविघटितमहास्कन्धबन्धस्थयीयो-

बोःशाखावण्डमुण्डस्तशरिव विहितः कुल्यकन्वंः पुरामूत् ॥

सोऽयं त्रिःसप्तवारानविकलविहितक्षत्रतन्त्रप्रमारो
वीरः क्रौञ्चस्य भेदात्कृतधरणितलापूर्वहंसावतारः ।
जेता हेरम्बभृङ्गिप्रमुखगणचमूचक्रिणस्तारकारे-
स्त्वां पृच्छन् जामदग्न्यः स्वगुरुहरधनुर्भङ्गरोषादुपैति ॥

(म. च., २, १६-१७)

[अहो मिथिलेतील राजवाड्यातील लोक हो ! कन्यान्तःपुरातील रामभद्राला माझा निरोप कळवा.

कलासपर्वताला उचलण्यात आणि त्रिभुवनावर विजय मिळविण्यात ज्याचे वाहू निष्ठात होते अशा रावणाचाही रणमद्र लीलेने हरण करणारा दुर्जय असा कार्तवीर्य पूर्वी ज्याच्या क्रोधावेशामुळे कुठारच्या आघातानी विशाल शाला व खोड तोडलेल्या वृक्षाप्रमाणे भुज, शिर इत्यादिकापासून वगळा केला गेलेला, कदासारख्या अस्थिररूपाने अवशिष्ट राहिला—

तो हा महावीर जामदग्न्य (परशुराम)—ज्याने एकवीस वेळा सर्व क्षत्रियकुळाचा संहार केला, ज्याने क्रौंच पर्वतात छिद्र करून हंसाना पृथ्वीवर (भारतात) येण्यास अपूर्व असा मार्ग करून दिला, ज्याने हेरम्ब (गजानन), मृद्धि इत्यादि गणाच्या सेनेने वेष्टित अशा कार्तिकेयाचा परामव केला तो हा—आपले गुरु भगवान् शंकर यांच्या धनुष्याचा तू भग केस्यामुळे कोपाविष्ट होऊन—तुला शोधीत येत आहे.]

या श्लोकात जामदग्न्याचा उद्दाम गर्विष्ठपणा, आपल्या पराक्रमाची प्रौढी, स्वतःच्या अनन्वित क्रूर कृत्याविषयी पश्चात्तापाऐवजी वाटणारी धन्यता इत्यादि त्याच्या स्वभावातील विशेष उत्तम रीतीने व्यक्त झालेले आहेत. रौद्र रसाला अनुरूप अशी समास-प्रचुर मौडी रीति आणि आरभटी वृत्तिही योजिली आहे.

भगवान् शंकराचा शिष्य—ज्याने वेदाध्ययनाने विद्युद्ग चारित्र्य संपादन केले आहे असा—जामदग्न्य याला भेटण्याला राम दयार होतो, पण भीर्ताने सीता त्याला परावृत्त करू इच्छिते. इतक्यात वेत्रधारी सेवक भीर्ताने ज्याला अडथळा करू शकले नाहीत अशा जामदग्न्य परिजनाच्या हाहाकारास न उमानेता रामाच्या शोधाकरिता कन्यान्तःपुरात घुसतो. ते पाहून अशा विद्वानाने शिष्टाचारपद्धतीचे उल्लंघन करावे याचे समालोचन आश्चर्य वाटते आणि तो स्वतः त्याला भेटण्यास पुढे होतो. पण सीता त्याला विन्याते. वेद्दा रामाच्या मनात विरोधी भावनाचा कल्लोळ उत्पन्न होतो. तो म्हणतो—

उत्सिञ्जतस्य तप.पराक्रमनिधे रसयागमादेकतः

सतसगप्रियता च वीररभसोन्मादश्च मा कर्षत. ।

वंदेहीपरिरम्भ एष च मुहुश्चंतन्यमान्मूल्य-
प्रानन्वी हरिचन्दनेन्दुशिशिरस्निग्धो वणद्वधन्यतः ॥

(म. च., २, २२)

(तपस्वर्या व पराभ्रम र्यांचा निधिन अशा या जामदग्न्याच्या आगमनामुळे त्याला भेटण्याकरिता माझ्या मनातील सत्संगाविषयी प्रेम आणि वीररसाचा आवेश हे मला एका बाजूला ओढीत आहेत तर दुसऱ्या बाजूला सीतेने आनंददायक आणि हरिचंदन व चंद्र याप्रमाणे शीतल आणि प्रेमयुक्त असे आलिंगन माझे र्चंतन्य नाहीसे करून मला येथून हालू देत नाही.)

या श्लोकात रामाच्या मनातील आवेग आणि हर्ष याचा उद्रेक उत्तम रीतीने वर्णिला आहे. हा श्लोक भावसंधि नामक ध्वनिकाव्याचे उदाहरण म्हणून 'काव्य-प्रकाश'त उद्धृत केला आहे.

पुढे जामदग्न्याला पाहून त्याची तपस्वर्या आणि पराभ्रम यांच्याविषयी रामाला परमादर वाटतो. त्याचे सुन्दर वर्णन तो खालील श्लोकात करतो —

ज्योतिर्ज्वालाप्रचयजटिलः सन्निपत्ते कुठार-

स्तूपीरोंऽप्ते वपुषि च जटाचापचीराजनानि ।

पाणी बाणः स्फुरति वलयोभूतलोलाक्षमूत्रे

वेषः शोभां व्यतिकरवतीमुद्रशान्तस्तनोति ॥

(म. च., २, २६)

(याच्या जवळ तेजःपुंज असा परशु आहे, याच्या खाद्यावर माता लटकावला आहे, याने जटा, धनुष्य, वल्कले आणि कृष्णाजिने धारण केली आहेत, लोंबणाऱ्या वद्राक्ष मालेने वलय घातलेल्या हातात बाण शोभत आहे, अशा याचा हा उग्र दसाच सम-द्योतक वेष वीर आणि शान्त रसाच्या मिश्रणाची शोभा धारण करित आहे.) जामदग्न्याचे हे शब्दचित्र एखाद्या कसलेल्या नित्रकारालाही मार्गदर्शक व्हावे असे मनोरम आहे.

रामाला पाहताच त्याचे गम्भीर आणि मनोहर रूप पाहून जामदग्न्याचे मन त्याच्याकडे आकृष्ट होते. तो मनात म्हणतो 'रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीत् ।' (हा क्षत्रियकुमार रमणीय होता असे आता म्हणावयाचे !) यातील 'आसीत्' या मूळकालवाचक क्रियापदाने त्याचा लौकरच होणारा नाश सूचित केला आहे. नवर तो रामाला म्हणतो—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशाभ्रवधनुर्द्वेषाक्रियाविभवं-

त्क्रोधप्रेरितभीमभागंबभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।

सज्वाल. परशुभंवत्वशियिलस्त्वत्कण्ठपीठातियि-
यैनातेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते ॥

(म. च., २, ३३)

(आजपर्यंत ज्या शिवधनुष्याला इजा पोचली नव्हती त्याचा मंग करून तू मला क्रोध आपणला आहेस. त्या क्रोधाने प्रेरित होऊन या माझ्या बाहूने फेकलेला हा तेजःपुंज परशु—ज्याच्यामुळे भगवान् शंकराचे खण्डपरशु हे नाव त्रिभुवनात प्रसिद्ध झाले आहे तो—एका क्षणात जोराने तुझ्या मानेवर पडो.)

भगवान् शंकराने, आपल्या परशूचा लहानसा तुकडा आपला शिष्य परशुराम याला दिला. तेव्हापासून शंकराला खंडपरशु हे नाव प्राप्त झाले या कथेचा संदर्भ येथे आहे. या श्लोकाच्या पहिल्या तीन पादांत रौद्ररस व्यङ्ग्य असल्यामुळे त्यात समास-प्रचुर अशी रचना केली आहे. षण चौथ्या पादात परशुरामाच्या मनातील भगवान् शंकराविषयी भक्ति व्यक्त करावयाची असल्याने त्यात समास कटाक्षाने टाळले आहेत. त्यातील शब्दयोजनाही अत्यंत अनुरूप अशी आहे.

हा भाषणाने भयभीत न होता राम घैर्याने व आदरपूर्वक स्वराने जामदग्न्याला म्हणतो, ' आपण हजार वर्षे शिष्यत्व केल्यावर सैन्यासहित कार्तिकेयाचा पराभव केल्यामुळे सतुष्ट होऊन भगवान् शंकरानी आपणास प्रसाद म्हणून दिला तोच का हा परशु ? ' नंतर राम जामदग्न्याचे खालील वर्णन करतो—

उत्पत्तिर्जमदग््नितः स भगवान् देवः पिताकी गुरु-
र्वीर्यं यत्तु न तद्गिरां पथि ननु व्यक्तं हि तत्कर्मभिः ।
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहोनिर्व्याजदानावधिः
सत्यब्रह्मतपोनिर्धेमंगवतः किं वा न लोकोत्तरम् ॥

(म. च., २, ३६)

(आपले पिता जमदग्नि ऋषि आणि गुरु साक्षात् भगवान् शंकर, आपले शौर्य तर अवर्णनीय, कृतीतच व्यक्त झालेले, दान खरेखुरे सप्तसमुद्रवलयार्कित पृथ्वीचे असे आहे. खरोखर आपण वेदविद्या आणि तपस्त्वर्षा यांचे निधि आहा. आपले काय लोकोत्तर नाही ?)

हे रामाचे आदरयुक्त भाषण ऐकून परशुरामाला क्षणभर त्याच्याविषयी प्रेम वाटते. तो म्हणतो—

राम राम नयनाभिरामतामाशयस्य सर्वदां समुद्रहन् ।
अप्रतर्ष्यगुणरामणोपक. सर्वथैव हृदयद्रगमोऽसि मे ॥

(म. च., २, ३७)

(रामा, तू मनाने थोर तसाच रूपानेही सुंदर आहेस. कल्पना करण्यासही अशक्य अशा रमणीय गुणांचा तू मला सर्वस्वी हृदयंगम झाला आहेस.) या श्लोकातील शब्दयोजना आणि त्याचे रथोद्धता वृत्तही अर्थाला अनुरूप असे आहे. नंतर तो म्हणतो, 'खरोखर आज तुझ्यासारख्या अद्भुत वीराची प्राप्ति झाल्यामुळे तुला आपल्या हृदयाशी कवटाळावे असे मला वाटते.' तेव्हा राम म्हणतो, 'मगवन्, आपण मला हृदयाशी कवटाळावे म्हणता, पण ते प्रस्तुत प्रसंगाला विरुद्ध आहे.'

हे रामाने शब्द ऐकताच परशुराम मनात म्हणतो, 'अहो या क्षत्रियकुमाराचे अंतःकरण दुसऱ्याच्या गुणोत्कर्षाचे ग्रहण करणारे असे सौजन्याने पवित्र शाले आहे. याचा अहंकार याच्या खरोखरीच्या विनयामुळे लौकर लक्षात येण्यास कठीण असून कुशाग्रबुद्धीच्या लोकांसच आकलन होणारा असा आहे.'

नंतर जामदग्न्य सीतेच्या सख्येला तिला अंतःपुरात वेऊन जाण्यास सांगतो. तितक्याच शीरभ्वज जनक धनुष्य वेऊन आपल्या शतानन्द नामक पुरोहितासह तेथे येण्यास निघतो. रामासारख्या सुंदर आणि हृदयाह्लादक अशा विवाहकंकण धारण करणाऱ्या तरुण क्षत्रियकुमाराला त्याने आपल्या गुरुचा (मगवान् शंकराचा) अवमान केला म्हणून ठार करावे लागणार म्हणून जामदग्न्याच्या डोळ्यात अश्रू उभे राहतात. ते पाहून राम क्षणतो, 'खरेच करणेमुळे आपणास त्रास होत आहे !' त्यावर जामदग्न्य आपण स्वतःच्या मातेचाही शिरच्छेद केला आणि एकवीस वेळा गर्भातील क्षत्रिय शिशूंचेही तुकडे तुकडे करून आपल्या क्रोधाची शान्ति केली असे आपल्या रागीट स्वभावाचे वर्णन करतो. त्यावर राम म्हणतो — 'नुशंसता हि नाम पुरुषदोषः । तत्र का विकल्पना ।' (क्रौर्य हा पुरुषाच्या ठिकाणचा दोष आहे. त्याची इतकी बदाई कशाळी ?)

इतक्याच जनक राजा आणि त्याचा पुरोहित शतानन्द तेथे येऊन पोचतात. शतानन्द म्हणतो—

त्वं नः पूज्यतमोऽतिथिर्वदि ततः सज्जातिभेया वयम्

(तू आम्हाला पूज्य असा अतिथि आहेस म्हणून तुझे आतिथ्य करण्यास आम्ही तयार आहो.) त्यावर जामदग्न्य उत्तरतो, 'मला आतिथ्य नको.' तेव्हा शतानन्द म्हणतो—

कन्यान्तःपुरमक्रमारप्रविशता सन्वृपिता नः स्थितिः ।

(कन्यान्तःपुरात घुसून तू आमच्या मर्त्यादेवा मंग केलास.) त्यावर जामदग्न्य म्हणतो, 'मी अरण्यवासी ब्राह्मण. मला राजेलोकांच्या घराच्या रीतिरिवाजाची माहिती नाही.'

तेव्हा जनक म्हणतो—

पाप वाञ्छति कर्म राघवशिशावस्मत्सनाथे कथम्

(म. च., २, ५०)

(आम्ही त्याचे रक्षणकर्ते असताना या बालक रामचंद्राविषयी दुष्ट कर्म करण्याचे कसे इच्छितोस !)

इतक्यात कञ्चुकी प्रवेश करून म्हणतो—

देव्यः कङ्करुणमोचनाय मिलिता राजन्वरः प्रेष्यताम् ॥

(म. च., २, ५०)

(महाराज, अंतःपुरात राणीसाहेब विवाहकर्मणे सोडण्याकरिता जमल्या आहेत. जाबईबुवाना तिकडे पाठवा.)

एकाच श्लोकाचे भिन्न भिन्न चरण निरनिराळ्या पात्रांनी म्हणणे यात कृत्रिमता आहे. भासाने आपल्या नाटकात असे श्लोक घातले आहेत. पण असे करणे आश्चेपाह आहे. कालिदासाने आपल्या नाटकात असे कोठेही केले नाही. या श्लोकातील दुसरा दोष अकाण्डच्छेद हा हेमचन्द्राने आपल्या 'कान्यानुशासना'त दाखविला आहे. शतानन्द व जनक यांच्या भाषणात वीररस उत्तरोत्तर वाढत असता कञ्चुकीच्या भाषणाने त्याचा एकदम मग होतो, हा अपकर्ष (anticlimax) रूपा दोष आहे.

जनक आणि शतानन्द रामाला अंतःपुरात जाण्यास सांगतात. ' ही गुरुजनाची आज्ञा आहे ' असे रामाने म्हणताच परशुराम उत्तरतो, ' लोकधर्माचे आचरण कर. तुझे नातलग तुला डोळे भरून पाहू देत. पण फार वेळ आत राहू नकोस. आम्ही अरण्यवासी लोक जनपदात फार काळ राहत नाही. '

इतक्यात सुमंत प्रवेश करून राजाला म्हणतो, ' वसिष्ठ आणि विश्वामित्र दशरथाजवळ बसले आहेत. त्यांनी आपणास परशुरामासह बोलाविले आहे. ' तेव्हा ते सर्व तिकडे जातात. (अंक २)

या अंकातील परशुराम आणि राम यांचा प्रवेश उत्कृष्ट साधल्य आहे. परशुरामाचा घमंडखोर स्वभाव आणि रामाची भीरोदात्त वृत्ति परस्परांच्या विरोधासुळे उद्भूत दिसतात.

दिसऱ्या अंकात वसिष्ठ, विश्वामित्र, जामदग्न्य (परशुराम) आणि शतानन्द प्रवेश करतात.

वसिष्ठ आणि विश्वामित्र जामदग्न्याला म्हणतात, ' राजा दशरथ यज्ञादिक्रम्या अनुष्ठानाने इंद्राचा सत्ता झाला आहे. इंद्र जसा स्वर्गात तसा हा पृथ्वीवर थोर राजा

आहे. त्याचे आम्ही पुरोहित आहो. जास्त काय सागावे ? तो सूर्यवंशात जन्मला आहे. असा हा दशरथ राजा पुत्राच्या स्नेहाने तू शांत व्हावे अशी याचना करतो.

तुझ्याकरिता कालवड मारली जाईल आणि पृतयुक्त असे चमचमीत भोजन गुळा मिळेल. तू श्रोत्रिय आहेस आणि आम्हा श्रोत्रियांच्या गृही आला आहेस. तर आमच्या आतिथ्याचा स्वीकार कर. '

त्यावर जामदग्न्य उत्तर करतो, ' राम लहान असला तरी आपल्या अद्भुत कर्मांनी ख्याति पावला आहे. अशा रामाकडून अपमान झाला असताही तापट स्वभावाचा जामदग्न्य स्वस्थ का बसला असे पुढे कोणी विचारल्यास आपणासारख्या गुरूंच्या गौरवामुळे असे जाणणारा, सांगणारा आणि ऐकणारा तरी कोण असेल ? उलट माझ्यासारख्या वीराचा द्वेष करणारे सहज सापडतील. '

त्यावर वसिष्ठ त्याची समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न करतात. ते म्हणतात, ' अरे, जन्मभर या शस्त्रधारणरूपी पिशाचिकेचा काय उपयोग ? तू श्रोत्रिय आहेस. पवित्र मार्गाचे अनुसरण कर. ज्यामुळे चित्त प्रसन्न राहते त्या मैत्र्यादि मावनाचा अवलंब कर. तुला ज्योतिष्मती योगवृत्ति सहज प्राप्त होईल. ज्याच्या योगे परब्रह्माचे ज्ञान होईल ते ब्राह्मणाने आचरावे. त्यायोगे पाप व अपमृत्यु टळतील. तुझे तर याच्या उलट आचरण आहे. '

त्यावर जामदग्न्य म्हणतो—' माझ्या शत्रूचा निःपात न करता माझे गुरू भगवान् शंकर आणि गुरुपत्नी पार्वती याना मी तोंड कसे दाखवू ? '

विश्वामित्र वसिष्ठ आणि शतानन्द यांच्याशी परशुरामाचा संबंध स्पष्ट केरतात. ते म्हणतात, ' हिरण्यगर्भ ब्रह्मा यापासून वसिष्ठ, मृगु आणि अंगिरस् हे ऋषि उत्पन्न झाले. त्यापैकी हे वसिष्ठ, तू मगुचा पुत्र आणि शतानन्द हा अंगिरसाचा पौत्र. ' पण जामदग्न्य म्हणतो—' पूज्य व्यक्तींना माझ्या कडून अतिशय होत असेल तर मी त्याबद्दल प्रायश्चित्त घेईन. पण माझ्या शस्त्रग्रहणरुमी महाबताला कमीपणा आणणार नाही. '

शेवटी तो म्हणतो—

एतस्य राघवशिरोः कृतचापलस्य

लूत्वा शिरो मयि बनाय पुनः प्रयाते ।

स्वस्त्याश्चिराय रघवो जनकाश्च सन्तु

माभूत्पुनर्वंत कथञ्चिदतिप्रसङ्गः ॥ (म. च., ३, १६)

(या उद्दाम राघवशिख्या कण्ठच्छेद करून मी पुनः बनात गेल्यावर रघुकुलातील आणि जनककुलातील पुरुष सुखाने राहोत. पुनः मात्र असा अतिप्रसंग होवा कामा नये.)

रामचंद्राचा शिरच्छेद करण्याचा जामदग्न्याचा निश्चय पाहून जनकाचा पुरोहित शतानन्द याला पराकाष्ठेचा क्रोध येतो. तो म्हणतो, 'विदेहाधिपति राजर्षि जनक हे माझे प्रिय यजमान आहेत. त्यांच्या छायेचेही अतिक्रमण करण्याची कोणाची छाती आहे ? त्यांच्या जावयाला इजा करणे तर दूरच राहिले.

वयमिह यया गृह्यो वल्लिस्तयंबव चिरं स्मिताः ।

सुचरितगुरुस्तम्भाधारे गृहे गृहमेधिनः ।

यदि परिभवस्तत्रान्यस्मादुपैति धिगस्तु नः

प्रियमपि तपो धिग्ब्राह्मण्यं धिगङ्गिरसः कुलम् ॥

(म. च., ३, १७)

(सच्चारित्र्यरूपी बळकट स्वर्माचा आधार असलेल्या या गृहस्थान्या श्री आम्ही गृह्याग्नीप्रमाणे चिरकाल मान्यत्वाने राहिलो. त्याचा दुसऱ्याकडून अपमान होत असले तर आम्हाला प्रिय असले तरी त्या आमच्या तपाला, ब्राह्मण्याला आणि आङ्गिरस कुलाला धिक्कार असो !)'

शतानंदाचे हे उद्गार ऐकून विश्वामित्र म्हणतात, 'शाबास ! गौतमा, शाबास ! ह्या जनक राजाला तुझ्या सारखा पुरोहित मिळाल्यामुळे तो धन्य झाला आहे. कारण,

न तस्य राष्ट्र व्ययते न भ्रश्यति न जीर्यति ।

त्व विद्वान् ब्राह्मणो यस्य राष्ट्रगोपः पुरोहितः ॥

(म. च., ३, १८)

(ज्याचा पुरोहित आणि राष्ट्रधक तू विद्वान् ब्राह्मण आहेस त्या जनक राजाचे राज्य कधीही दुःखी, नाशवंत आणि जोर्ण होणार नाही.)'

त्यावर जामदग्न्य म्हणतो, 'तुझ्यासारख्या अनेक धत्रिय पुरोहितांच्या ब्रह्मतेजाने यापूर्वी टुरटुर लावली होती. पण धुद्र तेज अलौकिक तेजापुढे पिके पडते.'

त्यावर शतानंदाचा क्रोध अनावर होऊन तो उद्गारतो, 'अरे निरपराधी राजकुलाचा संहार करणाऱ्या, महापातक्या, दुर्बुचा, वीमत्स कर्म करणाऱ्या, अपूर्व पाखंड्या, दुष्ट तिरदाज्या, काट्युष्टा (जातिभ्रष्टा) ! काय यातही तू आत्मप्रीती मानतोस ? काय तू ब्राह्मण आहेस ? काय पद्दा या ब्राह्मणाचा आचार ! याने आपल्या प्रत्यक्ष मातेचा शिरच्छेद, गर्भोची हत्या, वानप्रस्थ छनियानाही न सोडता सर्व राजाचा वध ही ब्रह्महत्यासारखी पातके केली आहेत. '

जामदग्न्य त्यावर उखळून म्हणतो, 'अरे, धत्रियाचे स्वस्तिवाचन करणाऱ्या दुष्ट सामन्तपुरोहिता, अहल्यापुत्रा, तू मला काट्युष्ट (जातिभ्रष्ट) म्हणतोस काय !'

जामदग्न्याने आपल्या अहल्या मातेचा उल्लेख करून आपणास उषड उषड जारिणीपुत्र म्हटले याचा शतानन्दाला संताप येतो आणि तो म्हणतो—

‘हे राजलोक आणि वशिष्ठविश्वामित्रांसारखे महर्षि आपल्या थोरवणामुळे अत्यंत क्षमाशील आहेत. ते क्षमा करणार असतील तर करोत. हा शतानन्द मात्र क्षमा करणार नाही.’

असे म्हणून तो कमण्डळूतील उदकाने आचमन करतो आणि शापोदक घेऊन म्हणतो, ‘मी या आततायीला, विशुल्लेखेचा अग्नि जसा एखाद्या वृक्षाला जाळून टाकतो त्याप्रमाणे, भस्म करतो.’

तेव्हा पडद्यानून दशरथ त्याला शाप देण्यापासून निवृत्त करतो. तो म्हणतो—
‘भगवन् शतानन्द, शांत हो.

इलाष्यो गुर्णद्विजवरश्च निजश्च बन्धु—

स्तस्मिन्गृहानुपगते सदृश किमेतत् ।

विद्वानपि प्रचलितस्तु यदेव मार्गा—

रक्षारं हि तत्र चिनयाय शमं भज स्वम् ॥

(म. च., ३, २२)

(हा जामदग्न्य गुणानी इलाष्य आहे. द्विजश्रेष्ठ असून तुझा बन्धु आहे. हा आपल्या घरी आला आहे. त्याच्याशी असे वागणे योग्य आहे काय ? हा विद्वान् असूनही सन्मार्गापासून च्युत झाला आहे खरा. पण त्याचे नियमन करावयाला धात्र तेज समर्थ आहे. तू शांत हो.)

वशिष्ठही त्याचे शापोदक काढून घेऊन म्हणतात, ‘वत्सा शतानन्दा, महाराज दशरथ म्हणतात तसे कर. आम्ही जे कल्याणकारक आहे ते चिन्तनाने घडवून आणू. तू जावालिप्रमृति ऋषींसह शांतीकरिता हवन कर आणि वामदेव ऋषि आमच्या शिष्यांसह विजयप्राप्तीकरिता सक्त, साम व अनुवाक याचा जप करोत.’

नंतर जनक प्रवेश करून म्हणतो, ‘शत्रूंचा अभाव, वार्षक्य, धर्मानुष्ठान आणि ब्रह्मज्ञान यामुळे माझे विजयी धात्रदेव शांत झाले होते. त्याचा आवा उद्भव होऊन हे माझे धनुष्य पुनः मला धात्र कर्माकरिता उद्युक्त करीत आहे.’

त्यावर जामदग्न्य म्हणतो—

त्वं ब्रह्मण्य. किल परिणतश्चामि धर्मेण युवत-

स्त्वां वेदान्तेष्वचरम ऋषिः सूर्यपुत्रः शशात् ।

इत्याचारादसि यदि मया प्रश्रयेणोपजुष्ट-
स्तर्क मोहदविदितभयः कर्कशानि ब्रवीषि ॥

(म. च., ३, २६)

(' तू वेढवेत्ता, वृद्ध आणि धार्मिक आहेस. सूर्यपुत्र श्रेष्ठ ऋषि (याज्ञवल्क्य) यांनी तुला उपनिषदांचे तत्त्वज्ञान शिकविले आहे. म्हणून शिष्टाचाराप्रमाणे मी तुझ्याशी सभ्यपणाने वागलो तरी तू अज्ञानामुळे निर्भय होऊन का अशी कर्कश भाषणे करित आहेस ? ')

पुढेही त्याच्यामध्ये अशीच वाचाबाची होऊन जनक आपले धनुष्य सज्ज करतो. तेव्हा दशरथ पडद्यातून म्हणतो, ' हे राजा, तू आतापर्यंत अखंड यज्ञ करून अनंके गोसहस्रदाने ज्या हाताने दिलीस तो तुझा-वृद्ध धनुष्याचा-हात धनुष्याला स्पर्श करतो हे काय ? '

त्यावर जनक उत्तर देतो-सखे, महाराज दशरथ,

अस्मानपिक्षिपतु नाम न किञ्चिदेतत्
कस्य द्विजे पश्यवादिनि चित्तभेद ।

घत्तस्य मङ्गलविरुद्धमय तु पापः

कर्णे रटन्कटु कथं नु बटुर्विपहाः ॥ (म. च., ३, ३१)

(मित्रा, महाराज दशरथा, हा आमचा असा अपमान करतो ते एक असो. कठोर बोलणाऱ्या ब्राह्मणावर काय रागावयाचे ? पण वत्स रामचंद्राविषयी अमंगल आणि कर्णकटु बोलणारा हा पापी दुष्ट वटु, याचे हे कृत्य कोण सहन करील ?)

आपणाला जनकाने वटु म्हणावे याचा जामदग्न्याला संताप येतो आणि तो म्हणतो, ' माझा हा परशु तुझे तुकडे तुकडे करील. ' इतका हातचाईवर प्रसंग आला असता दशरथ प्रवेश करून मध्य पडतो आणि म्हणतो-

एष नो नरपतियंथा स्थितः

स्व शरीरमपि न स्थितं तथा ।

तत्र वाक्परिभवः कृतैर्वयं

सर्वयं व ननु दुःखमात्महे ॥ (म. च., ३, ३३)

(हा जनक राजा आमच्या शरीरापेक्षा आम्हाला प्रिय आहे. तू आपल्या शब्दांनी त्याचा अपमान करतोस, यामुळे आम्हास फार दुःख होत आहे.)

पण दशरथाच्या या सामोराचाराच्या मापणाला जामदग्न्य भीक घालत नाही. तेव्हा दशरथ त्याला शासन करण्याचा निश्चय व्यक्त करतो. कारण, तो म्हणतो,

निःसन्देहविपर्यये सति पुनरिति विद्वद्धृदयं

राजा चेःपुरुषं न शास्ति तदयं प्राप्तः प्रजाविप्लवः ॥

(म. च., ३, ३५)

(संदेह आणि विपरीत ज्ञान नसता मुद्दाम कुमार्गाने जाणाऱ्याला राजाने शासन केले नाही तर प्रजेवर मोठा अनर्थ गुदरेल.)

विश्वामित्र जामदग्न्याला वसिष्ठाचे पाय धरून त्याच्यापासून ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा उपदेश करतात. त्यावर जामदग्न्य उत्तर करतो,

धर्मं ब्रह्मणि कार्मुके च भगवानीशो हि मे शास्तितां

सर्वंक्षत्रनिब्रह्मणस्य विनयं कुर्युः कथं क्षत्रियाः ।

संबन्धस्तु वसिष्ठमिश्रचिपये मान्यो जरायां न तु

स्पर्धायामधिकः समश्च तपसा ज्ञानेन चान्योऽस्ति मे ॥

(म. च., ३, ३७)

(धर्माच्या आणि वेदाच्या ज्ञानात तसेच धनुर्वेदात माझे गुरु भगवान् शंकर आहेत. ज्याने सर्व क्षत्रियांचे निर्दालन केले त्या माझे शासन क्षत्रियच कसे करणार ? वसिष्ठ ऋषि वृद्ध असल्यामुळे त्यांचा संबंध मला आदरणीय आहे. पण स्पर्धा झाली तर ते माझ्याहून वरचढ नाहीत. तपश्चर्या आणि ज्ञान यात माझ्या तोंडीचा कोणी आहे का ?)

वसिष्ठ हे स्वभावतःच धर्माशील. ते म्हणतात, ' या भृगुपुत्राकडून माझा पराजय होव आहे हे मला प्रियच आहे. हा आमचा संबंधी आहे, पण घोर कर्म करण्यास प्रवृत्त झालेल्या ह्याला अवध्य कसे मानावे ? मी याच्याकडे एकच वेळ रागाने दृष्टि फेकली तर हा भार्गवशिष्य नष्ट होईल. '

विश्वामित्रानाही अखेरीस जामदग्न्याचा संताप येतो. ते म्हणतात—

ब्रह्मक्षत्रसमाजमाक्षिपसि यद्वत्से च घोराशय-

स्तेनातिक्रमणेन दुःखयसि नः पाल्योऽसि सम्बन्धतः ।

आतस्त्वां प्रति कोपनस्य तरलः द्रापोदकं दक्षिणः

प्राक्सस्कारवशेन चापमितरः पाणिर्नमान्विष्यते ॥

(म. च. ३, ४३)

(तू ब्राह्मण आणि क्षत्रिय समाजाचा अपमान करीत आहेस. वत्स रामचंद्राविषयी भयंकर विचार मनात आणला आहेस. या अतिक्रमणामुळे तू आम्हास दुःख देत आहेस. तू आमचा संबंधी आणि म्हणून रक्षणीय आहेस. तरी तुझ्याविषयी रागाने

कंप पावणारा माझा उजवा हात शापोदक घेण्याकरिता पुढे होत आहे, तर पूर्वीच्या संस्कारामुळे डावा हात धनुष्य घेण्यास सरसावत आहे).

त्यावर जामदग्न्य म्हणतो—

त्वं ब्रह्मवर्चसधरो यदि वर्तमानो
यद्वा स्वजातिसमयेन धनुर्धरः स्या. ।
उग्रेण भोस्तव तपस्तपसा इहामि
पक्षान्तरे च सद्दशं परशु करोतु ॥

(म. च., ३, ४४)

(सध्याच्या आपल्या स्थितीस अनुसरून तू ब्रह्मतेजाचा उपयोग करणार असलास किंवा आपल्या क्षत्रियजातीला अनुसरून धनुष्य घेणार असलास तरी मी स्वतःच्या तेजाने तुझ्या तेजाला जाळून टाकीन आणि धनुष्य घेतलेस तर माझा परशु योग्य वे करील.)

आता विश्वामित्र जामदग्न्याची लढाई जुंपणार, इतक्यात अंतःपुरातून परत येण्यास निघालेला राम पडद्यातून म्हणतो—

अयमहं भो, कौशिकान्तेवासी रामः प्रणम्य विशापयामि—

पौलस्त्यविजयोद्दामकातंबीयर्जुनद्विपम् ।

जेतार क्षत्रवीर्यस्य विजयेयं नमोऽस्तु वः ॥

(म. च., ४, ४५)

(हा मी विश्वामित्राचा शिष्य राम आपणास नमन करून विनती करतो—

‘पौलस्त्य रावणाचा पराजय केल्यामुळे उन्मत्त झालेल्या कार्तवीर्याचा शत्रु आणि क्षत्रवीर्याचा पाडाव करणारा जामदग्न्य याच्यावर मला विजय प्राप्त होवो ! हा माझा आपणास नमस्कार ! ’)

तेव्हा जनक आणि दशरथ त्याला विजय इच्छितात. जामदग्न्य हसून म्हणतो, ‘ये, राजपुत्रा, ये. तू काय या जामदग्न्याला जिंकून म्हणतोस ? हा रेणुकेचा पुत्र दुर्दमनीय असून तुझाच काळ होणार आहे—

कृत्तक्षत्रियकण्ठकन्दरसरत्कीलालनिर्वापित—

प्रत्युद्भूतशिलाकरालद्रुतभुग्मडकारिभिर्मागणैः ।

एतद्घस्मरकालद्रकवलम्यापारमम्यस्यतु

बह्यस्तम्बनिकुञ्जपुष्पिततपनज्यापोषघोरं धनुः ॥

(म. च., ३, ४८)

(ज्यानी उत्पन्न केलेल्या अग्नीच्या भयकर ज्वाला कापलेल्या क्षत्रियांच्या कण्ठातून बाह-

णान्या रक्तानि विश्वल्यामुळे आवाज होत आहे अशा नाणाच्या योगे हे माझे भयंकर धनुष्य—ज्याच्या प्रत्यंचेचा आवाज भयगर्जनप्रमाणे ब्रह्माण्डात तुमदुमत आहे ते—जगताचा संहार करणाऱ्या कालरुद्राच्या मक्षणव्यापाराचे अनुकरण करो.) (अंक ३)

या अंकात कथानकाची प्रगति मुळीच झाली नाही. तरी त्यातील भाषणांत त्या त्या पात्राचा स्वभाव उत्तम रीतीने व्यक्त झाला आहे. परशुरामाचा घमंडखोर स्वभाव, त्याचा क्रूर निर्दयपणा, भगवान् शंकराविषयी भक्ति, पण वसिष्ठादिकांशी उर्मटपणा, शतानंदाच्या बाबतीत तर शिवराळपणा उत्कृष्ट रीतीने चित्रिला आहे. शतानंदाचा तापटपणा, वसिष्ठाचा शांत स्वभाव, विश्वामित्रांची तडजोडी वृत्ति, दशरथ—जनकाची रामाविषयी चिंतातुरता आणि अन्य उपाय हरल्यास शस्त्र धरण्याची तयारी, यांचीही शब्दनित्र उत्तम साधले आहे. पण भवभूतीचा पाह्याळ करण्याचा स्वभाव आणि पुनरुक्तीची आवड ही याही अंकात दिसून येतात.

चौथ्या अंकाच्या आरंभी एक विष्कंभक (लहान प्रवेश) घातला आहे. शूर्पणखा आणि माल्यवान् विमानातून मिथिलेला येतात. विमानिकांना उद्देशून देवानी केलेल्या भाषणावरून त्यांना रामाने जामदग्न्याचा पराभव केल्याचे कळते. माल्यवान् शूर्पणखेला सांगतो की ' ज्या भरतमाता किंकरीला दशरथाने पूर्वी दोन वर देण्याचे वचन दिले होते तिची मन्थरा नामक दासी दशरथाचा समाचार जाणव्याकरिता अयोध्यहून मिथिलेला आली आहे. तू तिच्या अंगात संचार करून असे असे कर. ' असे म्हणून तो तिच्या कानात आपली योजना सांगतो व म्हणतो, ' अशा योगाचारान्यायाने (फतवणुकीने) आपण रामाला दण्डकारण्यात आणून विराध, दनुकबन्ध इत्यादिकांकडून त्याचा नाश करू. रावणाला सीतेचा घ्यास लागला आहे. पण राम साम, दाम व भेद यानी वश होणार नाही. त्याच्या बाबतीत दण्डाचा आणि त्यातही तूर्णार्थ-दण्डाचा (गृहवधाचा) अवलंब केला पाहिजे. आपण सीतेचे हरण केल्यावर लज्जेमुळे राम आत्मघात करून घेईल किंवा संधि करावयास तयार होईल. कदाचित् क्रोधाच्या आवेशात आमचा नाश करण्यास तो प्रवृत्त झाला तर त्याला रावणाचा मित्र बाली याच्या हाताने ठार करू. '

माल्यवान् पुढे म्हणतो, ' मला विभीषणाचे मात्र भय वाटते. त्याच्या ठिकाणच्या आभिगामिक (आकर्षक) गुणामुळे तो प्रजेचा आवडता झाला आहे. खर, दूषण वगैरे राक्षस हे स्वार्थाकरिता रावणाची सेवा करीत असले तरी विभीषणाला आम्ही राज्याबाहेर घालवाल तर ते त्याला येऊन मिळतील. असे हे राजकुल आतून पोखरलेले असल्यामुळे रामाने स्वारी करताच कोलमडेल. कारण म्हटले आहे ' लज्जपि व्यसन-पदमभिसुक्तस्य कृच्छ्रवाध्यं भवति ! ' (राज्यावर शत्रूची स्वारी झाली असता

लहानशाही संकटाचा प्रतिकार करणे शक्य होत नाही.) तेव्हा खरादि राक्षसाचा अगोदरच नाश घडवून आणला पाहिजे. नंतर विभीषण कदाचित् सुग्रीवाच्या आश्रयास जाईल, पण वाली त्याची गय करणार नाही.' शूर्पणखा विचारते, 'पण रामाने परशुरामाचा पराभव केला तसा वालीचाही करून त्याला मारले तर ?' 'तर मग आम्हां सर्वांचा नाश अटळ आहे. आमच्या कुलाचा एक तन्तु विभीषण याला तरी राम राज्यलक्ष्मी देवो,' असे म्हणून मात्यवान् शूर्पणखेला मन्थरेंच्या अंगात संचार करण्यास पाठवितो.

यानंतर मुख्य प्रवेशाला सुरवात होते. वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांसह दशरथ आणि जनक प्रवेश करतात. जनक रामाच्या विजयाबद्दल दशरथाचे अभिनंदन करतो. त्यावर विश्वामित्र म्हणतात, 'हे थोर पुण्याईचे फळ आहे.' तेव्हा दशरथ उत्तर करतो—

आदित्या कुलदेवतामिव नृपा पूर्वं दिलीपादय—
स्तेजोराशिमहन्घतोपतिर्मायि भक्त्या यदाशिक्षयन् ।
पाकः श्लाघ्यतरश्च भूरितपसां सत्याशिपामाशिय—
स्तासामप्यघमेव मद्गलनिधिर्घ्नः प्रसन्नो भवान् ॥

(म. च., ४, १४)

(सूर्यवंशातले पूर्वीचे दिलीपादि नृपति यांनी तेजोराशि वसिष्ठाची जी कुलदेवतेप्रमाणे भक्तीने आराधना केली तिचा, तसेच महान्, सत्यवक्ते तपस्वी यांनी जे आशीर्वाद दिले त्याचाही अत्यंत श्लाघ्य असा परिपाक हाच की सर्व मद्गलाचे निधि असे आपण (विश्वामित्र) आम्हावर प्रसन्न झाला आहा.)

वसिष्ठही विश्वामित्राची प्रशंसा करतात. विश्वामित्र म्हणतात, 'रामाने हा विजय मिळविला यात आश्चर्य नाही कारण प्रत्यक्ष इन्द्रही ज्याचे अनेक युद्धात साहाय्य मागतो त्या दशरथाचा तो पुत्र आहे.' इतक्यात राम व जामदग्न्य प्रवेश करतात. राम जामदग्न्याला म्हणतो—

यद् ब्रह्मवाविभिरुपासितवन्धपादे
विघ्नातपोव्रतनिधो तपतां वरिष्ठे ।
बंयात्कृतस्तपयि मया विनयापचार—
स्तत् त्वं प्रसौढ भगवप्रयमञ्जलिस्ते ॥ (म. च., ४, २१)

(हे भगवन्, ब्रह्मवेद्यानीही ज्याचे पादबंधन व सेवा केली, जे आपण विद्या, तर आणि यत् याचे निधि असे तापसक्षेप्ट आहा, त्याच्याशी देवगतीमुळे मी भविनयाने वागलो त्याबद्दल मला धमा करा. मी हात जोडतो.)

या वेळी जामदग्न्याचा सर्व अहंकार जिरला होता. तो रामाला म्हणतो, 'तू या जामदग्न्याचा अपराध केलास ? नाही; तू उपकारच केलास कारण,

पुण्या ब्राह्मणजातिरन्वयगुणः श्लाघ्यं चरित्रं च मे
येनेकेन हृतान्यमूनि हरता चैतन्यसात्रामपि ।
एकः सन्नपि भूरिवोपगहनः सोऽयं त्वया प्रेयसा
वत्स ब्राह्मणवत्सलेन शमितः क्षेमाय वर्षामयः ॥

(म. च., ४, २२)

(प्रिय वत्सा, ब्राह्मणाविपयींच्या वात्सल्याने तू माझ्या अंगचा गर्वस्वी रोग—जो अनेक दोषांचे आगर होता असा—माझ्या कल्याणाकरिता नाहीसा केलास. त्या एकट्या गर्वाने माझी पवित्र ब्राह्मण जाति, थोर कुल, श्लाघ्य चरित्र, किंबहुना माझे सर्व ज्ञानही नष्ट करून टाकले होते.)'

नंतर राम जामदग्न्यास वसिष्ठविश्वामित्राकडे घेऊन जातो. जामदग्न्य विश्वा-
मित्रासहित वसिष्ठाना वंदन करून म्हणतो—

वृद्धातिक्रमसंभृतस्य महतो निर्णिक्तये पाप्मनः
प्रायश्चित्तनामादिशन्तु गुरवो रामेण वान्तस्य मे ।
प्राग्धर्मस्य भवन्त एव परमं द्रष्टार वासन्गुरो-
र्लब्ध्या ज्ञानमनेकधा प्रयत्नंमन्वादायः प्राणयन् ॥

(म. च., ४, २५)

(रामाने दमन केलेल्या मला आपणा वृद्धाचा उपमर्द केल्यामुळे प्राप्त शालेच्या महा-
पातकांचे प्रायश्चित्त आपण सांगावे. प्रारंभी आपणच धर्माने श्रेष्ठ द्रष्टे होता. आपणा
गुरुंप्राप्तून ज्ञान प्राप्त करून घेऊन मन्वादिकांनी आपल्या अनेक स्मृति रचल्या.)

त्यावर वसिष्ठ म्हणतात—अद्य नः श्रोत्रियाणां कुले जातोऽसि ।

दुर्विनीते त्वयि वयं दुःखिताः मुखिनोऽप्यथा ।

निसर्गो ह्येष वृद्धानां यत्तु ध्येयस्तथैव तत् ॥

(म. च., ४, ३८)

(आज तू आम्हा श्रोत्रियांच्या कुळात जन्मलास. तुझ्या उरामपणांने आम्हास दुःख
झाले होते. आता तू पालटलास म्हणून आम्ही सुखी झालो आहो. हा आम्हा वृद्धाचा
स्वभावच आहे. पण जे कल्याणकारक असते ते सदैव तसेच असते.)

विश्वामित्रही त्याला दुजोरा देतात. ते म्हणतात, 'रामभद्राने तुझ्या पापाचा
नाश केला आहे. प्रायश्चित्ताप्रमाणे राजद्रष्टानेही पापाचे धालून होते. आता तर
भगवान् वसिष्ठानी दशरथ राजासमोरच ते सांगितले आहे.'

त्यावर दशरथ म्हणतो—

निसर्गत पवित्रस्य किमग्न्यत्पावन तव ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यत् शुद्धिमर्हतः ॥

(म. च., ४, २७)

(तू स्वभावतः च पवित्र आहेस. तुला दुसरे काय पावन करणार ? तीर्थोदक आणि अग्नि याना दुसऱ्याकडून पावन होण्याची गरज नसते.)

हे एकूण जामदग्न्य लज्जित होतो आणि म्हणतो, ' भगवति वसुंधरे, मला तुझ्या पोटात जागा दे. '

नंतर ते सर्व एकत्र बसून गोष्टी करतात. पुढे जामदग्न्य अरण्यगमनाकरिता त्याची अनुज्ञा मागतो. तेव्हा विश्वामित्रही जावयास निघतात. ते वसिष्ठानाही आपल्या सिद्धाश्रमास भेट देण्यास आमंत्रण देतात. इतक्यात पडद्यातून सीता त्यांना बंदन करते. तव्हा ऋषि तिला पुढील आशीर्वाद देतात—

' वत्से जानकि

वोरेण ते विनयमाङ्गलिकेन पत्या

वृत्रद्रुहः प्रशमितेषु महाभयेषु ।

क्षत्रप्रकाण्डगृहिणीवहुमानपूजा—

मूर्जंस्वलामपि शची मनसा करोतु ॥ '

(म. च., ४, ३५)

(वत्से सीते, विनयाने भंगल्युक्त झालेल्या तुझ्या शूर पतीने इन्द्राचे शत्रूंपासून उत्पन्न झालेले घोर मय नाहीसे केल्यावर शची क्षत्रियश्रेष्ठाची गृहिणी म्हणून तुझी मनाने बहुमानपूर्वक पूजा करी.)

यात रामाचा रावणावरचा भावी विजय सूचित केल्या आहे. नंतर वसिष्ठ विश्वामित्र जातात. जामदग्न्यही जाताना वसिष्ठ—विश्वामित्राचे आशीर्वाद घेतो. नंतर तो रामाला म्हणतो—

यन्मया क्षत्रविच्छेदविश्राग्तेनापि धारितम् ।

तदेतदधुना धत्ते धनुः करणशून्यताम् ॥

(म. च., ४, ३७)

इध्मादिप्रयोजनमस्तु परशुः ।

पुण्यानामूययस्तटेषु सरिता ये दण्डकाया वने

भूर्यासो निवसन्ति तेषु सततं लट्कसदो राक्षसाः ।

विध्वंसाय चरन्ति तत्प्रमथने त्वस्योपयोगो भवे-
स्तंप्रत्येय सहामुर्नव धनुषा वत्सेऽधिकारः स्थितः ॥

(म. च., ४, ३८)

(मी क्षत्रियांचा उच्छेद केल्यावरही जवळ वाळगलेल्या या धनुष्याचा आता काहीच उपयोग नाही. हा परशु मात्र समिधा तोडण्याला उपयोगी पडेल.

दण्डकारण्यामध्ये पवित्र नद्याच्या तीरावर आश्रमात जे अनेक ऋषि राहतात त्यांचा वध करण्याकरिता लक्ष्मण राक्षस येतात. त्यांच्या नाशाकरिता याचा उपयोग होईल. आता हे धनुष्य धारण करण्याचा आणि राक्षसनिर्दालनाचा अधिकार, वत्सा, तुझा आहे.)

जे ऐकून रामाच्या मनात विचार येतो की आपण कोणत्या तरी उपायाने दंडकारण्यात जावे. तो म्हणतो, 'गुरुजनाने माझ्यावर प्रेम असल्याने हे कसे घडावे ? परशुरामाने आता शस्त्रत्याग केला आहे आणि मी परतंत्र आहे. तेव्हा राक्षस तेथून तपस्व्यांना काढून लावतील.'

इतक्यात पडद्यातून लक्ष्मण सागतो, 'रामा, आमची मध्यम माता कैकेयी हिची प्रियसखी मन्थरा अयोध्येतून तुम्हाला भेटण्यास आली आहे.' नंतर शूर्पणखेने आविष्ट झालेली मन्थरा प्रवेश करून रामाला म्हणते, 'तुझ्या मध्यम मातेने तुला आर्लिगन देऊन ही आज्ञा केली आहे - पूर्वी महाराजानी मला दोन वर देण्याचे वचन दिले होते. त्यासंबंधी माझी विज्ञापना त्यांना कळव.' असे म्हणून ती एक लेख देते. तो लेख लक्ष्मण पुढीलप्रमाणे वाचतो-

अस्त्रेकेन वरेण वत्सभरतो भोक्ताधिराज्यश्रियः
यास्वन्येन विहाय कालहरणं रामो वने दण्डकाम् ।
तस्यां चौरधरश्चतुर्दशतमास्तिष्ठत्यसौ त पुनः
सीतालक्ष्मणमात्रकात्परिजनादन्यो न चानुव्रजेत् ॥

(म. च., ४, ४१)

(एका वराने भरताला तुमचे साम्राज्य मिळावे दुसऱ्या वराने लागलीच रामाने दण्डकारण्यात जावे. तेथे वल्कले धारण करून त्याने चौदा वर्षे राहावे आणि सीता व लक्ष्मण याशिवाय दुसऱ्या कोणीही त्याच्या धरोबर जाऊ नये.)

रामाला पाहिजे होते तेच घडून येते. मन्थरा निघून गेल्यावर मातुल युधाजित् आणि भरत प्रवेश करतात आणि रामाला राज्याभिषेक करावा ही प्रजाजनाची इच्छा दशरथाला कळवतात. बसिष्ठ आणि विश्वामिन येथे नाहीत, ही अडचण दशरथाने मांडताच जनक म्हणतो, 'भगवान् वामदेव येथे आहेतच. बसिष्ठविश्वामिनाच्या

प्रश्चात् चागले कृत्य केल्यास त्यांना ते आवडेलच.' तेव्हा दशरथ जामदग्न्यविजयो-
त्सवाबरोबरच राज्याभिषेकोत्सव व्हावा अशी आज्ञा करतो. 'अशा प्रसंगी ज्याला जे
पाहिजे ते त्याला द्यावे' असे दशरथाने म्हणताच राम पुढे होऊन, 'बाबा, माझी मध्यम
माता जे दोन वर मागत आहे ते तिला द्यावे' अशी विनंती करतो. त्याला दशरथाने
संमति देताच तो कैकेयीचे मागील दोन वराविषयीचे पत्र वाचून दाखवितो. ते एकत्राच
दशरथ व जनक मूर्च्छित होतात. युधाजित् खिन्न होऊन म्हणतो—

पतिमृत्योर्वक्ष्ये व्रजति वनभेतत्सुतयुग
बधूटी रक्षोभ्यो बलिखि वराकी प्रणिहिता ।
निरालम्बो लोकः कुलमयशसा तच्च निहतं
स्वमुमे दौरात्म्य जगदविकल विबलवयति ॥

(म. च., ४, ५३)

(पति मृत्युमुखात जातो आहे. हे दोन पुत्र वनाला चालले आहेत. विचारी ही लहान
सून राक्षसाना बलिप्रमाणे दिली जात आहे. लोक निराधार झाले आहेत. आमच्या
कुलाला बद्धा लागला आहे. माझ्या बहिणीच्या या दुष्टपणामुळे सर्व जग विबल
झाले आहे.)

शेवटी युधाजित् शरमङ्ग ऋषींनी दिलेल्या पाटुका भरताला देण्याविषयी रामाला
विनंती करतो. रामाने तसे केल्यावर भरत त्या शिरसावय करून म्हणतो, 'आपण
परत याल तोपयेंत मी जटा धारण करून व आपल्या पाटुकाना अभिषेक करून पृथ्वीचे
पालन करीन.'

नंतर दशरथ सावध झाल्यावर जनक आणि भरत त्याला घेऊन जातात. तेव्हा
युधाजित् रामाबरोबर तपोवनास जाण्याकरिता निघालेल्या अयोध्यावासी जनांचे
येणेप्रमाणे वर्णन करतो—

स्कन्धारोपितपत्रपात्रनिचयाः स्वर्वाजिपेयाजितं—
शुद्धं च रमितु तवाकंकिरणानेते महाब्राह्मणाः ।
साकेताः सह मंथिलं रनुपतत्पत्नीगृहीताग्नयः
प्राक्प्रस्थापितहोमधेनव इमे धावन्ति वृद्धा अपि ॥

(म. च., ४, ५८)

(हे अयोध्यावासी महाब्राह्मण, वृद्ध असले तरीही मिथिलेतील ब्राह्मणांसह ताद्याच
यज्ञाचे घेऊन वाजराय यज्ञात मिळालेली छत्रे तुजकरिता—मुला सूर्यकिरणाचा ताप
होऊ नये म्हणून—घेऊन आणि आरत्या होमधेनु पुढे घालून धावत चालले आहेत.
त्यांच्या मागून त्यांच्या पत्नी गृह्याग्नि घेऊन जात आहेत.)

हे सर्वच वर्णन अनुचित आहे. ते 'वाल्मीकिरामायणा'तून घेतले आहे.' तथे ते उचित आहे. कारण राम अयोध्येतून वनास निघाला होता. साकेताचे (अयोध्येचे) ब्राह्मण मिथिलेत आपल्या पत्नी व गृह्याग्नीसह आले कसे आणि त्यांना वनगमनाची चार्ता लागलीच समजली कशी ? येथे भवभूतीने कथानकाचा घोटाळा केला आहे.

नंतर युधाजिताला परत पाठवून राम लक्ष्मण व सीता यांसह वनास जावयास निघतो. तेव्हा लक्ष्मण म्हणतो, 'शृंगवेरपुरी राहणाऱ्या गुह्याने विराभ राक्षसाने त्या प्रदेशापर्यंत धुमाकूळ माडल्याचे आपणाला सांगितले आहे.' तेव्हा राम उत्तर करतो-

दुष्ट विराधाला मारण्यासाठी प्रयागाजवळच्या मन्दाकिनी नदीने वेष्टिलेल्या चित्रकूटाला आपण जाऊ आणि नंतर

मुनिभिरुपजुष्टतीर्था रक्षांसि निहृत्थ दण्डकां प्राप्य ।

सनिहितगृध्रराज क्रमेण यामो जनस्थानम् ॥ (म. च., ४, ६१)

(ऋषि जेथील तीर्थ क्षेत्रात राहत आहेत अशा दण्डकारण्यात जाऊन, राक्षसांचा संहार करून, नंतर आपण क्रमाने जिये गृध्रराज राहतो त्या स्थानाजवळच्या जनस्थानाला पोचू.) (अंक ४)

या अंकामध्ये भवभूतीने मूळ कथानकात अनेक फरक केले आहेत. रामादिकांचा विवाह मिथिलेत झाला असल्यास त्याकरिता कंकेयी आदिकरून दशरथाच्या राण्या आल्या नाहीत, हे विलक्षण वाटते. तसेच, रामाला यौवराज्याभिषेक करण्याचे ठरले ते तो अयोध्येत परत गेल्यावर काही काळाने. त्यावेळी तेथे भरत नव्हता. तो मानुषगृही गेला होता. स्वतः भवभूतीनेही 'उत्तररामचरिता'त तसेच म्हटले आहे. उत्तररामचरितातील

जीवत्सु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिश्चिन्त्यमानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥

हा श्लोक (१, १९) पाहा. पण कंकेयीला दोषमुक्त करण्याकरिता भवभूतीने राज्याभिषेकाची सूचना भरत आणि युधाजित् यांच्याकडून आल्याचे दाखविले आहे. मन्यरंनेही कंकेयीकरिता हे वर मागितले ते तिच्या अंगात शूर्पणखेचा सचार झाला होता म्हणून. तसेच त्याच्या बुडाशी माल्यवानाचे कारस्थान होते, हेही भवभूतीने कविले आहे. रामाला राज्याभिषेक करावयाचा तो दशरथाच्या राजधानीतच करणे योग्य होते. तो वसिष्ठाच्या अनुपस्थितीत मिथिलेत गडबडीने करण्याचं प्रयोजन काय

१. वाल्मीकिरामायण (निकित्सक आवृत्ति), अयोध्याकाण्ड, ४०, १९-२१.

हे भवभूतीने सांगितले नाही. रामाच्या मिथिलेतोल राज्याभिषेकास बसिष्ठाचा विरोध येईल असे वाटून त्यांना बिम्बामित्राबरोबर सिद्धाश्रमास पाठविलेले दिसते. तरीही राम सीतालक्ष्मणासह वनाला जावयास निघाला तो निमिषार्धात ही वार्ता सर्वत्र पसरून अयोध्येतील ब्राह्मण आपले गृह्याग्नि धेऊन आणि होमधेनूंना पुढे घालून त्याच्या पुढे धावत चाललेही ! हे सर्व फरक रामायणाच्या कथेत करताना भवभूतीने विवेक दाखविला नाही, असे म्हणणे भाग आहे. त्याला सविधानक-रचनेची कला अजून नीट अवगत शाली नव्हती हे उघड आहे.

मातृवयानाचे राजकारणही असेच अपरिपक्व आहे. आपण काय काय उपाय योजणार याची सविस्तर माहिती तो अगोदरच देतो; तसेच ते फसले तर काय करावयांचे हेही सांगून ठेवतो. त्यामुळे प्रेक्षकांचे कुतूहल नष्ट होते. खऱ्या मुत्सद्याच्या युक्त्या त्याच्या परिणामावरून अनुमानावयाच्या असतात. 'फलानुभवाः प्रारम्भाः' असे त्याच वर्णन कालिदासाने केले आहे. या बाबतीत 'मुद्राराक्षस'तील राक्षस व चाणक्य यांची कारस्थाने पाहावी. त्याच्या पासंगास मातृवयान् पुरणार नाही.

पाचव्या अंकाच्या आरंभी एक विष्कम्भक आहे. भड्डांचे दोन पुत्र संघाति व जटायु अस होते. एकदा जटायूने सूर्यमंटलापर्यंत उडण्याचा अविचार केला. तेव्हा त्याच्या पत्नाना इजा पोचू नये म्हणून रुंदादीने त्यावर आपल्या पंजाचे आवरण घातले. पण त्यामुळे त्यांचे द्रोणही पत्र जळून गेले. तेव्हापासून तो दक्षिणेत मलय पर्वताच्या गुहेत राहत असे. तेथे जटायु त्याला भेटण्यास येई. अशा एका भेटीत जटायु त्याला राम पंचवटीत यज्ञ राहिल्याचा वृत्त सांगतो. तो म्हणतो, 'अगस्त्याने सांगितल्याप्रमाणे जनस्थानात गोदावरीच्या तीरी पंचवटीत राम सीतालक्ष्मणासह राहत असता त्याच्यावर मोहित होऊन दूर्पणगता त्याच्याकडे आली. पण लक्ष्मणाने तिचे कान, नाक आणि ओंठ कापून रावणाच्या तिरस्काराना प्रशस्तीलेखन जणू काय तिच्यावर लिहिले. त्याचा मूड धण्याक रिता चौदा हजार आणि चौदा राक्षस दूषण, वर आणि त्रिशिरा या आत्मत्या नेत्यांसह रामावर चालून आले, पण रामाने एकद्वयाने त्या सर्वांना छेदार केला. ते पंचवत्यावर 'आता रावण याचा वचन काढल्याशिवाय राहणार नाही. तेव्हा नू राम, लक्ष्मण व सीता यांच्यासमूह धनभरही दूर राहू नये' असे उपाय जटायूस सांगतो. नंतर जटायु ठेवून उडून आकाशनागाने पंचवटीस येतो, वीच त्याला गालील दृश्य दिसते.

दूर द्रुतश्चित्रमृगेण रामस्तया विद्या गच्छति लक्ष्मणोऽपि ।

ततः परिघ्राडुटन प्रविष्टो विविक्तस्त्वो दक्षकण्ठरोऽयम् ॥

(आश्चर्यकारक अशा सुवर्णमृगाने रामाला पर्णकुटीप्राप्त करून देऊन दूर नेले आहे. त्याच दिशेने लक्ष्मणही जात आहे. इतक्यात संन्याशाच्या रूपाने हा एकटाच रावण तेथे प्रवेश करीत आहे.)

इतक्यात सहस्राधिक पिशाचमुख खंबर जोडलेल्या रथात सतिल्या घालून दृष्ट रावण कोठे तरी जात आहे असे जटायूला दिसते. तेव्हा तो त्याला युद्धाचे आव्हान देतो. येथे विष्कम्भक संपतो.

मुख्य प्रवेशात राम व लक्ष्मण सीताहरणाबद्दल शोक करताना दिसतात. शोकसंतप्त राम शिन्न होऊन म्हणतो—

यंगुप्तान्वकुतोभयानि भुवनान्यासमहाभोवव-
स्ते सूर्यान्वयकेतवो नृपतयः पूर्वं तिरस्कारिताः ।
कल्पान्तेष्वपि यः स्थिरः स गमित. साधुजंटासुदिवं
पत्नीं हारयता वने यदकृत लोकंः कृत तन्मया ॥

(म. च., ५, २३)

(ज्यानी रक्षण केल्यामुळे सर्व भुवने निर्धास्त असत त्या सूर्यवंशात उत्पन्न झालेल्या महातेजस्वी पूर्वजाना मी काळोखी फासली. प्रलयकालीही जो सुखरूप असे अशा साधु जटायूला परलोकी पाठविले. पत्नीला अरण्यामध्ये दुसऱ्याला नेऊ दिले. जे इतरांनी केले नाही ते मी केले आहे !)

त्यावर लक्ष्मण म्हणतो, ' तात जटायूची ती अखेरची अवस्था अजून माझ्या डोळ्यासमोर आहे. खालील उद्गार काढून त्यानी आपला प्राण सोडला—

यामोपधिर्मवापुष्मन्विचिनोपि वने वने ।
सा सीता यम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥

(बाळा, वनावनामध्ये जिचा औपधीमारग्न शोध तू करीत आहेस ती सीता तसेच माझे प्राणही रावणाने हरण केले.)

हा श्लोक प्रायः याच शब्दात वाल्मीकिरामायणात आला आहे.

राम व लक्ष्मण जनस्थानातून पुढे दंडकारण्याच्या पश्चिम भागात जातात, तेथे मतझाश्रमात राहणाऱ्या वण रामाच्या शोधात असलेल्या श्रमणा नामक सिद्धा शबरी तापसीची आपणाला वरंधा राक्षसापासून वाचविण्यासाठी केलेली आर्त विनवणी त्यांना ऐकू येते. तेव्हा राम त्याच्या नाशार्थ लक्ष्मणाला पाठवतो. लक्ष्मण त्याला ठार मारून श्रमणेला बेऊन येतो. ती बिभीषणाचे पत्र रामाला देते. राम बिभीषणाला लंकेचे राज्य देऊ, असे सूचित करतो. तेव्हा ' रावण सीतेला नेत असता तिने अपणास अनसूयेने

दिलेले आणि त्यावर तिचे नाव असलेले उत्तरीय खाली टाकले आणि ते ऋष्यमूक पर्वतावर वास्तव्य करणाऱ्या सुग्रीव, विभीषण, हनुमान् इत्यादि राममक्तानी घेतले आहे' असे श्रमणा रामलक्ष्मणाना सांगते. नंतर लक्ष्मणाने ठार केलेल्या दनु कबन्ध राक्षसाच्या चित्तेचे किळसवाणे वर्णन आले आहे. त्या चित्तेतून उत्पन्न होऊन एक दिव्य पुरुष रामाला म्हणतो -

दनुर्नाम धियः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः ।

इन्द्रास्त्रकृतकाबन्धः पूतोऽस्मि भवदाश्रयात् ॥

(उ. च., ५, ३४)

(मी श्रीनामक अप्सरेचा दनु नामक पुत्र आहे. शापामुळे मी राक्षस झालो आणि इन्द्राच्या अस्त्राने माझे हातपाय तोडल्यामुळे मी कबन्ध झालो. आपल्या आश्रयाने मी पावन झालो आहे.)

हाही श्लोक अगदी याच घट्यात 'वाल्मीकिरामायणा'त (४,४,१२) आला आहे.

पुढे तो सांगतो, 'माल्यवानाच्या चिथावणीवरून तुमचा घात करण्यासाठी मी हे अरण्य उद्ध्वस्त कले होते. आता त्याने वालीला तुमच्या घाताकरिता उद्युक्त केले आहे आणि वालीनेही ते काम रावणाच्या मंत्रीलातर पत्करले आहे.' तेव्हा राम म्हणतो—

नंतादशः सुहृत्कार्ये माध्यस्थ्यमवलम्बते ।

ममाप्यस्मिन्महावीरे सोत्कण्ठमिव मानसम् ॥

(म. च., ५, ३६)

(वालीसारख्या महावीर आपल्या मित्राच्या कार्यात तटस्थ राहत नाही. मलाही त्याला भेटण्याची उत्सुकता आहे.)

हे एकूण इतर सर्व म्हणतात, 'रामाशिवाय इतर कोणाच्या तांडून असे उद्गार निचवील ?' पुढे जातात ते त्यांना वालीने ठार केलेल्या दुन्दुभि राक्षसाच्या अस्त्राच्या पर्वताने आपल्या मार्गात अडथळा आणल्याचे दिसते. तेव्हा राम आपल्या पायाच्या अंगठ्याने तो अस्थिपर्वत विन्ध्यपर्वतापलीकडे फेकून देतो. पुढे त्यांना ऋष्यमूक व पद्मा यांचा प्रदंश लागतो. त्यातील निहंराच्या व अरण्याच्या वर्णनाचे दोन श्लोक (५, ६० आणि ४१) 'उत्तररामचरिता'तही दण्डकारण्याच्या वर्णनात आले आहेत. कदाचित् ते भवभूतीने या नाटकात मागाहून घातले असतील.

त्या वेळी पावसाळ्यांना आरंभ होत असल्यामुळे रामाला रीतेच्या विरहाने दुःख असणं होऊन त्याच्या शंभूचात अशु उभे राहतात आणि तो धनुष्याचा आधार घेऊन उभा राहतो. तो म्हणतो,

स्थितमुपनतजृम्भागर्भविम्बं: कदम्बं.

कृतमविकलकण्ठंस्ताण्डव नीलकण्ठं: ।

उपरिविघटमानेप्रौढतापिच्छनील.

अथति शिखरमन्त्रेर्नूतनरतोपचाह' ॥ (म. च., ५, ४२)

(या कदम्ब वृक्षाची फुले नुकतीच फुलू लागली आहेत. मधुर स्वराचे मोर नाचत आहेत. आणि फुललेल्या तमाल पुष्पप्रमाणे नीलवर्ण नूतन मेष गिरिशिखराचा आश्रय घेत आहे.)

रामाची ही अवस्था पाहून त्याचे मन दुसऱ्या गोष्टीकडे वळेल तर बरे, असे विचार लक्ष्मणाच्या मनात येतात. तोच पडद्यात वालीचे माल्यवानाला उद्देशून खालील शब्द ऐकू येतात —

‘मामा, मामा, मागे फिरा. तुमच्या आशेने मी तसे करणे अयोग्य असले तरीही रामासारख्या सज्जनाचा वध करीन. तुम्ही माझा मित्राचे (रावणाचे) वडील नातल्या आहा, तेव्हा माझेही तसेच आहा. ’ तो वाली आहे असे श्रमणा त्यांना सांगते आणि त्याचे पुढील वर्णन करत—

विभ्राणश्चाहचामीकरकमलमयं दाम दत्तं मघोना

पिङ्गोनाङ्गणेन संध्याच्छरित इव महानम्बुवाहस्तडित्वान् ।

उत्पाताविद्धमूर्तदंघदुपरि गिरेर्गिरिकाटगरम लक्ष्मी-

मन्तः सीमन्तरेखाविव विपति जयादिन्द्रसूनुस्तनोति ॥

(म. च., ५, ४४)

(याने इंद्राने दिलेली सुंदर सुवर्ण कमलाची माळ धारण केली आहे, सर्वांग पिण्ड असल्यामुळे हा संध्याकाळच्या प्रकाशाने लाल झालेल्या, विदुल्लतेने युक्त अशा विशाल मेघासारखा दिसत आहे. ज्यालाती वेधित अशा पर्वताच्या गेलने युक्त असलेल्या पठाराची शोभा धारण करणारा हा वाली वेगाने येत असता जणू काय आकाशाची सीमन्तरेखाच भासत आहे.)

नंतर वाली प्रवेश करतो. त्याला रामाशी कलह करणे आवडत नाही. तो म्हणतो, ‘ लोकांच्या आग्रहाला बळी पडले म्हणजे मनुष्य मोठ्या अयोग्य वर्तनाच्या खड्ड्यात पडतो. पाहा, या मात्यवानाने मी रावणाला वचन दिलेल्या मैत्रीची आटवण देऊन या रामाला ठार करण्याचे काम माझ्यावर टाकले आहे. आज सकाळपासून माझ्या पाठीमागे लागून त्याने मला किष्किन्धेनून वाहेर काढले तेव्हाच त्याने माझा पिच्छा सोडला. अरेरे, ही फारच वाईट गोष्ट झाली !

दौरात्म्यादरिनिनिजाजंबञ्चो मायाविभवंञ्चिते
 धर्मात्मन्यतिथौ निररागसि जगत्पूज्ये गृहानागते ।
 एतस्मिन्नुचितं न नाम विहितं वाचाऽपि नोक्तं प्रियं
 धिक् पापेन मया रिपाविव क्व बद्धो वधायोद्यमः ॥

(म. च., ५, ४६)

(दुष्टपणामुळे मायावी शूनूनी फसविलेला, सरळ स्वभावान्ना, निरपराधी, धर्मात्मा व सर्व जगाला पूज्य असा हा राम माझ्या घरी आला असता मी त्याच्याशी योग्य रीतीने वागलो नाही, त्याच्याशी चार गोष्ट शब्दही बोललो नाही, उलट पापी असा मी याचा शत्रूप्रमाणे वध करण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मला धिक्कार असो!)

येथे भवभूतिप्रणीत प्रस्तुत नाटकाचा भाग संपतो. यानंतरचा भाग भवभूतीचा नसल्यामुळे तो पुढे थोडक्यात देऊ. पण त्याच्या पूर्वी या अंकातील संविधानकाची समीक्षा केली पाहिजे. रामचरित्रातील एखादा विशिष्ट प्रसंग घेऊन त्यावर नाटक रचण्याऐवजी त्याच्या पूर्वचरित्रातील सर्वच प्रसंग भवभूतीने प्रस्तुत नाटकात घेतले असल्यामुळे त्यात नाटकात आवश्यक असलेले कार्यक्य (unity of action) साधले नाही. कवंधाने श्रमणेला पकडणे आणि बालीने रामाशी युद्ध करणे ही दोन्ही मास्यवानाच्या विधावणीवरून झाली असे दाखवून कवीने या प्रसंगापुरते कार्यक्य साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण इतर अनेक प्रसंग त्याला आरंभीच्या विष्कमकात जटायूच्या तोंडून वर्णाचे लागले आहेत. तसेच एकाच अंकात पंचवटीरासून किष्किवे-पर्यंतचा प्रदेश रामलक्ष्मणानी आक्रमित आणि त्या प्रवासात कवंधवध, बालीयुद्ध इत्यादि घटना घडल्या असे दाखवावे लागले आहे. यात सस्कृत नाटकात सामान्यतः आदळणारे स्थलक्यही (unity of place) साधले नाही.

रामचरित्रात आश्वेनकांना अनुचित वाटणाऱ्या घटना दोन. पहिली पंचवटीत राम चित्रमृगाचे रूप धारण करणाऱ्या मारीचाच्या मागे लागून दूरवर गेला असता त्या राक्षसाच्या आर्त हाकिने फसून रीतिने लक्ष्मणाला वाक्ताडन करणे, आणि दुसरी बाली आणि मुषीव यांचे युद्ध चालू असता रामाने वृक्षाभाडून बाण मारून बालीला घायाळ करणे. यांची पहिलीचा निर्देश भवभूतीने सीताहरणाचा प्रसंग जटायूच्या मुखातून वर्णन करून टाकला आहे. दुसरी घटना तो कधी वर्णन करणार होता हे समजण्यास साधन नाही. तथापि त्याने केलेल्या बालीच्या वर्णनावरून रामाने त्याच्याशी धर्मयुद्ध करूनच त्याला ठार केले, असे दाखविण्याचा भवभूतीचा उद्देश असावा असे वाटते. 'महावीर-चरिता'चा राहिलेला भाग लिहिणाऱ्या दोन्ही कवींनी तसेच दाखविले आहे. हे पुढे दिसेल.

हा राहिलेला भाग उत्तर आणि दक्षिण भारतात दोन निरनिराळ्या कवींनी लिहून नाटक पुरे केले आहे. उत्तरेतोल प्रचलित भाग कविश्रेष्ठ विनायकाने लिहिला होता. पाचव्या अंकातील ४६ व्या श्लोकापासून त्या अंकाच्या समाप्तीपर्यंतचा भाग आपलीही एका तिसऱ्या पाठात उपलब्ध झाला आहे. हा तिसरा पाठ कोणी रचला याच्याविषयी विद्वानांनी भिन्न भिन्न मते व्यक्त केली आहेत. पण तो पाठ भवभूतीचा नव्हे हे सर्वांनाच मान्य असल्यामुळे त्या वादात येथे शिरण्याची जरूरी नाही. 'तोडरमल्लानी आपल्या चिकित्सक आवृत्तीत दिलेल्या आणि टी. आर. रत्नम् पेय्यर आणि रंगाचार्य यांच्या आवृत्तीच्या परिशिष्टात 'सर्वतः प्रचलितः पाठः' (उत्तर-भारतात सर्वत्र प्रचलित असलेला पाठ) या शब्दांनी वर्णिलेला पाठच घेऊन पुढील भागाचा खालील सारांश दिला आहे—

उत्तर भारतात प्रचलित असलेला पाठ

राम व वाली याची गाठ पडल्यावर दोघानाही परस्पराविषयी आदर वाटतो. वाली रामाला युद्धाचे आव्हान देतो, पण वाली शस्त्रहीन असता सशस्त्र आपण त्याच्याशी युद्ध करावे हे योग्य नाही असे रामाला वाटते. पण वाली म्हणतो, 'आम्ही वानर शस्त्रांनी विजय प्राप्त करीत नसतो. तुम्हा आम्रहून असेल तर आमने शस्त्र हे पर्वत. चल आपण युद्धाला योग्य अशा ठिकाणी जाऊ.'

नंतर त्याचे युद्ध इतरत्र होते. वालीचा स्वर आणि रामाच्या धनुष्याचा टणत्कार ऐकून विभीषण, सुग्रीव व इतर वानर तेथे येतात. इतक्यात श्रमणा म्हणते, 'हा पहा रामाचा बाण वालीचे शरीर, दुन्दुभि राक्षसाच्या अस्थीचा समूह, सात तालवृक्ष, पर्वत आणि पृथ्वीतल याचा भेद करून पुनः रामाच्या माल्यात परत आला आहे. नंतर वाली आपल्या कृत्याबद्दल रामाची क्षमा मागून सुग्रीव व विभीषण याना रामाशी सख्य करण्याविषयी सांगतो आणि सर्व वानराना पुढील युद्धात शौर्याने लढण्याचा आदेश देऊन स्वतःला कटेलोट करून घेण्याकरिता योग्य ठिकाणी नेण्याचा आदेश देतो. (अंक ५)

सहाव्या अंकाच्या आरंभी आपल्या सर्व योजना निष्फळ झालेल्या पाहून भिन्न झालेला माल्यवान् प्रवेश करतो. त्रिजटेकडून त्याला लंकादहनाची वार्ता कळते. अद्यापि रावण सीतेचा नाद सोडत नाही म्हणून त्याची राणी मंदोदरी त्याला उपदेशाच्या चार

१. तोडरमल्ल याना मात्र हा पाठ भवभूतीनेच रचला असावा असे वाटते. महावीरचरिताची प्रस्तावना, पृ. ८. मुशीलकुमार दे याना हे मत मान्य नाही. इ. अं., पृ. ५९, पृ. १६.

२. पूर्वोक्त, पृ. ५९, पृ. १६.

गोष्ठी सागण्याकरिता गेल्याचेही त्याला विजयटेकरून कळते. या विष्कंमकानंतरच्या मुख्य प्रवेशात मन्दोदरी रावणाला 'वानरांनी समुद्रावर दगडाचा पूल बांधला आहे व ते दगड पाण्यावर तरंगत आहेत,' असे सांगते, पण ते त्याला खरे वाटत नाही. इतक्यात त्याचा प्रहस्त नामक सेनापति येऊन रामाचा अंगद नामक दूत आल्याचे सांगतो. रावणाला अंगदाच्या स्पष्टोक्तीचा क्रोध येऊन तो त्याला शासन करण्याकरिता प्रहस्ताला आज्ञा करतो, पण अंगद तेथून उडी मारून नाहीसा होतो. नंतर रावण सेनापतीला आपले राक्षस सैन्य सज्ज करून वानरावर पाठविण्याची आज्ञा करतो आणि मन्दोदरीला आत जाण्यास सांगून स्वतः युद्धाकरिता निवतो.

नंतर इंद्र आपला सारथी मातलि याच्या बरोबर रथात बसून युद्ध पाहण्याकरिता येतो. कुबेरही गन्धर्वराज चित्ररथाला युद्धाची वार्ता आणण्यास पाठवतो. रावण रथात बसून रामाबरोबर युद्ध करण्यास आला आहे पण राम पाठचारी आहे हे पाहताच इंद्र मातलीला रामाकडे आपला रथ नेण्यास सांगतो. त्याच्या चित्ररथाशी झालेल्या भाषणात युद्धातील विविध घटनेचे वर्णन येते. शेवटी राम रावणाचा आणि लक्ष्मण इन्द्रजिताचा शिरच्छेद करतात आणि त्याबरोबर त्याच्यावर आकाशातून पुष्पवृष्टि होते. (अंक ६)

सातव्या अंकाच्या आरंभी रावणबधामुळे शोक करणारी लंकेची अधिदेवता आणि कुबेराने रामाला पुष्पक विमान देण्यासाठी पाठविलेली आपल्या अलकानगरीची अधिदेवता याचा प्रवेश वाटला आहे. अलका लंकेचे सात्वत करते. पुढे त्याच्या भाषणावरून सीतेची अग्निशुद्धि आणि विभीषणाचा राज्याभिषेक होऊन विभीषण अयोध्येस जाण्याकरिता रामाकडे पुष्पक विमान घेऊन चालल्याचे कळते.

या विष्कंमकानंतरच्या मुख्य प्रवेशात राम, लक्ष्मण, सीता, विभीषण आणि सुग्रीव विमानाने लंकेतून अयोध्येला जाताना सेतु, कावेरी नदी, अगस्त्याश्रम, पन्नाप्रदेश, जटायूचे निधनस्थळ, सह्याद्रि, मेरु, गन्धमादन इत्यादिकांचे वर्णन करतात. या वर्णनात पन्नापरिक्षरात लक्ष्मणाने पाषाणे अस्पर्शाची राशि उडविल्याचा उल्लेख आहे तो या नाटकाच्या पाचव्या अंकातील रामाने ते कृत्य केल्याच्या वर्णनाच्या विरुद्ध आहे. या प्रमाणावरूनही या भागाचा कर्ता भवभूतीतून मिला होता हे सिद्ध होते.

दिश्वामित्राच्या आश्रमाजवळ आल्यावर त्याच्याविषयाच्या आदराने राम विमानातून उतरून इच्छित्री, पण दिश्वामित्राच त्याला तसेच पुढे जाण्यास सांगतात. पुढे रामादिक येत आहेत अशी वार्ता हनुमानाकडून समजताच भरत व शत्रुघ्न त्याच्या स्वागताकरिता सैन्यासह सामोरं जातात. बसिष्ठ ऋषिही दशरथाच्या राण्या व भरुधती यासह त्यांना येऊन भेटतात. रामाच्या अभिषेकाकरिता शिष्यासह दिश्वामित्राही येतात. रामाने अभिषेक होतो आणि भरतक्याने नाटक समाप्त होते.

दक्षिण भारतात प्रचलित असलेला पाठ

दक्षिण भारतात प्रचलित असलेला पाचव्या अंकातील ४६ व्या श्लोकापासून सातव्या अंकाअखेरचा पाठ धरील पाठाहून अत्यंत भिन्न आहे. तो कोणा सुप्रसिद्ध कवीने रचला होता असा काही हस्तलिखितात उल्लेख आढळतो. डॉ. सुशीलकुमार दे यानी दाखविल्याप्रमाणे हा सुप्रसिद्ध 'प्रबोधचन्द्रोदया' वरील 'प्रौढप्रकाश' नामक टीकेचा आणि 'अभिनवपडशीति' नामक आशीचविषयक ग्रंथावरील 'धर्मप्रदीपिका' टीकेचा तन्नामक कर्ता असावा. या दोन्ही टीकात तसेच 'महावीरचरिता'च्या म्हेमूर येथील हस्तलिखितात तो पोल्सर वंशात जन्मला होता आणि त्याचा पिता बंक्रदेश आणि माता बंक्रदावा होती अशी त्याच्याविषयी समान माहिती दिलेली आढळते. आता या पाठाचा सारांश देऊ.

रामाशी युद्ध करावे लागणार या कल्पनेने वालीच्या मनात काहूर माजते. रामासारख्या भगवान् विष्णूच्या अवताराशी युद्ध करावे तर आपला अधःपात होईल, न करावे तर अपकीर्ति होईल, अशी त्याच्यापुढे 'उमयतःपाशा रञ्जू'चे बंधन दिसून तो संमुग्ध होतो. शेवटी 'मी तुल्यबल योद्धयाशीच युद्ध करतो, तेव्हा तू आपले सामर्थ्य दाखव; मग मी तुझ्याशी लढेन' असे रामाला म्हणण्याचे तो ठरवतो. रामाला ती अट ऐकून क्रोध येतो. तेव्हा वाली त्याची श्रमा मागतो आणि ते दोघे युद्धाकरिता संग्राममूमीला जाऊत. (अंक ५)

सहाव्या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कंमकात संपाति आणि हनुमान् हे दोघेही वालीच्या शोधार्थ निघालेले दिसतात. नंतरच्या मुख्य प्रवेशात वालीबरोबर युद्ध करण्याकरिता धनुष्यावर लावलेला बाण व्यर्थ होऊ नये म्हणून राम जवळच्या वृक्षराईत दिसणाऱ्या हरिणावर तो सोडतो वीं तो मृगरूपधारी वाली होता असे कळते. त्याला दिव्य रूपाची प्राप्ति होऊन तो येऊन रामाचा जयजयकार करतो. आणि सागतो की 'मी पूर्वी वृन्दुभि राक्षसाला मारून त्याचा देह मत्तग ऋषीच्या आश्रमाच्या परिसरात फेकून दिल्या होता. तेव्हा त्यांनी मला वीरधर्माच्या विरुद्ध असे हरिणरूपाने मरण येईल असा शाप दिला होता.' नंतर तो दिव्य पुरुष गेल्यावर राम लक्ष्मणाला सुमी-याच्या छात्रनाकरिता किष्किधेला पाठवतो व स्वतः ऋष्यमूक पर्वतावर वर्षाकालाचे चार महिने काढतो. तेथे अगस्त्य ऋषि त्याला भेटावयास येतात ते रामाला दिव्य दृष्टि देऊन लंकेत रावण व मात्स्यवान् याचे काय कारस्थान चालते ते समझ दाखवितात. (अंक ६).

सातव्या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कंमकात आनंदित झालेले इन्द्र व दशरथ हे विमानाने अयोध्येत येतात. त्याच्या भाषणावरून रामाने रावणाला मारून त्याचे राज्य

बिभीष्णाला दिले, नंतर सीताशुद्धि झाली आणि रामादि सर्व अयोध्येस आले असून रामचंद्राचा पद्मभिषेकोत्सव होणार आहे तो पाहण्यास ते स्वर्गातून आले आहेत असे कळते. ते रामाचा अभिषेक पाहतात आणि तितक्यात भगवान् शंकर ब्रह्मदेवासह विकडेच येत असलेले पाहून त्यांना सामोरे जातात.

यानंतरच्या मुख्य प्रवेशात राज्याभिषेक केल्या सपरिवार राम, सीता, वसिष्ठ आणि विश्वामित्र येतात. वसिष्ठ आणि विश्वामित्र रामाला आशीर्वाद देतात. नंतर ब्रह्मदेवासहित भगवान् शंकर, इन्द्र आणि दशरथ प्रवेश करतात. भगवान् शंकर रामाने सर्व जगाचा उपद्रव नाहीसा केला याबद्दल संतोष व्यक्त करतात. 'आता जगाचे पालन करण्याचा अधिकार तुला प्राप्त झाला आहे. तेव्हा वसिष्ठ आणि विश्वामित्र सांगतील त्या मार्गाने तू जावे' असे ते रामाला सांगतात. इन्द्रही रामाला 'राजसूय व अश्वमेध यज्ञ करून आम्हाला आनंदित कर' असे म्हणतो. दशरथही म्हणतो, 'तू अरण्यात गेल्यास तेव्हा मला स्वर्गातही स्वारस्य वाटत नव्हते. तू आता परत आल्यास तेव्हा माझ्या मनात आनंदाचे इतके भरते आहे आहे की त्यापुढे मला मोघही नीरस वाटू लागला आहे.' नंतर शंकरादि देव व दशरथ जातात आणि शेवटच्या भरतवाक्यात राम 'उत्तम सविधानाने युक्त असा अमृताप्रमाणे गोड असणारा हा सन्दर्भ सदैव विद्वानाना भ्रमन्द् हृदयानन्द देत राहो' असे मागणे विश्वामित्राला मागतो आणि नाटकाची समाप्ति होते.

बरील दोन पाठांमधी एकही भवभूतीच्या शैलीचा नाही आणि त्याने लिहिल्या असणे शक्य नाही. त्यातल्या त्यात उत्तरभारतीय पाठ बरा आहे. त्यात बाल्मीकि रामायणाचे बह्वशी अनुसरण केले आहे. पण दक्षिणभारतीय पाठ अगदीच कमी दर्ज्याचा आहे. त्यात अधिकृत रामचरित्राचे वर्णन अत्यल्प असून अद्भुताची भेसळ मात्र अतिशय घातली आहे.

मूळ रामकथेत केलेले फरक

भवभूतीने या नाटकाचे सविधानक 'बाल्मीकिरामायणा'तून घेतले यात सशय नाही. त्या रामायणाने आणगाल्या रामचरित्राची गोडी लागल्याचे त्याने स्वतःच प्रस्तावनेत (१,७) सांगितले आहे. त्याने त्यातून काही श्लोक शब्दशः घेतले आहेत'

१. महावीरचरितानील 'यामोषधि--' (५, २४) हा श्लोक चिकित्सक आवृत्तीत पुढीलप्रमाणे आला आहे--

यामोषधिमिवायुध्मन्त्रन्वेयति महावने ।

सा देवो मम च प्राणा रावणेनोभय हृतम् ॥ (अरण्य, ६३, १४)

(पुढे चालू)

आणि काही वर्णनेही चट्टुसारच केली आहेत. रामायणातील पूर्व रामचरित्र आपल्या नाटकाचे सविधानक म्हणून वेताना त्यात कार्यक्य (unity of action) कसे साधायाने हा प्रश्न प्रामुख्याने भवभूतीपुढे होता. त्या चरित्रात अनेक पात्रे व घटना आल्या आहेत, पण ती पात्रे व त्या घटना चरित्रनायकाच्या आयुष्यातील आहेत या एका गोष्टीखेरीज त्यांना जोडणारा दुसरा दुवा नाही. तेव्हा कार्यक्य साधण्याकरिता तसेच आकर्षक नाट्यप्रसंग उत्पन्न करण्याकरिता भवभूतीला मूळ रामायणकथेत अनेक फेरफार करावे लागले आहेत. त्याचे विवरण मागे त्या त्या अकांक्षां सारांश देताना केले आहे. त्यातील मुख्य बदल म्हणजे त्यातील अनेक घटना रावणाच्या अमात्य माल्यवान् याच्या कपटी कारस्थानामुळे झाल्या आहेत हा होय. प्रस्तुत नाटकाच्या उत्तरभारतीय पाठातील सहाव्या अंकाच्या पहिल्या श्लोकात त्या घटना रावणाच्या दुर्विनयरूपी वृक्षाच्या अवयवरूपाने माल्यवानाने वर्णिल्या असल्या तरी त्यातील बहुतेक त्याच्या स्वतःच्या कपटी कारस्थानामुळे उत्पन्न झाल्या आहेत यात संशय नाही. माल्यवान् म्हणतो, 'रावणाचा दुर्विनय वृक्ष पाहा—

बीज यस्य विदेहराजतनयायाच्याङ्कुरोऽपि स्वमु-
 र्यात्रा तौ परिवञ्चितुं निसलय मारोचमायाविधिः ।
 शाखाजालमयोनिजापहरणं तस्य स्फुटं कोरका.
 कौशाधीशवधोऽनुजस्य गमन सख्य तयोस्तेन च ॥

(सीतेकरिता रावणाने घातलेली मागणी हे त्या दुर्विनय वृक्षाचे मूळ, शूर्पणखेला रामलक्ष्मणाला फसविण्याकरिता पाठविणे हा त्याचा अंकुर, मारीचाने चित्रमृगाचे रूप घेऊन रामाला कपटाने फसविणे ही त्याची पालवी, सीतेचे हरण हा त्याच्या शाखा आणि वानरांचा अधिपति वाली याचा वध, विभीषणाचे निर्गमन आणि त्याचे राम-लक्ष्मणाशी सख्य या त्याच्या स्पष्ट दिशणाच्या कळ्या होत.)

ह्यांपैकी बहुतेक घटना माल्यवानाच्या कारस्थानाने झाल्या असं दालवून भवभूतीने प्रस्तुत नाटकात कार्यक्य साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याकरिता आणि नायकाच्या चारित्र्याला उठाव देण्याकरिता त्याला मूळ कथेत अनेक बदल करावे लागले

(मागील पानावरून)

महावीरचरितातील 'दनुर्नाम त्रियः पुत्रः' (५, ३४) चिकित्सक आवृ-
 तीत पुढीलप्रमाणे आला आहे—

दनुर्नाम वितेः पुत्रः शापाशासतां गतः ।

आह्वयातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानराधिपः ॥ (किल्बिन्धा, ४, १२)

आहेत. त्याने सीता व उर्मिला यांना विस्वामित्राश्रमात आणून त्यांच्या आणि राम-लक्ष्मणाच्या मनात परस्पर दर्शनाने अनुराग उत्पन्न केला आहे. अहल्योद्धार, वाटकावध व शिवधनुर्भाग ह्या घटना विस्वामित्राश्रमात सीतेच्या समक्ष घडल्या असे दाखवून तिच्या मनात रामविषयक प्रेमाचा अंकुर उत्पन्न केला आहे. माल्यवानाच्या चिथावणीवरून परशुराम रामाला ठार मारण्याकरिता मिथिलेत गेला होता. पुषाजित आणि भरत यानीच दशरथाला रामाच्या राज्याभिषेकाची विनंती मिथिलेत केली आणि त्या प्रसंगी माल्यवानाच्या सूचनेप्रमाणे दूर्णखेने पछाडलेल्या मंथरेने कैकेयीच्या न्हणून दिलेल्या पत्रातील विनंतीप्रमाणे तिजकरिता रामाने दोन वर मिथिलेतच दशरथाकडे मागितले, असे दाखवून भवभूतीने कैकेयीला दोषमुक्त केले आहे. पंचवटीतील खर-दूषणादि राक्षसांचा वध, सीताहरण इत्यादि घटनांच्या मुळाशी माल्यवानाचे कारस्थान होते, त्यानेच रावणाला दिलेल्या मैत्रीच्या वचनाची बालीला आठवण देऊन त्याला रामवधार्थ उद्युक्त केले, असे दाखवून रामाच्या चारित्र्यावरील बालीच्या कण्टकवाचा फलक कवीने नाहीसा केला आहे. पण या फरकातुळे भवभूतीचा उद्देश सर्वस्वी साध्य झाला नाही. त्याच्या योगे प्रस्तुत नाटकाचे कथानक काही ठिकाणी असम्भवनीय झाल्याचे आम्ही मागे दाखविले आहे. संस्कृत आलंकारिकानाही असे फरक करणे संमत नव्हते. मूळ कथानकात रसविरोधी भाग असले तर तो गाळून अभीष्ट रसाला उचित असे नवीन प्रसंग घालण्याला त्याची हरकत नव्हती, पण रामायणासारखे सिद्ध-रसत्वाबद्दल सुप्रसिद्ध असे जे प्राचीन ग्रंथ आहेत त्यात कवीने स्वेच्छेने रसविरोधी बदल करणे त्यांना पसंत नव्हते. आनन्दवर्धनाने म्हटले आहे —

सन्ति सिद्धरसप्रस्था ये च रामायणादयः ।

कथाधया न तैर्योज्या स्वेच्छा रसविरोधिनाः ॥

(ध्वन्यालोक, उद्योत ३)

तेव्हा 'महावीरचरिता'त भवभूतीने मूळ रामायण कथेत केलेले सर्वच फरक आनन्द-वर्धनासारख्या सहृदयनूर्धन्याला संमत झाले नव्हते यात संशय नाही.

स्वभावचित्रण

प्रस्तुत नाटकातील स्वभावचित्रण मात्र मनोरम झाले आहे. भवभूतीने त्यातील नायक राम हा आदर्श पुरुष दाखविला आहे. त्याने त्याचे कोठेही अवतारी पुरुष म्हणून वर्णन केले नाही. तो मनुष्यच आहे, पण तो धीरोदाच असून त्याच्या अंगी अनेक गुण आहेत. तो स्वतः अत्यंत दूर आहे, पण त्याला इतर दूराविषयी मत्सर नाही. तो परशुराम, बाली किंवा रावण यांच्याही अगम्या गुणाबद्दल आदर दग्नवतो. कारण तो म्हणतो, 'न वसन्त्येकत्र सर्वे गुणाः' (सर्व गुण एकत्र धारवत नाहीत.)

त्याचा आत्मविश्वास दांडगा आहे. परशुरामाच्या धमक्यानी तो घाबरत नाही. उलट त्याने आपणाबद्दल दया दाखवावी याची त्याला नीड येते. परशुरामाचा परामव केल्यावर तो आपणाला त्याच्याशी अविनयाने वागावे लागेल याबद्दल त्याची क्षमा मागतो. त्याच्या ठिकाणचे अनेक गुण—त्याची पितृभक्ति, गुरुविषयी नितान्त आदर, बन्धुप्रेम, धर्मरक्षणाविषयी कळकळ इत्यादि—भवभूतीने प्रस्तुत नाटकात विविध प्रसंगांनी दाखविले आहेत. परशुरामाची व्यक्तिरेखाही उत्कृष्ट रीतीने काढली आहे. त्याची विद्वत्ता, तपश्चर्या, दातृत्व आणि शौर्य ही असामान्य आहेत. जनस्थानातील तपस्व्याच्या रक्षणाकरिता तो रावणासही ताकीद देतो. तो अत्यंत अभिमानी आहे. मानरक्षणापुढे त्याला मुक्तिही तुच्छ वाटते (म. च., ३, ९). तसेच त्याला आपल्या शौर्याची अमर्याद घमंड आहे. तीमुळे तो शतानंदाला दुरुचरे बोलतो आणि वसिष्ठ-विश्वामित्राचा सामोपचाराचा उपदेश धुडकावून लावतो. रामाने त्याचा दर्पमय (गर्वस्फी रोग) नाहीसा केल्यावर त्याला स्वतःच्या वर्तनाची लाज वाटून तो अत्यंत विनयाने वागतो आणि दुर्वर्तनाबद्दल प्रायश्चित्ताची याचना करतो. वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्या ठिकाणी विद्वचेत व तपश्चर्येत साम्य असले तरी त्यांच्या स्वभावातील फरकही भवभूतीने दाखविला आहे. वसिष्ठ अत्यंत शान्त व आत्मनिग्रही आहेत. परशुरामाने त्याचा अपमान केला तरी ते आपल्या मनाची शांति दळू देत नाहीत. शापाने किंवा दृष्टिक्षेपाने त्याला भस्म करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी आहे, पण चिंतनानेच त्याला वठणीवर आणणे त्यांना पसंत पडते. त्यांच्या मानाने विश्वामित्राचे व्यक्तिमत्त्व जास्त तेजस्वी आहे. भवभूतीला त्यांच्याविषयी अत्यंत आदर होता. तो त्याने या नाटकात तसेच ' उत्तररामचरिता 'तही विविध प्रसंगांनी दाखविला आहे. तेही परशुरामाला सामोपचाराच्या गोष्टी सांगून शांत करण्याचा प्रयत्न करतात. पण तो आपला दुराग्रह सोडत नाही असे पाहताच त्याला शापाने भस्म करण्यास किंवा शस्त्राने ठार करण्यास तयार होतात. ' शापादपि शरादपि ' असे द्विविध सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणी आहे. शतानन्द हा विद्वान्, ब्रह्मवचंस अंगी असलेला, पण तापट असा तपण पुरोहित आहे. त्याला आपल्या यजमानाबद्दल अत्यंत आदर व कृतज्ञता आहे. त्याच्या जामात्याच्या केसालाही तो इजा लावू देणार नाही. त्याच्या सारखा विद्वान् ब्राह्मण राष्ट्ररक्षक पुरोहित लाभल्यामुळे जनकाचे राज्य कधीही दुःखी, जीर्ण किंवा शीर्ण होणार नाही याबद्दल विश्वामित्राना खात्री वाटते. तो तापट स्वभावाचा असल्यामुळे परशुरामाचा रामवधाचा दुराग्रह पाहताच त्याचा तोंड सुटून तो त्याला दुरुचरे बोलतो आणि शापाने त्याला नष्ट करण्यास हातात उदक घेतो. जनक व दशरथ यांचीही स्वभावचित्रे थोडक्यात पण उत्कृष्ट काढली आहेत. जनक वत्सलानी व शांत स्वभावाचा आहे, पण तोही परशुरामाच्या बलाना ऐकून त्याच्या शासनार्थ

धनुष्य खज्ज करतो. त्या मानाने दशरथ अधिक क्षमाशील आहे. तो शतानन्द आणि जनक याना परशुरामाला अनुक्रमे शापाने व शस्त्राने दण्ड करण्यापासून परावृत्त करतो. पण परशुराम सामोपचाराचे बोलणे ऐकत नाही हे पाहताच तो त्याला शस्त्राने बठणीवर आणण्याची धमकी देतो. लक्ष्मणाचे शौर्य व भ्रातृप्रेम, भरताची रामभक्ति रावणाची परस्त्रीविषयी आसक्ति, माल्यवानाचा कारस्थानी व कपटी स्वभाव, सपाति व जटायु यांचे भ्रातृप्रेम व रामादिकांच्या सुरक्षिततेची चिन्ता, वालीची सत्य प्रियता व मित्रनिष्ठा याची रेखाचित्रे भवभूतीने थोडक्यात पण कुशलतेने काढली आहे.

प्रस्तुत नाटकात स्त्रीपात्रे प्रमुख नाहीत तथापि त्यात सीतेचे स्वभावचित्रण वरंच स्पष्ट आहे. वाल्मीकीच्या आश्रमात रामाला पाहताच त्याच्या सुन्दर रूपाने तिचे मन आकृष्ट होते. त्याच्या तेजाने अहल्या शापमुक्त झाल्याचे पाहताच सौंदर्याप्रमाणे त्याचा प्रभावही मोठा आहे असा विचार तिच्या मनात येतो. विष्वामित्राने रामाला ताटकावधाचा आदेश दिला तेव्हा त्याच्याबद्दल तिला काळजी वाटते, पण त्याने तिला यमसदनास पाठविल्यावर तिला सान्द्राश्चर्य वाटते. तेथे शिवधनुष्य आणल्यावर रामाच्या हातून त्याला दोंरी लावली जाईल काय, न लावली गेल्यास आपल्या नशीबी काय येईल, याबद्दल तिच्या मनात क्षणभर संशय उत्पन्न होतो, तिच्या चुल्लूयाने तिची बहीण उर्मिला हिला लक्ष्मणाबद्दल दिस्याचे सांगताच आता आपल्या बहिणीचा वियोग होणार नाही याचा तिला आनंद हांतो क्रोधसतप्त परशुरामाला अन्तःपुरात घुसताना पाहून ती भीतीने रामाला घट्ट धरून टेवते, राम निर्भयपणे परशुरामाशी सामना देतो हे पाहताच त्याच्या घेयांचे तिला कौतुक वाटते, वनवासात आपल्या पतिबरोबर आपणास राहता येईल याचा तिला आनंद होतो, इत्यादि प्रसंगानी तिच्या स्वभावातील कोमल छत्र भवभूतीने वर्णित्या आहेत. दुसरे स्त्रीपात्र शूर्पणखा. ही माल्यवानाला त्याच्या कपटयोजनात साहाय्य करते. त्याच्या पुढे विविध प्रश्न उपस्थित करून त्याची उत्तरे घेते, आणि मंत्रणेच्या अंगात मन्वार करून रामाकडून कंकरीचे वर मागण्याचे वचन घेत. रामाने अरण्यात जाण्याचे कवळ करताच तिला त्याच्या उदात्त स्वभावाचे आश्चर्य वाटून 'नम इदानीं भगवते संमाराय, यस्मिन्नीदृशा अपि कल्पद्रुमाः प्ररोहन्ति ।' (या संसाराला नमस्कार असो, ज्यामध्ये रामासारखे कल्पवृक्ष निर्माण होतात) असे तिच्या तोंडून न राहून उद्गार निघतात. शूर्पणखा रामाच्या विरोधी आहे तर मिद्धा भ्रमिणा शबरी त्याची भक्त आहे. ती मन्त्रनुर्नीच्या आश्रमात राहत होती, पण वानराच्या विनर्तीवरून भ्रिमीपणाने पत्र घेऊन ती रामाला शोधत फिरत असते. नंतर ती रामाची मागदर्शक होऊन त्याला सीतेची माहिती देते आणि ऋच्यमूक पर्वटावर पोचवते.

रसपरिपोष

प्रस्तुत नाटकात वीररस प्रस्तुत असून त्याला रौद्र, वीमत्स व अद्भुत रसांचो जोड दिलो आहे. राम व वाली यांच्या भाषणात वीररसाचा प्रकट आविष्कार असून वशिष्ठ, विश्वामित्र, जनक, दशरथ यांच्या उक्तीत तो सूक्ष्म आहे. परशुरामाच्या काही भाषणात रौद्र आणि ताडका, कर्णध इत्यादिकांच्या वर्णनात वीमत्स रस आहे. वृन्कास्त्राच्या वर्णनात अद्भुत रस आणि सीताविचोमानुळे शोकमग्न झालेल्या रामाच्या उद्गारात कर्ण-विप्लव रस व्यक्त झाला आहे. या सर्व रसांच्या वर्णनात भवभूतीचे सारखेच वाक्यप्रस्तुत दिवून येते. तो खरोखरीच वर्यवाक् कवि आहे. त्याची वाणी वीर, रौद्र व वीमत्स रसांच्या वर्णनात कर्कश आहे तर इतरत्र अनेक ठिकाणी प्रसन्न आहे. विषमाला अनुरूप असे तिचे रूप बदलते हे मागे अनेक ठिकाणी दाखविले आहे. त्याने अनेक अलंकार योजून आपल्या शैलीला सबविले आहे. त्यांची चर्चा इतरत्र केली आहे. त्याने प्रस्तुत नाटकात वीर निरनिराळ्या वृत्तात सुमारे दोनशे श्लोक घातले आहेत. वीर, रौद्र व वीमत्स रसांच्या वर्णनास तो शार्दूलबिन्दुवित, सन्धरा यासारख्या पल्लेदार वृत्ताची योजना करतो, तर शृंगार व करुण रसांच्या अभिव्यक्तीकरिता वसन्ततिलका, मालिनी, मन्दाक्रान्ता अशी लहान वृत्ते योजतो.

एकंदरीत 'महावीरचरिता'तील संविधानकरचनेत काही दोष दिसत असले तरी स्वभावचित्रणात आणि रसवर्णनात भवभूतीने बरीच प्रगति केली होती यात संशय नाही. आता आपण त्याच्या 'मालतीमाधव' नाटकाकडे वळू.

प्रकरण सहावे

मालतीमाधव

भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः

सौहार्ददृष्टानि विचेष्टितानि ।

शौद्धत्यमायोजितकामसूत्रं

चित्राः क्रिया वाचि विदग्धता च ॥

मालतीमाधव, १, ६

पाचव्या प्रकरणात दाखविल्याप्रमाणे भवभूतीने हे नाटक मध्यभारतातील पद्मावती-नगरीत लिहिले असावे; कारण त्यात तत्कालीन पद्मावती नगरीचे व तिच्या परिसरातील नद्या, पर्वत व देवालये याने बरेच सविस्तर वर्णन आले आहे.

प्रस्तावनेच्या आरंभी नान्दीने दोन श्लोक घातले आहेत. पहिल्यात गजाननाचे विनोदपूर्ण वर्णन आहे.

सान्ध नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहतकौमारबर्हि-

प्रासाप्रासाप्ररन्ध्रं विदति कण्ठपती भोगमकोचभाजि ।

गण्डोद्गीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डये द्रूलपाणे-

र्वनायशयदिचर वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्पः ॥

(मा. मा., १, १)

[भगवान् शंकराच्या टाण्डव नृत्याच्यावेळी नर्दने मोठ्या आनन्दाने मृदङ्ग वाजवि-
ण्यास सुरवात केली तेव्हा त्याचा (भगवर्जनेधारणा गंभीर) आवाज ऐकून वाचि-

केयाचे वाहन मोर तेथे आला. त्याला पाहताच भीतीने आपल्या अंगाचा संकोच करून (शंकराने धारण केलेला) सर्प गजाननाच्या सांठेतील समोरच्या छिद्रात शिरू लागला. तेव्हा गजाननाने चीत्कार करून आपले मुख बराच वेळ जोराने हलविले. त्याबरोबर त्याच्या गंडस्थलावरील भ्रमर उडून त्याच्या गुंजारवाने सर्व दिशा निनादित झाल्या. गजाननमुखाची ती मुखाची हलवाहलव तुमचे रक्षण करो !]

भवभूतीच्या काळी गजाननाची निव्वहता म्हणून पूजा प्रचलित झाली होती. ग्रंथारंभी त्याला नमन करण्याचा प्रघात पडला होता. म्हणून या नाटकाच्या आरंभी त्याने गजाननाला प्रार्थना केली आहे. भवभूति वेदान्ती होता. तेव्हा त्याला गजाननादि देव ही परब्रह्माची सगुण रूपे होत हे मत मान्य होते. अद्वैत तत्त्वाच्या तुलनेने त्याचे स्थान गौण. म्हणून त्याने येथे गजाननाचे वर्णन विनोदाने केले आहे. पुढे या तऱ्हेची मुख्य देवाचीही वर्णने करण्याचा प्रघात पडला.

दुसरा श्लोक भगवान् शंकराच्या वर्णनपर आहे—

चूडापीडकपालसकुलगलमग्दाफिनोवारयो
विद्युत्प्रायललाटलोचनपुटज्योतिर्बिमिश्रित्विषः ।
पान्तु त्वामठोरकेतरुशिलासविग्धमुग्धेन्दवो
भूतेऽस्य भुजङ्गवल्लिवलयलडनद्वजूटा जटाः ॥

(मा. मा., १, २)

(भगवान् शंकराच्या ल्हासदृश मुजंगरूपी मालांनी बांधलेल्या जटा तुमचे रक्षण करोत—त्या जटांत मस्तकावर बांधलेल्या नृकपालांमध्ये गंगेच्या धारा गळत आहेत; त्याचा रंग विद्युत्प्रोसारल्या तृतीय नेत्रातील अग्नीच्या ज्वालानी मिश्रित झाला आहे आणि त्यातील मुंदर चंद्रांनी कोर जणू काय कोमल केतकीपत्रच भासत आहे.)

नान्दी झाल्यावर सूत्रधार म्हणतो, 'अहो, सर्व भुवनांचा दीप असा हा भगवान् सूर्य जवळजवळ पूर्णपणे उगवला आहे तेव्हा मी त्याची उपासना करतो.' असे म्हणून तो 'कल्याणाना त्वमसि महसा भाजनं विश्वमूर्ते' इत्यादि सूर्यप्रार्थनापर श्लोक म्हणतो. तो मागे दिला आहे. ज्याच्या आबारातील रंगभूमीवर भवभूतीची नाटक प्रथम विद्वज्जनांपुढे आली तो कालप्रियनाथ म्हणजे कालीतील सूर्यदेव होय हे आम्ही मागे सिद्ध केले आहे. तेव्हा त्याच्या प्रार्थनेचा श्लोक प्रस्तुत नाटकाच्या आरंभी यावा, यात सम्योचित्य आहे.

नंतर सूत्रधार म्हणतो, 'विद्वज्जनपरिपदेने मला अपूर्व प्रकरणाने मनोरंजन कर-
ण्याविषयी आज्ञा केली आहे. तिची अपेक्षा आहे की त्यामध्ये खालील गुण
असावे —

भूमना रसाना गहना. प्रयोगाः

सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि ।

औढत्यमायोजितकामसूत्र

चित्रा कथा वाचि विदग्धता च ॥

(मा. मा. १, ६)

(त्या प्रकरणात पुष्कळ रसाचे गहन प्रयोग असावे. मैत्रीमुळे हृदयंगम वाटणारी
कृत्ये असावी; कामसूत्रात सांगितल्याप्रमाणे साहसक्रियाचे वर्णन असावे; आश्चर्य-
कारक कथा असाव्या आणि वाणीचे वैदग्ध्यही असावे.)

नंतर सूत्रधार 'महावीरचरिता'तल्याप्रमाणे प्रकरणकार भवभूति यांचे जन्म-
स्थान, पूर्वज व विद्वत्ता याविषयी थोडक्यात माहिती देऊन म्हणतो की 'त्याने आम्हा
नाट्याविषयीच्या मैत्रीमुळे विद्वज्जनानी अपेक्षित असे गुण असलेली आपली ही कृति
आमच्या स्वाधीन केली आहे.' विद्वानानी आपल्या 'महावीरचरिता'त दोप दाखवून
आपला अनादर केला होता त्याबद्दल त्या कवीने खालील उद्गार काढले आहेत.

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां

जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यतः ।

उत्पत्स्यते ऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा

कालो ह्यय निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

(मा. मा., १, ८)

(जे कोणी आमच्याविषयी अनादर पसरवीत आहेत ते फार शहाणे आहेत. त्यांच्या-
करिता ही माझी कृति नाही. माझ्यासारख्या वृत्तीचा कोणी पुढे मागे उत्पन्न होईल
किंवा सध्याही कोठे तरी असेल. कारण काल अनन्त आहे आणि पृथ्वी विशाल
आहे. तसा रसिकच माझ्या कृतीचे गुणग्रहण करील.)

भवभूतींचे बोल खरे ठरले. त्याला त्याच्या हयातीतच मान मिळू लागला आणि
पुढे राजाश्रयही मिळाला. नंतरच्या कालात तर त्याच्या नाटकाच्या गुणाची रूप
प्रशंसा होऊन त्याला काहीनी कालिदासाच्या तोडीचा किंबहुना काही गुणात श्रेष्ठही
मानले. असो.

पुढे भवभूतीने आपल्या वेदाच्या, तसेच उपनिषदांच्या अध्ययनाचा आणि
सांख्ययोगादि दर्शनाच्या ज्ञानाचा उल्लेख करून म्हटले आहे की या विद्वत्तेचा

नाटकचरनेत काही उपयोग नाही. समर्पक आणि सुंदर शब्दयोजना आणि अर्थगौरव हे गुण असतील तर तेच नाटककाराच्या विद्वत्तेचे आणि रसिकतेचे द्योतक होतात. हे गुणही आपल्या नाटकात आहेत हे भवभूतीने येथे सूचित केले आहे. नंतर सूत्रधार कामन्दकीची आणि त्याचा सहाय्यक नट अवलोकितेची भूमिका करण्यास निघून जातात.

नंतर पहिल्या अंकाच्या विष्कंभकात कामन्दकी आणि अवलोकिता यांचा प्रवेश घातला आहे त्यावरून आपणांस वरीच प्रास्ताविक माहिती मिळते. कामन्दकी, मूरिवसु आणि देवरात मित्र मित्र प्रदशानून विद्याध्ययनाकरिता एकत्र—बहुधा पद्मावतीगृह—आले होते. पुढे कामन्दकीची आचशिष्या सौदामिनी हिच्या समक्ष मूरिवसु आणि देवरात यांनी प्रतिज्ञा केली की आपणांस अपत्ये होतील त्यांचा विवाहसंबंध आपण अवश्य करू. नंतर देवरात विदर्भदेशाधिपतीचा मन्त्री झाला. मूरिवसूला पद्मावतीच्या राजाचे प्रधानामात्यपद मिळाले. कामन्दकी वौद्धर्षा स्वीकारून पद्मावतीच्या विहारात राहू लागली आणि सौदामिनीने योगान्मासाने आस्त्यकारक मन्त्रसिद्धि प्राप्त करून घेतली आणि ती कापालिकाचे आणि दान्तिकाचे मुख्य स्थान श्रीमंत (मल्लिकार्जुन) येथे त्या व्रताचे अनुष्ठान करू लागली. पुढे देवराताला माधव नामक पुत्र आणि मूरिवसूला मालवी नावाची कन्या झाली. पूर्वीच्या प्रतिज्ञेप्रमाणे या दोघांचा विवाह जुळून यावा म्हणून देवराताने माधवाला आन्वीक्षिकी (अप्यात्म) विद्येच्या अध्ययनाकरिता पद्मावतीस पाठविले. यात मूरिवसूला त्याच्या पूर्वीच्या प्रतिज्ञेची आठवण द्यावी असा त्याचा हेतु होता. त्याने आपली पूर्वीची सहाय्यायिनी कामन्दकी पद्मावतीतच असल्यामुळे तिला हा संबंध जुळून आणण्याकरिता विनंती केली. कामन्दकीने मूरिवसूच्या घरी नेहमी जाणे येणे असे. तिने मालवीला लहानपणापासून खेळविले व शिकविले होते. त्यामुळे तिलाही मालवीचा लळा लागला होता. तेव्हा तिने देवराताची विनंती मोठ्या आनंदाने मान्य केली. पण तेथील राजाचा नर्मसुद्ध (खुपमस्कन्धा) नन्दन राजामार्पत मालवीला मागणी घालत होता; म्हणून तिने मोठ्या कुशळीने मालवी आणि माधव या दोघांच्या मनात परस्पराविषयी प्रेम उत्पन्न होईल असे उपाय योजण्यास आरंभ केला. आपल्या अवलोकिता नामक शिष्येकडून माधवाला सांगून तो मूरिवसूच्या महालासमोरच्या रस्त्याने वरचेवर फिरेल आणि त्या महालातील उंच खिडकीत बसलेल्या मालवीच्या दृष्टीस पडेल असे केले होते. त्याचे मदनासारखे सुंदर रूप पाहून मालवीचे मन त्याच्यावर बसले. तिने काढलेले माधवाचे चित्र त्याचा सेवक क्यहंस याच्या द्वारे माधवाच्या दृष्टीस पडेल अशी योजना मालवीची सखी लवङ्गिका हिने केली आहे, असेही समजते. तसेच माधवाचा बालमित्र मकरन्द आणि अमात्य नन्दनाची वहीण मदनान्तिका यांचा विवाह व्हावा म्हणून कामन्दकीने आपली प्रिय-सखी बुद्धरक्षिता हिलाही प्रयत्न करण्यास सांगितले होते.

कामन्दकी आणि अवलोकिता यांच्या समापणात अघोरघट कापालिकाविषयीही माहिती आली आहे. हा अघोरघट श्रीपर्वताहून पद्मावतीस तेथील इमशानाजवळच्या कराला नामक चामुंडा देवीच्या देवालयाला मन्त्रसाधना करण्याकरिता आला होता. त्याचे 'मुण्डधारी' म्हणजे भरक्याल धारण करणारा, असे वर्णन आले आहे. त्याची शिष्या कापालकुण्डला हीही त्याच्या सारखीच होती हे तिच्या नावावरूनच स्पष्ट आहे. ती त्या कराला देवीच्या देवळात रोज सायंकाळी येत असते; देखील विविध प्राण्यांचे बळी दिले जातात, इत्यादि माहितीही या विष्कंभकात मिळते.

एकदरीत भवभूतीने हा निष्कंभक चांगला रचला आहे. त्यात प्रास्ताविक माहिती देऊन त्याने प्रेक्षकांच्या मनात पुढील घटनाविषयी कुतूहल उत्पन्न केले आहे.

नंतरच्या मुख्य प्रवेशात माधवाचा सेवक कलहंस चित्रफलक घेऊन माधवाच्या शोधार्थ मदनाद्यानात येतो. नंतर माधव आणि त्याचा मित्र मकरन्द तेथे येतात आणि काचनार वृक्षाच्या छायेत विश्रान्ति घेतात. माधव आणि मकरन्द बाल्यणापासून मित्र होते. किंबहुना मकरन्दाची माता त्याच्या बाल्यणीच निधन पावल्यामुळे माधवाच्या मातेनेच आपल्या अंगच्या बुधावर त्याला वाढविले होते (अं. ९, श्लो. ४०). तेव्हा तोही विद्वर्मानून पद्मावतीस विद्याभ्यासाकरिता आलेला दिसतो. माधव आणि मकरन्द यांचे एकमेकांवर निःशीम प्रेम होते. माधवाचे वैक्लव्य मकरन्दाच्या लक्षात येते आणि ते प्रेममूलकच असावे अशी त्याला शका येते. तेव्हा तो माधवाला त्याचे कारण विचारतो. तेव्हा माधव म्हणतो, " नुकताच पद्मावतीच्या सर्व महिलानी भगवान् कामदेवाचा उत्सव केला होता. त्या यात्रेत अवलोकितेच्या सागण्यावरून मी गेलो होतो. इकडे तिकडे हिडत मी एका बकुलवृक्षाच्या जवळ उभा राहिलो आणि तेथे पडलेली फुले घेऊन एक सुंदर रचनेची माळ गुंफू लागलो. इतक्यात कामदेवाच्या देवळानून त्याच्या जणू काय जगद्विजयाची पताकाच अशी, कुमारिकेचा सुंदर पोषाल केलेली, कन्या बकुलाची फुले वेचू इच्छिणाऱ्या आपल्या परिजनांच्या विनतीवरून तेथे आली.

सा रामणीयकनिधेरधिदेवता वा

सौन्दर्यसारसमुदायनिकेतनं वा ।

तस्या सखे नियतमिन्दुकलामृणाल-

ज्योत्स्नादि कारणमभूमदनश्च वेधाः ॥

(मा. मा., १, २१)

(मित्रा, ती रमणीयत्वाच्या निधीची अधिदेवता किंवा सौंदर्याच्या सारसर्वत्वाचे

अधिष्ठान अशी आहे. खरोखर, तिला स्वतः मदनाने चंद्रकला, कमलतंतु, चन्द्रिका इत्यादिकांवास्तुच उत्पन्न केले असावे.)

तिला पाहताच ती कोणा तरी महाभागाच्या करिता झुरत आहे असे मला वाटले; कारण—

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गलं प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमाशोनिष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥

(मा. मा., १, २२)

(तिचे शरीर जुरडलेल्या कमलनालाप्रमाणे ग्लान झालेले दिसले. परिजनानी पुष्कळ प्रार्थना केल्यावर ती काही करू लागे. तिचे कपोल तुफत्याच कापलेल्या हरितदन्ताप्रमाणे मनोहर असून त्याच्या ठिकाणी निष्कलंक चन्द्राने सौंदर्य दिसत होते. माझ्या दृष्टीस पडल्यावास्तु ती माझ्या नेत्राना अमृतशलाकेप्रमाणे आनन्दित करित होती. हे माझे मन काही कारण नसताही तिच्यावर आसक्त झाले आहे.)

ते ऐकून मकरन्द म्हणाला—स्नेहद्वय निमित्तसव्यपेक्षद्वयेति विप्रतिपिडमेतत् ।
पश्य—

व्यतिषजति पदार्थानांतरः कोऽपि हेतु-
नं खलु बहिर्हवाघोन्प्रीतयः सथयन्ते ।
विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं
व्रवति च हिमरदमाद्बुद्गते चन्द्रकान्तः ॥

(मा. मा., १, २८)

(प्रेम आणि ते काही हेतूमुळे उत्पन्न व्हावे यात स्वभावतःच विरोध आहे. पाहा की काही अवर्णनीय आन्दर हेतुमुळे पदार्थ एकमेकाकडे आकर्षिते जातात. प्रेम हे बाह्य कारणांमुळे उत्पन्न होत नाही. सूर्य उगवला की कमल विकसित होते आणि चन्द्र क्षितिजावर आला की चन्द्रकान्त मणि पाझरू लागतो. यात काही कार्यकारणाभाव आहे काय ?)

नवर माधव म्हणतो, “ इतक्यात मला पाहून तिच्या सग्या टाळ्या वाजून आणि घाबरलेल्या कळवंसाच्या गर्ताने तिच्याकडे गटवटीने जाऊन निरा दृश्याल्या—
‘दाईसाहेब, मोठ्या आनंदाची गोष्ट ! हे पाहा येणे फोणापेसे फोणी उभे आहे’
असे म्हणून त्यांनी माझ्याकडे बोट केले. तेव्हा

स्तिमितविकसितानामुल्लसद्भ्रूलतानां

मसृणमुकुलितानां प्रान्तविस्तारभङ्गाम् ।

प्रतिनयननिपाते किञ्चिदकुञ्चितानां

विविधमहमभूवं पात्रमालोकितानाम् ॥ (मा. मा., १, २७)

(तिने माझ्यावर विविध प्रकारच्या नेत्रकटाक्षाचा वर्षाव करू. काहीत तिचे नेत्र निश्चल व पूर्णपणे विकसित होते आणि भुवया सुंदर रीतीने वर चढल्या होत्या, तर काहीत तिचे नेत्र मंद आणि कळ्यासारखे किंचित् आकुञ्चित होते. काही कटाक्षात तिचे नेत्रप्रान्त विस्तृत तर इतर काहीत किंचित् आकुञ्चित होत होते. असे बहुविध कटाक्ष तिने मजकडे फेकले.)

मी आपल्या मनाची चलबिचल लवविण्याकरिता गुंफत असलेली बकुलमाला कशीबशी पुरी केली. इतक्यात तिच्या बरोबरचे माल्यदार वगैरे सेवक आले आणि ती हत्तिणीवर बसून नगराच्या मार्गाने निघून गेली. पण जाताना—

यान्त्या मूहूर्त्तलतकंधरमाननं त-

दावृत्तवृन्तशतपत्रनिर्भं वहन्त्या ।

दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्षमलाक्ष्या

गाढं निखात इध मे हृदये कटाक्षः ॥

(मा. मा., १, २९)

(जाताना मान बळवून जिचे मुख वळलेल्या देठाच्या कमलासारखे होते त्या सुंदरीने माझ्या हृदयावर अमृताने तसाच विषाने माखलेला कटाक्ष जणू काय गाढ रोवला.)

त्यावर मकरन्द विचारतो, ‘पण तिचे नाव व कुल माहीत झाले काय ?’ त्यावर माधव उत्तरतो, “ ती हत्तिणीवर बसली तेव्हा तिच्या परिवारातील एक सखी थोडी मागे राहिली आणि फुले बेचण्याच्या मिपाने मजजवळ येऊन मला म्हणाली, ‘महाभाग, आपली ही पुष्पमाला सुंदर गुंफिली आहे. आमच्या ताईसाहेबाना अशा नवीन व आश्चर्यकारक पुष्पमालाविषयी कुतूहल आहे, तर आपले कौशल्य कृतार्थ होऊ द्या. ही माला आमच्या ताईसाहेबांच्या गळ्यात पडून बहुमोल होऊ द्या.’ ” तिनेच पुढे मला सांगितले की आपली स्वामिनी अमात्य भूर्विस्वी कन्या मालती असून ती स्वतः तिच्या दाईची कन्या—जिच्यावर तिची मर्जा आहे अशी—लव-झिका होय. नंतर ती माझ्या कडून बकुलमाला घेऊन निघून गेली. ”

१. हे सर्व भाषण श्लेषयुक्त आहे. त्याचे दोन अर्थ होतात. त्याचे विवरण आठव्या प्रकरणात पाहा.

हे त्यांचे भाषण ऐकताच माधवाचा सेवक कळहंस पुढे होऊन माधवाची तसवीर त्यांना देतो. ती लवङ्गिकेकडून त्यांच्या मंदारिका नामक प्रेयसीकडे आली होती आणि तिच्या नकळत त्याने आणली होती. मकरन्दाच्या मूलेवरून माधव त्याच फळावर मालतीचे चित्र काढून त्याच्या खाली स्वतः रचलेला खालील श्लोक लिहितो—

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः

प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।

मम तु यदिवं याता लोके विलोचनचन्द्रिका

नयनविषय जन्मन्येकः स एष महोत्सवः ॥

(मा. मा., १, ३६)

(या जगामध्ये नूतन इन्दुकलेसारखे स्वभावतःच सुंदर आणि आकर्षक असे अनेक पदार्थ आहेत, ज्यांच्या योगे मनाला उन्माद चढतो. पण माझ्या बाबतीत ही, माझ्या नेत्रांना चन्द्रिकेप्रमाणे आनन्दित करणारी, ज्या दिवशी माझ्या दृष्टिपथात आली ती एकच दिवस माझ्या आयुष्यात खरा महोत्सवाचा होय.) वितक्यात मन्दारिका तथे येते आणि तो चित्रफळक घेऊन जाते. नंतर मन्यान्ह शाल्यामुळे माधव व मकरन्द घरी जाण्यास निघतात. (अंक १)

दुसऱ्या अंकाच्या आरंभी मालतीच्या दोन सख्यांचा लहान प्रवेश वाटला आहे. त्यावरून कामन्दकीला मकरन्दाकडून मदनीयानात घडलेला सर्व वृत्तांत कळला असून ती मालतीला भेटण्याकरिता आल्याचे कळते. तसेच अमात्य नरेन्द्राकरिता राजाने मागणी वाटली असून भूरिवदने त्याला 'प्रभवति निजस्य कन्यकाजनस्य महाराजः ।' (महाराज आपल्या कन्यकेच्या बाबतीत मुखत्यार आहूत) असे उत्तर दिल्याचेही समजते.

नंतरच्या मुख्य प्रवेशात मालती व लवङ्गिका बोलत बसल्याचे दाखविले आहे. लवङ्गिका मालतीला माधवाकडून मिळालेली बकुलमाला देते. 'ही एका मागात विस्कळित झालेली दिसते' असे मालतीने म्हणताच 'त्यांचे कारण तूच' असे म्हणून लवङ्गिका सकाळचा वृत्तांत वर्णन करते. तसेच ती मन्दारिकेने परत केलेला चित्रफळक मालतीला दाखविते. त्यावर काढलेले भाषणे चित्र पाहून आणि त्या खालचा माधवाने लिहिलेला श्लोक वाचून तिला आश्याप्रमाणे माधवही प्रेमरवश शाल्याबद्दल खात्री होते. 'दलभसमागमच अशा उत्कट प्रेमाया योग्य असतो' असे लवङ्गिकेने मुचयिताच शालीन मालती म्हणते—

ज्वलधु भगने रात्री रात्रावलण्टकलः शशी

वहतु मदनः किं वा मृतयोः परेण विद्यास्पति ।

मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनग्यमलान्वया
कुलममलिन न त्वेवायं जनो न च जीधितम ॥

(मा. मा., २, २)

(पूर्ण झालेल्या चंद्र रोज रात्री आकाशात प्रकाशित राहो; मदनही मला जाळो; मृत्यूपेक्षा वाईट असे तो काय करील ? माझा थोर पिता आणि सत्कुलोत्पन्न माता, तसेच माझे निष्कलंक कुल ही मला प्रिय आहेत. त्याच्यापुढे हा जन (माधव) किंवा माझे प्राण याची मातब्बरी मला वाटत नाही.)

इतक्यात प्रतीहारी येऊन कामन्दकी आल्याची बर्दी देते. नंतर कामन्दकी प्रवेश करते. तिला भूरिवसूने राजाला दिलेले उत्तर या लोकीच्या तसेच परलोकीच्या कल्याणाला विरुद्ध नसल्यामुळे मोठे चातुर्याचे वाटते. मदनोद्यानातील घटना, बकुलमाला आणि चित्रफलक याचा वृत्तान्त ऐकल्यावर तिला अतिशय आनंद झालेला असतो; कारण, ती म्हणते—‘ इतरेतरानुरागो हि विवाहकर्मणि परार्थ्य मङ्गलम् । गीतश्चायमर्थोऽङ्गिरसा यस्या मनश्चक्षुषोर्निर्वन्धस्तस्यामृदिरिति । ’ (बधूवराचे परस्परत्वरचे प्रेम हे विवाहकृत्यातील श्रेष्ठ मङ्गल होय. अडिगरसानेही हेच सांगितले आहे—‘ जिच्या-विषयी मन आणि नयन आकृष्ट होतात त्या बधूच्या योगे समृद्धि प्राप्त होते. ’)

मालतीने कामन्दकीला ‘ आपले कुशल आहे ना ? ’ असे विचारताच ती एक उदासा टाकून म्हणते ‘ आता कुशलच म्हणावयाचे ! ’ लवङ्गिकेने खिन्नतेचे कारण विचारताच ती उत्तरते ‘ अग, हे मालतीविषयीचे प्रेम ! हे माझ्या भिक्षुणीधर्माच्या विरुद्ध आहे. पण काय करावे ? मालतीचे हे नैसर्गिक विलासयुक्त रूप मदनाचे विजयी अस्त्र आहे. ते अयोग्य वराला दिल्यामुळे शोचनीय होईल आणि त्यातील उत्कृष्ट गुण विफल होतील. ’ पुढे ती म्हणजे, ‘ काय हे आश्चर्य !

गुणापेक्षाहून्यं कथमिदमुपक्रान्तमथवा

कुतोऽपत्यस्नेहः कुटिलनयनिष्णातमनसाम् ।

इव त्वैदं पर्यं यदुत नृपतेर्नर्मसच्चिवः

सुतादानान्मित्रं भवतु स हि नो नन्दन इति ॥ ’

(मा. मा., २, ७)

(गुणाची अपेक्षा न करिता भूरिवसूने हे करण्याचे कसे ठरविले कोण जाणे ! अथवा कुटिल रावनीतील निष्णात अशा लोकांच्या मनात अपत्यस्नेह कोठला ? याचा उद्देश हाच दिसतो की राजाचा तो खुपनस्कन्ध्या नन्दन कन्यादानाने मित्र आपला व्हावा.)

तेव्हा लवङ्गिका म्हणते, ‘ भगवती म्हणतात तेच खरे. नाहीतर कुरुप, वृद्ध वर निश्चित करताना आमच्या अमात्यसाहेबानी काहीच विचार कसा नाही केला ? ’

मालतीलाही ते ऐकून आपल्यावर वज्रातच झाड्यासारखे वाटते. नंतर 'आपण या आमच्या प्रियसखीला हा जीवनमरणातून वाचवा' अशी प्रार्थना लवङ्गिकेने करताच कामन्दकी म्हणते, 'या वाक्वीत कुमारिकेचा पिता किंवा त्यांचे देव हेच प्रभावी ठरते. प्राचीन काळी शकुन्तला दुष्यन्तानर आणि अर्धशी पुरुख्यावर अनुरक्त झाली, वासवदत्ता, पित्याने संजय राजाला देऊ केल्यावरही, स्वतःला उदयनाला अर्पण करवी झाली, अशी प्राचीन उदाहरणे आहेत, पण असे साहस उपदेशिणे योग्य नव्हे.'

नंतर लवङ्गिकेने विचारल्यावरून कामन्दकी माधवाच्या कुलाविषयी माहिती सांगते. ती म्हणते, 'माधवाचा पिता देवरात हा श्रेष्ठ पुष्प असून विद्वान् राजाचा अमात्य आहे. मालतीचा पिता त्याचा सहाय्यायी होता. त्याला त्याच्याविषयी पूर्ण माहिती आहे.

व्यतिकरितदिगन्ताः श्वेतमार्ग्यशोभिः

सुकृतचिलसितानां स्थानमूर्जश्वलानाम् ।

अकलितमहिमानः केतन मङ्गलानां

कवमपि भुवनेऽरिमरतावृताः सम्भवन्ति ॥

(मा. मा., २, ९)

(आपल्या शुभ्र यशाने ज्यांनी दिगन्ताना व्यापले आहे; ज्यांनी प्रभावी आणि कल्याणप्रद अशी कृत्ये केली आहेत; ज्यांच्या धोरणाचा भाग लागत नाही; जे सर्व मंगलचे स्थान आहेत; असे देवरातासारखे महात्मे क्वचितच या भुवनात अवतरतात.)

माधव हा देवराताचा एकुलता एक मुलगा. विद्येने शोभणारा. तो अल्पवयस्क असला तरी अध्यात्मविद्येच्या अभ्ययनाकरिता आपल्या मङ्गल नामक वालमित्रासह येथे आला आहे. त्याला पाहणाऱ्या नगरंस्त्रियाच्या कटाक्षाच्या योगे या नगरातील वाड्याच्या खिडक्या जणू काय नीलकमलांनी भरल्या सारख्या वाटतात.'

ते ऐकल्यावर लवङ्गिका उद्गारते, 'पारिजात वृक्ष महासागराशिवाय अन्यत्र उत्पन्न होतो काय ?'

इतक्यात संध्याकाळचा सूत्रक शंभुध्वनि होतो. वेव्हा कामन्दकी जावयास निघते. वेव्हा ती आपल्याशी म्हणते, 'मी निमृद्रार्थदूतीचे कर्तव्य पार पाडले आहे—

वरेऽन्यस्मिन्वोपः पितरि विचिकिस्ता च जनिता

पुरावृत्तोद्गारंरपि च कथिता कार्यपदवी ।

स्तुत माहाभाग्यं यदभिजनतो यच्च गुणतः

प्रसङ्गाद्भरतस्येत्यथ खलु विधेय परिचयः ॥

(मा. मा., २, १३)

(दुसऱ्या वराविषयी दोष दाखवून दिला. पित्याच्या हेतूविषयी मालतीच्या मनात संशय उत्पन्न केला. तिने काय करावे ते मुचविले. कथाप्रसंगाने माधवाच्या कुलाच्या आणि गुणाच्या थोरपणाची स्तुति केली. आता त्या दोघाचा परिचय घडवून आणावयाचा आहे.) (अंक २)

हा दुसरा अंक चांगला साधला आहे. यामध्ये मालतीची शालीन मनोवृत्ति उत्कृष्ट रीतीने वर्णिली आहे. कामन्दकीने आपले निमृष्टार्थद्वीत्व चातुर्याने पार पाडले आहे. या बाबतीत भवभूतीने वास्त्यायनाच्या 'कामसूत्रातील' सूचना तंतोतंत अमलात आणल्या आहेत, हे मागे चौथ्या प्रकरणात दाखविले आहे. कलहंसाच्या प्राकृत भाषणातही 'गद्यात समासप्राचुर्य असावे' या नियमास अनुसरून दीर्घसमासरचना केली आहे, पण इतरत्र प्लोकात प्रसादगुण आला आहे.

तिसऱ्या अंकाच्या आरंभीच्या प्रवेशकातील बुद्धरक्षिता व अवलोकित्ता या कामन्दकीच्या दोन शिष्यांच्या संवादावरून आपणास समजते की कृष्णचतुर्दशी (वैशाखातील शिवरात्रि) निमित्त मालती आपल्या मातेसह शंकरपुराच्या (शिवालय असलेल्या उपनगराच्या) जवळच्या वसन्तोद्यानात फुले वेचून ती मगवान् शंकराला अर्पण करण्याकरिता जाणार आहे. तेथे माधवाने यावे असा निरोप कामन्दकीने त्याला पाठविला आहे. कामन्दकीच्या आदेशानुसार बुद्धरक्षितेने मदनान्तिकेजवळ मकरन्दाचे गुणवर्णन करून तिच्या मनात त्याच्याविषयी परोक्षानुराग उत्पन्न केला आहे. दीर्घी वसन्तोद्यानात जाणार असून तिने बुद्धरक्षितेला तेथे बोलाविले आहे.

नंतर कामन्दकी प्रवेश करते. चैत्र शुक्ल त्रयोदशीस माधव व मालती यांची मदनोत्सवप्रसंगी प्रथम दृष्टादृष्ट झाली. त्यानंतर लोटलेल्या सुमारे दीड महिन्याच्या काळात तिची अवस्था मदनबाधेने फारच खराब झाली होती. कामन्दकीचे तिच्याकडे बरेचवेर जाणे येणे असे. विविध उपायानी तिने तिचा विश्वास संपादन केला होता. त्याचे ती वर्णन करते--

ब्रजति विरहे वंचित्यं न प्रसोदति सनिधौ

रहसि रमते प्रीत्या वाचं वदात्पनुवतंते ।

गमनसमये कण्ठे लग्ना निरुध्य निरुध्य मां

सपदि शपथैः प्रत्यावृत्तिं प्रणम्य च याचते ॥ (मा. मा., ३, २)

(मी जवळ नसले म्हणजे ती खिन्न होते, माझ्या सानिध्यात प्रसन्न असते. एकातात तिला आनंद होतो, माझ्याशी प्रेमाने बोलते, मी सांगितल्याप्रमाणे करते, मी जावयास निवाले म्हणजे माझ्या गळ्याला मिठी मारून मग्य पुनः पुनः अडवते आणि आणाशपथा घालून व पाया पडून लौक्य परत घेण्याविषयी विनविते.)

नंतर लवङ्गिका आणि मालती प्रवेश करतात. लवङ्गिका समासप्रचुर प्राकृत भाषणात वसन्तोद्यानात्न येणाऱ्या वायूचे वर्णन करते. माधवही कामन्दकीच्या सूत्रेनुसार त्या निकुंजाजवळ येतो. तितक्यात मालती लवङ्गिकेला म्हणते, 'सखे, या कुब्जफनिकुब्जात आपण फुले बेचूया.' तिचे ते शब्द प्रथमच ऐकल्यावर आपली काय अवस्था झाली ते माधव वर्णन करतो—

प्रथमप्रियावचनसश्रवस्फुर-

त्पुलकेन सप्रति मया विडम्ब्यते ।

प्रनराजितनयःसमुक्षण-

क्षणवद्धकुड्मसकदम्बडम्बरः ॥

(मा. मा., ३, ७)

(पियेचे हे पहिलेच शब्द ऐकल्यावर माझ्या अंगावर रोमांच उभे राहिल्यामुळे मी नून घनाचे जलविन्दु पडल्याबरोबर क्षणात कळ्याचा समूह ज्याऱ्यावर दिसू लागतो त्या कंदबाचे अनुकरण करित आहे.)

नंतर कामन्दकी मालतीला आपल्या जवळ बसवून तिच्या विपरीत्या मीतीने माधवाची कशी अवस्था झाली ते वर्णन करते—

धत्ते चक्षुर्मुकुलिन रणत्कोकिले बालचूते

मार्गे यात्रं क्षिपति बकुलामोदगर्नस्य बायोः ।

दाहप्रेम्णा सरसविसिनीपत्रमात्रान्तराय-

स्ताम्यग्भूतिः श्रयति बहुशो मृत्यवे चन्द्रपादान् ॥

(मा. मा., ३, १२)

(तो नुकताच मोहोर आलेल्या आणि कोकिल शब्द करित असलेल्या लहान आम्र-बुधाकडे टक लावून पाहत राहतो, बकुळपुष्पानी सुवासित झालेल्या वायूच्या मार्गात उभा राहतो आणि आपले संतप्त शरीर जळून जाऊन आपल्याला मृत्यु यावा म्हणून त्यावर फक्त कमलपत्राचे आवरण घालून एकसारखे चंद्रकिरणाचे सेवन करतो.)

माधवाची ती अवस्था आपणामुळे व्हावी याचे मालतीला पराकाष्ठेचे दुःख होते. तिची सखी लवङ्गिकाही मालतीचीही तशीच करणास्पद अवस्था झाल्याचे समासप्रचुर प्राकृत भाषेत सांगते.

तेव्हा कामन्दकी म्हणते, ' या सर्व गोष्टी माधवाच्या प्रेमांमुळे होत असल्या तर ते खरोखर मालतीच्या गुणस्त्रेचेच फळ आहे. त्यायोगे मला आनंद होत असल्या तरी तिची ही दारुण अवस्था पाहून माझे हृदय विदीर्ण होत आहे. '

त्यावर लवङ्गिका मालतीने जवळ बाळगलेला माधवाचा चित्रफलक आणि त्याने गुफलेली आणि तिने गळ्यात घातलेली वकुळमाला दाखवून म्हणते, 'यामुळे मालती जिवत तरी राहिली आहे.'

इतक्यात पडद्यातून लोकांचा गळबला ऐकू येतो. कोणी रक्षक ओरडून लोकाना सांगतो, 'हे शंकरपुरवासी जनहो, जवळच्या मठातून आपला लोखंडी पिजरा फोडून हा भयंकर वाघ अनेक घोडे व माणसे याना ठार करून त्याच्या गात्रातून बाहणाऱ्या रक्ताने झालेल्या चिखलातून कृतान्तासारखा संचार करित आहे. तेव्हा यथाशक्ति स्वतःचे रक्षण करा.'

हे भाषण प्राकृतात आहे तरीही यात दीर्घसमास योजिले आहेत. अशा प्रसंगी कोणी इतक्या पाह्याळाचे दीर्घसमासयुक्त मापण करणे शक्य नाही. म्हणून ते अप्रासंगिक आहे. मदोन्मत्त हत्ती सैरावरा घाबत असल्यामुळे झालेल्या याच तऱ्हेच्या दंगलीचे वर्णन 'मृच्छकटिकनाटक'त किती सुटसुटीत प्राकृत वाक्यात केले आहे ते पाहावे. म्हणजे प्रस्तुत मापणाचे अनौचित्य ध्यानात येईल.

इतक्यात मदन्यन्तिकेबरोबर शिवमंदिराला जाण्याकरिता आलेली बुद्धरक्षिता प्रवेश करून म्हणते, 'माझी प्रियसखी, अमात्य नन्दनाची भगिनी मदन्यन्तिका ही परिजनाची दाणादाण झाल्यामुळे ह्या वाधाच्या तडाक्यात सापडली आहे. तिला सोडवा.'

ते ऐकून 'बुद्धरक्षिते, कुठे आहे ती' असे म्हणत माधव पुढे होतो. त्याला पाहताच मालतीला आनंद होतो आणि मयही वाटते. ती त्याच्याकडे सारखी पाहू लागते. ते पाहून माधव म्हणतो—

अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः

स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।

कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभममृतमेघेनेव साग्द्रेण सिक्त. ॥ (मा. मा., ३, १६)

(माझ्याकडे ही डोळे मरून पाहत असल्यामुळे ही मला जणू काय शुभ्र कमलाच्या मालने धट्ट बाधून टाकत आहे किंवा संतत दुग्धवर्षावाने स्नान घालत आहे. पूर्ण विकसित अशा नैत्रानी ती मला जणू काय ग्रासीत आहे किंवा अमृतमेघाच्या दाट प्रवाहाने जणू काय सिंचन करित आहे.)

हे वर्णन सुंदर आहे. पण प्रस्तुतसारख्या गडबडीच्या प्रसंगी असे विचार कोणाच्याही मनात येणे असंभवनीय वाटते. मग अलंकारप्रचुर भाषेत वर्णन करणे तर दूरच !

इतक्यात मद्यन्तिकेवर बाध झटप घालतो, पण त्याने खाली पाटलेल्या एका पुरुषाने आयुध घेऊन मकरन्द मध्ये पडतो. त्यावर बाध हल्ला करतो, पण मकरन्द त्याला ठार करतो, असे माधव व कामन्दकी याना दुःखन दिसते.

बाधाच्या हल्ल्यामुळे पुष्कळ रक्तसाव होऊन मकरन्द बेगुद होतो. त्याला मद्यन्तिका सावरून धरते हे पाहून ते सर्व विकटे जातात. (अंक ३)

चौथ्या अंकाच्या आरंभी शंकरनगरातील देवालयानजवळ मद्यन्तिकेने मूर्छित मकरन्दाला आणि मालतीने माधवाला सापरून धरले आहे आणि जवळ कामन्दकी, बुद्धरक्षिता आणि लवङ्गिका बसल्या आहेत, असा प्रवेश घातला आहे. मकरन्द नंतर त्याच्या प्रयत्नांनी गुद्दीवर येतो. तेव्हा मालती माधवाच्या कपाळावर स्पर्श करून त्याला गुद्दीवर आणत आणि म्हणते, 'महाभाग, मी आपले अभिनन्दन करते. हे महाभाग, आपले मित्र, आता सावध झाले आहेत.' नंतर मकरन्द सांगतो की, 'मी आज नगरात काही वार्ता ऐकली. तिच्यामुळे माधवाची खिन्नता अधिकच वाढेल अशी मला भीति वाटली. तो वसन्तोद्यानात गेला आहे असे अवलोकितेकडून कळल्यावरून मी इकडे येताना बाधाच्या तावडीत सापडलेल्या या कुलीन कन्येला पाहिले.' नंतर 'मालतीने तुझे अभिनन्दन केले आहे. तेव्हा या प्रसंगी तिला काही भेट द्यावी' अशी सूचना कामन्दकीने करताच माधव म्हणतो—

यद्बघालवणितमुद्दत्प्रमोहमुग्ध

कारुण्यद्विहितवती गतव्यथं माम् ।

तत्कामं प्रमथति पूर्णपात्रवृत्त्या

स्वीकर्तुं मम हृदयञ्च जीवित च ॥

(भा. मा., ४, १)

(बाधाने जखमी केलेला आपला मित्र बेगुद झालेला पाहून मूर्च्छित झालेल्या मला हिने करुणने गुद्दीवर आणले म्हणून मी हिला माझे हृदय आणि जीवित पूर्णपात्र (बक्षीस) म्हणून देत आहे. तिने त्याचा स्वीकार करावा.)

यावर शालीनतेने मालती उत्तर देत नाही, पण तिची सखी लवङ्गिका तिच्या तोंडे त्यांचा स्वीकार करते. इतक्यात अमात्य नन्दनाचा सेवक येऊन मद्यन्तिकेला तिच्या भावाचा संदेश सांगतो की, 'आज महाराजांनी आमच्या बाळ्यात येऊन मूर्खत्व-विषयी आपला विश्वास आणि आमच्यावर अनुग्रह व्यक्त करून मालती आम्हाला अर्पण केली. तेव्हा तू या आनन्दोत्सवाकरिता ये.' ते ऐकून मालती आपली भावजय होणार याबद्दल मद्यन्तिकेला आनंद होतो. कामन्दकीही तिचे वरकरणे अभिनन्दन करते. नंतर मकरन्दाकडे प्रेमपूर्ण कटाक्ष फेकून मद्यन्तिका बुद्धरक्षितसह जाते.

राजाने नन्दनाला मालती दिल्याची वार्ता ऐकून माधव अत्यंत खिन्न होतो. तेव्हा त्याचे सात्वत करताना कामन्दकी म्हणते—“ भूरिवसु काही तुला आपण होऊन मालती देणार नव्हता. त्याने ‘महाराजाची आपल्या कन्येवर सत्ता आहे’ असे राजाला म्हटले खरे, पण त्यामुळे परिस्थितीत काही बदल झाला नाही. भूरिवसूचे हे बोलणे बरकरणी आहे. मालती ही काही राजाची मुलगी नव्हे. आणि कन्याप्रदानामध्ये राजेलोकाची आशा प्रमाण मानली पाहिजे असा काही धर्माचारसंकेत नाही. तेव्हा तुम्हा दोघाचा संयोग व्हावा म्हणून हरत-वेने प्राणाचीही पर्वा न करता मी यत्न करीन. ”

हे सर्व मालतीच्या समक्ष घडते. इतक्यात पडद्यामागून ‘भगवती कामन्दकी, आईसाहेबांची विनंती आहे की आपण मालतीला घेऊन लौकर यावे.’ जाताना मालती स्वगत म्हणते—‘आता माझी जगण्याची इच्छा संपली. निदर्यपणामुळे बाबाचे कापालिकत्व दिसून आले. माझ्या दुर्दैवाच्या दारुण कृत्याचा परिणाम पूर्ण झाला. आता मी कुणाला दोष देऊ आणि कुणाला शरण जाऊ?’ कामन्दकी मालतीसह गेल्यावर माधव स्वगत म्हणतो, ‘भगवती केवळ माझ्याविषयीच्या स्नेहामुळे मला आश्वासन देत आहे. माझे जीवित सफल होईल काय, याविषयी माझ्या मनात शंका उत्पन्न झाली आहे. तर आता काय करावे? महामासविक्रयाशिवाय अन्य उपाय मला दिसत नाही.’ नंतर तो मकरन्दाला म्हणतो—‘मित्रा तुला मद्यन्तिका दुर्लभ नाही. कारण,

प्रमथ्य ऋष्याव मरणसमये रक्षितवतः

परिष्वङ्ग लब्ध्वा तव कथमिवान्यत्र रमताम् ।

तथा च व्यापारः कमलनयनाया नयनयो—

स्त्वपि व्यवतस्नेहृस्तिमितरमणीयश्चिरमभूत् ॥

(मा. मा., ४, ९)

(त्या मासभक्षक बाघाला मारून तू तिचे मृत्यूपासून रक्षण केलेस. तुझे आत्मिान लाभलेल्या तिचे मन दुसऱ्याच्या ठिकाणी कसे रमेल? त्या कमलनयनेच्या नेत्राचे कटाक्ष तुझ्याविषयीचे प्रेम व्यक्त करीत तुझ्यावर स्थिर होऊन रमणीय भासत होते.) तर चल आता आपण पारा आणि सिन्धु नदीच्या संगमावर स्नान करून नगरीत प्रवेश करू.’ (अक ४).

या दोन अंकात मालती आणि माधव यांचे प्रेम परस्पर दर्शनाने व भेटीने वृद्धिगत झालेले दाखविले आहे. बुद्धरक्षितेने मद्यन्तिकेच्या मनात मकरन्दाविषयी परोक्षानुराग उत्पन्न केला होता. त्याला मकरन्दाने तिला वाघाच्या तावडीतून सोडविल्यामुळे

अंकुर फुट्ट्या आहे. यापुढे ही दोन प्रेमप्रकरणे बरोबर चालू लागतात. वसन्तोद्यानाच्या, मालतीच्या प्रेमनरवशतेच्या आणि वाघाने माडलेल्या धुमाकुळ्याच्या प्राकृत भाषेतील वर्णनात दीर्घसमासांची दुर्बोधिता आली असली तरी संस्कृत श्लोकात मात्र प्रशंसनीय प्रसादगुण आणि रमणीयता दिसून येतात.

पाचव्या अंकाचे स्थल पद्मावती नगराच्या घाहेरचे श्मशान आणि त्याच्या जवळचे कराला देवीचे देवालय हे आहे. आरंभी कापालिक अचोरवंटाची शिष्या कपालकुंडला आकाश मार्गाने येते आणि शक्तिनाथ शंकराचे स्तवन करते—

पट्टधिकवशनाद्योच्चक्रमध्यस्थितारमा

हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।

अविचलितमनोभिः साधकंमृग्यमाणः

स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥

(मा. मा., ५, १,)

[सहा चकानी युक्त अशा दशनाडीचक्राच्या मध्यभागी राहणारा, हृदयामध्ये ज्याचे स्वरूप मासेव, जो आपले स्वरूप जाणणान्याना सिद्धि देतो, ज्याचे ज्ञान साधक एकाप्र मनोवृत्तीने मिळवू पाहतात, तो (इच्छा, ज्ञान आणि क्रिया या) तीन शक्तींनी वेष्टिलेला असा शक्तिनाथ (शिव) हा (सदैव) विजयी असतो.]

नंतर ती आपणास आपल्या हृदयकमलामध्ये शिवरूपी आत्म्याचे दर्शन झाल्या-
नुळे आणखी उत्पतनाचे श्रम न भासता मेघातून जात आहो असे सांगते. नंतर ती
आकाश मार्गाने जात असताना स्वतःचे वर्णन करते—

विष्वक्वृत्तिर्जटानां प्रचलति निविडप्रस्थिबन्धोऽपि भारः

संस्कारशयाणदीर्घं पट्टं रटति कृतावृत्तिखट्वाद्गणघण्टा ।

ऊर्ध्वं धूमोति धामुचिवृतशवशिरःधेणिकुञ्जेषु गुरूज-

द्रुत्तालः किंकिणीनामनवरतरणत्कारहेतुः पताकाम् ॥

(मा. मा., ५, ४)

(माझ्या जटाना मी घट्ट बांधले असले तरी आकाशात उडताना त्या खणळीकडे पसरत आहेत. माझ्या खट्वागाला बांधलेली घंटा मागेपुढे होऊन दुसऱ्या वस्तूच्या आघाताने मोठ्या आवाज करीत आहे. पताकेला बांधलेल्या धुंगुणाना सारखा निनादित करणारा आणि उचळ्या नरकवालांच्या मालामध्ये गुंजारव करणारा सोसाख्याचा वारा त्या पताकेला वर फटफटावीत आहे.)

नंतर ती म्हणते, चिताधूमाने सजित केलेल्या श्मशानवाटाच्या जवळचे हे कराला देवीचे देवालय आहे. येथे माझे गुरु अचोरवंट यानी मन्त्रवाचना पुरी केली

असून त्याच्या आशेने मला पूजासामग्री जमवावयाची आहे. त्यांनी मला सांगितले आहे 'भगवती कराला देवीला नवस केल्याप्रमाणे मला स्त्रीरत्न अर्पण करावयाचे आहे. ते स्त्रीरत्न याच नगरात आहे.' नंतर त्या श्मशानात महामासविक्रयाकरिता आलेला राड्गधारी पुरुष तिच्या दृष्टीस पडतो. त्याचे रूप ती वर्णन करते—

कुवलयदलश्यामोऽप्यङ्गं दधत्परिपाण्डुर

ललितचरणन्यासः श्रीमान्मृगाङ्कुनिभाननः ।

हरति विनय वामो यस्य प्रकाशितसाहसः

प्रविगलदसूवपङ्कः पाणिर्ललन्नरजाङ्गलः ॥

(मा. मा., ५, ५)

(नीलकमलाप्रमाणे कृष्णवर्ण पण फिकट झालेल्या शरीराचा, ललित गतीने चालणारा, चन्द्रासारखे मुख असलेला असा हा पुरुष आहे. याच्या डोक्या हातात ज्यातून दाट रक्त गळत आहे असे नरमास असून त्याचा साहसी स्वभाव व उद्दामपणा व्यक्त होत आहे.) तो कामन्दकीच्या मित्राचा पुत्र माधव असून महामासविक्रयाकरिता आला आहे हे ती ओळखते. पण 'त्याच्याशी आपल्याला काय करावयाचे आहे', असे म्हणून ती आपले कार्य संपादन्याकरिता पुढे जाते. त्यावेळी सध्याकाळ संपून अंधकार सर्वत्र पसरत होता हे तिने केलेल्या वर्णनावरून समजते.

या विष्कम्भकानंतर मागे वर्णिल्याप्रमाणे माधव महामासविक्रयाकरिता श्मशानात प्रवेश करतो. महामासविक्रयाचे स्पर्डीकरण करताना 'मालतीमाधवा'चा टीकाकार जगद्धर श्मशानसिद्धयोगिनीमताचा पुढील उल्लेख करतो 'वीरहस्तान्मासं गृहीत्वा वीरायाभिमतवरदानमिति श्मशानसिद्धयोगिनीमतम् ।' (पिशाचाना नरमास विकून त्याच्याकडून इष्टार्थाच्या प्राप्तीकरिता वरप्राप्ति करून घेणे हा महामासविक्रयाचा अर्थ आहे.)

माधव स्वतःशी म्हणतो, मालतीचे एकसारखे निन्तन केल्यामुळे ती माझ्यापुढे सदादित आहे असे वाटते. कारण—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च

प्रत्युप्तेव च वञ्जलेपघटितेयान्तनिखातेव च ।

सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखंश्चेतोभुव पञ्चभि-

दिचन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्पृतेव लग्ना प्रिया ॥

(मा. मा., ५, १०)

(माझी प्रिया मालती माझ्या मनात जणू काय एकरूप झालेली, प्रतिबिंबित, चित्रित, उत्कीर्ण, कोदणात बसवलेली, वज्रलेमाने चिकटवलेली, आत खोल खणलेली, मदन्याच्या

पाचाही धाणांनी खिळलेली, सतत चिंतनाच्या धाग्यानी बट्ट शिवलेली अशी झाली आहे.)

या श्लोकात उत्प्रेक्षांचा जणू पाऊस पडला आहे. त्यावरून मधुसूतीच्या बहुविध कल्पनेचे दर्शन होते. नंतर माधव तेथील पिशाचाना शस्त्राने पवित्र न शांल्ये आपल्या हातातील नरमांस विकत घेण्याविषयी आवाहन करतो. त्याबरोबर पिशाचाचा कलकलाट ऐकू येतो. श्मशानात सर्वत्र पिशाचे विविध व्यापारात मग्न असलेली दिसतात. त्यापैकी एकाचे तो खालील वर्णन करतो—

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्त प्रथममथ पूयूस्तेषभूयांसि मांसा-
न्यंसस्त्रिफक्पुण्डापिण्डाद्यवयवमुल्लभान्युग्रपूतीनि जग्वा ।
आतस्नाग्बन्वनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गुः करङ्गा-
दङ्गुस्थावस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि ऋष्यमव्यग्रमत्ति ॥

(मा. मा., ५, १६)

(हे दीन पिशाच आपल्या माडीवर प्रेत घेऊन प्रथम त्यांचे निरनिराळ्या अवयवा-
वरील चामडे काढून खादे, नितम्ब, पाठ, जात्रा, यात सहज मिळणारे आणि सूत्र
आल्यामुळे वाढलेले दुर्गन्धि मास भक्षण केल्यावर स्नायु, आतटी व नेत्र काढून घेऊन
हाडाच्या पोक्कळीतील मांसही दाट विचकत सावकाशपणे खात आहे.)

हे अत्यंत किळस आणणारे वर्णन बीमत्सरसाचे 'मूर्धामिपिक्त्र उदाहरण' असून
ते 'दशरूपावलोक', 'काव्यप्रकाश' इत्यादि नाट्य व अलंकार याविषयीच्या अनेक
ग्रंथांत उद्धृत केले आहे. त्यावरून मधुसूतीची प्रतिमा बीमत्सरसाच्या वर्णनातही कसा
रस घेत असे ते दिसून येईल.

माधव पुनः महामासविक्रयाची घोषणा करतो. तो सर्व श्मशानभर हिंडतो, पण
त्याच्या आवाहनाला एकही पिशाच साद देत नाही. इतक्यात 'हं निष्करण बाबा,
राजाची मर्जी मिळविण्याचे तुमचे साधन जी मी विचा बघ केला जात आहे' असे
अत्यंत आर्त उद्गार त्याला ऐकू येतात. तेव्हा ते कराला देवीच्या देवालयातूनच आले
असावे असे वाटून तो तिकडे जातो. तो त्याला चामुण्डा देवीपुढे मालवीला उभी करून
अधोरवट व कमालकुण्डला तिचे स्तवन करताना दिसतात. त्या स्तवनाचा दण्डक
वृत्तातील हा श्लोक पाहा—

प्रचलितकरिकृत्तिपर्यन्तचञ्चल्लाघातभिन्नेभुनि.स्यन्वमानामृत-
दध्योतजीवत्कपालाचलीमुवतचण्डाट्टहासत्रसद्भूरिभूतप्रवृत्तस्तुति
श्वसवसितभुजङ्गभोगाङ्गदप्रन्धिनिष्पीडनस्फारफुल्लहफणापीठनि-
संदिधज्योतिदज्जम्भणोद्दामरव्यस्तविस्तारिदोःखण्डपर्यासितश्माघरम् ।

ज्वलदनलपिशङ्गनेप्रचण्डाभारपीमोत्तमाङ्गभ्रमिप्रस्तुतालातवक्र-

क्रियास्यूतविभागमुत्तुङ्गखट्वाङ्गकोटिध्वजोद्भूतिविक्षिप्ततारागण
प्रमुदितकटपूतनोत्तालवेतालतरलस्फुटकर्णसंभ्रान्तगौरीघनाश्लेषहृष्य-

मनस्त्रम्बकानन्दि वस्ताण्डवं देवि भूयादरिष्टघ्नं च हृष्टघ्नं च न ॥

(हे देवि तुझे ताडव नृत्य-ज्यामध्ये तू धारण केलेल्या हस्तिचर्माच्या हेलावण्यामुळे त्याच्या नखानी चन्द्राला मोकें पडून त्यातून गळणाऱ्या अमृताने तू धारण केलेले नरकपाल जिवंत होऊन अड्डहास करतात आणि त्यामुळे घाबरून जाऊन अनेक प्राणी तुझी स्तुति करतात; ज्यामध्ये तू बाहूभूषण म्हणून बांधलेल्या कृष्णसर्पांच्या ग्रंथि आवळल्यामुळे त्याच्या फणानून बाहेर पडणाऱ्या विषामुळे भयकर दिसणाऱ्या आणि इतस्ततः फिरणाऱ्या बाहूदण्डामुळे सभोवतालचे पर्वत दूर फेकले जातात; ज्यामध्ये प्रज्वलित अग्नीसारख्या पिंगट अशा नंत्रानी भीषण झालेल्या तुझ्या मस्तकाच्या भ्रमणाने सर्व दिशात जणू काय अलातचक्र दिसते आणि उच अशा खट्वाङ्गाच्या टोकाला बांधलेल्या ध्वजाने ताराचे समूह इतस्ततः फेकले जातात; ज्यामध्ये आनन्दित पिशाचे आणि प्रचण्ड वेताल यानी जोराने टाळ्या वाजवल्यामुळे कानठाळी बसून घाबरलेल्या पार्वतीने घट्ट आलिंगन दिल्यामुळे भगवान् शंकराला मोठा आनंद होतो—ते तुझे ताडव नृत्य आमचे कल्याण करो व आम्हाला आनंद देवो !)

नंतर कपालकुण्डला मालतीला म्हणते—‘ दारुण कृतान्त आज तुला त्वरा करीत आहे. तर आपल्या प्रियजनांचे स्मरण कर. ’ तेव्हा मालती म्हणते, ‘ प्रिय माधवा, मी परलोक्या गेले तरी तुम्ही माझे स्मरण ठेवा. ज्याचे स्मरण प्रियजन करतात तो निधन पावत नाही. ’ तेव्हा अघोरघट आपले खड्ग उगारून ‘ मन्त्रसाधनाकरिता तुला अर्पिलेल्या पूजेचा स्वीकार कर ’ असे देखील आवाहन करतो, तोच माधव पुढे होऊन त्याचे शस्त्र खाली पाडतो. माधवाने विचारल्यावरून मालती सांगते, ‘ मी गच्चीवर निजले होते आणि येथे जागी झाले एवढेच मला माहीत आहे. पण तुम्ही इथे कसे ? ’ तेव्हा माधव म्हणतो, ‘ तुझ्या पाणिग्रहणाने धन्य व्हावे म्हणून नरमास विकण्याकरिता येथे आलो होतो. हे काकतालीयच झाले म्हणावयाचे ! ’ तेव्हा अघोरघट ‘ तुलाच चामुण्डेला प्रथम बळी देतो ’ असे माधवाला म्हणतो. तेव्हा मालती घाबरून त्याच्याशी झगडा न करण्याबद्दल माधवाला विनविते. माधव मालतीला आणि अघोरघट कपालकुंडलेला त्याच श्लोकात धीर देतो. इतक्यात पडद्यातून पुढील घोषणा ऐकू येते—

‘ हे मालतीला शोषणारे लोक हो ! भूखिस्त्र आश्वासन देणारी अप्रतिहत-बुद्धीची भगवती कामन्दकी तुम्हाला सांगते की या करालेच्या देवालयाला वेदा घाला;

काण अधोरघंटाशिवाय दुसऱ्या कोणी हे कृत्य केले असणे शक्य नाही. तसेच कराला देवीला बळी देण्याखेरीज यात दुसरा हेतु दिसत नाही.' तेव्हा आपणाला सेनिकानी वेदल्याचिं करालकुण्डलेच्या ध्यानात येते. माधवही म्हणतो, 'आधी या मालतीला तिच्या बांधवांच्या स्वाधीन करून नंतर त्याच्या समक्षच या दुष्टाला ठार करावे.' नंतर माधव व अधोरघट दोघेही एकमेकांना उद्देशून म्हणतात—

‘भाः पाप !

कठोरास्थिप्रन्धिव्यतिकररणत्कारमुखरः

खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगव्युपरमः ।

निरातङ्गः पङ्कोद्विव पिपित्तखण्डेषु निपत-

प्रसिर्गात्रं गात्रं सपदि लवशस्ते विकिरतु ॥

(मा. मा., ५, ३४)

(अरे पाप्या, हा माझा खड्ग—जो तुझ्या कठोर हाडाच्या गाठींवर केलेल्या आघाताने आघात करील, तुझ्या कठोर स्नायूंचा छेद करताना क्षणभर ज्याचा वेग किंचित कमी होईल, पण चिखलाप्रमाणे मांसखंडात ज्याला अडथळा होणार नाही असा—तुझ्या प्रत्येक अवयवाचे तुकडे तुकडे करून फेकून देवो ! ’ (अंक ५)

या अंकात वीमत्स व रौद्र रसांचे साम्राज्य असल्यामुळे बहुधा सर्वत्र दीर्घ समासाचा व कठोर वर्णांचा उपयोग केला आहे. भवभूतीच्या विशाल प्रतिभेला अतिशय विस्ताराची आवश्यक असल्यामुळे अधोरघंटाने केलेल्या कराला देवीच्या स्तुतीत त्याने प्रत्येक पादात ५४ अक्षरे असलेल्या प्रदीर्घ दण्डक वृत्ताची योजना केली आहे. या वृत्तात आरंभी दोन लघुअक्षरांचे नगण आणि नंतर दोन गुरु अक्षरांमध्यें एकलघु अक्षर असलेले सोळा रगण असतात. त्यामुळे त्यात देवीच्या नृत्यातील पदविन्यासाचे अनुकरण झाले आहे. या प्रसंगी मालतीला बळी देण्याच्या वेळीच माधवाचे स्मरणात असणे हा योगायोग काकतालीय प्रकारचा आहे व तसे भवभूतीनेही म्हटले आहे. पण असे योगायोग जीवनातही दृष्टीस पडतात.^१ म्हणून ते आक्षेपार्ह नाहीत. शेवटल्या श्लोक दोन पात्रानी एकमेकांस म्हणावा, यात कृत्रिमता आहे. तिची काही उदाहरणे या, तसेच भवभूतीच्या इतरही नाटकांत आढळतात.

१. ह्या तऱ्हेचा योगायोग बाणाने ‘ हर्षचरिता ’च्या आठव्या उच्छ्वासात वर्णिला आहे तो पाहूया. हर्षाची वहीण राज्यश्री विध्वारण्यात अग्नीत उडी घेणार होती तोच हर्ष तेथे येऊन तिला वाचवतो. हा योगायोग प्रत्यक्ष घडलेला आहे.

कारण अघोरपंथाशिवाय दुसऱ्या कोणी हे कृत्य केले असणे शक्य नाही. तसेच कराळा देवीला बळी देण्याखेरीज यात दुसरा हेतु दिसत नाही.' तेव्हा आपणाला सैनिकानी वेढल्याचि कमलकुण्डलेच्या ध्यानात घेते. माधवही म्हणतो, 'आधी या मालतीला तिच्या बांधवांच्या स्वाधीन करून नंतर त्यांच्या समक्षच या दुष्टाला उर करावे.' नंतर माधव व अघोरपंथ दोघेही एकमेकांना उद्देशून म्हणतात—

'आः पाप !

कठोरशस्त्रियधन्यधिकररणत्कारमुखरः

खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगघ्नपरमः ।

निरातङ्गः पङ्केष्विव पिशितखण्डेषु निपत-

प्रसिर्गात्रं गात्रं सपरि लवशस्ते विकिरतु ॥

(मा. मा., ५, ३४)

(अरे पाप्या, हा माझा खड्ग—जो तुझ्या कठोर हाडांच्या गाठीवर केलेल्या आघाताने आवाज करील, तुझ्या कठोर स्नायूंचा छेद करताना क्षणभर ज्याचा वेग किंचित कमी होईल, पण चिखलाप्रमाणे मांसपंड्यात ज्याला अडथळा होणार नाही अशा—तुझ्या मत्स्येक अवयवाचे तुकडे तुकडे करून फेकून देवो !) (अंक ५)

या अंकात वीमरुथ व रौद्र रसांचे साम्राज्य असल्यामुळे बहुधा सर्वत्र दीर्घ समासांचा व कठोर वर्णांचा उपयोग केला आहे. मवमूतीच्या विशाल प्रतिमेला अतिशय विस्तारानी आवड असल्यामुळे अघोरपंथाने केलेल्या कराळा देवीच्या स्तुतीत त्याने मत्स्येक पादात ५४ अक्षरे असलेल्या प्रदीर्घ दण्डक वृत्ताची योजना केली आहे. या वृत्तात आरंभी दोन लघुअक्षरांचे नगण आणि नंतर दोन गुण अक्षरांमध्ये एवळतु अक्षर असलेले सोळा रगण असतात. त्यामुळे त्यात देवीच्या नृत्यातील पदवित्यासांच अनुकरण झाले आहे. या प्रसंगी मालतीला बळी देण्याच्या बळीच भाषणांचे समशानात असणे हा योगायोग काकतालीय प्रकारचा आहे व तसे मवमूतीनेही म्हटले आहे. पण असे योगायोग जीवनातही दृष्टीस पडतात. म्हणून ते आश्चर्याचे नाहीत. शेवटला श्लोक दोन पात्रांनी एकमेकांस म्हणावा, यात झुनिमता आहे. तिची काही उदाहरणे या, तसेच मवमूतीच्या इतरही नाटकात आढळतात.

१. ह्या तऱ्हेचा योगायोग बाणाने 'हर्षचरिता'च्या आठव्या उच्छ्वासात घणिला आहे तो पाह्यावा. हर्षाची बहीण राज्यश्री विध्वारण्यात अनीत घेणार होती तोच हर्ष तेथे येऊन तिला पाचवतो. हा योगायोग प्रत्यक्ष घडला आहे.

सहाय्या अंकाच्या आरंभी एक लहान विष्वंमक घादला आहे. कपालकुण्डला प्रवेश करून म्हणते, 'हे दुष्ट माधवा, त्या दिवशी माझ्या गुल्ल्या तू मालतीकरिता ठार केलेस. त्यावेळी मी तुझ्यावर निर्दयपणे हल्ला केला तरी तू स्त्री म्हणून माझी उमेदा केलीस. पण लक्षात ठेव. मुजगाला मारल्याबद्दल सृष्ट उगवण्याला दक्षिण देवांची आणि विधाने उग्र अशी मुजंगी तयार असल्यावर त्या मुजंगाच्या शुत्रूला शांति कोठून मिळणार ?' इतक्यात 'जोपर्यंत वऱ्हाटी येत नाहीत तोपर्यंत विघ्ननिवारणार्थ मालतीने नगरदेवतेच्या दर्शनाकरिता जाऊन यावे. आणि तिचे वैवाहिक वस्त्रालंकार घेऊन सेवकांनी तिच्या मागून जावे' अशी भगवती कामन्दकीची सूचना ऐकू येते. तेव्हा त्या गर्दीत न मिसळता माधवाचा सृष्ट घेण्याकरिता उपाय योजण्यासाठी कमालकुण्डला तेथून निघून जाते.

नंदरच्या मुख्य प्रवेशात कामन्दकीच्या सूनेप्रमाणे माधव व मकरन्द नगरदेवतेच्या मंदिरात मालती येण्याची वाट पाहत असलेले दिसतात. देवळाकडे येणाऱ्या वधूयात्रेचे वर्णन कलहंस दौर्घसमासयुक्त क्लिष्ट प्राकृत भाषेत करतो. माधव व मकरन्द ती स्वारी देवळाच्या झरोक्यातून पाहतात. देवळाबद्दल आल्यावर मालती हत्तिणीवरून उतरते आणि देवळात जाऊ लागते. सोबत कामन्दकी व लवङ्गिका असतात. इतक्यात प्रतीहारी वधूची वस्त्रारूपणे घेऊन येते आणि म्हणते, 'राजेकाहेवानी ही शुभ्र रेशमाची साडी, ही ओढणी आणि हे सर्वांगवर घालण्याचे अलंकार, तसेच हे मोत्याचे हार,

(हे साध्या मोळ्या मालती, ही साहस करण्याची इच्छा सोडून दे. हे रंभोर, आपली भीति टाकून दे. माझे चित्त तुझ्या दुःखदायक विरहाना केंद्र्य सहन करण्यास असमर्थ आहे.)

तेव्हा मालती खाली पडल्यापडल्याच तिच्या आपली प्रार्थना स्वीकारण्याविषयी विनविते. तेव्हा लवङ्गिकेच्या जागी उभा असलेला माधव म्हणतो—

किं वा भणामि विच्छेददारुणायामकारिणि ।

काम कुरु वरारोहे देहि मे परिरम्भणम् ॥

(मा. मा., ६, ११)

(वियोगाचे दारुण दुःख देणाऱ्या हे वरारोहे, मी काय सांगू ? तुला वांटल तसे कर पण मला (एकवार) मिठी मार.)

तेव्हा आपल्या सखीने आपली विनंती मान्य केली हे समजून आनंदित झालेली मालती उठते आणि माधवाला आलिंगन देते, आणि म्हणते, “ सखे, माझे डोळे अश्रूंनी भरले असल्यामुळे तू मला दिसत नाहीस. पण आज तुझ्या शरीराचा निराळान स्पर्श मासतो. तू माधवाना नमस्कार करून ही माझी विनंती कळवः—‘ मी डोळे मरून आपल्या सुंदर मुखचंद्राचे दर्शन घेऊ शकले नाही. मी दीर्घकाल वियोगदुःख सहन केले. पण आता मात्र निराश झाले आहे.’ तसेच, हे प्रियसखी, तू मात्र माझी संदेव आठवण ठेव. माधवानी आरल्या सुंदर हावानी गुफलेल्या ह्या मनोहर वकुलमालेला तू माझ्याप्रमाणे जड आणि संदेव हृदयावर धारण कर.” असे म्हणून माधवाला लवङ्गिका समजून ती त्याच्या गळ्यात वकुलमाला बालू लागते, तोंच आपली चूक तिच्या ध्यानात येऊन ती भीतीने कापू लागते. तेव्हा माधव म्हणतो—

उद्दामदेहपरिदाहमहाज्वराणि

सगल्पसगमविनोदितवेदनानि ।

त्वत्स्नेहसंचदविलम्बितजीवितानि

किं वा मयापि न दिनान्यतिबाहितानि ॥

(मा. मा., ६, १२)

(शरीराचा तीव्र दाह करणारा प्रखर विरहज्वर अनुभवीत, तुझ्या संकल्पसमागमाने आपला मनस्ताप घालवीत, आणि माझ्यावरच्या तुझ्या प्रेमाच्या जाणीवेनेच स्वतःचे जीवन टिकवीत, मीही इतके दिवस काढले नाहीत काय ?)

तेव्हा कलहस उद्गारतो, ‘ अहो सरसमणीयता संविधानस्य । ’ (बाहवा काय ही सुंदर घटना घडून आली तरी !)

सहाय्या अकाच्या आरभी एक लहान विष्कंभक घातला आहे. कमालकुण्डला प्रवेश करून म्हणते, 'हे दुष्ट माधवा, त्या दिवशी माझ्या गुरूला तू मालतीकरिता ठार केलेस. त्यावेळी मी तुझ्यावर निर्दयपणे हल्ला केला तरी तू स्त्री म्हणून माझी उपेक्षा केलीस. पण लक्षात ठेव. भुजंगाला मारल्याबद्दल सृष्ट उगवण्याला तीक्ष्ण दंताची आणि विपाने उग्र अशी भुजंगी तयार असल्यावर त्या भुजंगाच्या शत्रूला शांति कोटून मिळणार ?' इतक्यात 'जोपर्यंत वन्हाडी येत नाहीत तोपर्यंत विघ्ननिवारणार्थ मालतीने नगरदेवतेच्या दर्शनाकरिता जाऊन यावे. आणि तिचे वैवाहिक वस्त्रालंकार घेऊन सेवकानी तिच्या मागून जावे' अशी भगवती कामन्दकीची सूचना ऐकू येते. तेव्हा त्या गर्दीत न मिसळता माधवाचा सृष्ट घेण्याकरिता उपाय योजण्यासाठी कमालकुण्डला तेथून निघून जाते.

नंतरच्या मुख्य प्रवेशात कामन्दकीच्या सूचनेप्रमाणे माधव व मकरन्द नगरदेवतेच्या मंदिरात मालती येण्याची वाट पाहत असलेले दिसतात. देवळाकडे येणाऱ्या वधूयात्रेचे वर्णन कलहस दीर्घसमासयुक्त क्लिष्ट प्राकृत भाषेत करतो. माधव व मकरन्द ती स्वारी देवळाच्या झरोक्यातून पाहतात. देवळाजवळ आल्यावर मालती हत्तिणी वरून उतरते आणि देवळात जाऊ लागते. सोबत कामन्दकी व ल्वङ्गिका असतात. इतक्यात प्रतीहारी वधूची वस्त्राभूषणे घेऊन येते आणि म्हणते, 'राजेसाहेबानी ही शुभ्र रेशमाची साडी, ही ओढणी आणि हे सर्वांगावर घालण्याचे अलंकार, तसेच हे मोत्याचे हार, ही चन्दनाची उडी आणि ही शुभ्र पुष्पमाला पाठविली आहे. ही वस्त्राभरणे देवीच्या समोर मालतीला देववावी.' ते ऐकून कामन्दकी ल्वङ्गिकेला म्हणते, 'तू मालतीझरोबर गाभान्यात जा. मी या अलंकारातील रत्नाची शास्त्रपरीक्षा करते.' नंतर माधव व मकरन्द देवळाच्या गाभान्यात स्तंभाभाड राहून पुढील प्रकार पाहतात.

गाभान्यात गेल्यावर ल्वङ्गिका मालतीला पाणिग्रहणाच्या मंगल प्रसंगी तिच्या मातेने तिला देवीच्या पूजेकरिता पाठविल्याचे सांगते. मालतीला या प्रसंगी पराकाष्ठेचे दुःख होते. ती ल्वङ्गिकेला म्हणते, 'मी आता आपल्या जिवाचे बरे वाईट करून घेणार आहे. तू मात्र माझ्या निधनामुळे माझे प्रियकर माधव जीविताविषयी उदासीन होणार नाहीत असे कर. दुसऱ्याची झाल्यामुळे अपराधी बनलेली मी प्राणत्याग करणार आहे. त्यामध्ये तू अडथळा आणू नको' असे म्हणून ती ल्वङ्गिकेच्या पाया पडते. तेव्हा मकरन्द माधवाला ल्वङ्गिकेच्या टिकाणी उभा रहाण्याविषयी खुणावतो. तसे करून माधव म्हणतो—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोव मुञ्च सरम्भम् ।

विरसं विरहापास सोढु तव चित्तमसहं मे ॥

(मा. मा., ६, १०)

कारक होईल, अशी शंका माधवाने व्यक्त करताना कामन्दकी म्हणते, 'तुला त्याची काळजी कराला ? ते मी पाहून घेईन.' नंतर ती मालती व माधव यांना सांगते, 'या शाडीनून तुम्ही दीर्घिकेजवळच्या उद्यानात विवाहमंगलाकरिता जावे. तेथे अचलोकित्सेने विवाहाची सर्व सामग्री तयार ठेवली आहे. तेथील उद्यानाचे ती वर्गन करत -

गाढोस्कण्ठकठोरकेरलवधूगण्डावपाण्डुच्छदं-

स्ताम्बूलीपटलैः पिनद्धफलितम्पानम्प्रपूगद्गुमाः ।

कवकोलीफलजग्धिमुग्धविकिरव्याहारिणस्तद्वभुवो

भागाः प्रेङ्खितमातुलुङ्गवृत्तपः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥

(मा. मा., ६, १९)

(उक्त अशा उक्तंने प्रौढ केरल स्त्रियांच्या गालाप्रमाणे पादरट पानवेलीनी वेष्टिलेल्या आणि सुपारीच्या भाराने बाकलेल्या पोफळी जेथे आहेत, जेथे कंत्रोळीची फळे साऊन आनंदित झालेले पक्षी चिवचिव करीत आहेत, जेथे बऱ्यांना हलण्याच्या मढालुंगाच्या वृक्षाची कुंपणे घातली आहेत, असे त्या उद्यानातील माग तुम्हाला आनंद देतील.)

'तेथे तुम्ही मद्यन्तिका व मकरन्द येतील तोपर्यंत थांबावे.' हे ऐकल्यावर ही ही आपल्याला इष्ट अशी गोष्ट होणार याबद्दल माधवाला आनंद झाला. नंतर कामन्दकी ल्वङ्गिका व मालतीविपधारी मकरन्द यासह जात. माधवही मालतीचा हात धरून उद्यानाकडे जातो. (अंक ६)

सहाव्या अंकातील या घटना निःसंशय मनोहर झाल्या आहेत. मन्मूर्तीलाही त्याबद्दल धन्यता घाटली होती हे मागे दिलेल्या कलहंसाच्या उद्गारावरून स्पष्ट दिसते. ल्वङ्गिकेच्या जागी उभा राहिलेल्या माधवाने मालतीला उद्देशून म्हटलेले दोन श्लोक संस्कृत आणि शौरसेनी प्राकृत भाषेत तत्सम शब्दात रचलेले असे समान आहेत. तत्समत्वादेखाय शब्दाना प्राकृतसंस्कृतयोः समानं रूपम् । असे टीकाकार म्हणतात. ल्वङ्गिका नेंहेमी प्राकृतात बोलणारी. तिची जागा वेणारा माधव संस्कृतात बोलला तर मालतीला संशय येऊन पुढील प्रसंग—मालतीने बकुलमाला माधवाच्या गळ्यात घालण्याचा—संभवनीय होणार नाही. म्हणून मन्मूर्तीने या दोन श्लोकात तत्सम शब्दाचाच उपयोग केला आहे. डॉ. रामकृष्णपंत

१. भोजाने आपल्या 'सरस्वतीकण्ठाभरणा'त 'सरले साहसरागम्' इत्यादि 'संस्कृतप्राकृताच्या साधारणीभाषे'चे उदाहरण म्हणून दिले आहे. (परिच्छेद २, कारिका १७).

नंतर मकरन्द मालतीला ' विवाहकक्षणाने युक्त असा आपला हात माधवाच्या हातात देऊन त्याला चिरकालीन सुख दे ' असे सुचवितो. त्यावर लवङ्गिका म्हणते, ' महाभाग, हिने स्वतःचे हृदय आपण होऊन देण्याचे साहस केले आहे. ती काय करग्रहणाच्या बाबतीत अडखलेल ? '

तेव्हा मालती उद्गारते, ' लवङ्गिका कन्याजनाला अयोग्य असे काही तरी सुचवीत आहे. ' इतक्यात कामन्दकी प्रवेश करते. तिला पाहताच मालती कापत कापत तिला मिठी मारते. तेव्हा कामन्दकी म्हणते—

पुरश्चक्षुरागस्तदनु मनसोऽनन्यपरता

तनुग्लानिर्पस्य त्वयि समभवद्यत्र च तव ।

युवा सोऽयं प्रेयानिह सुवदने मुञ्च जडतां

विधातुर्वदग्ध्य विलसतु सकामोऽस्तु मदनः ॥

(मा. मा., ६)

(प्रथम दृष्टादृष्ट होताच ज्याच्यावर तुझे प्रेम बसले, नंतर तुझे मन अनन्यपरवश झाले आणि शरीराला ग्लानि आली. तसेच ज्याचीही तुजविषयी अशीच अवस्था झाली, तो हा तुझा प्रियकर युवक तुझ्यापुढे उभा आहे. तेव्हा, हे सुवदने, शैथिल्य टाकून दे. विधात्याचे कौशल्य व्यक्त होवो आणि मदनही कृतकृत्य होवो !)

नंतर कामन्दकी डोळ्यात आलेले अश्रु आपल्या चीवराने पुसत माधवाला म्हणते—' अनेक सामन्त आपल्या मस्तकावरील पुष्पमालतील परागानी ज्याच्या चरणगुलींना रक्तवर्ण करतात त्या अमात्य मूरिवत्स्वी ही एकुलती एक कन्या अनुरूप बधूर-संयोगात आनन्दित होणारा मदन आणि मीही तुला देत आहे. ' नंतर ती त्या उभयताना उद्देशून म्हणते—

प्रेयो मित्रं बन्धुता व समग्रा

सर्वे कामाः श्लेषधिर्जोवितं वा ।

स्त्रीणां भर्ता धर्मवाराश्च पुता—

मित्यन्योन्यं वत्सयोर्जातमस्तु ॥

(मा. मा., ६, १८)

(स्त्रियाना पति हे प्रियमित्र, समग्र नातलग, सर्व इच्छा, धनदौलत किंबहुना जीवितही होत. तसेच पतींना धर्मरत्न्याही तशाच असतात. हे माझ्या प्रिय वत्सानी ध्यानात असू यावे.)

नंतर ती मकरन्दाला मालतीकरिता आणलेले वस्त्रालंकार अंगावर घालून विवाहाकरिता जाण्याचे सुचविते. तेव्हा दसे करणे आपल्या मिनाला अनर्थावह आणि संकट-

कारक होईल, अशी शंका माधवाने व्यक्त करताच कामन्दकी म्हणते, 'तुला त्याची काळजी कशाला ? ते मी पाहून घेईन.' नंतर ती मालती व माधव यांना सांगते, 'या झाडीतून तुम्ही दीर्घिकेजवळच्या उद्यानात विवाहमंगलकरिता जावे. वेधे अवलोकितेने विवाहाची सर्व सामग्री तयार ठेवली आहे. तेथील उद्यानाचे ती वर्णन करत -

गाढोत्कण्ठकठोरकेरलधूमण्डावपाण्डुच्छर्षे-

स्ताम्बूलीपटलः पिनट्टफलितव्यानस्रपूगद्रुमाः ।

कवकोलीफलजग्धिमुग्धविकिरण्याहारिणस्तद्भुवो

भागाः प्रोङ्खितमातुलुङ्गवृतयः प्रेयो विधास्यन्ति वाम् ॥

(मा. मा., ६, १९)

(उत्कट अशा उत्कंठेने प्रौढ केरल स्त्रियाच्या गालाप्रमाणे पादरट पानवेलींनी वेष्टिलेल्या आणि सुपारीच्या माराने वाकलेल्या पोफळी जेथे आहेत, जेथे ककोलीची फळे खाऊन आनंदित झालेले पक्षी चिबचिब करीत आहेत, जेथे वन्यांन हलणाऱ्या महालुगाऱ्या वृथाची कुंपणे घातली आहेत, असे त्या उद्यानातील माग तुम्हाला आनंद देतील.)

'तेथे तुम्ही मदयन्तिका व मकरन्द येतील तोपर्यंत थांबावे.' हे ऐकल्यावर ही ही आपल्याला द्रष्ट अशी गोष्ट होणार याबद्दल माधवाला आनंद झाला. नंतर कामन्दकी लवङ्गिका व मालतीविषधारी मकरन्द यासह जात. माधवही मालतीचा हात धरून उद्यानाकडे जातो. (अंक ६)

सहाव्या अंकातील या घटना निःसंशय मनोहर झाल्या आहेत. मवसूर्तीलाही त्याबद्दल धन्यता वाटली होती हे मागे दिलेल्या कलहंसाच्या उद्गारावरून स्पष्ट दिसते. लवङ्गिकेच्या जागी उभा राहिलेल्या माधवाने मालतीला उद्देशून म्हटलेले दोन श्लोक संस्कृत आणि शौरसेनी प्राकृत मापेत तत्सम शब्दात रचलेले असे समान आहेत. तत्समत्वादेवेत्या शब्दाना प्राकृतसंस्कृतयोः समानं रूपम् । असे टीकाकार म्हणतात. लवङ्गिका नेंदमी प्राकृतात बोळगारी. तिची जागा नेणारा माधव संस्कृतात बोळला तर मालतीला संशय येऊन पुढील प्रसंग—मालतीने बहुलभाला माधवाच्या गळ्यात घालण्याचा—संभवनीय होणार नाही. म्हणून मवसूर्तीने या दोन श्लोकात तत्सम शब्दाचाच उपयोग केला आहे. डॉ. रामकृष्णपंत

१. भोजाने आपल्या 'सरस्वतीकण्ठाभरणा'त 'सरले साहसरागम्' इत्यादि 'संस्कृतप्राकृताच्या साधारणीभावे'चे उदाहरण म्हणून दिले आहे. (परिच्छेद २, कारिका १७).

तर आम्हाला उलट्या टोमणा मारलास ?' त्यावर तिची सखी बुद्धरश्मिता तद्रस्थपणाचा भाव आणून म्हणत, 'टोमणा उलट्या असेल किंवा नसेलही. पति आयल्या पाया पडला असता त्याचा हिने मान राखला नाही याबद्दल ती दोषी आहे खरी. पण, नववधूच्या वाढतीत दाडगाईचे वर्तन सफल झाले नाही म्हणून रागावून तुझ्या भावाने अमद्र शब्द उच्चारणे हा तुमचा दोष. कारण काममूत्रकारानी म्हटले आहे, 'पुष्पासारख्या स्त्रियाशी मुकुमारपणाने वागले पाहिजे. त्याचा विश्वास संपादन न करता दांडगाईने त्याच्याशी वर्तन केले तर त्या समागमद्वेषी होतात.' ल्वङ्गिकेने त्याला दुजोरा दिला. ती म्हणाली, 'घरोघरी कुलकन्यकाचे विवाह होतात. परंतु कोणी अरेरावीने लज्जापरवश कुलीन कन्यकावर शब्दांनी आग पाखडीत नाहीत. त्यामुळे काळजाला घरे पडून मुली सासरी राहण्याला नाखूड होतात. आणि म्हणूनच मुलगी जन्माला आली की बाधवाना वार्डट वाटते.' ल्वङ्गिकेला इतके वार्डट वाटायला मोठेच कारण झाले असले पाहिजे, असे वाटून मद्यन्तिका त्याबद्दल बुद्धरश्मितेला विचारते. तेव्हा ती म्हणते, "तुझे दादा 'अशा कुमारकुलट्येची मला आता काही कर्तव्य नाही' अशी शपथ घेऊन अंतःपुरातून निघून गेले, असे आम्ही ऐकले आहे." तेव्हा मद्यन्तिकेला आपल्या भावाच्या दुर्वर्तनाबद्दल वार्डट वाटते. पण ती म्हणते, 'मालतीचे प्रेम माधवावर बसले आहे हे सर्व लोकांना माहीत झाले आहे. आम्हालाही ते माहीत आहे. माधवाने गुंफितेल्या आणि मालतीने स्वतःच्या गळ्यात घातलेल्या बकुलमालेमुळेच ती जिवंत राहिली आहे. त्या दोघाचेही शरीर मदनव्यथेने फिफ्ट झाले आहे. त्या दिवशी बसनांथानामध्ये त्यांनी परस्पराकडे टाकलेले कटाक्ष मी पाहिले आहेत. मालती माझ्या दादाला दिली असे समजताच तिचे आणि माधवाचे हृदय जणू काय पिळवटून निघाले होते असे दिसले. शिवाय त्या दिवशी माझे बापाच्या टावडीतून रक्षण करणारा तो महाभाग शुद्धीवर आला त्या प्रसंगी भगवती कामन्दकीच्या खुबीच्या मूचनेवरून माधवाने मालतीला आपले हृदय व जीवित अर्पण केले हेही मी पाहिले आहे. ल्वङ्गिके, त्यावेळी तूच माधवाला म्हणाली नाहीस काय 'माझ्या सखीने हा प्रसाद स्वीकारला आहे' असे ?"

त्यावर 'कांण ग वो महाभाग ? मला तर, धाई, आठवत नाही' असे ल्वङ्गिकेने म्हणताच मद्यन्तिका त्या दिवशी त्या युवकाने बाघाशी झुंज खेळून आणि स्वतः जखमी होऊन आपणाला त्याच्या जबड्यातून सोडविल्याचे रसमरित बर्णन करते. 'हा, लक्षात आले. तो मकरन्द !' असे ल्वङ्गिकेने म्हणताच मद्यन्तिकेचे अंग पुलकित होते. तेव्हा ल्वङ्गिका संस्फूर्ताने म्हणते-

वयं तथा नाम यथास्य किं वदा-

भयं त्वकस्माद्विकलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाधित. कथं

विज्ञाद्वमुग्धः कुलकन्यकाजन. ॥

(मा. मा., ७, १)

(तू म्हणतेस तथा आम्ही आहोत खऱ्या. पण ही तू शुद्ध चारित्र्याची, साधी मोठी कुलकन्यका तो प्रसंग वर्णन करता करताच एकदम कदम्बवृक्षासारखी रोमाञ्चित कशी झालीस ?)

नंतर ' आम्ही जाणावयाचे ते जाणले आहे. पण आजकाल तुझा वेळ कसा जातो ? ' असे लवङ्गिकेने विचारताच मदयन्तिका दीर्घसमासयुक्त प्राकृत भाषेत आपण कल्पनेने अनुभविलेल्या मकरन्दाच्या समागमसुखाचे सविस्तर रसभरित वर्णन करते आणि म्हणते ' हे सर्व अनुभविल्यावर एकदम जागी झालेल्या मला सर्व जीवलेक शून्य अरण्याप्रमाणे भासतो. ' त्यावर लवङ्गिका खट्याळपणे विचारते, ' सखे मदयन्तिके, खरे साग. अशा प्रसंगी बुद्धरक्षितेच्या स्नेहयुक्त स्मिताने विस्फारिलेल्या दृष्टीने सूचित केलेले तुझे नितम्बमूल परिजनापासून लपविण्यासाठी विछान्यावरील चादरीने वेष्टित करावे लागते की नाही ? ' '

याप्रमाणे गुजगोष्टी चालल्या असताना लवङ्गिका विचारते, ' मदनपरवेश होऊन कृष्णाने पूर्वी रुक्मिणीचे साहसाने हरण केले तसे तुझे करण्याचा प्रयत्न मकरन्दाने केला तर तुला कसे वाटेल ? ' तेव्हा मदयन्तिका म्हणते, ' मला मृत्यूच्या जबड्यातून सोडविल्यामुळे त्या महामागान्या झालेल्या या शरीरावर माझी सत्ता आहे कोठे ? ' इतक्यात रात्रीचा दुसरा प्रहर झाला असे मुचविणारा नगान्याचा आवाज होतो. नंतर ' मी दादाची कानउधाडणी करून किवा पाया पडून त्याला मालतीविपर्या अनुकूल करते ' असे म्हणून मदयन्तिका जावयास निघते तेव्हा तोंटावरचे पात्ररूप काढून मकरन्द उठतो आणि या आकस्मिक प्रकाराने आनन्दित पण भयभीत झालेल्या मदयन्तिकेला म्हणतो—

रम्भोह सहर भय क्षमते विसोडु—

मुस्कम्पित स्तनभरस्य न मध्यभागः ।

इत्थं स्वयं व कथितप्रणयप्रसादः

सकल्पनिवृत्तिपु सस्तुत एव वासः ॥ (मा. मा., ७, २)

१. सखि मदयन्तिके स्फुटमाख्याहि । अथ तस्मिन्नवसरे स्नेहविभ्रमोन्मिभ्र-
हासविकसद्बुद्धरक्षितालोचननिरूपिन परिजनाद् गोपनीय ते नितम्बस्य मूलं
शयनीयप्रच्छदपटापवारिन् भवति वा न वेति ।

(हे रम्भोक, मीति सोडून दे. ही तुझी कमर तुझ्या स्तनमाराचा कंभ सहन करण्यास असमर्थ आहे. संकल्पमुखामध्ये तुला परिचित झालेला आणि ज्याच्यावरील आपला प्रेमप्रसाद तूच (आता) बर्णिला आहेस असा हा तुझा दास तुझ्याजवळ उभा आहे.)

तेव्हा बुद्धरक्षिता मदयन्तिकेला सुचविते, 'आता अमात्याच्या (नन्दनाच्या) वाड्यातील लोक शोपले आहेत. गाढ अंधकार पसरला आहे. तेव्हा तू नूपुर काढून घे. आणि आपण मालती गेली तेथे जाऊ. ' तेव्हा मालतीनेही तसेच साहस केल्याचे मदयन्तिकेला समजतं. नंतर ते सर्व पाठीमागील दाराने निघून जातात. राजमार्गावर आल्यावर मकरन्द म्हणतो--

प्रासादानामुपरि बलभीतुङ्गवातायनेषु

भ्रान्तवावृत्तः परिणतसुरागन्धसंस्कारगर्भः ।

माल्यामोदी मुहुषपक्षितस्फारकपूर्वचासो

चापुर्वनामभिनवधूसनिघान व्यनक्ति ॥

(मा. मा., ७, ५)

(मोठमोठ्या वाड्याच्या वरच्या दालनातील उंच खिडक्यात पसरून परत आलेल्या, पुण्याच्या मुगंधाने युक्त आणि कापराने सुवासित असा हा मदिरेच्या गंधाने युक्त वायु युवकांचा नववधूसमागम व्यक्त करित आहे.) (अंक ७)

आठव्या अंकाच्या आरंभी एक अगदी लहानसा प्रवेशक घातला आहे. त्यात अवलोकित्ता म्हणते, ' नन्दनाच्या वाड्यातून परत आलेल्या मगवती कामन्दकीला वन्दन करून मी आले आहे. आता ग्रीष्म ऋतूतील सायंकाळी स्नान करून या दीर्घिके-जवळच्या शिलातलावर बसलेल्या मालतीमाधवांकडे मी जाते. '

नंतरच्या मुख्य प्रवेशात माधव प्रिय नातल्याच्या वियोगाने खिन्न झालेल्या व स्तब्ध बसलेल्या मालतीचा अनुनय करताना दिसतो. तो तिला म्हणतो--

दग्धं चिराय मलयानिलचन्द्रपार्व--

निर्वापितं तु परिरभ्य वपुनं नाम ।

आमत्तकोकिलरुतव्यथिता तु हृद्या--

मद्य श्रुतिः पिवतु किन्नरकण्ठि वाचम् ॥

(मा. मा., ८, ४)

(मलय पर्वतावरून येणारा वारा आणि चन्द्राचे किरण यानी दीर्घकाल दग्ध झालेले माझे शरीर तू आलिंगनाने शिव केले नाहीस. ते एक असो. पण हे किन्नरकण्ठि, मत्त

तेव्हा मालतीला काही बोलावयाला लावण्याच्या उद्देशाने अवलोकिता म्हणते, 'पहा वरे, ही तुझी लाडकी वसुलमाला दुसऱ्याची होईल.' इतक्यात कलहस डुसून दिसतो. तेव्हा मकरन्दाला मद्यन्तिका मिळालीच असली पाहिजे, असे अनुमान करून मालती माधवाला एकदम म्हणते, 'मद्यन्तिकेच्या लाभाबद्दल मी आपले अमिनन्दन करते.' तेव्हा माधव ती वसुलमाला मालतीच्या गळ्यात घालतो.

नंतर कलहंसावरोवरच बुद्धरक्षिता, लवङ्गिका आणि मद्यन्तिका घाबऱ्या घाबऱ्या प्रवेश करितात. त्या सांगतात की 'मकरन्दावरोवर आम्ही येत असता वाटेत मकरन्दाचा नगररक्षापुरुषाशी खटका उडला. तेव्हा तितक्यात आम्हाला शोधत तेथे आलल्या कलहंसावरोवर आम्हाला पाठवून तो त्याच्यावरोवर लढू लागला. आम्ही इकडे येत असता मोठा कोलाहल ऐकला. तेव्हा आणखीही सैन्य येऊन भुगदवक्री चालती असावी.' ते ऐकून मालती आणि अवलोकिता याना एकाच वेळी हर्ष आणि उद्वेग याचा अनुभव येतो. माधव मद्यन्तिकेचे स्वागत करतो आणि 'मकरन्द एकटा त्या सर्वांना मारी आहे' असे सांगून त्यांना धीर देतो. तो स्वतःही लागलीच कलहंसासह मकरन्दाच्या साहाय्यास जातो.

तो गेल्यावर हा सर्व वृत्तान्त कामन्दकीला कळविण्याकरिता मालती बुद्धरक्षिता आणि अवलोकिता याना पाठविते. तसेच 'आमच्याकरिता तरी आपण काळजी-पूर्वक वागावे' असा निरोप माधवाला कळविण्याकरिता लवङ्गिकेला सांगते. तेव्हा तेथे मालती आणि मद्यन्तिका एवढ्याच मागे राहतात. काही वेळाने लवङ्गिकेला इतका का वेळ लागला म्हणून पाहण्याकरिता मालती थोडी पुढे होते. तितक्यात ती एकटी आहे

१ कपालकुण्डला तेथे अकस्मात् येऊन तिला म्हणते—

कोकिल्याच्या गाण्याने पीडित झालेल्या माझ्या कर्णांना तरी आज तुझे शब्द उत्सुकतेने ऐकू दे.)

तेव्हा अवलोकिता म्हणते, “ अग, घटकामर माधव जवळ नसले तर तू म्हणतेस ‘ आर्यपुत्रांना जाऊन फार वेळ झाला. त्यांना मी केव्हा पाहीन असे झाले आहे. ते भेटले की मी त्यांना अनिमेष दृष्टीने पाहत म्हणेन, मी तुमचा दुष्पट आलिंगानाने सन्मान करीन. ’ ” ‘ अवलोकिता म्हणते ते खरे आहे का म ? तुला लवङ्गिका आणि अवलोकिता यांची शपथ आहे, खरे साग, ’ असे माधवाने म्हणताच मालती लाजेने चूर होऊन म्हणते, ‘ मला नाही माहीत ! ’ माधवाच्या भाषणातील लवङ्गिकेचा उल्लेख ऐकून तिला आपल्या प्रिय सखीची आठवण होऊन तिच्या गालावर अश्रु ओघळतात. ते पाहून माधव म्हणतो—

वाय्वाम्भसा मृगदृशो विमल कपोल.

प्रक्षाल्यते सपदि राजत एष यस्मिन् ।

गण्डूपपेयमिव कान्त्यमृत पिपासु—

रिन्दुनिवेशितमूलमूणालदण्डः ॥

(मा. मा., ८, ५)

(या मृगाक्षीचे निर्मल गाल अश्रूंनी धुतले गेले आहेत. त्यावरील कान्तिरूपी अमृताचे थोट वेण्याकरिता या चन्द्राने आपले किरणरूपी (पोळ) कमलनाल लावले आहेत.)

मालती लवङ्गिकेच्या वियोगाने दुःखित झाली आहे असे समजताच माधव म्हणतो ‘ मी नन्दनाच्या वाड्यातील बातमी काढण्याकरिता अगोदरच कलहंसाला पाठविले आहे. ’ त्यावर बुद्धरक्षिता विचारते, ‘ मकरन्दाला दमयन्तिका मिळाल्याचे सांगणाऱ्यास आपण काय बधीस द्याल ? ’ तेव्हा माधव म्हणतो, ‘ त्याला मी ही बकुलमाला देईन. ’

प्रेम्णा मद्प्रयितेति या प्रियसखीहस्तोपनोतानया

विस्तारिस्तनकुम्भकुड्मलभरोत्सङ्गनेन सम्भाविता ।

सम्प्राप्ते त्यय पाणिपीडनविधौ मां प्रत्यपेताशया

या मध्येष लवङ्गिकेत्यवगते सर्वस्ववायोहृता ॥ ’

(मालतीने या बकुलमालेचा ती मी गुपित्री म्हणून प्रियसखीने आणली असता आपल्या विस्तार पावणाऱ्या कुचकुम्भावर घालून आदर केला होता. तिचा नन्दनाशी पाणिग्रहणविधि जवळ आला तेव्हा माझ्याविषयी निराश होऊन तिने मला लवङ्गिका समजून आपले सर्वस्व म्हणून ती माझ्या स्वाधीन केरी होती.)

तेव्हा मालतीला काही बोलावयाला लावण्याच्या उद्देशाने अवलोकित्ता म्हणते, 'पहा बरे, ही तुझी लाडकी बकुळमाला दुसऱ्याची होईल.' इतक्यात कलहंस दुरुन दिसतो. तेव्हा मकरन्दाला मदयन्तिका मिळालीच असली पाहिजे, असे अनुमान करून मालती माधवाला एकदम म्हणते, 'मदयन्तिकेच्या लाभावद्दल मी आपले अभिनन्दन करते.' तेव्हा माधव ती बकुळमाला मालतीच्या गळ्यात घालतो.

नंतर कलहंसाबरोबरच बुद्धरक्षिता, लवङ्गिका आणि मदयन्तिका घाबऱ्या घाबऱ्या प्रवेश करितात. त्या सागतात की 'मकरन्दाबरोबर आम्ही येत असता वाटेत मकरन्दाचा नगररक्षापुरुषाची खटका उडला. तेव्हा तितक्यात आम्हाला शोभत तेथे आलेल्या कलहंसाबरोबर आम्हाला पाठवून तो त्यांच्याबरोबर लडू लागला. आम्ही इकडे येत असता मोठा कोलाहल ऐकला. तेव्हा आणखीही सैन्य येऊन धुमद्वक्री चालली असावी.' ते ऐकून मालती आणि अवलोकित्ता यांना एकाच वेळी हर्ष आणि उद्वेग याचा अनुभव येतो. माधव मदयन्तिकेचे स्वागत करतो आणि 'मकरन्द एकटा त्या रवीना मारी आहे' असे सांगून त्यांना धीर देतो. तो स्वतःही लागलीच कलहंसापुढे मकरन्दाच्या साहाय्यास जातो.

तो गेल्यावर हा सर्व वृत्तान्त कामन्दक्रीला कळविण्याकरिता मालती बुद्धरक्षिता आणि अवलोकित्ता यांना पाठविते. तसेच 'आमच्याकरिता तरी आपण काळजी-पूर्वक वागावे' असा निरोप माधवाला कळविण्याकरिता लवङ्गिकेला सांगते. तेव्हा तेथे मालती आणि मदयन्तिका एवढ्याच मागे राहतात. काही वेळाने लवङ्गिकेला इतका का वेळ लागला म्हणून पाहण्याकरिता मालती थोडी पुढे होते. तितक्यात ती एकटी आहे असे पाहून कमालकुण्डला तेथे अकस्मात् येऊन तिला म्हणते—

स्वद्वत्सल. वच स तपस्विजनस्य हन्ता

कन्याविटः पतिरसौ परिरक्षतु त्वाम् ।

श्वेनावपातचकिता वनवतिकेव

किं चेष्टसे मनु चिरात् कवलीकृतासि ॥

(मा. मा., ८, ८)

(तुझा तो प्रियपति, तपस्विजनाला मारणारा कन्याविट कोडे आहे ? तो आता तुझे रक्षण करण्यास येवो ! सद्यप्याच्या शडपेने धाबरलेल्या रानचिमणीप्रमाणे तू का फडफडत आहेस ? फार दिवसानो तू माझ्या जवळ्यात सापडलीस.) तिला पाहताच मालतीची दावखिल्ली बसते. कमालकुण्डला म्हणत 'आता हिला श्रीपर्वतावर नेऊन आणि तुकडे तुकडे करून मी हिला अत्यंत दुःखाने मरण येईल असे करते. '

इतक्यात लवङ्गिका येऊन मदयन्तिकेला सांगते की ' सर्व नगरात माधव व मकरन्द याच्या शीर्षावर लुब्ध झालेल्या नागरिकांचे दुःखोद्गार ऐकू येत आहेत. महाराजाना आपल्या दोन्ही भव्यांच्या मुलींना पळविल्याचं कळताच मत्सर आणि राग येऊन त्यांनी नगररक्षकाच्या साहाय्यास पुष्कळशी फौज पाठविली आहे आणि ते स्वतः आपल्या प्रासादाच्या गच्चीवरून चादण्याच्या प्रकाशात तो झगडा पाहत राहिले आहेत.' मंतर लवङ्गिका व मदयन्तिका पाहतात तों तेथे मालती दिसत नाही. तेव्हा त्या तिला सगळीकडे शोधू लागतात.

तितक्यात कलहंस प्रवेश करून माधव मकरन्दानी केलेल्या घोर युद्धाचे वर्णन समासप्रचुर प्राकृत भाषेत करतो. नंतर तो म्हणतो की, " महाराज त्याच्या शीर्षाने रूपा झाले. त्यांनी आपल्या प्रतीहारीला पाठवून माधव व मकरन्द याना बोलावून घेतले आणि त्यांच्या भुजचंद्रांचे अवलोकन करून माझ्याकडून त्यांच्या कुलांची माहिती ऐकली. नंतर त्यांनी भूरिवसु व नन्दन याना ' काय तुम्हाला जगाला भूषणभूत आणि कुलीनत्वादिगुणानी युक्त असे जामात मिळाल्याबद्दल आनंद झाला नाही ? ' असे म्हणून गोड शब्दांनी त्यांची समजूत घालून नंतर ते आत गेले. हे आता माधव व मकरन्द येत आहेत. मीही हा वृत्तात भगवती कामन्दकीला कळविण्याकरिता जातो. "

माधव व मकरन्द तेथे येतात, पण त्यांना कोणीच दिसत नाही. नंतर आलेल्या लवङ्गिका व मदयन्तिका यांच्याकडून मालती नाहीशी झाल्याचं त्यांना कळते. तेव्हा त्यांना पराकाष्ठेचे दुःख होते. ती कदाचित् भगवती कामन्दकीकडे गेली असेल अशी शंका येऊन ते सर्व तिकडे जाण्यास निघतात. जाताना मकरन्द स्वतःशीच म्हणतो—

याता भवेद् भगवतीभवनं सखी नो

जीवन्त्युपस्थिति न वेत्तभित्तद्धितोऽस्मि ।

प्रायेण बान्धवसुहृत्प्रसङ्गमादि

सौदामिनीस्फुरणचञ्चलमेव सौख्यम् ॥

(मा. मा., ८, १४)

(मालती कदाचित् भगवतीच्या घरी गेली असेल. पण ती जिवंत सापडेल किंवा नाही याच्याबद्दल मला शंका वाटत आहे. बाबब, मित्र, प्रियजन यांच्या भेटीचे सौख्य प्रायः विशुल्लेखेच्या स्फुरणासारखे चंचल असते.)

सातव्या व आठव्या अंकात अनेक घटना घडून कथानकाची प्रगति बरीच झाली आहे. सातव्या अंकातील लवङ्गिका आणि मदयन्तिका यांची भाषणे मनोरम साधली आहेत. नन्दनाच्या अतःपुरात घडलेल्या घटना कामन्दकीच्या योजनेनुसार होत्या,

पण पुढील प्रसंग मात्र यद्दृष्टेने घडून आलेले दिसतात. माधव व मकरन्द यानी त्यांना आपल्या शौर्याने अनुकूल करून घेतले ही गोष्ट वेगळी. पण याच्या पुढे कामन्दकीची बुद्धि चालत नाही. मालतीच्या अदर्शनाने इतरांप्रमाणे तीही हतबुद्ध होते. मालतीची शालीनता आणि मद्यन्तिकेचा तडफदार स्वभाव यांची चित्रे सुंदर निघाली आहेत. पूर्वीच्या अंकातल्याप्रमाणे याही अंकातील शृंगार व वीररसाची प्राकृत भाषणे समास-प्राप्त्यानि दुर्बोध झाली आहेत. पण संस्कृत भाषणातील श्लोक सुंदर आहेत.

नवव्या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कंभकात सौदामिनी श्रीपर्वताहून पद्मावतीस आकाशमार्गाने आल्याचे दाखविले आहे. पद्मावतीतील प्रदेश मालतीची दुःखदायक आठवण करून देणारे असल्यामुळे माधव आपल्या मित्रवर्गांसह जवळच्या मोठाल्या पर्वत, दन्या व अरण्ये असलेल्या प्रदेशात गेला असल्याचे समजल्यावरून सौदामिनी तिकडे जाण्याचे ठरवते. प्रथम ती पद्मावतीतील पारा, सिन्धु व लवणा या नद्या, सिन्धु नदीचा धनधना, सुवर्णविन्दु नामक भगवान् शंकराचे मधुमती आणि सिन्धु नदीच्या संगमावरील देवालय इत्यादिकांचे आकाशमार्गाने येत असता दिसल्याप्रमाणे वर्णन करते. ही सर्व दृश्ये आजही पद्मसवाया गावाच्या परिसरात दृष्टीस पडतात हे मागे मवभूतीचे जीवनचरित वर्णिताना आम्ही दाखविले आहे. आणि तद्वर्णनपर श्लोक देऊन त्याचा अर्थही दिला आहे. त्याची पुनरुक्ति करण्याची जरूरी नाही. या विष्कंभकातील 'दधति कुहरभाजाम्' इत्यादि श्लोक मवभूतीने 'उत्तररामचरिता-' करिता रचला होता आणि मागाहून तो त्याने विष्कंभकात सौदामिनीच्या वांगी घातला असे दिसते. तो श्लोक आणि त्याचा अर्थ 'उत्तररामचरिता'चे विवेचन करताना देऊ. विष्कंभकाच्या शेवटी सौदामिनी म्हणते, 'आता मध्याह्न शाला आहे. तेव्हा माधव व मकरन्द याना शोधून आपले कार्य करावे.'

नंतरच्या मुख्य प्रवेशात माधव व मकरन्द मालतीबद्दल शोक करताना दिसतात. माधव मालतीला उद्देशून म्हणतो—

प्रियमाधवे किमसि मद्यवत्सला

ननु सोऽहमेव यमनदयपुरा ।

स्वयमागृहीतकमनीयककण—

स्तव मूर्तिमानिव महोत्सवः करः ॥

(मा. मा., ९, ९)

(हे माधवाला प्रिय मानणाऱ्या मालती ! तू माझ्यावर अशी रुष्ट का झालीस ? वीच मी नव्हे काय, ज्याला पूर्वी तू स्वतः सुंदर ककण धारण केलेला तुझा कर जणू काय मूर्तिमंत महोत्सव असा आनंद देत होता.)

भवभूतीच्या 'मालतीमाधवा'त आणि 'उत्तररामचरिता'त अनेक श्लोक अगदी समान आहेत, तर काही किंचित्परकाने आले आहेत. प्रस्तुत श्लोक उत्तररामचरिताच्या पहिल्या अंकात चित्रदर्शनप्रसंगी राम पूर्वी केलेल्या सीतेच्या करग्रहणाचे वर्णन करित आहे तेथे प्रथमांथांच्या पुढील परकाने आला आहे—

समयः स वतंत इवंप यत्र मां
समनन्दयस्मुमुखि गीतमार्पितः ।

(उ. स. च. १,)

त्यावेळी रामाच्या विवाहाला चौदा वर्षांपेक्षा जास्त काळ झाला होता, म्हणून त्या वेळच्या स्थितीचे यात योग्य वर्णन आहे. पण 'मालतीमाधवा'च्या वर उद्धृत केलेल्या श्लोकात 'पुरा' शब्दाचा प्रयोग ठीक दिसत नाही. कारण तेव्हा मालती व माधव यांच्या विवाहाला चार-पाच दिवसच झाले होते. शिवाय 'स्वयमागृहीत' इत्यादि वर्णनही मालतीच्या शालीनत्वामुळे बरोबर दिसत नाही. तेव्हा कवीने हा श्लोक 'उत्तररामचरिता' करिता प्रथम रचून नंतर तो 'मालतीमाधवा'त घातलेला दिसतो. काही ठिकाणी याच्या उलटही प्रकार झाल्याचे पुढे दाखविले आहे. पुढे दुःखाचा आवेग दुःसह होऊन माधव म्हणतो—

दलति हृदय नाडोद्वेग द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कापो मोहं न मुञ्चति चेतनाम् ।
ज्वलयति तनुमन्तर्दाहं करोति न भस्मता-
प्रहरति विधिर्ममच्छेदी न कृन्तति जोषितम् ॥

(मा. मा., ९, १२)

(पराकाष्ठेच्या दुःखामुळे माझे हृदय फुटते आहे, पण त्याचे दोन तुकडे होत नाहीत. विकल झालेला माझा देह मोह पावतो आहे, पण त्याचे चैतन्य नष्ट होत नाही. माझ्या शरीरात शोकाग्नि पेटला आहे, पण तो त्याला भस्मसात करित नाही. दुर्दैव माझ्या मर्मावर आघात करित आहे, पण माझा प्राण घेत नाही.)

हा श्लोक अगदी याच शब्दात 'उत्तररामचरिता'त आला आहे. बारा वर्षे सीताविचोगाचे दारुण दुःख सहन करणाऱ्या रामाच्या बाबतीत त्यातील वर्णन योग्य आहे. चार-पाच दिवसानंतर पत्नीवियोग झालेल्या माधवाच्या बाबतीत ते अतिशयोक्त वाटते. हा श्लोकही 'उत्तररामचरिता' करिता प्रथम रचला असावा.

मकरन्दही माधवाजबळच शोक करित होता. माधवाचे मन दुसरीकडे वळवून त्याला किंचित् विरगुळा आणण्यासाठी तो त्याला समोरच्या तळ्यातील कमल्युक्त भाग पाहण्याची विनंती करतो—

एतस्मिन्मदकलमल्लिकाक्षपक्ष—

व्याधूतस्फुरदुदण्डपुण्डरोकाः ।

वाष्पाम्भःपरिपततोद्गमान्तराले

दृश्यन्तामविरहितधियो विभागाः ॥

(मा. मा., ९, १४)

(निळी चोच आणि पाय असलेल्या मृदमत्त मल्लिकाक्ष पक्ष्यांनी ज्यातील विशाल दंडांची शुभ्र कमळे हलविली जात आहेत असे या तलावातील सुंदर प्रदेश डोळ्यातील अश्रु खाली पडल्यावर पुनः ते उत्पन्न होण्याच्या मधल्या अल्प अवधीत पाहा.)

हाच श्लोक 'उत्तररामचरिता'च्या पहिल्या अंकात पद्मासरोवरातील शुभ्र कमळे मल्लिकाक्षपक्ष्यांच्या योगाने आपणाला डोळ्यातील अश्रुमुळे निळी कशी भासली हे वर्णन करताना रामाच्या भाषणात आला आहे. तेथे या श्लोकाचा चतुर्थ चरण 'सन्दृष्टाः कुवलयिनो भुवो विभागाः' असा आहे. व त्यामुळे तेथे रमणीय भ्रान्तिमान् अलंकार झाला आहे. भवभूतीला त्याची कल्पना 'मालतीमाधवा'तील प्रस्तुत श्लोक रचून झाल्यावर मुचलेली दिसते.

माधव दुःखावेगाने मूर्च्छित होतो हे पाहून मकरन्दाने हृदय कळवळून येते. तो म्हणतो—

मातर्मातर्दलति हृदयं ध्वसते देहवग्धः

शून्यं मन्ये जगदविरतज्जालमत्तज्वलामि ।

सीदन्नग्धे तमसि विधुरो मज्जतोवान्तरात्मा

विध्वङ्मोहः स्वगपति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

(मा. मा., ९, २०)

हाच श्लोक 'उत्तररामचरिता'त (३, ३८) पहिले शब्द 'हा हा देवि स्फुटति' असे बदलून आला आहे. तो तेथे जास्त अनुरूप आहे. त्याचा अर्थ तेथे दिला आहे.

नंतर माधवाला आकाशात प्रथमच आलेला मेघ दिसतो. त्याला हात जोडून तो म्हणतो—

कच्चित्सीम्य प्रियसहचरो विद्युदालिङ्गति त्वा-

माविर्भूतप्रणयसुमुखाश्चातका या भजन्ते ।

पौरस्स्यो वा सुखयति मरुत्ताघुसंवाहनाभि-

विध्वग्बभ्रत्सुरपतिधनुर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ॥

(मा. मा., ९, २६)

(हे मित्रा, तुझी ही प्रियसहचरी विद्युत् तुला आल्गिन देत आहेना ? प्रेमाने प्रसन्न झालेले चातक तुझ्याकडे येत आहेत ना ? पूर्वे दिशेकडून येणारा वारा तुझे अंग मर्दन करून तुला आनन्द देतो ना ? आणि सर्वत्र सुंदर दिसणारे इन्द्रधनुष्य तुझे लक्षण होत आहे ना ?) यातील काही कल्पना व शब्दप्रयोग कालिदासाच्या अंथातून सुचल्याचे मागे पहिल्या प्रकरणात दाखविले आहे.

मेवाने गर्जना करून आपणास उत्तर दिले असे वाटून माधव त्यास खालील प्रार्थना करतो—

देवात्पश्येजंगति विचरन्निच्छया मत्प्रियां चे-

दाग्वास्यादौ तदनु कथयेमाघवोयामवस्थाम् ।

आशातन्तुनं च कथयतात्यन्तमुच्छेदनीयः

प्राणत्राण कथमपि करोत्यापताक्ष्याः स एकः ॥

(मा. मा., ९, २६)

(या जगात स्वैर हिंडत असता सुदैवाने तुला माझी प्रिया दिसल्यास तिला प्रथम धोर देऊन नंतर माझी अवस्था वर्णन कर. तसे करताना तिचा आशातन्तु पूर्णपणे तोडून नको; कारण तोच एक त्या सुंदरीच्या प्राणाचे रक्षण करित असेल.)

यातील कल्पनाही कालिदासाच्या ' मेघदूता 'वरून (श्लो. १०, ९८ इ.) सुचली असावी. पुढे माधवाला आपली प्रिया त्या वनातील लता, वृक्ष, पशु वर्गरेनी मारून तिच्या अंगचे गुण लुटले असावे, असा भ्रम होतो. तो म्हणतो—

नभेषु लोभ्रप्रसवेषु कान्ति-

दृश. कुरङ्गेषु गतं गजेषु ।

लतासु नम्रत्वमिति प्रमथ्य

व्यस्त विभवता विपिने प्रिया मे ॥ (मा. मा., ९, २७)

(या अरण्यात तिला मारून तिची कांति नव्या लोभ्र पुष्पानी, डोळे हरिणानी, गति हर्त्तानी आणि नम्रता लवानी घेतली हे स्पष्ट दिसते.)

हीच कल्पना जरा निराळ्या प्रकाराने ' श्यामास्वङ्गं चक्रिठहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातम् ' इत्यादि ' मेघदूता 'तील श्लोकात (क्र. १०१) आली आहे.

नंतर माधव पशुपक्ष्यांना मालतीची चार्ता विचारीत हिंडतो. पण कोणीही त्याच्या-कडे लक्ष देत नाही. कारण—

केकाभिर्नीलकण्ठस्तिररपति वचन ताण्डवादुच्छिन्नपडः

फान्तामन्त.प्रमोदादभिसरति मद्भ्रान्ततारश्चकोर. ।

गोलाङ्गूलः कपोलं छुरयति रजसा कौस्तुभेन प्रियायाः
कं यावे यत्र तत्र ध्रुवमनयसरप्रस्त एवाधिभावः ॥

(मा. मा., ९, ३०)

(हा मोर आपला तुरा धर करून नाचत असता आपल्या कंकानी मासे शब्द बुडवून टाकतो. हा चकोर मद्मत्त अवस्थेत डोंळे फिरवीत आनंदाने आपल्या प्रियेकडे जात आहे. हा वानर आपल्या प्रियेच्या गालाला पुण्यांचा पराग लावत आहे. मी कोणाला प्रार्थना करू ? खरोखर याचकाची प्रार्थना ऐकण्याला कोणालाच फुरसत नाही !)

पुढे होतो तो एक हत्ती आपल्या प्रियेचा अनुनय करवाना त्याला दिखतो. त्याचे वर्णन त्याच शब्दात ' उत्तररामचरिता 'त (३, १६) आले आहे. तेथे ते जास्त योग्य वाटते.

माधवाची ही उन्मादावस्था पाहून मकरन्दालाही दारुण दुःख होते. तो त्याला मिठी मारून म्हणतो—' आता एक मुहूर्तभरही मकरन्द जिवंत राहू इच्छित नाही. कारण—

आ जन्मनः सह निवासितया मयैव
मातुः पयोधरपयोऽपि सप्त निपीय ।
त्वं पुण्डरीकमुख बन्धुतया निरस्त—
मेको निवासतलिलं पिबतीत्यमुक्तम् ॥

(मा. मा., ९, ४०)

(हे पुण्डरीकसदृश मुख्याच्या' माधवा, जन्मापासून तुझ्या बरोबर मी असल्यामुळे तू आपल्या मातेचे दूध माझ्या बरोबर प्याला आहेस. तेव्हा आता आपल्या बान्धवांनी दिलेली तिलांजलि तू एकटा पिणार हे अयोग्य आहे.)'

असे म्हणून तो पर्वताच्या कड्यावरून पाटलावती नदीत उडी घेऊन आत्महत्या करणार इतक्यात सौदामिनी त्याला त्या साहसापासून परावृत्त करत. आपण योगिनी असून मालतीची खूण पटविणारी बकुलमाला आणली आहे असे सांगून ती त्याची खात्री करते. नंतर ती दोघे माधवाकडे जातात. माधव उन्मादावस्थेत वायूला उद्देशून म्हणतो—

विकतरकवम्बनिकुम्बपांसुना
सह जीवित घटप मे प्रिया यतः ।

१. माधव सावळ्या वर्णाचा होता. त्याच्या मुखाला पुंडरीकाची किंवा श्वेत कमलाची येथे दिलेली उपमा योग्य नाही.

अथवा तदङ्गपरिवाससौतलं

मयि किञ्चिदप्य भवांस्तु मे गतिः ॥

(मा. मा., ९, ४३)

(माझ्या प्राणाचे ऋद्म्व परागाशी मिश्रण करून माझी प्रिया असेल तेथे मला ने. किंवा तिच्या देहाच्या स्थाने शीतल झालेली एखादी वस्तु मला दे. त्व माझा रक्षणकर्ता आहेस.)

‘ ही वेळ खुणेची वस्तु देण्यास योग्य आहे ’ असे म्हणून सौदामिनी त्याच्याकडे बकुलमाला टाकते. ती पाहून त्याला आश्चर्य वाटते व आनंद होतो. तिला उद्देष्टून ती म्हणते—

निष्प्रत्यूहाः प्रियसखि यदा दुःसहाः संवभूवु—

दं होद्वाह्व्यसनगुरवो मन्मयोन्मादवेगाः ।

सस्मिन् काले कुवलयदृशस्त्वत्समादलेप एव

प्रापत्रापं प्रगुणभभवन्मत्परिष्वङ्गकल्पः ॥

(मा. मा., ९, ४७)

(हे प्रिय सखे, जेव्हा देहाचा दाह करणारे मन्मयोन्माद (माल्तीला) अगदी दुःसह झाले तेव्हा तुझा स्पर्शच माझ्या आलिंगनाप्रमाणे त्या कुवलयनेत्रेचे प्राण रक्षण करण्याचे उत्कृष्ट साधन बनला.)

नंतर सौदामिनी त्याला सांगते की ‘ कमलकुण्डला माल्तीला श्रीपर्वतावर नेऊन ठार मारणार होती. पण मी तिला तसे करू दिले नाही. ’ नंतर ती म्हणते—

गुरुचर्यात्तपस्तन्त्रमन्त्रयोगाभियोगजाम् ।

इमामाक्षेपिणीं सिद्धिभातनोमि शिवाय वः ॥

(मा. मा., ९, ५०)

(गुरुची सेवा, तपस्वर्या, तन्त्र, मन्त्र आणि योग यांच्या योगे मला प्राप्त झालेल्या आक्षेपिणी सिद्धीचा मी तुमच्या कल्याणाकरिता उपयोग करते.)

असे म्हणून ती माधवास घेऊन निघून जाते. तेव्हा मकरन्द इतर जनांसह त्या वनात आलेल्या कामन्दकीला ती वृत्तान्त सांगण्याकरिता जातो. (अंक ९).

दहाव्या अंकाच्या आरंभी कामन्दकी, मदनन्तिका आणि लवङ्गिका माल्तीबद्दल शोक करताना दिसतात. माल्तीचे लहानपणचे रूप आठवून कामन्दकी म्हणते—

अनियतरुदितस्मितं विराज-

त्कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

रत्नलवसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते ॥

(मा. मा., १०, २)

(लहानपणचे ते तुझे मुखकमल-केव्हा रडणारे तर केव्हा हसणारे, ज्यामध्ये थोड्याशा कोमल दन्तकळ्याचे अग्रभाग दिसत असत, आणि जे अडखळत, अर्थहीन आणि गोड बोलत असे ते-मला अद्यापि स्मरते.)

हा श्लोक अगदी याच शब्दात ' उत्तररामचरिता 'त (४,४) सीतेविषयी जनकाच्या शोकात आला आहे. यौशनात आलेल्या किंवा मध्यम वयाच्या मुर्लीवर गुदरलेल्या आप्तीचा शोक करताना तिच्या प्रियजनास व नातलगांस तिच्या तत्कालीन स्वरूपाची आठवण व्हावी; पण येथे मालतीच्या तान्हेपणाचे वर्णन आले आहे ते जरा चमत्कारिक वाटते. कालिदासाच्या ' शाकुंतला 'त लहानग्या सर्वदमनाला पाहताच दुप्यन्ताला असे विचार सुचावेत हे स्वामाविक आहे. त्याचा पुढील श्लोक रसिकास अत्यंत प्रिय झाला आहे—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासं-

रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ (शाकुं. ७, १७)

(काही कारण नसताही हसताना ज्यांचे कळ्यासारखे दात किंचित् दिसत आहेत, ज्याचे बोवडे बोल चित्ताकर्षक वाटतात, पित्याच्या माडीवर बसण्यासाठी जे अतिशय उत्सुक असतात, अशा धुळीने माखलेल्या बालकांना घेऊन जे मलिन होतात ते धन्य होत !)

बरील दोन्ही श्लोकांतील साम्य अगदी स्पष्ट आहे. भवसूतीच्या एकाही नाटकात लहान बालकाचे पात्र नाही. म्हणून त्याने कामन्दकी व जनक यांच्या शोकात अशा बालकाचे वर्णन करणारा श्लोक धातलेला दिसतो.

पुढे मालतीला उद्देशून कामन्दकी म्हणते—' माझ्या कंथेच्या उभेतच तू वाढली.

स्तम्भस्यागात्प्रमृति मुमुक्षी दन्तवाञ्चालिकेव

श्रीडायोर्गं तदनु विनयं प्रापिता वर्धिता च ।

लोकश्रेष्ठे गुणवति बरे स्थापिता त्वं मयं व

स्नेहो मातुर्मयि समाधिकस्तेन युक्तस्तथापि ॥ (मा. मा., १०, ५)

(स्तनपान सुटल्यापासून तुला मी हस्तिदंताच्या बाहुलीप्रमाणे खेळविले, शिकविले आणि वाढविले. तसेच मीच तुझा विवाह श्रेष्ठ आणि गुणवान् वराशी जुळवून आणला. त्यामुळे साहजिकच तुलाही माझ्याविषयी आपल्या आईपेक्षाही जास्त ममता वाटत असे.)'

लवङ्गिका ही मालतीची अत्यंत जिवाभावाची सखी. तिला शोक अनिवार होऊन ती म्हणते -- ' म्हावती, मी आता या कड्यावरून उडी घेऊन आपल्या जीविताचा अंत करणार. पुढील जन्मात तरी मला माझ्या प्रिय सखीचे दर्शन होईल असा आशीर्वाद द्या. ' त्यावर कामन्दकी उत्तरते—

संगमः कर्मणां भेदाद्यदि न स्यात्त नाम स. ।

प्राणाना तु परित्यागे सन्तापोपशमः फलम् ॥

(मा. मा., १०, ७)

(प्राणपरित्याग केल्यावर कर्मांच्या मित्तत्वामुळे आपल्या प्रियजनाची भेट न झाली तर न होवो ! पण तसे केल्याने दुःख थांबते हा फायदा काही कमी नाही.)

नंतर त्या मधुमती नदीच्या पवित्र प्रवाहाने वेष्टिलेल्या पर्वतावरून उडी घेणार तोच अंधकार आणि विशुद्धकाय याच्या भयंकर मिश्रणाने क्षणभर डोळे दिपवून शांत होणारे दृश्य त्याच्यापुढे उत्पन्न होते; त्यावरून योगेश्वरी सौदामिनी तेथे आल्याचे त्यास समजते. इतक्यात अमात्य भूरिवसु मालतीच्या नाशामुळे शोकाकुल होऊन अग्नीत उडी घेऊन प्राण देण्याकरिता सुवर्णाकिन्दु नामक शिवालयाकडे जात असल्याचे समजत. तोच मालतीने आपल्या पित्याला उद्देशून फोडलेली आर्त किंकाळी दुरून ऐकू येते, आणि लागलीच मूर्च्छित झालेल्या मालतीला घेऊन आलेला माधव प्रवेश करतो. तो म्हणतो— ' ही मालती मोठ्या कष्टाने श्रीपर्वतापासूनचा प्रवास करून येथे आली आणि आता विनाकारण मूर्च्छित झाली. '

को नाम पाकाभिमुह्यस्य जन्तो—

द्वाराणि र्वस्य पिघातुमीष्टे ॥

(मा. मा., १०, १३)

(प्राण्याचे दैव आपले फळ देऊ लागले असता त्याला प्रतिबंध करणे कोणास शक्य आहे ?)

इतक्यात सौदामिनीचे पुढील शब्द दुरून ऐकू येतात -- ' नन्दनासहित राजा पाया पडला तरी अन्निकाष्टे मक्षण करण्याच्या निश्चयापासून न दळलेला भूरिवसु माझ्या शब्दानी आश्चर्यचकित आणि आनन्दित होऊन परत फिरला आहे. '

नंतर सावध झालेल्या मालतीला मिठी मारून आणि तिचे डोळे हुंगून कामन्दी म्हणते—

जीव जीवितसमाय जीवितं
 वेहि जीवतु मुहुग्जनदध ते ।
 अद्भगकस्तुहिनसद्भगदोतलः
 पुत्रि मां प्रियसत्तो च जीवय ॥

(मा. मा., १०, १८)

[हे कन्ये, स्वतः जिवंत राहून आपल्या प्राणप्रियाचे जीवित वाचव. तुझा भिन्नगणही जिवंत राहू दे. आपल्या हिमासारख्या शीतल, कोमल अवयवांनी (मिठी मारून) मला आणि मा तुझ्या (लवङ्गिका) प्रिय सखीला जीवन दे.]

नंतर सौदामिनीने मौढ्या प्रयत्नाने कमलकुण्डलाहृत आपत्तीनून आपणांय वानविले असल्याचे माधव व मकरन्द हे कामन्दीला सांगतात. दिवक्याव सौदामिनी घेऊन ' ही आपली पुष्कळ दिवसांपूर्वीची शिष्या आनगास प्रणाम करते ' असे म्हणून कामन्दीच्या पाया पडते. तेव्हा कामन्दी म्हणते—

वन्द्या त्वमेव जगतः स्पृहणोपसिद्धि-
 रेवविधं विलसितं रतिबोधिसत्त्वं ।
 यस्याः पुरा परिचयप्रतिबद्धबोज-
 मुवभूतभूरिफलशालि विजृम्भित ते ॥

(मा. मा., १०, २१)

(जिला जगाला प्लाप्य वाटणारी सिद्धि प्राप्त झाली आहे अशी तूच बोधिसत्वाच्याही पेक्षा उपकारक अशा ह्या कृत्यानी वन्द्य झाली आहेस. पूर्वीच्या तुझ्या परिचयाच्या बीजाला ही विपुल फळे आली आहेत.)

नंतर सौदामिनी नन्दाने आनन्दित होऊन अग्नित्तन केल्यावर राजाने मूरिवनु-समक्ष माधवाला लिहिलेले पत्र देते—

त्यात राजा म्हणतो—

श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति धेष्ठान्वये च त्वमि
 प्रदत्तध्वसने महोपसि पर प्रीतोऽस्मि जामातरि ।
 तेनेयं मदपन्तिकपि भवतः प्रीत्यं तव प्रेयसे
 मित्राय प्रथमानुरागघदिताप्यस्माभिदत्तुज्यते ॥

(मा. मा., १०, २३)

[प्रशंसनीय अशा गुणिजनांमध्ये अग्रेसर आणि श्रेष्ठ वशात जन्मलेला असा तू, आमचा थोर जामात, संकटातून मुक्त झालास याचा आम्हाला आनंद झाला आहे. म्हणून तुझ्या आनंदाकरिता या तुझ्या जिवलग (मकरन्द) मित्राला पूर्वीच आपल्या अनुरागाने प्राप्त झालेली मद्यन्तिका आम्ही देत आहो.]

तितक्यात अवलोकित, बुद्धरक्षिता आणि कलहंस येतात आणि सर्वासमग्र विविध प्रकारचे नृत्य करतात.

नंतर सीदामिनी म्हणते, ' अमात्य भूरिवसु आणि देवरात याचा आपल्या अपत्याचा विवाह करण्याचा संकल्प दीर्घकाळाने का होईना पूर्ण झाला हे उत्तम झाले.' ते ऐकून भूरिवसुची आपणाविषयी पूर्वीची वृत्ति माहीत असलेल्या माधव व मकरन्द याना आश्चर्य वाटते. तेव्हा कामन्दकी सांगते की, ' श्रावकावस्थेत माझ्यासमोर त्यानी अग्नी प्रतिष्ठा केली होती, पण राजाला कोप येऊ नये म्हणून भूरिवसुला तसे वागावे लागले.' नंतर कामन्दकीने विचारल्यावरून माधव भरतवाक्यात पुढील मागणे मागतो—

सन्तः सन्तु निरन्तर सुकृतिनो विध्वस्तपापोदया
राजानः परिपालयन्तु वसुधां धर्मो स्थिताः सर्वदा ।
काले सततवर्षिणो जलमुचः सन्तु क्षितौ पुण्यतो
भोदन्तां घनबन्धुबान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रभोदा प्रजाः ॥

(मा. मा., १०, २५.)

(रुज्जन लोक, त्याचे पाप नष्ट झाल्यामुळे, सदोदित धार्मिक असोत; राजे लोक सर्वदा धर्माप्रमाणे पृथ्वीचे पालन करोत; लोकांच्या पुण्याईने मेघ योग्य काळी पृथ्वीवर संतत जलवृष्टि करोत; आणि सर्व लोक आपले विविध बाधव आणि मित्र यांच्या संगतीच्या निर्भर आनंदात रममाण होवोत !)

‘ मालतीमाधवा’तील घटनांचा काळ

भवभूतीने मालतीमाधवातील विविध घटना केव्हा घडल्या याविषयी मधून मधून काळाचे उल्लेख घातले आहेत. त्याचा आता साकल्याने विचार करू.

प्रस्तुत नाटकात उल्लेखिलेली पहिली घटना पद्मावतीच्या महिलासमाजाने साजरा केलेल्या मदनोत्सवात मालती आणि माधव यांची पहिली दृष्टादृष्ट ही होय. याच उत्सवात वसन्तसेनेने चारुदत्ताला प्रथम पाहिले असल्याचा उल्लेख ‘ मृच्छकटिका ’त आला आहे. वात्स्यायनाने आपल्या ‘ कामसूत्रा ’त या मदनोत्सवाचा उल्लेख केला आहे. ‘ कामसूत्रा ’चा टीकाकार यशोधर या उत्सवात मदनाच्या मूर्तीचे पूजन केले

जाते अशी माहिती देतो. हा उत्सव कोणत्या महिन्यात होत असे हे त्याने सांगितले नाही. पण इतर ग्रंथांतील उल्लेखावरून तो चैत्र शुक्ल त्रयोदशीस होई असे दिसते.^१ या प्रसंगी नगराच्या बाहेरील उद्यानात मदनाच्या मूर्तीची पूजा होऊन मोठा उत्सव होत असे. या उत्सवात माधवाने मालतीला प्रथम पाहिले. यापूर्वी क्रियेक दिवस आपल्या बाड्याच्या बलमीत बसलेली मालती समोरच्या रस्त्याने जाणाऱ्या माधवाला पाहून प्रेमपरबश झाली होती. मदनोत्सवांतील या घटनेनंतर काही तासानी^२ पहिल्या अंकातील माधव व मकरन्द यांनी भेट झाली असावी. तोपर्यंत माधव मालतीविषयक प्रेमाने अत्यंत व्यथित झाला होता. मालतीने मनोविनोदनार्थ माधवाचे चित्र काढलेला फल्क कळवृसांच्या हाती पडून तो तो धेऊन त्याच दिवशी मदनोद्यानात जातो. त्यावेळी माधव व मकरन्द तेथे बोलत बसले होते. तेथे माधव त्याच फल्कावर मालतीचे चित्र काढून त्याच्या खाली आपल्या मनःस्थितीचे वर्णन करणारा श्लोक लिहितो. त्या मुमारास मध्याह्न झाल्यामुळे नंतर ते दोघे स्वगृही जातात. त्याच दिवशी मकरन्दाकडून मदनोद्यानातील वृत्तान्त कळल्यावर कामन्दकी संध्याकाळी मालतीला भेटावयास जाते आणि बोलण्याच्या ओघात नन्दनाची निंदा करून माधवाच्या कुलाचे आणि गुणाचे सविस्तर वर्णन करते आणि मालतीच्या मनातील तद्विषयक प्रेम वृद्धिंगत करते. (अंक २). यानंतर काही दिवस गेल्यावर कृष्ण चतुर्दशीस थडलेल्या धटना तिसऱ्या आणि चौथ्या अंकात वर्णिल्या आहेत. ही कृष्ण चतुर्दशी कोणत्या महिन्याची याचा निर्देश प्रस्तुत नाटकात नाही. पण ती द्युधा वैशाखातील असावी. त्या तिथीला शंकरपुरातील भगवान् शंकराच्या देवळात पञ्चावतीचे लोक दर्शन घेण्याकरिता व पूजा करण्याकरिता जात असत. त्या दिवशीच राजाने नन्दनाकरिता मालतीला मागणी घातली आणि मूरिवसने ती स्वीकारली असा प्रवाद पसरला होता. शंकरपुरच्या देवळाजवळ मद्यन्तिकेवर बाब हल्ला करणार तोच मकरन्द मध्ये पडून तिला सोडवतो व रक्तस्रावाने मूर्च्छित होतो. त्याअगोदर कामन्दकी मालती व लवंगिका यासह कुसुमाकरोद्यानात गेली होती आणि तिच्या संदेशानुसार माधवही तेथे पोचला होता. तेथे त्यांना नन्दनाचा सेवक राजाने नंदनाला मालती दित्याचे सांगतो. तेव्हा माधव

१. 'वात्स्यायन-कामसूत्रा'चे काशी संस्कृत सीरीजमधील आवृत्तीचे संपादक ही तिथि चैत्र शुक्ल चतुर्दशी देतात. पृ. ४९, टिप्पणी ४ पाहा. पण चैत्र शुक्ल त्रयोदशीला 'मदनत्रयोदशी' असे नाव होते.

२. तरीही माधव 'माझा सताप हिमसरोवराला किंवा चादण्यात नाहीसा होत नाही' असे म्हणतो. न मतापच्छेदो हिमसरसि वा चन्द्रमसि वा ।

निराश होऊन महाभासविक्रय करण्याचे ठरवितो. नंतर माधव व मकरन्द पारा व सिन्धु नद्याच्या संगमावर स्नान करून नगरात प्रवेश करतात. ह्या तिथ्या व चौथ्या अंकातील घटना वैशाख कृष्ण चतुर्दशीस घडल्या असे दिसते.

वैशाख अमावस्येस पाचव्या अंकातील घटना—माधवाचे महाभास विक्रयाकरिता स्मशानात हिंडणे, अघोरघटाने मालतीला करालादेवीला अर्पण करणे, माधवाकडून तो मारला जाणे इत्यादि—घटलेल्या दिसतात. भवभूतीने 'मालतीमाधव' उत्तरभारतात पद्यावती येथे लिहिले असे दिसते. तेव्हा त्याने सामान्यतः उत्तरभारतात प्रचलित असलेल्या पूर्णिमान्त मासगणनापद्धतीचा उपयोग केला असावा असे वाटण्याचा संभव आहे. पण पुढे नवव्या व दहाव्या अंकात नूतन मेवदर्शनाचा उल्लेख आला आहे. त्यावरून त्याने विदर्भातील अमान्त मासगणनापद्धतिच अनुसरलेली दिसते. यानंतर सुनारे अठरा एकोणीस दिवसांनी ज्येष्ठ महिन्याच्या कृष्ण पक्षाच्या आरंभी सहाव्या अंकातील घटना घडल्या असल्या. इतका काळ करालादेवीच्या देवळात घडलेल्या प्रकारानंतर मालतीच्या मनाला स्वस्थता वाटण्याकरिता आवश्यक दिसते. ज्येष्ठ शुक्ल चतुर्थीस मालतीचा माधवाशी विवाह ठरला होता असे दिसते. त्या दिवशी मालती नगरदेवतेच्या दर्शनाकरिता गेली असता देवळात तिची माधवाशी गाठ पडते आणि तेथून ती दोघे अंधारातून कामन्दकीच्या विहारारज्येष्ठच्या उद्यानात विवाहाकरिता निघून जातात. त्या दिवशी रात्री मालतीवेशधारी मकरन्दाचा नन्दनाशी विवाह होतो. उत्तरभारतात विवाहकृत्ये रात्रीच होतात. द्वाणाच्या 'हृषिकेशिता'त राज्यश्रीच्या विवाहाचे तसे वर्णन आहे आणि अद्यापिही उत्तरभारतात तीच पद्धति प्रचलित आहे. असो.

चार दिवस भूरिवसूच्या घरी विवाह सोहळा झाल्यावर व्याही मंडळांसह मालती-वेशधारी मकरन्द नन्दनाच्या घरी ज्येष्ठ कृष्ण अष्टमीस येतो. त्या दिवशी प्रदोषसमयी नन्दन व मकरन्द यांची झटापट होऊन नन्दन रागाने निघून जातो. नंतर मालती-वेशधारी मकरन्दाची समजूत घालण्याकरिता मद्यन्तिका येते. तिच्या लवङ्गिका व बुद्धरक्षिता ह्यांच्याशी गुजगोष्ठी होऊन मद्यन्तिका जावयास निघते ती दुसऱ्या प्रहराचा (मध्यरात्रीचा) नगरा बाजतो. तेव्हा मकरन्द आपले अवगुंठन फेकून देऊन प्रकट होतो आणि गाढ अंधकारातून मद्यन्तिका वगैरेसह मालती व माधव जेथे होते त्या विहारोद्यानात जाण्यास निघतो. तो दिवस ग्रीष्म ऋतूतील असल्यामुळे मालती व माधव सायंकाळी स्नान करून दीर्घिकेच्या तीरी शिलातलावर बसले होते. (अंक ८).

त्या दिवशी मध्यरात्रीनंतर काही काळाने चंद्रोदय झाला होता. त्यापूर्वी मद्यन्तिकावगैरेसह जात असता मकरन्दाची नगररक्षकाशी झटापट होते. पुढे तेथे काही

सैनिकही पाठविले जावात. माधवही आपल्या मित्राच्या साहाय्यास धावतो. त्यांचे युद्ध चालले असता चन्द्रोदय होतो. तेव्हा राजा आपल्या प्रासादाच्या गच्चीवरून ते पाहतो. ही परिस्थिती ज्येष्ठ कृष्ण अष्टमीची दिसते. त्या दिवशीच्या मध्यरात्रीच्या अंधकारात कमलकुण्डला मालतीला उचलून घेऊन श्रीपर्वतास जाते. तेव्हा सातव्या व आठव्या अंकातील घटना ज्येष्ठ कृष्ण अष्टमीस घडल्या असाव्या.

नवव्या व दहाव्या अंकातील घटना ज्येष्ठ कृष्ण नवमीस घडल्या असे दिसते. नवमीस मालतीला शोधत शोधत माधव व मकरंद पद्मावतीपासून थोडे दूर असलेल्या अरण्यात जातात. इकडे सौदामिनी मालतीला कमलकुण्डलेच्या तावडीतून सोडवून पद्मावतीस आकाशमार्गाने येते तोपर्यंत नवमीचा मध्याह्न झालेला असतो. (अं. ९, श्लो. ७). नंतर तो माधव व मकरंद यांना भेटून आणि माधवाला बकुलमाला दाखवून श्रीपर्वतास आपणावरोबर घेऊन जाते आणि नंतर पुनः मालती व माधव यास पद्मावतीस पोचवून भूरिवसु, कामन्दकी व इतर मंडळी यास आत्महत्येपासून निवृत्त करत. या घटना बहुधा नवमीस सायंकाळी घडल्या असाव्या. तेव्हा 'मालती-माधवा'त उल्लेखिलेल्या घटनाचा काळ चैत्र शुक्ल त्रयोदशी ते ज्येष्ठ कृष्ण नवमी असा जवळ जवळ अदीच महिन्याचा असावा.

मालती नाहीशी झाल्यानंतर माधव शोकपरवश होऊन वनातील पशुपत्यांना तिची वार्ता विचारीत हिडू लागतो, त्यावेळी त्याला एक नवा भ्रम दिसल्याचे वर्णन आहे. अर्थात् त्यावेळी वर्षाकाल अगदी जवळ आला होता. कालिदासाच्या काळी वर्षाकालाचा आरंभ आपाठ शुक्ल प्रतिपदेच्या सुमारास होत असे, असे 'भ्रमदूता'वरून दिसते. भ्रमभूति त्याच्या नंतर तीन-साडे तीनशे वर्षांनी झालेला तव्हा अयनचलनामुळे वर्षाकाल थोडा अगोदर ज्येष्ठ कृष्ण नवमीच्या सुमारास होऊ लागला असल्यास वादचर्चा नाही.

'मालतीमाधव' हे प्रकरण आहे

संस्कृत नाट्यशास्त्रकारानी रूपकाचे (नाटकाचे) नाटक, प्रकरण, व्यायोग, माण, समवकार, वीथी, अंक, प्रहसन, डिम आणि इहामृग असे दहा प्रकार मानले आहेत. त्यामध्ये नाटक आणि प्रकरण हे मुख्य आहेत. या दोन प्रकारांमध्ये साम्य अनेकविध आहे, पण मुख्य फरक हा की नाटकांमध्ये संविधानक राजर्षीच्या किंवा दिव्य कोटीतील नायकाच्या चरित्राविषयी असते, तर प्रकरणात ते कविकल्पित असते.

१. 'विदर्भ संशोधन मंडळ वार्षिक १९६६' मधील 'मेघदूतातील एक वादग्रस्त पाठ' हा आमचा लेख पहा.

त्यामध्ये एखादा ब्राह्मण, वाणी, सचिव, पुरोहित, अमात्य, सार्थवाह (व्यापारी) यासारखा नायक असतो. त्याची नायिका वेद्या किंवा कुलस्त्री असते. त्याचे अंक पाच ते दहा आणि रस विविध असतात. या लक्षणावरून प्रकरण दोन प्रकाराचे असते हे ध्यानात घेईल. एका प्रकारात नायिका वेद्या असते. त्याचे उदाहरण शूद्रकाचे 'मृच्छकटिक'. दुसऱ्यात नायिका कुलस्त्री असते. त्याचे उदाहरण प्रस्तुत 'मालती-माधव' होय. 'नाटक' प्रकाराचे संविधानक विख्यात असे राजचरित किंवा देवचरित असते. कालिदासाची 'मालविकाग्निमित्र', 'विक्रमोर्वशीय' आणि 'शाकुन्तल', तसेच भवभूतीची 'महावीरचरित' व 'उत्तररामचरित' ही नाटकाची उदाहरणे होत. प्रकरणाचे संविधानक सामान्यजनविषयक असते. तेव्हा त्याला social play (सामाजिक नाटक) म्हणण्यास हरकत नाही. ते संविधानक कविकल्पित असावे लागते. 'मृच्छकटिका'चे संविधानक तसे आहे. 'मालतीमाधवा'त पद्मावतीच्या राजाचा उल्लेख आला असला तरी त्याचे संविधानक राजचरितविषयक नसून मालती व माधव या ब्राह्मण युवक-युवतींच्या चरित्राविषयी आहे. तथापि ते सर्वस्वी कविकल्पनामूलक नसून ते रचताना भवभूतीला प्राचीन वाङ्मयाचा थोडाफार आधार लाभला होता असे दिसते.

संविधानकाचे आधार

संस्कृत वाङ्मयातील दोन आर्ष काव्ये जी रामायण व महाभारत, त्यातील कथांवर अनेक नाटके रचली आहेत. या दोन काव्यांप्रमाणेच 'बृहत्कथा' नामक ग्रंथानेही काही संस्कृत नाटकाना कथानके पुरविली आहेत. ही 'बृहत्कथा' सुप्रतिष्ठित किंवा सुप्रतिष्ठ नगरातील गुणादय नामक कवीने पेशाची या प्राकृत भाषेत रचली होती. या कवीला प्रथम प्रतिष्ठानच्या तत्कालीन सातवाहन राजाचा आश्रय होता, पण पुढे तो राहिला नाही, अशी आख्यायिका आहे. 'बृहत्कथे'चा काळ निश्चितपणे माहित नाही तरी ती ख्रिस्ती शकाच्या आरंभापूर्वी रचली असावी असा तर्क आहे. पेशाची प्राकृतात रचलेली ही 'बृहत्कथा' सऱ्या उपलब्ध नाही, पण ख्रिस्तोत्तर अकराव्या शतकात काश्मीरी कवि धेमेन्द्र आणि सोमदेव यानी केलेली तिची संस्कृत रूपान्तरे अनुक्रमे 'बृहत्कथामञ्जरी' आणि 'कथासरित्सागर' या नावाने प्रसिद्ध आहेत. त्यात काही किरकोळ फरक असले तरी त्याच कथा दिल्या आहेत. त्यातील एका कथेचे भवभूतीला 'मालतीमाधवा'चे संविधानक रचताना

१. सुप्रतिष्ठ हे गुणादयाचे जन्मस्थान होते असे दिसते. या नावाच्या विभागाचा उल्लेख वाकाटकाच्या ताम्रपटात येतो. संशोधनमुक्तावलि, सर १, पृ. १२४-१३०.

काही साहाय्य झाले असावे. 'कथासरित्सागरा'च्या मदिरावती नामक तेराव्या लम्बकात खालील कथा आली आहे—

“कलिंग देशामध्ये शोभावती नामक नगरी आहे. तेथे यशस्कर नावाचा ब्राह्मण आणि मेखला नामक त्याची पत्नी राहत होती. त्यांना एक पुत्र झाला. याचे नाव 'कथासरित्सागरा'त दिले नाही. पण 'बृहत्कथामंजरी'त ते सद्भाव म्हणून आले आहे. एकदा कलिंग देशात दुर्भिक्ष झाल्यामुळे हे ब्राह्मण कुटुंब विशाला नगरीत राहावयास जाते. तेंथ सद्भाव्याची विजयसेन नामक शत्रिय कुमाराशी ओळख होते. विजयसेनाची मदिरावती नामक भगिनी आणि सद्भाव याची दृष्टादृष्ट होऊन त्याचे एकमेकांवर प्रेम बसते. एकदा मदिरावतीची दाई सद्भाव्याकडे येऊन मदिरावतीने गुंफलेली मालती (चमेली) पुण्याची माला त्याला देते. तो ती गळ्यात घालत असे. एकदा उज्जयिनीहून आलेल्या शत्रिय कुमाराला मदिरावती देऊ करून तिचा बाप लम्बाना दिवस ठरवतो. तेव्हा निराश होऊन सद्भाव ज्या मार्गाने विवाहापूर्वी मदिरावती कामदेवायतनास जाणार होती त्या मार्गावरच्या वटवृक्षावर चढून आपल्या गळ्यास फास बांधून घेतो. पण तितक्यात दुसरा एक ब्राह्मण कुमार तेथे येऊन त्याचा फास तोडून त्याला वाचवतो. त्याचेही नाव 'कथासरित्सागरा'त आले नाही, पण 'बृहत्कथामंजरी'त ते 'कुमारक' असे दिले आहे. नंतर तो सद्भाव्याला आपला पुत्रांत रांगतो—'मी एकदा हिंडत असता येथून जवळच असलेल्या शंखपुर नामक नगरातील तळ्याजवळ फुले गोळा करणारी युवती पाहिली. आम्ही दोघे परस्पराकडे आकृष्ट झाल्ये. तितक्यात एक मत्त हत्ती सराबरा धावत तेथे येऊन लोकांची दाणादाण करू लागला. त्या गडबडीत माझी प्रियसी दिसेनाशी झाली. तिच्या शोधार्थ मी फिरत आहे.'

नंतर कुमारकाच्या सूत्रेप्रमाणे ते दोघे त्या मदनाच्या देवळात मूर्तीच्या मागे लपून बसतात. मदिरावती तेथे येऊन 'मी एकट्रीच कामदेवाची प्रार्थना करून इष्ट वर मागणार आहे; तेव्हा तुम्ही बाहेर राहा' असे सांगून आपल्या परिजनास बाहेर सोडून गाभाऱ्यात जाते आणि तेथे सद्भाव्याविषयी आपल्या प्रेमाचा उल्लेख करून गळफास लावून घेते. तेव्हा ते दोन ब्राह्मणकुमार पुढे होऊन तिला वाचवतात. नंतर कुमारकाने सुचविल्याप्रमाणे सद्भाव मदिरावतीला घेऊन गाभाऱ्याच्या दुसऱ्या दरवाऱ्यातून पसार होतो. कुमारक मदिरावतीची वस्त्रे व अलंकार धारण करून तिच्या घरी जातो. तेथे त्याची प्रियसी येते आणि मदिरावतीशी विलंबकथा करण्याकरिता इतरांना बाहेर घालून दाराला कडी घालते. पुढे कुमारक तेथे मदिरावतीचा बेश घेऊन आला आहे असे समजताच ती त्याला पश्चदाराने निसटण्याचे सुचविते.

त्याप्रमाणे ती दोवे तेथून निसटून एका गावात जातात आणि तेथे कुमारक तिचे पाणिग्रहण करतो.”

या कथेत आणि ‘मालतीमाधवा’च्या संविधानकात बरेच साम्य आहे. दोन्हीत दोन दोन प्रणयकथा जोडल्या आहेत. देवळाच्या गामान्यात देवाच्या मूर्तीमागे लपून बसून नंतर ओळख पटल्यावर एका जोडप्याने पार्श्वद्वाराने पसार होणे, दुसऱ्या जोडप्यापैकी युवकाने स्त्रीचा वेश घेऊन विवाह समारंभास उभे राहणे, ह्या घटना दोन्ही कथात समान आहेत. ‘कथासरित्सागरा’तील कथेत प्रियकर आपल्या प्रेयसीने गुंफलेट्टी मालतीमाला गळ्यात घालतो तर मालतीमाधवात प्रेयसी (मालती) आपल्या प्रियकराने गुंफलेट्ट्या बकुलमालेला अत्यंत प्रिय मानते. दुसऱ्या जोडप्याच्या जीवनाला क्लृप्तणी देणारा पशु ‘कथासरित्सागरा’त मत्त हत्ती आहे तर ‘मालतीमाधवा’त तो हिंस व्याघ्र आहे, एवढाच फरक. तेव्हा ‘मालतीमाधव’ रचताना पेशाची ‘बृहत्कथे’-तील या कथेने भवभूतीला काही मालनसाला पुरविला असावा.

‘मालतीमाधवा’त मालती आणि माधव यांची आणि मकरन्द व मदन्यन्तिका यांची-अशा दोन प्रणयकथा आहेत. त्यापैकी पहिली आधिकारिक किंवा मुख्य आणि दुसरी पताका किंवा प्रासङ्गिक आहे. या दोन कथांचा सांधा ज्या एका प्रसंगाने जोडला आहे तो म्हणजे मकरन्दाने मालतीचा वेष घेऊन देवळानून बरी जाणे आणि नन्दनाथी विवाह करून घेणे हा होय. ही सर्व युक्ति कामन्दकी या पाताळयंत्री बौद्ध भिक्षुणीची. कालिदासाच्या ‘मालविकाग्निमित्रा’त अशीच एक परित्राजिका नायक-नायिकाच्या प्रेमाची वृद्धि करण्यात गुंतलेली पहिल्या अंकात आढळते, पण पुढे तिचे काही कारस्थान दिसत नाही. ‘मालतीमाधवा’तील कामन्दकी मात्र मोठी कारस्थानी व चतुर आहे. ती आरंभापासून या प्रणयकरस्थानात सक्रिय भाग घेते. काही आकस्मिक रीतीने घडून आलेल्या घटनानी-उदाहरणार्थ, मालतीला बळी देण्याच्या वेळी माधवाने स्मशानात असणे, शंकरपुरात वाधाने माडलेल्या धुमाकुळानून ऐनवेळी येऊन मकरन्दाने मदन्यन्तिकेला सोडविणे, या सारख्यानी तिच्या कारस्थानाला साहाय्य केले आहे. अशा घटनाना भवभूतीने स्वतःच एके ठिकाणी ‘काकतालीय’ म्हटले आहे.

संविधानकातील गुणदोष

एकंदरीत ‘मालतीमाधवा’चे कथानक बरेच कौशल्याने रचले आहे. त्यातील प्रसंगाची जुळणी चांगली झाली आहे. काही प्रसंग मात्र अस्वामाविक वाटतात. उदाहरणार्थ, पहिल्या अंकात माधव व मकरन्द बोलत बसले असता माधवाचा सेवक कलहंस तेथे येतो आणि मालतीने माधवाचे चित्र काढलेला फलक त्यास दाखवितो. तेव्हा मकरन्दाच्या सूत्रनेवरून माधव त्यावर मालतीचे चित्र काढून त्या खाली स्वतः

रचलेल्या झोकही लिहितो. पण असे करण्याकरिता आवश्यक वे वर्दिनादि साहाय्य त्याला कसे मिळाले याचा त्या प्रवेशात उल्लेख नाही. या तऱ्हेच्या 'शाकुन्तला'तील सहाच्या अंकात शकुन्तलेचे चित्र पूर्ण करण्याकरिता कुप्यन्त आपल्या दासीला वर्तिका आणण्यास पाठवितो. तेव्हा यासारख्या प्रसंगानी भवभूतीचा संविधानकरचनेत क्वचित् झालेला निष्फळजीवणा व्यक्त होतो.

संविधानकातील दुसरा दोष पाह्याळावा. नवव्या अंकातील माधवाच्या शोकाचा पाह्याळ प्रेक्षकांस कंटाळवाणा वाटतो. संविधानकरचनेविषयी डॉ. रामकृष्णपंत माडारकर म्हणतात, 'मालतीमाधवाचे संविधानक मौलिक असले तरी त्यातील प्रसंगांच्या जुळणीत आणि शेवटच्या निर्वहणात 'मृच्छकटिका'च्या किंवा 'मुद्राराक्षसा'च्याही करण्याने दाखविलेले कौशल्य दिसत नाही. समशानातील प्रवेशानंतरचा नाटकाच्या मागाचा संविधानकाशी घनिष्ठ संबंध नाही. कपालकुण्डलेने मालतीला उचलून नेले तो प्रसंग कवीला विरही नायकाच्या मनःस्थितीचे वर्णन करता यावे म्हणून घातलेला दिसतो. मागील कथानकातून तो स्वामाविक्रमणे उद्भूत झालेला दिसत नाही.' प्रस्तुत नाटक आठव्या अंकात राजाने माधव आणि मकरन्द यांच्या शौर्याने प्रसन्न होऊन त्यांना बहुमान केला आणि भुरिवसु आणि नन्दन यांची समजावणी केली, असे दाखवून तेथेच संपविता आले असते.

याप्रमाणे मालतीमाधवाच्या संविधानकात काही दोष असले तरी स्वभावचित्रणात ते नाटक उच्च कोटीचे आहे. यामध्ये माधव आणि मकरन्द ही पुरुषपात्रे आणि कामन्दकी, मालती, मदनान्तिका, लवङ्गिका, दुद्धरक्षिता आणि सीदामिनी ही स्त्रीपात्रे प्रमुख आहेत. त्या सर्वांचे स्वभावचित्रण भवभूतीने मोठ्या कौशल्याने केले आहे.

पात्रांचे स्वभावचित्रण

माधव हा विदर्भाधिपतीच्या देवरात नामक मन्त्र्याचा मुलगा. तो आन्वीधिकी (अध्यात्म) विद्येच्या अभ्ययनाकरिता विदर्भातून दूरवर असलेल्या पद्मावती नगरात येतो. तो धर्माने सावळा (दूर्वासामल), पण रूपाने मदनसारखा सुंदर आहे. मालती म्हणते 'ज्या स्त्रियांनी त्याला पाहिले नाही किंवा पाहूनही ज्यांना आपल्या हृदयावर ताबा ठेवता येतो त्या धन्य होत !' रूपाप्रमाणे तो गुणानोही सुंदर दसाच कळावात्र, आहे. तो थोड्याच वेळात मालतीचे हुंब्रहूच चित्र काढून त्या जाली तसाच रंगेश्वर संस्कृत झोक लिहितो.

राजाने नन्दनाला दिली असे समजल्यावर निराश होऊन तो महामांसविक्रय करून श्मशानातील भूतवेतालाच्या साहाय्याने आपली प्रेयसी मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. तो जसा कलावान् तसा शूरही आहे. तो कापालिक अथोरघटाला यमसदनास पाठवतो. तसेच मकरन्दाला नगररक्षकांशी आणि सैनिकांशी युद्ध करण्यात मदत करून त्याचा धुव्वा उडवतो.

माधवाचे मकरन्दावर सख्या भावाप्रमाणे प्रेम आहे. वावाच्या तावडीतून मद्य-
न्तिकेला सोडविताना घायाळ होऊन मकरन्दाला मूर्छा येते, हे पाहून तोही मूर्छित होतो. मालतीचा वेश घेऊन मकरन्द नन्दनाशी विवाह करण्यास जातो त्या प्रसंगी त्याच्या सुरक्षिततेविषयी त्याला फार काळजी वाटते. कामन्दकीच्या चातुर्यावर त्याचा पूर्ण विश्वास असल्यामुळेच तो त्याच्या त्या साहसाला समति देतो.

माधव अत्यंत हळव्या मनाचा आहे. मालती नाहिशी झाल्यावर तो दुःखाने वेडा होतो आणि वनातील पशु, पक्षी आणि सृष्टीतील वायु, मेघ इत्यादिकांना तिची वार्ता विचारीत हिडतो. माधवाच्या रूपाने भवभूतीने एका मध्यमवर्गीय सुरूप, विद्वान्, कलानिपुण आणि प्रेमळ युवकाचे चित्र काढले आहे.

मकरन्द हा माधवाचा मित्र. त्याची माता लहानपणीच वारल्यामुळे माधवाच्या आईनेच त्यांचे पालन पोषण केलेले. त्यामुळे त्याचे माधवावर निरतिशय प्रेम आहे. तो सदैव त्याच्या सहवासात राहून त्याची काळजी वाहतो, त्याला हरएक प्रकारचे साहाय्य करतो, त्याच्याकरिता स्वतःचा जीव धोक्यात घालण्यास तयार होतो. तो मोठा साहसी आणि शूर आहे. पिजण्यातून सुटलेल्या भयंकर अक्राळविक्राळ वाघाला तो एकटा कावूत आणतो. मालतीचा वेश घेऊन आपल्या मित्राकरिता स्वतःचा जीव धोक्यात घालण्याची त्याची तयारी आहे. आपल्या प्रसंगावधानाने व चातुर्याने तो त्या प्रसंगातून सहीसलामत बाहेर पडतो. तसाच तो शूरही आहे. मद्यन्तिकेला घेऊन जात असताना मध्ये अडविणाऱ्या नगररक्षकांशी व सैनिकांशी तो एकटा सामना देतो. तो एकटा असला तरी अनेकाना मारी आहे, याची माधवाला खात्री वाटते. (एका-
किनोऽपि बहुभिरभियोग इति यत्किञ्चिद्वैतद्वयस्यस्य । अं. ८) मालती नाहिशी झाल्यावर माधवाचे दुःख पाहून त्याचे हृदय कळवळून येते आणि तो कड्यावरून उडी टाकून आत्महत्या करण्यास तयार होतो. त्याच्या रूपाने भवभूतीने एका शूर, धाडसी आणि प्रेमळ मित्राचे सुंदर चित्र रंगविले आहे.

भवभूतीने पुरुषापेक्षा स्त्रियाची पात्रे अधिक कुशलतेने वर्णिली आहेत. त्यात कामन्दकी मुख्य आहे. संस्कृतात ' कामन्दकीयनीतिसार ' म्हणून अर्थशास्त्रावरील ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. त्यावरून भवभूतीला या स्त्रीपात्राचे नाव सुचले असावे. कामन्दकी

लहाननगी देवरात आणि भूरिवसु यांच्यासह एकत्र विद्याभ्यास करित होती. पुढे तिने धीद्र धर्म स्वीकारला आणि ती भिक्षुणी झाली. अर्थातच तिच्या सर्व सांसारिक मोह दूर करावे लागले. तरीही मिनप्रेमाने ती मालती आणि माधव यांचा वैवाहिक संबंध जुळवून आणण्यास सर्व प्रकारची मदत करत. देवराताने तर याविषयी तिला सांगून ठेवले होते आणि त्याकरिता आपल्या मुलाला-माधवाला-पद्मावतीस पाठविले होते. भूरिवसूही चाला आतून अनुकूल होता. त्याच्या घरी तिचे जाणे येणे असल्यामुळे मालतीला तिने लहानपणापासून अंगाखाद्यावर हस्तीदाच्या बाहुलीप्रमाणे येळवले होते. त्यामुळे तिला तिचा लळाही लागला होता. तेव्हा हर प्रयत्नाने हा संबंध जुळवून आणावयाचा तिने निश्चय केला. या कामगिरीला आवश्यक ते सर्व गुण-शास्त्रज्ञान, चातुर्य, धीर्यपणा, वाक्कीशल्य, समयसूचकता आणि प्रतिभा हे-तिच्या अंगी होते (मा. मा. ३, ११). तिने आपली शिष्या अवलोकित्ता हिच्या आपल्या साहाय्यार्थ घेतले होते. ती कामन्दकीच्या सूत्रेप्रमाणे माधव व मकरन्द यांना सांगून त्यांच्याकडून त्या त्या गोष्टी करवून घेत असे. माधवाचा प्रिय मित्र मकरन्द याचा विवाह मदन्यन्तिकेशी व्हावा म्हणूनही कामन्दकी लटपट करत. तिने आपली भेत्रीण बुद्धरक्षिता हिच्याकडून मकरन्दाचे गुणवर्णन करून मदन्यन्तिकेश्या मनात तद्रिपयक अनुरागाचे बीजारोपण केले होते. स्वतः मालतीला भेटून ती तिच्या मनात वृद्ध व कुरूप नन्दनाविषयी तिरस्कार आणि आपल्या लोभी पित्याच्या हेतू-विषयी संशय उत्पन्न करत. तसेच माधवाच्या कुलाविषयी आणि गुणाविषयी सविस्तर माहिती देऊन मालतीच्या मनातील तद्रिपयक प्रेमाला वृद्धिगत करते. माधवविवाहाची प्राचीन उदाहरणे सांगून मालतीनेही तसेच करावे असे सुचवित. नंतर मालती आणि माधव यांची भेटही घडवून आणते. मध्यंतरी मालती अदृश्य झाली, तेव्हा कराल-कुण्डलेने तिला कराला देवीपुढे बळी देण्याकरिता नेले असावे असे अचूक हेरून ती भूरिवसूच्या लोकांकडून त्या देवळाला गराडा घालविते.

मालती सापडली तरी तिचा नन्दनाशी ठरलेल्या विवाह ट्यट नार्ही असे पाहिल्यावर ती माधव व मकरन्द यांना आपल्या विस्वासात घेऊन त्यांना नगरदेवतेच्या गर्भगृहात लपून राहावयास सांगते. विवाहापूर्वी देवळात जाऊन बध्ने देवांचे दर्शन घेण्याची आवश्यकता पडून नन्दनाकडून आलेली बध्नी वस्त्रे व आमरणे तेथे पाठविण्याची तजवीज करते. शेवटी आपल्या समग्र माधवमालतीचे पाणिग्रहण करवून त्यांना वैवाहिक जीवनविषयक बहुमोल उपदेश करत आणि तेथून त्यांना आपल्या विहारात पाठवून तेथे अगोदरच तयार ठेवलेल्या साम्राज्ञे त्यांचा विवाह यथाविधि घडवून आणते.

मकरन्दाने मालतीचा वेश घेऊन विवाहवेदीवर उभे राहण्यातील धोका माधवाने व्यक्त करताच ती त्याला सांगते, 'तू काळजी करू नको. ते मी पाहून घेईन.' भूरिवसूच्या घरी चार दिवसांच्या विवाहसमारंभात मकरन्दांचे बिंगे कसे फुटले नाही हे भवभूतीने सांगितले नाही; पण ते चार दिवस कामन्दकी मुद्दाम तेथे राहिली होती. नंतर वरपक्षाची मंडळी आपल्या घरी गेली तेव्हाच कामन्दकी नन्दनाला सांगून आपल्या विहाराकडे गेली, असे भवभूतीने दाखविले आहे. तेव्हा याही प्रसंगी कामन्दकीचे बहुमोल साहाय्य झाले असावे असे मानण्यास हरकत नाही.

माधव आणि मालती तसेच मकरन्द आणि मदन्यन्तिका यांचा संयोग घडून आल्यानंतर मात्र कारस्थानाची सूत्रे तिच्या हातातून निसटतात. मकरन्द मदन्यन्तिका, लवङ्गिका वगैरेंसह नन्दनाच्या वाड्यातून अधारात गुप्तपणे जाताना नगररक्षकाकडून अडविला जाईल याची तिला कल्पना नसावी. तसेच माधव व मकरन्द यांनी नन्दनाला फसविलेले राजाला कळल्यावर त्याची भूरिवसूवर मर्जी राप्पा होईल, त्यावर काय उपाय योजावयाचे तिने ठरविले होते याचाही मागमूस नाटकात लागत नाही. यासंबंधी डॉ. वेल्बलकरांचे पुढील विधान मान्य होण्यासारखे आहे—'समुद्रात तारु लोटून दिले आहे. आपण शक्य ती सावधगिरी ठेवलीच आहे; प्रयत्नही अदळ आहे; आज जरी पैलतीर दिसत नाही तरी काही तरी होईल आणि आपण इच्छित स्थल गाठू, अशा प्रकारच्या आशावादाची कामन्दकीच्या कारस्थानात झाक मारते व त्याच्यामुळे तिच्या सूत्रधारित्वाला थोडासा कमीपणा येतो.'

मालती दुसऱ्यादा नाहीशी झाल्यावर मात्र कामन्दकी हतबुद्ध होते. तिला लहानपणापासूनच्या गोष्टी आठवून पराकाष्ठेचा शोक होतो. 'पुढल्या जन्मात तरी मला माझी प्रियसखी टिसेल असा आशीर्वाद द्यावा' म्हणून लवङ्गिका तिला विनविते, तेव्हा ती म्हणते, 'आमच्यापैकी प्रत्येकाची कर्मे भिन्न भिन्न असल्यामुळे आपली मालतीशी भेट होईल की नाही हे माहित नाही; पण प्राणत्याग केल्याने सध्याच्या दुःखाची शांति होईल हा लाभ काही लहान नाही.' असे म्हणून ती कड्यावरून उडी घेण्यास तयार होते. पण तितक्यात तिची आद्य शिष्या सौदामिनी तेथे आल्याने तो प्रसंग टळतो.

कामन्दकीच्या रूपांन भवभूतीने एका चतुर, कारस्थानी, पण परोपकारी आणि प्रेमळ सन्यासिनीचे सुंदर चित्र रेखाटले आहे.

मालती आणि मदन्यन्तिका या दोघीही अनुक्रमे मुख्य आणि गौण कथानकाच्या नायिका होत. पण भवभूतीने त्यांचा स्वभाव भिन्न दाखविला आहे. मालती ही अत्यंत शालीन अशी कुलीन कन्यका आहे. माधवाला आपल्या वाड्याच्या समोरच्या रस्त्याने

जाताना पाहून पाहून तिच्या मनात त्याच्याविषयी अनुराग उत्पन्न होतो. तो कालान्तराने वाढत जातो आणि तिची अवस्था अनुकंपनीय करतो. पण ती आपल्या मनोविकार कव्हात ठेवण्याचा प्रयत्न करते आणि आतल्या आत झुरते. माधवाने गुंफलेली घकुलमाला आणि त्याने फाटलेले स्वतःचे चित्र यावर ती कसेतरी आपले मनोविनोदन करते. तिची प्रियसखी लवङ्गिका जेव्हा तिला स्वतः होऊन बल्लमममागम करावा असे मुचविते, तेव्हा ती म्हणते, 'मदन माहा प्राण घेवो, पण माझे थोर बाबा, उज्ज्वल कुलातील आई आणि माझे निष्कलंक कुल घांना दोष लागेल असे मी काही करणार नाही. त्याच्यापुढे मला माझ्या प्रियकराची किंवा प्राणाचीही किंमत नाही.' कामन्दकीच्या मापणावरून तिला आपल्या पित्याच्या हेतूविषयी संशय वाटतो. ती त्याला एकदा 'कापालिक'ही म्हणते (अंक ४,). पण तिचे पितृप्रेम कमी होत नाही. नगरदेवतेच्या देवालयाच्या गामान्यात जेव्हा लवङ्गिका तिला माधवाला आपले पाणिग्रहण करू देण्याविषयी सुचविते तेव्हा ती म्हणते—'हा धिक्, कन्यकाजनविरुद्ध किमप्युपन्यस्यति ।' (धिक्कार असे! ही लवङ्गिका अधिवाहित कन्येने न करण्यासारखे काही सुचवीत आहे.)

मालतीचे माधवावर गाढ प्रेम आहे. आपणाकरिता माधवाला श्मशानात हिडून महामासविज्रयासारखी वृत्त्ये करावी लागतात याचा तिला विपाद वाटतो. अचोरघंटासारख्या साहसिकाशी लढताना आपण फार काळजी घ्यावी, असे ती त्याला विनविते. नगरदेवीच्या गामान्यात ती लवंगिकेला म्हणते, 'मी आता आपल्या जिवाचे बरेवाईट करून घेणार आहे. पण त्यायोगे माझे प्रियकर माधव आपले लोकव्यवहार शिथिल करणार नाहीत असे कर.'

मालतीचे लवङ्गिकेवरही अत्यंत प्रेम आहे. माधवाशी विवाह झाला तरी लवङ्गिका जबल नसल्यामुळे अत्यंत दुःखित होऊन ती त्याच्याशीही नीट बोलत नाही. विवाहानंतरही ती पूर्वीप्रमाणेच अत्यंत शालीन, अचोल आणि आत्मनिग्रही राहिली आहे.

याच्या उलट मद्यन्तिकेचा स्वभाव आहे. ती धीट, खेळकर आणि मोकळ्या स्वभावाची आहे. बुद्धरक्षिंदेने मकरन्दाचे गुणवर्णन करून तिच्या मनात तद्विषयक प्रेमाचे बीज रुजविले होते. मकरन्दाने आपला जीव धोक्यात घालून तिला बाबाच्या जबड्यातून बाचविल्यावर तिचे त्याच्यावरचे प्रेम उत्कट होऊन ती कल्पनेने त्याचे समागममुख अनुभवू लागली होती. मालतीने नन्दनाला झिडकारल्याचे समजताच बन्धुप्रेमामुळे तिला साहजिकपणे मालतीचा राग येतो. पण नन्दनाने मालतीला अपशब्द बोलले असे समजताच ती म्हणते, 'काय हा प्रमाद! लवङ्गिके मी आता तुला तोंड कशी दाखवू?' तथापि आपल्या भावाचा मालतीविषयी तसा

समज कसा झाला असावा हेही ती आडपडदा न ठेवता सांगते. पण त्या प्रसंगाने मकरन्दाने आपणास वाचविल्याचे स्मरण होऊन तिचे अंग पुलकित होते आणि तिला मालतीच्या मनोव्यथेची कल्पना येते. नंतर जेव्हा लवङ्गिका तिला विचारते, 'समज, जर मकरन्द येथे येऊन कुठ्याने पूर्वी रुक्मिणीचे बलात्काराने हरण केले तसे तुझे करू लागला तर तुला काय वाटेल?' तेव्हा ती मालतीसारखी आपल्या नातल्याच्या संमतीची अट न घालता त्याला आपली संमति सूचित करते.

मकरन्दाशी तिचा संयोग होतो तोच तिच्यावर अनेक आपत्ति येतात. नगररक्षक मकरन्दाला अडवतात आणि त्याच्याशी झगडा करतात. त्यातून मकरन्द सुटतो तो मालती नाहीशी होते. मद्यन्तिकेचे मालतीवर समानशीलत्वाने प्रेम जडते. ती तिच्या वियोगाने व्याकुळ होते आणि प्राणत्याग करण्यासही तयार होते.

लवङ्गिका ही मालतीची जीवदच कण्ठश्च मैत्रीण. ती तिच्या दाईची मुलगी. भवभूतीच्या काळी वेश्याना थोरामोठ्यांच्या कुटुंबात प्रवेश मिळत असल्याने माधवाने तिला वारयोषित् म्हटले आहे (अ. १). ती बोलण्यात मोठी चतुर आहे. मालतीला माधव हाच योग्य पति अशी रात्री झाल्याने ती कामन्दकीला तिच्या कारस्थानात हरप्रकारची मदत करते. मालतीचेपधारी मकरन्दाबरोबर सदैव राहून त्याला त्याच्या गौप्यस्फोटातून वाचवते. मालती अत्यंत शालीन असल्यामुळे माधवाच्या प्रेमाविषयी विचारलेल्या प्रश्नांना ती स्वतःच तिच्या तर्फे उत्तर देते. तिचेही मालतीवर निःसीम प्रेम आहे. मालती एकदम नाहीशी झालेची पाहून ती दुःखावेगानं प्राणत्याग करण्यास तयार होते.

कामन्दकीची शिष्या अवलोकिता आणि तिची मैत्रीण बुद्धरक्षिता यांचेही स्वभाव-रेखन भवभूतीने मोठ्या कुशलत्वेने केले आहे. ह्या दोन्ही कामन्दकीच्या कारस्थानात विविध प्रकारे मदत करतात. ह्या बोलण्यात मोठ्या चतुर आहेत. माधव अवलोकितेच्या भाषणाची मुक्तकंठाने स्तुति करतो. नदनाच्या वाड्यात मद्यन्तिका मालतीला हटवादीपणाबद्दल दोष देते तेव्हा बुद्धरक्षिता बरकरणी तटस्थपणाचा आव आणून दोघाचेही दोष दाखविते. 'मालतीने आपल्या पतीला लज्जादोषाने अिडकारले खरे, पण नदन तिला लागेल असं बोलला तेही अयोग्य' असे ती म्हणत. या दोघांच्यामुळे कथानकाला नागलाच रंग चढला आहे.

सौद्रामिनी ही कामन्दकीची आव शिष्या. पुढे तिने बौद्धधर्म सोडून योगमार्ग स्वीकारला, आणि गुरुसेवा, तपश्चर्या, तंत्र, मंत्रसाधना इत्यादिकांच्या साहाय्याने आश्चर्यकारक आक्षेपिणी सिद्धि प्राप्त करून घेतली. ती योगेश्वरी झाली आहे. कपाल-

प्रकरण सातवे

उत्तररामचरित

उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ।

—मुभाषित

उत्तररामचरिताची नान्दी पूर्वीच्या नाटकाच्या नान्दीहून भिन्न प्रकारची आहे. तीत परब्रह्माचे किंवा कोणा देवतेचे स्तवन नसून परमेश्वराची अमृतकलाच अशी दैवी वाक् आपणास प्राप्त व्हावी अशी कवीने पूर्वसूरीना प्रार्थना केली आहे.

इदं कविभ्यः पूर्वेषु नमोवाक प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचनमृतामात्मनः कालम् ॥

(उ. च. १, १)

नंतर सूत्रधार म्हणतो, 'भगवान् कालप्रियनाथाच्या या यात्रेच्या प्रसंगी जमलेल्या सज्जनाना मी सविनय निवेदन करतो की काश्यपगोत्री श्रीकण्ठपदवीने विभूषित असा जातूकर्णीपुत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञ भवभूति याच्या उत्तररामचरित नाटकाचा प्रयोग आम्ही आज करणार आहो.' हे नाटक लिहिण्याच्या वेळी भवभूतीची चांगली प्रसिद्धि झाली असल्यामुळे पूर्वीच्या नाटकातल्याप्रमाणे आपल्या कुलाविषयी सविस्तर माहिती देणे त्याला आवश्यक वाटले नसावे.

नंतर सूत्रधाराच्या आणि एका नटाच्या संभाषणावरून आपणास समजते की रामचंद्राच्या अभिषेकसमारंभाकरिता आलेले लंकेच्या युद्धातील साहाय्यक वानर व राक्षस, तसेच अनेक देशातील ब्रह्मर्षि आणि राजर्षि हे समारंभ संपल्यानंतर परत

गेले आहेत, तसेच दशरथकन्या शान्ता हिचा पति ऋष्यशृंग ऋषि याने बारा वर्षे चालणारे सत्र आरंभिले असल्यामुळे त्याला उपस्थित राहण्याकरिता कौसल्यादि राजमाता आणि अरुघती यासह वसिष्ठ ऋषि त्याच्या आश्रमास गेले आहेत. सीतेची प्रसूति जवळ आली असल्यामुळे तिला मात्र त्यानी आपल्या बरोबर नेले नाही. रामचन्द्राच्या अभिनन्दनार्थ आलेला जनक राजा अभिप्रेक्षसमारंभ संपेपर्यंत अयोध्येत राहिला होता तोही आज आपल्या विदेहदेशास परत गेला आहे. त्याच्या वियोगामुळे खिन्न झालेल्या सीतेचे सात्वतन करण्याकरिता राजकार्य आटोपल्याबरोबर राम अन्तःपुरात गेला आहे. याच प्रस्तावनेवरून आपणास कळते की अयोध्येतील काही लोक रावणाच्या घरी राहिलेल्या सीतेच्या चारित्र्याविषयी साशक आहेत; कारण सीतेने लंकेत केलेल्या अग्निशुद्धीवर त्याचा विश्वास नाही.

या प्रस्तावनेत भवभूतीने आपल्या टीकाकारासही कोपरखळी मारली आहे. सूत्रधार म्हणतो—

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता ।

यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ॥

(उ. च., १, ५)

(काही झाले तरी कामकाज केलेच पाहिजे. दोष काढले जाणारच नाहीत याचा काय भरवसा ? स्त्रियांच्या तसे वाणीच्याही शुद्धतेविषयी लोक नेहमी कुत्सित असतात.)

या ल्लोकाचा उद्देश पुढील मुख्य प्रवेशातील जनप्रवाद सूचित करण्याचा आहे. पण त्याचबरोबर आपल्या टीकाकाराना त्याच्या अकारण कुत्सितपणाबद्दल भवभूतीने टोमणा मारलेला दिसतो.

मुख्य प्रवेशात राम जनकाच्या स्वदेशी परत जाण्यामुळे खिन्न झालेल्या सीतेचे सात्वतन करतो. इतक्यात कञ्जुकी येऊन म्हणतो ' रामभद्रा—', पण तितक्यात रामाला आता पूर्वाप्रमाणे संबोधणे योग्य होणार नाही अशी जाणीव होऊन तो ' महाराज ! ' असे संबोधून आपली चूक दुरुस्त करतो. तेव्हा राम म्हणतो, " माझ्या बडिलाच्या परिजनानी मला ' रामभद्र ' असेच संबोधणे योग्य आहे. तेव्हा तुम्हाला सबय आहे त्याप्रमाणेच मला संबोधित जावे. " या प्रसंगाने कवीने रामाचा निरभिमानि स्वभाव कुशलत्वेने सूचित केला आहे. नंतर ऋष्यशृंगाच्या आश्रमानून आलेल्या अष्टाचक्र सीतेला ' तू कीरमाता हो ' असा षष्ठि ऋषींचा आशीर्वाद कळवतो. तेव्हा राम म्हणतो—

लोकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

(उ. च., १, १०)

(सामान्य साधु अर्थात् उद्देश्य शब्दाचा उपयोग करतात. पण वसिष्ठासारख्या श्रेष्ठ महर्षींच्या शब्दामागे अर्थ धावत येतो. अर्थात् ते जे बोलतात ते खरे होते.)

नंतर अष्टावक्र रामाला अरुन्धती, राजमाता आणि शांता यानी पुनः पुनः सांगितलेल्या संदेश कळवतो की ' सीतेला जे जे डोहळे लागतील ते ते तू सुरे कराव. ' तसेच तो वसिष्ठ ऋषींचा पुढील संदेश सांगतो—

जामातृयज्ञेन वय निरुद्धास्त्यं बाल एवासि नव च राज्यम् ।

युक्त. प्रजानामनुरञ्जने स्यास्तस्माद्यज्ञो यत्परमं धनं वः ॥

(उ. च., १, ११)

(' आम्ही येथे ऋष्यशृंग जामात्याच्या यज्ञात गुंतलो आहो. तू अजून लहान आहेस. तू राज्याची सूत्रे नुकतीच हाती घेतली आहेस, तेव्हा प्रजाजनाना संतुष्ट राखण्यात दक्ष राहा. कारण त्यापासून उत्पन्न होणारी कीर्ति हेच तुमचे श्रेष्ठ धन होय.)

तेव्हा राम उत्तर करतो—

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

(उ. च., १, १२)

(प्रेम, दया, सुख याचा—किवहुना सीतेचाही—प्रजाजनास संतुष्ट ठेवण्याकरिता त्याग करावा लागल्यास मला दुःख होणार नाही.) सीतेलाही हे रामाचे उद्गार आवडतात. ती म्हणते—अतएव राघवकुलधुरंधर आर्यपुत्रः (म्हणूनच माझ्या आर्य-पुत्राना रघुकुलातील श्रेष्ठ म्हणतात.)

नंतर नातल्याच्या विरहामुळे उदास झालेल्या सीतादेवीच्या मनःची करमणूक करण्याकरिता लक्ष्मण राम व सीता यास चित्रकारांनं भितीवर काढलेली रामचरित्रातील लंकेतील सीताशुद्धीपर्यंतची विविध प्रसंगाची चित्रं दाखवितो. त्याच्या भाषणात सीता-शुद्धीचा उल्लेख येताच रामाला अत्यंत दुःख होते आणि तो म्हणतो—

कर्तं जनः कुलजनैरनुरञ्जनीय—

स्तन्नो यदुक्तमशिवं न हि तत्क्षम ते ।

नैसर्गिकी सुरभिण. कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितनं चरणं रवताडनानि ॥ (उ. च. १, १४)

(कुलीन जनाना लोकांचे अनुरंजन करावयास लागवे ही मोठी दुःखाची गोष्ट होय. म्हणून तुला त्या बेंळी मी जी दुरुत्तरे बोललो ती अनुचित होती. सुगंधि पुष्पाचे मस्तकी राहणे हेच स्वाभाविक. त्यांना पायदळी तुडविणे योग्य नव्हे.)

विश्वामित्रांनी आपणाला दिलेल्या जूंभक्तांखाचे चित्र पाहताना राम सीतेच्या म्हणतो— सर्वथेदानीं त्वत्प्रगृहीतमुनस्थास्यन्ति । (आता ही अस्त्रे निःसंशय तुझ्या प्रसूतीला लागतील.)

नंतर लक्ष्मण रामादिपंचांच्या विवाहप्रसंगाची चित्रे दाखविताना म्हणतो, ' ही आर्या सीता, ही आर्या (भरतपत्नी) माण्टवी आणि ही सतवाई (शत्रुघ्नपत्नी) ध्रुवकीर्ति. ' लक्ष्मण आपली पत्नी र्ज्मिला हिचे चित्र न दाखवितानाच पुढे गेल्या असे पाहून सीता त्याला म्हणते, ' भाऊजी, पण ही कोण हो ! ' त्यावर लक्ष्मण सलज्ज स्मित करतो. येथील विनोद नाजूक रीतीने साधला आहे.

पुढे परशुरामदमनाचे चित्र होते. लक्ष्मण त्या प्रसंगाचा उल्लेख करू लागतो तोंच राम त्याला म्हणतो, ' अरे, अडून पुष्कळ पाहावयाचे आहे. पुढे चल्. ' रामाचा हा विनय पाहून सीतेला त्याच्याविषयी जास्तच आदर धाटवो. पुढे अयोध्येला आल्यावर दशरथाच्या हयातीतील आपल्या सुखी जीवनाचे वर्णन करताना राम म्हणतो—

जीवमु तातपादेषु नवे दारपरिग्रहे ।

मातृभिदिचन्तममानानां ते हि नो दिवसा गताः ॥

(उ. च., १, १९)

(आमचे पूज्य वडील जिवंत होते, आमचा विवाह नुकताच झाला होता, आमच्या मातुःश्रीं आमची काळजी वाहत होत्या. तेव्हाचे ते आमचे सुखी दिवस गेले ते गेले !) ' ते हि नो दिवसा गताः ' हे पूर्वीच्या सुखी जीवनाविषयीचे उद्गार अद्यापि लोकांच्या तोंडून ऐकू येतात.

पुढे लक्ष्मण मंत्रेचे चित्र दाखवून कैकेयीच्या बराचा निर्देश करणार तोंच राम त्याला पुढील चित्राकडे नेतो, आणि अशा रीतीने त्या अग्रिय घटनेचा उल्लेख टाळतो. अशा प्रसंगानी रामाच्या उदात्त स्वभावातील कोमल छटा भवभूताने सूचित केल्या आहेत. पुढे बनवासाकरिता जाताना राम, लक्ष्मण व सीता याना गंगा नदी पार करावी लागते, त्या प्रसंगाचे चित्र पाहत असताना राम गंगेस उद्देशून म्हणतो, ' माते भागीरथी, तू या तुझ्या स्तूपंच्या—सीतेच्या—कल्याणाची सदेव काळजी वाहा. ' नंतर दण्डकारण्यातील जनस्थान प्रदेशात गोदावरीच्या परिसरात आपण बालविलेल्या कालाचे वर्णन करताना राम म्हणतो—

किमपि किमपि मन्दं मग्दमातत्तियोगा—

दविरलितकपोल जल्पतोरक्रमेण ।

अशिशिलपरिरम्भव्याप्तकंकवोष्णो-

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ॥

(उ. च., १, २७)

या श्लोकाचा अर्थ, त्यातील ' रात्रिरेव ' या पाठाचे औचित्य आणि तद्विषयक आख्यायिका मागे चौथ्या प्रकरणात दिली आहे ती पाहावी.

पुढे सूर्यणलेचे चित्र पाहताच रामाला जनस्थानातील घटनाची आठवण होते. लक्ष्मणही त्या वेळचा रामाचा शोक पुढील प्रमाणे वर्णन करतो—

अथेव रक्षोभिः कनकहरिणच्छाविधिना

तथा वृत्त पापैर्यथयति यथा क्षालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरुणैरार्यंचरितं-

रपि प्रावा रोदित्यपि बलति वज्रस्य हृदयम् ॥

(ल. च., १, २८)

(नंतर त्या नीच राक्षसांनी सुवर्ण हरिणाचे कपड करून असे काही घडवून आणले की त्याचे क्षालन केले असले तरी ते अद्यापि दुःख देत आहे. त्या निर्जन जनस्थाना-मध्ये दादाच्या त्या विवहल आणि करुण अवस्थेने पाषाणालाही शोकाने पाझर फुटला आणि वज्राचेही हृदय विदीर्ण झाले.)

पाषाणालाही शोकाने पाझर फुटला, ही कल्पना रसिकाना फारच हृदयगम वाटली. तिच्याविषयी एका कवीने म्हटले आहे—

भवभूतेः सम्बन्धाद्भूधरभूरेव भारती भाति ।

एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति प्रावा ॥

(भवभूतीचा संबंध आल्यामुळे सरस्वती ही पर्वताचीच कन्या झाली होती असे वाटते. तसे नसते तर त्याच्या करुणरसाने पाषाणाला कसा पाझर फुटला असता ?)

त्यानंतर लक्ष्मणाने त्यांना जटायुवध, कबन्धाने व्यापलेला टण्डकारण्याचा प्रदेश, मतंग ऋषीचा आश्रम, शबरीची भेट, पम्पासरोवर इत्यादिकाची चित्रे दाखविली. पम्पासरोवराचे वर्णन करताना राम म्हणतो—

एतस्मिन्मदकलमल्लिकार्क्षपक्ष-

व्याधूतस्फुरदुरुदण्डपुण्डरीकाः ।

बाध्याम्भ परिपतनोद्गमान्तराले

सन्वृष्टाः कुबलयिनो भुवो विभागाः ॥

(उ. च., १, ३१)

(ह्या सरोवरामध्ये निळी चोच आणि पाय असलेल्या मदमत्त मल्लिकाश्व पश्यांनी ज्यातील विशाल दण्डांची शुभ्र कमळे हलविली जात होती असे प्रदेश डोळ्यातील अभ्रु खाली पडल्यावर पुनः ते उत्पन्न होण्याच्या मधल्या अस्य अवधीत नीलकमलांनी युक्त असे भासले.)

हा श्लोक 'मालतीमाधवा'च्या नवव्या अंकातही आला आहे. पण त्यात चौथ्या चरणातील रम्य कल्पना आली नाही. कदाचित् भवभूतीला ती कल्पना (डोळ्यातील अश्रूमुळे मल्लिकाश्व पश्याच्या निळ्या चोर्चीनी आणि पायांनी पांढरी कमळे निळी भासणे ही) मागाहून सुचली असावी.

चित्रे पाहता पाहता सीता थकून जाते. म्हणून लक्ष्मण चित्रे दाखविणे समाप्त करतो. तेव्हा सीता म्हणते, ही 'चित्रे पाहून प्रसन्न आणि दाट अशा वनराजीतून हिंडावे आणि पवित्र, निर्मल आणि शीतल अशा भागीरथीच्या प्रवाहात स्नान करावे अशी मला इच्छा झाली आहे.' सीतेचे डोहोळें लागलीच पुरवावे म्हणून नुकत्याच गुरुजनानी रामाला संदेश पाठविला होता. म्हणून राम लक्ष्मणाला रथ सज्ज करून आणण्यास सांगतो. तेव्हा सीता म्हणते 'आपणही मजबरोबर आले पाहिजे.' तेव्हा राम उत्तरतो, 'हे काय सागावयास पाहिजे ?' नंतर सीता रामाच्या बाहूवर टेकून शोपी जाते. तेव्हा राम सीतेच्या प्रेमाची महती वर्णन करताना म्हणतो—

अद्वैतं मुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थामु य-

द्विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहायो रतः ।

कालेनावरणात्यधात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं

भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येक हि तत्प्राप्यते ॥

(उ. च., १, ३९)

(मुखामध्ये तसेच दुःखामध्ये जे एकरूप असते, सर्व अवस्थामध्ये जे तसेच अनुकूल राहते; ज्याच्या योगे हृदयाला विश्रांति मिळते; बार्देक्यामुळे ज्याची गोडी कमी होत नाही; कालान्तराने सर्व (लज्जा, भय इत्यादि) पडदे नाहीसे झाल्यावर जे पूर्ण स्नेहरूपाने अवशिष्ट राहते—असे ते कल्याणकारक अनुपम प्रेम ज्याला प्राप्त होते तीन खरा माग्यवान् !)

इतक्यात अन्तःपुरातील सेवक दुर्मुख येऊन रामाच्या कानात सीतेविषयी जनप्रवाद सांगतो. ते ऐकताच वज्राघात झाल्याप्रमाणे रामाला मूर्च्छा येते. शुद्धीवर आल्यावर तो म्हणतो,

सता केनापि कार्येण लोकस्याराधनं व्रतम्

यत्पूरितं हि तातेन मां च प्राणांसच मुञ्चता ॥ (उ. च., १, ४१)

(काही झाले तरी लोकाना संतुष्ट करणे हे सज्जनाचे व्रत होय. माझ्या वडिलांनी माझा आणि त्याचबरोबर आपल्या प्राणाचाही त्याग करून त्या व्रताचे पालन केले होते.)

नंतर तो दुर्मुखाला म्हणतो, 'जा, लक्ष्मणाला साग. हा नुकताच गादीवर आलेला राजा राम तुला ही आज्ञा करित आहे.' असे म्हणून दुर्मुखाच्या कानात आपली आज्ञा सांगतो.

ते ऐकून दुर्मुखालाही दुःख होते. तो म्हणतो, 'अग्नीमध्ये शुद्ध झालेल्या आणि गरोदर असलेल्या देवीला दुर्जनांच्या वचनावरून महाराज टाकतात हे काय ?' त्यावर राम उत्तर करतो, 'लोकाना दुर्जन म्हणू नको—

इक्ष्वाकुवंशोऽभिमत प्रजाना जात च देवाद्ब्रह्मणीयवीजम् ।

यच्चाद्भुत कर्म विशुद्धिकाले प्रत्येतु कस्तद्वपति दूरवृत्तम् ॥

(उ. च., १, ४४)

(इक्ष्वाकुवंश हा प्रजेला अत्यंत प्रिय आहे. माझ्या दुर्दैवाने आता त्याच्यावरील लोकप्रवादास कारण उत्पन्न झाले आहे. अग्निशुद्धीच्या वेळी जी अद्भुत गोष्ट घडून आली तिच्यावर यथील लोकांचा विश्वास कसा बसावा ? कारण ती फार दूरच्या प्रदेशात घडली होती.)

दुर्मुख निघून गेल्यावर राम स्वतःही म्हणतो — मी अत्यंत दुष्ट कृत्य करित आहे. कारण,

शंशवत्प्रभृति प्रीयिता प्रियं:

सौहृदादपुयगाधवामिमाम् ।

छथना परिवदामि मृत्यवे

सौनिको गृहशकुन्तिकामिव ॥ (उ. च., १, ४५)

(जिचे बाल्यापासून मी प्रिय वस्तूनी लालनपालन केले, जी प्रेमांमुळे माझ्यापासून कधीही दूर राहिली नाही अशा हिला, एखाद्या खाटिकाने घरी पाळलेल्या मेंढेची मान मुरगाळावी त्याप्रमाणे, मी कपटाने मृत्यूच्या स्वाधीन करित आहे !)

नंतर निद्रित सीतेचे डोके खाली ठेवून राम म्हणतो, 'आजपासून ह्या रामाला जगण्याचे प्रयोजन राहिले नाही. आता हा संसार असार झाला आहे. अथवा,

दुःखमवेदनायं च रामे चंतन्यमाहितम् ।

मर्मोपघातिभिः प्रार्थयंश्चकोलापितं हृदि ॥ '

(उ. च., १, ४७)

(सर्वद्व दुःख सहन करण्याकरिताच हा राम जन्माला आला आहे. मर्मावर आघात करणारा हा माझा प्राण जाता जात नाही. तो वज्राच्या खिळ्याप्रमाणे हृदयात धडकतून बसला आहे.)

रामाचे हे उद्गार प्रेक्षकांच्या हृदयाला पीळ पाडतात. रामाने चौदा वर्षे बनवासात काढली, अनेक हालअपेष्टा सहन केल्या, प्रिय पत्नीच्या वियोगामुळे दीर्घकाल दुःख सहन केले आणि बलाढ्य शत्रूशी लढून त्याला ठार केले. नंतर कोठे गुळाचे दिवस यावयाचे. तेव्हाच हा पत्नीवियोगाना दुसरा दुर्धर प्रसंग ओढवला. त्यामुळे आपले आयुष्य हे सर्वद्व दुःख भोगण्याकरिताच आहे असे त्यास वाटावे हे अत्यंत साहजिक आहे. रामाच्या या आर्त उद्गारात कारण्याची परमावधि शाली आहे.

नंतर सीतेच्या पायांना नमस्कार करून राम म्हणतो, 'देवी, तुझ्या पदकमलाना रामाच्या मस्तकाचा हा शंभटचा स्पर्श.'

इतक्यात 'रामा, लवणामुराने पीटा दिलेला यमुनातीरस्थ ऋषींचा समुदाय तुला शरण आला आहे,' अशी पडद्यातून ऋषींची आर्त हाक ऐकू येते. तेव्हा राम त्याच्या उच्छेदाकरिता शत्रुनाला पाठविण्यासाठी जातो. जाताना तो पृथ्वीदेवीला आपल्या सुशील कन्येवर-सीतेवर-कृपादृष्टि ठेवण्याची विनंती करतो.

नंतर सीता जागी होत. राम आपणाला एकटीच टाकून गेल्याबद्दल तिला वाईट वाटते. ती म्हणते, 'आता ते मेटल्यावर माझा स्वतःवर तावा राहिल्यास मी त्याच्यावर रागावेन.' इतक्यात 'रथ तयार आहे. आपण त्यात बसावं' असा लक्ष्मणाना निरोप येतो, तेव्हा सीता कुलंडवता, ऋषि आणि रामाची पदकमले यांना नमस्कार करून रथात बसण्यास जाते. (अंक १)

हा अंक उत्तम साधला आहे. नाट्यपरिणामाकरिता मवभूतीने सीतात्यागाचा प्रसंग रामाच्या राज्याभिषेकानंतर लागलीच घातला आहे आणि तरीही त्यात सीता त्यावेळी कठोरगर्मा होती असे दाखविले आहे. यात त्याची भयंकर चूक शाली आहे. तिची चर्चा पुढे करू. तसेच रामाने सीतेबरोबर मागीरथीतीरी बनविहार करण्याकरिता जाण्याचे अभिवचन दिले असताही ती आला नाही, याबद्दल सीता लक्ष्मणाला विचारीत नाही हेही अस्वामाविक वाटते. असे काही दोष सोडले तर हा अंक मनोहर झाला आहे. चित्रदर्शनाचा प्रसंग अप्रतिम साधला आहे. त्यात राम व सीता यांच्या परस्पर प्रेमाचे आणि बनवासातही अनुभविलेल्या सुखी जीवनाचे रम्य चित्र काढले आहे. ते वर्णन वाचताना आपण जणू काय सीतारामाच्या जीवनाचा चलचित्रपट पाहत आहो असे वाटते. या अंकातील अनेक प्रसंगानी रामाच्या स्वभावाच्या विविध छटा - त्याचा निरभिमानीपणा, विनय, सीतेविषयी निरतिशय प्रेम,

विच्या वियोगानुळे झालेले दुःख, इतर जनाच्या दृष्टिकोणाविषयी आदर ह्या-कैश-
ल्याने दाखविल्या आहेत.

यानंतर बारा वर्षांनी दुसऱ्या अंकातील घटनास सुरवात होते. आरंभी एक विष्कं-
मक घाटला आहे. त्यावेळून या मध्यवर्तीच्या कालातील घटनाविषयी माहिती मिळते.
उत्तरेतील वाल्मीकीच्या आश्रमानून दण्टकारण्यात आलेल्या आत्रेयी नामक प्रौढ
विद्यार्थिनीचे तथील वनदेवता वासंती स्वागत करते. तेव्हा आत्रेयी म्हणते—

प्रियप्राया वृत्तिविनयमधुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणो मतिरनवगोत. परिचय. ।

पुरो वा पश्चाद्वा तदिदमविपर्षासितरसं

रहस्य साधूनामनुष्यि विदुद्धं विजयते ॥

(उ. च., २, २)

(प्रेमपूर्ण आचरण, विनयाने मधुर झालेले मित भाषण, ज्ञात्याच कल्याणकारक
स्वभाव, निर्दोष परिचय, आरंभानासून अखेरपर्यंत ज्यातील आनंद तसाच टिकवो
असे हे सज्जनांच्या निष्कण्ट आणि विदुद्ध अशा आचरणातील रहस्य विजयी होते !)

या श्लोकात सज्जनांच्या गोड स्वभावाचे सुंदर चित्र काढले आहे.

‘आरण कौटल्या आणि या दण्टकारण्यात का आला’ या वासंतीच्या
प्रस्नाला आत्रेयी खालील उत्तर देते — “मी वाल्मीकीच्या आश्रमानून येथील
आश्रमार्थील अगस्त्यादि ऋषीजवळ वेदान्तविद्येचा अभ्यास करण्याकरिता आले
आहे. अनेक ऋषि भगवान् वाल्मीकीजवळ त्या विद्येच्या अभ्यासनाकरिता येत असत
हे खरे. पण आता येथील अव्ययनात एक मोठे विन उरस्वित शाले आहे; म्हणून
मी हा लक्ष्मण प्रवास अंगीकारला आहे. बारा वर्षांपूर्वी एका देवतेने ज्यांचे स्तनगान
नुक्तेच मुटूले आहे अशी दांन मुले भगवान् वाल्मीकीच्या स्वार्थीन केली आणि
कुश आणि लत्र अशी त्यांची नावेही सांगितली. त्या मुलांनी ऋषींचीच नव्हे तर
चरान्तर सृष्टीची अंतःकरण आकृष्ट केली आहेत. त्यांना जन्मानासून हुंमकासत्र प्राप्त
होती आहेत. वाल्मीकीऋषींनी दाईप्रमाणे त्यांचे फाल्गुनोपण कर्म आणि चोन्त्रमादि
स्कार करून त्यांना वेदान्तेरीब इतर दांन विद्या प्रथम शिकविल्या. नंतर ते अकरा-
वर्षांचे झाले तेव्हा त्यांचे ध्यानविधाने उदयन कर्म त्यांना वेदविद्याही शिकविली.
मी त्यांच्याद्वारे शिकत असे पण त्यांच्यासारख्या अत्यंत कुशाग्र बुद्धि व दृढ
धारणाशक्ति असलेल्या विद्यार्थ्यांद्वारे अभ्यास करणे माझ्यासारख्यास जमून
नाही. कारण—

वितरति गुरुः प्राप्ते विद्यां ययैव तया जडे

न तु खलु तयोर्जाने शक्तिं करोत्यपहन्ति वा ।

भवति तु पुनर्भूयान्मंदः फलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिर्विम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥

(उ. च., २, ४)

(विद्यार्थी कुशाग्र बुद्धीचा असो किंवा मंद बुद्धीचा असो गुरुजी दोघानाही तसेच शिकवितात. एकाची ज्ञानशक्ति वाढवतात आणि दुसऱ्याची कमी करतात असे नाही. पण त्यांनी शिकविलेल्या विद्येचे फल त्या दोघात भिन्न भिन्न आढळून येते. शुद्ध स्फटिकांत जंघ प्रतिबिंब पडते तसे मादीच्या गोळ्यात पडत नाही.)

आता दुसरेही एक विषय उपस्थित झाले आहे. एकदा वाल्मीकि ऋषि माध्यन्दिन सबनाकरिता तमसा नदीच्या तीरी गेले असता एका पारध्याने क्रीञ्च पश्यांच्या जोडप्यातून एकाला बाण मारून घायाळ केले. तेव्हा त्या ऋषीच्या तांडून एकदम वैदिक छंदातून भिन्न अशा अनुष्टुप् छंदातील हा श्लोक बाहेर पडला—

मा निपाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।

यार्कौचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ (उ. च., २, ५)

(हे निपादा, तुला कधीही (जगात) प्रतिष्ठा प्राप्त न होवो, कारण तू काममोहित अशा क्रीञ्च पश्यांच्या जोडप्यातून एकाला ठार मारले आहेस.)

तेव्हा ब्रह्मदेव एकदम तेंपे प्रकट होऊन म्हणाले, ' हे ऋषे, तुला शब्दरूपी ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला आहे. तेव्हा तू आता रामचरित वर्णन कर. तुझी दिव्य प्रतिमारूपी दृष्टि सर्वत्र श्रव्याहृत राहिल. तू आय कवि आहेस. ' तेव्हा ते ऋषि शब्दब्रह्माचे रूपच असा रामायण नामक इतिहास लिहीत आहेत. यामुळेही माझ्या सारख्यांच्या अध्ययनात विन उत्पन्न झाले आहे. "

नंतर तिने विचारल्यावरून वासंती तिला अगस्त्याश्रमाचा मार्ग सांगते. त्यावरून आपण गोदावरीतीरी पंचवटीच्या परिसरात बोलत आहो असे आश्रयीच्या प्यानात येत. वाल्मीकीच्या आश्रमात कथाप्रसंगाने या प्रदेशाबद्दल व वासंतीबद्दल तिने ऐकले होते. तेव्हा सीतेची दुःखद स्मृति होऊन ती म्हणते—

स एव ते वल्लभबन्धुवर्ग-

प्रासङ्गिकीना विषयः कथानाम् ।

त्वा नामज्ञेयामपि दृश्यमानः

प्रायक्षदृष्टामिव नः करोति ॥

(हे तुझे प्रिय कन्धुवर्ग, ज्यांच्याविषयी प्रासंगिक गोष्टी होत असत. त्यांना पाहिल्यावर तू नामशेष झाली असलीस तरी तू जणू काय माझ्यासमोर उभी आहेस असे वाटते.)

आत्रेयीच्या भाषणावरून सीता आता जिवंत नाही असे वासंतीला प्रथमच कळते. तेव्हा ती विचारते, 'काय सीतादेवीवर काही संकट ओढवले काय ?' त्यावर आत्रेयी म्हणते, 'संकट ओढवले एवढेच नाही, तर तिच्याविषयी प्रवादही पसरला आहे.' असे म्हणून ती वासन्तीच्या कानात घटलेले वृत्त सांगते. तेव्हा वासंतीला दुःखाचा धक्का घेऊन मूच्छा पेटते.

पुढे आत्रेयीकडून वासंतीला कळते की ऋष्यशृंगाचे बारा वर्षांचे सत्र पूर्ण झाले असून सीतेसहित अयोध्येला परत जाण बरे न वाटल्यामुळे वसिष्ठाच्या सूचनेवरून त्याच्यासह अरुन्धती व राजमाता वासुकीच्या आश्रमात येणार आहेत. पुढे वासन्तीने 'आता तो राजा काय करतो आहे' असे विचारल्यावरून आत्रेयी सांगते, 'त्यांनी अश्वमेध यज्ञाला आरंभ केला आहे.' तेव्हा वासंती विचारते, 'काय त्यांना दिवाहही केला आहे ?' तेव्हा आत्रेयी सांगते 'नाही. त्यांना सीतेची सुवर्णप्रतिमा करून यज्ञाला आरंभ केला आहे.' तेव्हा वासंती उद्गारते,—

वज्रादपि कठोराणि मूढूनि कुसुमावपि ।

लोकोत्तराणा चेतासि को नृ विज्ञानुमहंति ॥

(उ. च., २, ७)

(वज्राहूनही कठोर आणि पुण्याहूनही कोमल अशी लोकोत्तर पुरुषांनी मने कोण बरे जाणू शकेल ?)

पुढे आत्रेयी सांगते, 'वामदेवदर्शनी अभिमंत्रित करून अश्वमेधाना घोडा सोडला आहे, आणि लक्ष्मणाचा पुत्र चन्द्रकेतु चाला चतुरंग तेना बरोबर देऊन त्या अश्वाना रथक नेमते आहे. तितक्यात एका ब्राह्मणाचा अल्पायुषी पुत्र मृत्यु पावल्यावर आकाशवाणीवरून रामास समजले की 'शम्भूक नावाचा गृध्र तपस्वर्या करून अधर्म करित आहे. हा ब्राह्मणपुत्राचा अपमृत्यु त्याचा परिणाम आहे.' म्हणून त्यास शासन करण्याकरिता राम पुण्यक विमानानून त्याच्या शोधार्थ हिंडत आहेत.' तेव्हा वासंती म्हणते, 'शम्भूक येथेच तपस्वर्या करित आहे. तेव्हा रामचंद्र या स्थानाला भेट देतील.'

नंतर आत्रेयी अगस्त्याधमास जावयास निघते वासंती त्या वेळेच्या मध्याह्नाचे वर्णन पुढील प्रमाणे करते—

कण्डूलद्विपगण्डपिण्डकयणोत्कम्पेन संपातिभि-

धर्मस्रसितबन्धनैः स्वकुमुमं रचन्ति गोदावरीम् ।

छायापस्किरमाणबिष्किरमुखव्याकृष्टकोटत्ब्रचः

फूजत्बलान्तकपोतकुवकुटकुलाः कुले कुलायद्रुमाः ॥

(उ. च., २, ९)

(गोदावरीच्या काठने, पश्यांची घरी ज्यांवर आहेत असे हे वृद्ध उन्हाने देठ शिथिल झालेल्या आणि म्हणून हर्तानी खाज मुटलेल्या आपल्या गंडस्थलांच्या धर्पणाने हलविल्यामुळे पडणाऱ्या आपल्या पुण्यानी त्या नदीची (जणू काय) पूजा करीत आहेत. त्याच्या छायेत जमीन उकरणारे पक्षी त्या वृक्षाच्या सालीखाली लपलेले किडे बाहेर काढत आहेत आणि त्यांच्या जवळ उन्हाने त्रस्त झालेले हे कवूतराचे व कांबड्याचे समूह चिवचिव करीत आहेत.)

नंतरच्या मुख्य प्रवेशात पुष्पक विमानात बसलेला राम येतो आणि मोठ्या कष्टाने शम्बूकाचा शिरच्छेद करून म्हणतो, 'रामाला साजेल असे हे कृत्य झाले ! आता तरी तो ब्राह्मणाचा पुत्र जिवंत होईल काय ?' तितक्यात शम्बूकाला दिव्य रूप प्राप्त होऊन तो रामाला सांगतो, 'तो ब्राह्मणपुत्र जिवंत झाला असून मलाही हे दिव्य रूप प्राप्त झाले आहे.' तेव्हा राम त्याला पुढील आशीर्वाद देतो—

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च सन्पदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः ॥

(उ. च., २, १२)

(ज्यामध्ये आत्मानुभवाचा आनंद आणि दिव्य विषयोपमोगाची सुखे प्राप्त होतात आणि जेथील ऐश्वर्य पुण्यकारक असते असे ते तेजोयुक्त मगल ब्रह्मलोक तुला लाभत !)

त्याच्याकडून रामास कळते की समोवतालचा प्रदेश दंडकारण्यातील होय. रामालाही त्याची ओळख पटते. तो म्हणतो—

स्निग्धश्यामाः श्वचिदपरतो भीषणाभोगलक्षाः

स्थाने स्थाने सुखरककुभो ह्याद्रुतंनिशंराणाम् ।

एते तीर्याश्रमगिरिसरिद्वगंतकान्तरमिथ्याः

सन्वृश्यन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥

(उ. च., २, १४)

(कोठे स्निग्ध व काळमोर तर कोठे भयंकर आणि रुध; ठिकठिकाणी हत्याच्या भ....१४

शंकाराने ज्यातील दिशा निनादित झाल्या आहेत; असे तीर्थे, आश्रम, पर्वत, नद्या, खोरी, अरण्ये यांनी व्यापलेले हे दण्डकारण्यातील परिचित असलेले भूभाग मला दिसत आहेत.)

पुढे शम्बूकाकडून रामास कळते की ते दण्डकारण्यातील जनस्थानातच बोलत आहेत. शम्बूक जनस्थानापर्यंत; दक्षिणेस पसरलेल्या अरण्याचे वर्णन पुढीलप्रमाणे करतो—

निष्कूजस्तिमिताः क्वचिद्वचिदपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्यनाः

स्वेच्छामुप्तगभीरघोरभुजगदबासप्रदोत्ताग्नयः ।

सीमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाग्भसो यास्वय

तृप्यद्भिः प्रतिसूर्यकैरजगरस्वेदवः पीयते ॥^१

(उ. च. २, १६)

त्या अरण्याना पाहून रामाला वनवासातील सीतेच्या मनोवृत्तीची आढवण होते. तो म्हणतो—

त्वया सह निवत्स्यामि वनेषु मधुगन्धियु ।

इतीहारमर्तंवासो स्नेहस्तस्याः स तावृशः ॥

न किञ्चिदपि कुर्वाणः सीत्येदुःखान्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्य यो हि यस्य प्रियो जनः ॥

(उ. च. २, १८-१९)

(सीता ही राजकन्या होती. वनवासात अनेक कष्ट भोगावे लागत, तरीही तिला पतीच्या सहवासात बनात राहण्याची आवड होती. 'आपणाबरोबर मधाचा सुगन्ध ज्यामध्ये टरवळत आहे अशा वनामध्ये मी राहीन' या कल्पनेनेच तिला या अरण्यात आनंद होत असे. अशी तिची माझ्याविषयी प्रीति होती. प्रियजनाने बाही जरी केले नाही तरी केवळ त्याच्या सहवासाने सुख प्राप्त होते आणि दुःखाचा निरास होतो. तेव्हा प्रियजन हा मनुष्याचा अमूल्य असा निधि आहे.)

नंतर शम्बूक दण्डकारण्यातील मध्यमभागाचे पुढील रम्य वर्णन करतो—

इह समदशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरत्-

प्रसवसुरभिशीतस्वच्छतोया बहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज-

स्खलनमुखरभूरिस्त्रोतसो निर्मरिष्य. ॥ (उ. च., २, २०)

(येथील मत्त पश्यानी आक्रमण केल्यामुळे वेतस लताच्या गळलेल्या फुलांनी ज्याचे शीतल आणि स्वच्छ जल सुगन्धित केले आहे अश्या या पर्वतातील नद्या वाहत आहेत. त्यांचे अनेक प्रवाह पक्व फलांनी ओथंबिलेल्या आणि म्हणून द्यामवर्ण दिसणाऱ्या जांभळांच्या कुंजात खळखळत मोठा आवाज करीत आहेत.)

दधति कुहरभाजामत्र भल्लूकयूना-

मनुरसितगुरुणि स्त्यानमम्ब्रुकृतानि ।

शिशिरकटकपायः स्त्यायते शल्लकीना-

मिभदलितविकीर्णग्रन्थिनित्यन्दगन्धः ॥

(उ. च., २, २१)

(येथे गिरिगळहरात तरुण अस्वलाच्या गर्जना प्रतिध्वनि झाल्यामुळे बुभुत्त आहेत. आणि हर्तीनी मोडून टाकलेल्या शल्लकीच्या पेरातून गळणाऱ्या खावाचा शीतल, कटु आणि उग्र असा गंध पसरत आहे.)

हे दोन्ही श्लोक 'महावीरचरिता'च्या पाचव्या अंकात तसेच 'मालतीमाधवा'च्या नवव्या अंकात आले आहेत. ते दण्डकारण्याच्या वर्णनात जास्त अनुरुप वाटतात.

नंतर तो दिव्यरूपधारी शम्भूक अगस्त्य ऋषींच्या पादबंधनाकरिता जातो. दंडकारण्यातील तो भाग पाहत असताना पूर्वी आपल्या प्रियेबरोबर घडलेल्या अनेक विस्मयप्रसंगांची आणि वनदेवता वासंतीचीही रामाला आठवण होते आणि त्याचे दुःख दुःसह होते. तो आपल्या अवस्थेचे पुढील वर्णन करतो—

चिरोद्वेगारम्भो प्रसूत इव तीव्रो विपरतः

कुतश्चित्सधेगाच्चलित इव शल्यस्य शकलः ।

यसो रुढग्रन्थिः स्फुटित इव हृन्मर्मणि पुन-

घंनोभूतः शोको विकलयति मां नूतन इव ॥

(उ. च., २, २६)

(चिरकाल उद्वेग उत्पन्न करणारा तीव्र विपरस जणू काय माझ्या सर्वांगात पसरत आहे; माझ्या अंगात घुसलेल्या बाणाच्या शल्याचा भाग कोटून तरी धक्का लागल्यामुळे जणू काय लसत आहे; माझ्या हृदयाच्या मर्मावरील घनाची गाठ जणू काय फुटून वाहत आहे; माझा हा तीव्र शोक जणू काय आताच उत्पन्न झाला असा मला विह्वल करीत आहे !)

तथापि पूर्वपरिचित असे प्रदेश पुनः पाहावे म्हणून तो इकडे तिकडे फिरतो, तो त्यात विलक्षण फेरफार झालेला त्यास दिसतो. तो म्हणतो—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

विपर्यासि यातो घनविरलभावः क्षितिश्हाम् ।

बहोर्दृष्ट कालादपरमिव मन्ये वनमिदं

निवेशः शैलाना तदिवमिति बुद्धिं ब्रूयति ॥

(उ. च., २, २७)

(पूर्वी जेथं नद्याचा प्रवाह होता तेथे आता वाळवंटे झाली आहेत. दाट झाडी होती तेथे ती विरळ झाली आहे आणि विरळ होती तेथे दाट झाली आहे. पुष्कळ काळा-नंतर हे अरण्य पाहिल्यामुळे ते निराळेच दिसत आहे. जवळच्या पर्वतावरून मात्र तेच हे अरण्य याची जाणीव होत आहे.)

पुष्कळ काळानंतर फार फेरबदल झालेले ठिकाण पुनः पाहताना आपल्याही तोंडून असेच उद्गार निघतील !

इतक्यात दिव्यरूपधारी शम्भूक परत येऊन रामाला अगस्त्य ऋषीचा संदेश कळवतो की, ' तुमचे विमान उतरेल तेव्हा त्याला ओवाळावे म्हणून वत्सल लोपामुद्रेने सर्व तयारी केली आहे आणि ती तसेच सर्व महर्षिही तुमची वाट पाहत आहेत. तेव्हा तुम्ही आश्रमास भेट द्यावी. नंतर वेगवान पुष्पक विमानाने तुम्हास अश्वमेधाच्या तयारीकरिता स्वदेशी जाता येईल. ' तेव्हा राम तिकडे जाण्यास निघतो. जाताना शम्भूक गोदावरीच्या तेथील नदीसगमाचे पुढील सुंदर वर्णन करतो—

एते ते कुहरेषु गद्गवनदद्गोदावरीवारयो

मेघालम्बितमौलिनोलशिखराः क्षोणीभूतो वक्षिणाः ।

अन्योन्यप्रतिघातसंकुलचलरुल्लोलकोलाहलं—

रुत्तालास्त इमे गभीरपयसः पुण्याः सरित्संगमा. ॥

(उ. च., २, ३०)

(हे ते दक्षिण दिशेचे पर्वत, ज्याच्या निळ्या शिखरावर मेघ लोढत आहेत आणि ज्याच्या गव्हरात गोदावरीचा प्रवाह खळखळत आहे. तसेच हे तिचे इतर नद्याशी झालेले रोल पाण्याचे पवित्र सगम, जे एकमेकांवर आदळून मिसळणाऱ्या लाटांच्या कालाहलाने अत्यंत मिनादित झाले आहेत.) (अंक २)

हा अंकही रम्य झाल्य आहे. आरंभीच्या विश्वभक्तात भवभूतीने बारा वर्षांत वाल्मीकीच्या आश्रमात तसेच अयोध्येत घटलेल्या घटना संशेराने सांगून मागील अक्षाशी त्याचा साधा जोडला आहे. दंडकारण्याचे वर्णन पाह्याळाचे झाले असले तरी त्यावरून त्याच्या विविध भागाची चांगली कल्पना येते. या वर्णनावरून भवभूतीला या प्रदेशाची चांगली माहिती होती याचा प्रत्यय येतो.

तिसऱ्या अंकाच्या आरंभी तमसा आणि मुरला या नदीदेवतांच्या संभाषणाचा विष्कंभक घातला आहे. तमसा ही वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ भागीरथीला मिळणारी नदी आणि मुरला ही अगस्त्याश्रमाजवळ गोदावरीला मिळणारी नदी. या दोन नद्यांच्या आभिमानिक देवतांचा हा प्रवेश आहे. तमसा वाल्मीकीच्या आश्रमात घडलेल्या घटनांची तसेच अयोध्येजवळ वाहणाऱ्या आणि गंगेला मिळणाऱ्या सरयू नदीकडून समजलेल्या इतर काही घटनांची माहिती देत आहे, तर मुरला अगस्त्यपत्नी लोपामुद्रेचा निरोप गोदावरीला कळविण्याकरिता जात आहे.

मुरला म्हणते, 'लोपामुद्रेने गोदावरीला पुढील रक्षक कळविण्याकरिता मला सांगितले आहे. सीतापरित्यागानंतर आपले दुःख बाहेर दाखविता न आल्यामुळे रामाची मोठी दयनीय अवस्था झाली आहे—

अर्निभन्नो गभीरत्वादन्तर्गूढघनध्ययः ।

पुटपाकप्रतीकाशो रामस्य करुणो रसः ॥

(उ. च., ३, १)

(गंभीर स्वभावामुळे रामाची दारुण मनोव्यथा बाहेर दिसत नाही. त्यामुळे त्याचे दुःख औपधीच्या पुटपाकाप्रमाणे आतल्या आत पिचत आहे.)

राममद्र आता दीर्घशोकाने अत्यंत क्षीण झाला आहे. त्याला पाहून माझ्या हृदयाचा थरकाप झाला. अयोध्येला परत जाण्यापूर्वी तो पंचवटीतील सीतेसह पूर्वी अनुभविलेल्या प्रेमप्रसंगांची स्थले पाहण्यास अवश्य जाईल. तो स्वतः गंभीर स्वभावाचा असला तरी ती स्थले पाहताना त्याचा शोकावेग अनावर होऊन वारंवार काळजी करण्यासारखे प्रसंग उत्पन्न होतील. अशा वेळी तो मूर्च्छित झाल्यास आपल्या लटावरून वाहणाऱ्या शीतल आणि मुगची वाऱ्याने त्याला सावध करू.

त्यावर तमसा म्हणते, 'भागीरथीच्याही मनात तीच शंका येऊन तिने गोदावरीच्या भेटीकरिता येताना सीतेला आपल्या बरोबर येथे आणले आहे. पूर्वी वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ सीतेला सोडून लक्ष्मण परत गेल्यावर प्रसूतीचे दुःख असह्य होऊन तिने गंगेच्या प्रवाहात उडी घेतली. तेथे तिला दोन पुत्रे झाले. नंतर गंगा व पृथ्वी यांनी तिला पाताळात नेले. तिच्या मुलाचे स्तनपान सुटल्यावर गंगादेवीने त्यांना वाल्मीकीच्या स्वाधीन केले. अलीकडे सरयूकडून तिला समजले की शम्बूकवधार्थ राम दण्डकारण्यात जाणार आहेत. वेढ्या ते जनस्थानाला भेट देतील. त्या प्रसंगी रामाच्या शोकोद्रेकाविषयी गोदावरीप्रमाणे गंगेच्याही मनात भीति उत्पन्न होऊन ती काही गृहानाराच्या निमित्ताने गोदावरीस भेटण्याकरिता येथे आली आहे आणि येताना तिने सीतेला आपणाबरोबर आणले आहे. तिने सीतेला सांगितले आहे की, 'आज तुझ्या मुलाचा

बारावा वाढदिवस आहे. तेव्हा तू स्वतः वेचलेल्या फुलानी आपल्या कुलाचा मूळ-पुरुष भगवान् सूर्यदेव याची पूजा कर. आमच्या प्रभावाने तू वनदेवतानाही अदृश्य होशील. तेव्हा मर्त्य तुला पाहू शकणार नाहीत हे सागावयास नकोच.' मलाही भगवती गंगेने सांगितले आहे, 'तमसे, सीतेचे तुझ्यावर अत्यंत प्रेम आहे. म्हणून तूच तिच्या जवळ राहा.' नंतर मुरला हा वृत्तात लोपामुद्रेला कळविण्याकरिता जाते. तितक्यात गोदावरीतून स्नान करून आलेल्या सीतेचे तमसा पुढीलप्रमाणे वर्णन करते—

परिपाण्डुबुबलकपोलमुन्दरं

दधतो विलोककबरोकमाननम् ।

कणस्य मूर्तिरयवा शरीरिणी

विरहव्यथेव वनमेति जानकी ॥

(उ. च., ३, ४)

(फिकट आणि कृश अशा गालामुळे जिच्या मुखाला विशेष शोभा आली आहे आणि जिची वेणी लडबडत आहे अशी कारुण्याची जणू मूर्ति किंवा शरीर धारण करणारी जणू विरहव्यथाच अशी ही सीता या वनात प्रवेश करीत आहे.)

नंतरच्या मुख्य प्रवेशात सीतेने वाढविलेल्या हत्तीच्या छाव्यावर दुसऱ्या एका मत्त हत्तीने केलेल्या हल्ल्याचे वर्णन करणारे वनदेवता वासवीचे पुढील शब्द पड्यातून ऐकू येतात—

सीतादेव्याः स्वकरकलितः शल्लकीपल्लवाग्ने-

रप्रे लोलः करिकलभकः यः पुरा वधितोऽभूत् ।

वध्या सार्धं पयसि विहरन्सोऽयमग्येन दर्पा-

बुद्धामेन द्विरदपतिना सन्निपत्याभियुवतः ॥

(उ. च., ३, ६)

(पूर्वी सीतादेवीने आनल्या हातानी गोळा केलेल्या शल्लकीच्या कोमल पल्लवानी आपल्या पुढे डोलणाऱ्या ज्या हत्तीच्या छाव्याला वाढवले होते तो आपल्या हत्तिणी-परोवर जल्कीडा करीत असता हा दुसरा उद्दाम गजपति त्याच्यावर चाल करून हल्ला करीत आहे.)

तेव्हा भान न राहून सीता 'आर्यपुत्रा, याचे रक्षण करा' असे म्हणते. तितक्यात राम तसे विमानाला थावण्यास सांगतो. त्याचे शब्द ऐकून सीता उत्कण्ठित होते. तेव्हा तमसा तिला राम शम्बूकाला शिक्षा करण्याकरिता जनस्थानात आल्याचे आपण ऐकल्याचे सांगते. तेव्हा सीता म्हणते— दिष्ट्या अपरिहीणराजधर्मः रत्नस राजा । (तो राजा आपला राजधर्म पाळीत आहे ही अभिर्नन्दीय गोष्ट आहे.) या उद्गारात

सीतेने रामाला उद्देशून 'राजा' शब्दाचा उपयोग एखाद्या त्रयस्थासारखा केला आहे. तिच्या मनात रामाने आपला निष्कारण परित्याग केला हे शक्य सध्दा होते हे त्या-वरून उघड आहे. सीतेच्या वृत्तीत या अंकात वर्णिलेल्या प्रसंगानी हळू हळू कसा बदल झाला हे भवभूतीने मोठ्या कुशलतेने पुढे दाखविले आहे.

पंचवटी पाहताच पूर्वीच्या प्रसंगाची आठवण होऊन आपली काय अवस्था झाली आहे ते राम पुढील श्लोकात वर्णन करतो—

अम्लोन्नस्य दुःखाग्नेरद्योद्दामं उचलिष्यतः ।

उत्पीड इव धूमस्य मोहः प्रागावृणोति माम् ॥

(उ. च., ३, ९)

(आतापर्यंत आत धुमसत असलेला दुःखाग्नि आज मडकणार आहे. म्हणूनच जणू काय मोहळूनी धूमाचा लोट मला अगोदर व्यापून टाकीत आहे.)

नंतर तो मूर्च्छित होतो, तेव्हा सीता तमसेला त्याला सावध करण्याविषयी विनविते. त्यावर तमसा म्हणते, 'तूच ह्याना सावध कर. तुझ्या हाताचा राशे त्याना मिय आहे. त्यावरच सर्व अवलंबून आहे. '

सीतेने स्पर्श केल्याबरोबर राम शुद्धीवर येतो आणि त्या स्पर्शामुळे आपण अनुभविलेला आनंद वर्णन करतो—

प्रश्चपोतन नु हरिचन्दनपल्लवाना

निष्पीडितेन्दुकरकन्दलजो नु सेकः

मातप्तजीवितपुन.परितपणो मे

सजीवनोपधिरसो नु हृदि प्रसवत ॥

(उ. च., ३, ११)

(ही काय हरिचन्दनाच्या पल्लवाची उटी किंवा चंद्रकिरणरूपी कंद वाटून त्याच्या रसाची वृष्टि ! माझ्या संतप्त जीविताला पुनः आनन्दित करणारा हा संजीवनी औषधीचा रसच जणू काय माझ्या हृदयावर सिंचन केला जात आहे !)

रामाची ती अवस्था पाहून सीतेचे हृदय कळकळून येते. ती म्हणते 'मला मन्दभागिनीला उद्देशून शोक करणाऱ्या आर्यपुत्रांवर भी कशी निर्दय होऊ ? मी ह्याचे हृदय जाणते आणि ते माझे हृदय जाणतात.' नंतर ती तमसेला म्हणते, 'माझा निष्कारण परित्याग केला असला तरी ह्याना शोक करताना पाहून माझ्या हृदयाची कशी अवस्था झाली ग ?' तेव्हा तमसा तिच्या हृदयातील विविध भावनांचे पुढील वर्णन करते —

तदस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा-
द्वियोगे वीर्घेऽस्मिञ्जटिति घटनोत्तम्भितमिव ।
प्रसन्नं सौजन्याद्द्विषितकरुणं गार्ढकरुणं
द्विभीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षण इव ॥

(उ. च., ३, १३)

(तुझे हृदय निराशेमुळे उदासीन, अप्रिय कृत्यामुळे क्लृषित, दीर्घ वियोगामुळे एकदम समागमाविषयी उत्सुक, सौजन्याने प्रसन्न, प्रिय पतीच्या शोकांमुळे अत्यंत करुणार्द्र आणि प्रेमाने पाझरलेले, अंस या क्षणी जणू झाले आहे.) इतक्यात गजपतीने सीतेला प्रिय असलेल्या हत्तीच्या छाव्यावर हस्ता केल्याबद्दल वनदेवता वासन्तीचा आक्रोश त्यांना ऐकू येतो. तो ऐकून त्याच्या रक्षणार्थ राम पुढे होतो. तितक्यात वासन्ती प्रवेश करून त्या छाव्याने बलादय हत्तीवर विजय मिळविल्याचे सांगते. नदर ते सर्व गोदाधरीतीराकडे जातात. त्या विजयी हत्तीच्या छाव्याने आपल्या प्रेयसीचा केलेला अनुनय राम वर्णन करतो—

लीलोत्खातमुपालकाण्डकवलच्छेदेषु संपादिताः
पुष्पप्लुंकरवासितस्य पयसो गण्डूपसंक्रान्तयः ।
सैकः शीकरिणा करेण विहित. कामं विरामे पुन-
र्यत्स्नेहादनरालनालनलिनोपत्रातपत्रं धृतम् ॥

(उ. च., ३, १६)

(लीलेने उपटलेल्या कमलाचे या हत्तीने दिलेले देठ चावून झाल्यावर त्याने तिला आपल्या सोंडिने उमलेल्या कमलाच्या परामाने मुवासित झालेले पाण्याचे घोट पाजले आहेत, तसेच सोंडिने पाणी शिपडून तिला स्नान घातले आहे आणि ते झाल्यावर तिच्या वर प्रेमाने सरळ देठाच्या कमलिनीपत्राची छत्री घरली आहे.)

आपण पाळलेल्या हत्ती एवढा मोठा झालेला पाहून सीतेला आपल्या पुत्राची आठवण होते आणि ती म्हणते, 'मी प्रसूत होऊन काय मिळविले ? कारण माझ्या लहानग्या मुलाची निर्मल मुखकमले आर्यपुत्रानी चुंबिली नाहीत !' त्यावर दमसा म्हणते 'खरे आहे. मुले म्हणजे मातापित्याची अंतःकरणे जोडण्याचे साधन होय !

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंप्रयात् ।

आनन्दप्रतिप्रेकोऽयमपत्पमिति बध्यते ॥

(उ. च., ३, १७)

(अपत्य म्हणजे स्त्रीपुरुषांच्या अंतःकरणाची प्रेमाने बांधलेली एक आनंदरूपी गाठच होय.)

नंतर वासन्ती रामाला सीतेने लहानपणापासून वाढलेला मोर कदम्बवृक्षावर आपल्या प्रेयसीसह बसलेला दाखविते. तेव्हा सीता त्याला पूर्वी कशी नाचवीत असे त्याची आठवण रामाला होते. तो म्हणतो—

भ्रमिषु कृतपुटान्तमंण्डलावृत्ति चक्षुः

प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवैमंण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालैर्मुग्धया नर्त्यमानं

सुतमिष मनसा त्वां वरसलेन स्मरामि ॥

(उ. च., ३, १९)

(तू नाचत असताना सीता आपले डोळे मंडलाकार फिरवीत असे आणि त्यांना आपल्या चंचल भुवया हलवून शोभिवंत करीत असे. त्या बेली ती सुंदरी आपल्या कोमल हातांनी टाळ्या वाजवून तुला आपल्या मुलाप्रमाणे नाचवीत असे. त्या प्रसंगाची आठवण माझ्या प्रेमळ मनात अद्यापि ताजी आहे.)

नंतर वासन्ती रामाला एका शिलातलावर बसावयास सांगून म्हणते—

एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्ति

कान्तासखस्य शयनीवशिलातलं ते ।

अत्र स्थिता तृणमदावबहुसो यदेन्यः

सीता ततो हरिणकनं विमुच्यते स्म ॥

(उ. च., ३, २१)

(हेच केळीच्या वनामध्ये असलेले शिलातल, ज्यावर आपण सीतेसह शयन करीत होता. या ठिकाणी बसून सीता छोट्या हरणाना पुष्कळदा चारा घालत असे. म्हणून ती तिला कधीही सोडत नसत.)

पुढे ती रामाला विचारते. ' महाराज, अपि कुशलं कुमारलक्ष्मणस्य । ' (महाराज, कुमार लक्ष्मण खुशाल आहे ना ?) तेव्हा तिने आपणाला ' महाराज ' या स्नेहसूचक शब्दाने संबोधिले आणि सीतेचा उल्लेख न करता केवळ लक्ष्मणाच्या कुशलाची चौकशी केली त्यावरून तिला सीतावृत्तान्तान्ची माहिती असावी असे अनुमान राम करतो आणि ' होय, कुमार लक्ष्मण खुशाल आहे, असे सांगतो '. तेव्हा वासन्ती म्हणते—

त्वं जीवितं त्वपसि मे हृदयं द्वितीयं

त्वं कौमुदी नयनयोरमृतं त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशतैरनुदध्य मुग्धां

तामेव शान्तमथया किमिहोत्तरेण ॥ (उ. च., ३, २६)

नंतर रामाच्या दुःखात विरंगुळा पाडण्याकरिता वासन्ती त्याला पूर्वपरिचित स्थले दाखवते. एका लतागृहाजवळ जाऊन ती म्हणते—

अस्मिन्नेष लतागृहे त्वमभवस्तन्मागंदत्तेक्षणः

सा हंसैः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरीसंकते ।

आयान्त्या परिद्रुमनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्याद्वरविन्दकुड्मलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

(उ. च., ३, ३७)

(हे रामा, याच लतागृहात तू तिच्या वाटेकडे डोळे लावून बसला होतास. गोदावरी वीरावरील हंसाची मजा पाहत असल्यामुळे तिला विलंब झाला. परत येताना तुला नाखुश झाल्यासारखे पाहून तिनं धावून तुझ्यापुढे कमलाच्या कळीसारखी सुंदर प्रणामाञ्जलि केली.)

पण या पूर्वं स्मृदांनी रामानं दुःख अधिकच वाढते. सीताही म्हणते, 'वासन्ती, तूच दाखण आहेस ! तू आमच्या हृदयाच्या मर्मभागी वुसलेलं शक्य पुनः पुनः हलवून मला आणि आर्यपुत्राना दुःख देत आहेस !' रामाचेही दुःख अनावर होऊन तो म्हणतो,

हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः

शून्यं मध्ये जगदविरलज्वालमन्तज्वंलामि ।

सीवद्गन्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा

विष्वद्ग मोहः स्पगपति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

(उ. च., ३, २८)

(हाय ! हाय ! देवी ! माझे हृदय मग्न होत आहे. शरीर नष्ट होत आहे. सारे जगन् शून्य मासत आहे. शरीरात ज्वाला सारख्या भट्टून मी जळतो आहे. माझा अन्तः-रात्मा असहाय होऊन निविड अंधकारात मग्न होत आहे. नहूकडून मला मोहाने वेढले आहे. आता मी मंदभाग्याने काय करावे ?)

हा श्लोक पहिले तीन शब्द बघून 'माल्वीमाधवा'त आला आहे. पण तो षडुधा 'उत्तररामचरिता'करिता प्रथम रचला असून नंतर 'माल्वीमाधवा'त घातला असावा. या श्लोकातील रामाचे उद्गार हृदय पिळवटून काढणारे आहेत. राम पुनः मूर्च्छित होतो. तेव्हा सीता त्याच्या हृदयावर व कपाळावर स्पर्श करून त्याला सावध करते. तेव्हा राम तिचा हात धरून देवता आणि वासन्तीला म्हणतो, 'ही पहा जानकी मला पुनः सावटली. हा मी तिचा हात धरला आहे.

(तू माझे प्राण आहेस, तू माझे दुसरे हृदयच आहेस, तू माझ्या नेत्रांना चन्द्रिका आहेस, तू माझ्या शरीराला (आनंदविणारे) अमृत आहेस— अशा प्रकारच्या शक्रेडो प्रिय वचनानी त्या मोळ्या स्त्रीचे मन रमवून तिलाच— हाय, आता पुढे बोलण्याचा काय उपयोग !)

असे म्हणता म्हणताच वासन्तीला मूर्छा येते. सावध शास्त्रावर ती रामाला ' ही अनुचित गोष्ट आपण का केली ' असे विचारते. ' लोकाना खपेना म्हणून ' असे रामाने उत्तर देताच वासन्ती कळवळून म्हणते,

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतः परम् ।
किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
कथय नाय कथं बत मम्यते ॥

(उ. च., ३, २७)

(हे निर्दय रामा, तुला कीर्ति प्रिय आहे असे म्हणतात, पण यापेक्षा घोर अशी अपकीर्ति कोणती ? त्या हरिणाक्षीचे अरण्यात काय झाले साग. तुला याबद्दल काय वाटते ?)

राम त्यावर म्हणतो, ' शूर हिंस्र पशूंनी तिला ठार केले असेल ' आणि दुःख दुःसह होऊन तो ओक्साबोकधी रोदन करतो. तेव्हा तमसा म्हणते—

पूरोत्पीडे तडागस्य परीवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापरेव धार्यते ॥

(उ. च., ३, २९)

(तलावात पाणी तुहुंब भरले म्हणजे त्या पाण्याला वाहण्याला वाट काढून देणे हाच तो तलाव वाचविण्याचा उपाय. हृदय शोकाने क्षुब्ध झाले म्हणजे रोदन करूनच त्याला वाचवावे लागते.)

वासन्ती रामाला शास्त्रा गोष्टीबद्दल शोक न करता धैर्याचा अवलंब करण्याविषयी सुचविते. तेव्हा राम म्हणतो—

नंतर रामाच्या दुःखात विरंगुळा पाडण्याकरिता वासन्ती त्याला पूर्वपरिचित स्थले दाखवते. एका लतागृहाजवळ जाऊन ती म्हणते—

अस्मिन्नेष लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तक्षेपः
सा हंसैः कृतकीतुका चिरमभूद्गोदावरीसंकते ।
आयान्त्या परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य यद्वस्तया
कातर्यावरविन्दकुङ्कुमलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

(उ. च., ३, ३७)

(हे रामा, याच लतागृहात तू तिच्या वाटेकडे डोळे लावून बसला होतास. गोदावरी तीरावरील हंसाची मजा पाहत असल्यामुळे तिला विलंब झाला. परत येताना तुला नाखुश झाल्यासारखे पाहून तिने धावून तुझ्यापुढे कमळाच्या कळीसारखी सुंदर प्रणामाञ्जलि केली.)

पण या पूर्व स्मृतींनी रामाचे दुःख अधिकच वाढते. सीताही म्हणते, ' वासन्ती, तूच दारुण आहेस ! तू आमच्या हृदयाच्या मर्मभागी घुसलेले शल्य पुनः पुनः हलवून मला आणि आर्यपुत्राना दुःख देत आहेस ! ' रामाचेही दुःख अनावर होऊन तो म्हणतो,

हा हा देवि स्फुटति हृदयं ध्वंसते देहबन्धः
शून्यं मग्ये जगदत्रिरलज्वालमन्तर्ज्वलामि ।
सीदन्नग्धे तमसि विधुरो मज्जतीवान्तरात्मा
विष्वङ्ग भोहः स्यगधति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

(उ. च., ३, २८)

(हाय ! हाय ! देवी ! माझे हृदय भग्न होत आहे. शरीर नष्ट होत आहे. सारे जगत शून्य भासत आहे. शरीरात ज्वाला सारख्या भडकून मी जळतो आहे. माझा अन्तरात्मा असहाय होऊन निविड अधकारात मग्न होत आहे. चहूकडून मला मोहाने वेढले आहे. आता मी मंदभाग्याने काय करावे ?)

हा श्लोक पहिले तीन शब्द बदलून ' मालतीमाधवा 'त आला आहे. पण तो बहुधा ' उत्तररामचरिता 'करिता प्रथम रचला असून नंतर ' मालतीमाधवा 'त घातला असावा. या श्लोकातील रामाचे उद्गार हृदय पिळवटून काढणारे आहेत. राम पुनः मूर्च्छित होतो. वेव्हा सीता त्याच्या हृदयावर व कपाळावर स्पर्श करून त्याला सावध करते. वेव्हा राम तिचा हात धरून ठेवतो आणि वासन्तीला म्हणतो, ' ही पहा जानक्री मला पुनः सापडली. हा मी तिचा हात धरला आहे.

(तू माझे प्राण आहेस, तू माझे दुसरे हृदयच आहेस, तू माझ्या नेत्रांना चन्द्रिका आहेस, तू माझ्या शरीराला (आनंदविणारे) अमृत आहेस— अशा प्रकारच्या शकडे प्रिय वचनानी त्या भोळ्या स्त्रीचे मन रमवून तिलाच— हाय, आता पुढे बोलण्याचा काय उपयोग !)

असे म्हणता म्हणताच वासन्तीला मूर्छा येते. सावध झाल्यावर ती रामाला 'ही अनुचित गोष्ट आपण का केली' असे विचारते. 'लोकाना खमेना म्हणून' असे रामाने उत्तर देताच वासन्ती कळवळून म्हणते,

अयि कठोर यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतः परम् ।
किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
कथय नाथ कथं यत मन्पसे ॥

(उ. च., ३, २७)

(हे निर्दय रामा, तुला कीर्ति प्रिय आहे असे म्हणतात, पण यापेक्षा घोर अर्था अपकीर्ति कोणती ? त्या हरिणाक्षीचे अरण्यात काय झाले सग. तुला याबद्दल काय वाटते ?)

राम त्यावर म्हणतो, 'तू हीं स पशूंनी तिला ठार केले असेल' आणि दुःख दुःसह होऊन तो ओक्साओवशी रोदन करतो. तेव्हा तमसा म्हणते—

पूरोत्पीडे तडागस्य परोवाहः प्रतिक्रिया ।
शोकक्षोभे च हृदयं प्रलापंरेव धार्यते ॥

(उ. च., ३, २९)

(तलावात पाणी तुडुंब भरले म्हणजे त्या पाण्याला वाहण्याला वाट काढून देणे हाच तो तलाव वाचविण्याचा उपाय. हृदय शोकाने क्षुब्ध झाले म्हणजे रोदन करूनच त्याला वाचवावे लागते.)

वासन्ती रामाला झाल्या गोष्टीबद्दल शोक न करता धैर्याचा अवलंब करण्याविषयी सुचविते. तेव्हा राम म्हणतो—

वेध्या क्षून्यस्य जगतः द्वादशः परिवत्सरः ।
प्रणष्टमिव नामापि न च रामो न जीवति ॥

(उ. च., ३, ३३)

(सीतादेवी नष्ट झाल्याला आज धारा वपें झाली. तिचे नावमुद्रा जगातून नाहीत झाले. पण राम जिवंत राहिला नाही असे नाही.)

नंतर रामाच्या दुःखात विरंगुळा पाडण्याकरिता वासन्ती त्याला पूर्वपरिविध स्थले दाखवते. एका लतागृहाजवळ जाऊन ती म्हणते—

अस्मिन्नेष लतागृहे त्वमभवस्तन्मागंदत्तेक्षणः
सा हंसः कृतकीतुका चिरमभूद्गोदावरीर्तकते ।
आयान्तथा परितुर्मनाधितमिव त्वां बोध्य वदस्तया
कातर्यावरविन्दकुङ्कुमलनिमो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥

(उ. च., ३, ३७)

(हे रामा, याच लतागृहात तू तिच्या वाटेकडे डोळे लावून बसला होतास. गोदावरी तीरावरील हंसांची मना पाहत असल्यामुळे तिला बिलंब झाला. परत येताना तुला नाखुश झाल्यासारखे पाहून तिने धावून तुझ्यापुढे कमलाच्या कळीसारखी सुंदर प्रणामाञ्जलि केली.)

पण या पूर्व स्मृतींनी रामाचे दुःख अधिकच वाढते. सीताही म्हणते, 'वासन्ती, तूच दारुण आहेस ! तू आमच्या हृदयाच्या मर्मभागी घुसलेले शत्रु पुनः पुनः हलवून मला आणि आर्यपुत्राना दुःख देत आहेस !' रामाचेही दुःख अनावर होऊन तो म्हणतो,

हा हा देवि स्फुटति हृदयं प्वंसते देहबन्धः
शून्यं मन्ये जगदविरलज्वालमन्तज्वालामि ।
सीदन्नद्ये तमसि विधुरो मग्जतीवान्तरारामा
विष्वङ्ग मोहः स्यगघति कथं मन्दभाग्यः करोमि ॥

(उ. च., ३, २८)

(हाय ! हाय ! देवी ! माझे हृदय मग्न होत आहे. शरीर नष्ट होत आहे. सारे जगत् शून्य मासत आहे. शरीरात ज्वाला सारख्या मडकून मी जळतो आहे. माझा अन्तरात्मा अशहाय होऊन निविड अंधकारात मग्न होत आहे. चहूकटून मला मोहाने वेढले आहे. आता मी मंदभाग्याने काय करावे ?)

हा श्लोक पहिले तीन शब्द वदतून 'मालतीमाधवा'त आला आहे. पण तो बहुधा 'उत्तररामचरिता'करिता प्रथम रचला असून नंतर 'मालतीमाधवा'त वाटला असावा. या श्लोकातील रामाचे उद्गार हृदय पिळवटून काढणारे आहेत. राम पुनः मूर्च्छित होतो. तेव्हा सीता त्याच्या हृदयावर व कपाळावर स्पर्श करून त्याला सावध करते. तेव्हा राम तिचा हात धरून उबतो आणि वासन्तीला म्हणतो, 'ही पहा जानकी मला पुनः सापटली. हा मी तिचा हात धरला आहे.

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधर-
 शिखर स्वेच्छास्पर्शरमृतशिशिरैर्यः परिधितः ।
 स एवायं तस्यास्तुहिननिकरोपम्यसुमगो
 मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥ '

(उ. च., ३, ४०)

(पूर्वी विवाहाच्या प्रसंगी जो कंकणयुक्त हात मी धरला होता, ज्याचा अमृतासारखा शीतल स्पर्श मला हवा तेव्हा अनुभवण्यास मिळाल्यामुळे माझ्या चांगला परिचयाचा झाला होता, ज्याची सौंदर्यात हिमसमूहाशीच तुलना होऊ शकेल, असा तिचा लवलील्लेच्या कदासारखा हा हात मला आता मिळाला आहे.)

तेव्हा सीता आपला हात सोडवून घेते. रामालाही वाटते हा मोहच असावा; नाही तर वासन्तीलाही सीता कशी दिसली नसती? शेवटी वासन्तीचा निरोप घेताना राम म्हणतो, आता मी परत गेल्यावर माझ्या सहधर्मचारिणीला—सीतेच्या सुवर्ण-प्रतिमेला—पाहत पाहत आपल्या मनाची करमणूक करीन.' ते ऐकून आपणाविषयी रामाचे प्रेम अदळ आहे अशी सीतेची खात्री होते आणि ती म्हणते, 'आर्यपुत्र, इदानीमसि त्वम् । अहो उत्क्रांतमिदानीं मे परित्यागशल्यमार्यपुत्रेण ।' [आर्यपुत्र, आता आपण पूर्वीचे झाला! अहाहा, आता मात्र (माझ्या हृदयात सलगारे) परित्यागरूपी शल्य आर्यपुत्रानी काढून टाकले!]

नंतर राम अयोध्येस जाण्यास निघतो. तमसाही सीतेसह कुशलवांचा वाददिवस साजरा करण्याकरिता गंगेकडे जाण्यास निघते. जाताना तमसा म्हणते, 'काय हे आश्चर्यकारक संविधानक !

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

वभिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् ।

आवर्तंबुद्बुदतरंगमयान्विकारा-

नभो यथा सलिलमेव तु तत्समग्रम् ॥ '

(उ. च., ३, ४७)

(एकच करुणरस भिन्न भिन्न निमित्तानुळे निरनिराळी रूपे धारण करतो. मोवरे, बुडबुडे, लाटा अशी निरनिराळी रूपे दिसली तरी त्याच्या मुळाशी तेच पाणी असते. तसेच हे आहे.)

जाताना तमसा व वासन्ती त्याच श्लोकात सीता व राम यांना उद्देशून म्हणतात की, 'मगवती पृथ्वी, गंगा, आव्य कवि वाल्मीकि आणि अरुणवतीसह वसिष्ठ, हे सर्व आमच्या सारख्यासह तुझे मंगलप्राप्तीकरिता कल्याण करोत!' (अंक ३).

प्रस्तुत अंकाचा मुख्य उद्देश सीतेच्या मनात निष्कारण परित्यागामुळे उत्पन्न झालेली अटी दूर करून त्रिजविपयी रामाच्या मनात असलेल्या अदळ प्रेमाबद्दल तिची खात्री पटविणे हा आहे आणि तो उत्तम रीतीने सिद्ध झाला आहे. आरंभी सीता रामास 'आर्यपुत्र' या शब्दाने न संबोधता 'राजा' म्हणते. पण रामाचे दर्शन होताच त्याचे क्षीण, फिकट व दुर्बल शरीर पाहताच त्याच्या दीर्घकालीन शोकाची तिला कल्पना येते. पुढे वासुन्दी पंचवटीच्या परिसरातील पूर्वपरिचित स्थळे, पशु व पक्षी दाखविते तेव्हा रामाचा शोक कसा उचंळून येतो हे ती समझ पाहते. रामाने आपला त्याग केला तो प्रजाजनांच्या प्रवादावरून हे तिला समजते. आपणास हिंस्र श्वापदांनी ठार केले अशी रामाची समजूत असल्यामुळे त्याचे हृदयद्रावक आर्त विलाप ती ऐकते. शंवटी आपल्या परित्यागानंतर रामाने दुसरा विवाह केला नसून आपलीच सुवर्णप्रतिमा अश्वमेध यज्ञातील सहधर्मचारिणी म्हणून मानली आहे हे ऐकल्यावर तर तिच्या मनातील शल्य पूर्णपणे नाहीसे होते. अशा रीतीने सीतेच्या मनोवृत्तीत होणारे विविध बदल भवभूतीने मोठ्या कुशलतेने रेखाटले आहेत. कर्ण-रसाची तर यात परमावधि झाली आहे आणि त्यामुळे 'कारण्यं भवभूतिरेव तनुते ।' (कर्णरखाचा आविष्कार करावा तर भवभूतीनेच !) ही उक्ति सर्वसंमत झाली आहे. 'शाकुन्तला'तील जसा चौथा अंक तसा 'उत्तररामचरिता'तील हा तिसरा अंक अत्यंत रम्य मानला गेला आहे.^१

चौथ्या अंकाच्या आरंभी एक मिश्रविष्कंभक आहे. त्यात वाल्मीकीच्या आश्रमातील भाण्डायन आणि सौधातकि या दोन विद्यार्थ्यांचा संवाद घातला आहे. त्यापिकी भाण्डायन हा प्रौढ विद्यार्थी असून त्याने स्मृतिप्रथांचे अध्ययन केले आहे.

१. पं. रगाचार्य रड्डी यानी 'शाकुन्तला'विषयी प्रचलित असलेल्या दलोका-सारखा पुढील श्लोक रचला आहे—

काव्येषु नाटकं रम्य तत्रोत्तरचरित्रकम् ।

तत्रापि च तृतीयोऽङ्कस्तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥

'उत्तररामचरिता'च्या तिसऱ्या अकातून असे चार उत्कृष्ट श्लोक त्यानी पुढील-प्रमाणे निवडले आहेत—

(१) एतत्तदेव कदलीवनमध्यवर्ति । (३, २१)

(२) त्व जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम् । (३, २६)

(३) अयि कठोर यशः किल ते प्रियम् । (३, २७)

(४) अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षणः । (३, ३७)

पं. रड्डी याचा लेखसंग्रह, पृ. ८१.

त्याला जास्त माहिती असून तो सस्कृतात बोलतो. सौधातकि हा त्याच्याहून लहान आणि खट्याळ आहे. त्याचे मापण प्राकृतात आणि विनोदी आहे. आरंभीच तो म्हणतो, 'आज सुट्टी मिळण्याचे कारण झालेल्या या अनेकविध पिळगेल्या दादीवाल्या बुद्ध्या लोकांचे स्वागत असो!' पुढे तो विचारतो, 'भाडायना, म्हातान्या लोकांच्या या मोठ्या वाड्याचा म्होरका म्हणून जो अतिथि आला आहे तो कोण रे?' माण्डायनाने ते महर्षि वसिष्ठ असून ऋष्युंगाच्या आश्रमातून अरुन्धती आणि दशरथ महाराजांच्या राण्या याना घेऊन आले आहेत, असे सांगताच सौधातकि म्हणतो, 'असे काय? मला तर वाटले तो कोणी बाघोवा किंवा लाटगोवा असावा. कारण त्याने आल्याबरोबर आमची ती कालवड गट्ट केली!' तेव्हा भाडायन सांगतो की 'मधुपर्क समास असावा' या वेदवाक्याचा आदर करण्याकरिता गृहस्थाश्रमी लोक जेव्हा एखादा वेदवेत्ता आपल्या घरी येतो तेव्हा त्याच्यासाठी एखादी कालवड, कैल किंवा मेढा मारून त्याचे मांस त्याला अर्पण करतात. याला धर्मस्वकारांचीही मान्यता आहे.' त्यावर सौधातकि म्हणतो, 'बरा पकडला गेलास! वसिष्ठ ऋषि आले तेव्हा कालवड मारली गेली; पण आजच राजर्षि जनक आले तेव्हा भगवान् वाल्मीकींनी दही आणि मध यानीच त्याचा मधुपर्क केला आणि कालवड सोटून दिली हे कसे?' तेव्हा भाडायन सांगतो, 'मी जो समास मधुपर्काचा विधि सांगितला तो जे मासाहारी आहेत त्यांच्या बाबतीत करावयाचा. राजर्षि जनक यानी मासाशन बर्ज्य केले आहे. सीतादेवीवर ते दुर्देवाचे संकट ओदबंलले एकत्राच त्यांनी देवानस व्रत स्वीकारून चंद्रद्वीपात कित्येक वर्षे तपश्चर्यंत घालविली. आज ते आपले मित्र वाल्मीकि ऋषि याना भेटण्याकरिता आले आहेत. कौसल्यादेवीने त्यांना जाऊन भेटावे, असे सायण्याकरिता वसिष्ठ ऋषींनी अरुन्धतीला पाठविले आहे.' त्यावर सौधातकि म्हणतो, 'जसे हे बुद्धे लोक एकत्र येऊन गोष्टी करणार आहेत तसे आपणही आजची अभ्ययनाची सुट्टी खेळात घालवूया.'

यानंतरच्या मुख्य प्रवेशात सीताशोकाने अत्यंत विह्वल झालेला जनक म्हणतो—

अपत्ये यत्तादुग्दुरितमभवत्तेन महता

विपक्तस्तोत्रेण व्रणितहृदयेन व्यययता ।

पटुर्धाराबाहो नव इव चिरेणापि हि न मे

निकृन्तमर्माणि क्ररुच इव मन्दुविरमति ॥

(उ. च., ४, ३)

(माझ्या कन्येवर जो दुर्देवाचा बाला आला तो अत्यंत प्रबंड, तीव्र, हृदयाला बरे पाडणारा आणि व्यथा उत्पन्न करणारा होता. त्याने उत्पन्न झालेला आणि तेव्हापासून

सतत अनुमथिल्ल्या माझा दुःखसंताप दीर्घ कालानन्तरही अगदी आरंभी होता तसाच तीव्र असून एखाद्या करवताप्रमाणे माझ्या मर्मस्थानाला कापीत आहे आणि शांत होत नाही.)

पुढे तो म्हणतो, ' माझे हे दग्धशरीर बार्द्धक्याने आणि दुःसह दुःखाने जर्जर झाले आहे. मी पराक, सांतपन इत्यादि अनेक प्रकारच्या तपस्वरणानी ते शोषविले आहे. तरी ते पतन पावत नाही. आत्महत्या करावी तर ऋषि सागदात की आत्म-वात्प्यांना सूर्यरहित दाट अधाराच्या लोकांत गति मिळते. अनेक वर्षे झाली तरी हा माझा दारुण दुःखावेग शांत होत नाही. यज्ञभूमीतून उत्पन्न झालेल्या सीते, तुझे हे असे दुर्दैव की लज्जेस्तव मला रडण्याचीही चोरी झाली आहे. तुझे ते बाल्यण मला अजून आठवते.

अनियतरुदितस्मितं विराज-

त्कतिपयकोमलदन्तकुड्मलाग्रम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि

स्खलदसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते ॥ '

(उ. च., ४, ४)

(लहानपणचे तुझे ते मुग्धकमल—केव्हा रडणारे तर केव्हा हसणारे, ज्यामध्ये थोड्याशा कोमल कळ्यासारख्या दातांचे अग्रभाग दिसत असत, आणि जे अडखळत, अर्धहीन आणि गोड बोलत असे ते—मला अद्यापि स्मरते.)

इतक्यात अरुन्धती आणि कौसल्या यांना घेऊन कन्तुकी येतो. सीतेवर आपल्या मुलाने केलेल्या अन्यायामुळे कौसल्येला जनकाची भेट घेणे कठीण जाते. ती म्हणते, ' या प्रसंगी सर्व दुःखे एकदम उद्भभवली आहेत. माझे हृदय आपली बन्धने जणू तटातट तोडून बाहेर निघत आहे. ते स्थिर करणे मला शक्य होत नाही. ' त्यावर अरुन्धती म्हणते—

सन्तानवाहीन्यपि मानुषाणां

दुःखानि सद्वन्धुवियोगजानि ।

इष्टे जने प्रेयसि दुःसहानि

स्रोतःसहस्रैरिव सप्लवन्ते ॥

(उ. च., ४, ८)

(आपल्या सच्छील नातलग्राच्या वियोगापासून उत्पन्न झालेले दुःख सतत भासत असले तरी एखाद्या मायेच्या प्रिय जनाची गाठ पडली असता हजारो प्रवाहानी वाहत असते.)

अरुन्धतीला पाहताच जनक तिला वन्दन करताना म्हणतो—

यया पूतंमन्यो निधिरपि पवित्रस्य महसः

पतिस्ते पूर्वेषामपि खलु गुरुणां गुरुतमः ।

त्रिलोकौमङ्गल्यामवन्तिललीनेन शिरसा

जगद्वन्द्यां देवीमुपसमिव वन्दे भगवतीम् ॥

(उ. च., ४, १०)

(स्वतः पवित्र तेजाचा निधि असूनही तो सर्व प्राचीन आचार्यांचाही आद्य गुरु असा तुझा पति जिच्यामुळे स्वतःला पावन समजतो त्या देवी उपेप्रमाणे तिन्ही लोकाना मंगलकारक आणि सर्व जगाला वन्द्य अशा भगवती तुला मी जमिनीवर मस्तक ठेवून वन्दन करतो.)

नंतर तो स्वतः कौसल्येला कुशल न विचारता कञ्चुकीला प्रश्न करतो, ' आर्य गृष्टे, प्रजापालकाच्या या मातेचे कुशल आहे ना ? ' त्याच्या प्रस्नातील खोच कञ्चुकीच्या लक्षात येते. तो म्हणतो, ' राजपें, रागाने जिने रामभद्राचे तोंड पाहण्याचे दीर्घकाल सोडून दिले आहे त्या अगोदरच अत्यंत दुःखित असलेल्या, कौसल्या-देवीला अधिक दुःखी करू नका. रामभद्राचाही हा देवदुर्विपाक आहे. पौरजानपदाचा अग्निशुद्धीवर विश्वास नसल्याने त्याला हे दारुण कृत्य करावे लागले. '

त्यावर जनक चवताळून म्हणतो, ' कोण हा अग्नि माझ्या कन्येची शुद्धि करणारा ? ' अरुन्धतीही खीतेविषयी म्हणते—

शिशुवां शिष्या वा यदसि मम तत्तिष्ठतु तथा

विशुद्धेश्कर्षस्त्वयि तु मम भक्तिं द्रढयति ।

शिशुत्वं स्त्रैणं वा भवतु ननु वन्द्यासि जगतां

गुणाः पूजास्थानं गुणेषु न च लिङ्ग न च वयः ॥

(उ. च., ४, ११)

(तू मला कन्येप्रमाणे होतीस आणि माझी शिष्या होतीस. ते कसेही असो, पण तुझ्या ठिकाणच्या उत्कृष्ट शीलाने तुझ्याविषयी माझी भक्ति दृढ झाली होती. तू वयाने लहान आणि जन्माने स्त्री असलीस तरी सर्व जगाना वन्दनीय आहेस. गुणी जनाचे गुण हेच आदराचे कारण असते. त्याचे लिंग आणि वय कोणी विचारात घेत नाही.)

इतक्यात दुःखावेगाने कौसल्येला मूर्छा येते. तेव्हा अरुन्धती म्हणते—

स राजा तत्सौह्यं स च शिशुजनस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि मुहुरि दृष्टे तदखिलम् ।

विपाके घोरेऽस्मिन्नथ खलु विमूढा तत्र सती
पुरन्ध्रीणां चित्तं कुमुमसुकुमारं हि भवति ॥

(उ. च., ४, १२)

(तो दशरथ राजा, ते सीख्य, ती लहान मुले, ते सुखाचे दिवस—हे सर्व तुला - आपल्या मिनाला - पाहताच हिला भाडवले. या दारुण विरसीत ही तुशी मंत्रीण साहजिकपणे मूर्च्छित झाली आहे. कारण प्रौढ स्त्रियांचे अंतःकरण फुट्याप्रमाणे कोमल असते.)

जनकालाही आपण कौसल्येच्या मनाला लांगेल असे बोलल्याबद्दल पदचाप्ताप होवो. तो तिला आपल्या कमण्डळूतील पाणी शिंपवून सावध करतो. ' दशरथ राजाला पाच अपत्ये असली तरी त्यामध्ये रामावर त्याचे विशेष प्रेम होते आणि सर्व मुनांमध्ये सीता त्याला आपल्या शान्ता कन्येसारखी प्रिय होती ' असे कन्जुकाने म्हणताच जनक म्हणतो, ' खरे आहे ते. महाराज दशरथ मला सर्व प्रकारे अत्यंत प्रिय होते.

कन्यायाः किल पूजयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनं
सम्बन्धे विपरीतमेव तदभूदाराधनं ते मयि ।
त्वं कालेन तद्याविषोऽस्यपहृत. सम्बन्धबीजं च तद्
घोरेऽस्मिन्मम जीबलोकनरके पापस्य धिग्जीवितम् ॥ '

(उ. च., ४, १७)

[मुलींच्या पित्याने जावयाच्या आप्तेष्टांची संभावना करण्याची पद्धत आहे असे म्हणतात. पण तुमच्या आमच्या संबंधात याच्या उलट तुम्हीच माझी मर्त्री सामाळली. अशा तुम्हाला कालाने हिरावून नेले. ते आपणाठले संबंधाचे (सीतारूपी) बीजही नष्ट झाले. या घोर जीबलोकलगी नरकातील पापी जो मी त्याच्या जीविताला धिक्कार असो !]

कौसल्येचे सात्वत करताना अरुन्धती म्हणते, ' तसे कुलगुरु (वशिष्ठ) ऋष्य-शृंगाच्या आश्रमात म्हणाले होते ते तू विसरलीस काय ? ते म्हणाले होते, असे असे घटेल; पण त्याचा शेवट कल्याणकारक होईल. ' कौसल्येचा त्यावर विश्वास बसत नाही. ती म्हणते, ' म्लोचथाच्याही परीकडची ही गोष्ट कोठली बडायला ? ' तेव्हा अरुन्धती उत्तर देते, ' तू काय म्हणतेस त्यांचे म्हणणे खोटे होईल ? नाही. ते घटणारच !

आविर्भूतज्योतिषां ग्राह्यपानां

ये ध्याहारास्तेषु मा संशयोऽभूत् ।

मद्रा ह्येषा वाचि लक्ष्मीनिपवता

नंते वाचं विप्लुतां व्याहरन्ति ॥ (उ. च., ४, १८)

(दिव्य देजाचा ज्याना साक्षात्कार झाला आहे त्या ब्राह्मणांच्या वचनाविषयी संशय असू नये. त्यांच्या वाणीत कल्याणकारक लक्ष्मी वास करते. ते कधीही असत्य बोलत नसतात.)

इतक्यात पडद्यातून गळबला ऐकू येतो. ते पाहतात तो वेषे खेळणाऱ्या मुलामध्ये रामासारख्या अगकातीचा एक मुलगा त्याची दृष्टि आट्टष्ट करतो. भागीरथीने सांगितल्याप्रमाणे तो रामाच्या दोन मुलांपैकी असावा असे अरुन्धतीला वाटते, पण कुश की लव हे समजत नाही. तो क्षत्रियब्रह्मचारी असावा असे त्याच्या वेशावरून जनक अनुमान करतो—

चूडाचुम्बितकडकपत्रमभितस्तुणीद्वयं पृष्ठतो

भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनमुरो घत्ते त्वचं रौरवीम् ।

मौर्व्यां मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठक

पाणी कामुकमक्षसूत्रवलय दण्डोऽपर. पंप्ल. ॥

(उ. च., ४, २०)

(याच्या पाठीवर दोन भावे आहेत. त्याच्यातील बाणांना लावलेल्या कक पश्याच्या पिसाना याची शिखा स्पर्श करित आहे. भस्माचे पवित्र पहे ओढलेल्या याच्या वक्ष.स्थलावर रुरु हरणाचे चर्म दिसत आहे. याने नेमलेले अधोवस्त्र मंजिष्ठेच्या रंगाने रंगविलेले असून ते मौर्वी मेखलेने आवळलेले आहे. याने हातात धनुष्य, रुद्राक्षाचे बलय आणि पिंपळाचा दंड धारण केला आहे.)

नंतर तो अरुन्धतीला विचारतो, 'हा कोणाचा मुलगा आहे असे तुम्हाला वाटते बरे ?' अरुन्धती त्या प्रस्नाचे उत्तर देण्याचे टाळते आणि म्हणते, 'आम्हीही आजच आलो.' तेव्हा जनक कञ्चुकीला त्याविषयी वात्स्यकीला विचारावयास आणि त्या कुमाराला आपल्याकडे पाठविण्यास सांगतो. जनकाचा निरोप ऐकताच लव आपल्या सोबत्यास जाण्यास सांगून त्याच्याकडे येतो. ते सर्व पूज्य असले तरी त्याची नावे, पौर्वापर्यक्रम व कुळे माहीत नसल्यामुळे त्यांना कोणत्या क्रमाने व कसा नमस्कार करावा हा प्रस्न त्याच्यापुढे उभा राहतो. पण तो 'एष वो लवस्य प्रणाम-पर्यायः ।' (हा आपणास ह्या लवाचा यथाक्रम नमस्कार) असे म्हणून तो प्रस्न सोडवतो. अरुन्धती त्याला माडीवर घेते. नंतर कौसल्याही त्याला घेते. तेव्हा त्याची आंगलट, आवाज व शरीरस्पर्श हा रामासारखा आणि त्याचा तोंडावळा सीतेसारखा असल्याचे तिच्या लक्षात येते. जनकही म्हणतो—

वत्सायादच रघुद्वहस्य च शिशायस्मिन्नभिध्वज्यते
 सम्पूर्णप्रतिविम्बितेव निखिला संवाकृतिः सा द्युतिः ।
 सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ
 हा हा देव किमुत्पथंमम मनः पारिप्लवं धावति ॥

(उ. च., ४, २२)

(माझ्या कव्येची आणि राममद्राची संबंध आकृति आणि काति या मुलामध्ये पूर्णपणे प्रतिबिम्बित झालेली दिसते. तीच वाणी, तोच स्वाभाविक विनय आणि तोच पावन प्रभाव ! हाय ! हाय ! देवा ! माझे चंचल मन भरल्याच मार्गोनी का घरे धावत आहे ?)

मग ते त्याला त्याच्या आईबापाविषयी विचारतात. पण त्याला त्याची माहिती नसते. 'मग तू कोणाचा ?' असा त्यांनी प्रश्न करताच 'मी भगवान् वाल्मीकीचा' असे तो उत्तर देतो.

इतक्यात 'कोणीही आश्रमाच्या परिसरात आप्रमण करू नये' अशी कुमार चन्द्रकेतूची संनिकाना दिलेली आज्ञा पठ्यातून ऐकू येत. तेव्हा 'हा चन्द्रकेतु कोण ?' असे लव विचारतो. तो लश्मणाचा पुत्र असे जनकाने सांगताच लव त्याच्या उर्मिला मातेने व मातामह जनकाचे नाव सांगून आपले रामायणाचे ज्ञान प्रकट करतो. तेव्हा जनक त्याला विचारतो, 'तुला इतकी माहिती आहे तर दशरथाच्या पुत्रांना कोण-कोणत्या स्त्रियासांगून किती मुले झाली व त्यांची नावे काय हे साग.' त्यावर लव म्हणतो, 'हा रामायणाचा माग वाल्मीकींनी रचला आहे, पण तो अद्यापि प्रकाशित केला नाही. त्यांना तो फार महत्त्वाचा वाटतो. त्याच्या एका प्रकरणाला नाटकाचे रूप देऊन त्यांनी तो आपल्या शिष्याकरवी भरतसुनीकडे पाठविला आहे आणि त्याच्या रक्षणार्थ माझा थोरला जुळा भाऊ कुश धनुष्य घेऊन गेला आहे.' नंतर 'भगवान् वाल्मीकींनी कोठपर्यंत रामायण रचले? तुला माहीत आहे ?' असे जनकाने विचारताच लव सांगतो, 'वीरजनाच्या मिथ्या अपवादाने उद्दिग्ण होऊन रामाने त्याग केलेल्या व प्रगति जवळ आलेल्या सीतेला अरण्यात एकटी सोडून लश्मण परत गेला तेथपर्यंत.' ते ऐकताच जनकाचा वीरजन आणि राम यांच्याविषयी क्रोध उफाळून येतो आणि तो म्हणतो—

एतद्वृत्तसवयत्रघोरपतनं शशवन्ममोत्पदयतः

क्रोधस्य ज्वलित्तु क्षटित्पयसरश्चापेन दापेन वा ।

(या सीतानाशरूपी घोर वज्राघाताचे सर्व चित्तन करणाऱ्या माझा क्रोध चापाने किंवा शापाने एकदम प्रज्वलित होण्याचा हा समय आला आहे.)

हे ऐक्याच कौसल्येचा भयाने थरकाप होतो आणि ती अरुन्धतीला जनकाचा क्रोध शांत करण्याविषयी विनविंदे. तेव्हा अरुन्धती त्याला म्हणते, ' राजा, राम हा तुझाच मुलगा आहे आणि दीन प्रजेचे तर तू रक्षण केले पाहिजे. ' तेव्हा जनक म्हणतो—

शान्तं वा रघुनन्दने तदुभयं तत्पुत्रभाण्डं हि मे
भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रंणश्च पौरो जनः ॥

(उ. च., ४, २५)

(पण येथे चाप आणि शाप ही दोन्हीचा उपयोग करणे योग्य नाही. कारण राम हे माझे पुत्रधन आहे आणि पौरजनांमध्ये बहुतांशी द्विज, बाल, वृद्ध, पंगू आणि स्त्रिया आहेत.)

इतक्यात काही बटु गडबडीने प्रवेश करून ल्वाला सांगतात, ' आपल्या देशात घोडा म्हणून ऋणी प्राणी आहे असे म्हणतात; तो आम्ही आज प्रत्यक्ष पाहिला. त्याचे वर्णन ऐक—

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोरप्यजस्रं
दोषंघोषं स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।
शप्पाप्यति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्नात्रान्
किं वाह्यातं ब्रंजति स पुनर्दूरमेहोहि यामः ॥

(उ. च., ४, २६)

(त्याला पाठीमागे मोठे शेंपूट आहे. ते तो सारखा हलवीत असतो. त्याची मान लांब आहे. त्याला चारच खूर आहेत. तो गवत खातो आणि आंब्याएवढे शेणाचे गोळे टाकतो. सागून काय उपयोग ? तो दूर चालला पाहा; चल, आम्ही तर चाललो.)

असे म्हणून ते ल्वाला ओढून नेतात. इतक्यात कुंचुकी पेऊन अनकादिकाना सांगतो, ' भगवान् बाल्मीकीनी सांगितले आहे की योग्य वेळी तुम्हाला सर्व समजे. ' तेव्हा ते सर्व बाल्मीकीला त्याविषयी विचारण्यास जातात.

घोड्याला पाहताच तो अश्वमेधाचा आहे असे ल्वाला समजते. बटूंनी त्याबद्दल विचारताच तो त्यांना म्हणतो, ' मूर्खानो, तुम्हांला त्या काडात पदलेले आठवत नाही काय ? अश्वमेधाच्या रक्षणाकरिता शंभर शंभर कवच धारण केलेले, दण्डधारी, भाटेबाले असे सैनिक असावे. त्यासारखेच हे सैन्य दिसते ' इतक्यात पड्यातून एका सैनिकाची घोषणा ऐकू घेत—

योऽयमश्वः पताकेयमयवा वीरघोषणा ।

सप्तलोकंकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विपः ॥ (उ. च., ४, २७)

(हा अश्व म्हणजे सप्त लोकांतील अनुपम वीर आणि रावणाच्या कुलाचा संहार करणारे रामचंद्र यांची पताका किंवा धोरपोपणा आहे.)

ते ऐकून लवाचा अभिमान टिकवला जातो. तो म्हणतो, ' काय पृथ्वीवरील सर्व क्षत्रिय नाहीसे झाले म्हणून तुम्ही ही धोपणा करित आहा ? ' त्यावर तो सेनिक पडद्यातून म्हणतो ' अरे आमच्या महाराजांसमोर कुटले क्षत्रिय ? ' तेव्हा लव उत्तरतो —

यदि ते सन्ति सन्त्येव केयमद्य विभोपिका ।

किमुवत्तरेभिरधुना तां पताकां हरामि वः ॥

(उ. च. ४, २८)

(क्षत्रिय असतील तर ते आपला प्रभाव दाखवतीलच. आज ही धमकावणी कशाला ? तुम्हाला धोळून काय उपयोग ? हा पाहा मी तुमची ही अश्वरूपी पताका आताच हरण करतो.)

असे म्हणून लव त्या वटूंना धोड्याला टाकले मारून हरणाच्या मध्ये चरण्याकरिता नेण्यास सांगतो, तांच एक सेनिक प्रवेश करून म्हणतो ' आमचे सेनिक मोठे कडवे आहेत. ते पोरा-नेही उद्धट शब्द ऐकून घेणार नाहीत. राजपुत्र चन्द्रकेतु अरण्य पाहण्यात गुंतला आहे. तो येत नाही तोपर्यंत या शाडीतून पळून जा. ' लवाबरोबरचे वटु त्याला तसे करण्यास सुचवितात. पण लव म्हणतो—

ज्याजिह्वया बलयितोत्कटकोटिदंष्ट्र-

मुद्गारिघोरघनघर्घरघोषमेतत् ।

प्रासप्रसवतहसदन्तकवक्त्रपन्थ-

जुम्भाविडम्बि विकटोदरमस्तु चापम् ॥

(उ. च., ४, २९)

(हे माझे धनुष्य— ज्याच्या मोठ्या अग्ररूपी दाढाना दोरीरूपी जिन्हेने वेष्टिले आहे, जे मयंकर घर्घर असा आवाज करित आहे, ते—(दोरी लावल्यामुळे) हसत हसत घासावर घास घेणाऱ्या यमाच्या उचळ्या जवळ्याचे अनुकरणे करणारे विशालोदर असं होऊ या.) (अंक ४).

हा अंकही उत्तम साधला आहे. तिसऱ्या अंकातील करुण रसाच्या उत्कर्षानंतर प्रेक्षकांच्या मनात थोडी विश्रांति मिळणे जरूर होते. ती या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कंमळातील विनोदाने साध्य झाली आहे. पण विनोद हाच केवळ त्या विष्कंमळाचा उद्देश नाही. तो विनोद संविधानकाशी संबद्ध आहे. त्यावरून जनकाच्या मन-स्थिती-

वर प्रकाश पडतो. मुख्य प्रवेशार्ताल सीतेच्या सापवाद नाशानुळे दुःखातिरेकाने आपल्या जीवितास कटाळलेला जनक, त्याच्यासारखीच दुःखी पण आपल्या मुलानेच निष्कारण पर्त्नीत्यागाचा अपराध केल्यामुळे जनकास कसे भेटावे या विवंचनेत असणारी कौसल्या, त्या दोघाची भेट होण्याकरिता मध्यस्थी करणारी अरुन्धती याची शब्दचित्रे मनोरम उतरली आहेत. अंकाच्या शेवटी येणारा लव आपल्या विनयाने, सौजन्याने, ज्ञानाने आणि वीरोचित अभिमानाने प्रेक्षकांचे मन आकृष्ट करतो. आश्रमार्ताल ब्रूंचे अज्ञान व मित्रेपणा यांयोगे लवाचे गुण विशेष उठून दिसतात. वाल्मीकीच्या आश्रमात वसिष्ठादिकांच्या आगमनाचे प्रस्तुत अंकातील वर्णन दुसऱ्या अंकातील आत्रेयाने दिलेल्या माहितीशी सुसंगत आहे काय या प्रश्नाची चर्चा पुढे करू.

पाचव्या अंकाच्या आरम्भी पडद्यानून कोणा सैनिकाचे पुढील शब्द ऐकू येतात.
' हे सैनिकानो, झाले आमचे रक्षण !

नन्वेप त्वरितसुमन्त्रनुद्यमान—

व्यावृत्तप्रजवितवाजिना रथेन ।

उत्खातप्रचलितकोविदारकेतु.

ध्रुत्वा नः प्रथममुपति चन्द्रकेतुः ॥ '

(उ. च., ५, १)

[सुमन्त्राने त्वरा करून हाकल्यामुळे ज्याचे वेगवान् घोडे दौडत आहेत आणि उंच-सखल भूमीवर ज्याचा कोविदार ध्वज खालीवर होत आहे अशा रथाने चन्द्रकेतु आमच्या युद्धविषयी ऐकताच (त्वरेने) इकड येत आहे.]

नंतर आश्चर्य, हर्ष आणि संप्रम यानी युक्त असा धनुषांरी चन्द्रकेतु सुमन्त्र सारध्यासह रथात बसलेला असा प्रवेश करतो. लवाला युद्ध करताना पाहून तो म्हणतो—

किरति कलितकिञ्चिकोपरज्यन्मुखश्री-

रविरतगुणगुञ्जत्कोटिना कामुंकेण ।

समरशिरसि चञ्चलपञ्चचूडश्चमूना-

मुपरि शरतुषारं कोऽप्ययं वीरपोतः ॥

(उ. च., ५, २)

(ज्याचे मुंडर मुख किंचित् कोणाने आरक्त झाले आहे आणि ज्याच्या मस्तकावरची पाच झुम्पे हल्लत आहेत असा हा कोणी वीरकुमार, ज्याची प्रत्यंचा एकसारखा आवाज करित आहे, अशा आपल्या धनुष्याने रणागणाच्या अभ्रभागी शरवृष्टि

करीत आहे). त्याला पाहताच मुमन्त्राला विश्वामित्राच्या यज्ञाच्या रक्षणार्थ राक्षसांशी युद्ध करणाऱ्या धनुर्धारी रामचंद्राची आठवण होते.^१

पाहता पाहता लव चन्द्रकेतूच्या सेन्याचा भयंकर संहार करतो. चन्द्रकेतु त्याचे पुढील वर्णन करतो—

भागजंदगिरिकुञ्जकुञ्जरघटाविस्तीर्णकणंज्वरं
 ज्यानिर्घोषममन्दबुम्बुभिरवंराध्मातमृज्जुन्मयन् ।
 वेत्लद्भ्रंरवदण्डमुध्दनिकरंवीरो विघत्तं भुवं
 तृप्यत्कालकरालवज्रविघसव्याकीर्यमाणामिव ॥

(उ. च, ५, ६)

[दुन्दुभीच्या प्रचंड घोषात आपल्या प्रत्यंचेच्या टणत्काराची भर घालून हा वीर गिरिगन्हारात गर्जना करणाऱ्या हर्तीच्या कळपाचा कर्णज्वर वादवीत आहे; (मृत सैनिकाची) लोळणारी भयंकर कबंध व मस्तके यानी आच्छादिलेली रणभूमि जणू कां वृप्त झालेल्या काळाच्या भीषण मुखानून गळलेल्या वासानी भरून गेली आहे].

नंतर चन्द्रकेतूचे सैन्य पराभूत होऊन माघार घेते. तेव्हा तो पुढे होऊन ल्वास म्हणतो—

भो भो लव महाबाहो किमेभिस्तव संनिकः ।
 एषोऽहमेहि मामेव तेजस्तेजसि शाम्यतु ॥

(उ. च, ५-७)

(हे महावीर लवा ! या सैनिकाशी तुला काय करावयाचे आहे ? हा मी येथे आहे, माझ्याशीच युद्ध कर. तेज तेजात शांत होवो !) लवाला त्याचे आश्चान ऐकून आनंद होतो. तो म्हणतो, 'तू सरा इश्वाकुवशी आहेस. हा मी आलोच.'

पण त्याची पाठ फिरताच सैनिक त्याच्यावर हल्ला करण्याकरिता पुढे सरसावतात. तेव्हा तो पुनः त्यांच्याकडे वळतो. ही त्याची दिवा वृत्ति चन्द्रकेतु खालील श्लोकात वर्णन करतो—

१. विश्वामित्राबरोबर राम व लक्ष्मण पायी गेले होते. त्यांना धुधा, ध्रम भामू नयेत म्हणून विश्वामित्राने त्यांना बला व अतिबला या विद्या दिल्या असे 'रामायणा'त वर्णन आहे (रामायण, बालकाण्ड, २१, ६-१७). कालिदासानेही असेच वर्णन केले आहे (रघु. ११, ९). तेव्हा रथ आणि मारथि मुमन त्याच्याबरोबर नव्हते. म्हणून मुमन्त्राला रामाने त्या प्रसंगां राक्षमांशी केलेल्या युद्धाचे स्मरण होणे घक्य नाही. येथे भवभूतीची अनवधानाने चूक झालेली दिसते.

दर्पण कौतुकवता मयि बद्धलक्ष्यः

पश्चाद्बलैरनुसृतोऽयमुदीर्णधन्वा ।

द्वेषा समुद्धतमरुत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् ॥ (उ. च. ५, ११)

(कुतूहलयुक्त गर्वने हा माझ्याकडे पाहत आहे. तितक्यात मागून सैनिक चाल करून आट्यामुळे त्याच्याशी युद्ध करण्यासाठी याने आपले धनुष्य उचलून धरले आहे. म्हणून हा दोन्ही दिशानी वाहणाऱ्या वाऱ्यात सापडलेल्या इन्द्रधनुष्ययुक्त मेघाची शोभा धारण करित आहे.)

येथे सुंदर निदर्शना अलंकार साधला आहे.

तेव्हा चंद्रकेतूशी बोलण्याकरिता सैनिकाची गडबड थांबवणे जरूर होते. म्हणून लक्ष जुंभकास्त्राचा त्याच्यावर प्रयोग करतो. त्याबरोबर ते निद्रावश होऊन त्याचा गळबळा श्यात होतो. याला जुंभकास्त्रे कशी प्राप्त झाली याचे सुमन्त्राला आश्चर्य वाटते. कारण ती विश्वामित्राकडून फक्त रामचंद्रालाच मिळाली होती. पण इतरही मन्त्रद्रष्ट्या ऋषींना त्याचे ज्ञान शाले असले असे सागून चंद्रकेतु सुमन्त्राच्या शक्येचे निराकरण करतो. त्याला पाहताच तो सीतेचा पुत्र असावा असे सुमन्त्राला वाटते, पण 'लताया पूर्वलूनाया प्रसवस्योद्भव. कुत. ।' (लताच पूर्वी छेदिली असल्यामुळे तिच्यापासून पुले कशी मिळतील ?) असे म्हणून तो ती कल्याण असंभवनीय मानतो. आपण रधात बसून पादचारी लवाशी युद्ध करणे हे धर्मयुद्धाच्या नियमाविरुद्ध आहे असे धाटून चंद्रकेतु रथातून खाली उतरतो. त्याला पाहून त्याच्या मनात विरुद्ध भावनाचा कल्लोळ उठतो. तो म्हणतो—

यथेन्दावानन्दं व्रजति सम्पुढे कमलिनी

तथेवास्मिन् दृष्टिमंभ कलहकामः पुनरपम् ।

रणत्कारधूरवचणितगुणगुञ्जवगुरुधनु-

धृतप्रेमा बाहुद्विकचविकरालोत्बणरसः ॥

(उ. च., ५, २६)

(चन्द्र उगवला असता जसा कमलिनीला आनंद होतो तसा या चंद्रकेतूला पाहिल्यावर माझ्या दृष्टीला झाला आहे. पण टणत्काराचा भयंकर आवाज करणाऱ्या श्रयंचेने निनादित असे हे मोठे धनुष्य धारण करण्याची ज्याला आवड आहे तो भीषण वीररसाने युक्त असा माझा बाहु कलहाची इच्छा करित आहे.)

या श्लोकाच्या पूर्वार्धात चंद्रकेतूला पाहून लवाला होणाऱ्या आनंदाचे वर्णन असल्यामुळे त्यात वैदर्भी रीतीतल्या प्रमाणे फोमल वर्णाच्या शब्दाची योजना करून

समास टाळले आहेत, पण उत्तरार्धात वीररसाचे वर्णन असल्यामुळे तो कठोरवर्णयुक्त समासप्रचुर गौडी शैलीत रचला आहे.

रधानून उदरल्यावर चन्द्रकेतु आपला वृद्ध सारथी सुमन्त्र याला नमस्कार करतो. तोही 'महांन् आदिवराह अनियांचा पराजय करो' असा त्याला आशीर्वाद देतो. आपण पादचारी असल्यामुळे आपणार्थी युद्ध करण्याकरिता चन्द्रकेतु रधानून उदरला आहे असे पाहताच लव त्याला रथात बसून युद्ध करण्यास सांगतो. तेव्हा चन्द्रकेतु म्हणतो, 'तर मग तूही दुसऱ्या रथात बसून युद्ध कर.' त्यावर लव म्हणतो, 'आम्ही अरण्यवासी ! आम्हाला रथात बसण्याची सवय नाही.' लवाचे सौजन्य आणि गर्व यानी युक्त असे आचरण पाहून सुमन्त्र म्हणतो, 'तुला रामभद्र राजांनी पाहिले असते तर त्यांचे हृदय उचंबळून आले असते.' त्यावर लव उत्तर करतो—

धयमपि न सल्लेवप्रायाः क्रतुप्रतिघातिनः

क इह न गुणेस्तं राजानं जनो बहु मन्यते ।

तदपि सलु मे स व्याहारस्तुरंगमरक्षिणां

विकृतिमखिलक्षत्राक्षेपप्रचण्डतयाऽकरोत् ॥

(उ. च., ५, २८)

('आम्ही मुद्धा प्रायः याप्रमाणे यज्ञात विघ्न उत्पन्न करित नसतो. या आश्रमात कोणाला त्या राजाविषयी त्याच्या गुणांमुळे आदर वाटत नाही ? तरीही त्या अश्वरक्षकाचे ते आव्हान सर्व क्षत्रियांचा उपमर्द करणारे आणि म्हणून भयंकर असल्यामुळे मला क्रोध आला. ')

त्यावर लव विचारतो, 'काय ? आमच्या ताताच्या (रामचंद्राच्या) प्रतापोत्कर्षांमुळे तुला राग आला ?' तेव्हा लव म्हणतो, 'राग आला असो वा नसो. पण मी विचारतो, 'राजा रामचंद्र हा स्वतः शातवृत्तीचा आहे असे आम्ही ऐकतो. तो स्वतः गर्विष्ठ नाही आणि त्याची प्रजाही गर्विष्ठ होत नाही. असे असता त्याचे सेवक राक्षसी वाणी कशी उच्चारतात ?

ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदुप्तयोः ।

सा घोमिः सचंचेराणां सा हि लोकस्य निःश्रंतिः ॥

(उ. च., ५, २९)

(उन्मत्त आणि गर्विष्ठ यांच्या वाणीला ऋषि राक्षसी वाणी म्हणतात. तिच्यापासून सर्व वैर उद्भवते. तीच लोकाला अधोगतीला नेते.) ' पुढे तो म्हणतो, ऋषि दुसऱ्या प्रकारच्या वाणीची अशी स्तुति करतात—

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।

तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

धेनुं धीराः स्मृतां वाचमाहुः ॥ (उ. च., ५, ३०)

(ती दुसरी वाणी इष्ट वस्तु देते, दारिद्र्य नाहीसे करते, कीर्ति उत्पन्न करते आणि पाप लयाला नेते. सर्व मंगलांची जननी अशी जी गोड वाणी तिला शहाणें लोक कामधेनु म्हणतात.)

लवाचे ते भाषण ऐकून सुमन्त्र म्हणतो ' हा भगवान् वाल्मीकीचा शिष्य वैदिक संस्काराने युक्त असे बोलतो. '

नंतर लव चन्द्रकेतूला म्हणतो, ' मवाशी तू म्हणालास, आमच्या ताताच्या प्रतापोत्कर्षामुळे तुला राग आला काय ? दर मी विचारतो क्षात्रधर्म विशिष्ट व्यक्तींच्या बाबतीतच योग्य होतो काय ? '

त्यावर सुमन्त्र म्हणतो, ' सैनिकाचा संहार करून तू आपला पराक्रम दाखविलास खरा. पण जामदग्न्याचे दमन करणाऱ्या रामचन्द्रांच्या विषयी तू असे बोलू नये. ' तेव्हा लव हसून म्हणतो, ' यात प्रौढी ती कोणती ?

सिद्धं होतद्वाचि वीर्यं द्विजानां

बाह्योर्वीर्यं यत्तु तत्क्षत्रियाणाम् ।

शास्त्रप्राही ब्राह्मणो जामदग्न्य-

स्तस्मिन्वान्ते का स्तुतिस्तस्य राजः ॥ '

(उ. च., ५, ३२)

(ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे की ब्राह्मणाचे बल त्यांच्या वाणीत असते. बाह्ये बल क्षत्रियाचेच. जामदग्न्य हा शास्त्रधारी असला तरी ब्राह्मणच. त्याचे दमन केले म्हणून त्या राजाची एवढी स्तुति कशाला ?) त्यावर चन्द्रकेतु खबळून म्हणतो—

कोऽप्येव सप्रति नवः पुरुषावतारो

वीरो न यस्य भगवान् भृगुनन्दनोऽपि ।

पर्याप्तसप्तभुवनाभयदक्षिणानि

पुण्यानि तातश्चरितान्यपि यो न वेद ॥

(उ. च., ५, ३३)

(हा कोणी नवीन वीरपुरुष पृथ्वीवर अवतरला पाहा— जो भगवान् परशुरामालाही वीर समजत नाही; आणि ज्याला सातही भुवनाना ज्याच्यामुळे अभय दक्षिणा मिळाली ती आमच्या ताताची पावन चरितेही माहित नाहीत !)

तेव्हा लव उपरोधिकपणे म्हणतो--रघुपति रामचंद्रांचे चरित्र आणि महिमा कोणाला माहीत नाहीत ? पाहा—

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं वर्ण्यते
सुन्दस्त्रीदमनेऽप्यकुण्ठपशतो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीण्यपराड्मुखान्यपि पदान्यासन्खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुनिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

(उ. च., ५, ३४)

(वृद्धांच्या चरित्राचा विचार करणे न लगे. त्यांच्याविषयी काय सांगावे ? सुन्दस्त्री ताटका हिचा वध त्यांनी केला तरी त्यांच्या कीर्तीत कमीपणा आला नाही. ते जगात योरच गणले जातात. खर राक्षसांशी युद्ध करताना पराड्मुख न होता त्यांनी जी तीन पावले (गांगे) धेतली त्यांच्याविषयी आणि इंद्रपुत्र वाली याचा वध करताना जे कौशल्य दिसले त्याविषयीही लोकाना माहिती आहे.)

हे लवाचे उपरोधिक भाषण ऐकून चन्द्रकेतूचा क्रोध अनावर होतो. लवालालाही राग येतो. तेव्हा सुमन्त्र त्या दोघाचे वर्णन करतो—

चूडामण्डलबन्धनं तरलयरयाकूतजो वेपथुः
किञ्चित्कोकनदच्छदस्य सद्गो नेत्रे स्वयं रज्यतः ।
धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितपोर्मङ्गलैर्न वपत्रं भ्रुवो-
श्चन्द्रस्योत्कटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥

(उ. च., ५, ३५)

(रागाने उत्पन्न झालेल्या कंठामुळे यांच्या शिखांमंडलाची बन्धने हळूच आहेत. याचे डोळे आपोआप लाल होऊन रक्तवर्ण कमलाच्या पाकळ्यासारखे दिसू लागले आहेत. मुवयाच्या आकस्मिक ताडवामे यांचे मुख ज्याच्यावरील कळंक स्पष्ट आहे अशा चन्द्राची आणि ज्याच्या आत मूंग फिरत आहे अशा कमलाची शोभा धारण करित आहे.)

या श्लोकातही सुंदर निदर्शना अलंकार साधला आहे.

नंतर ते दोघेही युद्धाला योग्य अशा मूर्तीकडे जातात. (अंक ५)

हाही अंक चांगला झाला आहे. यामध्ये चन्द्रकेतु व लव यांचे शौर्य, परसरांच्या बाबतीत वीजन्य, क्षत्रियोचित अभिमान इत्यादि गुण त्यांच्या मापणातून स्पष्ट झाले आहेत. या अंकाच्या शेवटी लव न कळत प्रत्यक्ष आपल्या पित्याच्या कृत्यावर टीका करताना पाहून प्रेक्षकांस मोज वाटत असंल. या प्रसंगाच्या बाबतीत

क्षेमेन्द्राने औचित्यभंगाचा दोष दाखविला आहे. पण त्यात काही तथ्य नाही. नायक म्हटला म्हणजे त्याचे कोणत्याही बाबतीत वैगुण्य दाखवू नये असा नियम आधुनिक टीकाशास्त्रात तरी संमत होणे शक्य नाही. भवभूतीलाही त्यात काही बाबगे दिसले नसावे.

सहाय्या अंकाच्या आरंभीही एक विष्कंभक घातला आहे. त्यात एक विद्याधर आणि त्याची पत्नी विद्याधरी विमानात बसून लव आणि चन्द्रकेतु यांच्या युद्धाचे वर्णन करतात. या वर्णनाच्या गद्यात तसेच पद्यातही भवभूतीने समासप्रचुर गौडी शैलीचा उपयोग केला आहे. चन्द्रकेतु आणि लव यांच्या अद्भुत युद्धाने देव तसेच असुर यांच्यामध्ये खळबळ उडते. आकाशात दुंदुभी वाजविल्या जातात आणि दोन्ही कुमारावर दिव्य पुण्याची वृष्टि होते. चन्द्रकेतु प्रथम आग्नेय अस्त्राचा उपयोग करतो. तेव्हा विद्याधर सर्वत्र पसरणाऱ्या अग्नीचे वर्णन करतो—

अवदग्धकबुरितकेतुचामरंरपयातमेव हि विमानमण्डलं ।

वधति ध्वजाश्रुकपटाञ्चलेध्विमाः क्षणकुड्कुमच्छुरणविभ्रमं शिखाः ॥

(उ. च., ६, ४)

(ज्याचे ध्वज व चक्रांच्या किंचित् जळल्यामुळे काळसर शाल्या आहेत असे विमानाचे समूह दूर जात आहेत. त्यांच्या ध्वजावर लावलेल्या पताकांच्या अग्रभागावर अग्नीच्या ज्वाला क्षणभर केसरी रंगाची शोभा धारण करित आहेत.)

त्यावर लवाने वारुणास्त्र फेकून त्या आग्नेयास्त्राला शान्त केले, तेव्हा सर्व दिशा काळ्याकुट्ट मेघानी व्यापल्या गेल्या. पण त्यामुळे प्रलयकाळ जवळ आल्यासारखा वाटू लागला. तेव्हा चन्द्रकेतूने वायव्यास्त्राचा प्रयोग केला आणि मग—

विद्याकल्पेन महता मेघानां भूयसामपि ।

ब्रह्मणीव विवर्तानां क्वापि विप्रलयः कृतः ॥

(उ. च., ६, ६)

(सम्यग्ज्ञानाने ब्रह्माच्या ठिकाणी भासमान होणाऱ्या सृष्टीचा विलय व्हावा त्याप्रमाणे त्या वायव्यास्त्राने उत्पन्न झालेल्या झळावादाने ते मेघ कोठेच्या कोठे नाहीसे झाले.) या श्लोकात केवलाद्वैत वेदान्तातील विवर्तवादाचा उपमेकरिता उपयोग केला आहे.

इतक्यात दुरुन ते युद्ध पाहून आपल्या मधुर शब्दांनी ते थावविण्यास सांगत शम्भूकवधानंतर परत येणारा राम त्या युद्ध करणाऱ्या कुमारांच्या मध्येच आनळे विमान उतरवतो. तेव्हा लव शांत होतो आणि चन्द्रकेतु त्यांना प्रणाम करतो. तेव्हा ते विद्याधर जोडपे निघून जाते. नंतरच्या मुख्य प्रवेशात राम पुष्पकविमानातून उतरून

चन्द्रकेतूला आलिंगतो. तेव्हा चन्द्रकेतु 'माझ्याप्रमाणेच किंवाहुना माझ्यावरच्यापेक्षाही जास्त प्रेमाने या धीराला पाहावे' अशी विनंती रामाला करतो. रामाला लवाची मधुर आणि गम्भीर आकृति पाहून आश्चर्य वाटते. तो म्हणतो—

त्रातुं लोकानिव परिणतः कायवानस्त्रवेदः

धात्रो धर्मः श्रित इव तनुं ब्रह्मकोदास्य गृप्त्यं ।

सामर्थ्यानामिव समुदयः संचयो वा गुणाना-

माविर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥

(उ. च., ६, ९)

(हा जणू काय सर्व जगताच्या संरक्षणार्थ शरीर धारण केलेला धनुर्वेद, किंवा वेद-निषीच्या रक्षणार्थ अबहरलेला धात्रधर्म वाटतो. याच्या ठिकाणी सर्व सामर्थ्य व अखिल गुण एकत्र आले आहेत. हा जणू काय जगाच्या पुण्याचा संचयच साक्षात् उमा आहे.)

लवही रामाला पाहून त्याच्या महानुभावत्वाने आकृष्ट होतो. तो म्हणतो—

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघन-

स्तदौढत्यं क्वापि वजति विनयः प्रह्वयति माम् ।

नटित्यस्मिन् दृष्टे किमिव परवानस्मि यदि वा

महाघंस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

(उ. च., ६, ११)

(याला पाहताच माझा विरोध मावळला आहे. माझ्या सर्वांगांत आनंद पसरत आहे. माझ्या ठिकाणचा उद्दामरणा कोठच्या कोडे गेल्या आहे. विनयाने मी नम्र झालो आहे. यांना पाहताच मी असा पराधीन कसा वरे झालो ? तीर्थांच्या प्रमाणे महात्म्यांचाही प्रभाव काही विलक्षण असतो !)

रामालाही लवालाला पाहताच आमले दुःख नाहीसे होऊन त्याच्याविषयी आपल्या अंतःकरणात प्रेम उत्पन्न झाले याचे आश्चर्य वाटते. अथवा यात आश्चर्य कसले ?

व्यतिपजति पदार्यान्ान्तरः कोऽपि हेतु-

नं बलु बहिष्ठपाधोऽप्रीतयः सश्रयन्ते ।

विकसति हि पतङ्गस्योदये पुण्डरीकं

व्रवति च हिमरदमाद्युवृगते चन्द्रकान्तः ॥

(उ. च., ६, १२)

लव चन्द्रकेतूला 'हे कोण ?' म्हणून विचारतो. त्यावर चन्द्रकेतु म्हणतो, 'प्रिय

वयस्या, हे आमचे ज्येष्ठ पूज्य तात !' तेव्हा ' तू मला प्रिय वयस्य म्हणालास तेव्हा मलाही धर्मतः ते तसेच आहेत' असे म्हणून तो रामाला नमस्कार करताना म्हणतो, ' हे तात, हा वास्मीकीचा शिष्य लव आपणास नमस्कार करीत आहे.' रामाला प्रेमाचे भरते येऊन तो त्याला आर्त्तिमान देतो. तेव्हा लवाल आपण अशाच्या विरुद्ध शस्त्र उचलले याची लाज वाटून तो म्हणतो, ' तातानी या लवाल त्याच्या पोरकट कृत्याबद्दल क्षमा करावी.' ' सैनिकांनी आपल्या प्रतापाची धोपणा केल्यावर लवाल राग येऊन त्याने वीरोचित वर्तन केले' असे चन्द्रकेतूने सांगताच राम म्हणतो—

न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां प्रसहते

स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः ।

मयूर्खंरथान्तं तपति यवि देवो दिनकरः

किमाग्नेयो प्राचा निकृत्त इव तेजासि वमति ॥

(उ. च., ६, १४)

(तेजस्वी पुरुषाला दुसऱ्याचे तेज सहन होत नाही. तो त्याचा अकृत्रिम स्वाभाविक भाव आहे. सूर्यदेव आपल्या किरणानी एकसारखा तळपत असतो तेव्हा सूर्यकांत मणि, जणू काय स्वतःचा अपमान आल्याप्रमाणे, आपले तेज का बाहेर फेकतो ?)

नंतर चद्रकेतु लवाच्या जूंभकास्त्रानी स्तम्भित झालेले आपले सैन्य रामाला दाखवितो. रामाच्या सांगण्यावरून लव ती अस्त्रे मागे घेतो. लवाल जन्मापासून ती अस्त्रे प्राप्त झाल्याबद्दल रामाला आश्चर्य वाटते, पण कदाचित् पूर्वजन्मीच्या पुण्य-कृत्याचा तो परिणाम असेल असे तो स्वतःचे समाधान करतो. लवाकडून त्याच्या कुश नामक जुळ्या वडील भावाबद्दल रामाला माहिती मिळते. इतक्यात लवाच्या सैनिकाशी झालेल्या चकमकीने रुद्ध झालेला कुश प्रवेश करतो. त्याच्या ठिकाणचा पौरुषयुक्त आवेश राम पुढीलप्रमाणे वर्णन करतो—

दृष्टिस्तृणोकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा

धीरोद्धता नमयतीव गतिधरित्रीम् ।

कौमारकेऽपि गिरिवद्गुह्यतां दधानो

वीरो रसः किमथमेत्युत्त वपं एव ॥

(उ. च., ६, १९)

(आपल्या दृष्टीने हा त्रिभुवनातील सर्व पराक्रमी पुरुषांना तुच्छ लेखीत आहे. गाम्भीर्य आणि औद्धत्य यांनी युक्त अशी याची पाबळ जणू काय पृथ्वीला नमवीत आहेत. हा वयाने लहान असला तरी याच्या ठिकाणी पर्यंताचे गुरुत्व आहे. हा जणू काय साक्षात् धीररस किंवा उद्दामपणाच भासत आहे.)

नंतर लव त्याच्याजवळ जाऊन म्हणतो 'हे रामचंद्र आमच्यावर प्रेम करतात आणि तुमच्या सान्निध्याविषयी उत्सुक आहेत. हा चन्द्रकेतु मला आपला प्रिय वयस्य मानतो म्हणून हे राजपिं धर्मतः आपलेही तातच आहेत.' 'तर मग हे क्षत्रिय असले तरी याच्याशी विनयाने वागणे हे दूष्णीय होणार नाही' असे म्हणून कुश रामाला 'हा मी वाल्मीकीचा शिष्य आपणांस नमस्कार करतो' असे म्हणून नमस्कार करतो. त्याला आलिंगन देताना 'हा माझा मुलगा असेल काय?' अशी शंका रामाच्या मनात येते. कारण,

अङ्गावद्भ्रपात्स्तुत इव निजस्नेहजो देहसारः

प्राङ्भूय स्थित इव बहिश्चेतनाघातुरेव ।

सान्द्रानन्दक्षुभितहृदयप्रस्रवेणेव मृष्टो

मात्राश्लेषे यदमृतरसस्रोतसा सिञ्चतीव ॥

(उ. च., ६, २२)

(हा कुश म्हणजे जणू काय माझ्या प्रत्येक अवयवातून प्रेमाने बाहेर पडलेले देहसार आहे, किंवा जणू काय माझे चेतन्यच माझ्या देहानून बाहेर येऊन उभे राहिले आहे, किंवा आनन्दाने उचंबळलेल्या हृदयातून वाहणाऱ्या रसाने हा जणू काय माखून निघाला आहे असा मला भास होतो. याच्या आलिंगनाने माझ्यावर जणू काय अमृतरसाच्या प्रवाहाने सिंचन होत आहे !)

लवकुशांना पाहिल्यावर त्यांच्या ठिकाणी रघुवंशातील कुमारांची खालील लक्षणे रामाला दिसतात.

कठोरपारायतकण्ठमेचकं वपुर्वृषस्कन्धसुवन्धुरांसकम् ।

प्रसन्नसिंहस्तिमितं च वीक्षितं ध्वनिश्च माङ्गल्यमृदङ्गमांसलः ॥

(उ. च., ६, २५)

(पूर्ण वाढ झालेल्या पारव्याच्या कंठाप्रमाणे श्यामवर्ण, बैलाच्या मानेप्रमाणे सुंदर दिसणारे खांद्ये, प्रसन्न सिंहासारखी गंभीर दृष्टि आणि मांगल्यक मृदंगप्रमाणे भरदार आवाज याच्या ठिकाणी दिसत आहेत.)

तसेच त्याच्यामध्ये सीतेच्या मुलाचे खालील सादृश्यही त्याच्या लक्षात येते—

मुबताच्छदन्तच्छयिसुन्दरेय संबोळमूढा स च कर्णपाशः ।

नेत्रे पुनर्यद्यपि रक्तनीले तयापि सौभाग्यगुणः स एव ॥

(उ. च., ६, २७)

(मोत्यांप्रमाणे शुभ्र दन्तकातीने सुन्दर दिसणारी तीच ओठाची टेवण आणि तसेच

कान दिसत आहेत. जरी याचे नेत्र (सीतेच्याहून निराळे असे) किंचित् लाल आणि निळे दिसतात^२ तथापि त्याचे सौंदर्य सीतेच्या नेत्राच्या सारखेच आहे.)

नंतर रामाला आणखीही अनेक कारणास्तव कुश आणि लव हे आपलेच पुत्र असावेत असे वाटते. त्या वादमीकीच्या आश्रमाजवळच अरण्यात लक्ष्मणाने सीतेला सोडले होते. त्या कुमाराना जूम्भकाम्ने स्वतः प्रकाशित झाली याचे कारण आपण चित्रप्रदर्शनप्रसंगी तसे वचन दिले होते हे असावे, तसेच ते जुळे माऊ आहेत आणि आपणही पूर्वी सीतेच्या उदरात द्विधा गर्भग्रन्थि आहे हे स्पर्शाने तिच्याही लक्षात येण्यापूर्वी अनुमान केले होते. तेव्हा हे आपलेच पुत्र असावेत या विचाराने रामाच्या ओळ्यातून अश्रु वाहतात. तेव्हा लव त्याचे कारण विचारतो. त्यावर कुश उत्तर करतो-

विना सीतादेश्या किमिद्य न हि दुःखं रघुपतेः

प्रियानाशे कृत्स्नं किल जगदरण्य हि भवति ।

स च स्नेहस्तावानयमपि वियोगो निरवधिः

किमेवं त्वं पृच्छस्यनधिगतरामायण इव ॥

(उ. च., ६, ३०)

(सीतादेवीच्या वियोगाने या रामचंद्राना कोणते बरे दुःख झाले नसेल ? प्रियेचा नाश झाला म्हणजे सर्व जग अरण्यासारखे भासते. या उभयतांचे ते (उत्कट) प्रेम आणि हा अन्त नसलेला वियोग ध्यानात वे. रामायण वाचलं नसल्यासारखा तू हे काय विचारीत आहेस ?)

या उत्तरात कुशाने सीतेचा तटस्थप्रमाणे उल्लेख केलेला पाहून रामाला कुश व लव हे आपले पुत्र असावेत ही कल्पना असंभवनीय वाटते. कुशाच्या मापणात 'रामायणा'चा उल्लेख आला होता तेव्हा त्यातील काही भाग ऐकण्याची तो इच्छा दर्शवितो. तेव्हा कुश त्या काव्याच्या बालकाण्डान्या अखेरेने दोन श्लोक म्हणून दाखवतो-

प्रकृत्यैव प्रिया सीता रामस्यासीन्महात्मनः ।

प्रियभावः स तु तथा स्वगुणैरेव ववितः ॥

तथैव रामः सीतायाः प्राणेष्योऽपि प्रियोऽभवत् ।

हृदय त्वेव जानाति प्रीतियोगं परस्परम् ॥

(उ. च., ६, ३१-३२)

२. 'नीलरक्तान्तलोचनः' इति महापुरुषलक्षणम् । (घनदयाम) निळे आणि लाल डोळे असणे हे महापुरुषाचे लक्षण आहे.

(सीता स्वभावतःच राम महात्म्याना प्रिय असे आणि ते प्रेम तिने आपल्या गुणांनीच वाढविले होते. त्याप्रमाणेच रामही सीतेला स्वतःच्या प्राणापेक्षाही प्रिय असत. त्या दोघांनी हृदयेच परस्परांचे प्रेम जाणत असत.)

ते श्लोक ऐकल्यावर रामाला पूर्व स्मृति होऊन आपल्या मर्मावरच आचात झाला असे वाटते. नंतर लवही मंदाकिनीजवळच्या चित्रकूट पर्वतावर वनविहार करताना रामाने सीतादेवीला उद्देशून म्हटलेला खालील श्लोक म्हणून दाखवतो—

स्वदयंमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।

यस्यायमभितः पुष्पः प्रवृष्ट इव केशरः ॥ (उ. च., ६, ३६)

(ही पुढे असलेली शिला जणू काय तुझ्याकरिताच येथे माडली आहे. तिच्यावर समोवार या बकुल वृक्षाने आपल्या फुलांचा वर्षाव केला आहे.)

या श्लोकाचा उद्देश आपल्या उपभोगार्थ जणू काय येथे पुष्पशय्या रचली आहे असे सीतेला सूचित करण्याचा आहे. हा श्लोक 'रामायणा'च्या काही आवृत्तींत आढळतो, पण अयोध्याकांडाच्या त्रिकित्पक आवृत्तीचे संपादक डॉ. प. ल. वेद्य ह्याना तो त्या काळात माग्याहून घातला गेला असावा असे वाटते. या प्रश्नाची चर्चा पुढे करू.

लवाच्या ध्यानात या श्लोकाचा शृंगारिक अर्थ न आल्यामुळे तो तो श्लोक रामाला म्हणून दाखवतो. पण तो ऐकून रामाला लाजल्यासारखे होते आणि तो आपल्याशीच म्हणतो, 'मुलाचा स्वभाव फारच निरागस. त्यातून हा लव तर अरण्यात वाढलेला. तेव्हा त्याच्या लक्षात या श्लोकाचा व्यंग्यार्थ आला नाही तर आश्चर्य नाही.' त्या श्लोकामुळे रामाला पूर्वी त्या प्रदेशात आपण केलेल्या विहाराची आठवण होऊन तो म्हणतो—

श्रमाम्बुशिशिरीभवत्प्रनृतमन्दमन्दाकिनी—

मरुत्तरलिकालकाकुलललाटचन्द्रश्रुति ।

अकुडकुमकलङ्कितोज्ज्वलकपोलमुत्प्रेक्ष्यते

निराभरणसुन्दरश्रवणपाशसौम्य मुखम् ॥

(उ. च., ६, ३७)

(तुझ्या त्या केशराची उट्टी न लावलेल्या, तरीही स्वभावतःच उज्ज्वल अशा कपोलानी युक्त असलेल्या आणि भलंकार नसताही सुन्दर दिशणाऱ्या कर्णपाशानी मनोहर वाटणाऱ्या मुख्याची मला आठवण येते—ज्या मुर्याने चन्द्रासारखे व्जळत श्रमामुळे आलेल्या धर्मविदूच्या योगे थंड वाटणाऱ्या मन्दाकिनी नदीच्या प्रवाहावरून वाहणाऱ्या मन्द शुकुलामुळे मुरमुर उडणाऱ्या केशानी ज्ञाकून गेले होते.)

इतक्यात पडद्यातून कोणाचे तरी पुढील शब्द ऐकू येतात—‘मुलाचे युद्ध चालले आहे असे ऐकल्यावरून भयभीत होऊन वसिष्ठ, वाल्मीकि, अरुन्धती आणि दशरथाच्या राण्या, लोकर येण्याविषयी उत्सुक असल्या तरी अंतर दूर असल्यामुळे वार्द्धक्याने थकलेल्या अशा पायानी हळूहळू येत आहेत.’ आता वसिष्ठ, अरुन्धती आणि जनक याना या परिस्थितीत भेटावे लागणार म्हणून रामाला दुःख होते. ‘सात्त्विक तेजामध्येच ज्याचे सुंदर शरीर अवशिष्ट आहे अशा रामाला पाहून प्रथम जनक मूर्छित झाला आणि तो सावध झाल्यावर रामाच्या मातानाही मूर्छा आली आहे’ असे कोणाचे तरी शब्द पडद्यातून ऐकू येतात. तेव्हा अत्यंत दुःखित झालेला राम त्यांना भेटण्याकरिता पुढे होतो. (अंक ६)

या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कंभकात चन्द्रकेतु आणि लव यानी परस्परावर पेंकलेल्या अस्त्राचे वर्णन व्यर्थ पाल्हाळाने आले आहे. त्यातील संस्कृत आणि प्राकृत भाषणातही दीर्घ समासाचा उपयोग केला आहे. पण पुढील मुख्य प्रवेशातील राम आणि कुश-लव यांच्या भेटीचा प्रसंग बहारीचा साधला आहे. शाकुन्तलात जशी विविध प्रमाणानी सर्वदमन हा आपला पुत्र आहे अशी दुष्यन्ताची खात्री होते तसेच अनेक पुराव्यावरून कुश व लव हे रघुकुलोत्पन्न कुमार आणि सीतेचे पुत्र होत असे अनुमान राम करतो; पण कुशाने तटस्थाप्रमाणे सीतेचा उल्लेख केल्यामुळे ते चूक असावे असा त्याचा ग्रह होतो. लवाने अर्थ घ्यानात न येता म्हटलेल्या ‘रामायणा’तील शृंगारिक श्लोकाने रामाला लाजल्यासारखे वाटते, तो प्रसंगही भवभूतीने अत्यंत कुशलतेने रेखाटला आहे.

सातव्या अंकातील प्रवेशाचे स्थल गंगातीर हे आहे. भगवान् वाल्मीकीने रामलक्ष्मणादि राजकुटुंबातील मंडळींसह सर्व पौरजानसद प्रजाना बोलावून आणले आहे. तसेच देव, असुर, पशु, पक्षी इत्यादिकांचे नायक आणि चराचर सृष्टीतील प्राणी यानाही एकत्र आणले आहे. गंगातीरी रगभूमि तयार केली आहे. नंतर गर्मनाटकाला (नाटकालातील नाटकाला) मुरवात होते. प्रथम सूत्रधार प्रवेश करून म्हणतो, ‘भगवान् वाल्मीकि चराचर जगटाला आज्ञा करतात की आम्ही आपल्या आर्य चरुंनी पाहून जे पवित्र आणि करुण व अद्भुत रसानी युक्त असे नाटक रचले आहे ते तुम्ही पाहावे.’

राम प्रेक्षकामध्ये बसला आहे तो म्हणतो—साक्षात्कृतधर्माण ऋषयः । तेषा-
मृतमराणि भगवता परोरजासि प्रशानानि न क्वचिद्वाहान्यन्ते । (कर्षीना धर्मांचा
साक्षात्कार झालेला असतो. त्यांच्या सत्य स्वरूपाच्या आणि रजोगुणरहित ज्ञानाची गति
कोडेही कुठित होत नाही.)

इतक्यात पडद्यामगे खालील शब्द ऐकू येतात—‘ हाय ! आर्यपुत्रा, हाय ! लक्ष्मणा, प्रसववेदना सुरु झालेल्या मला ही स्वापदे खाऊ पाहत आहेत. म्हणून दुर्दवी अशी मी गंगेत उडी घेत आहे.’ तेव्हा सुत्रधार ‘ हे शब्द रामाने त्याग केलेल्या सीतेचे आहेत,’ असे सांगून निघून जातो. नंतर एक एक मूल कडेवर घेतलेल्या पृथ्वी आणि गंगा देवता सीतेसह प्रवेश करतात. त्या सीतेला ‘ तुला दोन पुत्र झाले आहेत ’ असे सांगतात. तेव्हा तिला वरे वाटते, पण तितक्यात आपले पति रामचंद्र जवळ नाहीत याचे दुःख होते. नंतर पृथ्वी गंगेची आणि गंगा तिची सीतेला ओळख करून देते. सीतेला त्या अवस्थेत पाहून दोघानाही मूर्च्छा येते. सावध झाल्यावर पृथ्वी म्हणते—

सोडश्चिर राक्षसमध्यवासस्त्वागो द्वितीयस्तु सुदुःसहोऽस्याः ।

(सीतेचे राक्षसाच्या मध्ये राहणे मी चिरकाल सहन केले. पण हे तिजवर आलेले दुसरे त्यागरूपी संकट सहन करणे अत्यंत कठीण आहे.)

त्यावर गंगा उत्तरे—

को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तुद्वाराणि वंदस्य पिघातुमोटे ॥

(उ. च., ७, ४)

(दैवत फळांला येऊ लागल्यावर कोण य.कश्चित् प्राणी त्याला अडथळा करू शकेल ?)

रामाने सीतेला टाकावे याचा पृथ्वीला राग येतो, पण गंगा तिची समजूत घालते. पृथ्वीलाही सीतात्यागानंतर रामाला झालेल्या दुःखाची कल्पना असल्यामुळे तिचा क्रोध शांत होतो. सीता पृथ्वीला आपल्या पोटात जागा देण्याविषयी विनविते; पण पृथ्वी तिला पुत्राच्या पालनपोषणाकरिता तसे करू नको म्हणून सांगते. इतक्यात मोठा आवाज आणि प्रकाश होऊन जंभकास्त्रे प्रकट होतात आणि ‘ रामचंद्रांनी चित्रदशन-प्रसंगी आम्हांला तुझ्या पुत्रास प्राप्त होण्याविषयी सांगितल्याप्रमाणे आम्ही आलो आहो ’ असे सीतेस सांगतात. नंतर पृथ्वी सीतेला म्हणते, ‘ भगवान् वाल्मीकि या मुलांचे छत्रियोचित संस्कार करतील. त्याचे स्तनदान मुष्टेपर्यंत तू त्यांना सामावू. ’ नंतर पृथ्वी, गंगा आणि सीता जातात आणि हे एकांकी गर्भनाटक समाप्त होते.

तेव्हा सीता पाताळ्यात लुप्त झाली असे समजून रामाला मूर्च्छा येते. इतक्यात पडद्यातून खालील शब्द ऐकू येतात — ‘ हा वाद्यवृंद काढून घ्या आणि महर्षि वाल्मीकींनी अनुज्ञा दिलेले हे अद्भुत पाहा. ’ लक्ष्मण त्याचे पुढील वर्णन करतो—

मन्वाविच क्षुम्पति नाडगमम्भो घ्याप्तं च देवर्षिभिरन्तरिक्षम् ।

आश्चर्यमार्या सह देवताभ्यां गङ्गामहोभ्यां सलिलाबुदेति ॥

(उ. च., ७, १६)

(जणू काय मथन केल्यामुळे गगेचे पाणी खवळले आहे. देव आणि ऋषि अंतरिक्षात जमले आहेत. काय हे आश्चर्य ! गंगा आणि पृथिवी यांच्यासह सीतावहिनी पाण्यातून बाहेर येत आहे.)

नंतर पडद्यातून खालील ऐकू शब्द ऐतात—

अरुन्धति जगद्वन्द्ये गङ्गापृथ्वी जुषस्व नो ।

अपितेयं तवावाभ्यां सीता पुण्यव्रता वधूः ॥

(उ. च., ७, १७)

(हे जगाला वन्द्य असणाऱ्या अरुन्धती ! आम्हा गंगापृथ्वीवर कुमा कर. आम्ही ही पुण्यशील वधू सीता तुझ्या स्वाधीन केली आहे.)

नंतर अरुन्धती आणि सीता प्रवेश करतात. रामाला मूर्छितावस्थेत पाहून अरुन्धती रामाला प्रिय असणाऱ्या आपल्या हाताच्या स्पर्शाने त्याला सावध करण्याविषयी सीतेला सांगते. सीतेने तसे केल्यावर राम सावध होतो. तेव्हा अरुन्धती रामाला गगेची ओळख करून देते. गंगा पडद्यामागून म्हणते, 'रामभद्रा, तू चित्रदर्शन-प्रसंगी अरुन्धतीप्रमाणे सीतेच्या कल्याणाची काळजी वाहाण्याविषयी मला सांगितले होतेस, त्याचे स्मरण कर. त्या ऋणानून मी आज मुक्त झाले आहे.' नंतर अरुन्धती रामाला पृथ्वीची ओळख करून देते. तेव्हा पृथ्वी म्हणते, "तु माझी कन्या सीता हिचा त्याग करताना मला म्हटले होतेस, 'भगवती वसुंधरे, आपल्या सच्छील कन्येची काळजी घे.' मी तुझ्या वचनप्रमाणे केले आहे."

नंतर अरुन्धती पौरजानपद लोकाना म्हणते, 'पृथ्वी आणि गंगादेवी यांनी जिचे चारित्र्य प्रशंसिले आहे अशी ही सीता आताच माझ्या स्वाधीन केली आहे. पूर्वी भगवान् अग्नीने जिच्या पवित्र चारित्र्याची ग्वाही दिली होती, ब्रह्मादि देवांनी जिची स्तुति केली होती ती ही यरुमूमीनून उत्पन्न झालेली सीता स्वीकारावी असे त्याचे सांगणे आहे. यावर तुमचे मत सांगा.'

तेव्हा अरुन्धतीने याप्रमाणे निर्मूर्खना केलेले पौरजानपद लोक सीतेला बंदन करतात आणि लोकपाल आणि सर्वापि तिच्यावर पुष्पवृष्टि करतात. नंतर अरुन्धती रामाला सीतेचा स्वीकार करण्यास सांगते. राम तसे आनंदाने करतो. सीतेलाही परमानंद होतो. नंतर वाल्मीकि कुशलवाची सीतेशी भेट करवतात. सीतेला आपला पिता जनक, कुलगुरु बसिष्ठ, आपल्या सर्व सासू, नगंद शान्ता आणि तिचा पति ऋष्यशृंग, तसेच पति रामचंद्र आणि पुत्र कुशलव हे सर्व भेटल्याने निरतिशय आनंद होतो.

वितक्यात लवणामुखाचा उच्छेद करून मथुरापति शत्रुघ्न आल्याचे समजते. तेव्हा वाल्मीकींनी विचारत्यावरून राम पुढील मागणे मागतो—

पाप्मभ्यश्च पुनाति वर्धयति च श्रेयांसि श्रेयं कया
मद्गल्या च मनोहरा च जगतो मातेव गडगेव च ।
तामेतां परिभावयन्वभिनयैविन्यस्तरूपां दुधाः
शब्दब्रह्मविदः कवेः परिणतप्रज्ञस्य दाणीमिमाम् ॥

(उ. च., ७, २०)

[ही कथा जगन्माता (पृथ्वी) आणि गंगा यांच्याप्रमाणे मंगलकारक आणि मनोहर असून (सर्वांना) पापापासून मुक्त करते आणि कल्याणाची वृद्धि करते. शब्दब्रह्माचे पूर्ण ज्ञान असलेल्या आणि परिणतप्रज्ञ अशा (भवभूति) कवीने त्या कथेला अभिनययोग्य रूप ज्यात दिले आहे त्या या (उत्तररामचरित) नाटकाचे सज्जन परिशीलन करोत.] (अंक ७)

या अंकात सीतेच्या चारित्र्याविषयी पौरजानपद लोकांची खात्री पटवून सीतेचे सर्व नातळगांशी संमेलन घडवून आणले आहे. सीतात्यागानंतर ज्या घटना घडल्या त्याचे प्रात्यक्षिक एकाकी गर्भनाटकात दाखविलेले आहे. हे नाटक सर्व भूतभविष्याचे ज्ञान असलेल्या भगवान् वाल्मीकीने रचले होते आणि त्याचा प्रयोग भरतमुनींनी अन्सराद्वारे गंगातीरी केला होता. त्या नाटकावरून सर्वांना पूर्वी घटलेल्या घटना माहीत झाल्या. मागे लक्ष्मण जसे एका अद्भुत घटनेने सीतेचे सच्छील सिद्ध झाले होते तसे ते प्रस्तुत अंकात गंगेच्या खवळलेल्या जलातून सीतेसह बाहेर आलेल्या पृथ्वी व गंगा यांच्या तिच्या सच्चारित्याविषयीच्या अद्भुत वचनांनी झाले आहे. शेवटी त्याच्याविषयी त्याही सर्व जनाना गूढ असलेल्या अरुन्वतीने दिली आहे आणि अशा रीतीने सीतेचे सच्चारित्य भवभूतीने स्थापित केले आहे.

प्रस्तुत अंकाच्या शेवटी शत्रुघ्न लवणामुरावर विजय मिळवून आल्याचा उल्लेख आला आहे. नाटकाच्या शेवटी एखाद्या विजयाचा उल्लेख करण्याची प्रथा मासाच्या 'स्वप्नवासवदत्त' नाटकापासून पडली होती. ती नंतरच्या कालिदासकृत 'मालविकाग्निमित्र,' हर्षकृत 'रत्नावली' आणि 'प्रियदर्शिका', राजशेखरकृत 'विद्वशालम्बिका' इत्यादि नाटकात आढळते. त्या नाटकत विजयप्राप्तीचा त्याच्या संविधानकाशी थोडा-बहुत तरी संबंध आढळतो. आपल्या पूर्वीच्या नाटककारांचे अनुकरण करून भवभूतीने 'उत्तररामचरित' त केलेल्या शत्रुघ्नाच्या लवणामुरावरील विजयाच्या उल्लेखाचा या सातव्या अंकातील कथानकाशी यत्किंचित्ही संबंध नाही. शत्रुघ्नाला लवणामुरावर पाठविल्याचा उल्लेख पहिल्या अंकाच्या अखेरीस येतो. तत्पूर्वी राम सीतापरित्यागाच्या कल्पनेने दुःखपरवश झाला होता. कालिदासाने 'अभिज्ञानशाकुन्तला' त शोकमग्न दुःख-न्ताला राग आणण्यासाठी मातलीने विदूषकाला बुकळल्याचा वृत्तान्त घातला आहे.

तशाच काहीशा उद्देशाने भवभूतीने रामाला सीतेपासून दूर करण्याकरिता लवणामुरावरील स्वारीचा उपयोग केलेला दिसतो. पण तो साधला नाही. पहिल्या अंकात लवणामुरावर शत्रुपाला पाठविल्यानंतर शेवटच्या अंकातील त्याच्या विजयप्राप्तीपर्यंत बारा वर्षांचा दीर्घकाल लोटला होता, असे मानले पाहिजे. लवणामुर अयोध्येपासून फार दूर नसलेल्या मथुरेत राज्य करित होता. त्याचा उच्छेद करण्यास शत्रुपाला लागला इतका काळ रामाला कलाढय लंकाधिपति रावणाचा नाश करण्यासही लागला नव्हता. शिवाय या शत्रुघ्नकृत लवणामुरोच्छेदाचा प्रस्तुत नाटकाच्या संविधानकाशी यत्किचित्ही संबंध नाही. यामुळे ही घटना अत्यंत अनावश्यक वाटते.^१

संविधानरचनेतील कौशल्य

‘उत्तररामचरिता’चे संविधानक ‘वाल्मीकि-रामायणा’च्या उत्तरकांडातून घेतले आहे. भवभूतीने ‘रामायणा’चा चांगलाच अभ्यास केला होता. ‘महावीरचरित’ आणि ‘उत्तररामचरित’ या दोन नाटकात भवभूतीने ‘रामायणा’तून पाच उतारे घेतले आहेत. त्यापैकी तीन ‘उत्तररामचरिता’त आले आहेत. या नाटकाच्या सहाव्या अंकात कुश ‘रामायणा’च्या बालचरितातून म्हणून ‘प्रकृत्यैव प्रिया सीता’ इत्यादि आणि ‘तथैव रामः सीतायाः’ इत्यादि असे दोन श्लोक पाठ म्हणून दाखवतो ते किंचित् पाठभेदाने ‘रामायणा’च्या बालकांडाच्या चित्रितक आवृत्तीत पुढील प्रमाणे आलेले आढळतात—

मनस्वी तद्गतमनास्तस्या हृदि समर्पितः ।

प्रिया तु सीता रामस्य वाराः पितृकृता इति ॥

गुणाद्रूपगुणाच्चापि प्रीतिभ्रूयोऽभिवर्धते ।

तस्याश्च भर्ता द्विगुण हृदये परिवर्तते ।

अन्तर्गतमपि व्यवतमाह्वयति हृदयं हृदा ।

तस्य भूयो विशेषेण संथिली जनकात्मजा ॥

यातील एका श्लोकार्थाचा अनुवाद उत्तररामचरिताच्या तिसऱ्या अंकातील सीतेच्या पुढील वचनातही आला आहे—अहमेतस्य हृदय जानामि मनाप्येषः । (मी याचे हृदय जाणते आणि हेही माझे हृदय जाणताट.)

१. ‘वाल्मीकि-रामायणात’ही शत्रुघ्न बारा वर्षांनी रामाच्या भेटीस आला, असे म्हटले आहे. पण तो या दीर्घकाळात केवळ लवणामुराशी युद्ध करित नमून त्याच्या वधानतर देशात शातता प्रस्थापित करणे, त्याला ऐश्वर्यसंपन्न करणे इत्यादि कार्यात गुंतला होता असे म्हटले आहे. उत्तरकांड (नि. प्र.), ७०, ५-१६, पाहा.

भवभूतीने 'उत्तररामचरित' पद्मावतीस असताना रचेल. वेव्हा त्याने 'रामायणा'च्या उत्तरभारतीय पाठाचा उपयोग केला असला पाहिजे. आणि हे 'उत्तररामचरिता'त 'रामायणा'तून उद्धृत केलेल्या एका श्लोकावरून सिद्ध करता येते. सहाव्या अंकात लव रामाने चित्रकूटावर वनविहार करित असताना सीतादेवीला उद्देशून म्हटलेला खालील श्लोक म्हणून दाखवितो—

त्वबर्धमिव धिन्यस्तः शिलापट्टोऽपमप्रतः
यस्यायमभितः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ॥

हा श्लोक 'रामायणा'च्या दक्षिणभारतीय प्रतीत दिसत नाही, पण तो उत्तरभारतीय प्रतीत किंचित् पाठभेदाने ('अस्य पार्श्वे तवः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरेः ।' किंवा 'यस्यायमप्रतः पुष्पैः प्रवृष्ट इव केसरः ।') आला आहे. तसेच त्यापुढील रामाच्या 'श्रमान्मुग्धिशिरीभवत्प्रसूतमन्दमन्दाकिनी—' इत्यादि श्लोकातील श्रान्त सीतेचे वर्णन त्या संदर्भात आलेल्या खालील श्लोकास अनुलभून आहे—

अभिरम्य तथा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः ।
अन्वीयमानो बंबेह्या देशमन्य जगाम सः ॥

(चिकित्सक आवृत्ति, अयोध्याकाण्ड, परिशिष्ट १, क्र. २६)

हा संबंध सर्ग अत्यंत रम्य आहे, पण दक्षिणभारतीय पाठपरंपरेत त्याचा मागमूल नाही. 'रामायणाच्या' निर्णयसागर प्रतीत (पृ. ३०३-४) तो सर्ग प्रक्षिप्त म्हणून टिला आहे. भवभूतीने त्याचा उपयोग केला असल्यामुळे तो निदान ख्रिस्तोत्तर आठव्या शतकाइतका प्राचीन आहे यात संशय नाही. पण तो मूळच्या 'रामायणा'त नसावा, कारण राम व सीता थोड्याच दिवसापूर्वी, अयोध्येतून वनवासार्थ तेथे आले होते, भरतही नुकताच चित्रकूटी येऊन रामाच्या पादुका घेऊन गेला होता. अशा परिस्थितीत त्या सर्गात वर्षिलेला शृंगार राम व सीता यांना मुचणे स्वाभाविक नाही असे अयोध्याकांडाच्या चिकित्सक आवृत्तीने संपादक डॉ. प. ल. वैद्य याचे मत आहे. याच सर्गात पुढे सीतेला त्रास देणाऱ्या कावळ्यावर इपिकास्त्र सोडून रामाने त्याचा एक डोळा नाहीसा केल्याचे वर्णन आहे. ती एक हरदासी कथा आहे असे डॉ. वैद्य यास वाटते. पण तिचा उल्लेख कालिदासाने रघुवशात (१२, २२-२३) केला आहे. त्यावरून हा सर्ग उत्तरभारतीय पाठपरंपरेत निदान ख्रिस्तोत्तर ४०० इतका प्राचीन दिसतो. भवभूतीने 'रामायणा'च्या उत्तरभारतीय पाठाचे अनुकरण केले हे यावरून स्पष्ट आहे.

भवभूतीच्या 'उत्तररामचरिता'च्या संविधानकाची 'रामायणा'च्या उत्तरकांडातील कयानकाशी तुलना केल्यास भवभूतीने रामचरितात केलेले अनेक परक, ते करप्यात त्याचा उद्देश आणि संविधानकरचनेत त्याचे कौशल्य लक्षात येते.

पहिल्या अंकातील ऋष्यशृंगाच्या द्वादशवार्षिक सत्राचा उल्लेख व तन्निमित्त सर्व वडील मंडळीची अयोध्येतील अनुपस्थिति, सीतारामाचे चित्रदर्शन, व त्यातील विविध घटनांचे मनोरम वर्णन, दुसऱ्या अंकातील वनदेवता वासंतो व वाल्मीकीच्या आश्रमातून आलेली प्रौढ विद्याधिनी आत्रेयी याचा प्रवेश आणि नंतरचे दण्डकारण्यवर्णन ही मौलिक आहेत. रामायणात शम्भूकवधानंतर राम अगस्त्याश्रमात गेल्याचा उल्लेख आहे, पण तेथून पचवटीत गेल्यावर पूर्वीचे प्रदेश, पशु व पक्षी याना पाहून रामाचे दुःख दुःसह होऊन तो मूर्छित होईल त्यावेळी त्याला सावध करण्याकरिता तेथे सीतिला आणण्याची कल्पना भवभूतीचीच. तिसऱ्या अंकातील सीतेच्या मनात सलगारे अकारण परित्यागाचे शक्य निघून जाऊन रामाचे आपणावर पूर्वीप्रमाणेच अदळ प्रेम आहे याबद्दल तिची खात्री पटते आणि दिलजमाई होते तो प्रसंगही अप्रतिम साधला आहे. चौथ्या अंकातील भारत्या कन्येवर निष्कारण परित्यागाने ओढवलेल्या प्रसंगा-मुळे अत्यंत दुःखी झालेला जनक आणि त्याला कसे भेटावे या विचंचनेत असलेली कौसल्या याचा प्रवेश, पुढे त्याची ट्वाशी भेट व त्याचे आकर्षण, तसेच पाचव्या अंकातील लव व चंद्रकेतूचे परस्परशी वीरोचित वर्तन व संभाषण, पुढे सहाव्या अंकातील त्याचे युद्ध, रामाची व कुशलवाची भेट, व त्याचे विविध प्रनाणावरून प्रत्यभिज्ञान हीही भवभूतीच्या कल्पनेची फळे होत. 'रामायणा'त रामाने अश्वमेध केल्याचा निर्देश आहे, पण त्या प्रसंगाने वाल्मीकीच्या आश्रमाबद्दल लव व चंद्रकेतू यांचे युद्ध झाल्याचा उल्लेख नाही. शेवटच्या सातव्या अंकातील गर्भजाटकाची कल्पना व त्यानंतर पृथ्वी व भागीरथी यांचा सीतेसह गमेच्या जलातून प्रादुर्भाव हीही मौलिक आहेत. 'रामायणा'त सीता वाल्मीकीच्या आश्रमात प्रसूत होऊन तेथेच बारा वर्षे राहत होती असे वर्णिले आहे; पण 'उत्तररामचरिता'त सीता पाताळात राहिल्याचे अभिप्रेत आहे. याप्रमाणे भवभूतीने 'उत्तररामचरिता'च्या प्रत्येक अंकात आपल्या कल्पनेने नवीन नवीन प्रवेश घालून ते नाटक सर्वांगतुंदर केले आहे असे दिसून येईल.

संविधानकाचे आधार

यातील काही कल्पना भवभूतीला कालिदासाच्या ग्रंथावरून मुबल्या असतील. उदाहरणार्थ, खुबंच, १४, २५ मध्ये राज्याभिषेकानंतर राम व सीता यांचे काही दिवस मुन्नात गेले असे वर्णन करताना कालिदासाने राजवाड्यातील चित्राचा उल्लेख केला आहे—

नास्त्रावरुन मुचल्लेही दिशते. इन्दुमतीस्वयंवराकरिता अयोध्येहून कुंडिनपुरास जाताना अजाला नर्मदातीरी एका वन्य गजाला बाणाने घायाळ करावे लागले. त्याबरोबर त्यातून एक गन्धर्व प्रगट होऊन त्याने आपणास शापमुक्त केल्याबद्दल अजाला संमोहनास्त्र दिले. त्याच्या योगे शत्रूचा घात न करताही विजयप्राप्ति होत असे. 'प्रयोक्तुर्न चारि-हिंसा विजयस्त्व हस्ते ।' (रघु. ५, ५७). पुढे स्वयंवरात मिळालेल्या इन्दुमतीसह अयोध्येला परत जात असता दिल्या पळवून नेण्याकरिता आपणावर हल्ला करणाऱ्या अनेक राजाशी युद्ध करताना अजाने या संमोहनास्त्राचा उपयोग करून आपल्या शत्रूंना व त्याच्या सैनिकांना निद्रावश केले त्याचे सुंदर वर्णन 'रघुवंशा'त (७, ६२) आले आहे. या संमोहनास्त्रावरून जूमेकास्त्राची कल्पना भवभूतीला मुचून त्याने तिचा कुमारप्रत्यभिज्ञानाकरिता कसा उपयोग केला आहे ते मागे दाखविले आहे.

'रामायणा'त भवभूतीने अनेक बदल केल्याचे मागे दाखविले आहे, पण त्यातील मुख्य बदल म्हणजे त्याने आपल्या नाटकाचे संविधानक आनंदरसबंधसायी केले आहे, हा होय. 'रामायणा'त रामाच्या समोर सीता खालील शपथ घेते-

यथाह राघवादन्यं मनसापि न चिन्तये ।

तथा मे माघवो देवो विवरं दातुमर्हति ॥

(रामायण, नि. प्र., ७, १७, १४)

(मी रामाशिवाय अन्य पुरुषांचे मनातही चिन्तन केले नसेल तर ही पृथ्वी मला पोटात घेवो.) तेव्हा जमीन दुभंगून पृथ्वी देवी वर येते आणि सीतेला आपल्या आसनावर बसवून पातालात जाते असे वर्णन 'रामायणा'त आले आहे. पण भवभूतीने या कथानकात बदल करून आपले नाटक आनंदरसबंधसायी केले आहे. याद्विषयी डॉ. वेल्बलकर म्हणतात--'लोकप्रवादास्तत्र टाकलेल्या सोतेचा रामाने पुन. अंगीकार केल्या व उभयपक्षांनी अनेक वर्षे मुखाने राज्य केले अशा प्रकारची एक रामायणाची परंपरा भवभूतीस ठाऊक होती. वाल्मीकीच्या उत्तरकांडाच्या ऐवजी ही परंपरा आधाररस घेऊन हे नाटक रचले असावे असे आम्हास वाटते.' पण अशा कालनेला काही आधार नाही. डॉ. वेल्बलकरांनी त्याकरिता 'पद्मपुराणा'तील रामकथेचा हवाला दिला आहे. तेव्हा त्याचा थोडा विचार केल्या पाहिजे.

'उत्तररामचरित' आणि 'पद्मपुराण'

रामाची कथा 'पद्मपुराणा'च्या पाताळखंडात वात्स्यायन मुनि आणि सहस्र-पणाधारी शीप यांच्या संवादात आली आहे. रामाने अश्वमेध यज्ञाला आरंभ करून शत्रुनाला यशीय अश्वचा संरक्षक नेमले (१०, ५५). त्याला मदत करण्याकरिता भरतपुत्र पुष्क, हनुमान्, सुग्रीव, जाम्बवान् इत्यादिकांसह मोठी सेना दिली

(११,५-१८). तो अश्व हिंडत हिंडत एकदा गंगातीरी अगलेल्या वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळ आला. सकाळी समिधा आणण्यास गेलेल्या लवाने त्याला पाहिले. त्याच्या डोक्यावर लावलेले आह्वान वाचून त्याला क्रोध आला. त्याचे सैनिकाशी घनघोर युद्ध झाले. तेव्हा पुष्कळ पुढे होऊन त्याने त्याला रथ देऊ करून युद्धाचे आह्वान केले. पण लवाने त्याचाच रथ भंग करून त्याला पादचारी केले आणि बाणाने ताली पाडले. पुढे त्याने हनुमान् वगैरेंचा पराम्भ केला. पण शत्रुनाच्या एका बाणाने तो मूर्च्छित झाला. तेव्हा त्याला रथात बालून शत्रुनादि जाऊ लागले. काही आश्रमवाल्क्यांनी ती घाटां सीतेला सांगितली. इतक्यात कुश माव कृष्ण चतुर्दशीत महाकालाच्या पूजेकरिता उज्जयिनीस गेला होता तो परत आला. सीतेकडून सर्व वृत्तान्त समजल्यावर त्याने त्या सेनेचा पाठलाग करून लवास सोडविले. नंतर दोगांनी युद्ध करून शत्रूचा पराजय केला. हनुमान् व सुग्रीव यांच्या शोपटाना घरून कुश व लव ऋषिपुत्राना लोळणी म्हणून देण्याकरिता त्यांना ओढत घेऊन गेले. पण सीतेने त्यांना मुक्त केले. तसेच तिने आपल्या पातिव्रत्याची शपथ घेऊन सर्व मृत सैनिकांना जिवंत केले. नंतर शत्रुघ्न तो अश्व व सैन्य घेऊन अयोध्येस गेला. या युद्धाच्या वेळी कुश व लव सोळा वर्षांचे होते असे म्हटले आहे (६६, ७२). वाल्मीकीकडून ते आपले पुत्र आहेत असे नंतर रामाला समजले. वाल्मीकीने सीतेच्या पावित्र्याची म्हाही दिल्यावर रामाने विला पुत्रासह आणण्याकरिता लक्ष्मणाला पाठवले. पण सीतेने स्वतः न जाता कुशलवाना जाण्यास सांगितले. त्यांनी राज्यसमेत रामचरित मुस्वर गायिल्यावर रामाने त्यास प्रत्येकी लक्ष मुवर्णमुद्रा देऊ केल्या. 'पण धत्रिय दान घेत नसतात' असे म्हणून त्यांनी त्या स्वीकारल्या नाहीत. रामाने वाल्मीकीच्या आज्ञेने कुशलवांचा स्वीकार केला. त्याने रामाशी सादृश्य पाहून सभेचीही खात्री झाली. पुनः रामाच्या आज्ञेने लक्ष्मणाने सीतेकडे येऊन अयोध्येला येण्याविषयी तिचे मन वळवले. तेव्हा त्याच्या रथातून सीता परत आली. नंतर रामाने आपला अश्वमेध यज्ञ पुरा केला (६७, १७).

'पद्मपुराणा'तील ही रामकथा वानत्त्यावर ती भवभूतीच्या अगोदरची आहे असे वाटत नाही.' उलट 'पद्मपुराण'कर्त्यांनी 'वाल्मीकि-रामायण' आणि

१. 'पद्मपुराणा'तील कथेत एका रजकाने सीतेच्या चारिश्चावर आक्षेप घेतला असे म्हटले आहे. 'मातर प्रत्युवाचाय रजकः कोधसंयुतः । नाह राम इव प्रेष्टा मृल्लाम्पन्यगृहोपिताम् ॥' पद्मपुराण, पंचम (पाताल) खंड, अ. ५५ श्लो. ७०. कथेचे हे रूप नंतरचे असून ते प्रचलित भारतीय भाषातल्या रामकथेत आले आहे.

भवभूतीचे 'उत्तररामचरित' याच्यातील काही घटना घेऊन आणि त्यात आपल्या कल्पनेचा मालमसाला घालून ही 'पुरणपोळी' बनविलेली दिसते. 'पद्मपुराणा'तील शाकुन्तलोपाख्यानातही असाच प्रकार झाल्याचे आम्ही इतरत्र सविस्तर दाखविले आहे.^१ 'पद्मपुराण'कर्याने शाकुन्तलातील काही प्रसंग आणि 'महाभारता'तील ओजस्वी भाषण ही जोडून जशी आपली शाकुन्तलोपाख्यानाची कथा बनविली तसेच रामकथेच्या बाबतीतही केलेले दिसते.

संविधानकरचनेतील दोष

भवभूतीने मूळ रामायणकथेत अनेक फेरफार करून 'उत्तररामचरिता'चे कथानक कौशल्याने रचले आहे असे आम्ही मागे म्हटले आहे, पण त्यात त्याचे अनेक प्रमादही झाले आहेत. ते दाखविणे जरूर आहे. त्यातील महत्त्वाचा प्रमाद कै. पं. रगाचार्य रड्डी यानी दाखविला आहे तो त्याच्याच शब्दांत देऊ.^२ "नाटकातील कथानकाचा आरंभ रामास राज्याभिषेक झाल्यावर आठपंधरा दिवसातच झाला आहे हे या नाटकातील प्रस्तावनेवरून अगदी उघड होत आहे. रावणवधानंतर रामास राज्याभिषेक किती दिवसांनी झाला याचा खुलासा या नाटकात नाही. तेव्हा तो आपण 'रामायणा'प्रमाणे घेऊन चालले पाहिजे. 'रामायणा'वरून रावणवधानंतर आठपंधरा दिवसातच रामास राज्याभिषेक झाला असावा, असे अनुमान होते. कारण रावणवधानंतर कोठेही वेळ न मोडता राम अयोध्येस आला आहे व तेथे आल्यावर लगेच त्यास राज्याभिषेक झाला आहे. लगेचून अयोध्येस येण्यास काय वेळ लागला तेवढाच काय तो रावणवध व राज्याभिषेक यात काल गेला आहे. अर्थात् रावणवधानंतर पंधरा दिवस - तीन आठवड्यांनी रामास राज्याभिषेक झाला आहे. राज्याभिषेक झाल्यावर रामाचे समाजन करण्याकरिता आलेली आप्तेष्ट मंडळी गेल्यामुळे विमनस्क झालेल्या सीतेच्या सात्वनाकरिता राम तिच्या महालात गेला आहे. म्हणजे ही गोष्ट रावणवधानंतर फार तर महिना - दोन महिन्यांच्या आठ घडली असावी. या रामाच्या भेटीच्या वेळी सीतादेवीचा गर्भ परिपूर्ण झाल्याचे म्हणजे दिला नऊ मास झाल्याचे कवि स्पष्ट सुचवीत आहे. एवढेच नव्हे तर या भेटीनंतर पुढे दुसरे दिवशी म्हणजे लक्ष्मण तिला वनात टाकून गेल्यावर ती प्रसूत झाली असे सातव्या अंकातील कथानकावरून सिद्ध होत आहे. कवीला जो करण रस वर्णन करावयाचा आहे त्याला सीतेची ही पूर्ण गर्भावस्था अनुकूल आहे. परंतु यामुळे लोकां-

१. 'कालिदाम', द्वितीयावृत्ति, पृ. २०३-५.

२. 'पं. रड्डी याचा लेखसंग्रह', पृ. ७०.

वादास भळ्याच रीतीने दुजोरा मिळत आहे हे कवींच्या ध्यानात आल नाही. कारण अशा रीतीच्या वर्णनाने सीता ही लंकेतून येऊन दोन महिने झाले नाहीत तोच नवमास-परिपूर्ण गर्भवती आहे असे वर्णन केल्यासारखे होत आहे. तेव्हा कवीची ही मोठी चूक आहे. बरं, आता आपण अशी कल्पना करू की आपन्नसत्त्वा शकुन्तला पाहून दुष्यन्ताच्या मनात जशी शंका उत्पन्न झाली तशीच शंका सीतेविषयी पौरजानपदाच्या मनात उत्पन्न झाली आहे असे कवींस सुवधावयाचे आहे, तर तेही बरोबर नाही. कारण पुढे मग या शंकेचा निरास होणे अशक्य आहे. कारण सीताशुद्धीच्या कारणांची कितीही परंपरा लाविली तरी या प्रत्यक्ष अनुभवाचा निरास कशाने होणार ? तो जर न होईल तर राम व सीतादेवी यांच्या उज्वल कीर्तीवर या कवीकडून वेडेपणामुळे मोठाच धाला घातल्यासारखे होणार आहे. 'मूळ रामायणा'त राण्याभिपेक्षे झाल्यावर सर्व मंडळी परत गेल्यावर राम व सीता यांनी अयोध्येसमीप असणाऱ्या अशोकवननिक्षेत विविध विलास केले व नंतर सीतादेवी आपन्नसत्त्वा झाली असे सयुक्तिक वर्णन केले आहे. परंतु तो कथाभाग गालून राण्याभिपेक्षानंतर सीतादेवीस पूर्ण गर्भवती म्हणून वर्णिल्यामुळे हा घोटाला झाला आहे. या नाटकाचे मुख्य ध्येय जी सीताशुद्धि करून दाखवावयाची त्यास या वर्णनाने मोठाच बाध येत असल्यामुळे हा नाटकात 'प्रथमप्रासे मक्षिकापातः' अशातला प्रकार झाला आहे."

प्रस्तुत नाटकाच्या संविधानकात आणखीही एक दोष पं. रड्डीशारत्री यांनी दाखविला आहे. तोही महत्त्वाचा आहे म्हणून त्यांच्याच शब्दात देतो. "कवीने जूमकास्त्रांचा या संविधानकात जो बरबेबर उल्लेख केला आहे त्याचे प्रयोजन काय हे कळत नाही. तिसऱ्या व चौथ्या अंकांवाचून प्रत्येक अंकात जूमकास्त्रांचा उल्लेख आलेला आहे. त्यावरून असे वाटते की ही अस्त्रे पुढे या संविधानकात काही महत्त्वाचा उलगाडा करून दाखवितील. 'शाकुन्तला'त अंगुलीयकाने जे महत्त्वाचे कार्य केले तसे ही जूमकास्त्रेही काही महत्त्वाचे कार्य करून दाखवितील. परंतु अशा रीतीने पाहू लागामे तो त्याचा संविधानकाला काही विशेष उपयोग असल्याचे दिसत

१. एव रामो मुदा युवतः सीता मुरमुतोपमाम् ।

रमयामाम वैदेहीमहन्यहृति देयवत् ॥

तथा तयोर्विहरतोः सीताराघवयोश्चिचरम् ।

अत्यक्रामच्छुभः कालः श्रुतिरो भगिदः सदा ॥

उत्तरकांड (नि. प्र.) ४२, २५-२७

२. प. रड्डी याचा लेखनसंग्रह, पृ ७२.

येत नाही. रामचंद्राच्या वरावरून जूंमकास्त्राचा उपयोग एवढाच की कुश व लव हे सीतेचे मुलगे आहेत हे सिद्ध करावयाचे. परंतु कुश व लव हे सीतेचे मुलगे नव्हेत असा वाद आहे कोठे ? तो 'रामायणा'त नाही आणि या नाटकातही नाही. तेव्हा ज्याबद्दल शंका नाही त्या शंकेच्या निवृत्तीबद्दल एवढा खटाटोप कशाला ? दुष्पन्ताला शकुन्तलेच्या विवाहाचीच शंका ! तेव्हा तिच्या गर्भाविषयीही शंका येणे साहजिकच आहे. तेव्हा त्या शंकेच्या निराकरणार्थ 'पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि' 'स्वया चक्रवर्तिन पुत्रमाप्नुहि' हा प्रथमांकातील वर व सातव्या अंकातील रक्षाकरंडककल्पना ही फार उपयुक्त आहेत. 'आर्द्रबापावाचून इतरानी तो रक्षाकरंडक उचलल्या तर तो सर्प होऊन चावतो. हे त्याचे सामर्थ्य आम्ही पुष्कळ वेळा अनुभविले आहे' असे तापसीकडून तेथे कवीने स्पष्ट बद्दलिले आहे. तेव्हा या दोन प्रमाणानी हा शकुन्तलेचा पुत्र आपलाच होय असे निःसंशय रीतीने राजास समजण्यास हरकत नाही. तेव्हा तो सर्व भाग उपयुक्त आहे परंतु प्रस्तुत जूंमकास्त्राचा असा उपयोग दाखविता येत नाही; कारण जूंमकास्त्रे सीतेच्या संततीला लाभतील (सर्वधेदानी त्वत्प्रसतिमुपस्थास्यन्ति) असा रामाचा अनुपयुक्त अर्धवट वर आहे. वाद सीतेच्या चारित्र्याचा परंतु सीतेचे चारित्र्य शुद्ध वठविण्यास या अस्त्राचा काहीच उपयोग नाही. "

कुश व लव हे रामांचे पुत्र होत हे ठरविण्यास भवभूतीने दिलेली इतर अनेक कारणे—उदाहरणार्थ, वाल्मीकीच्या आश्रमाजवळच सीतेला सोडले होते, त्या घटनेला बारा वर्षे झाली, या कुमारांचे वय बारा वर्षांचे आहे, सीतेच्या पोटातील गर्भ द्विसंधि होता—ही अशीच अनुपयुक्त आहेत. त्यांचा वर्ण, आवाज व चेहरा यात रामाशी सादृश्य हे मात्र उपयुक्त आहे आणि ते अनेकांच्या—जनक, कौसल्या, मुमत्र इत्यादिकांच्या—ध्यानात येण्याइतके स्पष्ट आहे हे कवीने दाखविले आहे. पण ते एकटे विवाह गोष्ट सिद्ध करण्याइतके बलवत्तर नाही. तेव्हा हाही संविधानकातील दोष मानावा लागेल.

प्रस्तुत नाटकाच्या संविधानकातील तिसरा दोष आत्रेयी या प्रौढ विद्यार्थिनीची योजना हा होय. दुसऱ्या अंकातील वनदेवता वासंतीशी झालेल्या संभाषणावरून तिचा पूर्वी वासंतीशी परिचय नव्हता, फक्त तिच्या विषयी आणि सीतेला प्रिय असणाऱ्या दण्डकारण्यातील पशुभक्ष्याविषयी तिने ऐकले होते असे दिसते. पण ते कोणाकडून याचा उल्लेख नाटकात नाही. तिच्या सीतेबरोबर गुडगोष्टी शाल्या असण्याची शक्यता नाही. कारण ती वाल्मीकीच्या आश्रमात निदान बारा वर्षे राहत होती आणि या किंवा पूर्वीच्या काळात सीता तिला तेथे भेटली असणे शक्य नाही. वाल्मीकीच्या आश्रमातील इतर व्यक्तींना दण्डकारण्यातील राम व सीता यांच्या विश्रंभ्रसंगाने माहिती

असणे शक्य नाही.' दुसरी गोष्ट ही की आग्नेयी वाल्मीकी आश्रमातून (गंगातीराहून) दक्षिणेत पंचवटीस (गोदावरीतीरी) येण्यास निघाली तेव्हा ऋष्यशृंगाचे द्वादश-वर्षिक सत्त्व संपून राजमाता, अरुन्धती बर्गरेसह वसिष्ठ वाल्मीकीच्या आश्रमात येण्यास निघाले होते. पण आग्नेयी शंकराचे मेलनाचा प्रवास त्या काळातील परिस्थितीत करून पंचवटीस पोचते तरी वसिष्ठादि मंडळी वाल्मीकीच्या आश्रमास पोचलेली दिसत नाहीत. वासन्तीला भेटल्यावर राम पंचवटीतील विविध स्थलास भेट देऊन विमानाने वाल्मीकीच्या आश्रमात लवचन्द्रकेतूच्या सुद्धाच्या धुमश्चक्रीत येऊन पोचतो, त्याच दिवशी काही तास अगोदर वसिष्ठादि मंडळी त्या आश्रमात आल्याचे भवमूर्तीने दाखविले आहे, हेही असंभाव्य वाटते. कारण वासंती पायी प्रवास करत होती. तिच्या जवळ रामासारखे विमान नव्हते. तेव्हा तिला वाल्मीकीच्या आश्रमातून पंचवटीस जाण्यास किरयेक महिने लागले असावे. इतका काळ वसिष्ठादिकाना ऋष्यशृंगाश्रमातून गंगातीराजवळ असलेल्या वाल्मीकीच्या आश्रमास पोचण्यास लागला असणे शक्य नाही.

संविधानकाठील चौथा दोष हा की कुश व लव यांनी बारा वर्षांच्या वयात एवढा पराक्रम करणे असंभवनीय वाटते. भवमूर्तीने ऋष्यशृंगाचे सत्त्व बारा वर्षे चालले असे कल्पून कुशलवाचे वय बारा वर्षांचे होते असे दाखविले आहे. त्यांची बुद्धि शृंगारिक श्लोकाचा अर्थ समजण्याइतकी प्रगल्भ झाली नव्हती, पण ते आपल्या शीर्षाने विशाल सेनेचा पराभव करू शकत होते. ते अलौकिकसामर्थ्यावान् होते असे मानले तरी त्यांचा चुलत भाऊ चन्द्रकेतु हाही त्यांच्याच वयाचा आणि तसाच शूर होता असे मानले पाहिजे. भारतीय इतिहासात राजकुमारानी सोळा वर्षांच्या वयात पराक्रमाची कृत्ये केल्याची उदाहरणे आहेत. हर्ष गादीवर आला तेव्हा सोळा वर्षांचाच होता, पण त्याने सर्व जगाला युद्धाचे आव्हान दिले. 'उत्तररामचरित'तील कुशलवाचे वय असंभवनीय वाटून 'पद्मपुराणा'तील रामकथेच्या कथांनि ते सोळा वर्षांचे होते असे सांगितले आहे. मूळ 'रामायणा'त कुशलवाचे वय बाराच वर्षे होंत असे म्हटले आहे. 'कुन्दमाला' कथांनि तर ते दहा वर्षांचे मानले आहे. ही दये त्या

१. कदाचित् वाल्मीकीच्या आश्रमात 'रामायणा'चे अध्ययन होत असल्याने त्याचहून आग्नेयीला या जिव्हाभ्रप्रसंगाची माहिती ज्ञानी ऋष्यशृंगेक देण्यात शक्य आहे. पण त्या 'रामायणा'त वासन्तीचा उल्लेख नाही. निघात वाल्मीकीनी 'रामायण' रचनेस आरंभ केल्यावर लौकरच त्यांना अध्ययनास वेळ मिळत नसल्यामुळे आग्नेयी अगस्त्याश्रमाकडे निघून गेली असे भवमूर्तीने 'उत्तररामचरित'च्या दुसऱ्या अकांत दाखविले आहे.

२. उत्तरकाण्ड (नि. प्र.), ७२, ११.

३. 'कुन्दमाला' (सं. कालीकुमार दत्त), पृ. ८१.

त्या प्रकरणात असंभवनीय वाटत नाहीत कारण त्या बयात कुशलबानी फक्त 'रामायण' पाठ म्हणून दाखविले आहे. ते अशक्य नाही.

दुसरी गोष्ट अशी की अश्वमेधीय अशवाच्या रक्षणासारख्या महत्त्वाच्या कामावर रामाने चन्द्रकेतूसारख्या अल्पवयस्क कुमाराची योजना का केली हे कवीने कोठेही सांगितले नाही. त्यावेळी शत्रुघ्न लवणामुराचा पराभव करून शूरसेन देशात मुख्यदस्था स्थापन करण्यात गुंतला होता असे मानले तरी रामाजवळ लक्ष्म्या युद्धात नेत्रदीपक विजय मिळविणारा बंधु लक्ष्मण होता. भरताचा कोठेही उल्लेख आल्या नसल्या तरी तोही राजधानीतच असावा. अशा बंधूंना यज्ञीय अशवाच्या रक्षणाचे काम न सांगता त्यावर चन्द्रकेतूसारख्या अल्पवयस्क कुमाराची योजना रामाने करावी हे चमत्कारिक वाटते.

याप्रमाणे 'उत्तररामचरिता'च्या संविधानकरचनेत काही दोष राहिले असले तरी एकंदरीत त्यामध्ये इतर दोन नाटकांच्या मानाने कार्येक्याच्या वाचनीत भवभूति बराच यशस्वी झाला आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

स्वभावचित्रण

आता आपण स्वभावचित्रणाकडे वळू. 'उत्तररामचरिता'त इतर दोन नाटकांच्या मानाने कमी पात्रे असली तरी त्यांचे स्वभावरेखण जास्त कौशल्याने केले आहे. त्यात राम, जनक, कुश, लव व चन्द्रकेतु ही पुरुषपात्रे आणि सीता, अरुणघती, कौसल्या, वासन्ती आणि आत्रेयी ही स्त्रीपात्रे प्रमुख आहेत. याशिवाय संविधानकाच्या विकासाकरिता आवश्यक अशी लक्ष्मण, वाल्मीकि, सुमंत्र, दुर्मुख, भाण्डायन, सौधातकि इत्यादि गौण पात्रेही कवीने योजिली आहेत. या सर्वांत राम आणि सीता ही पात्रे श्रेष्ठ आहेत आणि त्यांच्या स्वभावरेखनात कवीने आपले कौशल्य विशेष रीतीने दाखविले आहे.

'महावीरचरिता'तल्या प्रमाणे प्रस्तुत नाटकातही राम हा आदर्श पुरुष दाखविला आहे. राजा, पति, पिता, गृहस्थ इत्यादि नात्यांनी प्राप्त झालेली कर्तव्ये तो कसोशीने पाळत असल्याचे दाखविले आहे. 'राजा प्रकृतिरञ्जनात्' राजाचे मुख्य कर्तव्य प्रब्रंला सतुष्ट राखण हे होय, ही भारतीय परंपरा स्वतःच्या धर्ताने कसोशीने पाळणारा रामासारखा राजा आतापर्यंत झाला नाही. म्हणून आदर्श शासनसदतीची 'रामराज्य' ही यज्ञ अद्यापि प्रचलित आहे.

राज्याभिषेकानंतर ऋष्यशृंगाच्या यज्ञाकरिता गेलेल्या कुलगुरु वसिष्ठाचा संदेश येतो की 'तू सर्व प्रजेला सतुष्ट राखण्यात प्रयत्नशील असावे; कारण त्यामुळे प्राप्त

होणारी कीर्ति हेच तुमचं श्रेष्ठ धन होय ' (युक्तः प्रजानामतुरञ्जनं स्यात्स्वस्माद्यशो
यत्परमं धनं वः ॥१, ११) वेव्हा एका धणाचाहि विलंब न करता राम म्हणतो,

स्नेह वधां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।

आराधनाय लोकानां मृञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

(उ. च., १, १२)

(प्रजेच्या आराधनासाठी प्रेम, दया, सौख्य, क्विहुना माझी प्रणापेक्षाही प्रिय अशी
पत्नी सीता, यांचा त्याग करताना माझ्या मनाला दुःख होणार नाही.)

दुर्दैवाने असा कसोटीचा प्रसंग त्याच्यावर लीकूच येतो. पौरजानपदामध्ये सीतेच्या
चारिव्यासंबंधी प्रवाद पसरू लागत असल्याचे त्याला समजत. अशा प्रसंगी त्याच्या
ठिकाणी दुसरा एखादा राजा असता तर त्याने एखादी सोईची सध्व सागून आपणास
पत्नीपरित्यागाच्या कष्ट कर्तव्यातून सोडवून घेण्याचा प्रयत्न केला असता. क्विहुना
तो प्रवाद कळविणारा दुर्मुख नामक हेर तसे सुचवितोही. तो म्हणतो ' सीतादेवीने
अग्निशुद्धि करून आपले पातिव्रत्य सिद्ध केले आहे. ती गरोदर आहे. वेव्हा दुष्ट
लोकांच्या प्रवादावरून महाराजांनी असे करण्याचे कसे मनात आणले ? ' पण राम प्रत्येक
गोष्टीकडे दुःस्वप्नाच्याही दृष्टिकोणातून पाहत असल्यामुळे त्याला दुर्मुखांचे म्हणणे
पडत नाही. प्रजाजनाना दुष्ट म्हटल्याबद्दल तो दुर्मुखास दोष देतो. सीताशुद्धीची बटना
वर लंकेत घडलेली. तिबद्दल अयोध्येतील लोकांचा विश्वास कसा बसावा ? इक्ष्वाकु
राजवंश हा प्रजेला अत्यंत प्रिय असल्यामुळे त्याच्यावर यत्किचित्ही कलक येऊ
नये अशी तिची इच्छा या प्रवादावरून व्यक्त होत असल्याचे सागून राम आपला
सीतापरित्यागाचा निश्चय कायम करतो. या निर्णयाने त्याला आपल्या उत्कृष्ट पत्नीप्रेमाच्या
विरुद्ध धागावे लागते. तसेच सीतेला निर्जन वनात एकटीला सोडवे लागत असल्यामुळे
त्याला निर्दय वनाचे लागते. प्रत्यक्ष सीताही त्याला निरनुक्रोश (निर्दय) म्हणत.
तो स्वतः अत्यंत दुःखी होतो हे सांगणे नकोच. पण हे सर्व प्रजारंजनार्थ करण्यास
तो सिद्ध होतो.

चीदा वर्षांच्या दीर्घ वनवासानंतर सीतेच्या दिवस येत आहेत असे दिसते तोच
पत्नीत्यागाचा हा बज्राघात रामावर होतो. वेव्हा तो म्हणतो—

दुःखसवेदनायंय रामे चंतम्यमाहितम् ।

मर्मोपघातिभिः प्राणैर्वज्रकोलायितं हृदि ॥

(उ. च., १, ४७)

(दु खं सहन करण्याकरिताच माझा जन्म आहे. माझ्या मर्मावर आघात होत असताही माझे प्राण वज्राच्या खिळ्यासारखे माझ्या हृदयात रुतून बसले आहेत.)

स्वतःच पत्नीचा त्याग केला असल्यामुळे लोकासमोर रोदन करून आपले दु ख हलके करण्याचाही मार्ग त्याला मोकळा नाही. त्यामुळे औषर्षाच्या पुटपाकातल्याप्रमाणे त्याचे दुःख आतल्या आत पिचत राहते आणि तो अत्यंत कृश होतो. त्याला पाहून लोपामुद्रेचे हृदय अत्यन्त कळवळून येते. पञ्चवटीच्या परिसरात पूर्वपरिचित प्रदेश, पशु व पक्षी पाहत असता त्याचे दु ख अनावर होऊन अश्रु गळू लागतात तेव्हा तो पौरजनाना उद्देशून म्हणतो—

इदमशरणंरद्यास्मानिः प्रसीदत इद्यते ॥ (उ. च., ३, ३२)

(बारा वर्षांनंतर आज हे चिरपरिचित प्रदेश पाहून मला रोदन केल्याशिवाय राहवत नाही. याची मला क्षमा करा.)

रामाचे सीतेवर निरतिशय प्रेम आहे. दिने सर्व सुखावर तिलाजलि देऊन आपणावरोधर वनवास पत्करला याची त्याला सदैव जाणीव आहे म्हणून तो तिला 'दण्डकारण्यवासप्रियसखी' असे संबोधतो. ती चारित्र्याने अत्यंत पवित्र आहे या-विषयी त्याला यत्किंचित्ही शका नाही. त्यामुळे लक्ष्मण्ये दुरुत्तरे बोलून आपण तिला अग्निशुद्धि करावयास लावले याचा त्याला पश्चात्ताप होतो (तन्नो यदुक्तमशिव न हि तत्क्षमं तं ।). तिच्या सहवासात दडकारण्यात आपण अनुमविलेल्या निरतिशय आनंदाची त्याला सदैव आठवण असते. तिच्या वियोगाने पूर्वी त्याला तीव्र दुःख झाले होते तरी शत्रूवर सूड घेण्याच्या इच्छेमुळे ते त्याने सहन केले होते. तसेच दुसऱ्या पत्नीवियोगातील दु ख राजकार्यात आपले मन गुंतवून तो कसे बसे सहन करतो. पण त्या प्रसंगाची आठवण त्याच्या मर्मावर आघात करते.

सीतेच्या सहवासात रामाला दिव्य प्रेमाचा अनुभव येतो. त्याचे वर्णन त्याने 'अद्वैतं मुखदुःखयोः' इत्यादि श्लोकात केले आहे. असे प्रेम ज्याला लाभले तो धन्य होय (भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथनम्येकं हि तत्प्राप्यते ।) असे तो म्हणतो. असे निर्व्याज प्रेम करणाऱ्या प्रिय पत्नीच्या नाशाला आपण एखाद्या भिंतीची मान मुरगळणाऱ्या खाटकाप्रमाणे कारणीभूत होत आहो याचा अत्यंत रोड वाटून तो स्वतःचे 'अपूर्वकर्मवाण्डाल' असे वर्णन करतो. आपल्या प्रेमळ पत्नीचा हस्तस्पर्श त्याला अत्यंत आनंददायक वाटतो. तो त्याच 'आतन्त्रबीकिततरोः परितर्गोऽय सन्त्रावनीपधिरसो नु हृदि प्रसिक्तः ।' असे वर्णन करतो. आणि रत्नोरत्नरत्न त्या स्पर्शानेच तो मूर्च्छित्वावस्थेतून सावध होतो. सीतात्यागानंतर अश्वमेधयागाच्या अनु-प्राणाकरिता पत्नीची आवश्यकता उत्पन्न होते, तेव्हा तो सीतेची मुकणंप्रतिमा करून

ती गरज भागवतो. ते ऐकल्यावर वासुन्दी म्हणते—‘वज्रादि कठोरणि मृदूनि कुमुदापि । लोकोत्तराणा चेतासि को नु विज्ञातुमर्हति ॥’

रामाला लहान मुलविपयी अत्यन्त प्रेम आहे. चन्द्रकेतूला पाहून त्याला आनंदाचे भरो येते. त्याच्या आलिंगनाने त्याचा चित्तदाह शांत होतो. लव व कुश यांना पाहताच त्याचे नैसर्गिक प्रेम हृदयात उचंबळून येते. त्याचे कारण न समजल्यामुळे तो म्हणतो—

व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोऽपि हेतु-

नं खलु बहिरुपाधोऽप्रीतयः संश्रयन्ते । (उ. च., ६, १२)

(अशात अशा कोणा तरी हेतूने पदार्थ आकर्षिले जातात. प्रेम हे बाह्य उपाधीवर अवलंबून नसते.)

रामाला गुरुजनांविपयी नितान्त आदर आहे. ऋषींना धर्माचा साक्षात्कार झालेला असतो, त्यांच्या रजोगुणरहित बुद्धीला सर्व गोष्टींचे अप्रतिहत ज्ञान होते याविपयी त्याला पक्का विश्वास आहे. म्हणून भगवान् बसिष्ठ, अरुन्धती, वनक यांच्याविपयी त्याला पराक्काण्डेचा पूज्य भाव वाटतो. बसिष्ठाचा लोकस्वर्जनाविपयी आदेश तो प्राणपेशाही प्रिय असलेल्या सीतेचाही त्याग करून पाळतो.

रामाच्या स्वभावातील इतर कोमल छटा भवभूतीने काही प्रसंगी दाखविल्या आहेत. राज्याभिषेकानंतर कंचुकी त्याला ‘रामभद्र’ असे अनवधानाने संबोधून नंतर ‘महाराज’ अशी आपली चूक दुरुस्त करतो, तेव्हा राम त्याला पूर्वीप्रमाणेच संबोधण्यास सांगतो. त्यायोगे त्याचे सौजन्य व्यक्त होते. चित्रदर्शनप्रसंगी परशुरामाच्या चित्राजवळ आल्यावर लक्ष्मण रामाने केलेल्या त्याच्या पराजयाचा उल्लेख करणार इतक्यात तो त्यास पुढील चित्र दाखविण्यास सांगतो. या प्रसंगाने त्याचा विनय प्रकट होतो. नंतर एक चित्र दाखवून लक्ष्मण कैकेयीच्या वर्तनावद्दल काही बोलणार तोच तो पुढील चित्राकडे वळतो. यावरून त्याच्या मनाचे आंदार्य व्यक्त होते. दुसऱ्याच्या दृष्टिकोणाबद्दल त्याला वाटव असलेल्या आदराचा उल्लेख मागे केल्या आहे.

तत्कालीन धार्मिक समजुतीप्रमाणे प्राप्त झालेली राजकटिंबे स्वतःच्या मनाविरुद्ध असली तरी राम ती पार पाडतो. शम्भूक नामक वृषलाला तपश्चर्या करण्याचा अधिकार नव्हता. त्याचा शिरच्छेद केल्याशिवाय अकाली मृत झालेला ब्राह्मणपुत्र जिवंत होणार नाही असे आकाशवाणीवरून समजल्यावर तो मोठ्या कष्टाने त्यावर वार करतो आणि दुःखाने म्हणतो ‘कृतं रामसदृशं कर्म’ (निर्दय रामाला उचित असे हे कृत्य मी केले !)

भवभूतीच्या काळी रामाची भगवान् विष्णूच्या अवतारात गणना झाली होती. त्याच्या पूर्वी तीनशे वर्षे होऊन गेलेल्या काल्दिासाने आपल्या 'रघुवंशा'त तसे वर्णन केले आहे आणि विदर्भात व इतरत्र तत्कालीन राममंदिराचे अवशेष सापडले आहेत. तथापि भवभूतीने सामान्यतः रामाचे दैवतरूपाने कोठेही वर्णन केले नाही. सामान्यतः म्हणण्याचे कारण दुसऱ्या अंकात शम्बूकाटा दिव्यरूप प्राप्त झाल्यावर त्याने केलेल्या रामाच्या स्तुतीत तसा किंचित् भाव दिसतो. पण इतरत्र सर्व ठिकाणी भवभूतीने रामाला आपल्या विविध गुणानी आदर्श झालेला पुरुष असाच दाखविला आहे.

पण भवभूतीने वर्णिलेल्या सीतात्यागाच्या प्रसंगात रामाच्या शुद्ध चारित्र्यावर कलंक आल्याशिवाय राहत नाही. निवृत्तदर्शनप्रसंगी सीतेने प्रसन्न आणि दाट अशा वनराजीतून हिडण्याची आणि भागीरथीच्या पवित्र आणि शीतल अशा प्रवाहात स्नान करण्याची इच्छा प्रकट केली. तिचे डोहाळे लागलीच पूर्ण करावे असा सदेश अरुन्धती, कौसल्यादि माता व भगिनी शान्ता या वडीलघान्या मंडळीनीही पाठविला असल्यामुळे राम लक्ष्मणाला लागलीच रथ आणण्याकरिता सांगतो. 'आपणही माझ्या-बरोबर आले पाहिजे' असे सीतेने म्हणताच तो उत्तरतो, 'हे काय सागावयास पाहिजे?' असे असताही दुसुंउत्र चाराकडून सीतेच्या विपथी प्रवादाची माहिती मिळताच तो निद्रित सीतेला सोडून जातो आणि लक्ष्मणाला तिला वनात सोडण्याची आज्ञा करतो. तिचे काय झाले याची चौकशीही करित नाही. हिंस्र पर्शुनी तिला ठार केल्या असावे असे त्याला वाटते (ऋष्याद्विरङ्गलतिका नियतं विलुप्ता ।). या त्याच्या कृत्यात अविवेकीपणा दिसतो. जनकाने त्याच्या कृत्याला 'क्षिप्रकारिता' म्हटले आहे. असे वर्णन करण्यात भवभूतीचा उद्देश करुणरसाचा उत्कट परिपोष करण्याचा आहे हे उघड आहे. रामाने हे कृत्य अनुभवाभावी केले असे भवभूतीने दाखविले आहे. वसिष्ठाना त्याच्या हातून असा काही प्रमाद घडल अशी शंका अगोदरच आली होती. म्हणून त्यानी आपल्या संदेशात 'त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम्।' असे म्हटले आहे. आत्रेयीच्या मापणातही याचा ध्वनि आहे. 'अरुन्धती, वसिष्ठारखे गुरुजन आणि कौसल्यादि राजमाता अयोध्येत असताना असे कसे घडले?' असे वासन्तीने विचारताच आत्रेयी उत्तरते—'त्यावेळी सर्व वडील मंडळी ऋष्यशृंगाच्या आश्रमात गेली होती.' तेव्हा रामाच्या हातून हे अविवेकाचे कृत्य घडले असा भवभूतीचाही अभिप्राय दिसतो. अर्थातच त्याबद्दल रामाला अत्यंत पश्चात्ताप व दुःख झाले हे त्याने दाखविले आहेच.

पण असे करताना भवभूतीने रामावर अन्याय केला आहे. मूळ 'रामायणा'त रामाचा स्वभाव असा अविवेकी दाखविला नाही यासंबंधी के. ए. रट्टीशस्त्रींचे

विचार कोणासही पटण्यासारखे आहेत.' 'रामाची सीतेच्या शुद्धतेविषयी लात्री होती. म्हणून त्याने तिला वानप्रस्थ धर्माने राहण्याकरिता मगवान् वाल्मीकीच्या पवित्र आश्रमात पोचवी केली, असे 'रामायणा'त बर्णिले आहे. सीता धर्मशील आणि वनश्रीमध्ये रमणारी असल्यामुळे रामाने अशी योजना केली. यात लोकापवाद टळला आणि सीतेलाही वाईट रीतीने वागविले नाही. लोकमताला मान देऊन यापेक्षा सीतेविषयी त्याला अधिक चांगले काय करता आले असते ? रामाचे व्यक्तिदृष्टीने कसेही मत असले तरी नृगति या दृष्टीने त्याजवर सर्व समाजास योग्य वळण देण्याचे कर्तव्य फार महत्त्वाचे होते. सीतेस आपण घरी ठेवली तर 'अस्माकमपि दारंपु सहनीयं भविष्यति' (वा. रा., नि. प्र., उ. का., ४३, १९) याचा त्याला विशेष विचार कर्तव्य होता व त्या विचाराला जागून त्याने सीतेला वाल्मीकीच्या अरण्यात सोडली. रामाने सीतेस अरण्यात टाकली हे भवमूर्तींचे वर्णन आहे. ती वस्तुस्थिति नव्हे. त्याला अरण्यात टाकून सीतेचा धातव करायचा असता तर वाटेत त्या निर्जन प्रदेशी टाकता आले असते. तसे न करता वाल्मीकीच्या आश्रमापाशी त्याने तिला सोडली त्यावरून सीतेने कर्तव्यवत्परत्वेने तेथे दिवस काढावे, पुढे ती प्रसूत झाली म्हणजे तिच्या संततीवरून व वाल्मीकीला जो तिजविषयी अनुभव येईल तो त्याने लोकास सांगित्यावर त्यावरून लोकांची समजूत होईल आणि आपणास तिचा स्वीकार करता येईल अशा भावनेनेच त्याने ही योजना केली असावी. वात्पर्य, सीतेचा त्याग काही कालपर्यंत आणि तोही जेथे तिचे हाल होणार नाहीत अशा स्थली, या गोष्टीचा विचार केला म्हणजे रामास कोणी विशेष नांव ठेवणार नाहीत असे आन्हास वाटते.' भवमूर्तीने मात्र करुणरसाच्या वृद्धीकरिता वाल्मीकीच्या आश्रमाचा उल्लेख टाळून सीतेने प्रसववेदना असह्य झाल्यामुळे भागीरथीत उडी घेतली असे कल्पिले आहे. पण त्यामुळे रामाच्या विमल चरित्रावर कलंक उत्पन्न झाला आहे.

प्रस्तुत नाटकात जनकाची व्यक्तिरेखाही स्पष्ट निवाळी आहे. याज्ञवल्क्य ऋषीने त्याला ब्रह्मज्ञान सांगितल्याचे वर्णन 'बृहदारण्यकोपनिषदा' आले असल्याने भवमूर्ति त्याचा उल्लेख अनेक ठिकाणी करतो. तो आपल्या पवित्र आचरणाने आणि ज्ञानाने राजर्षि आणि ब्रह्मवादी झाला होता. अशा इन्द्रियनिग्रही आणि ज्ञानी पुरुषालाही अकारण आणि सापवाद सीतात्यागाचा भयंकर धक्का बसतो. तो त्यानंतर अनेक वर्षे चन्द्रद्वीपामध्ये तपस्चर्या करतो आणि विविध प्रकारच्या प्रायश्चित्तांनी देह शोधवितो. तरीही मृत्यु येत नाही याचा त्याला श्रेय होतो. आपल्या कन्येच्याच चारित्र्याविषयी प्रवाद उत्पन्न झाल्यामुळे त्याला उषड शोकाही करता येत नाही. आत्महत्या करावी तर निघनानंतर सूर्यरहित अंधकारमय लोकात काळ घालवावा

लागेल असे जाणून तो त्या उपायाचा अवलंब करित नाही. रामाने आपल्या कन्येचा निष्कारण परित्याग केला याबद्दलचा राग तो त्याच्या कौसल्या मातेचा उल्लेख 'प्रजापालकाची माता' या शब्दांनी करून व्यक्त करतो, पण त्या घटनेने तिलाही आपणाइतकेच दुःख झाले आहे असे समजताच आपण तिच्या मनाला लागेल असे बोलल्याबद्दल त्याला परचात्ताप होतो. त्याला दिवंगत दशरथ राजाबद्दल अत्यंत प्रेम वाटत असे आणि कौसल्येविषयी तिच्या पतीच्या मनात कधी काळी वितुष्ट उत्पन्न झाले तर तो आपल्या मध्यस्थीने ते दूर करित असे. सीतेबद्दल त्याच्या मनात निरतिशय वात्सल्य आहे. तिच्या बाल्यणातील मुग्ध मुखकमलाची त्याला सदैव आठवण येते. प्रजेतील प्रवादांमुळे रामाने सीतेचा त्याग केला म्हणून तो त्या दोघावर अत्यंत संतप्त होतो आणि शापाने किंवा चापाने त्याचा नाश करण्यास उद्युक्त होतो; पण अरुणधर्तीने तसे करणे योग्य नाही असे दाखवून देताच तो आपला राग आबरतो. लवला पाहताच त्याचे राम व सीता यांच्याशी आकृति, वाणी, विनय इत्यादिकांतील सादृश्य त्याच्या घ्यानात येते आणि त्याच्या हृदयात धारउत्पन्नाचा उमाळा येतो. भवभूतीने जनकाच्या रूपाने एका ज्ञानी, इन्द्रियनिग्रही आणि प्रेमळ कर्मयोगी गृहस्थाचे रम्य चित्र रेखाटले आहे.

कुश व लव या कुमारांचेही स्वभावरेखन थोडक्यात पण मनोबोधक झाले आहे. हे बारा वर्षांचे जुळे भाऊ, पण शरीराने भव्य आणि बुद्धीने तल्लख आहेत. बाल्यपणातच वाल्मीकीने आन्वीक्षिकी, वार्ता व दंडनीति या विद्या त्यांना शिकविल्या होत्या. उपनयनानंतर त्यांनी वेदविद्याही हरतगत केली. तिला प्रत्यय लवाने यज्ञीय अस्त्रांच्या रक्षणाकरिता विहित असलेल्या रक्षकांच्या संख्येविषयी ब्राह्मणग्रंथातून जी माहिती सांगितली दिवबरून येतो. वेदाध्ययनामुळे त्यांची वाणी आर्षसंस्कारयुक्त झाली आहे. त्यांना 'रामायण' पाठ आहे. त्यातून ते रामाला काही श्लोक म्हणून दाखवतात. आपली आकृति, वाणी आणि विनय यानी ते सर्वांचे मन आकृष्ट करतात. त्यांच्या ठिकाणी क्षत्रियोचित स्वभाविक अभिमान आहे. यज्ञीय अस्त्रांच्या रक्षानी केलेल्या घोषणेने लवाचा अभिमान डिवचला जातो आणि तो युद्धास तयार होतो. रामाच्या धीरगभीर आकृतीने तो प्रभावित झाला तरी क्षत्रिय कोणापुढेही मान टक्वीत नसल्याने रामाला प्रणाम कसा करावा याचा त्याला पेच पडतो. शेवटी चन्द्रकेतु आपणाला प्रिय मित्र मानतो आणि राम हे त्याचे पूज्य ठात. म्हणून धर्मतः ते आपलेही तसेच आहेत असे आपल्या मनाचे समाधान करून तो त्याच्यापुढे नम्र होतो आणि याच कारणास्तव कुशालाही त्यांना नमस्कार करण्यास सांगतो.

कुश आणि लव सर्व शस्त्रास्त्रविद्येत प्रवीण आहेत. रामाच्या चित्रदर्शनप्रसंगी दिलेल्या वराने त्यांना जन्मापासून इंद्रकास्त्रांनी प्राप्ति झाली आहे. लव त्या अस्त्राचा

उपयोग करून चन्द्रकेतूच्या सैनिकाना स्तब्ध करतो. दोवेही स्वभावतः अभिमानी असले तरी त्यांना गुरुजनांविषयी आदर आहे आणि त्यांच्यासमोर ते विनयाने नम्र होतात. भवभूतीने कुश व लव यांच्या रूपाने शूर, शस्त्रास्त्रसंपन्न, बुद्धिमान्, स्वामिमानी आणि विनयशील क्षत्रियकुमाराचे मनोवेषक चित्र काढले आहे.

लक्ष्मणपुत्र चन्द्रकेतु याचीही व्यक्तिरेखा कुशलवाप्रमाणे आकर्षक आहे. तो शूर, निर्मय, विनयसंपन्न आणि सौजन्यशील आहे. लव पादचारी असता आपण रथात बसून त्याच्याशी युद्ध करणे हे धर्मयुद्ध नव्हे याची त्याला जाणीव आहे. म्हणून तो रथातून खाली उतरतो. त्याला रामाविषयी अत्यंत आदर आणि अभिमान आहे. म्हणून लवाने त्याच्या जीवनातील तथाकथित दोषाचा उल्लेख करताच त्याचा क्रोध अनावर होऊन तो त्याला युद्धाचे आव्हान देतो. रामाच्या मध्यस्थीने युद्ध संपल्यावर तो आपला प्रिय मित्र म्हणून रामाशी लवाची ओळख करून देतो.

त्रिकालज्ञानी, परमकारुणिक, आदिकवि वात्मीकि, भ्रातृप्रेमी लक्ष्मण, आज्ञाधारक हेर दुर्मुख, विवेकी विद्यार्थी भाडायन आणि त्याचा खट्याळ पण विनोदी मित्र सौधातकि, यांचीही शब्दचित्र कवीने थोडक्यात पण कुशलतेने काढली आहेत.

स्त्रीपात्रात सीता प्रमुख आहे. तिचे रामावर अत्यंत प्रेम आहे. त्यामुळे त्याच्या सहवासासाठी ती वनवासाचे कष्ट पत्करते. तिचे वृक्ष, पशु व पक्षी यांच्यावरही आपल्या पुत्राप्रमाणे वात्सल्ययुक्त प्रेम आहे. पन्चवटीच्या परिसरातील कदम्बवृक्ष तिने स्वतः पाणी घालून वाढविला होता. तेथे शिलाखंडावर बसून ती हरणाना गवताचा चारा घालत असे, मोराना टाळ्या वाजवून व भ्रुकुटीभंग करून नाचवत असे, आपल्या पुटे डोळव उभा राहिलेल्या हत्तीच्या टाळ्याला शल्लकीचे कोमल पल्लव मरवीत असे. या सर्वांची रम्यचित्रे भवभूतीने तिसऱ्या अंकात काढली आहेत. आपल्या पुत्रांचा जन्मल्यानंतर अलकालानं विरह व्हावा याचे तिच्या अत्यंत दुःख होते. त्यातून आपल्या पतीला त्याच्या मुग्ध मधुर वदनकमलचे लुग्वन वेता आले नाही यां तिके दुःख दुणावते. 'अशा परिस्थितीत मी त्यांना जन्म दिला त्याचा काय उपयोग ?' असे ती विचारते.

अशा प्रेमळ, पतिपरायण सीतेवर निष्कारण परित्यागाचा वज्राघात होतो. रामाने तिला विस्वासात घेऊन प्रजानुरंजनाकरिता मी तुला त्याग करित आहे असे सांगितले असते तर तिला त्याचे इतके वाईट वाटले नसते. वसिष्ठऋषींचा संदेश आल्यावर 'लोकाराधनेकरिता सीतेचाही त्याग करताना माझ्या मनाला व्यथा होणार नाही' हे रामाचे उद्गार ऐकताच ती त्याच्या उदात्त मनोवृत्तीचे अभिर्नंदन करित म्हणाली

होती- 'अत एव राघवकुलधुरंधर आर्यपुत्रः।' (म्हणूनच माझ्या आर्यपुत्रांना रघुकुलामध्ये श्रेष्ठ गणतात.) पण रामाने तिच्याबरोबर गंगातीरी जाण्याचे वचन देऊन तिला एकटीला वनात सोडले होते, याचा तिला राग येतो. हे निष्कारण परित्यागाचे शल्य तिच्या मनात बारा वर्षे सलत राहते. पञ्चवटीच्या परिसरातसूर्य-देवाच्या पूजेकरिता फुले वेचत असता जेव्हा तिला तमसेकडून कळते की राम शम्भुकाला दंड करण्याकरिता आले आहेत तेव्हा 'दिष्ट्या अपरिहीणधर्मा खलु स राजा' असा एखाद्या तटस्थाप्रमाणे 'राजा' शब्दाने ती त्याचा उल्लेख करते. पण पुढे शोकाने फिक्कट झालेले त्याचे मुख आणि क्रुश झालेले त्याचे शरीर पाहिल्यावर ती दुःखाने मूर्च्छित होते. वासन्ती रामाला पूर्वीचे पंचवटीतील पशु, पक्षी आणि परिचित प्रदेश दाखविते त्यामुळे रामाचा शोक दुःसह होऊन तो मूर्च्छित होतो, तेव्हा ती आपल्या हस्तस्पर्शाने त्याला सावध करते. त्याचे दुःख आणि आपणावरचे निरतिशय प्रेम पाहून तिचे हृदय कळवळून येते. वासन्ती रामाला त्याने सीतेला केलेल्या अन्याया-भ्रूल दारुण म्हणते, तेव्हा ती उद्गारते, 'वासन्ती तू स्वतःच दारुण आणि कठोर आहेस. कारण तू अगोदरच दुःखित असलेल्या आर्यपुत्राचा संताप वाढवीत आहेस.' शेवटी वासतीचा निरोप घेताना जेव्हा राम म्हणतो की, 'आता मी परत गेल्यावर माझ्या सहधर्मचारिणीला - सीतेच्या सुवर्णप्रतिमेला - पाहत पाहत आपले मनोविनोदन करीन' तेव्हा तर सीतेच्या हृदयातील निष्कारण परित्यागाचे शल्य पूर्णपणे निघून जाते. सीतेच्या रामविषयक मनोवृत्तीत हळू हळू झालेला हा फरक भवभूतीने हळवारपणे दाखविला आहे.

भवभूतीने अरुंधतीचेही स्वभावरेखन मोठ्या कुशलतेने केले आहे. कवीच्या मनात एकदरीत स्त्रियाविषयी विशेष आदर आहे. त्यात अरुंधती ही उदा देवते-प्रमाणे जगद्वद्य; गुरूंचेही गुरु, तपोनिधि वसिष्ठ ऋषि यानाही तिच्या सानिध्यामुळे पवित्र वाटावे अशी तिची योग्यता. कालिदासाने 'कुमारसंभवा'त भगवान् शंकरानेही पार्वतीशी विवाह जुळविण्याकरिता साहाय्य करण्याची तिला विनती केली होती असे वर्णन करून तिचे माहात्म्य सूचित केले होते. भवभूतीनेही जनक आणि कौसल्या यांच्यामध्ये दिलजमाई घटवून आणण्याच्या नाजूक कामाकरिता तिची योजना केली आहे. ते काम ती अत्यंत कुशलतेने पार पाडते. सीतेचे दोन मुलगे वारमीकीच्या आश्रमात आहेत हे तिला मागीरथीकडून कळते. पण योग्य वेळेच्या अगोदर रहस्यस्फोट न करण्याची ती काळजी घेते. लवला पाहिल्यावर 'हा कोण असावा वरे?' या जनकाच्या प्रस्नाचे उत्तर देण्याचे टाळण्याकरिता ती म्हणते, 'आग्हीही आजच आलो!' साराश अरुंधतीच्या रूपाने भवभूतीने पोक्त, व्यवहारज्ञ, चतुर पुरन्धीचे चित्र काढले आहे.

निष्कारण सीतात्यागाने दुःखित झालेली, आणि त्यामुळे रामाचे मुखही पाहण्याचे टाळणारी, स्वतःच्या मुलांनच अपराध केला असल्याने ध्याह्यांना कसे भेटावे याच्या विवंचनेत असणारी कौसल्या, सीतेची दण्टकारण्यातील जिवलग मैत्रीण, तिचे परम विद्वान्नासस्थान, तिच्या परित्यागास्वव रामाला कठोर वाक्ताटन करणारी धनदेवता वासंती, विद्येच्या प्रेमानं शेकडो मैलांच्या प्रवास करणारी प्रौढ विद्याधिनी आत्रेयी यांचीही शब्दचित्रे थोडक्यात पण मनोवैधक रीतीने कवीने काढली आहेत.

‘उत्तररामचरिता’तील रस

उत्तररामचरितातील प्रधान रस करुण हा आहे. स्वतः कवीनेही हे खालील श्लोकात सांगितले आहे.

एको रसः करुण एव निमित्तभेदा-

द्भिन्नः पृथक् पृथग्विधाश्रयते विवर्तन् ।

आवर्तंबुद्बुदतरद्गमयान्यकारा-

नम्भो यथा सलिलमेव तु तत्तमप्रम् ॥

काही विद्वान् याचा अर्थ ‘नाटकात (किंवा जीवनात) करुण हाच मुख्य रस गणला जावा, वीर, हास्य इत्यादि रस त्याला अंगभूत असावे’ असा करतात^१ पण तो बरोबर नाही. भवभूतीने आपल्या सर्व नाटकात करुण रसाला प्राधान्य दिले नाही. ‘महावीरचरिता’त वीररस आणि ‘मालतीमावथा’त शृंगाररस प्रधान आहे. बरील श्लोकाचा खरा अर्थ असा की ‘उत्तररामचरिता’त करुण हाच रस मुख्य आहे. पात्रभेदाने त्याची मिन मिन रूपे दिसतात, पण मूलतः त्या सर्वांचा स्थायिमाव एकच म्हणजे शोक हा आहे. ‘उत्तररामचरिता’त सीतेच्या अकारण परित्यागामुळे अनेकाना शोक झालेला दाखविला आहे. उदारणार्थ, रामाला पत्नीशोक, पृथ्वीदेवी आणि जनक याना कन्याशोक, कौसल्येला स्नुषाशोक, वासन्ती व आत्रेयी यांना मैत्रीणीशोक, सुमन्त्राला राज्ञीशोक इत्यादि. पण त्या शोकाचे मूल रूप एकच म्हणून त्यांच्या शोकांना उद्विक्त झालेला करुणरस मिन मिन भासला तरी त्यांचे स्वरूप मूलतः एकच होय. जशी पाण्याची भोवरे, बुडबुडे, लाटा अशी विविध रूपे दिसली तरी ती सर्व मूलतः पाणीच होत, तसाच हा प्रकार आहे. कित्येक विद्वान् ‘उत्तररामचरिता’तील मुख्य रस करुण न मानता विप्रलंभ शृंगार किंवा करुणविप्रलंभ मानतात.^२

१. R D Karmarkar, *Bhavabhūti*, p. 58.

२. S. S. Dange and S. S. Dange, *Critiques on Sanskrit Dramas*, pp. 1 f.

पण करुण आणि विप्रलंभशृंगार या दोन्हीत शोक असला तरी त्याचे स्वरूप निराळे असते. ते जगन्नाथ पंडिताने 'रसगगाधरा'त स्पष्ट केले आहे. तो म्हणतो, 'स्त्री-पुरुषाचा जीवितावस्थेत वियोग झाला असता वैकल्यवाने (शोकाचे) पुष्ट झालेल्या रतीचेच प्राधान्य असल्यामुळे तेथे विप्रलंभरस उत्पन्न होतो. त्या ठिकाणी वैकल्य संचारिभाव असतो. पण त्या दोषापैकी कोणी मृत झाल्यास रतिपोषित वैकल्यवाला प्राधान्य मिळून तेथे करुण रस व्यक्त होतो. वरीलपैकी कोणी मृत झाला असला तरी देवादिकांच्या प्रसादाने तो जिवंत झाला (किंवा होणार) असे ज्ञान असल्यास तेथे आलम्बनविभाव पूर्णपणे नष्ट होत नसल्याने दीर्घ प्रवासातल्याप्रमाणे तेथील रस विप्रलंभच होय, करुण नव्हे. काही आलंकारिक अशा ठिकाणी करुणविप्रलम्भ नामक रस मानतात.' १

वरील दृष्टीने 'उत्तररामचरिता'चे निरीक्षण केल्यास त्या नाटकाच्या पहिल्या अंकात संभोग व विप्रलम्भ असा दोन्ही प्रकारचा शृंगार व्यक्त झाला आहे. राम ज्या श्लोकात (उदाहरणार्थ, क्र. १८, २४-२७) सीतेच्या सुखद सहवासाचे वर्णन करतो तेथे संभोगशृंगार आणि श्लो. २८ मध्ये व नंतर तिचा वियोग झाल्यामुळे रामाच्या हृदयद्रावक दुःखाचे जेथे वर्णन आले आहे तेथे विप्रलम्भशृंगार हे रस आहेत. पुढील पाच अंकात सीता मृत झाली अशीच सर्वांची समजूत झाली असल्याने राम, जनक, वासन्ती, आत्रेयी इत्यादिकांच्या शोकाच्या वर्णनाने उद्वेग झालेला रस करुणच होय, विप्रलंभ किंवा करुणविप्रलंभ नव्हे. भवभूतीलाही हेच मत संमत होते हे त्याच्या पूर्वोक्त श्लोकावरून दिसून येईल.

प्रस्तुत नाटकातील प्रमुख रस करुण असला तरी इतर काही रसही गौणरूपाने त्यात आले आहेत. संभोग व विप्रलम्भ शृंगाराचा निर्देश मागे केला आहेच. सौधातकि आणि मांडायन यांच्या संवादात हास्यरस, लव व चन्द्रकेतु यांच्या युद्धाच्या वर्णनात धीररस, जृम्भकास्त्राच्या आणि भागीरथी व पृथ्वीदेवी यांच्या जलातून झालेल्या आविर्भावाच्या वर्णनात अद्भुत रस, हे गौण रूपाने आले आहेत. भवभूतीने सर्वच रसाची अभिव्यक्ति कौशल्याने केली आहे.

'उत्तररामचरिता'तील रीति

प्रस्तुत नाटकातील प्रधान रस करुण असल्यामुळे भवभूतीने त्याला अनु रूप अशा कोमलवर्णयुक्त आणि समासरहित वैदर्भी रीतीचा उपयोग केला आहे. धीररसाच्या वर्णनात किंवा जेथे रसाचा साक्षात् संबंध येत नाही अशा अरण्यादिकांच्या वर्णनात

दीर्घसमासयोजना केली आहे. भवभूति एकाच श्लोकात वर्ण्य रसाला अनुक्रम अशी आपली शैली कशी बदलतो याचे उत्तम उदाहरण खालील श्लोकात दिसेल-

यथेन्दावानर्ध्वं व्रजति समुपोढे कमलिनो
 तथेवास्मिन्दृष्टिर्मम कलहकामः पुनरयम् ।
 रणत्कारक्रूरवयणितगुणमुञ्जद्गुरुघन-
 धृतप्रेमा बाह्वधिकचविकरालोत्वणरसः ॥

या श्लोकाच्या प्रथमार्धात लव्य चन्द्रकेतूल्या पाहून आनन्दित झालेल्या आपल्या दृष्टीचे वर्णन करित आहे म्हणून त्यात वैदर्भी रीतीचा आणि द्वितीयार्धात त्याच्या झगडाळ बाहूचे वर्णन असल्यामुळे गौडी रीतीचा यथायोग्य उपयोग भवभूतीने केला आहे.

इतर नाटकातील प्राकृत भाषणात भवभूतीने दीर्घ समासाची योजना केली होती, पण या नाटकातील संस्कृत व प्राकृत भाषणेही सामान्यतः मुटमुटीत व प्रसादगुणयुक्त आहेत. क्वचित् (उ. सहाव्या अंकातील विद्याधरमिथुनानी केलेल्या युद्धवर्णनाव) भवभूति पूर्वीच्या वळणावर गेला आहे.

परिशिष्ट चौथे

उत्तररामचरित आणि कुन्दमाला

'कुन्दमाले'ची प्राप्ति आणि तिचा कर्ता

'कुन्दमाला' हे नाटक पुढे दाखविल्याप्रमाणे बरेच प्राचीन आहे; तथापि ते मध्यंतरी दीर्घ काल अज्ञात होते. सन १९२३ मध्ये रामकृष्ण कवि आणि रामनाथशास्त्री यानी ते 'दक्षिणभारतीसंस्कृतग्रंथमाले'त प्रथम छापले. रामकृष्ण कवि याचा अज्ञात संस्कृत ग्रंथ हुडकून काढण्यात हातखटा होता. त्यानी 'चतुर्भाषी', 'अवन्तिमुन्दरी-कथा', 'कौमुदीमहोत्सव', 'तापसवत्सराज' इत्यादि अनेक ग्रंथ रामनाथशास्त्रीच्या साहाय्याने दक्षिणभारतीसंस्कृतग्रंथमालेत प्रसिद्ध केले. 'कुन्दमाले'ची त्याची आवृत्ति तंजावरच्या सरस्वतीमहाल ग्रंथालयातील दोन हस्तलिखिते आणि म्हैसूर सरकारच्या प्राच्य ग्रंथालयातील दुसरी दोन हस्तलिखिते यावरून तयार केली होती ही चारी हस्तलिखिते वृद्धित असून अशुद्ध रीतीने लिहिली आहेत. त्यामुळे या आवृत्तीत काही शुटी आहेत. शिवाय त्यामध्ये नाटककर्त्यांचे नाव भिन्न आहे. तजावरीय हस्तलिखितात ते 'धीरनाग' असे दिले आहे तर म्हैसूरीय हस्तलिखितात ते 'दिङ्नाग' असे आढळते. रामकृष्ण कवि आणि रामनाथ शास्त्री यानी आपल्या आवृत्तीत ते 'दिङ्नाग' असे दिले होते, पण पुढे त्याचे मत बदलले दिसते. कारण 'कौमुदीमहोत्सव'च्या शेवटच्या मल्लघुष्ठावर त्या नाटकाची जाहिरात देताना ते त्यानी 'धीरनाग' असे दिलेले आढळते. 'कुन्दमाले'च्या कर्त्याच्या नावाविषयी देवहा-पासून विद्वानात वाद माडून राहिला आहे. जयचन्द्र शास्त्री, शरणदास मानोत व वेदव्यास, कैलासनाथ भट्टनागर, कृष्णकुमार धावन इत्यादिकांनी संपादिलेल्या 'कुन्दमाले'च्या आवृत्तीत कर्त्यांचे नाव 'दिङ्नाग' असे दिले आहे. मानकड, 'जागीरदार,' आणि बरदाचारी' यानी आपल्या लेखात वा ग्रंथात ते 'दिङ्नाग' असेच मानले

१ हे विधानही निरपवाद नाही आमचे 'स्टडीज इन इंडॉलॉजी' (द्वितीयावृत्ति, १९६८), पृ. ६५ पाहा.

२ अँनल्स ऑफ दि भाडारकर इन्स्टिट्यूट, पु ९, पृ. ३३३-३६.

३. ड्रामा इन मस्कुन लिटरेचर, पृ. १५१.

६. हिस्टरी ऑफ मस्कुन लिटरेचर, पृ. ४०-४१.

आहे. सन १९३५ मध्ये पं. रंगानाथ रड्डी व डॉ. रा. चिं. श्रीखंडे यांनी 'कुन्दमाले'चे मराठी भाषांतर प्रसिद्ध केले त्यात हे नाटक 'कविवर दिङ्नागाने' असे म्हटले आहे. अलीकडे डॉ. कालीकुमार दत्त यांनी कल्कत्ता संस्कृत कॉलेज संशोधनग्रंथमालेत 'कुन्दमाले'ची चिकित्सक आवृत्ति प्रकाशित केली आहे तीत आणि नुकतेच डॉ. ह. द. साकलिया यांनी बडोदा विद्यापीठाच्या प्राच्यविद्यासंस्थेच्या जर्नल (पु. १५, पृ. ३२२-३३४) मध्ये त्या नाटकाचा 'उत्तररामचरिता'शी संबंध या विषयी जो प्रदीर्घ लेख लिहिला आहे त्यातही दिङ्नाग यालाच त्या नाटकाचा कर्ता मानला आहे. याच्या उलट प्रो पी. पी. एम्. शास्त्री, प्रो. मुब्रह्मण्यम् एयर, डॉ. सुरीलकुमार दे, कृष्णमाचारियर इत्यादिकांनी त्या नाटकाच्या कर्त्याचे नाव 'धीरनाग' होते, असे ठरविले आहे. 'त्रिवेद्रम ग्रंथमाले'तील तेरा नाटके भाषाची किंवा दुसऱ्या कोणाची?', 'चारदत्त' व 'पृच्छकटिक' यांचा परस्परसंबंध कोणता?, 'कौमुदीमहोत्सवा'चे कथानक गुप्तकालीन निंवा काव्यनिक' या समस्याप्रमाणे 'कुन्दमाले'च्या कर्त्याचे नावही एक कांडे झाले आहे. या बाबतीत अलीकडे आणखी थोडा पुरावा उपलब्ध झाला आहे. त्याच्या साहाय्याने या प्रश्नाची चर्चा येथे करावयाची आहे.

'उत्तररामचरित' आणि 'कुन्दमाला' या दोन्ही नाटकात रामाच्या राज्या-मिंपकानंतर केलेल्या सीतापरित्यागापासून अश्वमेधयज्ञानंतरच्या सीतास्वीकारापर्यंतचे रामचरित हेच संविधानक असल्यामुळे या दोन नाटकांचे पौर्वापर्यही वादविषय झाले आहे. ते काही अंशी 'कुन्दमाले'च्या कर्त्याच्या नावाशी संबद्ध आहे. जे विद्वान् दिङ्नागाला 'कुन्दमाले'चा कर्ता मानतात ते ते नाटक 'उत्तररामचरिता'च्या पूर्वीचे मानतात; कारण (१) दिङ्नाग हा तन्नामक सुप्रसिद्ध बौद्धतत्वज्ञ असावा. याच्या काही ग्रंथांची भाषांतरे परमार्थाने (इ. स. ५५७ ते ५६९) चिनी भाषेत केल्यामुळे तो पाचव्या शतकात होऊन गेला असावा. अर्थात् तो आठव्या शतकाच्या आरंभी झालेल्या भवभूतीच्या पूर्वी काही शतके होऊन गेला. (२) दिङ्नाग हा कालिदासाचा प्रतिस्पर्धी व दोषदर्शी होता असे 'मेघदूता'चे टीकाकार दक्षिणावर्तनाथ व मल्लिनाथ म्हणतात. तेव्हा तो भवभूतीपूर्वी होऊन गेला यात संशय नाही. पण ही दोन्ही प्रमाणे लेचीपेची आहेत. 'मेघदूता'च्या (श्लो. १४) 'दिङ्नागाना पथि

१. सरस्वती महाल ग्रहालयातील हस्तलिखिताची सूची, पु. ३, पृ. ३३७३ ते ३३८५.

२. प्रोसीडिंग्ज ऑफ दि ओरिएंटल कॉन्फरन्स १९३३, पृ. ९१-९७.

३. अ. भा. इ., पु. १६, पृ. १५८.

४. हिस्टरी ऑफ क्लासिकल संस्कृत लिटरेचर, पृ. ६०४, तळदीप.

परिहरन् स्थूलहस्तावलेगान्' या श्लोकाधार्त कोणा दिङ्नागनामक तत्त्वज्ञाना किंवा टीकाकाराचा उल्लेख आहे याला प्रमाण नाही. दक्षिणावर्तनाथाच्या पूर्वीच्या बल्लभ-देव, स्थिरदेव इत्यादि टीकाकारानी तसा श्लेष मानला नाही आणि असे श्लेष योजण्या-कडे कालिदासाची प्रवृत्तिही नाही. सर्वांत क्लबत्तर प्रमाण हे की कालिदासाला आपल्या प्रतिपक्षाचा श्लेषद्वारा उल्लेख करावयाचा असता तर तो 'दिङ्नागानाम्' असा अनेकवचनान्त उपयोग करता ना ! शिवाय बौद्ध तत्त्वज्ञ दिङ्नाग हा दक्षिणेत काची (हल्लीचं काजीवेरम्) येथे राहणारा. विदर्भातील रामगिरि (रामटेक) हून उत्तरेत अलक्रेला जाणाऱ्या' मेघाला अपत्या मार्गात तो भेटणार कसा आणि मेघ त्याच्या कालिदासदोषदर्शक स्थूल हाताना दूर सारणार तरी कसा ? आणखी असे की 'कुन्द-माले'चा कर्ता कालिदासाइतका प्राचीन (इ. स. ४०० च्या सुमारचा) दिसत नाही. कुन्दमालेच्या-

जम्भारिमौलिमन्दारमालिकामधुचुम्बिनः ।

पिबेयुरन्तरायान्धि हेरम्बपदपांसवः ॥

या नान्दी-श्लोकात गजाननाची प्रार्थना आहे. कालिदासाच्या कोणत्याही ग्रंथात गजाननाचा उल्लेख नाही. गजाननाची उपासना गुप्तकालाच्या उत्तरार्धात (सुमारे इ. स. ४५० ते ५०० या कालात) सुरू झाली असावी असे आम्ही इतरत्र दाख-विले आहे. तेव्हा 'मेघदूता'च्या बरील श्लोकात 'दिशादिशात उभे असलेल्या दिग्गजांच्या स्थूल शृङ्गादंडाना दूर सारून तू उत्तरेत उड्डाण कर' एवढाच अर्थ कालिदासास विवक्षित आहे. अर्थातच 'कुन्दमाले'चा कर्ता दिङ्नाग असल्यास तो इ. स. ४०० इतका प्राचीन नाही.

दुसरी गोष्ट अशी की 'कुन्दमाले'चा कर्ता कोणी दिङ्नाग होता असे दिसत नाही. मुभाषितसंग्रहात दिङ्नागाच्या नावावर श्लोक दिलेले आढळत नाहीत. याला अपवाद एकच. बल्लभदेवाच्या 'मुभाषितावली'त (श्लो. ३४३७) पुढील श्लोक दिङ्नागाच्या नावावर दिला आहे-

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना

नासौ मुनिर्षस्य वचः प्रमाणम् ।

धर्मस्य मूल निहित गृहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥

१. मिराणी, 'मेघदूतातील रामगिरि अर्थात् रामटेक', पृ. २६ ते ४५.

२. मिराणी, 'संशोधनमुक्तावलि', खण्ड ५, पृ. ६३-९१.

पण हा श्लोक 'महामारता'च्या वनरवांतील (निर्णयसागर आवृत्ति, अध्याय ११३, श्लो. १७) आहे. तो दिङ्नागाचा असणे शक्य नाही.' याच्या उलट तंजावर-च्या हस्तलिखितात कुन्दमालेच्या कव्यांचे नाव 'धीरनाग' असे दिलेले आढळते आणि तेच बरोबर दिसते. 'कुन्दमाले'तील नान्दीनंतरचा शिवस्तुतिपर पुढील मंगलश्लोक अनेक सुभाषितसंग्रहात संगृहीत केला आहे—

ज्वालेबोध्वंविर्सापिणी परिणतस्यान्तस्तपस्तेजसो

गङ्गातुङ्गततर्ङ्गतसर्पवसतिर्वत्तमोकलक्ष्मीरिव ।

सन्ध्येवाद्रंमृणालकोमलतनोरिन्दोः सहस्यापिनी

पायाद्वस्तवृणारुणांशुकपिशा शम्भोजंटासंततिः ॥

सध्या उपलब्ध असलेल्या सर्व सुभाषितसंग्रहांत प्राचीनतम अशा विशाकराच्या 'सुभाषितरत्नकोशा'त (मुमारे इ. स. ११००) या श्लोकाच्या कवीचे नाव दिले नाही, पण ते इ. स. १२०५ च्या श्रीधरदासाच्या 'सदुक्तिकर्णामृता'त 'रविनाग' असे आले आहे. त्याच मुमारेच्या 'प्रसन्नसाहित्यरत्नाकर' नामक दुसऱ्या अप्रकाशित सुभाषितसंग्रहात ते 'वीरनाग' असे आढळते.' ही दोन्ही लिहिणाऱ्याच्या किंवा वाचणाऱ्याच्या प्रमादाने झालेली 'धीरनाग' याची अपभ्रंश रूपे वाटतात. इ. स. च्या अकराव्या शतकापर्यंत नागरी लिपीत 'ध' आणि 'व' याचा आकार सारखाच होता, फक्त 'व' ला लहानशी शिरोरेषा असे आणि 'ध' ला ती नस. 'वा' आणि 'धा' यात फरक दाखविण्याकरिता 'धा' च्या दोन उभ्या रेषांना मध्ये आडव्या रेषेने जोडले जाई. पुढे बाराव्या शतकात 'ध' ला डाव्या बाजूला शिग

१. डॉ. कालीकुमारदत्त यानी भाट्टारकर इन्स्टिट्यूटच्या 'महाभारता'च्या चिकित्सक आवृत्तीत हा श्लोक प्रक्षिप्त मानला आहे असे दाखविले आहे. तथापि त्यावरून तो दिङ्नागाचाच असे ठरत नाही. तो कोणा अज्ञात कवीने रचलेला आणि लोकोक्तित प्रचलित असलेला दिसतो. त्याचा शेवटला चरण 'महाजनो येन गतः स पन्था. ।' 'पंचतत्रा'च्या पाचव्या तत्रातील 'मूर्खं पंडिताच्या कथेत आला आहे. 'पंचतत्रा'चे पहिली भाषांतर इ. स. ५७० मध्ये झाले होते, त्यावरून हा श्लोक बराच प्राचीन दिसतो. तो इतरत्र कोठेही दिङ्नागाच्या नावावर दिलेला नाही.

२. कोंसंबी आणि गोंसले यानी तपाविलेला 'सुभाषितरत्नकोश' (हारवर्ड ओरिएंटल सीरीज), श्लोक ५५.

जोडून 'व' पासून निराळे दाखविण्यात येऊ लागले.' तेव्हा 'धीरनाग' हे नाव 'धीरनाग' असे वाचले गेले असले तर त्यात आश्चर्य नाही. या बाबतीत संशयाला जागा नाही. कारण 'कुन्दमाले'तील आणखी एक श्लोक विद्याकराच्या 'सुभाषित-रत्नकोषा'त (श्लोक ७६४^३) घेतला आहे तो हा-

द्यूते पणः प्रणयकेलिषु कण्ठपाशः क्रीडापरिश्रमहूरं व्यजनं रतान्ते ।

शय्या निशीथकलहेषु मृगोक्षणयाः प्राप्तं मया विधिवशाद्विदमत्तरीयम् ॥

(कुन्दमाला, ४, २०)

या श्लोकातील कल्पना मुदर असल्याने तो भोजाच्या 'शृंगारप्रकाशा'तही घेतला आहे. तेथे तो 'कुन्दमाले'तील म्हणून दिल्या आहे, पण कवीचे नाव दिले नाही. परंतु विद्याकराच्या 'सुभाषितरत्नकोशात' त्याच्या कर्त्याचे नाव 'धीरनागस्य' असे स्पष्ट दिले आहे. याच्या उलट कोणत्याही सुभाषितसंग्रहात वा अलंकारग्रंथात 'कुन्दमाले'तील एकही श्लोक दिडनागाच्या नावावर दिल्या नाही. 'कुन्दमाले'चा कर्ता दिडनाग नग्न धीरनागच होता ह्याचे हे अत्यंत बलवत्तर असे प्रमाण आहे.

धीरनागाचे आणखी पाच श्लोक वल्लभदेवाच्या 'सुभाषितावली'त (इ. स. चे १५ वे शतक) त्याच्या नावावर दिले आहेत. (श्लोक क्रमांक १०६४, ११४२, ३३८७ ते ३३८९ पाहा.) यांपैकी चार श्लोकांच्या बाबतीत कवीचे नाव 'धीरनागस्य' असे दिले आहे. पण एका श्लोकाबरोबर (श्लो. ११४२) ते 'मदन्तधीरनागस्य' असे आढळते. त्यावरून या श्लोकाचा कर्ता कोणी बौद्ध भिक्षु असावा असा तर्क काहींनी केला आहे. 'कुन्दमाले'चा कर्ता धीरनाग हा बौद्ध नव्हता. त्या नाटकाच्या नान्दीश्लोकात गजाननाची प्रार्थना आहे. नंतरच्या मंगलश्लोकात भगवान् शंकराच्या जटासमूहाचे वर्णन असून त्याची कृपा प्रार्थिली आहे. त्या नाटकाचा विषय रामचरित

१ आमच्या 'इन्स्ट्रक्शन्स ऑफ दि कलचुरि-वेदि ईरा' या ग्रंथात त्या सवताच्या या कालातील कोरीव लेखाचे छाप व वाचन दिले आहे ते पाहावे. कलचुरि संवत् ८२३ (इ. स. १०७२) मधील कलचुरि नृपति यम.कर्ण याच्या खैरा ताम्रपटात 'व' आणि 'ध' यांच्या आकृति सारख्या दिसतात, पण त्या सवताच्या ९०२ (इ. स. ११५१) च्या गयाकर्णाच्या तेवरच्या शिलालेखात 'ध'ला सध्याचे रूप प्राप्त झालेले दिसेल

२ कोसवी व गोखले संपादित आवृत्ति, पृ. १४१. या महत्त्वाच्या पुराव्या-कडे विद्वानाचे लक्ष गेलेले दिसत नाही.

आहे. तेव्हा त्याचा कर्ता बौद्धधर्मी असणे संभवनीय नाही. 'सुमापितावली'तील पाचही श्लोक मुक्तक स्वरूपाचे म्हणजे फुटकळ आहेत. ते कोणा ग्रंथातून घेतलेले दिसत नाहीत. त्यापैकी चार ज्योत्स्नाच्या बाबतीत कर्त्याच्या नावाला बौद्धधर्मदर्शक 'भद्रन्त' पद लावलेले नाही. पाचवा श्लोक (क्र. ११४२) हा—

मया बद्धा वेणी निवसितमश्रुशलं च वसनं

धृताः शोचन्तीनां परिजनसखीनामपि गिरः ।

निवृत्तास्ते दृष्टा गतमनुगता येस्य सुहृद—

स्तथाप्येते प्राणा दयितमनुयाता न कृपणाः ॥

या श्लोकाबरोबर 'भद्रन्तधीरनागत्य' असा कर्त्याचा उल्लेख आहे खरा. तथापि त्यातील वर्णन बौद्ध धर्मासंबंधी नाही तर विप्रलंभशृंगारात्मक आहे. तेव्हा त्याच्या कर्त्याला लावलेले 'भद्रन्त' हे उपपद ज्योत्स्नाच्या प्रमादाने लावलेले दिसते.

'कुन्दमाले'चा कर्ता धीरनाग होता याविषयी इतका मक्कम पुरावा असताना त्याचे नाव अप्रसिद्ध होते आणि त्याच्या मानाने दिङ्नागाचे नाव त्याच्या 'प्रमाण-समुच्चया'दि शास्त्रीय ग्रंथावरून लोकांस माहीत झाले होते, या एकाने कारणवरून अनेक संपादकांनी उपलब्ध पुराव्याकडे दुर्लक्ष करून दिङ्नागास कुन्दमालेचा कर्ता मानला आहे हे उघड आहे.

'कुन्दमाले'चा काळ

'कुन्दमाले'चे उल्लेख किंवा त्यातील श्लोक अनेक ग्रंथात आढळतात. धारा धिपति भोज (इ. स. १०१५ ते १०५५) याच्या 'शृंगारप्रकाशा'त 'शूते पणः' इत्यादि श्लोक 'कुन्दमाले'तील म्हणून उद्धृत केला आहे. तो श्लोक 'हनूमन्नाटक' यातही आला आहे, पण त्या नाटकाचा काळ अनिश्चित आहे. त्यानंतर सागरनन्दीच्या (सुमारे अकराव्या शतक) 'नाटकलक्षणरत्नकोशा'त रामचंद्र व गुणचंद्र (११०० ते ११७५) यांच्या 'नाट्यदर्पणात', शारदातनयाच्या (सुमारे ११७५ ते १२५०) 'भावप्रकाशना'त, तसेच विद्वनाथाच्या (सु. १३०० ते १३८०) 'साहित्यदर्पणा'त 'कुन्दमाले'चा नामनिर्देश आला आहे. यापैकी मोजक्या 'शृंगारप्रकाशा'तील उल्लेख सर्वात प्राचीन आहे. त्यावरून 'कुन्दमाला' इ. स. १००० च्या पूर्वी लिहिली गेली

१. या ग्रंथकारांचे येथे दिलेले काळ डॉ. काणे यांच्या 'साहित्यदर्पणा'ला जोडलेल्या प्रस्तावनेतून घेतले आहेत.

असात्री. ही झाली त्या नाटकाच्या कालाची उत्तरमर्यादा. त्याची पूर्वमर्यादा मात्र अनिश्चित आहे. त्याचा कर्ता दिंडनाग नामक बौद्ध तत्त्वज्ञ नाही, हे उघड आहे. पण ते निदान भवभूतीच्या पूर्वीचे असावे असे काही विद्वान् मानतात त्याचा आता विचार करू.

भवभूति आणि धीरनाग यांचे पौर्वापर्य

भवभूति आणि धीरनाग यांच्यामध्ये भवभूतीचे उल्लेख कालक्रमाने अगोदरचे आहेत. कल्हणाच्या 'राजतरंगिणी'त (इ. स. बारावे शतक) म्हटले आहे की भवभूति कनोजनृपति यशोवर्मा याच्या दरबारी राजकवि होता. त्याच राजसभेतील दुसरा कवि वाक्पतिराज याने आपल्या 'गडडवहो' (गौडवध) काव्यात भवभूतीचे ऋण मान्य केले आहे त्यावरून कल्हणाचे विधान बरोबर दिसते. 'गौडवध' काव्यातील कंकणाकृति सूर्यग्रहणाच्या वर्णनावरून त्या काव्याचा काल सुमारे इ. स. ७३५ असा ठरविला आहे. या काव्यातील भवभूतीचा उल्लेख सर्वांत अगोदरचा होय. त्यावरून भवभूति आठव्या शतकाच्या प्रथम पादात होऊन गेला असे डॉ. रामकृष्णपत भांडारकरानी निश्चित करे व तेच सर्वमान्य झाले आहे. धीरनागाच्या 'कुन्दमाले'चा कालक्रमदृष्ट्या पहिला उल्लेख भोजाच्या 'शृगाप्रकाश'त म्हणजे इ. स. च्या अकराव्या शतकाच्या प्रथमार्धातील होय. तेव्हा केवळ उल्लेखावरून पाहता 'कुन्दमाला' नाटक 'उत्तररामचरिता' नंतरचे दिसते. पण हे प्रमाण अर्थातच निर्णायक नाही. कारण इतर काही कारणावरून धीरनागाचे किंवा त्याच्या 'कुन्दमाले'चे उल्लेख अकराव्या शतकाच्या अगोदरच्या प्रधात आले नसतील, किंवा आले असल्यास ते आपणास आढळले नसतील.' काही विद्वानानी 'कुन्दमाले'तील (अं. १) दशरथाच्या प्रतिमेच्या उल्लेखावरून ते नाटक ज्या काळी पूर्वजांच्या प्रतिमा उभारण्याचा प्रघात होता त्या काळी लिहिले गेले असावे असे अनुमान केले आहे. प्रतिमागृहाचा उल्लेख भासाच्या 'प्रतिमा' नाटकातच आढळतो. प्राचीन काळी कुशाण राजे कनिष्क व हुविष्क आणि त्यांचा क्षत्रप चणन यांच्या प्रतिमा मथुरेत उभारल्या होत्या. अर्थातच ही पद्धत इ. स. च्या दुसऱ्या तिसऱ्या शतकातील दिसते. भासाचा कालही सुमारे तिसरे शतक हा आहे. तो कालिदासाच्या (इ. स. ४००) पूर्वीचा. तेव्हा 'कुन्दमाला'

१. डॉ. कालीकुमार दत्त यानी दाखविले आहे की, अश्वघोष ख्रिस्तोत्तर पहिल्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेला असला तरी त्याच्या श्लोकाचा उल्लेख प्रथम राजशेखराच्या 'काव्यमीमांसे'त (इ. स. चे दहावे शतक) आला आहे.

नाटकही बऱ्याच प्राचीन काळी (इ. स. च्या पाचव्या शतकात) लिहिलेले असावे असा तर्क होतो.^१

पण हा तर्कही बरोबर दिसत नाही. दिवंगत पूर्वजांच्या प्रतिमा उभारण्याची पद्धत भारतात ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकापासून आजतागायत प्रचलित आहे. ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकातील सातवाहन राजारणांचे पुढले जुन्नरजवळच्या नाणे-पाटातील लेण्यात कोरलेले होते. ते आता नष्ट झाले असले तरी त्यावरील त्यांच्या नावांचे लेख अद्यापि वाचता येतात. अशा पुढल्याच्या स्तंभांना 'छायास्तंभ' म्हणत. अशा एका छायास्तंभावरील लेख अलीकडे मंडारा जिल्ह्यातील पौनी येथे सापडलेला आम्ही इतरत्र प्रसिद्ध केला आहे.^२ अशा छायास्तंभांचे उल्लेख कोरीव लेखात इ. स. च्या चौशव्या शतकापर्यंत सापडले आहेत.^३ दिवंगत राजेलोक्यांच्या छऱ्या उभारण्याची पद्धत आधुनिक काळापर्यंत प्रचलित होती. तेव्हा 'कुन्दमाले'तील दशरथाच्या प्रतिमेच्या उल्लेखावरून त्या नाटकाचा काळ ठरविणे अशक्य आहे.

काही विद्वानांनी 'कुन्दमाले'तील प्राकृत रूपावरून ते नाटक इ. स. च्या पाचव्या शतकातले किंवा त्यापूर्वीचे असावे असा तर्क केला आहे.^४ परंतु 'प्राकृत'रूपावरून एखाद्या ग्रंथाचा काल ठरविणे शक्य नाही; कारण सध्याच्या हस्तलिखितातील प्राकृतभाषा मूळच्या ग्रंथकाराची नसून त्या हस्तलिखिताच्या लेखकाची किंवा संपादकाची आहे. अतएव ती पुरावा म्हणून विश्वसनीय नाही,^५ असे विंटरनिड्स, सुल्टणकर, हरप्रसादशास्त्री, टर्नर, सुशीकुमार दे इत्यादि विख्यात विद्वानांनी म्हटले आहे.^६ तेव्हा 'कुन्दमाले'च्या कालाची पूर्व नर्थादा ठरविण्यास अन्तःप्रमाण

१. याच 'कुन्दमाला' नावाचे दुसरे एक प्राचीन नाटक होते असे भोजाच्या 'शृंगारप्रकाश'तील काही उल्लेखावरून दिसते. (राघवन्-भोजकृत 'शृंगारप्रकाश', पृ. ७७७ पाहा.) वनेलने नामद्व्यकृत 'कुन्दमाले'चा उल्लेख दाखविला आहे. तिचे फक्त पाचच अक्षरे होते. ती ही दुसरी 'कुन्दमाला' असावी (अं. भा. इ, पु १६, पृ. १५८ पाहा.)

२. विद्वानं सशोधन मंडळ वार्षिक १९६५, पृ. १-७.

३. गंगनूपति तृतीय भानु याने आपला पिता तृतीय नरसिंह आणि सावत्र माता गंगाविका यांचे छायास्तंभ श्रीकर्म येथील देवालायात उभारल्याचा इ. स. १३५३ च्या लेखात उल्लेख आहे. (साउथ इंडियन इन्सक्रिप्शन्स, पु. ५, लेख क्रमांक १२०५ पाहा.)

४. डॉ. कालीकुमार दत्त-दिदनागाची कुन्दमाला, प्रकरण ४ पाहा.

५. पूर्वोक्त, पृ. १२२-१२५.

नाही. पण 'उत्तररामचरित' व 'कुन्दमाला' यांचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यास त्याच्या पौर्वापर्याबद्दल अनुमान करणे शक्य व्हावे. म्हणून तसा प्रयत्न आता करूं.

'उत्तररामचरिता'चे संविधानक

'उत्तररामचरिता'चे संविधानक मागे दिले आहे, त्याची 'रामायणा'च्या उत्तरकांडातील कथानकाशी तुलना केल्यास भवभूतीने त्यात केलेले अनेक फरक, ते करण्यात त्याचा उद्देश आणि संविधानरचनेत त्याचे अप्रतिम कौशल्य लक्षात येते ते मागे सविस्तर दाखविले आहे (पृ. २४८). ते या संबंदात अवश्य पाहावे. त्यावरून भवभूतीने 'उत्तररामचरिता'च्या प्रत्येक अंकात आपल्या कल्पकतेने नवीन नवीन प्रवेश घालून ते नाटक सर्वांगसुंदर केले आहे असे दिसून येईल.

'कुन्दमाले'चे संविधानक

आता आपण धीरनागाच्या 'कुन्दमाल'चे संविधानक पाहू.

'कुन्दमाले'चे सहा अंक आहेत. पहिल्या नान्दीश्लोकात गजाननाची प्रार्थना आहे. तो श्लोक मागे दिला आहे आणि नाटककाराचे नाव दिङ्नाग असले तरी तो कालिदासाइतका प्राचीन असणे शक्य नाही हेही दाखविले आहे. त्यानंतर 'ज्वाल-बोर्ध्वविसर्पिणी' इत्यादि भगवान् शंकराच्या जटासमूहाचे वर्णन करणारा मंगलश्लोक आला आहे तो एका प्राचीन सुभाषितसंग्रहात धीरनागाच्या (म्हणजेच धीरनागाच्या) नावावर दिला असल्याचे सांगितले आहे.

पहिल्या अंकात सीता आणि लक्ष्मण रथात बसून प्रवेश करतात. ते उतरतात तेथून जवळच भागीरथी आहे. तिथे लक्ष्मण मोठ्या कष्टाने रामाचा पुढील संदेश सीतेला सांगतो—

तुल्यान्वयेत्यनुगुणेति गुणोन्नतेति
 द्रु खे सुखे च सुचिरं सहवासिनीति ।
 जानामि केवलमहं जनवादभीत्या
 सीते त्यजामि भवतीं न तु भाववोयात् ॥

नंतर पुढे त्यानेच त्याचा आणखी संदेश सांगितला आहे—

त्वं देवि चित्तनिहिता गृहबेवता मे
 स्वप्नागता शमनमध्यसखी त्वमेव ।
 दारान्तराहरणनि.स्पृहमानसस्य
 यागे तव प्रतिकृतिर्मम धर्मपत्नी ॥

यात सीतेची प्रतिमा करून यज्ञ करण्याचा आपला उद्देश रामाने सांगितला आहे तो अत्यंत अप्रासंगिक आहे. तशी कल्याणा त्या प्रसंगी रामाच्या मनात येणे शक्य नाही. 'रामायणा'त व 'उत्तररामचरिता'तही रामाने सीतेची मुवर्णप्रतिमा केल्याचा उल्लेख आहे, पण तो सीतात्यागानंतर बारा वर्षांनी अश्वमेध यज्ञाच्या प्रसंगी. तसा उल्लेख प्रस्तुत प्रसंगी करणे अत्यंत अस्वामाविक आहे.

नंतर सीताही रामाला कळविण्यासाठी आपला संदेश सांगते- 'तपोवनात राहणाऱ्या मला-मी गुणरहित असले तरी-आपल्या दीर्घ परिचयाची म्हणून व अनाथ म्हणून माझे स्मरण ठेवून अनुगृहीत करावे.' नंतर लक्ष्मण भागीरथी, वेधील मुनिजन, वनदेवता, नद्या वर्गारना सीतेचे रक्षण करण्याविषयी प्रार्थना करून परत जातो. पुढे तिचा विलाप ऐकूनल्या शिष्याकडून तिची वार्ता ऐकून वाल्मीकि ऋषि तेथे येतात आणि तिला ओळखून आपल्या आश्रमात घेऊन जातात. जाण्यापूर्वी सीता भागीरथीला नवस करत की जर माझी मुखप्रसूति होईल तर मी तुला रोज कुन्दपुष्पाची माला अर्पण करीन (अंक १).

दुसऱ्या अंकाच्या आरंभी सीतेची सखी वेदवती व एक मुनिकन्या याचा प्रवेश घातला आहे. त्यावरून आपणास समजते की सीतेला कुत्र व लव असं दोन पुत्र झाले असून ते आता वाल्मीकिप्रणीत 'रामायणा'चे पठण करण्याइतके मोठे झाले आहेत. रामाने नैमिषारण्यात यज्ञकरिता सर्व सामग्री जमविली असून तेथे वाल्मीकीलाही निमंत्रण केले आहे. पुढील प्रवेशात सीता म्हणते, 'आता माझे मुल्ये मोठे झाले आहेत, वाल्मीकीचेही त्याच्यावर लक्ष आहे. आता मला जगून काय करावयाचे आहे ? पण मला माझ्या वेदवती या प्रियसखीला सांगून तिचा निरोप घेतला पाहिजे.' नंतर वेदवती प्रवेश करते व संभाषणात सीतेला 'रामाचे तुझ्यावर प्रेम नाही' म्हणून चिडविते. आता लौकिक रामाचा यज्ञदीक्षासमय प्राप्त होईल त्यावेळी त्याला अन्य सहधर्मचारिणीचे पाणिग्रहण करावे लागेल' असं वेदवती म्हणते. तेव्हा वास्तविक सीतेने रामाच्या पूर्वीच्या संदेशाचा- 'यज्ञात तुझी प्रतिमाच माझी धर्मपत्नी राहिल' याचा-उल्लेख करावयास पाहिजे होता. पण ती म्हणते, 'आयेंपुत्राच्या हृदयावर माझी सखा आहे, हातावर नाही.' यानंतरही पुढे कोठेही सीतेची मुवर्णप्रतिमा केल्याचा उल्लेख 'कुन्दमाले'त नाही. सीता व वेदवती संभाषण करित असता आश्रमार्ताल घोषणा ऐकू येते की 'येथून जवळच महाशत्रु अश्वमेध मुरू हांगार आहे. त्याकारिता वसिष्ठ, आश्रयादि महर्षि आले आहेत. सर्व सामग्री जमविली आहे. केवळ वाल्मीकि न आल्यामुळे रामचंद्र दीक्षाग्रहण करित नाहीत. त्यांच्या निमंत्रणाकरिता रामाचा दूत

आला आहे. तेव्हा सर्व मुनिक्वयकानी पुढे व्हावे.' ही घोषणा ऐकून कुशलवाच्या प्रस्थानमंगलाकरिता सीता त्वरेने जाते (अंक २).'

तिसऱ्या अंकाच्या आरंभी एका तापसाचा प्रवेश आहे. त्यात तो ' शाकुन्तला 'च्या दुसऱ्या अंकातील विदूषकाप्रमाणे प्रवासाने अतिशय थकल्यामुळे आपण एक पाऊलही पुढे टाकण्यास असमर्थ असल्याबद्दल कुरकुर करतो. तो म्हणतो ' माझ्या पायांच्या तळव्यांना फोड आले आहेत. सीता आता कुशलवासह नैमिषारण्यात पोचली आहे. तेथे जाण्याचा मार्ग कोण बरे मला सांगेल ? हा, हे रामलक्ष्मण नैमिषारण्यातच आले असावेत. मी त्यांच्या मागूनच जातो.' तेव्हा रामलक्ष्मणाचा पुढील प्रवेश नैमिषारण्यातीलच होय. वाल्मीकि आल्याचे वळत्यावरून राम त्यांना भेटण्याकरिता गोमती तीरावरील त्यांच्या आश्रमाकडे चालला होता, पण पुढे तो तो आश्रम मागे टाकून अरण्याकडे वळतो. सीतात्यागामुळे तो अत्यंत दुःखित आहे आणि त्याला लक्ष्मण धीर देत आहे. इतक्यात त्यांना गोमतीच्या प्रवाहात वाहत वाहत एक कुन्दमाला रामाच्या पायाजवळ आलेली दिसते. तिच्यातील कुसुमप्रथनाचे कौशल्य पाहून ती सीतेनेच केली असावी असे रामाला वाटते. तेव्हा लक्ष्मण म्हणतो ' या गोमतीनदीच्या तीराने आपण प्रवाहाच्या विरुद्ध दिशेने जाऊ या. म्हणजे ही कुन्दमाला कोटून आली हे आपणास समजेल.' नंतर ते काही अंतर जातात तों राम विचारतो, ' काय हा भगवान् वाल्मीकीच्या आश्रमाचा प्रदेश आहे ? कारण येथे यज्ञाचा धूर दिसत आहे, आणि सामगायनाचा नाद ऐकू येत आहे.' लक्ष्मणाला रामाचा तर्क पटवतो. त्याला वाळवटात काही पावले उमटलेली दिसतात. त्यावरील चिन्हांवरून ती सीतेची अशी रामाला ओळखता येतात. इतक्यात सीता तेथे येते. ती म्हणते, ' मी स्नान करून सन्ध्याचर्चन केले आहे. भगवती भागीरथीला आपल्या हाताने गुंफलेली कुन्दमाला अर्पण केली आहे. आता अतिधीना अर्पण्याकरिता मी फुले बेचते.' रामाचा मेषगंभीर आवाज ऐकून आनंदातिशयाने तिच्या अंगावर रोमाच उभे राहतात. रामाला ते अरण्य आणि तेथील समुद्रगामिनी नदी पाहून दंडकारण्याची आठवण होते व सीतेचे स्मरण होऊन तो व्याकुळ होतो. रामाचा शोक पाहून सीतेच्याही डोळ्यात अश्रू उभे राहतात. इतक्यात एक ऋषि प्रवेश करून रामाला सांगतो की, ' भगवान् वाल्मीकींनी आपले आह्निक आटोपले असून ते तुमची वाट पहात आहेत.' नंतर ते सर्व तिकडे जातात (अंक ३).

१. नैमिषारण्य आणि वाल्मीकि आश्रम यांच्या स्थानाविषयी आमचे लेख पहा. *Studies in Indology* Vo. I (second ed.), pp. 276 f.; विदर्भ संशोधन मंडळ वार्षिक १९६८, पृ. १६.

चौथ्या अंकाच्या आरंभी एक लहानसा विर्कभक्त आहे. त्यातील यशवती व वेदवती या दोन तापसींच्या भाषणावरून आपणास कळत की, रामाच्या हृदयात सति-विषयी अनुकंपा आहे किंवा नाही हे जाणण्याच्या इच्छेने तिलोत्तमा नामक अप्सरा सतिचे रूप घेऊन रामाकडे जाणार आहे. पण हे तिचे वेदवतीशी झालेले भाषण रामाचा मित्र कोशिक नामक विदूषक याने आडून ऐकल्यामुळे घोटाळा होईल अशी मीति त्या तापसीला वाटते म्हणून ती त्या अप्सरेला त्या साहसापासून परावृत्त करण्यास जाते.

नंदरच्या मुख्य प्रवेशात सीता व यशवती येतात. पूर्वी चित्रकूटाहून दक्षिणापवाला जाताना तेथील मायावती नामक वनदेवतेने सीतेला चन्द्राप्रमाणे शुभ्र आणि सुगन्धित असे दिव्य उत्तरीय दिले होते. ते वनवासात संदेह वापरल्यामुळे सीता व राम याना अत्यंत प्रिय झाले होते. ते सतिने या प्रसंगी धारण केले होते. रामाच्या आगमनामुळे आश्रमातील दीर्घिकेवर (पायच्या असलेल्या विहिरीवर) स्त्रीजनाना निःशंकपणे स्नान करता येणार नाही म्हणून वास्वीर्कानी आपल्या प्रभावाने अशी व्यवस्था केली आहे की त्या दीर्घिकेजवळ असणाऱ्या स्त्रिया पुरुषाना अदृश्य असतील. वाल्मीकीच्या आश्रेप्रमाणे त्याचा शिष्य कष्व म्मोविनोदनाकरिता रामाला नैमिषारण्य दाखवित त्याच दीर्घिकेजवळ येतो. त्या दीर्घिकेत सीतेचे प्रतिबिम्ब रामाला दिसते, पण सीता मात्र दिसत नाही. तेव्हा शोकाभ्रगाने तो मूर्च्छित होतो. त्याला शुद्धीवर भाषण्याकरिता सीता त्याला आलिंगन देते (परिष्वजते). 'उत्तररामचरित'त अशाच प्रसंगी सीतेच्या हस्तरपर्शाने राम शुद्धीवर आल्याने दाग्बिंबे आहे. रंगसुमीवर सतिने रामाला आलिंगन दिल्याचे दाग्बिंबे सदमिरुचीस अनुरूप नाही.

रामाला सीता दिसत नाही. पण तिनं पापरलेडे उत्तरीय दिसते. ते तो ओढून घेतो. ते पूर्वी चित्रकूट वनदेवता मायावती हिने दिलेलेच उत्तरीय हांय हे रामाच्या लक्षात येते. तेव्हा तो मागे दिलेल्या 'श्रूते षणः' इत्यादि श्लोकात त्याचे वर्णन करतो. त्या श्लोकातील उत्तरीयाचे वर्णन मनोरम असल्याने तो 'शृगाप्रकाश्या'त आणि 'सुभाषितरत्नकोषा'त संगृहीत केला असल्याचे मागे सांगितले आहे. विशेष उल्लेखनीय गोष्ट ही की 'सुभाषितरत्नकोषा'त तो श्लोक धीरनागाच्या नावावर दिला आहे.

राम ते उत्तरीय पावतो, पण त्याने पूर्वीचे उत्तरीय हांतेंव. दोन उत्तरीये धारण करणे विलक्षण दिसेल म्हणून तो आपले उत्तरीय टाकून देतो. सीता ते उचलून घेते. ते सुवासित केलेले नसल्यामुळे त्यावरून तिला रामाच्या उदासीन जीवनाची कल्पना येते. तेव्हा ती म्हणते, 'सर्वथा सत्यधन्वा राचवाः।' (खरोखर रघुकुलातील पुरुष

सत्यप्रतिज्ञ असतात. कारण, रामाने पुनः विवाह केला नाही हे या उत्तरीयावरून उघड आहे.) याच तऱ्हेचा, पण उलट्या प्रकाराचा प्रसंग 'मृच्छकटिका'त आलेला बहुश्रुत वाचकास आठवेल. त्याविषयी चर्चा पुढे करू.

उत्तरीय पाहून रामाला चित्रकूटी असताना आपण फुले वेचण्याकरिता गेलेल्या सीतेच्या मागून कसे गेलो आणि सीतेचे उत्तरीय ओढताच तिने वेचलेली फुले जमिनीवर कडी विखुरली गेली याची आठवण येते. इतक्यात रामाचा प्रिय मित्र कौशिक विदूषक तेथे येतो आणि त्याला पाहून सीता निघून जाते. कौशिक रागतो की 'तिलोत्तमा अस्सरा सीतेचे रूप धारण करून तुझी चेष्टा करण्यास येणार असल्याचे मी ऐकले आहे.' तेव्हा आपण पाहिले ते सीतेचे प्रतिबिम्ब नमून सीतेचे रूप घेतलेल्या तिलोत्तमेचे होते आणि तिने आपणास फसविले असे रामास वाटते (अंक ४).

पाचव्या अंकात सीतेची छाया व पावले पाहिल्यामुळे उद्विग्न झालेला राम प्रवेश करतो. तो विदूषकाला विचारतो, 'मी सीतेचा परित्याग केला तेव्हा तू माझा प्रतिपेक्ष कसा केला नाहीस ?' विदूषक उत्तर करतो, 'स्वामी प्रसन्न असेल तेव्हाही सेवकाना प्रार्थना करणे कठीण जाते. आपण तर तेव्हा रागाने लाल झाला होता.' यासारखाच प्रश्न 'शाकुन्तला'त दुष्यन्त विदूषकाला विचारतो हे बहुश्रुत वाचकास माहित असेल. नंतर विदूषक कुश व लव या वाल्मीकीच्या शिष्यांना एका महा-पुरुषाच्या चरित्राचे गायन करण्याकरिता घेऊन येतो. त्यांना पाहताच साध्वस, हर्ष, शोक, अनुक्रोश इत्यादि मनोविकारानी रामाच्या हृदयात कल्लोळ माजविल्यामुळे तो मूर्च्छित होतो. ते कुमारही रामाच्या धीरगमीर आकृतीने प्रभावित होतात. राम त्यांना आश्रय देऊन आपल्या माडीवर घेतो, तेव्हा त्याला अननुभूत आनंदाची प्राप्ति होते. इतक्यात विदूषक ओरटतो, 'अरे, याना सोड, सोड. मी साकंठनिवासी लोकांच्या तोंडून ऐकले आहे की जर रघुकुलातील पुरुषाशिवाय अन्य कोणी या सिंहासनावर बसेल तर त्याच्या मस्तकाच्या शेकडो चिंधळ्या होतील.' 'शाकुन्तला'च्या सातव्या अंकातील सर्वदमनाच्या मनगटावर बाधलेल्या अपराजिता औपधीच्या ताडताची येथे आठवण होते. पुढे संभाषणावरून ते दोन्ही कुमार क्षत्रियवर्णांचे असून सूर्यवंशातील आहेत, ते जुळे भाऊ असून त्यांचे वय दहा वर्षांचे आहे, ते वाल्मीकीचे शिष्य आहेत, त्यांना आपल्या पित्यांचे नाव माहित नाही, कारण आश्रमात ते कोणीही घेत नाही, पण त्यांची माता त्यांनी काही खोडी केली असता त्यांना 'निरनुक्रोशाचे पुत्र' म्हणून रागे भरते, तपोवनातील लोक तिला देवी म्हणतात, पण भगवान् वाल्मीकि तिला बंधू म्हणून संबोधतात, इत्यादि माहिती रामाला मिळते. शिवाय त्यांचे वयही सीतापरित्यागकालाशी जुळत होते. तेव्हा ते आपलेच पुत्र

असावेत अशी शंका येऊन रामाचे मन अस्वस्थ होते. इतक्यात 'वाल्मीकिप्रणीत पुराणपुरुषकथा रामापुढे गाऊन कुशलवानी मध्याह्नीच्या सवनाकरिता आश्रमात यावे' असा त्यांना संदेश मिळतो. नंतर सर्व मुहुःजन व समासद् याच्यासह आपण ती अपूर्व कथा ऐकू इच्छितो; तेव्हा लक्ष्मणाला आपणाकडे पाठवा, अशी राम आज्ञा करतो (अंक ५).

सहाय्या अंकात पौरजानपदांच्या समेत राजमाता, बन्धु इत्यादिकांसह राम कुशलवानीच्या तोंडून 'रामायण'कथा ऐकतो. ती कथा लक्ष्मणाने सीतेला अरण्यात सोटली येथपर्यंत आल्यावर ते कुमार म्हणतात-

ततः प्राणैः परित्यक्ता निराशा जनकात्मजा ।

अप्रियाख्यानभीतेन कविना सहृता कथा ॥

पण वाल्मीकीची रामकथा तेथे संपत नाही. त्यापुढील भाग त्या कुमाराना माहीत नव्हता, पण वाल्मीकीचा शिष्य व रामाचा बालमित्र कप्व पुढील कथा गाऊन दाखवतो. त्यावरून सीता वाल्मीकीच्या आश्रमात प्रसूत होऊन तिला दोन पुत्र शाले वेंच हे कुश व लव असे सर्वास समजते. तेव्हा त्या अनपेक्षित वृत्तादाने राम, लक्ष्मण, कुश व लव मूर्च्छित होतात. इतक्यात सीतेसह वाल्मीकि प्रवेश करून त्यांना सावध करतात. नंतर सीतेचा त्याग केल्याबद्दल वाल्मीकि रामाला दोष देतात. त्याच्या आज्ञेवरून सीता 'जर मी राघवकुलनंदन रामाशिवाय दुसऱ्या कोणाला पतिव्रता-विरोधी मावनेने पाहिले असेल, त्याच्याशी बोलले असेल किंवा त्याला हृदयाने चिंतिले असेल तर दिव्यरूपधारिणी भगवती पृथ्वी माझ्या चित्तवृत्तीविषयी तसे पागो' असे म्हणते. तेव्हा पातालातून आकाश व्यापणारा तुमुल नाद उत्पन्न होतो, पर्वत हादरतात, आणि समुद्र आनंदित होऊन ढवळल्याप्रमाणे आपल्या लाटांनी समोवतालची बंधे आक्रमण करू लागतो. नंतर पाताळातून पृथ्वी देवी वर येऊन सीतेच्या चारित्र्याविषयी साक्ष देते-

रामं दाशरथिं मुक्त्वा न जातु पुरपात्तरम् ।

मनसाऽपि गता सीतेत्येवं विदितमस्तु वः ॥

तेव्हा सर्व जन हात जोडून सीतेचे शुद्धाचरण मान्य करतात. नंतर वाल्मीकीच्या आज्ञेने राम सीतेचे पाणिग्रहण करतो आणि पृथ्वी अन्तर्धान पावते. पुढे रामाच्या इच्छेप्रमाणे वाल्मीकि कुशाला साम्राज्याचा अधिपति म्हणून अभिषेक करतात. कुशाची अनुमति घेऊन राम लवाला युवराज म्हणून अभिषेक करतो आणि मगवान् वाल्मीकीच्या आशीर्वादाने नाटकाची समाप्ति होते (अंक ६).

‘कुन्दमाले’तील ‘रामायणा’चे अनुसरण

येथपर्यंत दिलेल्या ‘कुन्दमाले’च्या संक्षिप्त संविधानकावरून धीरनागाने त्या-मध्ये बहुतांशी ‘वाल्मीकि-रामायणा’चे अनुसरण केल्याचे दिसून येईल. संतेचा भागीरथीतीरावर त्याग, तिची वाल्मीकीच्या आश्रमात प्रसूति, तेथेच तिचे कित्येक वर्षे वास्तव्य, रामाचा नैमिषारण्यात अश्वमेध, त्याकरिता गोमतीतीरी वाल्मीकीचा आश्रम, कुशलवाच्या कडून ‘रामायण’गायन, सीतेचे रामाच्या समोर सत्यापन, पृथ्वीचा प्रादुर्भाव, सीताशुद्धि इत्यादि घटना ‘रामायणा’तून घेतल्या आहेत.

‘कुन्दमाले’तील मौलिक प्रसंगांची समाक्षा

धीरनागाने ‘कुन्दमाले’त काही स्वतः कल्पिलेले प्रसंगही वाटले आहेत. उदाहरणार्थ वनदेवता मायावर्तने दिलेले उत्तरीय, वाल्मीकीच्या प्रभावाने सीतेचे मानवाना अटस्य असणे, ‘रामायण’गायनापूर्वी विविध प्रमाणावरून ते आपलं पुत्र असावेत असे रामाचे अनुमान इत्यादि. संस्कृत नाटकाचा शेवट दुःखात होऊ नये असा नियम असल्यामुळे भवभूतीप्रमाणे धीरनागानेही शेवटी सीतारामाचा संयोग घडवून आणला आहे. तथापि एकंदरीत धीरनागाने ‘रामायण’कथेत भवभूतीपेक्षा कमी फरक केले आहेत. त्यामुळे त्याचे संविधानक-रचनाकौशल्य फारसे दिसत नाही. किंबहुना काही प्रसंगी ‘कुन्दमाले’-तील घटना व वर्णन अप्रासंगिक व अनुचित वाटतात. त्यापैकी काहींचा उल्लेख मागे आला आहे. उदाहरणार्थ, सीतापरित्यागाच्या वेळी तिला पाठविलेल्या रामाच्या संदेशात भावी यशातील सीतेच्या प्रतिमेचा निर्देश, सीतेने मूर्छित रामाला आलिंगन देऊन सावध करण इत्यादि. गोमती नदीतून वाहत आलेल्या कुन्दमालेची गोष्टही अशीच आहे. सीतेने कुन्दमाला दररोज वाहण्याचा नवस केला तो भागीरथीला, गोमतीला नव्हे. शिवाय भागीरथी गोमतीला मिळत नसून गोमतीच भागीरथीला मिळते. तेव्हा सीतेने भागीरथीला वाहिलेली कुन्दमाला गोमतीत कशी येईल? तेव्हा एका विद्वानाने गोमती हे भागीरथीचेच दुसरे नाव असावे असा तर्क केला आहे. पण रामाचा अश्वमेध नैमिषारण्यात होत होता असे वर्णन करण्यात धीरनाग ‘वाल्मीकि रामायणा’चे अनुसरण करीत होता. त्या ‘रामायणा’त गोमती व गंगा भिन्न वर्णिल्या आहेत. सध्याही गोमतीला पूर्वीचेच नाव असून ती गाझीपूर जिल्ह्यात सधियदपूर जवळ गंगेला मिळते. लखनौ शहर तिच्याच काठी आहे. ‘कुन्दमाला’ नाटकात प्रमुख असलेल्या कुन्दमालेविषयीच असा घाटाळा असल्यामुळे डॉ. बूलनरनी म्हटले आहे की धीरनाग हा दक्षिणात्य असल्यामुळे त्याला गंगेच्या खोऱ्याची माहिती नसावी आणि म्हणून त्याच्या हातून ही सूक घडली असावी.’ दुसरी अंशभवनीय

गोष्ट रामाच्या सिंहासनाविषयी समजुतीची. राम कुश व लव यांना आपणावरोवर सिंहासनावर बसवतो तेव्हा विदूषक ओरडून सांगतो, 'यांना लोंकर खाली उतरवा. मी साकेत (अयोध्या) येथील लोकांकडून ऐकले आहे की रघुकुळातल्याशिवाय दुसरा कोणी या सिंहासनावर बसेल तर त्याच्या मस्तकाच्या पिंढड्या होतील.' धीरनागाने ह्या प्रसंगात 'शाकुन्तला'तील सर्वदमनाच्या मनगटावर बांधलेल्या अपराजित वनस्पतीच्या ताडवाचे अनुकरण केले आहे. पण ते त्यास साधले नाही. येथे साहजिकच अशी शका उत्पन्न होते की हे खरे असेल तर रामाला ती गोष्ट माहीत कशी नाही? तो यापूर्वी निदान दहा वर्षे साकेतातच त्या सिंहासनावर बसत होता. या शंकेला उत्तर नाही. तेव्हा 'कुन्दमाले'च्या संविधानकात असे अनेक दोष असल्यामुळे त्या नाटकाचा कर्ता दुय्यम प्रतीचा नाटककार होता असेच मानावे लागते.

या दोन नाटकांचे पौर्वापर्य

'उत्तररामचरित' आणि 'कुन्दमाला' या दोन्ही नाटकांचा विषय राज्याभियेकानंतरचे रामचरित हाच असल्यामुळे त्यात काही घटना समान आहेत. एवढेच नाही तर त्याच्या वर्णनातील शब्दयोजनाही सारखी आहे. अशी अनेक स्थळे त्या नाटकांचे संपादक डॉ. कालीकुमार दत्त यांनी पूर्वी आणि डॉ. ह. द. साकलिया यांनी अलीकडे दाखविली आहेत. या दोघांच्याही मते भवभूतीने 'कुन्दमाले'च्या कर्याचे अनुकरण केले आहे. याच्या उलट प्रो. मुद्रसप्त्यम् ऐयर, डॉ. वूलनर, डॉ. सुशीलकुमार दे आणि जागीरदार यांच्या मते 'कुन्दमाले'वरच 'उत्तररामचरिता'चा प्रभाव पडला आहे. पण त्यांनी या प्रश्नाचा सविस्तर विचार केला नाही. 'भिन्न-रुचिर्हि लोकः' या न्यायाने या बाश्पात सर्वसमत निर्णय देणे कठीण आहे. तथापि पूर्वेप्रह बाङ्गु सारुन चिकित्सक दृष्टीने या प्रश्नाची समीक्षा केल्यास विचारी वाचकांचे ऐकमतय होण्यास प्रत्यवाय नसावा. साम्याची काही स्थळे खाली चर्चितली आहेत.

हे साम्य दोन प्रकारचे आहे. (१) घटनासाम्य आणि (२) शब्दसाम्य. त्याचा यथाक्रम विचार करू.

(१) घटनासाम्य—दोन्ही नाटके 'रामायणा'तील कथानकावरच आधारित असल्यामुळे त्यात काही घटना समान आहेत. त्याचा विचार येथे करावयाचा नाही. तर ज्या घटना रामायणात नसून नाटकागाने स्वतः कल्पिल्या आहेत त्याची समीक्षा केली पाहिजे. अशा घटना 'उत्तररामचरिता'त अनेक आहेत हे मागे (पृ. २४८) दाखविले आहे. 'कुन्दमाले'चे कथानक बहुतांशी 'रामायणा'नुसारी असल्याने त्यात कविकल्पित घटना त्या मानाने थोड्या आहेत. पण या दोन नाटकात समान अण्वेल्ली मुख्य घटना म्हणजे सीतेने अदृश्य रूपाने रामाजवळ असणे आणि शोकावेगाने तो मूर्च्छित

झाला असता त्याला शुद्धीवर आणणे, ही होय. भवभूतीने रामाचा पंचवटीररिसराटील प्रवेश विशिष्ट हेतूने योजिला आहे. पतीने विनाकारण आपला परित्याग केल्याचे शक्य सीतेच्या मनात सल्ल होते. तिला रामाच्या हृदयातील विबदिपयीचे दृढ प्रेम आणि तिच्या वियोगानुळे त्याला झालेला दुःसह शोक दाखवून तिची चिचकृति औदासीन्यान्तून कारुण्ययुक्त प्रेमात परिवर्तित करावयाची होती. 'उत्तररामचरिता'च्या तिसऱ्या अकांका नुसल्य उद्देश हा आहे. पंचवटीच्या परिसरातील पूर्वपरिचित स्थळे व पशुराशी पाहिल्यावर रामाचे दुःख अनावर होऊन त्याला मूर्च्छा येईल अशी भीति साहजिकच वाटून गेलेने दमसेधरोवर सीतेला आपल्या बरोबर पंचवटीस आणले होते. तेव्हा 'उत्तररामचरिता'तील हा प्रवेश सहेतुक असून तो उत्तम साधला आहे. याच्या उलट 'कुन्दमाले'च्या चौथ्या अंकातील तसल्याच सीतारामाचा प्रवेश यदृच्छेने घडून आलेला आहे. आश्रमातील यज्ञधूमने वस्तू झालेले टोळे पाप्याने थड करावे म्हणून राम शीर्षिवेत उतरतो, तेथे अदृश्य रूपाने असलेल्या सीतेचे प्रतिबिंब पाहतो; तिचे विसकटलेले केश व निस्तेज मुख पाहून तिच्या दीर्घ वियोग-दुःखाची त्याला जाणीव होते आणि तो मूर्च्छित होतो. सीता त्याला आलिंगन देऊन शुद्धीवर आणते. 'कुन्दमाले'तील या प्रवेशात विशिष्ट हेतु नसल्याने तो कृत्रिम भासतो. त्यात उत्तरीयाची अदल्यकदल आहे खरी, पण नाटकाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने तिला महत्त्व नाही.

'कुन्दमाले'तील हा प्रवेश पाहून भवभूतीला 'उत्तररामचरिता'च्या तिसऱ्या अंकातील प्रवेश सुचला असणे असंभवनीय आहे. भवभूतीची कल्पनाशक्ति दाडगी होती, हे उत्तररामचरितातील त्याने कल्पिलेल्या विविध प्रसंगावरून स्पष्ट आहे. त्यात प्रस्तुत प्रसंगाकरिता दुसऱ्यांचो उसनवारी करण्याची जरूरी भासली असणे असंभवनीय आहे. याच्या उलट धीरनागाचे कल्पनादारिद्र्य लक्षात घेता त्यानेच भवभूतीची उसनवारी केली असणे वास्तव्य शक्य आहे.

नाही. 'छाया' शब्दाने अनेक अर्थ होतात (१) सावली, (२) प्रतिदिव, (३) प्रतिमा, (४) कवि, (५) सौंदर्य आणि (६) सादृश्य, याच्या बरोबर (७) भ्रम, भ्रम, हा अर्थही कौशकारानी दिला आहे. 'उत्तररामचरित'च्या दिवल्या अंकात रामाला शंखवरीच्या परिसरात सीतेचा भास होतो असा प्रसंग घातला आहे. म्हणून त्या अंकाला 'छाया अंक' असे नाव दिले असले तर ते योग्य आहे.

आता आपण दुसरा एक प्रसंग घेऊ. तो बरच्या दृष्टी महत्त्वाचा नसला तरी प्रस्तुत चर्चेला असुक्त आहे.

'उत्तररामचरित'च्या पहिल्या अंकातील चित्रदर्शनप्रसंग च्या. दाटकावधानंतर विन्वाभित्राने रामास दिलेल्या जूंमळास्त्राचे चित्र सीतेला दाखविल्यानंतर राम म्हणतो, 'ही अस्त्रे तुझ्या भरत्यांना प्राप्त होतील.' पुढे वनवासाला जाताना वाटेत लागलेल्या भार्गुरक्षीने चित्र पाहून राम तिला नमस्कार करतो, आणि 'अरुणवरीप्रमाणे तू सीतेच्या कल्याणाची चिंता बहा' अशी तिला प्रार्थना करतो. शंखवरी लक्ष्मणाला सीतेच्या त्यागाची आज्ञा करून निघून जाताना तो पृथ्वीला उद्देशून म्हणतो, 'मगवति वसुधारे, आनत्या मुर्धाळ कन्येचे रक्षण कर.' भवभूताने या तिन्ही आवाहनांचे सामिप्रायत्न पुढील चरित्रात दाखविले आहे. कुठ व लव याना जन्मतःच जूंमळास्त्राचे ज्ञान होते व त्यावरून पुढे रामाला हे सीतेचे पुत्र असावेत असे वाटेत. 'रामायणा'त सीता वाल्मीकीच्या आश्रमात प्रवृत्त होऊन तेथेच बारा वर्षे राहिली होती असे वर्णिले आहे. पण अशा परिस्थितीत तिच्या मुलांना आपल्या पित्याचे ज्ञान नसणे, तसेच रामाला एवढ्या दीर्घकालात सीतेची माहिती न समजणे असंम्बनीय आहे. म्हणून सीतेने प्रकृतीचे क्लेश असह्य झाल्याने गंगेत उडी घेतली. गंगेने तिला पातालात नेऊन पृथ्वीदेवीच्या साहाय्याने तिचे व तिच्या मुलांचे संगोपन केले, असे भवभूताने

१. मानियर विल्यम्स, आपटे आणि बँच यांचे संस्कृत कोश पाहा. ज. वि. बोरु यांनी 'गीर्वाण-लघुकोशा'त छाया शब्दाचा 'भ्रम', 'भास' असा अर्थ दिला वगून भागवतातील पुढील श्लोकाचा (स्कंद ८, अ. ३, श्लो. १४) उदाहरण दिला आहे—

सर्वेन्द्रियगुणद्रष्टे सर्वप्रत्ययहेतवे ।

भ्रमताच्छाययावताय सदाभासाय ते नमः ॥

यापरील शीघरी टोका-असता अहकारादिप्रपंचेन छायाया अक्षरूपया उक्ताय प्रतिबिम्बेन बिम्बमिव मूर्चिताय ।

भवभूतीच्या 'छाया अंक' या संज्ञेवरून 'कुन्दमाले'तील सीतेच्या छायेचा (सावलीचा) प्रसंग सुचला असावा असेही उलट पक्षी म्हणता येईल.

कल्पिले आहे. शेवटच्या अंकात उदकातून भागीरथी व पृथ्वी देवता वर येतात आणि सीतेला अरुधतीच्या स्वाधीन करून रामाला म्हणतात, 'तू आम्हाला सीतेच्या कल्याणाची काळजी वाहण्यामाठी प्रार्थना वेली होतीस. आम्ही तुझ्या प्रार्थनेप्रमाणे केले आहे.' याप्रमाणे भवभूतीने चित्र दर्शनप्रसंगीचे आवाहन साभिप्राय दाखविले आहे.

याच्या उलट 'कुन्दमाले'त सीतेला भागीरथीच्या तीरी सोडून जाताना लक्ष्मण लोकपाल, भागीरथी, तपोवनातील ऋषि, वनदेवता, अरण्यातील हिंस्र व इतर पशु आणि नद्या या सर्वांना सीतेच्या रक्षणाविषयी प्रार्थना करतो, पण त्या प्रार्थनेचा पुढे नाट्य-वस्तूकरिता उपयोग झालेला दिसत नाही. 'कुन्दमाले'तील लक्ष्मणाच्या प्रार्थनेवरून चित्रदर्शन-प्रसंगातील जूभकास्त्राचा प्राप्तिविषयक उल्लेख आणि भागीरथी-पृथ्वीचे अवाहन भवभूतीस सुचले असे कदापि म्हणता यावयाचे नाही. कारण मागे दाखविल्याप्रमाणे त्याचा नाट्यवस्तूशी घनिष्ठ संबंध आहे.

(२) शब्दसाम्य. आता आपण शब्दसाम्याचा विचार करू. याची अनेक उदाहरणे पूर्वीच संशोधकांनी दाखविली आहेत. त्यापैकी काही चर्चेकरिता घेऊ.

१. (अ) 'उत्तररामचरित' (अंक १)—पंचवटीच्या परिसरात जेव्हा राम वासंतील सागतो की 'परत गत्यावर सीतेची प्रतिमा पाहून मी आपले मनोनिवेदन करीन', तेव्हा सीता उदगारते—'अम्महे, उत्प्रातं मे द्रवानीं परित्यागशस्यमार्यपुत्रेण.'

(ब) 'कुन्दमाला' (अंक १)—लक्ष्मण रामाचा निरोप सीतेला सागतो की 'पुन्हा लग्न न करण्याचा माझा निश्चय असल्यामुळे भावी यज्ञात तुझी प्रतिमाच माझी धर्मपत्नी असेल,' तेव्हा सीता उत्तरते—

'एष तन्दिशता आर्यपुत्रेण परित्यागदुःख मे निरवशेषमपनीतम् ।

दोन्हीत तीच कल्पना जबळजबळ त्याच शब्दात आली आहे.

२. (अ) उ. च. (अंक ३)—पंचवटीत विमान उतरवताना 'अयि विमानराज, अत्रैव स्थीयताम् ।' हे रामाचे शब्द ऐकल्यावर रोमांचित होऊन सीता उदगारते—'अम्महे, मेघमन्थरस्तनितगम्भीरमांसलः कुतोन्वेप भारतीनिर्घोषो भरन् कर्ण-विवर मामपि मन्वभागिनीं श्रुतित्पुस्तुकापयति ।'

(ब) कु. मा. (अ. ३)—नैमिषारण्यात रामाचे लक्ष्मणास उद्दिष्ट उच्चारलेले 'वत्स, वत्स' असे शब्द ऐकून जबळव दीर्घिकेच्या तीरी असलेली सीता म्हणते, "कोन्वेप सत्रजलवस्तनितगम्भीरेण स्वरविशेषेणात्यन्तदुःखभाजनमपि मे शरीरं रोमाञ्चयति ।

दोन्ही उतान्यांत रामाचा आवाज जलयुक्त मेघाच्या गर्जनसारखा आहे हीच कल्पना जवळजवळ त्याच शब्दात आली आहे.

३. (अ) उ. च. (अं. ३, श्लोक १३) वियोगदुःखित रामाला पाहिल्यावर झालेली सीतेच्या हृदयाची अवस्था तमसा वर्णन करते—

तटस्थं नैराश्यादपि च कलुषं विप्रियवशा—

द्वियोगे वीर्षेऽस्मिञ्जटिति घटनोत्तम्भितमिव ।

प्रसन्नं सौगन्धाद्व्यितपाशुर्णगडिकरण

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन् क्षण इव ॥

(ब) कु. मा. (अं. ३)—नैमिषारण्यात रामाला पाहिल्यावर सीता स्वतःच्या अवस्थेचे वर्णन करते—

अहो दृष्ट इति परितोषः, चिरप्रवास इति मन्युः, परित्याग इत्युद्वेगः, निरनुक्रोश इत्यभिमानः, दर्शनीय इत्युत्कण्ठा, स्वामीति बहुमानः, कुशलवयोस्तात इति कुटुम्बिनोत्सङ्गावः, अपराध प्रवेशितास्मीति लज्जा । न जानामि आयंपुत्रदर्शनेन कौवृशीमवस्थामनुभवामीति ।

दोन्ही उतान्यात सीतेच्या मनातील विविध भावनान्ता कल्लोळ तयान वर्णिले आहे.

(४) (अ) उ. च. (अं. १, श्लो. ४५.)—सीतेचा परित्याग करताना राम म्हणतो—

शंशवात्प्रभृति पोषितां प्रियं; सौहृदादपृथगाभयामिमाम् ।

छाना परिददामि मृत्यवे सौनिको गृहशकुनिकांमिव ॥

(ब) कु. मा. (अं. १)—रामाचेप्रमाणे सीतेला वनात सोडण्यास निघालेला लक्ष्मण म्हणतो—

‘तदहमपि स्वजनविसम्भनिविशङ्का देवीमावाप गृहहरिणीमिव वध्यभूमिं नयामि ।

पहिल्या उतान्यात परित्यक्त सीतेची डार मारण्यास नेमलेल्या घरातल्या पक्षिणीशी आणि दुसऱ्यात घरातल्या हरिणीशी तुलना केली आहे. दोन्हीतील कल्पना एकच आहे.

५. (अ) उ. च. (अं. ६, श्लो. १२)—लाला पाहताच आपले दुःख नाहीसे झाले आणि त्याच्या विषयी प्रेम उत्पन्न झाले ह्याची गीमासा करताना राम म्हणतो—

व्यतिषजति पदार्थानाम्तरः कोऽपि हेतु-
 नं खलु बहिरुपाधीन् प्रीतय संश्वयन्ते ।
 विकसति हि पतद्गस्योदये पुण्डरीक
 द्रवति च हिमरश्मावृद्गते चन्द्रकान्तः ॥

(व) कु. मा. (अं. ५, श्लो. १०)-कुशलवाना पाहताच रामाचे डोळे अधूनी भरून येतात. तेव्हा तो म्हणतो-

आपातमात्रेण कयापि युक्त्या सम्बन्धिनः सश्रमयन्ति चेतः ।
 विमृश्य किं दोषगुणानभिज्ञश्चन्द्रोदये श्चोतति चन्द्रकान्तः ॥

दोन्ही श्लोकात काही अज्ञात कारणावरून हृदये आकृष्ट होतात ही कल्पना आहे. दोन्हीत चंद्र व चंद्रकांत मणि याचा दृष्टात दिला आहे.

६. (अ) उ. च. (अ. ३, श्लो. २७)-पचवटीच्या परिसरात रामाशी सभाषण करताना तो सीतेला पूर्वी कसा मानीत असे ते वासंती वर्णन करते-

त्वं जीयित त्वमसि मे हृदय द्वितीयं
 त्वं कौमुदी नयनयोश्मृत त्वमङ्गणे ।
 इत्यादिभि प्रियशतंरनुदध्य मुग्धां
 तामेव शान्तमथवा किमिहोत्तरेण ॥

(ब) कु. मा. (अ. १, श्लोक. १४) लक्ष्मण सीतेस रामाचा संदेश सांगतो-
 त्वं देवि चित्तनिहिता गृहदेवता मे
 स्वप्नागता शयनमध्यगता त्वमेव ।

दोन्ही कल्पना एकच. फक्त शब्द भिन्न.

७. (अ) उ. च. (अं., श्लोक १२) त्रिदशनिप्रसंगी लक्ष्मण रामाचे बालपणी जटाधारण वर्णन करतो-

पुत्रसंक्रान्तलक्ष्मीकैर्षद्वृक्ष्वाकुभिर्धृतम् ।
 पृतं बाल्ये तदार्येण पुष्यमारण्यक व्रतम् ॥

(ब) कु. मा. (अं. ४, श्लो. ५) -कृष्व रामाच्या नैमिषारण्याविषयी आदराची प्रशंसा करताना म्हणतो,

आनाकमेकपनुपा भुवन विजित्य
 पुष्यैदिवः ऋतुनतं विरचय्य मामंम् ।

इश्वकचः सुतनिवेशितराज्यनारा

निःश्रेयसाय धनमेतदुपाधयन्ते ॥ '

दोन्हीत इश्वकचशी राजाना आयुष्याच्या अश्वेत्वा जीवनक्रम तसाच वर्णिला आहे.

याशिवाय 'मालतीमाधव' व 'कुन्दमाला' यातील खालील उतारे पाहा—

८. (अ) मा. मा. (अं. ५)—श्मशानात् बळी देण्यास भेलेली मालती माधवास उद्देशून म्हणते—

हा देव माधव, परलोकगतोऽपि धृत्माभिः स्मृतंय्योऽयं जनः । न खलु स उपरतो यस्य चल्लभो जनः स्मरति ।

(ब) कु. मा. (अं. ३, श्लोक १३) — 'मी शोचनीय अशा सीतेबद्दल का वरे शोक करू नये' असे रामाने विचारताच, अदृश्य असलेली सीता म्हणते—

'न खलु स जनः शोचनीयः य एवं चल्लभेन शोच्यते ।'

दोन्ही उतान्यातील कल्पना एकाच प्रकारची आहे.

नाटककारांच्या शैलीवरून अनुमान

अशी शब्दसाम्याची इतरही अनेक उदाहरणे दाखविता येतील. वरील उतान्यातील कल्पनासाम्य आणि काहींतील शब्दसाम्यही पाहता भवभूति व धीरनाग यांकी एकाने दुसऱ्याचे अनुकरण केले असावे अंश स्पष्ट दिसते. पण ते कोणी कोणाचे केले हा प्रश्न वादग्रस्त झाला आहे. सर्वाना भवभूतीच्या वर्णनातील अधिक काव्यात्मता आणि सरसता मान्य आहे; पण काहींचे म्हणणे असे की 'कुन्दमाले'तील शैली साधी, अकृत्रिम आणि समासरहित असल्याने तिचा कर्ता कल्पनासम्य, अलंकारप्रचुर आणि दीर्घसमासयुक्त अशा 'उत्तररामचरिता'च्या कर्त्याहून प्राचीन असावा. संस्कृत वाङ्मयेतिहासात कवि जितका नंतरचा तितकी त्याची शैली अधिक कृत्रिम व समास-प्रचुर दिसते. तेव्हा भवभूतीनेच धीरनागाने अनुकरण केले असावे. या बाबतीत लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट ही की शैली ही व्यक्तिनिष्ठ असते. हर्ष व बाण हे समकालीन. पण हर्षाच्या सर्व नाटकात सामान्यतः समासरहित वैदर्भी रीतीचा उपयोग केला आहे. याच्या उलट बाणाच्या ग्रंथात श्लेष व समास याचा अतिरेक झालेला आढळतो. याशिवाय 'कुन्दमाले'त दीर्घसमास आढळतच नाहीत असे नाही. उदाहरणार्थ, त्या नाटकाच्या पाचव्या अंकातील विद्रूपकाच्या प्राकृत भाषणातील समासप्रचुर वाक्य पाहा. रामाच्या संस्कृत भाषणातही 'मूलस्वयोगसकलपुरुषार्थसवेदिनी ज्ञाननिष्पत्तिः' (अं. ५)

यासारखी समासप्रचुर व क्लिष्ट वाक्ये आढळतात. तेव्हा शेळीतील समासयोजनेवरून या दोन नाटककारांचे पौर्वापर्ये आणि तन्मूलक अनुकारित्व ठरविणे योग्य नाही.

पौर्वापर्ये ठरविण्याचे एक साधन-‘कुन्दमाले’त कालिदास आणि शूद्रक यांचे अनुकरण

प्रसंगसाम्य

तर मग हा प्रस्न सोडवायचा कसा ? आम्हास वाटते की या दोन ग्रंथकारांच्या एकदर प्रवृत्तीवरून त्यांच्या पौर्वापर्याविषयी अनुमान केले पाहिजे. आम्ही मागे दाखविले आहे की नाट्यवस्तूच्या किंवा संविधानकरचनेच्या बाबतीत भवभूति अधिक स्वतंत्रपणाने आहे. याच्या उलट धीरनागाने संविधानकरचनेत वाल्मीकांचेच अनुकरण केले आहे असे नवून आपल्या पूर्वीच्या कालिदास व शूद्रक यांच्या नाटकातून काही घटना व कल्पना घेतल्या आहेत आणि शब्दयोजनेचेही अनुकरण केले आहे. याची काही उदाहरणे मागे ‘कुन्दमाले’चे संविधानक संक्षेपाने देताना दिली आहेत. उदाहरणार्थ, ‘कुन्दमाले’च्या तिसऱ्या अंकातील प्रवासी तापसाची ग्रीष्म ऋतूतील उन्हा-विषयी आणि दीर्घप्रवासानुळे थकलेल्या आपल्या पायाविषयी कुरकुर ‘शकुन्तला’च्या दुसऱ्या अंकातील विद्रूपकाच्या भाषणावरून, पाचव्या अंकातील रामाने विद्रूपकाला केलेल्या ‘सीतारित्यागाच्या वेळी नू माझा प्रतिषेध का केला नाहीस ?’ हा प्रस्न ‘शकुन्तला’च्या सहाव्या अंकातील दुप्यन्ताने विद्रूपकाला केलेल्या यासारख्याच प्रस्नावरून आणि ‘कुन्दमाले’च्या त्याच अंकातील विद्रूपकाने रामाच्या सिंहासनासंबंधी साकेतनिवासी लोकांकडून ऐकलेली परंपरागत कथा ‘शकुन्तला’च्या सातव्या अंकातील सर्वदमनाच्या अपराजित औपवीच्या दाडतावरून मुचलेली दिसते. ‘कुन्दमाले’त सीतेच्या व रामाच्या उत्तरीयाची अदलाबदल झालेली दाखविली आहे. रामाच्या सुगंधरहित उत्तरीयावरून त्याच्या उदासीन जीवित्ताविषयी सीतेने केलेले अनुमान ‘मृच्छकटिका’च्या दुसऱ्या अंकातील मत्त हत्तिला कावूत आणणाऱ्या कर्णपूरकाकडे चारदत्ताने केलेल्या जाईच्या अत्तराने सुगंधित झालेल्या शेत्यावरून वससेनेने चारदत्ताच्या ‘अनुदासीन यौवना’विषयी केलेल्या अनुमानावरून मुचलेले दिसते. ही शाली प्रसंगानुकरणाची उदाहरणे. कल्पनासाम्याची व शब्दसाम्याची उदाहरणे तर अनेक आहेत. त्यातील काही वेळ.

शब्दसाम्य

(१) कु. मा. (अ. ४, श्लो. ७३)

एतस्मिन्वितताप्त्ररे प्रतिदिनं सानिध्ययोगादुरे-

स्वयंस्वया नन्दनचन्दनावनिहृष्टानासानतां प्रापिताः ।

विभ्रत्पुञ्चनिवेशितेन नयनेनालोकनीया अमी

मत्तैरायणकण्ठरज्जुबलयन्यासशक्तिं पावयाः ॥

—यातील ऐरावताच्या गळ्यातील दोरग्रंथाने नेमिपारण्यातील वृश्चाना उंचावर धरकोचे पडले ही कल्याना कालिदासाच्या 'रघुवंशा'तील (सर्ग ४, श्लोक ७६) खालील श्लोकावरून मुचलेली दिसते—

तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतस्त्वचः ।

गजवर्धं किरातेभ्यः शशमुर्वेवधारवः ॥

'कुन्दमाले'तील वरील श्लोकात नंदनवनातील चंदनवृक्षाचा उल्लेख धीरनागाचे अनुकारित्व सिद्ध करण्यास पुरेसा आहे. नंदनवनातील हे चंदनवृक्षाचे अस्तित्व धीरनागाला कालिदासाच्या 'रघुवंश', ४, ४८ या श्लोकावरून मुचलेले दिसते. इतरत्र ते प्रसिद्ध नाही.

(२) वरील सदर्मातच आलेला भाणखी एक श्लोक पहा.

कु. मा. (अ. ४, श्लोक ८)—

सचकितमवधाय कर्णमस्मिन्

सुरपतिकर्पणमन्त्रनिस्वनेषु ।

विरचयति शची सर्वैव नूनं

स्रजमयनूय वियोगव्रेणिबन्धम् ॥

—यातील कल्याना 'रघुवंशा'तील पुढील श्लोकावरून मुचली असली पाहिजे—

क्रियाप्रवन्धावयमध्वराणामजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।

शच्यादिचरं पाण्डुकपोललम्बाभ्रमन्दारदून्यानलकशंशकार ॥

(३) कु. मा. (अंक १, श्लो. १८) मध्ये रोदन करणाऱ्या परित्यक्त सीतेश्या पाहून वनातील पशुपतीही शोकाकूल झाल्याचे लक्ष्मण सांगतो—

एते रुदन्ति हरिणार हरितं विमुच्य

हंसाश्च शोकविधुराः करुणं रुदन्ति ।

नृत्त त्वजन्ति शिल्पिनोऽपि विलोक्य देवीं

तियंगता वरममी न परं मनुष्याः ॥

यासारखेच 'शकुन्तला'तील (अं. ४, श्लो. १२) शकुन्तलागमनाच्या वेळचे वर्णन पाहा—

उव्गलितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यध्रूणीव लताः ॥

दोन्हीतील वर्णन सारखेच आहे.

(४) कु. मा. (अं. ३, श्लो. १५) मर्वाळ रामाचे वर्णन पाहा—

व्यायामकठिनः प्रांसुः कर्णागतापतलोचन ।

व्यूढोरस्को महाबाहुर्व्यवतं दशरथात्मजः ।

हे वर्णन 'रघुवंशा'तील (सर्ग १, श्लोक १३) दिल्लीचा वर्णनासारखे आहे—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्ध. शालप्रासुमंहाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्मं इवापरः ॥

(५) कु. मा. (अं. ६, श्लोक १५) मध्ये कुशलवासहित रामाला तिष्य-
पुनर्वसूंसहित चंद्रमाची उपमा दिली आहे—

स एष रामो नयनानिराम.

सीतानुतान्यां समुपास्यमानः ।

यदृच्छया तिष्यपुनर्वसुन्यां

पाशवंस्थितान्यामिव शीतरश्मिः ॥

तसलीच 'रघुवंशा'तील (रघु. ११, श्लोक ३६) रामलक्ष्मणाना दिलेली
पुनर्वसूंच्या दोन टाऱ्याची उपमा पाहा—

तां विदेहनगरोनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स्म पिबता विलोचनैः पश्यपातमपि वञ्चनां मनः ॥

(६) कु. मा. (अं. ५) मध्ये रामाला नमस्कार करण्यासंबंधी सीतेची आज्ञा
सांगताना लव म्हणतो—

' प्रणाममपि संबोपदिष्टवती । न च गुरुनियोगा विचारमहंन्ति । '

रघु. (स. १४, श्लोक ४६) मध्ये सीतापरित्यागासंबंधी रामाची आज्ञा
लक्ष्मणाने का पाळली हे सांगताना कालिदास म्हणतो—

स शुश्रुबान्मातरि भागवेण पितुनियोगात्प्रहृतं द्विपद्रत् ।

प्रत्यग्रहीद्वप्रजशासनं तदज्ञा गुरूणां ह्यविचारणोया ॥

वरील उदाहरणातील साम्य स्पष्ट आहे. त्यावरून धीरनागाने आपल्या नाटकात
पूर्वगामी कालिदास व शूद्रक यांचे किती अनुकरण केले आहे हे दिसत येईल.

दोन्ही ग्रंथकारांच्या अनुकरणातील तारतम्य

भवभूतीनेही आपल्या नाटकात क्वचित्स्थली कालिदासाच्या नाटकातील प्रसंगांचे व शब्दयोजनेचे अनुकरण केले आहे खरे. उदाहरणार्थ, ' विक्रमोर्वशीया 'तील उर्वशी अदृश्य झाल्यामुळे वेडा झालेल्या पुरुरुव्याचे मापण व ' मालतीमाधवा 'तील मालती नाहीशी झाल्यावर माधवाचे मापण यात साम्य आहे. ' शाकुन्तला 'तील व ' उत्तररामचरिता 'तील लहान मुलाच्या अव्याजमनोहर रूपाचे वर्णन एकाच प्रकारचे आहे. ' शाकुन्तला 'च्या सातव्या अंकात विविध प्रमाणांवरून सर्वदमन आपलाच पुत्र आहे अशी दुष्यन्ताची खात्री पटते त्या प्रसंगावरून ' उत्तररामचरिता 'च्या सहाव्या अंकातील कुशलव्याच्या प्रत्यभिज्ञानाचा प्रसंग मुचल्लेला दिसतो. पूर्वगामी ग्रंथकारांच्या अनुकरणाचे काही प्रसंग प्रत्येक नाटककाराच्या कृतीत दाखवता येतील. किंवा, राजशेखराने म्हटल्याप्रमाणे ' सर्वोपि परेभ्य एव व्युत्पद्यते । ' प्रत्येक ग्रंथकार पूर्वजांचे माडवले घेऊनच व्यापार करतो. कालिदासाने अश्ववोपाचे व भासाचे काही वादवीत अनुकरण केल्याचे आम्ही आपल्या ' कालिदास ' ग्रंथात दाखविले आहे. तथापि अनुकरणाच्या पुराव्यावरून ग्रंथकारांचे पौर्वापर्य ठरवताना त्यांचे तारतम्य लक्षात घेतले पाहिजे. त्या दृष्टीने विचार केल्यास पूर्वकालीन नाटककारांच्या ग्रंथातील प्रसंगांचे व शब्दयोजनेचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ति भवभूतीपेक्षा धीरनागात अधिक प्रमाणात आढळून येते. भवभूति स्वतःच व शब्दब्रह्मवेत्ता होता. त्याच्या ग्रंथात अनेक मौलिक प्रसंग व सुंदर कल्पना दृष्टीस पडतात. त्याच्या तुलनेने धीरनागाचे पराबलंबित्व व कल्पनादारिद्र्य उद्भूत दिसते. तेव्हा त्यानेच भवभूतीचे अनुकरण केले असावे असा निर्णय काढल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

वरील सविस्तर विवेचनावरून खालील निर्णय हाचकांस पट्यील अशी आशा आहे.

(१) ' कुन्दमाले 'चा कर्ता दिङ्नाग नग्न धीरनाग होता.

(२) धीरनागाने ' कुन्दमाले 'त भवभूतीच्या ' उत्तररामचरिता 'चे अनुकरण केले आहे.

आणि (३) ' कुन्दमाले 'चा काल खिस्तोत्तर आठवे आणि अकरावे शतक सामधील आहे.

उव्गलितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसृतषाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥

दोन्हीतील वर्णन सारखेच आहे.

(४) कु. मा. (अं. ३, श्लो. १५) मधील रामाचे वर्णन पाहा—

व्यायामकठिनः प्रांशुः कर्णान्तायतलोचनः ।

व्यूढोरस्को महाबाहुर्व्यक्तं दशरथात्मजः ।

हे वर्णन 'रघुवंशा'तील (सर्ग १, श्लोक १३) दिलीपाच्या वर्णनासारखे आहे—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।

आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्मं इवापरः ॥

(५) कु. मा. (अं. ६, श्लोक १५) मध्ये कुशलवासहित रामाला त्रिप्य-पुनर्वसुसहित चंद्रमाची उपमा दिली आहे—

स एष रामो नयनाभिराम.

सीतासुतान्यां समुपास्यमानः ।

यदृच्छया त्रिष्यपुनर्वसुभ्यां

पाश्वंस्थिताभ्यामिव शीतरश्मिः ॥

तसलीच 'रघुवंशा'तील (रघु. ११, श्लोक ३६) रामलक्ष्मणाना दिलेली पुनर्वसुच्या दोन तान्याची उपमा पाहा—

तौ विदेहनगरीनिवासिनां गां गताविव दिवः पुनर्वसू ।

मन्यते स्म पिबतां विलोचनैः पक्षमपातमपि वञ्चनां मनः ॥

(६) कु. मा. (अं. ५) मध्ये रामाला नमस्कार करण्यासंबंधी सीतेची आज्ञा सागताना लव म्हणतो—

' प्रणाममपि संवोपदिष्टवती । न च गुरुनियोगा विचारमहंति । '

रघु. (स. १४, श्लोक ४६) मध्ये सीतापरित्यागासंबंधी रामाची आज्ञा लक्ष्मणाने का पाळली हे सागताना कालिदास म्हणतो—

स शुश्रुवान्मातरि भागंवेण पितुर्नियोगात्प्रहृतं द्विपद्वत् ।

प्रत्यग्रहोदग्रजशासनं तदाज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया ॥

चरील उतान्यातील साम्य स्पष्ट आहे. त्यावरून धोरनागाने आपल्या नाटकात पूर्वगामी कालिदास व शूद्रक यांचे किती अनुकरण केले आहे हे दिसून येईल.

दोन्ही ग्रंथकारांच्या अनुकरणातील तारतम्य

भवभूतीनेही आपल्या नाटकात क्वचित्स्थली कालिदासाच्या नाटकांतील प्रसंगांचे व शब्दयोजनेचे अनुकरण केले आहे खरे. उदाहरणार्थ, ' विक्रमोर्वशीया 'तील उर्वशी अदृश्य झाल्यामुळे वेडा झालेल्या पुरुर्व्याचे भाषण व ' मालतीमाधवा 'तील मालती नाहीशी झाल्यावर माधवाचे भाषण यात साम्य आहे. ' शाकुन्तला 'तील व ' उत्तररामचरिता 'तील लहान मुलाच्या अव्याजमनोहर रूपाचे वर्णन एकाच प्रकारचे आहे. ' शाकुन्तला 'च्या सातव्या अंकात विविध प्रमाणावरून सर्वदमन आपलाच पुत्र आहे अशी दुष्यन्ताची खात्री पटते त्या प्रसंगावरून ' उत्तररामचरिता 'च्या सहाव्या अंकातील कुशलाच्या प्रत्यभिज्ञानाचा प्रसंग मुचलेला दिसतो. पूर्वगामी ग्रंथकारांच्या अनुकरणाचे काही प्रसंग प्रत्येक नाटककाराच्या कृतीत दाखवता येतील. किंबहुना, राजशेखराने म्हटल्याप्रमाणे ' सर्वोपि परेभ्य एव व्युत्पद्यते । ' प्रत्येक ग्रंथकार पूर्वजांचे भाटवल घेऊनच व्यापार करतो. कालिदासाने अश्वघोषाचे व मासाचे काही वावरीत अनुकरण केल्याचे आम्ही आपल्या ' कालिदास ' ग्रंथात दाखविले आहे. तथापि अनुकरणाच्या पुराव्यावरून ग्रंथकारांचे पौर्वापर्य ठरवताना त्यांचे तारतम्य लक्षात घेतले पाहिजे. त्या दृष्टीने विचार केल्यास पूर्वकालीन नाटककारांच्या ग्रंथातील प्रसंगांचे व शब्दयोजनेचे अनुकरण करण्याची प्रवृत्ति भवभूतीनेही धीरनागात अधिक प्रमाणात आढळून येते. भवभूति स्वतंत्रपणे व शब्दब्रह्मवत्ता होता. त्याच्या ग्रंथात अनेक मौलिक प्रसंग व सुंदर कल्पना दृष्टीस पडतात. त्याच्या तुलनेने धीरनागाचे परावन्विल्ल व कल्पनादारिद्र्य उद्भूत दिसते. तेव्हा त्यानेच भवभूतीचे अनुकरण केले असावे असा निर्णय काढल्याशिवाय गत्यंतर नाही.

वरील सविस्तर विवेचनावरून खालील निर्णय वाचकांस पटतील अशी आशा आहे.

(१) ' कुन्दमाले 'चा कर्ता दिडनाग नग्न धीरनाग होता.

(२) धीरनागाने ' कुन्दमाले 'त भवभूतीच्या ' उत्तररामचरिता 'चे अनुकरण केले आहे.

आणि (३) ' कुन्दमाले 'चा काल ख्रिस्तोत्तर आठवे आणि अकरावे शतक यांमधील आहे.

प्रकरण आठवे
भवभूतीच्या ग्रंथांचे विशेष

सुयन्धी भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
धृतिदक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
स्तथाप्यन्तमौदं कमपि भवभूतिर्यितनुते ॥

—सुभाषित

वरील मुभाषितात कवीने म्हटले आहे की मुक्ध, कालिदास, पाणिनि, हरिचन्द्र, शूर आणि भारवि यांचे ग्रंथ आपापल्या परीने रमणीय असले तरी भवभूतीची नाटके वाचताना आमच्या हृदयाला एक अदर्शनीय आनंद होत असतो. प्रस्तुत प्रकरणात भवभूतीने रसिकावर ही जी मोहिनी घातली आहे तिचे कारण काय याचे विवेचन करावयाचे आहे.

उत्कृष्ट काव्याचे लक्षण अनेक आलंकारिकानी निरनिराळे दिले आहे. ध्वन्या-लोककार आनन्दवर्धन याने ध्वनि किंवा व्यङ्ग्यार्थ याला काव्याचा आत्मा मानला आहे, तर साहित्यदर्पणकार विश्वनाथ 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' अशी काव्याची व्याख्या करून रसाला ते महत्त्व देतो. काव्यालंकारसूत्रकार 'रीतिराला काव्यस्य' असे काव्याचे लक्षण करून रीतीला किंवा विशिष्ट पदरचनेला काव्यागात श्रेष्ठ मानतो. याच्या उलट भामहाराजाने दुसरे काही आलंकारिक अलंकाराना महत्त्व देतात. कुन्तक, मम्मट, जगन्नाथ इत्यादि इतर काही साहित्यशास्त्रकारानी काव्याच्या

निराळ्याच घटकांना महत्त्व दिले आहे. काव्याचे कोणतेही लक्षण अद्यापि सर्वसंमत झाले नाही. तथापि ध्वनि, रस, रीति आणि अलंकार हे सामान्यतः यातील प्रमुख पक्ष मानण्यास हरकत नाही. आता भवभूतीची नाटके या चार कसोटीवर पारखून त्यांची गुणवत्ता ठरविण्याचा प्रयत्न करू.

‘ध्वनि’—संस्कृत साहित्यशास्त्रकारांनी शब्दांचे तीन अर्थ मानले आहेत. शब्दाचा स्वाभाविक होणारा अर्थ तो वाच्यार्थ; तो क्वचित् गैरलागू झाल्यामुळे त्याच्याशी संबद्ध असा अर्थ ध्यानात येतो तो लक्ष्यार्थ; आणि दोन्हीशिवाय संदर्भ-विशेषामुळे एक निराळाच सद्दयाहृदयाल्लादक अर्थ त्यातून निघतो तो व्यङ्ग्यार्थ. या तिसऱ्या प्रकारच्या अर्थाला ध्वनि अशीही सज्ञा आहे. या ध्वनीच्या योगे काव्याला रमणीयत्व येते असे मत ध्वन्यालोककार आनंदवर्धन याने प्रथम सविस्तर प्रतिपादिले आणि त्याची दीर्घकाल चिकित्सा होऊन नंतर मम्मट, विज्वनाथ, जगन्नाथ या सारख्या साहित्यशास्त्रज्ञांनी त्याचा पुरस्कार केला. ज्या काव्यात वाच्यार्थापेक्षा व्यङ्ग्यार्थ जास्त रमणीय असेल ते उत्कृष्ट काव्य. ज्यात तो वाच्यार्थाइतकाच किंवा कमी रमणीय असेल ते मध्यम काव्य आणि ज्यात तो मुळीच नसेल किंवा दुबोध असेल आणि अलंकारादिकावरच भर दिला असेल ते अधम काव्य अशी काव्याची वर्गवारीही त्यांनी लावली आहे.

भवभूतीच्या नाटकात काही ठिकाणी उत्तम व्यङ्ग्यार्थ व्यक्त केलेला आढळतो. ‘मालतीमाधवा’च्या पहिल्या अंकात मदनमहोत्सवाच्या प्रसंगी माधव बकुलफुलाची एक सुंदर माला गुंफतो. तितक्यात तेथे मालती आपल्या सख्यासह येते. त्या दोघाची दृष्टादृष्ट होते आणि ती दांबेही परस्पराकडे आकृष्ट होतात. नंतर मालती निघून गेल्यावर तिची सर्वा लवदिग्गजा फुले वेचण्याच्या निमित्ताने माधवाजवळ येऊन म्हणते—

महाभाग, सुश्लिष्टगुणतया रमणीय एष वः सुमनसां संनिवेशः । कृतूहलिनी च नो भर्तृदारिका वतंते । तस्या अभिनवो विचित्रः कुसुमेपुष्पापारः । तद्भवतु कृताप्यंता बंदगध्यस्य, फलतु निर्माणरमणीयता विधातुः, समासादयतु सरस एष भर्तृदारिकाया कण्ठावलम्बनमहाघंतामिति ।

या भाषणाचा बरबराचा अर्थ हा आहे— ‘महाभाग आपली ही फुलाची रचना दोन्यात उत्तम प्रकारे गुंफली असल्यामुळे रमणीय झाली आहे. आमच्या ताई-साहेबाना या विषयी कुतूहल आहे. त्यांना नुकतीच फुलाविषयी विलक्षण आवड उत्पन्न झाली आहे. तेव्हा आपले हे ग्रथनकीशल्य कृताप्यंता होवो ! आपल्या या मालेने निर्माणसांदर्य सफल होवो ! आणि ताज्या पुष्पाची ही माला आमच्या ताई-

साहेबाच्या कण्ठाच्या ठिकाणी उत्कृष्ट स्थान प्राप्त करो !' पण या भाषणातून माधवाला तिला मुचवावयाचा आहे, तो अर्थ त्यात मोठ्या कुशलतेने योजलेल्या श्लिष्ट शब्दांनी व्यक्त होत आहे. तो असा— 'महाभाग, सुंदर मनाच्या आपणा दोषाचा हा संयोग परस्परयोग्य अशा गुणामुळे मनोहर झाला आहे. आमच्या तार्ईसाहेबास त्याविषयी कुतूहल आहे. त्याच्या बाबतीत मदनाचा व्यापार हा अभिनव आणि विचित्र असा झाला आहे. तेव्हा विधात्याचे (ब्रह्मदेवाचे) कौशल्य कृतार्थ होवो ! त्याने जी ही सुंदर निर्मिति केली आहे ती सफल होवो ! आणि प्रेमी जे आपण त्यांना आमच्या तार्ईसाहेबाच्या कण्ठाच्या ठिकाणी उत्कृष्ट स्थान प्राप्त होवो !')

लवङ्गिकेच्या भाषणातील वर दिलेला वाच्यार्थही विवक्षित आहे. तिला माधवाने गुंफिलेली बकुलमाला मालतीकरिता मागून घ्यावयाची आहे. पण तिच्या भाषणाला रम्यता आली आहे ती यातील व्यंग्यार्थामुळे. श्लिष्ट शब्दांच्या प्रयोगाने तिने माधवाला मुचविले आहे की मालती त्याच्याकरिता झुरत असून त्या दोषाचा विवाह नमून आल्यास विधात्याने त्याच्या ठिकाणी जे निरुपम सौंदर्य निर्माण केले आहे त्याचे सार्थक होईल. हे भाषण ध्वनिकाव्याचे सुंदर उदाहरण आहे.

ज्यामध्ये व्यंग्यार्थ वाच्यार्थापेक्षा सरस नसतो ते काव्य मध्यम प्रतीचे होते. याचे 'महावीरचरिता'तील खालील उदाहरण 'काव्यप्रकाश'त दिले आहे—

पट्टुरामाने रावणाला पाठविलेल्या पत्रात दंडकारण्यातील तोर्थाच्या ठिकाणी बसती करणाऱ्या ऋषींना विराधासारख्या राक्षसानी घास देऊ नये असे सांगून खालील श्लोक लिहिला होता—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।

जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यया दुर्मनापते ॥

(म. च., २, १०)

(ब्राह्मणांना पीडा देण्याचे थांबेल तर त्यामुळे तुमचे कल्याण होईल. नाही तर तुमचा स्नेही असलेला हा जामदग्न्य नाश्वृश होईल.) या ठिकाणी 'मी पूर्वी धत्रियाचा क्षणात संहार केव्य तसा राक्षसाचाही करीन' हा अर्थ व्यंग्य आहे, पण तो वाच्यार्थापेक्षा जास्त रमणीय नसल्यामुळे हा श्लोक मध्यम काव्याचे उदाहरण गणला गेला आहे. '

एवंदरीत भवभूतीचा कल विवक्षित अर्थ सूचित करण्यापेक्षा तो शब्दांनी सविस्तर वर्णन करण्याकडे आहे. याच्या उलट कालिदास कोणत्याही रम्य कल्पनेचे पाह्याळीक

वर्णन न करता भोजक्या शब्दांनी तिचे रेखाचित्र काढून त्याच रंग भरण्याचे काम वाचकाच्या सहृदयतेवर सोपवून देतो. याची काही उदाहरणे या दोन कर्वाच्या ग्रंथातून आम्ही 'कालिदास' ग्रंथात दिली होती.^१ आणखीही काही येथे देऊ-

(१) कालिदास—शकुंतला पतिगृही जाताना कण्व ऋषि तिला आशीर्वाद देतात. तेव्हा गीतमी म्हणते, भगवन् वरः खलु एषः, नाशोः । (हा वर आहे. आशीर्वाद नव्हे.)

भवभूति—'उत्तररामचरिता'च्या पहिल्या अंकात वसिष्ठ सीतेला 'केवल वीरप्रसवा भूयाः' असा आशीर्वाद पाठवतात. तेव्हा राम म्हणतो-

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनु धावति ॥ (उ. च., १, १०)

दोन्ही भाषणात तोच अर्थ अभिप्रेत आहे, पण कालिदासाने तो एका लहान वाक्यात व्यक्त केला आहे तर भवभूतीने त्याकरिता एक संबंध श्लोक खर्ची घातला आहे.

(२) कालिदास—'मेघदूत'त (श्लो. ७६) यक्ष अलक्ष्मील आपल्या गृहाजवळ मोराकरिता उभारलेल्या स्फटिकपल्लकासहित सोन्याच्या 'वासयष्टी'चा निर्देश करून म्हणतो-

तारलं शिञ्जद्वलयसुभगंनतितः कान्तया मे

यामध्यास्ते दिवसविगमे नीलकण्ठः सुहृदः ॥

(ज्या वासयष्टीवर संध्याकाळ झाली असता माझ्या पत्नीने कंकणांच्या आवाजाने मनोहर झालेल्या टाळ्यानी नाचविलेला तुझा मित्र मोर बसत असतो.)

भवभूति—पञ्चवटीच्या परिसरात पूर्वी सीता मोराला कसे नाचवीत असे याचे रामाने केलेले सविस्तर वर्णन पाहा-

भ्रमिषु कृतपुटान्तमण्डलावृत्ति चक्षु.

प्रचलितचतुरभ्रूताण्डवंमण्डयन्त्या ।

करकिसलयतालंमुग्धया नर्त्यमानं

सुतमित्र मनसा त्वां वदसलेन स्मरामि ॥

(उ. च., ३, १९)

कालिदासाचे वर्णन सक्षिप्त पण सूचक आहे, तर भवभूतीने ते सविस्तर केले आहे.

रस—ध्वनि किंवा व्यंग्यार्थ याने विषयभेदाने वस्तुध्वनि, अलंकारध्वनि आणि रसध्वनि असे तीन प्रकार होतात. त्यात रस-ध्वनि हा श्रेष्ठ होय. 'साहित्य-दर्पण'कार विश्वनाथाने रसाला काव्याचा आत्मा मानला आहे. साहित्यशास्त्रात शृंगार, वीर, करुण, हास्य, रौद्र, भयानक, वीभत्स, अद्भुत आणि शान्त असे नऊ रस मानले आहेत. यारंकी बहुतेकाचा परिपोष भवभूतीच्या नाटकात कोठे ना कोठे तरी झालेला आढळेल. पण त्यातील मुख्य असे जे तीन रस-शृंगार, वीर आणि करुण-त्यांच्या सर्वांगीण परिपोषाकरिता त्यांन अनुक्रमे 'मालवीमाधव', 'महावीरचरित' आणि 'उत्तररामचरित' ही नाटके रचली. वेव्हा या तीन रसांची विपुल उदाहरणे त्यात सापडतील. त्यांपैकी काही त्या त्या नाटकाच्या सारांशात दिली आहेत. तथापि आणखीही काही देऊ.

शृंगाराचे संभोग आणि विप्रलंभ असे दोन प्रकार होतात. पहिल्याचे 'उत्तररामचरित' वील मुप्रसिद्ध उदाहरण पाहा—

किमपि किमपि मन्दं मन्दमासत्तियोगा—

दधिरलितकपोल जल्पतोरकमेण ।

अशिथिलपरिरम्भध्यापूतकंकदोष्णो—

रविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरसोत् ॥

(उ. च., १, २७)

विप्रलंभ शृंगारात अभिलाष, विरह, इर्ष्या प्रवास किंवा शाप यायोगे झालेल्या वियोगाचे वर्णन असते. मम्मयाने अभिन्नपहेतुक विप्रलंभ शृंगाराचे खालील उदाहरण 'मालवीमाधवा'तून (१, ७) आपल्या 'काव्यप्रकाशा'त उद्धृत केले आहे—

प्रेमाद्राः प्रणयस्पृशः परिचादुद्गाढरागोदया—

स्तास्ता मुग्धबुशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।

यास्वन्त करणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा—

दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसाग्दो लयः ॥

या विप्रलंभ शृंगाराचा परिपोष त्याच नाटकाच्या नवव्या अंकातील माधवाच्या अनेक उक्तींत झाला आहे.

'महावीरचरित'त प्राधान्याने जामदग्न्याच्या उक्तीत आणि जनक, दशरथ, विश्वामित्र यांच्याही काही भाषणात वीररसाचा परिपोष झालेला आढळेल. उदाहरणार्थ, रघुरामाचा खालील श्लोक पाहा—

सोयं त्रिःसप्तवारानविकलविहृतक्षत्रतन्त्रप्रमारो
घोरः क्रीञ्चस्य भेदात्कृतपरणितलापूर्वहंतावतारः ।
जेता हेरम्बभृङ्गिप्रमुखगणचमूचक्रिणस्तारकारे-
स्त्वां पृच्छञ्जामदग्न्यः स्वगुरुहरघनुभङ्गरोपाबुपंति ॥

(म. च., २, १७)

‘उत्तररामचरिता’च्या तिसऱ्या अंकातील रामाच्या हृदयद्रावक शोकाचे शालेल्या कृष्ण रसाची अनेक उदाहरणे मागे दिली आहेत. ती पुनः देण्याची आवश्यकता नाही.

याशिवाय प्रसंगानुरोधाने इतरही रस भवभूतीच्या नाटकात आले आहेत. उदाहरणार्थ, ‘मालतीमाधवा’त माधव व अश्वमेध यांच्या खालील समानोक्तीतील रौद्ररस पाहा-

फठोरास्थिप्रन्थिव्यतिकररणत्कारमुखरः
खरस्नायुच्छेदक्षणविहितवेगव्युपरमः ।
निरातङ्गः पङ्क्तुदिविष विक्षितविण्डेषु चिलस-
प्रसिर्गात्रं गात्र सपदि लवगस्ते विकिरतु ॥

(मा. मा., ५, ३४)

यात मुख्य रस रौद्र असून त्याच्या बरोबर भीमत्स रसाची छटा आली आहे. वीर आणि रौद्र रसामध्ये फरक हा की वीररसाचा स्थायिभाव उत्साह असतो तर रौद्र रसाचा क्रोध असतो.

भीमत्स रसाची अनेक उदाहरणे ‘मालतीमाधवा’च्या पाचव्या अंकाच्या दमशानातील प्रवेशात पाहावी. त्यातील ‘उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति’ इत्यादि अत्यंत किळसवाणे वर्णन असलेला श्लोक त्या रसाचे ‘मूर्धान्निपिक्त उदाहरण’ म्हणून ‘काव्य-प्रकाश’सारख्या अनेक साहित्यशास्त्रीय ग्रंथात उद्धृत केला आहे. टीपूच इतर उदाहरणे ‘महावीरचरिता’तील (१, ३९) रामनाणाने मेलेल्या ताटकेच्या वर्णनात, आणि दनु राक्षसाच्या चित्तेच्या वर्णनात (५, ३३) आदळतील. भीमत्सरसाच्या वर्णनात भवभूतीच्या दोडीचा संस्कृत कवि आढळणार नाही. हास्य रसाचे उदाहरण ‘उत्तररामचरिता’त आश्रमवासी लहान मुलानी केलेल्या घोड्याच्या वर्णनात आणि अद्भुतरसाचे उदाहरण जूमकास्त्रांच्या (तसेच सीदामिनीच्याही) आविर्भावाचे वर्णन करणाऱ्या ‘व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च’ इत्यादि श्लोकांत सापडेल.

भागीरथी आणि पृथ्वी यांच्या गगानदीच्या जलानून झालेल्या आविर्भावाच्या वर्णनातही तोच रस आहे. याप्रमाणे भवभूतीची नाटके रसाच्या प्राचुर्यांचे प्रयोग (भूमना रसाना बहवः प्रयोगाः) असलेली अशी आहेत.

रीति— दण्डीने आपल्या काव्यादर्शात वैदर्भ आणि गौड अशा दोन मार्गांचे (शैलीचे) वर्णन केले होते. नंतर ख्रिस्तोत्तर आठव्या शतकात होऊन गेलेल्या वामनाने आपल्या 'काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ती'त वैदर्भी, गौडी आणि पाञ्चाली या तीन रीतींचा निर्देश करून रीतीला काव्याचा आत्मा मानले. पुढे 'ध्वन्यालोक'काराचा ध्वनिवाद रसिकास जास्त मान्य झाल्यामुळे हा रीतिवाद मागे पडला. तथापि भवभूतीच्या काळी रीतीला विशेष महत्त्व होते यात संशय नाही. वैदर्भी रीति ही सर्वश्रेष्ठ, असे दण्डीने म्हटले आहे. कारण तीत सर्व गुणाचा समुच्चय असतो. तीत समास नसताना किंवा असले तरी थोडे असतात. तसेच तीत कठोर वर्ण टाळून कोमल वर्णांचाच उपयोग केला असतो. याच्या उलट गौडी रीतीत दीर्घ समास व कठोर वर्ण यांचे प्राचुर्य असते. शृंगार व करुण या रसाच्या वर्णनात वैदर्भी रीतीचा आणि वीर, रौद्र व वीभत्स रसाच्या वर्णनात गौडी रीतीचा अवलंब केला जातो. हे झाले पद्यासंबंधी. गद्यात मात्र ओजोगुणाची अत्यंत आवश्यकता असल्यामुळे त्यात समासप्राचुर्य असावे लागते. ओज. सनासभ्यस्त्वमेद्गद्यस्य जीवितम् ।' असे दण्डीने म्हटले आहे. भवभूतीने आपल्या नाटकात दंडीने घालून दिलेल्या नियमाचे काटेकोरपणे पालन केले आहे. 'महावीरचरिता'त वीररस प्रधान आणि रौद्र व वीभत्स रस अगभूत आहेत. म्हणून त्यातील श्लोक गौडी रीतीत रचले आहेत. याच्या उलट 'मालदीमाधवात'त शृंगार आणि 'उत्तररामचरिता'त करुण हे रस प्रमुख असल्यामुळे त्यातील श्लोकरचना प्रायः वैदर्भी रीतीत केली आहे. भवभूतीचा स्वतःचा कठ शब्दावडग्वराकडे असल्याने जेथे रसाचा संबंध येत नाही अशा सृष्टिवर्णन, कालवर्णन इत्यादिकांत त्याने गौडी रीतीचाच अवलंब केला आहे.

भवभूतीच्या काळी ओजोगुण हा गद्याचा प्राण होय हे मत मान्य झाले असल्यामुळे त्याने गद्यात बहुधा सर्वत्र समासप्रचुर गौडी रीति योजिली आहे. लघ्व लघ्व समास असलेले गद्य श्रव्य काव्यात असले तरी फारसे विचडत नाही. वाचकाला रसाचा सावकाश अर्थ लावून त्यातील रसाचा आस्वाद घेता येतो. पण दस्य काव्यात किंवा नाटकात, विशेषतः त्यातील प्राकृत भाषणात, समासप्रचुर भाषा अत्यंत अयोग्य आहे. पण भवभूतीने अशा भाषेचा उपयोग वीररसप्रधान

‘महावीरचरिता’तच नव्हे तर शृंगाररसप्रधान ‘मालतीमाधवा’तही केला आहे. उदाहरणार्थ, त्या नाटकाच्या तिसऱ्या अंकातील लवङ्गिकेनं केलेले मदनपरवश मालतीचे वर्णन किंवा सातव्या अंकातील मलयन्तिकेनं केलेले स्वतःच्या संकल्पानिमित्त प्रियसमागमाचे वर्णन पाहा. ही समासप्रचुर वर्णने कित्येक ठिकाणी अगदी अनुचित वाटतात. उदाहरणार्थ ‘मालतीमाधवा’च्या तिसऱ्या अंकातील रिंजऱ्यातून निघलेल्या वावाने मोडलेल्या धुमाकुळाचे समासप्रचुर विस्तृत वर्णन अगदी अप्रासंगिक आहे. शूद्रकाच्या ‘मृच्छकटिका’त यासारखान प्रसंग आठ दहा सुटसुटीत प्राकृत वाक्यांत वर्णिला आहे तो पाहावा, म्हणजे त्याच्या तुलनेने भवभूतीचे असमीक्ष्यकारित्व सुस्पष्ट होईल.

पण इतर काही ठिकाणी भवभूतीने आपली शैली वर्ण्य विषयाला अनुसृत अशी बदली आहे. उदाहरणार्थ, ‘उत्तररामचरिता’त (अं. ५, २६) चन्द्रकेतूची युद्ध करण्याच्या वेळी आपली कशी अवस्था झाली तिचे लवने केलेले खालील वर्णन पाहा—

यथेन्द्रावानन्दं व्रजति समुपोढे कुमुदिनी

तथैयास्मिन्दृष्टिर्मेम कलहकामः पुनरयम् ।

रणकारक्रूरवर्णितगुणमुञ्जद्गुरुधनु—

धृतप्रेमा बाहुविकचविकरालोत्वनरसः ॥ (उ. च., ५, २६)

या श्लोकाच्या प्रथमांशात लव चन्द्रकेतूला पाहून आपल्या नेत्राना कसा आनंद झाला याचे वर्णन करित आहे म्हणून तो भाग वैदर्भी रीतीत आणि द्वितीयांशात तो आपल्या झुंजार उद्दाम बाहुचे वर्णन करित आहे म्हणून तो भाग गौडी रीतीत रचला आहे.

‘महावीरचरिता’त रामाने भगवान् शक्राच्या धनुष्याचा भंग केल्यामुळे नुड होऊन आपण आपला परशु कसा चालविणार याचे वर्णन जामदग्न्य पुढील श्लोकात करित आहे—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशास्त्रभधधनुर्द्धोधाक्रियाविर्भव—

स्क्रोधप्रेरितनीमभागंबभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् ।

सज्वालः परशुर्भक्तवशियिलस्त्वत्कण्ठपोठातिथि—

धेनानेन जगम्भु षण्डपरशुर्वेषो हरः स्याप्यते ॥

(म. च., २, ३३)

या श्लोकाच्या पहिल्या तीन चरणात परशुरामाने क्रोधाने फेकलेल्या परशूचे वर्णन असल्याने त्या भागात दीर्घ समास, कटोर वर्ण व द्विच व्यजने याचा उपयोग

केला आहे, पण चौथ्या चरणात जामदग्न्याच्या शिवभक्तीचा उल्लेख असल्यामुळे त्यात समास टाळून काम्यवर्णात्मक शब्द योजिले आहेत.

काही ठिकाणी ध्वनीवरूनच अर्थाची प्रतीति व्हावी अशी शब्दयोजना भवभूतिने केली आहे. उदाहरणार्थ, 'उत्तररामचरिता'त (६, १७) कुशाचा आवाज ऐकून आपली कर्शी अवस्था झाली याच वर्णन राम खालील श्लोकात करतो ते पाहा—

अथ कोऽयमिन्द्रमणिमेचकच्छवि-

ध्वनिनेव बद्धपुलकं करोति माम् ।

नवनीलनीरचरघोरगर्जित-

क्षणबद्धकुड्मलकदम्बदम्परम् ॥

यातील द्वितीयाद्यांत मेघगर्जना झाल्याबरोबर एक क्षणात कदम्बवृक्षाला कळ्या फुटतात त्याचे सुंदर वर्णन आहे. या श्लोकाच्या तृतीय चरणात दीर्घ स्वराची योजना करून मेघगर्जनेचे अनुकरण केले आहे आणि चौथ्या चरणात ह्रस्व स्वर आणि त्यापुढे संयुक्त व्यंजन योजून कदम्बवृक्षाला लागलीच येणाऱ्या कळ्याचा प्रादुर्भाव सूचित केला आहे.

'मालतीमाधवा'च्या पाचव्या अंकात अचोरघंट व कनाळकुण्डला प्रदीर्घ दण्टकवृत्तात कराल देवीच्या ताण्डव नृत्याचे वर्णन करतात त्या वृत्ताची निवट कर्शी प्रसंगाला साजेसी आहे आणि त्या श्लोकात देवीच्या नृत्यातील पदविन्यासाचे कसे कुशल अनुकरण केले आहे ते मागे दाखविले आहे (पृष्ठ १६३).

इतर वृत्तेही त्याने अशीच कुशलतेने योजिली आहेत. वीर, रौद्र आणि ब्रीहत्स रसाच्या वर्णनास तो सखरा (म. च., २, १६-१७; मा. मा. ५, १६) व शार्दूलकिर्लीटित (म. च., २, १९) यासारख्या पल्लदार वृत्ताची योजना करतो; याच्या उल्ल अनुनथाकरिता तो रथोद्धता वृत्ताचा उपयोग करतो (एष नो नगपतिर्यथा स्थित , इत्यादि, म. च., ३, ३३). छेमेन्द्राने 'सुवृत्तविलका'त (३, ३३) त्याच्या शिखरिणी वृत्ताची विशेष प्रशंसा केली आहे. (भवभूतेः शिखरिणी निर्गलतरङ्गिणी । रुचिरा वनसन्दर्भे या मयूरीव नृत्यति ॥) 'उत्तररामचरिता'त शिखरिणी वृत्तातील श्लोक सर्वात जास्त (३०) आहेत.

अलंकार—काव्यामध्ये ध्वनि त्रिंशत्स या घटकांना प्राधान्य असले तरी सर्वत्र त्याची अपेक्षा करणे शक्य किंवा इष्टही होणार नाही. पद्य प्राचीन काळापासून काव्याला शोभा आणण्याचे साधन म्हणून अलंकारांना मान्यता मिळाली आहे.

काव्यादर्शकार दण्डिने म्हटले आहे ' काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।'^५ मरताच्या 'नाट्यशास्त्रा'त उपमा, रूपक, दीपक आणि यमक अशा पञ्च चार अलंकारांचा निर्देश आहे, पण पुढे त्यांनी संख्या शंभरावर गेली.

अलंकाराचे शब्दालंकार, अर्थालंकार आणि शब्दार्थालंकार असे तीन भेद होतात. अर्थालंकारापेक्षा शब्दालंकार कृत्रिम वाटतात. म्हणून थोर कवि त्यांचा म्बचित् उपयोग करतात. जो अलंकार विशिष्ट शब्दांच्या प्रयोगावर अवलंबून असतो आणि तो शब्द बदलला तर नष्ट होतो त्याला शब्दालंकार म्हणतात. भवभूतीने अनुपास, यमक व श्लेष या शब्दालंकाराचा उपयोग केला आहे— 'गन्धद्विपेन्द्र-कलमः करिकुम्भकूटकुड्मकपाणिकुलिशस्य यथा मृगारेः ॥ (म. च., २, ३१) हे अनुपासाचे उदाहरण पाहा— यात 'क्' या व्यंजनाची पुनरुक्ति आहे. 'जीव जीवितसमाय जीवितं देहि जीवतु सुहृज्जनश्च ते ॥' (मा. मा. १०, १८) यात 'जीव' शब्दाची पुनरुक्ति आहे म्हणून यमकालंकार झाला आहे. श्लेषाचे उदाहरण मागे उद्धृत केलेल्या 'मालतीमाधवा'तील उदाहरणाने दाखविले आहे. 'प्रभवती निजस्य कन्यकाजनस्य महाराजः ।' या भूरिवसूच्या चतुर उक्तीत 'निज' पदावर श्लेष आहे; तो माधवाच्या लक्षात आणून कामन्दकीने त्याने सान्त्वन केले आहे. काही उपमा श्लेषाधिष्ठित आहेत. त्याचे विवेचन पुढे करू.

पण इतर महाकवींप्रमाणे भवभूतीचा ओढा शब्दालंकारापेक्षा अर्थालंकाराकडे विशेष आहे. अर्थालंकाराचे स्वभावोक्ति आणि वक्रोक्ति असे प्रथमच दोन भेद पडतात. स्वभावोक्तीत कवीने वस्तूचे हुबहुच चित्र काढावयाचे असते तर वक्रोक्तीत तिच्या अंगावर आपल्या कल्पनाशक्तीने निर्मिलेले अलंकार घालून तिच्या सजवावयाचे असते. या दोन्ही प्रकारात भवभूती सिद्धहस्त आहे. प्रथम स्वभावोक्तीची काही उदाहरणे देऊ—

(१) 'महावीरचरिता'तील (२, २६) जामदग्न्याचे पुढील वर्णन पाहा —

ज्योतिर्वालाप्रचयजटिलो भाति कण्ठे कुठार—

तूणीरोंजो वपुषि च जटाचापचीराजितानि ।

पाणी वाणः स्फुरति बलयीभूतलोलाक्षसूत्रे

वेपः शोभां व्यतिकरयतीमुप्रशान्तःस्तनोति ॥

या श्लोकात जामदग्न्याचा उम वसाच शान्तही वेप मोठ्या सुंदर रीतीने वर्णिला

आहे. यात कल्पनानिर्मित एकही अलंकार योजिला नाही. हे वर्णन एखाद्या कसलेल्या चित्रकारालाही मार्गदर्शक होईल.

पाचव्या अंकाच्या आरंभी कपालकुंडला आकाशानून मोठ्या वेगाने येते. तिचेही वर्णन 'विष्वन्नुत्तिर्जयाना—' इत्यादि श्लोकात हुबेहुब केले आहे (पृ. १५९). त्यात वान्यामुळे सर्व दिशांत पसरणाऱ्या तिच्या जटा, खड्कद्वारा बाघलेखी बाजणारी वंटा, वान्याने भरून गेल्यामुळे गुंजन करणारी तिच्या अंगावरची नरकमाले आणि एकसारख्या रणत्कार करणाऱ्या तिच्या किंकिणी याचे यथावय्य शब्दचित्र त्या श्लोकात आले आहे.

आता एका निराळ्या प्रकारचे वर्णन घ्या. मालतीच्या आणि सीतेच्याही बालपणाचे पुरातील सुंदर शब्दचित्र पाहा—

अनियतहृदितस्मित विरात्रकतिपयकोमलदन्तकुड्मलाधम् ।

वदनकमलकं शिशोः स्मरामि स्खलदसमञ्जसमुग्धजल्पितं ते ॥

(मा. मा., २, ल. च., ४, ४)

या श्लोकात दोन किरकोळ उपमा आल्या आहेत, पण त्याची रम्यता मुख्यतः त्यातील बालकाच्या निरागस आणि मुग्ध स्वरूपाच्या सुंदर वर्णनामुळे उत्पन्न झाली आहे.

स्वभावोक्तीत कवीचे निरीक्षणकौशल्य आणि यथार्थवर्णनशक्ति दृष्टीस पडते, तर वक्रोक्तिमूलक अलंकारात त्याचा कल्पनाविलास आढळतो. या अलंकारामध्ये उपमा हा अलंकार प्राथमिक आणि रम्य, म्हणून तो प्रथम वेळ.

उपमा—'उपमा कालिदासस्य' असे एका मुभाषितात म्हटले आहे आणि कालिदासाच्या उपमाचे वैपुल्य, वैविध्य आणि रम्यत्व घ्यानात घेता ते यथार्थच आहे यात संशय नाही. पण भवभूतीच्याही काही उपमा त्याच्या टोडीच्या आहेत.

भवभूतीने काही परंपरागत उपमा योजिल्या आहेत—जशा दन्तकुड्मल, वदनकमल इत्यादि. त्याचा निर्देश करण्याची जरूरी नाही, तर त्याच्या उपमांची वैशिष्ट्ये येथे विचारात घ्यावयाची आहेत.

श्रौचित्य—भवभूतीच्या नाटकांतील पात्रांनी योजिलेल्या उपमा त्यांना त्या त्या प्रसंगी मुचढील अशाच आहेत. विश्वामिन नेहमी यज्ञपागाच्या अनुष्ठानात गुंतलेले. तेव्हा त्यांनी ब्रह्मद्वेष्या राक्षसाचा सहार करणाऱ्या रामाला 'अथर्ववेद'तील अमित्राराची (जादूटोप्याची) उपमा घावी हे साहित्यिक आहे (म. च. १, ६२). पुढे तपोनिष्ठ पण धृजववाचे मयकर कृत्य करणाऱ्या जामदग्न्याला 'अथर्व-

वेदा'ची उपमा दिली आहे, तीही अशीच अनुरूप आहे. कारण 'अथर्ववेदा'च्या मंत्रांनी स्वतःचे कल्याण साधता येते, तसे त्यात वर्णिलेल्या जादूटोण्यांनी शत्रूंचा निपातही करता येतो. जामदग्न्याला शापाने भस्म करायला उद्युक्त झालेल्या आणि ब्रह्मतेज अंगी असलेल्या क्रुद्ध शतानन्दाला दशरथाने दिलेली यज्ञान्नीची उपमा अशीच अनुरूप आहे.

समर्पकपणा--भवभूतीच्या अनेक उपमा अत्यंत समर्पक वाटतात. उदाहरणार्थ 'उत्तररामचरिता'त (अ. १, ४०) सीताविषयक प्रवाद्याला कुन्याच्या विपाची उपमा अत्यंत समर्पक आहे. वेडा झालेला कुत्रा ज्याला चाबतो तो स्वतः विपारी वनून दुसऱ्याला चाबला असता त्याला विपारी वनवतो. त्याप्रमाणेच सीताविषयक प्रवाद लोकांत पसरत आहे हे रामाने सूचित केले आहे. रामाच्या स्वतःच्या दुःखाला औपर्वाच्या पुत्रपाकाची उपमा (उ. च., ३, १) अशीच अन्वर्थ आहे. 'छद्मना परिददामि मृत्यवे सैनिको गृहशकुन्तिकामिव' (उ. च., १, ४५), 'ममोपवातिभिः प्रार्णवर्ब्रकीलायितं हृदि।' (पूर्वोक्त, १, ४७), 'पटुधारावाही नव इव निरेणासि हि न मे, निकृन्तन्मर्माणि भ्रकच इव मन्युर्विरमति।' (पूर्वोक्त, ४, ३), 'दयेनावपातचकिता वनवर्तिकेव।' (मा. मा. ८, ८) इत्यादिकातील उपमाही नवीन आणि अत्यंत समर्पक आहेत.

आध्यात्मिकता--सामान्यतः भवभूति मृष्ट उदात्तांतून उपमाने घेऊन आपला विषय मुगम करतो. पण क्वचित् कालिदासाप्रमाणे तो अमूर्त कल्पनांतूनही उपमाने घेताना दिसतो. विश्वामित्राबरोबर असलेल्या राम-लक्ष्मणाना क्रुशध्वजाने दिलेली धर्माच्या मागून उत्पन्न होणाऱ्या प्रताप आणि विक्रम यांची उपमा या प्रकारची आहे. (प्रतापविक्रमौ धर्मे पुरस्कृतयोद्गताविव । म. च., १, २२). 'उत्तररामचरिता'तील लव्हाने रामाला उद्देशून योजिलेली उपमा (प्रकृष्टस्येव धर्मस्य प्रसादो मूर्तिसुन्दरः । उ. च., ६, १०) अशाच तऱ्हेची आहे.

शिश्रुपता--कालिदासाच्या कालानंतरच्या कर्वांनी श्लेषयोजनेकडे जास्त जास्त लक्ष घेतले. बाणाने आपल्या 'हर्षचरित' व 'कादम्बरी' या प्रथात शेकडो श्लेषमूलक उपमा योजिल्या आहेत. त्या मानाने भवभूतीच्या नाटकात त्या फारच थोड्या आढळतात. पण त्यानेही तशा काही योजिल्या आहेत. उदाहरणार्थ 'मालतीमाधवा'तील (१०, ४) खालील उपमा पाहा—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा स्वया त्यक्ता न राजते ।

मलीमसमुखो वतिः प्रदोषनिखया यया ॥ (मा. मा., १०, ४)

[ज्याप्रमाणे उज्ज्वल प्रकाशाच्या दिव्याच्या ज्योतीशिवाय काळ्या टोकाची तैलयुक्त वात शोभत नाही त्याप्रमाणे उजळ चेहऱ्याच्या तुझ्या (मालतीच्या) वियोगामुळे काळवंडलेली ही प्रेमळ (लवङ्गिका) चागली दिसत नाही.]

लवङ्गिका आणि दिव्याची वात यांत काही स्वाभाविक साम्य नसताही 'उज्ज्वललोका', 'स्निग्धा' आणि 'मलीमसनुली' ही श्लिष्ट विशेषणे त्या दोघांनाही लावता येतात एवढ्यावरच ही उपमा आश्रित आहे. अशा श्लेषमूलक उपमा कृत्रिम भासतात; पण त्या जास्त जास्त योजण्याकडे नंतरच्या कवींचा कल दिसतो. त्या पांडित्यपूर्ण असल्या तरी त्यांचे आवाहन हृदयाला नसून बुद्धीला असते. भवभूतीने अशा उपमा क्वचित् योजल्या आहेत. या तऱ्हेची दुसरी एक उपमा मालती-माधवाच्या सहाय्या अंकातील कलहंसाने केलेल्या प्राकृत भाषणात आली आहे. हत्तीवर बसून देवीच्या दर्शनास आलेल्या मालतीचे तो वर्णन करतो—' नक्षत्रमाला-भरणधारिणीं करेणुजनीमलकुर्वती.. प्रसृता मालती ।' यात नक्षत्रमालानी (सत्तावीस मोत्यांच्या मालानी) भूषित केलेल्या हत्तिणीवर बसून आलेल्या मालतीला नक्षत्राच्या मालेने युक्त अशा रात्रीची उपमा दिली आहे. तीही अशीच श्लेषमूलक आहे.^१

रम्यता—भवभूतीच्या काही उपमा अत्यंत रम्य वाटतात. 'उत्तररामचरिता'त (३, ५) मुरलेने केलेले शोकाविष्ट सीतेचे वर्णन पाहा—

किसलयमिव मृगं बन्धनाद्विप्रलून

हृदयकुसुमशोषो वारुणी दीर्घशोकः ।

ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीर

शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम् ॥

यात दीर्घ शोकामुळे शोचनीय अवस्थेला पांचलेल्या सीतेच्या शरीराला देव खुडलेल्या मुदर किसलयाची आणि शरहततील उन्हाणे कोमेजलेल्या केतकी पत्राची अशा दोन उपमा दिल्या आहेत त्या अत्यंत रम्य वाटतात. रामाला डोळे भरून पाहणाऱ्या सीतेच्या दृष्टीला दुग्धकुल्येची (दुधाच्या काल-याची) उपमाही अशीच मनोहर आहे. (उ. च., ३, २३)

भवभूतीने उपमेप्रमाणे रूपक, उत्प्रेक्षा, विरोध, दृष्टान्त, अर्थान्तरन्यास, निदर्शना, अप्रस्तुतप्रशंसा, भ्रान्तिमान् इत्यादि सादृश्यमूलक अनेक अलंकार योजून आपल्या

१. या तऱ्हेची श्लिष्ट उपमा वाणाने 'हर्षचरिता'च्या चौथ्या उच्छ्वासात ग्रहवर्मन् ज्या हत्तिणीवर बसून विवाहसमारंभाकरिता आला होता तिच्या वर्णनात योजिली आहे— नक्षत्रमालामण्डितभुषी करिणी निशाकर इव पौरन्दरी दिशमारुढः . . ग्रहवर्मा ।

कविताबद्धा रूपविले आहे. त्या सर्वांची उदाहरणे स्थळाभाषास्तव येथे देणे शक्य नाही. पण त्यापैकी काही प्रमुख अलंकारांची चर्चा करू.

रूपक—‘महावीरवरिता’त रामाने ताटकावध केल्यावर विस्वामित्र म्हणतात—अयं तावद्रांकारः सकत्राश्रमसंहारनिगमाध्ययनस्य । (म. च., अंक २). वेदाध्ययनाच्या पूर्वी आंकार उच्चारवा लागतो. तेव्हा ‘आज रामाने ताटकावध केल्या. यापुढे राश्रम्याच्या संहाराला सुरवात होणार’ हे विस्वामित्रांनी येथे सूचित केले आहे.

उत्प्रेक्षा—भवभूतीला कोणताही अर्थ सूचित करण्यापेक्षा त्याचे सविस्तर वर्णन करण्याची हीच असल्यामुळे त्याने त्याकरिता अनेक उत्प्रेक्षांचा जणू काय पाऊस पाडला आहे. कालिदासाचे जसे उपमेत तसे भवभूतीचे उत्प्रेक्षेत निर्विवाद श्रेष्ठत्व आहे. म्हणून ‘उत्प्रेक्षा भवभूतेः’ असे म्हणण्यास हरकत नाही.

जामदग्न्याचे (तसेच ल्याचेही) खालील श्लोकातील वर्णन पाहा—

घातुं लोकानिव परिणतः कायवानसप्रवेदः

क्षान्तो धर्मं. श्रित इव तनु दह्यकोशस्य गुप्त्यं ।

सामर्थ्यानिमिव सनुदयः सचयो वा गुणाना—

माविभूय स्यत इव जगत्पुण्यनिर्माणराशिः ॥

(म. च., २, ४१)

यात वर्ण्य पुरुषाविपर्या विविध प्रकारच्या सुंदर उत्प्रेक्षा केल्या आहेत.

मदनोद्यानात माधवानी भेट दाल्यावर मालती डोळे भरून पाहत अश्रुता त्याला कसे वाटले याचे वर्णन कवीने विविध उत्प्रेक्षा योजून केले आहे—

अचिरलमिव दाम्ना पीण्डरीकेण नदः

स्नपित इव च दुग्धस्रोतसा निर्भरेण ।

कबलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन

प्रसभममृतमेघेनेव साग्द्रेण सियत. ॥

(मा. गा., ३, १६)

विविध मनोवृत्तींचे वर्णन करण्यात भवभूतीचा हातखंडा आहे. प्रतिदिन मालतीचे चिन्तन करणाऱ्या माधवनाच्या मनात ती कशी स्थिर झाली होती याचे अनेक सुंदर उत्प्रेक्षा योजून कवीने केलेले वर्णन पाहा—

सोनेच प्रतिविम्बितेव लिपितेयोरुक्तीर्णरूपेव च

प्रस्पृष्टेय च वज्रलेपघटितेवान्तनिजातेव च ।

सा नश्चेतसि कोलितेव विशिखे श्चेतोभुव. पञ्चभि-

श्रिचन्तासन्ततितन्तुजालनिघडस्पूतेव लग्ना प्रिया ॥

(मा. मा., ५, १०)

आनन्दर्धनाने सर्वेतेनाविषयी म्हटल्याप्रमाणे भवभूति वर्णन करावयास बसला म्हणजे त्याच्या पुढे उत्प्रेक्षा अहमहमिक्वैने उभ्या राहतात असे धाटते.

निदर्शना—उत्प्रेक्षेप्रमाणे निदर्शना हाही भवभूतीचा आवडता अलंकार आहे. दोन वस्तूंचा असंभवनीय संबंध वर्णन करून तद्द्वारा त्याच्यातील साम्य सूचित केले म्हणजे निदर्शना अलंकार होतो. 'मालतीमाधवा'तील (१, २५) मालतीच्या फिकट गालाचे वर्णन पाहा—

कलयति च हिमांशोर्निकलङ्कस्य लक्ष्मी-

मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्त कपोलः ॥

(मा. मा., १, २६)

याद नुकत्याच कापलेल्या हस्तिदंतासारख्या मालतीच्या फिकट गालाला कलङ्करहित चन्द्राची शोभा प्राप्त झाल्याचे वर्णन आहे. त्यायोगे मालतीचा गाल आणि तसा चन्द्र यांचे साम्य सूचित केले आहे 'उत्तररामचरिता'तील

द्वेषा समुद्रतमत्तरलस्य धत्ते

मेघस्य माघवतचापधरस्य लक्ष्मीम् । (५, ११)

आणि

धत्ते कान्तिमकाण्डताण्डवितयोभ्रंङ्गगेन ववत्र भुवो-

श्चन्द्रस्योरकटलाञ्छनस्य कमलस्योद्भ्रान्तभृङ्गस्य च ॥ -

(५, १५)

यातही उत्कृष्ट निदर्शना आल्या आहेत.

विरोध—'उत्तररामचरिता'तील (२, ६) 'त्या नामशेषामपि दृश्यमानः प्रत्यक्षदृष्टामिव नः करोति ॥' यात विरोध किंवा विरोधाभास हा अलंकार आला आहे. विरोध श्लेषाधिष्ठित असला म्हणजे जास्त मनोहर होतो. 'मालतीमाधवा'तील (१, ११) कामन्दकीची खालील उक्ति पाहा—

विवृण्वतेव कल्याणमान्तरजेन चक्षुषा ।

स्फुरता वामकेनापि दाक्षिण्यमवलम्ब्यते ॥

मालती आणि माधव यांचा विवाह धडून येईल काय असा विचार कामन्दकीच्या मनात येताच तिचा डोळा डोळा लडू लागतो. स्त्रियाचा डोळा डोळा लवणे हे शुभ-

एवंच असते. बरील श्लोकात वामक आणि दाक्षिण्य यांवर श्लेष आहेत. वरवरचा अर्थ 'डावा डोळाही उजवा झाला' असा असून त्यात विरोध दिसतो, पण ती आभासात्मक आहे. 'डावा डोळाही अनुकूल झाला' असा विवक्षित अर्थ आहे.

याशिवाय अर्थान्तरन्यास आणि दृष्टान्त यांची सुंदर उदाहरणे भवभूतीच्या ग्रंथांत आली आहेत. विशेष विधानाचे सामान्य विधानाने किंवा सामान्याचे विशेषाने समर्थन केले म्हणजे अर्थान्तरन्यास अलंकार होतो. पुढील उदाहरणे पाहा—

(१) व्यतिपजति पदारचान्तरः कोऽपि हेतु-

र्न खलु ब्रह्मिषपाधोन्प्रीतयः संश्रयन्ते ।

विकसति हि पतद्गस्योदये पुण्डरीकं

ब्रवति च हिमरश्मावृद्गते चन्द्रकान्तः ॥

(मा. मा. १, २७; उ. च., ६, १२)

(२) विपाके घोरेऽस्मिन्नथ खलु विमूढा तव सखी

पुरन्ध्रीणां चेतः कुसुमसुकुमारं हि भवति ॥

(उ. च. ४, १२)

दृष्टान्त—विशेष विधानाचे समर्थन अन्य विशेषाने केले म्हणजे दृष्टान्त अलंकार होतो. याचीही काही मनोरम उदाहरणे भवभूतीच्या नाटकांत आली आहेत.

(१) नान्यत्र राघवाद्ब्रंशात्प्रसूतिरनयोः समा ।

दुग्धानंवावृते जन्म चन्द्रकौस्तुभयोः कुतः ॥

(म. च., १, २३)

(२) कुतो वा महोर्दधि वर्जयित्वा पारिजातस्योद्गमः ।

(मा. मा., अंक २)

(३) नंसगिकी मुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा

मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणंरवताडनानि ॥ (उ. च., १, १४)

याशिवाय अप्रस्तुतप्रशंसा (अम्बुनि मञ्जन्यलावूनि प्राधानः प्लवन्ते । म. च., अंक १), भ्रान्तिमान् (सन्दृष्टाः कुवलयिनो मुवो विभागाः । उ. च., १, ३१), काव्यलिंग (वपुषि बधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपत. पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष मुजः । मा. मा., ५, ३१), विभावना (त्वमपि स्वभावेनैव तस्मिन्प्रवसरेऽसंगीतकं नर्दितासि । मा. मा. अं. २) इत्यादि अनेक अलंकार भवभूतीच्या ग्रंथांत आढळतात. त्याचे फक्त दिग्दर्शन येथे केले आहे.

आधुनिक टीकाकार रसालंकारादिकेच नाटकाच्या संविधानकरचना, स्वभावचित्रण इत्यादिकाकडे लक्ष देतात. तेव्हा त्या विशेषाचा आता विचार करू.

संविधानकरचना—भवभूतीने आपल्या 'महावीरचरित' आणि 'उत्तररामचरित' या नाटकांची संविधानके वाल्मीकीच्या 'रामायणानून' घेतली असली तरी त्यात विविध हेतूंनी अनेक फरक केले आहेत हे त्या त्या नाटकाच्या संविधानकाचे परीक्षण करताना दाखविले आहे. 'महावीरचरिता'त रामाच्या पूर्वचरित्रातील अनेक प्रसंग आले आहेत. त्यात कार्येकथ साधण्याकरिता ते माल्यवान् राक्षसाच्या कुटिल कारस्थानामुळे उत्पन्न झाले आहेत असे भवभूतीने दाखविले आहे. तसे करताना त्याला मूळ रामायणकथेत अनेक फरक करावे लागले आहेत. त्यातील काही त्याने स्वतःच 'उत्तररामचरिता'त वर्जिले आहेत. उदाहरणार्थ, रामादिकाचा विवाह मिथिलेत होऊन तेथूनच त्याचे सीतालश्रमणमह वनवासात जाणे, इत्यादि. काही फरकात केलेली, राम इत्यादिकाच्या स्वभावाचे उदात्तीकरण हा हेतू आहे. 'उत्तररामचरिता'तही त्याने तसेच अनेक फरक करून कार्येकथ साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. भवभूतीची या दोन्ही नाटकांची संविधानके बरीच साधली आहेत यात संशय नाही, पण अनवधानाने त्याच्या हातून काही गमीर प्रमादही घडले आहेत हे मागे त्या नाटकाच्या संविधानकाच्या समीक्षेत दाखविले आहे.

तिसऱ्या 'मालतीमाधव' नाटकाच्या संविधानकाकरिता काही कल्पना भवभूतीला 'वृहत्कथे'तून मिळाल्या असल्या तरी एकंदरीत ते नाटक त्याने आपल्या स्वतंत्र-प्रज्ञेने रचले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्यातील काही घटना अचानकच वाटल्या किंवा त्यात पाहतापाहता दोष असले तरी एकंदरीत ते संविधानक बरेच चांगले झाले आहे यात संशय नाही.

स्वभावचित्रण—पण संविधानकापेक्षा स्वभावचित्रणात भवभूति जास्त यशस्वी झाला आहे. त्याच्या नाटकांची कालिदासाच्या नाटकाशी तुलना केली असता सुरुर्दानीच त्याच्या नाटकातील वातावरण अत्यंत उदात्त स्वरूपाचे आहे असे लक्षात येते. कालिदासाच्या तीव्ही नाटकातील घटना राजेशोकाच्या अंतःपुरातील आहेत. त्याच्या अनेक राण्या, त्याचा परस्पर मत्सर, नायकाने आणखी एका स्त्रीवर अनुरक्त होणे, त्यामुळे हांगारा अंतःपुरातील कलह इत्यादि गोष्टी कालिदासाच्या नाटकात आढळतात. भवभूतीने आखी नाटके रचली तेव्हा त्याला राजाश्रय नव्हता. त्याच्या 'महावीरचरित' आणि 'उत्तररामचरित' या नाटकाचा विषय राजचरित असल्या तरी त्यात अंतःपुरातील कलहाचा उध्व नाही. उलट त्यातील राजचरित अत्यंत उदात्त आहे. 'महावीरचरिता'त राम दुष्टांचे निर्दोष करून सज्जनाने रक्षण करण्याच्या

उदात्त हेतूने प्रेरित झाला आहे. 'उत्तररामचरिता'त प्रजेच्या समाधानाकरिता तो स्वतःच्या अत्यंत प्रिय पत्नीचाही त्याग करतो. पुढे अश्वमेधाकरिता पत्नीची आवश्यकता उत्पन्न झाल्यावर तिची सुवर्ण पतिमा करून ते काम निभावून नेतो. त्याची पत्नी सीता हिलाही त्याच्या या उदात्त हेतूबद्दल पराकाष्ठेचा आदर वाटतो. तिसऱ्या नाटकाचे संविधानक मध्यम स्थितीतील लोकांच्या जीवनासंबंधी आहे. त्यातही पति-पत्नीच्या विशुद्ध प्रेमाचे चित्र रंगवले आहे.

भवभूतीच्या रामचरितविषयक नाटकांतील अनेक प्रसंग ऋषींच्या आश्रमात किंवा त्यांच्या परिसरात घडले आहेत. 'महावीरचरिता'तील पहिला प्रवेश विश्वामित्राच्या सिद्धाश्रमातील आहे. पुढील तीन अंकातील स्थान मिथिलेतील राजकुल (राजवाडा) असले तरी ते राजकुल याज्ञवल्क्य ऋषींनी ज्याला ब्रह्मज्ञान सांगितले त्या कर्मयोगी राजर्षि जनकाचे आहे. 'उत्तररामचरिता'तील अनेक प्रवेश अगस्त्याश्रमाच्या परिसरात पंचवटीजवळ, वाल्मीकीच्या आश्रमात किंवा पवित्र गंगातीरी घातले आहेत. त्यामुळे या दोन्ही नाटकातले वातावरण अत्यंत पवित्र असे आहे. 'मालतीमाधव' हे सामाजिक नाटक (social play) असल्याने त्यातील प्रवेश देवळात, उद्यानात, स्नानानात किंवा गिरिनिघाच्या परिसरात घातले आहेत. पण त्यांचेही वातावरण दूषित नाही.

भवभूतीच्या नाटकात समाजाच्या अनेक थरातील व्यक्तींची चित्रे काढली आहेत. त्यातील पुरुषपात्रात वसिष्ठ, विश्वामित्र यासारखे महर्षि, जनकासारखा प्रेमळ राजर्षि, जामदग्न्यासारखा हृष्टी आणि कोपिष्ठ तनस्वी, शतानन्दासारखा स्वामिनिष्ठ तापट पुरोहित, रामासारखा प्रजाहितकर राजा, माधव व मकरन्द यासारखे प्रेमी युवक, कुश, लव, चन्द्रकेतु यासारखे शूर, अभिमानी पण सौजन्यशील धत्रियकुमार आणि माल्यवानासारखा कपटी कारस्थानी मन्त्री यांची चित्रे मनोवैधक रीतीने काढली आहेत. तत्कालीन आश्रमातील जीवन रामचरितविषयक नाटकात आणि सामाजिक जीवन 'मालतीमाधवा'त बरेच स्पष्टपणे दिसत आहे.

पण पुरुषपात्रांपेक्षा स्त्रीपात्रांच्या स्वभावदर्शनात भवभूति जास्त यशस्वी झाला आहे. त्याला स्त्रियांविषयी अत्यंत आदर आहे 'गुणाः पूजास्थान गुणियु न च लिङ्गं न च वयः ।' अशी त्याची धारणा आहे. त्याने 'उत्तररामचरिता'त वसिष्ठ-पत्नी अरुन्धती हिचे पात्र अत्यंत आदराने रंगविले आहे. राजर्षि जनक दिला वन्दन करताना म्हणतो त्याप्रमाणे पुराण महर्षि वसिष्ठ यानाही तिच्या सान्निध्याने आपण पवित्र झालो असे वाटते. दिला भागीरथीकडून रहस्यमय गोष्टी माहीत होतात. ती जनक आणि कौसल्या यांची दिलजमाई मोठ्या वीरुल्याने घडवून आणते. पृथ्वी

आणि भागीरथी सीतेला तिच्याच स्वाधीन करतात. तिच्याच साक्षीने सीतेचे चारित्र्य पुनः प्रस्थापित होते. अत्यंत पवित्र आणि परोपकारी असे तिचे जीवन आहे.

कामन्दकी ही बौद्ध भिक्षुणी विरक्त होऊन संसाराचा त्याग केलेली. पण आपल्या पूर्वाश्रमीच्या मित्राच्या अपत्याचे कल्याण व्हावे म्हणून कायावाचामने झटणारी, कारस्थानी पण प्रेमळ अशी सन्यासिनी. सीता ही आदर्श पतिव्रता, स्वामिमानी स्त्री आणि बत्सल माता. तिचे पशुपर्श्यावर आणि लतावृक्षावर अपत्यनिविशेष प्रेम होते हे कवीने दाखविले आहे. प्रेमळ वनदेवता धासंती, शालीन मालती, धीट मदयन्तिका, चतुर लवङ्गिका, कुशल भिक्षुणी बुद्धरक्षिता व अवलोकिता याचीही मनोरम चित्रे भवभूतीने काढली आहेत. कपालकुण्डला व सौदामिनी या दोघीही कापालिक पंथाच्या असे 'मालतीमाधवा'त म्हटले आहे. पण पहिली आपली छिद्रि दुसऱ्याच्या नाशार्थ तर दुसरी ती परोपकारार्थ उपयोगात आणते. अशा रीतीने भवभूतीच्या नाटकात समाजाच्या विविध थरातील स्त्रियांची चित्रे आली आहेत.

सृष्टिवर्णन—कालिदासाप्रमाणे भवभूतीलाही सृष्टिवर्णन करण्याची मोठी आवड होती. पण त्या दोघा कर्वाच्या सृष्टिवर्णनातील फरक हा, की कालिदासाला सृष्टीचे सौम्य स्वरूप आवडे तर भवभूतीचे लक्ष तिच्या मत्प्य व उदात्त स्वरूपाकडेही आकृष्ट होई. त्याच्या जन्मस्थानाजवळची वनभीही याला कदाचित् कारणीभूत असेल हे मागील एका प्रकरणात दाखविले आहे. आपल्या जन्मस्थानापासून दूर गोदातीरी दंडकारण्यात तो हिंडला असावा, हे त्याने 'उत्तररामचरिता'त जे दंडकारण्य, पंचवटी वगैरे स्थलांचे वर्णन केले आहे त्यावरून दिसते. पद्मावतीच्या परिसरातील गिरिकन्दरे पाहतांना सौदामिनीला गोदावरीच्या विशाल प्रवाहाने निनादित झालेल्या दक्षिणारण्यातील पर्वताची आठवण होते, असे भवभूतीने दाखविले आहे (मा. मा., अं. ९). त्यात त्याच्या स्वानुभूतीचे प्रतिबिंब पडले असावे. दंडकारण्यातील विविध प्रदेशांचे पुढील वर्णन पाहा—

स्निग्धश्यामाः क्वचिद्वपरतो भीषणाभोगरुक्षाः

स्याने स्वाने मुखरककुभो झाद्गृतेनिर्भराणाम् ।

एते तोर्धाधमगिरिसरिबृगतंकान्तरमिथाः

सन्वृद्रपन्ते परिचितभुवो दण्डकारण्यभागाः ॥

(उ. च., २, १४)

त्या अरण्यात भर उन्हाळ्यात दिशणाच्या भीषण दृश्याने यथातथ्य वर्णन त्याने पुढील श्लोकात केले आहे—

निष्कृजस्तिमिताः क्वचित्क्वचित्कवपि प्रोच्चण्डसत्त्वस्वनाः

स्वेच्छासुप्तगभीरघोरभुजगदवासप्रवीप्ताग्नयः ।

सोमानः प्रदरोदरेषु विलसत्स्वल्पाम्भसो यास्वयं

तृण्यद्भिः प्रतिसुयंकरजगरस्वेदद्रवः पीयते ॥

(उ. च., २, १६)

पण भवभूतीला केवळ मयंकर दृश्यांचे वर्णन करण्याची आवड होती असे नाही. त्याने दंडकेतील मध्यमारण्याचे वर्णन करताना सृष्टीच्या सौम्य आणि रम्य स्वरूपाचेही शब्दचित्र काढले आहे—

इह समवशकुन्ताक्रान्तवानीरवीरुत्—

प्रसवमुरभिशीतस्वच्छतोया वहन्ति ।

फलभरपरिणामश्यामजम्बूनिकुञ्ज—

स्खलनमुखरभूरिस्रोतसो निर्झरिण्यः ॥

तसेच

दधति कुहरमाजामत्र भल्लूकयूना—

मनुरसितगुरुणि स्त्यानमम्बूकृतानि ।

शिशिरकटुकषायः स्त्पापते सल्लकीना—

मिभदलितविकीर्णप्रग्विनिर्यःदगग्रः ॥

(उ. च., २, २०-२१)

‘मालतीमाधवा’च्या नवव्या अंकात सौदामिनी पद्मावतीच्या परिसरातील पर्वत, नद्या व धबधबे यांचे वर्णन करते त्यातही सृष्टीचे सौम्य रूपच आढळते. पुढे माधव व मकरन्द मालतीचा शोक करित पद्मावतीजवळच्या गिरिकद्री हिंडतात त्या प्रसंगीही अनेक सृष्टिदृश्यांचे सुंदर वर्णन आले आहे, उदाहरणार्थ पुढील श्लोक पाहा—

वानीरप्रसवैनिकुञ्जसरितामासवतवास पयः

पर्यंतेषु च यूथिकासुमनसामुज्जुम्भितं जालकं ।

उन्मीलत्कुटजप्रहासिषु गिरेरालव्य सानूनितः

प्राग्गारेषु शिखण्डताण्डवविधौ नैर्दक्षितानाम्पठे ॥

कालिदासाप्रमाणे भवभूतीचीही श्रद्धा होती की सृष्टीत सर्वत्र चैतन्य भरले आहे. म्हणून त्याने दण्डकारण्यात सीतेची प्रेमळ सखी वनदेवता वासुन्ती राहत होती असे वर्णिले आहे. तसेच पृथ्वी, भागीरथी, गोदावरी, तमसा, सरयू आणि मुरला यांच्या अधिदेवतांची पात्रे कल्पिली आहेत आणि त्यापैकी काहींचे प्रवेश 'उत्तररामचरिता'त घातले आहेत.

सृष्टिवर्णनाप्रमाणे काही मुदर कालवर्णनेही भवभूतीच्या नाटकात आली आहेत. उदाहरणार्थ, 'मालतीमाधवा'तील संध्याकाळचे (२, १२) आणि मध्यरात्रीचे (७, ५), तसेच 'उत्तररामचरिता'तील (२, ९) मध्याह्नीचे वर्णन पाहा. ती स्व मनोरम वळली आहेत.

विनोद—सामान्यतः सर्व संस्कृत नाटकामध्ये हास्यरसनिर्मितकरिता विदूषकाचे पात्र घातलेले असते. विदूषक हा नायकाचा मित्र असून त्याच्या डेमप्रकरणात साहाय्य करतो किंवा स्वचित् प्रसंगी धोटाळाही निर्माण करतो. कालिदासाच्या तीन्ही नाटकात विदूषक आहे. त्यापूर्वीच्या अश्वघोषाच्या आणि भासाच्याही काही नाटकात तो आढळतो. सामान्यतः रामचरितविषयक नाटकात प्रणयकळह नसल्यामुळे विदूषकाला काही काम नसते. त्यामुळे तो त्या प्रकारच्या नाटकात आढळत नाही. तेव्हा 'महावीरचरित' आणि 'उत्तररामचरित' नाटकात तो दिसला नाही तर त्यात आश्चर्य नाही. पण 'मालतीमाधवा'सारख्या सामाजिक नाटकातही तो आला नाही हे विशेष आहे. विदूषक हा राजाचा खुषमस्कन्या. तेव्हा तो मध्यम स्थितीतल्या लोकांच्या जीवनावर आधारलेल्या नाटकात येणे असंभवनीय आहे हे त्याचे कारण असू शकत नाही. कारण कालिदासपूर्वकालीन अशा तऱ्हेच्या नाटकात तो आढळतो. अश्वघोषाच्या 'सारीपुत्रप्रकरणा'बरोबर मध्य आशियामध्ये सापडलेल्या एका अपूर्ण संस्कृत सामाजिक नाटकात विदूषकाचे पात्र दिसले आहे. तसेच ते 'मृच्छकटिका'तही आहे. तेव्हा 'मालतीमाधवा'त विदूषक नसण्याचे कारण दुसरे काही असले पाहिजे.

भवभूति हा गम्भीर स्वभावाचा नाटककार होता. शिवाय आपल्या जीवनात त्याला अनेक टक्के टोणपे खावे लागले होते. स्वकालीनाची निद्रा सहन करावी लागली होती. त्याने जीवनातील अनेक समस्यावर दीर्घकाल विचार केल्यावर देवाचा सर्वत्र अप्रतिहत प्रभाव चालतो अशी त्याची खात्री झाली होती, व ती त्याने अनेक ठिकाणी व्यक्त केली आहे. प्रो. विल्सन यानी म्हटल्याप्रमाणे, ज्यानी दीर्घकाल चिंतन केले आहे ते नेहमी वस्तूच्या सत्यस्वरूपाकडे आपली दृष्टि बळवतात. त्यांना विनोद किंवा यष्टा मुचत नाही.

१. 'कुन्दमालिनी'त विदूषक आहे, पण त्याचा स्वभाव जरा निराळा आहे.

याचे दुसरेही कारण असण्याचा संभव आहे. भवभूति हा स्वतः जोडा पंडित आणि श्रौत विद्येचा अभिमानी होता. त्याला विदूषकासारख्या खुशमस्कन्या खादाड ब्राह्मणबुवाला रंगभूमीवर आणून ब्राह्मण वर्गाला प्रेक्षकांच्या चेष्टेचा विषय करणे पसंत पडले नसावे. म्हणून त्याने आपल्या सर्व नाटकांत विदूषकाचे पात्र कदाक्षाने टाळले आहे.

पण याचा अर्थ असा नव्हे की त्याला विनोदाचे अगदी वाघटे होते. त्याच्या नाटकातील काही टिकाणचा विनोद मार्मिक असून सुबुद्ध प्रेक्षकांना समजणारा आणि रुचणारा असा आहे. उदाहरणार्थ पुढील प्रसंग पाहा. 'उत्तररामचरिता'च्या पहिल्या अंकात लक्ष्मण सीतेला मिथिलेतील विवाहप्रसंगाची चित्रे दाखवीत आहे. सीता व भरतपत्नी मादवी यांच्यानंतर त्या टिकाणी त्याची पत्नी उर्मिला हिचे चित्र काढले होते. पण ते न दाखवित तो तिच्या नंतरच्या शत्रुघ्नमार्था श्रुतकीर्तीच्या चित्राकडे वळतो. तेव्हा सीता हसून म्हणते, बल्स, इयमपरा का ? 'तुम्ही ही मधली स्त्री कोण हे सांगितले नाही. कोण बरे ही ?' या प्रसंगीचा विनोद विदग्ध प्रेक्षकांनाच समजण्यासारखा आणि रुचण्यासारखा आहे.

याच्या उलट त्याच नाटकाच्या चौथ्या अंकाच्या विष्कंभकात वाल्मीकीच्या आश्रमातील दोन विशाख्यांचा सवाट सर्वास हसवणारा आहे. त्यातील सौधातकि हा मोठा विनोदी बटु आहे. तो वसिष्ठाला 'जीर्णकूर्व' (दाढीवाला बुद्धा) म्हणतो. त्याच्या मधुपर्काकरिता आश्रमात कालवड मारली होती म्हणून तो कोणी वाघ किंवा लाज्या असावा असे त्याला वाटते. त्याचा सौधती भाण्डायन याला वादात पकडण्याकरिता तो न्यायशास्त्रातल्या 'निग्रहस्थाना'चा निर्देश करतो. त्याचे सर्वे भाषण विनोदपूर्ण आहे पुढे आश्रमात अश्वमेधाचा घोडा आल्यावर वट्टना तो प्रथमच पाहावयास मिळाला. त्यानी पशुसमाग्नयात (पशुंच्या यादीत) घोडा या प्राण्याचे नाव वाचले होते. पण ते अरण्यातील आश्रमात राहणारे, नागरी संस्कृतीत आवश्यक असलेला घोडा हा पशु त्यांना कसा पाहावयास मिळणार ? म्हणून यनीय अश्व पाहताच ते त्याचे पुढील वर्णन करतात-

पशुत्वापुच्छ यद्वृत्ति विपुलं तच्च धूमोत्पन्नं

वीर्घप्रोवः स भवति खुरास्तस्य चत्वार एव ।

शप्पावृत्ति प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाश्रमाग्रान्

कि वाह्यातैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्योहि यामः ॥ (उ. च., ४, २६)

घोड्यांचे हे वर्णन अगदी साधे आहे. पण त्यासारखा प्राणी ज्यानी पूर्वी पाहिला नव्हता त्या मुग्ध वट्टनी ते केले आहे म्हणून विनोदीत्वादक झाले आहे.

‘उत्तररामचरिता’त आणखीही काही विनोदी प्रसंग आले आहेत. पाचव्या अंकात चन्द्रकेतु लवाला रामचंद्राच्या लोकोत्तर पावन चरित्राची माहिती नसल्याबद्दल आश्चर्य व्यक्त करतो. तेव्हा लव उसळून म्हणतो—

वृद्धास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु किं बर्णते
मुन्दस्त्रीमयनेऽप्यकुण्ठयशसो लोके महान्तो हि ते ॥
यानि त्रीण्यपराड्मुखान्यपि पदान्यासन्खरायोघने ।
यदा कौशलमिन्द्रमूननिधने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

(उ. च., ५, ३४)

या प्रसंगी पुत्र प्रत्यक्ष आपल्या पित्याचे दोष अजाणतेपणी दाखवत आहे म्हणून हा उपहास विनोदोत्पादक शाला आहे. पुढे स्वतः रामाचा पुत्र असताही कुत्र एखाद्या तटस्थप्रमाणे रामाचा सीतेविषयी शोक वर्णन करतो ते पाहून प्रेक्षकांना मौज वाटते. विशेषतः लव चित्रकूट पर्वताजवळ वनविहार करीत असता रामाने सीतेला उद्देशून म्हटलेला ‘रामायणा’तील पुढील शृंगारिक श्लोक पाठ म्हणून दाखवतो तेव्हा तर चागलाच विनोद उत्पन्न होतो—

त्वदर्थमिव विन्यस्तः शिलापट्टोऽयमग्रतः ।
यस्यावभितः पुष्पं प्रवृष्ट इव कैसरः ॥

(उ. च., ६-३६)

यातील शृंगारिक अर्थाची लवाला काही कल्पना नसते, पण तो ऐकून रामाला लाज-ल्यासारखे होत. तो म्हणतो, ‘अति हि नाम मुग्ध. शिशुजनः विशेषतस्त्वरण्यचरः !’ (मुले स्वभावतःच साधीमोळी. त्यात हा अरण्यात वाटलेला !) येथील विनोद नामी झाला आहे.

‘मालवीमाधवा’च्या तिसऱ्या अंकात कामन्दकी फुलेबेचून श्रान्त झालेल्या मालवीचे वर्णन पुढील श्लोकात करते—

स्खलयति वचनं ते सथयत्यद्रगमङ्ग
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्नेहबिन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा मुभू खँद-
स्त्वयि बिलसति तुल्य वल्लभालोकनेन ॥

(मा. मा., ३, ८)

यात ‘वल्लभालोकनेन’ यावर श्लेष आहे. प्रियकराला पाहिल्याबरोबर जशी अवस्था व्हावी तशी धमाने तुम्ही केली आहे, असा एक अर्थ आहे. त्यावेळी माधव तेंप उपस्थित असून मालवीला पाहत आहे. म्हणून ‘प्रियकर पाहत असता’ असाही

अर्थ येथे व्यङ्ग्य आहे. म्हणून नर्म विनोद झाला आहे. त्याला उद्देशून माधव म्हणतो, हृदयंगमः परिहासः । (ही थडा मोठी मनोहर झाली आहे.)

‘मालतीमाधवा’त कामन्दकीने मुचविल्याप्रमाणे नगरदेवतेच्या देवालयाला मकरन्द स्वीयेप धारण करून येतो. तेव्हा त्याला पाहून माधव म्हणतो—भगवति, कृतपुण्य एव नन्दनः । यतः प्रियवयस्यमीदृशं मनसा मुहूर्तमपि कामयिष्यति । (भगवती, नन्दन मोठा पुण्यवान् ! कारण त्याला अशा माझ्या प्रिय मित्रावर घटकाभर का होईना प्रेम करण्याची सन्धि मिळेल !)

परिहासाप्रमाणे उपहासही भवभूतीच्या नाटकात क्वचित् आढळतो. ‘मालती-माधवा’च्या सातव्या अंकात मालतीने आपल्या भावाला शिडकारिले असे समजताच मद्रपत्निका मालतीविशधारी मकरन्द झोपला होता तेथे येते आणि मालतीला तिच्या वर्तनावद्दल दोष देते. ल्यङ्गिका आणि बुद्धरक्षिता यांच्या बरोबर ती गुजगोष्टी करित असता प्रसंगाने मकरन्दाचे नाव निघते. तेव्हा आनंदांने तिच्या अंगावर रोमाच उभे राहतात. ते पाहून ल्यङ्गिका उपरोधिकपणे म्हणते—

ययं तथा नाम यदात्थ किं यदा—

प्ययं त्वकस्माद्विकलः कयान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं

चिदुद्धमुग्धः कुलकल्पकाजनः ॥

(मा. मा., ७, १)

याप्रमाणे भवभूतीच्या नाटकात विनोदाची काही स्थळे आहेत. पण तो विनोद पाचकळपणान्त नाही. त्यातील रस नाग्न्यास विदग्धता आणि सहृदयता पाहिजे. असो.

आतापर्यंत आपण भवभूतीच्या नाटकाच्या काही विशेषांचे निरीक्षण केले. केवळ या विशेषानीही कोणाही कवीस कीर्तिमान् होता आले असत. पण भवभूतीने रसिकांच्या मनावर जी आश्चर्यकारक मोहिनी आज हजार वाराशे वषे घातली आहे तिचे कारण त्याचे दुसरेच गुण आहेत. त्याकडे आता वळू.

कल्पनेची भव्यता—इतर कवींच्या प्रथांशी तुलना केली असता भवभूतीचा जो एक गुण विशेषकरून नजरेस येतो तो म्हणजे त्याची भव्य कल्पना हा होय. त्याची कल्पना अशा विलक्षण भरान्या मारते की त्यायोगे वाचकांचे मन दिपून जाते. रामाशी युद्ध करावयास आलेला वाली म्हणतां—

लोकालोकालवालस्खलनपरिवहस्तप्तमाम्भोधिपूरं

विदिलप्यत्पर्यकल्पत्रिभुवनमखिलोत्प्लातपातालमूलम् ।

पर्यस्तादित्यचन्द्रस्तबकमवपतद्भूरिताराप्रसूनं

ब्रह्मस्तम्बं धुनीयामिह तु मम विधावस्ति तीव्रो विपादः ॥

(म. च., ५, ४५)

[या ब्रह्मांडरूपी वृक्षाला— ज्या वृक्षाचे लोकालोकवृत्तरूपी महान् आळे फुटल्यामुळे सातत्या समुद्राच्या पाण्याचा पूर वाहू लागला आहे; ज्याच्या त्रिभुवनरूपी गाठी सैल झाल्या आहेत; ज्यांचे पाताळरूपी मूळ उपटून गेले आहे; ज्यांचे सूर्य आणि चन्द्र हे पुष्पगुच्छ दूर फेकले गेले आहेत; ज्याची तारारूपी फुले खाली गळत आहेत— (अशा ब्रह्माण्डरूपी वृक्षाला) मी गदगदा हलवू शकेंन. पण रामा-बरोबरच्या या युद्धविषयी मात्र माझ्या मनाला तीव्र विपाद वाटत आहे.]

काय ही विशाल कल्पना ! अशा तऱ्हेचेच कराला देवीच्या भीषण ताण्डवाचे वर्णन मागे आले आहे. त्याकरिता कवीने योजिलेले दण्डकवृत्त असेच विशाल आहे. त्याच्या प्रत्येक चरणात ५४ अक्षरे आहेत. इतके विशाल वृत्त दुसऱ्या कोणी नामांकित कवीने योजिलेले माहीत नाही. भवभूति बीमत्सादि रसांचे वर्णन असेच विशाल रूपाने करतो. त्याची प्रतिभा लहानशा शेंपेने सतुष्ट होत नाही. तिला ब्रह्मांडभर मराठी मारावीशी वाटते. सृष्टिवर्णनातही तोच प्रकार. दण्डकारण्यात जमिनीवर पसरलेले अजगर केवढे मोठे ? तर त्याच्या स्वासोच्छ्वासाने दावान्नि भडकतात ! तेथील उन्हाळा एवढा प्रखर की त्या अजगरा न घाम सरडे येऊन पीत असलेले दिसतात ! भवभूतीला सयम असा माहीतच नाही !

सूक्ष्म निरीक्षणशक्ति—कल्पनेच्या विशालदेवरोबरच भवभूतीच्या त्रिफणी सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीही आहे. कोणत्याही वस्तूचे सर्व बाबकांच्यासह यथातथ्य शब्दचित्र काढण्यात त्याचा हातखडा आहे. मागे दिलेल्या स्वभावोक्तीच्या उदाहरणावरून वाचकास त्याचा प्रत्यय आला असेल. मालतीला पाहिल्यावर तिने संकल्पनिर्मित प्रियसमागमाचा आनंद अनुभविल्या असला पाहिजे हे कामन्दकीला तिच्या पुढील स्वरूपावरून वाटते—

नीवीबन्धोच्छ्वसनमधरस्पन्दनं दोविपादः

स्वेददक्षुभंमृणमधुराकेकरस्निग्धमुग्धम् ।

गाप्रस्तम्भः स्तनमुकुलपोरुत्प्रबन्ध प्रकम्पी

गण्डामोणे पुलकवटल मूच्छंता वेतना च ॥

(ना. ना., २, ५)

दिसत आहेत; शरीर स्तब्ध आणि स्तन कम्पित होत आहेत. गालांवर रोमांच आले आहेत. बरचेवर मूर्च्छना येऊन नंतर ही सावध होत आहे.)

यातही भवभूतीचे सूक्ष्म निरीक्षण आणि कुशल चित्रण दिसून येईल.

भवभूतीने केलेल्या मध्याह्न, सायंकाळ व मध्यरात्र यांच्या वर्णनातही तेच गुण दिसून येतील. त्यांची उदाहरणे मागे दिली आहेत.

सूक्ष्म मनोविज्ञान—भवभूतीला विविध मनोविकारांचे सूक्ष्म वर्णन करण्याची मोठी आवड आहे. मदनव्यथेन माधव आपली काय अवस्था झाली ते खालील श्लोकात वर्णन करतो—

प्रसरति परिमायो कोऽप्ययं देहदाह—

स्तिरयति करणानां प्राहकत्व प्रमोहः ।

रणरणकविवृद्धिं विश्रदावर्तमानं

ज्वलति हृदयमन्तस्तन्मयत्व च घत्ते ॥

(मा. मा. १, ४४)

पारा वर्षांच्या दीर्घ वियोगानंतर दृष्टकारण्यात शोकग्रस्त रामाला पाहिल्यावर सीतेच्या मनात जो भावनाचा कळोळ उठला त्याचे सुंदर शब्दचित्र तमसा खालील श्लोकात काढते—

तटस्थ नैराश्यादपि च क्लृप्तं विप्रियवशा—

द्वियोगे दीर्घेऽस्मिञ्ज्ञटिति घटनोत्तन्मिभतमिव ।

प्रसन्नं सौजन्याद्दयितकरुणं गडिकरुणं

द्रवीभूतं प्रेम्णा तव हृदयमस्मिन्क्षण इव ॥

(उ. च. ३, १३)

उदात्त विचार—पण या सर्व गुणापेक्षा भवभूतीच्या कौटुंबिक उदात्त विचारांनी रसिकाची मने हलाविली आहेत. भवभूतीच्या काळी समाजरचना आणि कौटुंबिक परिस्थिति आतासारखीच होती. मुलगी जन्माला आली की बान्धवांना दुःखाचा धक्का वसे. (स्त्रीजन्मालं जुगुप्सन्ते बान्धवाः । मा. मा. अं. ७.) बक्षूपशाला बर-पक्षापुढे नमंत घ्यावे लागे (कन्याया. किल प्जयन्ति पितरो जामातुराप्तं जनम् । उ. च. ४, १७). मुलीला सासरी नवऱ्याने नीट वागविले तर टीका नाहीतर जन्मभर तिला सासरी राहण्याचा तिटकारा येई. तरीही नवऱ्याचा अधिकार मानून मुकाट्याने राहावे लागे. (युष्मागिरिपीडशोऽप्येय साम्प्रतं यथाचित्तमनुवर्तनीयो येन मर्तेप इति । मा. मा., अं. ७.) अशा परिस्थितीत भवभूतीने कौटुंबिक सुखाची गुरुकिल्ली म्हणून स्त्रीपुरुषाच्या प्रेमाचा पुरस्कार केला आहे. युवक-युवतींनी आपल्या पसंतीने जन्माचा जोटीदार

निवडावा. आणि निवड करताना केवळ रूप लक्षात न घेता परस्पराचे गुणही जाणून घ्यावे असा उपदेश अगिरस् ऋषींचे वचन देऊन केला आहे. (इतरेतरानुरागो हि विवाहकर्मणि परार्थं मङ्गलम् । गीतस्वायमर्थोऽङ्गिरसा यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्बन्धस्तस्यामृद्धिः ।) (मा. मा., अक २)

विवाह झाल्यावर पति पत्नीचे आणि पत्नी पतीचे सर्वस्व आहे याची जाणीव दोघानीही ठेवून तदनुसार आपले वर्तन ठेवावे असे कामन्दकी मालती-माधवाना सांगते—

प्रेयां मित्रं बन्धुता वा समग्रा
सर्वे कामा शोचधिर्जोषितं वा ।
स्त्रीणां भर्ता धर्मदाराश्च पुंसां—
मित्यन्योऽन्य वत्सयोजतिमस्तु ॥

(मा. मा. ६, १८)

कौटुंबिक जीवनात पतिपत्नीनी एक विचाराने वागावे. दोघाचेही मुख दुःख एकच आहे, असे मानावे. ज्यामध्ये परस्परांच्या हृदयाना विश्रांति मिळते, काळ्यातिरुमाने ज्यातील रस कमी होत नाही, आरंभीचा आडपडदा दूर झाल्यावर ते विमुक्त रूपाने अवशिष्ट राहते तेच खरे प्रेम. ते ज्याला प्राप्त होते तो खरा धन्य ! हे खालील श्लोकात सांगितले आहे—

अद्वैतं मुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थयासु य—
द्विधामो हृदयस्य यत्र जरसा पस्मिन्नहायो रसः ।
कालेनावरणात्ययात्परिणते यत्स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते ॥

(उ. च., १, ३९)

प्रेमाने मनुष्य जवळ असले म्हणजे झाले. त्याने काही केले नाही तरी त्याचे केवळ सानिध्य दुःख हलके करते आणि आनंद देते. म्हणून प्रेमी मनुष्य हा एक द्रव्य-निधि होय !

न किञ्चिदपि कुर्वाणः सोह्यर्षं. साग्यपोहति ।

तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि पश्य प्रियो जनः ॥

(उ. च., ६, ५)

अतः ही संसारात पतिपत्नीच्या प्रेमाची परमावधि होय. त्याने दोघाच्या अंत करणाची आनन्दरूपी गाठ बांधली जाते—

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंभ्रमात् ।

आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥

(उ. च., ३, १७)

अपत्यप्रेम हा मनुष्याच्या स्वभावातील एक नैसर्गिक मनोविकार आहे. त्यामुळे अज्ञात अशाही अपत्याच्या दर्शनाने मातापित्यांचे वात्सल्य उचंबळून येते, हेही भवभूतीने 'उत्तररामचरिता'तील राम आणि कुश-लव यांच्या भेटीच्या प्रसंगाने दाखविले आहे.

माधव आणि मकरन्द यांच्या संवंधाने भवभूतीने मित्रप्रेमाचे मनोरम चित्र रंगविले आहे. ते दोघेही बरोबर वाढले आणि शिक्कले. दोघांचेही परस्परांवर निरतिशय प्रेम. त्यामुळे त्यांचे परस्परांच्या सुखदुःखात ऐक्य आहे. ते एकमेकाकरिता प्राण वेचण्यासही तयार होतात. अशा प्रेमळ मित्राची जोडी व्यक्तित्व संस्कृत वाङ्मयात दृष्टीस पडते. रावणाला मित्र म्हणून मानल्यामुळे वाली सज्जन अशा रामाचाही वध करण्यास तयार होतो असे भवभूतीने 'महावीरचरिता'त (५, ४) दाखविले आहे.

भवभूतीने सज्जनाचे वर्तन कसे असावे हेही खालील श्लोकात सांगितले आहे—

प्रियप्राया वृत्तिर्विनयमपुरो वाचि नियमः

प्रकृत्या कल्याणी मतिरनवगती. परिचयः ।

पुरो वा पदचाद्वा तद्विदमचिपर्वासितरक्षं

रहस्य साधूनामनुपधि विरुद्धं विजयते ॥

याप्रमाणे कौटुंबिक जीवन सुलभ होण्यास आवश्यक अशा सर्व सद्गुणांचे प्रतिपादन करून आणि त्यांची चालती-बोळती पात्रे आपल्या नाटकात वाढून भवभूतीने भारतीय संस्कृतीचा उत्तम आदर्श आपल्या वानकापुंढ ठेवला आहे. त्यावेळ त्याच्या लोकप्रियतेचे रहस्य सादर केले आहे.

दोष - प्रत्येक मानवी कृतीत काही ना काही दोष असतात. तसे ते भवभूतीच्या नाटकांतही आढळतात. त्यांपैकी काही प्राचीन साहित्यशास्त्रकारानीही दाखविले आहेत, आणि इतर काही त्यांच्या नाटकाचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यावर प्रतीत होणारे असे आहेत. आपण येथे त्यांचा थोडक्यात विचार करू.

१. कृत्रिमता—भवभूतीचा सुरुदर्शनीच भाषणारा उलक दोष म्हणजे कृत्रिमता हा होय. त्याने काही ठिकाणी तीव्र भाषणे आणि तेच श्लोक एकापेक्षा अधिक पात्रांच्या तोंडी घातले आहेत. उदाहरणार्थ, 'मालतीमाधवा'च्या पात्रांच्या

अकात माधव आणि अधोरघण्ट अनुक्रमे घाबरलेल्या मालती आणि कपालकुण्डला याना त्याच शब्दात धीर देतात—

अपि भीरु,

धैर्यं निधेहि हृदये हत एव पापः

किं वा कदाचिदपि केनचिदन्वभावि ।

सारङ्गसङ्गरविधाविभक्तुम्भकूट—

कुट्टाकपाणिकुलिशस्य हरेः प्रमाद. ॥ (मा. मा., ५, ३२)

पुढे त्या अकाच्या शेवटी ते दोघेही एकमेकास त्याच शब्दात आह्वान देतात. या दोन्ही प्रसंगी दोघानाही तेच विचार सुचवे आणि ते त्यानी त्याच श्लोकात प्रकट करावे हे असंभवनीय वाटते.

तसेच ' उचररामचरिता 'च्या दुसऱ्या अंकाच्या शेवटी तमसा सीतेविषयी आणि वासन्ती रामाविषयी त्याच शब्दात आपली शुभेच्छा प्रकट करतात—

अवनिरमरसिन्धुः सार्धमस्मद्विधाभिः

स च कुलपतिराद्यदछन्दसां य प्रयोक्ता ।

स च मुनिरनुयातारुघ्नतोको वसिष्ठ—

स्त्वपि वितरतु भद्र भूयसे मङ्गलाय ॥

(उ. च., ३, ४८)

त्या नाटकाच्या शेवटी सीताशुद्धीच्या प्रसंगी या श्लोकात उल्लेखिलेल्या सर्वांनी भाग घेतला आहे खरा, पण त्यांना प्रस्तुत प्रसंगी आवाहन करण्याची जरूरी नाही. त्याचा येथे उल्लेख ओढून ताणून आणलेला दिसतो.

कुत्रिमतेचा दुसरा प्रकार ' महावीरचरिता 'च्या दुसऱ्या अंकाच्या शेवटी आला आहे. जामदग्न्य घडक मारून रामाच्या शोधार्थ अन्तःपुरात घुसतो. तेव्हा जनकाचा पुरोहित शतानन्द त्याला अडवून म्हणतो—

त्वं नः पूज्यतमोऽतिथिर्यदि ततः सज्जातियेया वयं

कन्यान्त.पुरमक्रमात्प्रविशता सन्दूषितान्त.स्थितिः ।

नतर जनक म्हणतो—

पापं वाञ्छसि कर्म राघवशिशावस्मत्सनाथे कथम्

दिवनयात कञ्जुकी प्रवेश करून म्हणतो—

देव्यः कद्रकणमोचनाय मिलिता राजग्वरः प्रेष्यताम् ॥

(मा. च., २, ५०)

एकाच श्लोकाचे निरनिराळे चरण भिन्न भिन्न पात्रानी म्हणणे यात कृत्रिमता येते. अशा तऱ्हेची काही उदाहरणे भासाच्या काही नाटकांत आढळतात. तीही अशीच आक्षेपाहार्थ आहेत. कालिदासाने मात्र असा प्रकार आपल्या कोणत्याही नाटकात केला नाही.

कृत्रिमतेचा तिसरा प्रकार तेच वर्णन करणारे श्लोक अनेक नाटकांत घालणे हा होय. कोणतेही वर्णन-मग ते व्यक्तीचे असो किंवा सृष्टीचे असो-एका विशिष्ट प्रसंगाकरिता असते. त्याचे श्लोक मुक्तकासारखे हवे वेधे दडपून देता येण्यासारखे नसावेत, अशी वाचकाची अपेक्षा असते. पण भवभूति तेच श्लोक अनेक नाटकांत घालताना दिसतो. उदाहरणार्थ, 'दधति कुहरभाजामत्र मल्लुक्युनाम्' इत्यादि श्लोक 'महावीरचरिता'त (५, ४१) पम्पासरोवराचे परिसर, 'मालतीमाधवा'त (९, ६) मध्यभारतातील पद्मावतीजवळचा प्रदेश आणि 'उत्तररामचरिता'त (२, २१) दण्टकारण्याचा मध्यम भाग अशा तीन स्थळांच्या वर्णनात आला आहे. त्यात एका विशिष्ट ठिकाणाच्या दृश्याचे वर्णन आहे असे मानणे कठीण जाते. तसेच 'चूटानुश्रितकङ्कणत्रमभित्सूणीद्वय पृष्ठतः' इत्यादि क्षत्रिय ब्रह्मचान्याचे वर्णन 'महावीरचरिता'त (१, १८) रामलक्ष्मणाच्या विषयी आणि 'उत्तररामचरिता'त (५, २०) लवाविषयी, म्हणजे जे पित्याविषयी तेच पुत्राविषयी आले आहे. लवाचे वय प्यावेळी बारा वर्षांचे होते, तितकेच विद्वामित्राश्रमात जाताना रामाचे होते काय ? रामायणावरून तसे दिसत नाही. राम बारा वर्षांचा आणि सीता आठ दहा वर्षांची बनवासात जाण्याच्या वेळी असती तर चित्रकूट पर्वताजवळच्या वनविहारात 'त्वदर्थमिव विन्यस्तः' इत्यादि श्लोक वाल्मीकीने रामाच्या तोंडी घातला नसता.

भवभूतीच्या एकापेक्षा अधिक नाटकात येणाऱ्या श्लोकांची किंवा श्लोकगटांची संख्या साठावर जाते हे तोडरमल्ल यांनी 'महावीरचरिता'च्या प्रस्तावनेत संदर्भ देऊन दाखविले आहे. भवभूतीने काही श्लोक रचून दगार ठेवले होते आणि शक्य वेधे तो ते घालत असे, किंवा प्रथम एका नाटकातील विशिष्ट प्रसंगाकरिता त्याने श्लोक रचले आणि मागाहून ते तसेच किंवा थोडा फार फरक करून त्याने दुसऱ्या नाटकात घातले अशा दोन कल्पना येथे संभवतात. यापैकी दुसरीच जास्त संभवनीय वाटते हे मागे सृष्टिवर्णनाविषयी विवेचन करताना दाखविले आहे.

कालिदासानेही 'रघुवंशात'त (७, ५-११) अज-इन्दुमतीना आणि 'कुमारसंभवात'त (७, ५७-६२) शिवपार्वतीना पुरप्रवेशप्रसंगी पाहण्याकरिता जमलेल्या नगरस्त्रियांचे असेच त्याच श्लोकात वर्णन केले आहे. त्यावेच अनुकरण भवभूतीने केलेले दिसते.

कृत्रिमतेचा चौथा प्रकार सामान्यतः प्राकृत भाषेत बोलणाऱ्या पात्रांनी मध्येच संस्कृत भाषेचा उपयोग करणे हा होय. 'मालतीमाधवा'तील कामन्दकी आणि सौदामिनी-शैरीब इतर सर्व स्त्रीपात्रे शौरसेनी प्राकृतात बोलतात. सातव्या अंकात सामान्यतः प्राकृतात बोलणारी बुद्धरश्मिता 'कुसुमसधर्माणो हि योषित. सुकुमारोपक्रमाः। तास्त्वनधिगतविश्वासः प्रसन्नमुपक्रम्यमाणा सप्रयोगविद्वेषिण्यो भवन्ति' असे कामसूत्रकाराचे म्हणणे संस्कृतात सांगत तेही आक्षेपार्ह नाही. कारण तो एका ग्रथातील (वात्स्यायनाच्या 'कामसूत्रा'तील, पृ. १७०) उतारा आहे. पण पुढे जेव्हा मकरन्दाचे नाव ऐकल्यावर मदनयन्त्रिका रोमाञ्चित होते तेव्हा लवङ्गिका पुढील टोमणा संस्कृतात मारते (संस्कृतमाश्रित्य) तो मात्र कृत्रिम वाटतो—

वयं तथा नाम यदात्य किं वदा-

मयं च कस्मात्किञ्चलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं

विशुद्धमग्धः कुलकन्यकाजनः ॥

(मा. मा., ७, १)

लवङ्गिकेला हा टोमणा प्राकृत श्लोकातही मारता आला असता. पण प्राकृतातला टोमणा प्रश्नकाच्या नीट ध्यानात येणार नाही म्हणून म्हणा किंवा अन्य काही कारणांमुळे म्हणा भवभूतीने तो संस्कृतातच दिला आहे. 'मालतीमाधवा'च्या दुसऱ्या अंकात मालतीच्या वंशी काही संस्कृत श्लोक घातले आहेत (२, १-२). भवभूतीने आपल्या नाटकात कोठेही प्राकृत भाषेत एकही पद्य घातले नाही. 'मालतीमाधवा'त नगरदेवतेच्या भाषान्यात लवङ्गिकेची म्हणून माधव दोन पद्ये म्हणतो, पण ती शौरसेनी प्राकृताची तशी संस्कृताचीही म्हणता यावी अशा त्यातील शब्दयोजना आहे. संस्कृत नाट्यशास्त्रकारांनी 'कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यां भाषाव्यतिरिक्तम् ।' (उत्तम प्रकृति व इतर पात्रांनी विशेष कारणाकरिता नेहमीच्यापेक्षा भिन्न भाषेत बोलणे) असा नियम घालून दिला आहे परा, पण तो यासारख्या प्रसंगाकरिता नाही; तर जेव्हा एखादे पात्र भिन्न रूपाने बोलू लागत त्याकरिता आहे. उदाहरणार्थ 'मुद्राराक्षस'त विराधगुप्त प्रथम गाकडीरुाने प्रवेश करतो तेव्हा तो प्राकृतात बोलतो. पण पुढे तो आनल्या धन्यासमोर हेर म्हणून आपले वृत्त सादर करतो तेव्हा संस्कृतात बोलू लागतो. नंतरच्या साहित्यशास्त्रकारांनी अशा कृत्रिमतेकडे दुर्लक्ष करून स्त्रियांनी व इतर काहींनी वेदगव्य दाखविण्याकरिता मधून मधून संस्कृताना उपयोग करावा अशी अनुज्ञा दिली. योषितेशरीबालेदेस्याकृत्वान्परसा यथा । वेदगव्याय प्रदात्तञ्च संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥ सा. द., ६, १६९) तेव्हा तर कृत्रिमतेचा कळस शाला.

कृत्रिमतेचा पाचवा प्रकार पात्रांना बरचेवर मूर्धा आवळी टाकविणे हा होय. 'उत्तररामचरिता'तील पात्रे अनेकदा मूर्च्छित झालेल्या दृश्यांकित्या आहेत. यामुळे मूर्च्छनेचे गामीयं नष्ट होते.

२. पारहाळ—भवभूतीचा दुसरा दोष पारहाळ हा होय. त्याच्या टिकाणी संयम मुळीच नाही. कोणतीही गोष्ट थोडक्यात सूचित करण्याचे कालिदासाने कसब त्याच्या टिकाणी नाही. म्हणून त्याची पारहाळीक वर्णने कंटाळदाणी होताच हे मागे 'मालतीमाधवा'च्या नवव्या अंकाच्या समीक्षेमध्ये दाखविले आहे.

३. विवेचक शक्तीचा अभाव—भवभूतीने आपल्या नाटकांच्या रचनेत पितृके कसोशीने लक्ष घालायचास पाहिजे होते तितके घातले होते असे दिसत नाही. रामकृष्णपंत भास्कररानी म्हटले आहे की भवभूतीने स्वतःच 'मालतीमाधवा'त एक काही पाठ नंतर बदलून असे दिसते. त्याने 'महावीरचरितात'ही तसे केले असांच असे तोडरमल्ल यांचे मत होते. आपल्या नाटकांच्या सविधानकाच्या बाबतीत त्याने स्वतः अशीच समीक्षा केली असती तर त्यातील काही प्रमाद त्याला काढून टाकता आले असते. उदाहरणार्थ 'महावीरचरिता'तील साकेतच्या लोकांनी रामकृष्णवरोत्तर वनवासस जाण्यास निषेध, 'मालतीमाधवा'त नगरदेवतेच्या देवळात माधवाने म्हटलेल्या श्लोकावरून त्याचे तेथे असणे मालतीच्या लक्षात न येणे, 'उत्तररामचरिता'तील सीतापरित्याग राज्याभिषेकानंतर लागलीच घटवून आणणे यासारंग प्रमाद थोड्या विचाराअन्ती त्याला नुधारता आले असते. तसेच 'मालतीमाधवा'तील दीर्घ समासयुक्त प्राकृत भाषण त्याने गाळली असती. वाणीची प्रौढी आणि उदारता, तसेच अर्थगौरव पद्यदेव गुण उत्कृष्ट नाट्यनिर्मिताला पुरेसे नसून त्याच्या वरोत्तर विवेचकशक्तीही असादी लागते हे त्याच्या ध्यानात आले नाही.

४. साहित्यिक दोष—साहित्यशास्त्रकारानी भवभूतीचे अनेक दोष आपल्या दोषप्रकरणात दाखविले आहेत. त्याची थोडक्यात चर्चा करू.

रसदोष—'महावीरचरिता'त राम आणि जामदग्न्य यांचा वाक्कलह शिगेस पोचतो आहे तोच कंचुकी येऊन म्हणतो—

देव्यः कटकणमोचनाय मिलिता राजन्वरः प्रेष्यताम् ॥

(म. व., २, १०)

यात नीररसाचा अकाण्डच्छेद (anti-climax) हा दोष झाला आहे.^१

पद्दोष--'महावीरचरिता'च्या दुसऱ्या अंकात (२, २८) जामदग्न्य म्हणतो--
न व्रस्तं यदि नाम भूतकरणासन्तानशान्तात्मन--
स्तेन व्याहजता धनुर्भंगवतो देवाद्भ्रुवानोपतेः ।

या श्लोकात 'भवानीपति' हा शब्द 'भगवान् शंकर' या अर्थी योजला आहे. त्या टिकाणी 'भव' शब्दाचा प्रयोग करावयास पाहिजे होता. नाहीतर भवाची पत्नी ती भवानी (पार्वती); तिचा कोणी दुसरा पति या अर्थी तो वेतला जाण्याची शक्यता आहे. म्हणून येथे मम्मटाने 'विरुद्धमतिकृत्' (इष्टार्थाच्या विरुद्ध असा अर्थ दाखवणे) हा दोष मानला आहे.^१

वाक्यदोष--'महावीरचरिता'च्या त्याच अंकात (२, २९) पुढील श्लोक आला आहे--

अप्राकृतस्य चरितातिशयस्य भावं--
रत्यद्भुतंमम हृतस्य तथाप्यनास्था ।
कोऽप्येव वीरशिशुकाकृतिरप्रमेय--
सामर्थ्यसारसमुदायमयः पदार्थः ॥

यातील दुसऱ्या चरणात 'तथापि' हे अव्यय आले आहे. तेव्हा येथे दोन वाक्ये असली पाहिजेत. पण तेथे प्रथमार्धात एकच वाक्य आहे. म्हणून मम्मटाने--
'अत्यद्भुतेरपहृतोऽस्मि तथाप्यनास्था ।' असा पाठ सुचविला आहे. त्यायोगे हा दोष नाहीसा होईल.^२

अर्थदोष--त्याच नाटकाच्या द्वितीयांकात (२, ९) रावणाचा मन्त्री माल्यवान् म्हणतो--

अयित्वे प्रकटोक्तेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रस्युत
द्रुह्यन्वाशरयिविरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षं च परस्य मानयशसोविल्लसनं चारमनः
स्त्रीरत्नं च जगत्पतिर्वंशमुखो दूष्य. कथं मृष्यते ॥

या टिकाणी 'अर्थाचे साक्षात्त्व' हा दोष मम्मटाने दाखविला आहे. कारण 'स्त्री-
रत्नमुंशितुं दशमुराः कथं मृष्यते ।' असा अर्थ विवक्षित आहे. त्याचरिता स्त्रीरत्नं
याला 'उंशितुं' पदाची अंशदा आहे. काही टीकाकारांनी 'स्त्रीरत्नं' याचा 'परस्य'

१. काव्यप्रकाश, पृ. २९४.

२. काव्यप्रकाश, पृ. ३५६.

या तृतीय चरणातील पदाशी संबंध जोडला आहे, पण त्याने दूरान्वय होईल. दुसरे असे की 'परस्य' याचा संबंध 'उत्कर्षम्' याच्याशी असल्याने ते पद रिकामे नाही.

मम्मटाने 'मालतीमाधवा'तील पुढील श्लोकात (१, ३९) व्याहृतार्थत्व असा आणखी एक दोष दाखविला आहे—

जगति जयिनस्ते ते मावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुरा सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥

या श्लोकाच्या प्रथमांशत माधव इतर जनांना मोहक वाटणाऱ्या नूतन इन्दुकलेसारख्या पदार्थांना आपल्या प्रेयसीच्या मुखापुढे तुच्छ गणत आहे. पण पुढे तो त्या मुखाचे त्याच चन्द्राच्या प्रकाशाशी उत्कर्ष टाकविण्याकरिता ऐन्य कसपीत आहे. म्हणून येथे 'अर्थाने व्याहृतत्व' हा दोष झाला आहे.

या तऱ्हेचाच अनुचित पदप्रयोगाचा दोष आणखी एके ठिकाणी 'मालती-माधवा'त झाला आहे. त्याकडे अद्यापि कोणाचे लक्ष गेलेले दिसत नाही. 'मालती-माधवा'च्या नवव्या अंकात (९, ४०) शोकाविष्ट माधवाच्या समूहपुं अवस्थेने खिन्न होऊन मकरन्द म्हणतो—

आजन्मनः सह निवासितया मयं व
मानुः पयोधरपयोऽपि समं निपीय ।
त्वं पुण्डरीकमुख बन्धुतया निरस्त—
मेको निवापसलिल विषसीत्ययुक्तम् ॥

(मा. मा., ९-४०)

त्या नाटकात माधवाचे 'दूर्वास्यामलाङ्गा' (दूर्वसारख्या सावळ्या देहाचा), (अंक १) 'कुवलयदलम्पाम' निळ्या कमलाच्या पाकळ्याप्रमाणे सावळा (५, ५) असे वर्णन आले आहे. तेव्हा त्याच्या मुखाला पुण्डरीकाची किंवा श्वेतकमलाची उभवा देण योग्य नाही. अनवधानाने कवीच्या हातून ही त्रुट झाली असावी.

५ अश्लीलत्व—भवभूतीची नाटके सामान्यतः या दोषापासून मुक्त आहेत. 'महावीरचरित' आणि 'उत्तररामचरित' या नाटकाचा वर्ण्य विषय अनुक्रमे वीर आणि कृष्ण रस यांनी युक्त असल्यामुळे त्यात या दोषाला अवकाश नसावा हे

साहजीकच आहे. 'मालतीमाधवा'त शृंगाररस असून त्यात काही ठिकाणी संकल्पनिर्मित प्रियसमागमाचे वर्णन आहे. विशेषतः सातव्या अंकात मदन्यन्तिका मकरन्दाशी झालेल्या आपल्या संकल्पनिर्मित समागमाचे वर्णन करते त्यातील शृंगार उत्तान आहे. त्या प्रसंगी लब्धिकेने मदन्यन्तिकेला अशा समागममुखानंतरच्या तिच्या अवस्थेविषयी विचारलेला प्रश्न सदभिरुचीला सोडून आहे, असे म्हटले पाहिजे.

याशिवाय भवभूतीच्या नाटकातील काही किरकोळ दोष टीकाकारानी दाखविले आहेत. उदाहरणार्थ, 'निष्ठापस्विद्यदस्थः' (मा. मा., ५, १७), 'तर्जयन्ति कुमारमायुधीयश्रेणय ' (उ. च., अंक ४) इत्यादिकातील व्याकरणदुष्ट प्रयोग, ' समरशिरसि चञ्चत्पञ्चचूडश्चमूनामुपरि शरतुपारं कोऽप्यथं वीरपोतः ॥ (उ. च., ५, २) यातील 'तुपार' याचा 'वृष्टि' या अर्थी प्रयोग, ' वयमपि न खल्वेवंप्रायाः ऋतुप्रतिवातिनः ' (उ. च., ५, २८) यातील यतिभंग इत्यादि दोष काहींनी दाखविले आहेत. तसे दोष बहुधा सर्व कर्वाच्या काव्यात सापडतील. त्यांना फारसे महत्त्व देण्याचे कारण नाही.

हे प्रकरण संपविष्यापूर्वी एका तथाकथित दोषाची चर्चा केली पाहिजे. तो दोष काश्मीरक टीकाकार क्षेमेन्द्र याने आपल्या ' औचित्यविचारचर्चे 'त दाखविला आहे. ' उत्तररामचरिता 'च्या पाचव्या अंकात लब्ध रामाचे दोष ' वृद्धास्ते न विचारणीयचरिताः ' इत्यादि श्लोकात दाखवतो. त्यावर क्षेमेन्द्र म्हणतो—' लब्ध हे या नाटकातील ' गौण 'पात्र आहे. त्याच्या उक्तींनी संबंध नाटकाचा नायक प्रभु रामचंद्र याच्या धीररसाचा विनाश कवीने स्वतःच केला हे अत्यंत अनुचित आहे. ' आम्हास हा आक्षेप पडत नाही. प्रभु रामचंद्राच्या पराक्रमातील तथाकथित दोष दाखविल्याने येथे संबंध नाटकातील धीररसाचा विनाश झाला असे म्हणता येत नाही. उलट येथे भवभूतीने लक्षादा न कळत आपल्या पित्याचे तथाकथित दोष दाखवावयास लावून नाटकाच्या रमणीयतेत भर घातली आहे.

प्रकरण नववे
भवभूतीचे विचार

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते ।
प्रथमालीढमधयः पियन्ति कटु भयजम् ॥

भामह-काव्यालंकार, ५, ३.

भवभूतीने आपल्या नाटकात मधून मधून धर्म, तत्त्वज्ञान, राजकारण, समाज-स्थिति, शिक्षण इत्यादिकांवर आपले विचार व्यक्त केले आहेत. त्याचा साकल्याने विचार करणे उद्बोधक होईल.

धर्म—भवभूतीच्या काळी हिंदुधर्माची स्थिति प्रायः सध्याच्या सारखीच होती. वैदिक यज्ञयाग क्वचित् होत असत त्याची जागा पीरगिक हिन्दु धर्माने घेतली होती. तत्कालीन कौरीव लेखात राजानी ब्राह्मणाना दिलेली दाने सामान्यतः पञ्च-महायज्ञाच्या अनुष्ठानाकरिता दिलेली आढळतात. राजे लोक गुप्त काळातल्याप्रमाणे श्रौतयाग करताना दिसत नाहीत. भवभूति माथ श्रौतविद्येचा प्रखर अभिमानी होता. त्याच्या एका पूर्वजाने वाजपेय याग केला होता, याचा उल्लेख त्याने मोठ्या अमि-मानाने आपल्या दोन नाटकात केला आहे. त्याने पूर्वज आपले धन श्रौत यज्ञयागाच्या अनुष्ठानात आणि वापी, कूप, तडाग, सत्त बगरे लोकोपयोगी कृत्यात खर्च करीत असत. भवभूतीची वैदिक मंत्राच्या सामर्थ्यावर दृढ श्रद्धा होती. वेदाध्ययनाने ब्रह्मवचस माथा झालेला जनकाचा पुरोहित शतानन्द शापोदकाने जामदग्न्याला मरम करण्यास वयार होतो, पण वसिष्ठ ऋषि त्याला त्यापासून परावृत्त करतात. ते त्याला जाशालि-

प्रभृति ऋषींच्या साहाय्याने शान्तिहोम करण्याचा उपदेश करतात. तसेच सूक्ते, साम, अनुष्ठाक इत्यादिकाचा जप करून जामदग्न्याचे दमन करावे असे ते सुचवितात. या सर्वांत भवभूतीची वैदिक कर्मावरची श्रद्धा व्यक्त होते. चौथा वेद अथर्ववेद यात सांगितल्याप्रमाणे अभिचार केल्यास तो शत्रूंचे निर्दालन करण्यास समर्थ होतो हेही त्याने एका उपमेत (म. च., १, ६२) सुचविले आहे. तत्कालीन लोकांची तशी समजूत होती हे कल्हणाच्या 'राजतरंगिणी'वरून (४, १२४) स्पष्ट दिसते. भवभूतीचा समकालीन ललित्वादित्य मुक्तापीड याचा बडील भाऊ तारापीड याने आपला भाऊ चंद्रापीड याचा ब्राह्मणाकडून गुप्त रीतीने अभिचार करवून नाश केला होता असे कल्हणाने वर्णिले आहे.

वेदाध्ययनाने आणि यज्ञानुष्ठानाने ज्या ब्राह्मणांना परज्योतीचा साक्षात्कार होतो त्यांच्या उक्ति सदैव सत्य ठरतात; कारण—

भद्रा ह्येषा वाचि लक्ष्मीनिपक्ता

नंते वाचं विप्लुतां व्याहरन्ति ॥ (उ. च., ४, १८)

असे भवभूतीने अरुन्धतीमुखाने सांगितले आहे. अशा ऋषींना त्रिकालज्ञान असते. अशा महर्षिं वाल्मीकींनी ब्रह्मदेवाच्या आशेने रामचरित गाविले, त्याच्याच आदेशावरून भूदेवी आणि भागीरथी यानी सीतेला पातालातून आणून अरुन्धतीच्या स्वाधीन केले, असे त्याने 'उत्तररामचरिता'च्या सातव्या अंकात दाखविले आहे.

भवभूतीच्या काली पौराणिक हिन्दु धर्माचा प्रसार भारतात सर्वत्र झाला होता. भगवान् शंकर, विष्णु, कार्तिकेय, सूर्य इत्यादि देवांची देवालये पूर्वीच्या गुप्त कालातच सर्वत्र निर्माण होऊ लागली होती. त्याचा भवभूतीच्या कालात जास्तच प्रसार झाला. ललित्वादित्याने, तसेच त्याची राणी, अमात्य, तुर्की अधिकारी, आचार्य यानी त्या काली पौराणिक देवताची शेकडो देवालये काश्मीरात बांधल्याचे कल्हणाने वर्णिले आहे. भवभूति राहत होता त्या पद्मावती नगरीत मुदुर्णबिन्दु नामक स्वयंभू शिवलिमांचे देवालय होते. त्याचा उल्लेख 'मालतीमाधवा'त आला आहे. तसेच मदन, कराला देवी, नगरदेवता यांचीही देवालये तेथे होती. विशेष उल्लेखनीय गोष्ट ही की गुप्त कालाच्या अखेरीपर्यंत ज्याची पूजा भारतात प्रचलित झाली नव्हती त्या गजाननाचे महत्त्व त्या कालात पूर्णपणे प्रस्थापित झाले होते. भवभूति हेरम्भाचा (गजाननाचा) भगवान् शंकराच्या प्रमुखा गणाधिपतीमन्ये उल्लेख करतो. त्याच्या पूजेने विघ्नाचे निवारण होते ही श्रद्धाही तेव्हा प्रचलित होती. म्हणून त्याने 'मालतीमाधवा'च्या आरंभी गजाननाचे वर्णन केले आहे.

भवभूति स्वतः कोणत्या देवाचा उपासक होता यासंबंधी विद्वानात मतभेद आहे. त्याने आपली वाल्मीकिप्रणीत रामचरिताविषयी आवड व्यक्त केली आहे (म. च. १, ७) आणि त्यावर दोन नाटके रचली आहेत. म्हणून तो विष्णूपासक होता असे शारदारंजन रायने म्हटले आहे, तर त्याने 'माल्वीमाधवा'च्या एका नान्दी-रत्नोक्तात मगवान् शंकराची स्तुति केली आहे म्हणून तो शैव होता असे डॉ. काणे' आणि प्रा. करमकर' म्हणतात. पण भवभूतीने सूर्याचीही तशीच स्तुति 'माल्वी-माधवा'त केली आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की भवभूति वेदान्ती होता, हे त्याने स्वतःच सांगितले आहे. वेदान्ताप्रमाणे शिव, विष्णु, सूर्य इत्यादि ही अपर (किंवा सगुण) ब्रह्माची रूपे होत. हेच मत भवभूतीचे असावे; म्हणून त्याने 'महावीर-चरिता'च्या आरंभी कोणा सगुण देवाची स्तुति न करता चैतन्य ज्योतीला म्हणजे निर्गुण ब्रह्माला नमन केले आहे. वेदान्ती सर्व जगाला निर्गुण ब्रह्माचा आविष्कार मानत असले तरी व्यवहारिक सचेत शिव, विष्णु इत्यादि देवांना मानतात आणि त्याची आराधनाही करतात. तीच वृत्ति भवभूतीचीही असावी.

भवभूतीच्या काली शाक्तपंथानाही बराच प्रसार झाला होता. खुद्द पद्मावतीस 'सर्वजीवोपहारा' (जिला सर्व प्राण्यांचे बळी देत, अशा) कराला या शक्तिदेवतेचे देवालय श्मशानाशेजारी होते आणि तेथे श्मशानवासी 'रात्रिविहारी' अशोरवंत मन्त्रसाधनाकरिता येत असे, असे भवभूतीने दाखविले आहे. त्या काली उत्तरप्रान्तात शाक्तांचे प्रसिद्ध स्थान विश्ववासिनी देवीचे देवालय हे होते. त्याचे सविस्तर वर्णन वास्तुविज्ञाच्या 'गडडबहो' काव्यात आलेले मागे दुसऱ्या प्रकरणत दिले आहे. हे देवालय पद्मावती (पूर्वाच्या ग्वाल्हेर संस्थानातल्या पदमपवासा) पासून फार दूर नाही. पण काही अज्ञात कारणास्तव भवभूतीने कापालिकाच्या या स्थानाचा उल्लेख न करता कापालिकी कपालकुण्डला व सौदामिनी या दूरच्या भाग प्रदेशातील शैलपर्वतावरील शाक्त केंद्रातून आल्या होत्या असे दाखविले आहे. भवभूतीला शाक्त पंथाविषयी आदर नसून घृणा होती हे कपालकुण्डलेच्या त्रेपाचे जं वर्णन 'माल्वीमाधवा'त (५, ३ व ४) आले आहे त्यावरून स्पष्ट आहे. पण आश्चर्य हे की सौदामिनी-बेही वर्णन 'कापालिक मत्त धारण करणारी' असे पहिल्या अंकात आले आहे. पण तिचा बेश कपालकुण्डलप्रमाणे होता असे कोठेही वर्णन नाही. ती स्वतःचा 'योगिनी' असा उल्लेख करते (मा. ना. अंक १). इतर पात्रे किंवा 'योगीश्वरी' असे म्हणतात. तिचे कृत्य कपालकुण्डलेच्याप्रमाणे परहिंसक नसून परोपकारक आहे. तिचा

१. उत्तररामचरित, चौथी आवृत्ति, प्रस्तावना, पृ. २१

२. Karmakar—Bhavabhūti, p. 6

फक्त एकाच टिकाणी ' कापालिक व्रत धारण करणारी ' असा उल्लेख अवलोकितेच्या भाषणात आला आहे. सौदामिनी प्रथम कामन्दकीची शिष्या होती; पण पुढे तिला तिच्याविषयी काही माहिती नव्हती. अवलोकितेनेही तिच्याविषयी माहिती कपालकुण्डले-कडूनच मिळविली होती, असे पहिल्या अंकातील कामन्दकीच्या आणि तिच्या संभाषणावरून दिसते. तेव्हा ही चुकीची माहिती कपालकुण्डलेने सुद्धा दिलेली दिसते.

सौदामिनी आश्रमिणी सिद्धीने माधवाला श्रीपर्वतावर नेऊन जाते आणि नंतर मालतीसह त्याला पद्मावतीस परत आणते. ही आश्रमिणी सिद्धि गुरूची सेवा, तप, तन्त्र आणि मन्त्र याच्या योगे प्राप्त झाली होती असे ती स्वतःच सांगते. तेव्हा ती तन्त्रोपासक असावी.

भवभूतीच्या वेळी भारतात आणि तो राहत होता तें पद्मावतीसही बौद्ध धर्म प्रचलित होता. काही लोकांचे असे मत आहे की भवभूतीचा बौद्ध धर्माविषयी प्रतिकूल ग्रह होता; कारण त्याने 'महावीरचरिता'त 'योगाचारन्यायेन' हा शब्द 'कपटाने' या अर्थी योजिला आहे. योगाचार हा बुद्धाचा एक शिष्य होता. त्याने स्थानिलेल्या बौद्धतत्त्वज्ञानाच्या शाखेस योगाचारवाद किंवा विज्ञानवाद म्हणतात. या नामसाम्यावर वरील मत आधारित आहे. पण त्यात काही अर्थ नाही. भवभूतीने कोठेही बौद्धमत-विषयी अनादर दाल्लिला नाही. बौद्ध भिक्षुणी कामन्दकी, तिची शिष्या अवलोकित्या आणि मैत्रीणी बुद्धरक्षिता ह्या मालती व माधव आणि मद्रयन्तिका व मकरंद यांचा विवाह जमवून आणण्यास सर्व प्रकारे मदत करतात. दहाव्या अंकात सौदामिनीची स्तुति करताना कामन्दकी म्हणते, 'तुझी कृत्ये बोधिसत्त्वाच्याहीपेक्षा श्रेष्ठ आहेत.' भवभूतीच्या काळी उत्तर भारतात महायान बौद्ध पंथ प्रचलित होता त्याचा निदर्शक हा उल्लेख आहे.

पद्मावतीस बौद्धांचे स्नान आणि विहार होते. तेथे बौद्धभिक्षु राहत असत. या शिष्या कामन्दकी व तिच्या मैत्रीणी आणि शिष्या याच्यारिता निराळी विहारिकाहि होती, असा उल्लेख 'मान्दवीमाधवा'त आला आहे.

तत्त्वज्ञान — आता भवभूतीच्या तत्त्वज्ञानविषयक विचारांचे अवलोकन करू. भवभूतीने उपनिषदांचे अध्ययन केले होते. 'महावीरचरित' आणि 'उत्तररामचरित' यात याज्ञवल्क्य ऋषीने जनकाला ब्रह्मज्ञान सांगितल्याचा उल्लेख अनेकदा आला आहे. तेव्हा ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन तद्द्वारा मोक्ष मिळवणे हेच मानवाचे अत्युच्च ध्येय होय असे त्याचे मत होते यात संशय नाही. प्राण्याला मृत्यूनंतर ग्यान्तीत तीन गर्तार्थीका कोणती तरी एक प्राप्त होते—(१) त्याची कर्मे शोण झाली नसल्यास त्याला आगल्या कर्मानुसार जन्म मिळतो. भारतात अनेक धर्म उदरून शान्ते असले तरी त्या

सर्वांनी कर्मवादावर सारखीच श्रद्धा आहे. त्यामुळे 'माल्त्रीमाधवा'त (अं. १०) जेव्हा लवङ्गिका कामन्दकीला म्हणते, 'भगवति, मी या कट्यावरून उडी टाकून प्राण देणार आहे. पुढील जन्मात तरी माझी माल्त्रीशी भेट होईल असा मला आशीर्वाद द्या,' तेव्हा कामन्दकी उत्तरते, 'अग, आपल्या कर्माप्रमाणे आपल्याला गति मिळणार आहे. तिची भेट होईल किंवा नाही कोणी सांगू शकतो?' यात या पहिल्या प्रकारच्या गतीचा उल्लेख आहे. (२) दुसरी गति—ज्यांनी पुण्य कृत्ये—ब्रह्मयाग व लोकप्रयोगी कृत्ये—केली असतील त्यांना पितृयाण मार्गाने चंद्रलोकावर जाता येऊन तेथे पुण्य संपेपर्यंत सुप्तोपमोग घेता येतो. पुण्यसंचय सत्त्यावर मात्र पुन पृथ्वीवर जन्म घ्यावा लागतो. (३) तिसरी गति—ज्यांना ब्रह्मज्ञानाने किंवा परमेश्वरप्रसादाने मुक्ति मिळाली असते ते देवयानाने ब्रह्मलोकात जातात आणि शब्दी ब्रह्माशी एक होतात. या गतीचा उल्लेख भवभूतीने 'उत्तररामचरिता'च्या दुसऱ्या अंकात शम्भूक दिव्यरूपाने आला असता त्याला रामाने दिलेल्या खालील आशीर्वादात केला आहे—

यत्रानन्दाश्च मोदाश्च यत्र पुण्याश्च सम्पदः ।

वैराजा नाम ते लोकास्तैजसाः सन्तु ते शिवाः ॥

हे वैराज (विराजू किंवा ब्रह्मा याने) लोक म्हणजेच ब्रह्मलोक होत. पुढे शम्भूक म्हणतो, 'मी पुराणब्रह्मवादी अगस्त्य ऋषींना वदन करून शाश्वत पदात प्रवेश करीन.' हीच सर्वात थोड गति होय. स्वतःच्या प्रयत्नाने आत्मज्ञान कसे प्राप्त करून घ्यावे याचाही उल्लेख 'महावीरचरिता'त जामदग्न्याला उद्देशून केलेल्या वसिष्ठाच्या भाषणात आला आहे. ते म्हणतात, 'तू अरण्यात राहूतोस. तू मैत्री, करुणा, मुद्रिता आणि उपेक्षा या चिन्ताला प्रसन्न करणाऱ्या भावना अंगी बाणव. त्यानंतर तुझ्या टिकाणी शोकरहित अशी प्योतिष्मती नामक चित्तवृत्ति लीकून उत्पन्न होईल. तिच्या प्रसन्नतेने ऋषभरा प्रज्ञेचा आविर्भाव होऊन तुला अन्तर्ज्योतींचे दर्शन होईल. त्यायोगे सर्व पापांचा क्षय होऊन तू मृत्यु तरून जाशील.' या भाषणामध्ये योगयूतावल्याप्रमाणे आत्मज्ञानप्राप्तीचा मार्ग सांगितला आहे.

भवभूतीने तन्त्रशास्त्रावरही एक ग्रंथ लिहिला होता असे अभिनवगुप्ताच्या 'तन्त्रालोका'तील एका उल्लेखावरून दिसते. तो ग्रंथ आता उपलब्ध नाही. पण तो 'परात्रीशिका' ग्रंथावर टीकारूप होता असे अनुमान करता येते. योग्यांना इन्द्रिये आणि अर्थ यांच्या संयोगाशिवाय सूक्ष्म, व्यवहृत (दुसरा पदार्थ मध्ये आलेले), दूर अंतरावरचे, भूत आणि भविष्य वस्तूंचे ज्ञान होते त्याला प्रातिभज्ञान म्हणतात. 'प्रादिभाद्रा एवंम्' या प्रातिभ ज्ञानानेच योगी सर्व जाणतो. 'उत्तररामचरित' (अंक २) मध्ये ब्रह्मदेव वाल्मीकि ऋषींना म्हणतात, 'ऋषे,

प्रबुद्धोऽसि वागारमनि ब्रह्मणि । तद्ब्रूहि रामचरितम् । अव्याहृतज्योतिरार्पे ते प्रति-
भाचक्षु ।' हे प्रातिभ ज्ञान तर्क, शास्त्रान्यास, गुरुचर्या, वादविवाद, अभ्यास
इत्यादि बाह्य साधनांशिवाय मिळते, याविषयी मतभेद होता. काहींचे म्हणणे होते
की काम्य कर्मांशिवाय इतरत्र मोक्षाच्या बाबतीत हे शक्य असेल. पण काम्य कर्माकरिता
प्रातिभज्ञान प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर त्याकरिता गुरुची आवश्यकता
असलीच पाहिजे.

अन्ये त्वाहुरकामस्य प्रातिभो गुरुरीदृशः ।

सामप्रौजन्यता काम्ये तेनास्मिन्संस्कृतो गुरुः ॥

(तन्त्रालोक, १३, १४७)

पण हे मत परात्रीशिक्राग्रंथावर टीका लिहिणाऱ्या सोमानन्द, कल्याण, भवभूति
इत्यादि विद्वानांना मान्य नाही असे अभिनवगुप्ताने पुढील श्लोकात सांगितले आहे-

असदेतदिति प्राहुर्गुरवस्तत्त्वदर्शिनः ।

श्रीसोमानन्दकल्याणभवभूतिपुरोगमाः ॥ (१४९)

तथाहि त्रीशिकाशास्त्रविवृतौ तेऽभ्यधुबुंधाः ।

सांसिद्धिकं यद्विज्ञानं तच्चिन्तारत्नमुच्यते ॥ (१५०)

वरील श्लोकात उल्लेखिलेल्यापैकी सोमानन्द हा अभिनवगुप्ताचा पणजेगुरु होता.
दुसरा कल्याण, ह्याच्याविषयी विशेष माहिती नाही. तिसरा भवभूति. हे नाव प्राचीन
संस्कृतवाङ्मयात फक्त 'महावीरचरिता' टि नाटककर्त्यांचेच म्हणून ज्ञात आहे.
काहींचा असा तर्क आहे की ज्याप्रमाणे ललित्यादित्य मुक्तापीडाने अभिनवगुप्ताच्या
अत्रिगुप्त नामक पूर्वजास काश्मीरला आग्रहाने बोलावून घेतले होते तसे त्याने यशो-
वर्म्यांना पराभव केल्यावर भवभूतीसही आपल्या राजसभेत आणले असांच आणि
भवभूतीने काश्मीरात परात्रीशिकेवरील आपली टीका लिहिली असावी. पण हा तर्क
पटव नाही. भवभूतीची त्या काळात काश्मीरात अशी ख्याती झाली असती तर त्याच्या
नाटकातील कित्येक पद्ये नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील काश्मीरक साहित्यशास्त्रकार
आनन्दबर्धन यांच्या 'ध्वन्यालोक'त उदाहरणरूपाने आढळली असती. पण तसे एकही
पद्य त्यात उद्धृत केलेले दिसत नाही. दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मात्र भवभूतीच्या

४. एक कल्याण अभिनवगुप्तानंतर होऊन गेला. त्याचा काळ मुमारे
सन १२०० आहे. तो हा 'परात्रीशिकेचा' व्याख्याता नव्हे. K. C. Pandey,
Abhinavagupta, p. 262.

ग्रंथांचा काश्मीरात प्रवेश झालेला दिसतो. कारण त्या काळी झालेल्या मुन्तकाने 'वक्रानोक्तिजीविता'त आणि अभिनवगुप्ताने नाट्यशास्त्रावरील टीकेत भवभूतीच्या नाटकातून काही पंथ घेतलेली दिसतात.

समाजास्थिति—भवभूतीच्या काळी सध्याप्रमाणेच चातुर्वर्ण्यव्यवस्था प्रचलित होती. ती श्रमविभागाच्या तत्वावर आधारली असल्याने समाजाच्या स्थिरास आवश्यक आहे असे प्राचीन धर्मशास्त्रकारांचे मत होते. ती विचडू न देणे हे राजाचे प्रमुख कर्तव्य मानले जात असे. याचा उल्लेख अगदी ख्रिस्तीशकाच्या आरंभापासूनच्या कौरीव लेखात येतो. या व्यवस्थेनुसार प्रत्येक वर्णाला त्याची कर्तव्ये धर्मवृत्तात व स्मृतींत सांगितली आहेत. त्यातील नियमाप्रमाणे शुद्राला तपस्वर्यां करण्याचा अधिकार नव्हता. शंभूक तपस्वर्यां करू लागला तेव्हा त्याचा परिणाम एका बालकाच्या अकाली मृत्यूत झाला. हे कारण आकाशवाणीवरून समजल्यावर राम शंभूकाच्या शोधार्थ विमानातून फिरू लागला आणि शेवटी त्याने शंभूकाचा दण्डकारण्यात बंध केला असे भवभूतीने 'रामायणा'स अनुसरून दाखविले आहे. भवभूति पत्तर श्रौतविद्यामिमानी होता. तथापि बरील बणने करताना त्या कृत्याच्या अन्यायाची त्याला दोषणी लागली असावी. म्हणून त्याने 'कथञ्चित् प्रहृत्य' (कसा तरी प्रहार करून) अशी रंगवचना देऊन नंतर 'कृतं रामसदृशं कर्म' (रामाला उचित असे मी हे निष्ठुर कर्म केले) असे खेदाचे उद्गार रामाच्या टोंडी घातले आहेत.

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेत ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोन वर्णांना महत्त्व आहे. आर्यांच्या संस्कृतीचा मारतात जो प्रसार झाला त्याला क्षत्रियाच्या शौर्याद्विकेच ब्राह्मणांचे मन्त्रसामर्थ्यही कारणीभूत झाले अशी समजूत होती. तिचा उल्लेख अनेक वैदिक सूक्तात आला आहे. 'म्हावीरचरिता'त विश्वामित्र शतानन्दाला उद्देशून म्हणतात—

न तस्य राष्ट्रं ध्ययते न रिप्यति न जीर्यति ।

त्वं विद्वान् ब्राह्मणो यस्य राष्ट्रगोपः पुरोहितः ॥

(म. च., २, १८)

इतरवही त्याने ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांनी (म्हणजे विद्वत्ता आणि पराक्रम यांची) एकी झाल्यास ते सर्व जगाळा भारी होतात हे सांगितले आहे. माल्यवान् म्हणतो—

अनोघमस्य क्षत्रस्य ब्राह्मणानामनुग्रहः ।

दुरासदं च तत्तेजः क्षात्रं च ब्रह्मसंयुतम् ॥ (म. च., २, ५)

भवभूतीच्या नाटकांत विद्वान् आणि तपस्वी ब्राह्मणाविषयी पराकाष्ठेचा आदर दाखविला आहे. विश्वामित्रासारखे ऋषि हे वेदांसारखे. त्यांच्या ठिकाणी दोष संभवत

नाहीत. पुष्पपासाच्या बाबतीत तेच प्रमाणभूत होत, असे राम म्हणतो (म. च. १, ३८). ज्याला परज्योतीचा (ब्रह्माचा) साक्षात्कार झाला त्याचे शब्द नेहेनी खरे होतात अर्थ त्याच्या शब्दामागे धावत येतो, असे भवभूतीने म्हटले आहे. असे महर्षि नेहेनी चर्यानागरीच्या अनुष्ठानात आणि अभ्यसनअध्यानात गटलेले, ते आहितानि असल्यामुळे आपल्या आश्रमाबाहेर पार काळ राहू शकत नव्हते (बानवदेषु न चिरमारप्यकास्तिष्ठन्ति । म. च., अ. २). त्यांचे जीवन सदैव पवित्र आणि परोपकारी असे, असे भवभूतीने दाखविले आहे.

आता आपण भवभूतीच्या विवाहविषयक विचाराचे अवलोकन करू. भवभूतीने 'महाबोरचरित' आणि 'उत्तररामचरित' नाटकात सांठा व राम यांच्या आणि 'मालतीमाधव' व 'मालती व माधव' आणि 'मदयतिका व मकरद' यांच्या विवाहांचे वर्णन केले आहे. यापैकी पहिला ब्राह्म विवाह होता. जरी रामाला पाहताच सांठेचे मन त्याच्याकडे आकृष्ट झाले, पुढे त्याने अटव्येला पामनुक्त करताच त्याच्या प्रभावामुळे तिच्या मनात अनुराग उत्पन्न झाला, तसेच रामालाही तिचे दर्शन अमृतवर्तीसारखे नयनाह्लादक वाटले, तरी त्या विवाहात विश्वामित्रानेच पुढाकार घेतला होता (यत्र दाता ग्रहीता च स्वयं कुशिकमन्दनः ।) असे भवभूतीने दाखविले आहे. शिवाय या प्रसंगी सीतेचे वय अगदी लहान-आठ-दहा वर्षांचे होते असे त्याने 'उत्तररामचरिता'त वर्णिले आहे. त्या काळचे सीतेचे वर्णन पाहा-

प्रतनुचिरलं: प्रान्तोन्मोलमनोहरकुन्तलं-

दंशनमुकुलंमुंग्धालोकं शिगुर्दधती मुखम् ।

रुलितललितंज्योत्स्नाप्रायंरुद्रिभविभ्रमं-

रकृत मधुरंरम्बानां मे कुतूहलमङ्गकं. ॥

प्रेमविवाहाला युवक-युवतींचे परस्परांविषयी दृढ आकर्षण असले पाहिजे. अंगिरसू ऋषींनी म्हटले आहे की ज्या स्त्रीकडे आपले मन आणि डोळे ही दोन्ही आकृष्ट होतात तिच्याच संबंधामुळे समृद्धि प्राप्त होते. तेव्हा केवळ रूपाकडे लक्ष न देता वधूवरांनी परस्परांचे गुणही लक्षात घेतले पाहिजेत तरच ही बन्नाची गाठ मुखाबह होईल.'

मालती, कामन्दकीने सुचविल्याप्रमाणे, माधवाचा हात धरून निघून जाण्याचे साहस प्रथम करत नाही. उलट ती म्हणते, 'माझे थोर वात्रा, माझी निर्मल कुलातील माता आणि माझे निष्कलक कुल हीच मला प्रिय आहेत. त्यांच्या पुढे माझे प्राण आणि माझा प्रियकर ह्याची मला मातबरी वाटव नाही (मम तु दयित द्याप्यस्तातो जनन्यमलान्वया कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥ मा. मा. २, २).' यावरून प्रेमविवाह शाला दरी तो वडील मंडळीच्या संमतीनेच केला पाहिजे असे भवभूतीचे मत होते असे काही विद्वानांनी प्रतिपादिले आहे. पण त्यात तथ्य नाही. शेवटी मालतीने साहस केलेच की नाही ? मालतीमाधवाचा विवाह व्हावा अशी भुरविमूची आन्तरिक इच्छा होती, पण ती मालतीस माहीत नव्हती. शिष्याय मकरन्दा-वरोवर निघून जाताना मदनान्तकने आपल्या मावाला कोठे विचारले होते ? तेव्हा वडील मंडळीच्या संमतीविषयी बरीलसारखे अनुमान काढणे योग्य होणार नाही.

भवभूतीचे कौटुंबिक जीवनासंबंधीचे विचार अत्यंत उदार होते हे मांग दाखविले आहे. पति व पत्नी यांचे प्रेम सर्वत्र अखंड राहावे, त्यांनी परस्परांस अत्यंत जिवलग मित्र, प्रेमळ नातलग, आपला श्रेष्ठ निधि, किंबहुना जीव की प्राण मानावे, परस्परांच्या सहवासाने मनातील सर्व आडपट्टे दूर होऊन त्यांच्यामध्ये निःसीम प्रेमच शिल्पक राहावे, असा अत्यंत उच्च उपदेश त्याने केला आहे. 'उत्तररामचरिता'त सीते-विषयी शोक करताना रामाने तिला 'प्रियस्तोकवादिनी' असे म्हटले आहे. त्यावरून भवभूतीला स्त्रियांनी मितभाषी असणे असे वाटत असते. मूल ही मातापित्यांच्या हृदयाना वाथळी आनदाची गाठ आहे असे त्याने म्हटले आहे. सुखी कौटुंबिक जीवनाचा उच्च आदर्श त्याने आपल्या नाटकात घालून दिला आहे.

प्रसंगानुरोधाने त्याने इतरही सामाजिक सद्गुणांचे प्रतिपादन केले आहे. पूज्य गुरुजनांविषयी आदर, मित्रप्रेम, सर्वांशी प्रेमवर्तन, आपल्या नोकरचाकराविषयी सौजन्य, आपल्या शत्रूंचेही गुणग्रहण, दुसऱ्यांच्या मतांविषयी आदर, परहितनिरतत्व इत्यादि कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवन सुखी करण्यास आवश्यक असलेल्या सद्गुणांची मनोहर चित्रे त्याने आपल्या नाटकांत काढली आहेत. भवभूति हा कौटुंबिक सुखाचा उद्गाता आहे.

पुढे ख्रिस्तोत्तर तिसऱ्या-चौथ्या शतकात मुलीचे बालविवाह प्रचारात येऊ लागले. त्या अगोदर 'मनुस्मृती'त योग्य वर न मिळाल्यास ऋतुमती कन्येने जन्मभर पितृगृही राहावे असे म्हटले होते. पण तिसऱ्या-चौथ्या शतकातील याज्ञवल्क्य स्मृतीत कन्येचा रजोदर्शनापूर्वी विवाह करावा; नाही तर तिच्या प्रत्येक रजोदर्शनाच्या वेळी पित्याला भ्रूणहत्येचे पातक लागेल असे म्हटले आहे. (या. स्मृ. १, ६४). या काळात रामायणात प्रक्षेप घालून सीतेचे वय विवाहप्रसंगी ७१ वषांचे होते असे दाखविण्याचा प्रयत्न झाला. विवाहानंतर आणि वनवासापूर्वी सीता अयोध्येत एक वर्ष होती या अर्थाचे पूर्वीचे वचन बदलून ती तेथे बारा वर्षे होती असा पुढील पाठ घालण्यात आला-

उपित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने ।

भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमुद्धिनी ॥

(रामायण (निर्णयसागर प्रत), अरण्य, १७, ४.)

भवभूतीच्या काळी हा पाठ प्रचलित असल्याने त्याने आपल्या दोन्ही रामचरित-विषयक नाटकात सीतेचा बालविवाह झाला होता असे वर्णिले आहे.

'मालतीमाधवा'त मात्र त्याच्यावर असे बंधन नव्हते म्हणून मालती-माधव आणि मकरन्द-मदयन्तिका यांना प्रौढ गार्भ विवाह त्याने वर्णिला आहे.

भवभूतीच्याही पूर्वी निदान तीन चारशे वर्षांपासून भारतात मदनान्नी देवालय बांधली जात असून मदनान्ना महोत्सव चैत्र शुद्ध त्रयोदशीस केला जात असे असे वात्स्यायनाच्या 'कामसूत्र'वरून दिसते. त्याची सर्व व्यवस्था त्या त्या ठिकाणच्या महिलासमाजाकडे असे. अशा देवालयासमोवार विस्तीर्ण उत्थान असत. त्यांना मदनो-यान असे नाव असे. अशा उत्सवात मदनोत्सवाच्या प्रसंगी युवक-युवतींना परस्पराची दृष्टादृष्ट किंवा भेट द्वाण्याची संधि मिळत असे. अशा एका मदनोत्सवात वसतसेनेने वास्तूचाला पाहिले तेव्हा तिचे मन त्याच्यावर वसले. मालतीने माधवाला आपल्या वाङ्मयसमोरच्या रस्त्याने जातायेताना अनेकवार पाहिले असले तरी त्याची पहिली दृष्टादृष्ट मदनोत्सवात झाली आणि ती दोघे एकमेकाकडे आकृष्ट झाली. भवभूति म्हणतो, 'अशा आकर्षणाची कारणमीमासा करता येत नाही; कारण-

व्यतिपजति पदार्थानान्तर. कोऽपि हेतु-

नं सलु बहिरुपाधीन् प्रीतयः सशयन्ते ।

विकसति हि पतद्गतस्योदये पुण्डरीक

इवति च हिमरश्मावुद्गते चन्द्रकांतः ॥

(मा. मा., १, २७)

प्रेमविवाहाला युवक-युवतींचे परस्पराविषयी इत आकर्षण असते पाहिजे. अंगिरम् ऋषींनी म्हटले आहे की ज्या स्त्रीकड आपले मन आणि डोळे ही दोन्ही आकृष्ट होतात तिच्याच संवधामुळे समृद्धि प्राप्त होते. तव्हा केवळ रूपाकडे लक्ष न देता वधूवरांनी परस्परांचे गुणही लक्षात घेतले पाहिजेत तरच ही जन्माची गाठ मुखावह होईल.'

मालती, कामन्दकीने मुक्तविल्याप्रमाणे, माधवाचा हात धरून निघून जाण्याचे साहस प्रथम करत नाही. उलट ती म्हणते, 'माझे थोर बाबा, माझी निर्मळ कुलातील माता आणि माझे निष्कलंक कुल हीच मला प्रिय आहेत. त्यांच्या पुढे माझे प्राण आणि माझा प्रियकर ह्याची मला मातवरी वाटत नाही (मम तु दयितः इत्याद्यस्तातो जनन्यमन्यान्वया कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम् ॥ मा. मा. २, २).' यावरून प्रेमविवाह झाला तरी तो धडील मंडळींच्या संमतीनेच केला पाहिजे असे भवभूतींचे मत होते असे काही विद्वानांनी प्रतिपादिले आहे. पण त्यात तथ्य नाही. शेवटी मालतीने साहस केलेच की नाही ? मालतीमाधवाचा विवाह व्हावा अशी भूरिवसूची आन्तरिक इच्छा होती, पण ती मालतीस माहीत नव्हती. शिवाय मकरन्दा-वरीवर निघून जाताना मद्यन्तिकेने आपल्या भावाला कोडे विचारले होते ? तव्हा धडील मंडळींच्या संमतीविषयी वरीलसारखे अनुमान काढणे योग्य होणार नाही.

भवभूतींचे कौटुंबिक जीवनासंबंधीचे विचार अत्यंत उदार होते हे मागे दाखविले आहे. पति व पत्नी यांचे प्रेम सर्वत्र अखंड राहोवं, त्यांनी परस्परांस अत्यंत जिवलग मित्र, प्रेमळ नातलग, आपल्या श्रेष्ठ निधि, किंबहुना जीव की प्राण मानावे, परस्परांच्या सहवासाने मनातील सर्व आटपटदे दूर होऊन त्यांच्यामध्ये नि सीम प्रेमच शिल्लक राहोवं, अशा अत्यंत उदात्त उपदेश त्याने केला आहे. 'उत्तररामचरिता'त सीते-विषयी शोक करताना रामाने तिला 'प्रियरतोकवादिनी' असे म्हटले आहे. त्यावरून भवभूतीला रचयानी मितभाषी असावे असे वाटत असावे. मूल ही मातापित्यांच्या हृदयाना वाभूथेली आनंदाची गाठ आहे असे त्याने म्हटले आहे. मुर्ती कौटुंबिक जीवनाचा उच्च आदर्श त्याने आपल्या नाटकात घालून दिला आहे.

प्रसंगानुरोधाने त्याने इतरही सामाजिक सद्गुणांचे प्रतिपादन केले आहे. पूज्य गुणजनाविषयी आदर, मित्रप्रेम, उर्वाशी प्रेमवर्तन, आपल्या नोकऱ्याकराविषयी शौजन्य, आपल्या शत्रूंचेही गुणग्रहण, दुसऱ्यांच्या मताविषयी आदर, परहितनिरतत्व इत्यादी कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवन सुखी करण्यास आवश्यक असलेल्या सद्गुणांची मनोहर चित्रे त्याने आपल्या नाटकांत काढली आहेत. भवभूति हा कौटुंबिक सुखाचा उदात्ता आहे.

राजकारण-- भवभूतीच्या नाटकाचे विषय राजचरित हे नसल्यामुळे त्याने राजाचे गुण, त्याची कर्तव्ये, त्याने प्रजेकडून घ्यावयाचा करभार, त्याचा राज्यकारभार याविषयी फारसे विचार व्यक्त केले नाहीत. तथापि राज्यकारभाराचे ध्येय काय असावे यावर त्याने आपल्या एका नाटकाची उभारणी केली आहे. फार प्राचीन काळापासून प्रजानुरजन हे राजाचे मुख्य कर्तव्य मानण्यात आले आहे. कालिदासाने नृपतिवाचक 'राजन्' हा शब्द 'रात्र् शोभणे' या धातूपासून न व्युत्पादिता 'रञ्ज् अनुरंजन करणे' यापासून काढला आहे. यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापान्नो यथा । तथैव सोऽभृदन्वथो राजा प्रकृदिरञ्जनात् ॥ (रघु. ४, १२) असे त्याने रघूविषयी म्हटले आहे. वसिष्ठ ऋषींनीही 'तू प्रजेला संतुष्ट राखण्यात सदैव व्यापृत राहावे' असा निरोप रामाला ऋष्यशृंगाच्या आश्रमातून पाठविला आहे. या एका कर्तव्याच्या परिपालनाकरिता रामाने आपले प्रेम, दया, सौख्य किंवा दुःखाचा आपली प्रिय पत्नी सीता हिचाही त्याग केला आणि जगासमोर राजकर्तव्याचा उच्च आदर्श घालून दिला. वेव्हापासून रामराज्य म्हणजे आदर्श राज्य हा अर्थ झाला सर्वसंमत झाला आहे.

या प्रमुख कर्तव्यातून इतर राजकर्तव्ये उत्पन्न होतात. दण्डकारण्यातील राक्षस तेथील तपस्वीजनाना चास देत होते म्हणून आलेल्या सन्धीचा फायदा घेऊन रामाने वनवासत जाण्याचे ठरविले, असे 'महावीरचरिता'त दाखविले आहे. अपराध्याला दंड करणे हे राजाचे कर्तव्य आहे खरे, पण ते करताना कोणाला अन्याय होणार नाही याची त्याने काळजी घेतली पाहिजे. अज्ञानाने, चुकीच्या समजूतीने किंवा सशयाने मनुष्याच्या हातून ऐहिक किंवा पारलौकिक हिताविरुद्ध क्वचित् कृत्य झाल्यास ते समजावून देऊन राजाने त्याला योग्य मार्गावर आणले पाहिजे. पण जेथे सशय किंवा मिथ्याज्ञान नसता मुद्राम कोणी अयोग्य मार्गाने जात असेल तर त्याला त्याने शासन करले पाहिजे. तसे केले नाही तर प्रजेचा नाश ओढवेल हे भवभूतीने पुढील श्लोकात सांगितले आहे-

अज्ञो वा यदि विपर्ययगतो ज्ञानेऽथ सदेहभृद्

दृष्टादृष्टविरोधि कर्म कुरुते यस्तस्य गोप्ता गुरुः ।

नि सदेहविपर्यये सति पुनस्तानि विशुद्धिप्रियं

राजा चेतुरूपं न शास्ति तदप प्राप्तः प्रजाविप्लवः ॥

(म. च. ३, ३५)

इतर (म. च., ४, २३) त्याने राजाला वैद्यार्त्ता उपमा दिली आहे. जेव्हा वैद्य एखाद्या रोगाच्या असाध्य आहे असे पाहता तो शस्त्रनिष्ठा करण्यास सिद्ध होतो. राजाने मुद्रा इतर उपायानी शत्रूच्या नमविता येत नसेल तर शस्त्रदण्डाचा

उपाय योजला पाहिजे. रामाकडून पराजित झाल्यावर परशुराम वसिष्ठ-विश्वामित्रांना आपणास काही प्रायश्चित्त सांगावे म्हणून विनंती करतो. वेव्हा विश्वामित्र म्हणतात— प्रायश्चित्तमिव राजदण्डमप्येनसो निष्क्रयमामनन्ति धर्माचार्याः । (राजाने केलेल्या दण्ड ह्याच्या योगानेही प्रायश्चित्ताप्रमाणे पापाची निष्कृति होते असे धर्माचार्य म्हणतात.)

नाटके लिहिली तेव्हा भवभूतीला राजाश्रय नव्हता. तथापि व्यवहारात त्याने धोरणी पुरुष कसे वागतात याचे निरीक्षण केले होते. मालतीच्या विवाहाच्या वावटीत राजाची आपल्यावर गैरमर्जी होईल म्हणून माधव जणू काय आपणास गाहीतच नाही असे दांग करणाऱ्या मूर्खसूत्रे वर्णन कामन्दकीने खालील श्लोकात केले आहे—

चहिः सर्वाकारप्रगुणरमणीय व्यचहर-

न्यराम्यूहस्थानान्यपि तनुतराणि स्थगयति ।

जनं विद्वानेकः सकलमतिसंधाय कपट-

स्तटस्थ. स्वानर्थान् घटयति च मीनं च भजते ॥

(मा. मा., १, १७)

(खरा शहाणा मनुष्य वाहेरून सर्व प्रकारे गोड रीतीने वागतो, लोकस तर्काने समजतील अशा आपल्या लहान सहान गोष्टींवरही आवरण घालतो. आणि याप्रमाणे कपटाने सर्वांना ठकवून आणि स्वतः नामानिराळा राहून आपले कार्य साधतो, पण त्याविषयी धम्रा करीत नाही.)

भवभूतीने आपल्या नाटकात मधून मधून स्वानुभवाचे बोल घातले आहेत. उदाहरणार्थ, पुढील उक्ति पाहा—प्रमुख पुनः कार्यं कार्यं भवत्यतिकर्कशः । (म. न., २, ११) (स्वामी हा प्रत्येक कार्य निःशुद्धपणे करून घेतो.)

शिक्षण—यानंतर आपण भवभूतीच्या शिक्षणविषयक विचारांकडे वळू. भवभूतीच्या काळी भारतात काही ठिकाणी नामांकित विचारपीठे निर्माण झाली होती. मगधात नालंदा आणि सीराप्टात बलमी या त्या काळच्या विद्यापीठांचा उल्लेख चिनी यात्रेकर्त्यांच्या प्रवासवर्णनात आला आहे. या प्रकारचेच एक नामांकित विद्यापीठ पद्मावतीस त्या काळी अस्तित्वात आले होते असे दिसते. म्हणून विदर्भासारख्या दूर देशाच्या देवरात नामक अमात्याने आन्वीक्षिकी (अध्यात्म) विद्येच्या अभ्ययनाकरिता आपला पुत्र माधव आणि त्याचा बालपणापासूनचा मित्र मकरन्द याला तेथे पाठविले होते. यात वदान्ति भवभूतीच्या स्वतःच्या चरित्राचे प्रतिबिंब पडले असेल. दोही परमार्थस ज्ञाननिधि नामक संन्याशाजबळ वेदान्ताचे अध्ययन करण्यास पद्मावतीस आलेल्या दिसते. पद्मावतीच्या विद्यापीठात हिंदू त्याप्रमाणेच बौद्ध धर्माचे शिक्षण दिले जात असे आणि तेथे विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी एकत्र शिकत असत. देवरात,

भूरिवसु आणि कामन्दकी ही सर्व जेथे एकत्र शिकत होती ते विद्यापीठ पद्मावतीचेच असावे. कामन्दकीने पुढे बौद्ध धर्म स्वीकारला आणि श्रावकावस्थेमध्ये तिने सौदामिनीला आपली विद्यार्थिनी केलं होते. सौदामिनीच्या समक्ष देवरात आणि भूरिवसु यानी विद्यार्थीदशेत प्रतिज्ञा केली होती की आपणाला पुढे जी मुले होतील त्याचा यथायोग्य विवाहसुख घडवून आणावा. पुढे या विद्यार्थीविद्यार्थिनी पागल्या. कामन्दकी बौद्ध मिथुणी होऊन पद्मावतीसच बौद्ध विहारिकेत राहू लागली. देवरात विदर्भाना आणि भूरिवसु पद्मावतीचा अमात्य झाला. सौदामिनीने तत्रशास्त्राचा अभ्यास करण्याकरिता दूरच्या श्रीशैलपर्वतावरील शाक्त वेद्राकडे गमन केलं आणि गुरुचर्या, तप, तन्त्र, मन्त्र इत्यादिकांच्या योगे आक्षेपिणी सिद्धि प्राप्त करून घेतली. तिनी यात्रेकरू ह्यूएनत्संग याने नालंदा व वत्समी या विद्यापीठाविषयी अशीच माहिती लिहून ठेवली आहे. ती विद्यापीठे बौद्ध असली तरी तेथेही वेद, व्याकरण, बौद्धेतर दर्शने यांचेही अध्ययन-अध्यापन होत असे.

या विद्यापीठात साहित्य, व्याकरण, दर्शने वगैरेबरोबर कलांचेही शिक्षण दिले जात असावे. माधव चित्रकलेत अत्यंत निपुण असा दाखविला आहे. तो थोड्या वेळात कलहसाने आणलल्या फलकावर मालतीचे अगदी हुबेहुब चित्र काढतो. तो आणि त्याचा मित्र मकरन्द शस्त्रविद्येतही निपुण होते. दोघानी अनेक नगररक्षकाशी आणि सेनिकाशी यज्ञस्त्री सामना दिला होता. ही शस्त्रविद्या त्यानी स्वदेशी विदर्भत किंवा पद्मावतीम आल्यावर सरादन केली होती याचा उल्लेख 'मालतीमाधवा'त आला नाही.

प्रौढ विद्यार्थी आणि विद्यार्थिनी यांचे शिक्षण एकत्र होत असे हे मागे दाखविले आहे. याशिवाय धीमत लोक आपल्या मुलामुलीचे शिक्षण शिक्षक ठेवून घरी करीत असत. मालतीचे शिक्षण असे घरी झालेले दिसते. 'मालतीमाधवा'च्या दुसऱ्या अंकाच्या आरंभी भूरिवसुच्या वाड्यातील संगीतशालेचा उल्लेख आहे. तेथे मालतीने कलांचे शिक्षण घेतले असावे. तीही चित्रकलेत चतुर होती असे तिने कादलेल्या माधवाच्या चित्रावरून दिसते.

'उत्तररामचरिता'तील दोन प्रवेशात वाल्मीकीच्या आधमातील शिक्षणाचा उल्लेख आला आहे. त्यात भवभूतीने काही शिक्षणविषयक तत्वे सूचित केली आहेत. अर्थातच हे उल्लेख सविधानज्ञाच्या अनुपंगाने आले आहेत तरीही महत्त्वाचे आहेत.

'उत्तररामचरिता'च्या दुसऱ्या अंकातील विष्णुभक्तावरून आपणास कळत की आश्रेयी नामक एक प्रौढ विद्यार्थिनी वाल्मीकीच्या आधमात कुश ल्वाबरोबर अध्ययन करीत होती. पण त्याच्यासारख्या कुशाम्रबुद्धीच्या विद्यार्थ्याबरोबर विद्याभ्यास करणे तिच्या जमेना; कारण—

वितरति गुरुः प्राप्ते विद्यां यथैव तथा जडे

न तु खलु तयोन्नति शक्तिं करोत्यपहृन्ति वा ।

भवति च पुनर्भूयान्भेदः कलं प्रति तद्यथा

प्रभवति शुचिबिम्बोद्ग्राहे मणिर्न मृदां चयः ॥

म्हणून ती दूरच्या गोदातीरच्या अगस्त्याश्रमात वेदान्तविद्येच्या अध्ययनाकरिता आली होती. या घटनेवरून एक महत्त्वाचे शिक्षणतत्त्व लक्षात येते. ते म्हणजे कुशाग्रबुद्धि आणि मंदबुद्धि विद्यार्थ्यांना एकत्र न शिकविता त्यांचे वेगवेगळे वर्ग करावे. तसे केले नाही आणि मंदबुद्धि विद्यार्थ्यांच्या पातळीवर विषय शिकविला तर कुशाग्रबुद्धि विद्यार्थ्यांच्या वेळेचा अपव्यय होईल. याच्या उलट कुशाग्रबुद्धि विद्यार्थ्यांस पुरेले इतकेच अध्यापन केल्यास मंदबुद्धि विद्यार्थ्यांस विषयाचे आकलन होणार नाही. तेव्हा या दोन प्रकारच्या विद्यार्थ्यांचे वेगवेगळे वर्ग वेगळे नागले.

आग्नेयीने घर उल्लेखिलेल्या प्रवेशात वाल्मीकीच्या आश्रमानून दंडकारण्यातील अगस्त्याश्रमात वेदान्तविद्येच्या अध्ययनाकरिता येण्याला कारण झालेल्या दुसऱ्याही एका गोष्टीचा उल्लेख केला आहे. त्यातूनही एक शैक्षणिक तत्त्व सूचित होत आहे. ती म्हणते, 'काही दिवसापूर्वी वाल्मीकि ऋषि तमसातीरी स्नानास गेले असता एका व्याधाने क्रौञ्च पक्ष्यांच्या जोटप्यातून काममोहित अशा एकाला टार करताना त्यांनी पाहिले. तेव्हा दु खाने त्याच्या तोंडून 'मा निपाद' इत्यादि श्लोक चाहेर पटला. ब्रह्मदेवानी तेथे प्रकट होऊन त्यांना रामचरित वर्णन करण्यास सांगितले. ते लिहिण्यात ते गुंतले असल्यामुळे माझ्या सारख्या विद्यार्थी-विद्यार्थिनींना शिकविण्याकरिता त्यांना वेळ मिळत नाही. म्हणून माझ्या विषयाच्या अध्ययनाकरिता मला इतका दूरचा प्रवास अंगीकारावा लागला.' भवभूतीने हे कारण अर्थातच आपल्या नाटकाच्या संविधानकाच्या दृष्टीने दिले आहे. वाल्मीकींना दोष देण्याचा त्याचा हेतु नव्हता. पण त्यातून एक महत्त्वाचे शिक्षणतत्त्व सूचित होत आहे. अलीकडे विद्यापीठातून किंवा महाविद्यालयातून कित्येकदा अशी परिस्थिती दिसते की नामांकित अध्यापकांना दुसरे एखादे व्यवस्थापनासारखे काम सांगण्यात येते. किंवा ते स्वतःच्या प्रेरणेने संशोधनासारख्या अध्यापनव्यतिरिक्त अन्य विषयात व्याप्त होतात. त्यामुळे त्यांचे मुख्य कर्तव्य जे अध्यापन ते नीट होत नाही, आणि त्यांच्या विद्यार्थ्यांचे नुकसान होते. याकरिता प्रत्येक अध्यापकाने आपले प्रधान कर्तव्य कोणते ते ठरवून त्याला बाध न येईल अशा रीतीने आपली इतर कामे केली पाहिजेत. आणि त्यांच्या बरिष्ठ अधिकाऱ्यानीही त्यांना इतर कामे सांगताना त्यामुळे त्यांच्या मुख्य कर्तव्याला बाध येणार नाही अशी काळजी घेतली पाहिजे.

प्रकरण दहावे

भवभूति आणि उत्तरकालीन संस्कृत नाटककार

मान्यो जगत्यां भवभूतिरायः सारस्वते वर्मनि सार्यवाहः ।

प्राचं पताकामित्र यस्य दृष्ट्वा जनः कर्वाणामनुष्टुप्तेति ॥

सोदुल्लसत् 'उड्यसुन्दरीकथा', पृ. १५४.

प्राचीन काळी व्यापाराचे रस्ते सुरक्षित नसत वेव्हा अनेक व्यापारी मिलून एका व्यापारी केंद्राकडून दुसऱ्या केंद्राकडे जात असत. अशा व्यापार्यांच्या ताड्यात 'सार्य' अशी संज्ञा असे. त्यांच्या पुढाऱ्याला 'सार्यवाह' म्हणत. 'उड्यसुंदरी' कर्ता सोदुल्ल याने भवभूतीला साहित्यमार्गावरील सार्यवाह किंवा ताडेल म्हटले आहे. सार्यवाहाची मालाने भरलेली गाडी सर्वांत पुढे असे. तिचे एक निशाण असे. त्या निशाणाच्या अनुरोधाने बाकीचे व्यापारी आपल्या गाड्या हाकीत असत. तसेच भवभूतीचे ग्रंथ पाहून तदनुसार त्याच्या नंतरच्या कर्वांनी आपले ग्रंथ रचले आणि त्यांच्या मागून लोक जाऊ लागले. अर्थातच त्याचे ग्रंथ लोकांत प्रसार पावले, असा सोदुल्लान्या वरील श्लोकांना भाष्य आहे. प्रस्तुत प्रकरणात भवभूतीचा उत्तरकालीन ग्रंथकारांवर कसा प्रभाव पडला आहे हे आपणास पाहावयाचे आहे.

पूर्वकालीन नाटककार

भवभूतीच्या पूर्वीचे संस्कृत नाटककार अश्वघोष, मास व कालिदास हे होत. अश्वघोषाचे 'शारिपुत्रप्रकरण' हे बुद्धचरित्रातील एका चित्रेविषयी आहे. त्यात बुद्धाने शारिपुत्र (शारिपुत्र) आणि मौद्गल्यायन यांना बौद्ध धर्माची कशी दीक्षा

भवभूतीने सुसंस्कृत गृहस्थ कसा असावा याचे चित्र खालील श्लोकात काढले आहे-

शास्त्रेषु निष्ठा सहजश्च बोधः

प्रागल्भ्यमभ्यस्तगुणा च वाणी ।

कालानुरोधः प्रतिभानवत्त्व-

मेते गुणाः कामदुघाः क्रियासु ॥

(मा. मा., ३, ११)

(शास्त्रविषयी निष्ठा, स्वाभाविक आकलनशक्ति, धीटपणा, कर्मावलेखी वाणी, योग्यायोग्य कालाचा विचार आणि समयसूचकता-सुसंस्कृत गृहस्थाच्या या गुणानी त्याला सर्व कृत्यात यश मिळते.)

प्रकरण दहावे

भवभूति आणि उत्तरकालीन संस्कृत नाटककार

मान्यो जगत्यां भवभूतिरायः सारस्वते यमनि सार्थवाहः ।

वाचं पताकामिव यस्य दृष्ट्वा जनः कवीनामनुपृष्टमेति ॥

सोड्डलकृत 'उदयसुन्दरीकथा', पृ. १५४.

प्राचीन काळी व्यापाराचे रस्ते सुरक्षित नसत तेव्हा अनेक व्यापारी मिळून एका व्यापारी केंद्राकडून दुसऱ्या केंद्राकडे जात असत. अशा व्यापार्यांच्या तांड्याला 'सार्थ' अशी संज्ञा असे. त्याच्या पुढ्याला 'सार्थवाह' म्हणत. 'उदयसुंदरी' कर्ता सोड्डल याने भवभूतील साहित्यमार्गांवरील सार्थवाह किंवा तांडेला म्हटले आहे. सार्थवाहाची मालांल भरलेली गाडी सर्वांत पुढे असे. तिचे एक निशाण असे. त्या निशाणाच्या अनुरोधाने वाकीने व्यापारी आपल्या गाड्या हाकीत असत. तसेच भवभूतीने ग्रंथ पाहून तदनुसार त्याच्या नदराच्या कर्तानी आपले ग्रंथ रचले आणि त्याच्या मागून लोक जाऊ लागले. अर्थातच त्याचे ग्रंथ लोकांत प्रचार पावले, असा सोड्डलाच्या वरील श्लोकाचा आशय आहे. प्रस्तुत प्रकरणात भवभूतीचा उत्तरकालीन ग्रंथकारावर कसा प्रभाव पडला आहे हे आपणास पाहिल्याचे आहे.

पूर्वकालीन नाटककार

भवभूतीच्या पूर्वीचे संस्कृत नाटककार अश्ववोप, भास व कालिदास हे होत. अश्ववोपाने 'शारिपुत्रप्रकरण' हे बुद्धचरित्रातील एका घटनेविषयी आहे. त्यात बुद्धाने शारिपुत्र (शारिपुत्र) आणि मीद्गलायन याना बौद्ध धर्माची कशी दीक्षा

दिली हे संविधानक आहे. या नाटकाच्या हस्तलिखिताच्या तुकड्याबरोबर आणखीही एका प्रकरणाच्या हस्तलिखिताचे तुकडे मध्य आशियात सापडले होते. त्यावरून अश्वघोषाच्या काळी दुसरे एक प्रकरण (सामाजिक नाटक) रचले होते असे दिसते. ते 'मृच्छकटिका'च्या धर्तीचे असून त्यात नायक, बेश्या, विदूषक, दुष्ट इत्यादि पात्रे होती. उपलब्ध झालेल्या तुकड्यावरून त्याच्या संविधानकाविषयी जास्त माहिती मिळत नाही.

अश्वघोषानंतर होऊन गेलेल्या संस्कृत नाटककार भास याने प्रथम रामचरित्रावर नाटके लिहिण्याचा उपक्रम केला. याची 'प्रतिभा' आणि 'अभिपेक' अशी दोन नाटके रामचरितविषयक आहेत. पहिल्यात रामाच्या वनवासापानुन रावणवधानंतर त्याला अयोध्येला आल्यावर अभिपेक झाला तेथपर्यंत कथाभाग आला आहे. भासाने या अवधीतील काही निवडक घटनांचाच आपल्या नाटकाच्या संविधानकात अतर्भाव केला आहे. पूर्वरामचरितातील तथाकथित आक्षेपार्ह घटना तीन-(१) कैकेयीने दशरथाकडून आपले दोन वर मागून घेऊन राम, लक्ष्मण व सीता याना वनात पाठवणे, (२) पंचवटीत सुवर्णमृगरूपी मारीचाच्या मागे लागून राम दूर गेल्यावर त्या मायावी राक्षसाच्या आर्त हाकेने फसून जाऊन सीतेने रामाच्या साहाय्यार्थ न जाणाऱ्या लक्ष्मणाला वाक्ताडन करणे आणि (३) वाली सुग्रीवाबरोबर युद्ध करित असता ताल वृक्षाच्या आडून रामाने बाण मारून त्याला घायाळ करणे-या होत. रामचरितविषयक नाटके लिहिलेल्या बहुधा प्रत्येक संस्कृत कवीने वारमीकीच्या कथेत बदल करून कैकेयी, सीता व राम याना दोपमुक्त करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भासानेही तसा प्रयत्न केला आहे. इतर कवीप्रमाणे त्याने मूळ कथेत फारसे फरक केले नाहीत. पण 'प्रतिभा' नाटकात कैकेयी व सीता निर्दोष होत्या असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्या नाटकाच्या सहाव्या अंकात भरताने रामादिकांच्या कुशळाची वार्ता आणण्याकरिता पाठविलेला सुमन्त्र जेव्हा रावणाने सीताहरण केल्याची बातमी सांगतो, तेव्हा भरत कैकेयीची निर्भर्तना करतो. त्या प्रसंगी ती म्हणते 'पूर्वी महाराज दशरथानी एका ऋषिकुमाराला न कळत बाण मारून ठार केले. त्यावेळी त्याच्या पित्याने शाप दिला होता की तुलाही माझ्याप्रमाणेच पुत्रशोकाने मृत्यु येईल. तो शाप अपरिहरणीय असल्यामुळे स्वतःला दोषास्पद करून रामाला वनात पाठविणे मला भाग पडले.' 'पण, रामाच्यापेवेजी मला का पाठविले नाहीस ?' असे भरताने विचारताच कैकेयी उत्तरते 'मातुलगृही राहून तुला प्रवास अंगवळणी पडला होता.' त्यावर, 'पण तू चौदा वर्षांची अटक का घातलीस ?' असे भरताने विचारल्यावर ती म्हणते, 'मी रामाला चौदा दिवस वनात पाठवा असे म्हणणार होते, पण गडबडीत माझ्या तोंडून चौदा वर्षे असे शब्द निघाले.' कैकेयीची ही उचरे ऐकल्यावर भरताचे समाधान झाल्याचे भासाने

दाखविले आहे, पण सुभद्र वाचकाना ही कारणे पट्टील असे दाखव नाही. त्याच्या पूर्वीच्या अंकात रावण पंचवटीच्या अश्रमात आला त्यापूर्वीच रामाने लम्बनाच्या कुलपति (अगस्त्य) यांच्याकडे पाठविल्याचे दाखवून भाषाने रीतेलाही टोप मुक्त केले आहे.

भाषाच्या 'अभिप्रेक' नामक दुसऱ्या रामचरितविषयक नाटकात 'रामायणा' च्या किष्किंधा, सुन्दर आणि युद्ध या काळातील कथा-सुधीवर्मत्रीपायून अयोध्येतील रामाच्या अभिप्रेकापर्यंत- आली आहे. तीत वाल्मिधाचा प्रसंग आहे. 'मी युद्धात गुंतलो असता तू माझा प्रच्छन्न वध का केलास ?' असे वालीने विचारताच राम म्हणतो, 'तू भ्रातृपत्नीचे अपहरण केलेस म्हणून दण्डय होतास. पशूंना जाळ्यात पकडूनच मारले जाते.' रामाने स्वतःच्या कृत्याचे केलेले हे समर्थन 'वाल्मीकिरामायणा'स धरून आहे. तेव्हा एकंदरीत भाषाने मूळ रामायणकथेत विशेष फरक केले नाहीत हे दिसून येईल.

भाषानंतर झालेल्या कालिदासाने रामचरितविषयक नाटके लिहिली नाहीत. त्याच्या तीनही नाटकांचे विषय राजाच्या अन्तःपुरातील मानगडी हेच आहेत.

भवभूतीचा नवीन उपक्रम

यानंतर हर्षानेही कालिदासाच्यासारखीच 'रत्नावलि' आणि 'प्रियदर्शिका' ही नाटके लिहिली. पण भवभूतीने नवीन पायंडा पाडला. संस्कृत नाट्यशास्त्रात रूपकाचे (नाट्यकृतीचे) दहा प्रकार मानले आहेत हे मागे सांगितले आहे. त्यातील मुख्य प्रकार दोन. नाटक आणि प्रकरण. यातील मुख्य भेद हा की 'नाटका'चा विषय सर्वजनप्रसिद्ध असे देवचरित किंवा राजचरित असते, तर 'प्रकरणा'चे संविधानक काल्पनिक असते. भवभूतीची 'महावीरचरित' आणि 'उत्तररामचरित' ही 'नाटके' आहेत, तर 'मालतीमाधव' हे 'प्रकरण' आहे.

संस्कृतातील नाटकचक्राने मुख्य विषय दोन- (१) रामचरित आणि (२) वत्सराज-उदयन-चरित. या दोन विषयावर संस्कृतात अनेक नाटके लिहिली गेली. त्यापैकी फारच थोडी सध्या उपलब्ध आहेत. इतर अनेकांचे उल्लेख किंवा त्यातील प्लोक उदाहरणरूपाने अलंकारग्रंथात व नाट्यग्रंथात आढळतात. वत्सराज उदयनाचे चरित्र प्रेममय म्हणून कवीना अत्यंत प्रिय झालेले. त्यामुळे त्यावर अनेकानी आस-पल्या नाट्यकृतीची उभारणी केली असल्यास आश्चर्ये नाही. तसेच मगधान् राम-

१. भासनाटकचक्र (सं. देवधर), पृ. ३०८-३०९.

२. पूर्वोक्त, पृ. ३२६.

चंद्राचे चरित्र अत्यंत उदात्त आणि पावन. म्हणून तेही अनेक नाटकांचा विषय झाले होते. पूर्वी अनेकानी रामचरितावर लिहिले असता आपणही तोच विषय आपल्या नाटकाकरिता का निवडला हे सांगताना मुरारि म्हणतो-

यदि क्षुण्णं पूर्वैरिति जहति रामस्य चरितं

गुणैरेतावद्भिर्जंगति पुनरन्यो जयति कः ।

स्वमात्मानं तत्तद्गुणगरिमगम्भीरमधुर-

स्फुरद्वाग्ब्रह्माणः कथमुपकरिष्यन्ति कवयः ॥

(अ. रा., १, ९)

(पूर्वीच्या कवींनी रामचरित बर्णिले असल्यामुळे आपण दुसरा विषय घ्यावा असे म्हटले तर भगवान् रामचंद्रासारखा गुणसंपन्न पुरुष या जगात दुसरा कोण आहे ? त्या त्या उदात्त गुणाचे गम्भीर आणि मधुर वर्णन करण्याकरिता ज्याची वाणी स्फुरण पावत आहे अशा कवींनी अन्यथा स्वतःला कीर्तिमान् कसे करावे ?)

भवभूतीने सर्वथ रामचरित्र घेऊन त्यावर आपल्या दोन नाटकांची उभारणी केली आहे. 'महावीरचरिता'त विश्वामित्र ऋषि आपल्या यज्ञाच्या रक्षणार्थ रामलक्ष्मणाना घेऊन आपल्या सिद्धाश्रमात जातात तेथपासून रावणवधानंतर राम लक्ष्मण व सीता यासह अयोध्येस परत येतो तेथपर्यंतचा भाग येणार होता, पण ते नाटक अपूर्ण राहिले हे आपण मागे पाहिले आहे. 'उत्तररामचरिता'त अभिषेकानंतर केलेल्या सीतापरित्यागापासून बारा वर्षांनंतर झालेल्या दुसऱ्या सीताशुद्धीपर्यंतचा भाग आला आहे. संपूर्ण रामचरित्रावर नाटके लिहिणारा असा भवभूति हा एकटाच संस्कृत कवि होय. इतर कवींनी रामचरिताच्या एखाद्या भागावर आपल्या नाट्यकृतीची उभारणी केली आहे मुरारि, राजशेखर यासारख्या काही कवींनी भवभूतीच्या 'महावीरचरिता'तल्याप्रमाणे संपूर्ण पूर्वरामचरित आपल्या नाटकाचा विषय केले आहे, तर इतर अनेकानी पंचवटीतील रामनिवासापासून राज्याभियेकापर्यंतचा भाग आपल्या नाट्यकृतीकरिता निवडला आहे. 'कुन्दमाला', 'छल्लिराम' इत्यादि काही नाटकांत उत्तररामचरितच संविधानकाकरिता घेतले आहे. यातील प्रमुख नाटककाराविषयी संक्षेपाने माहिती देऊन त्याच्या कृतींवर भवभूतीच्या रामचरितविषयक नाटकाचा काही प्रभाव दिसतो काय, त्याच्या तुलनेत ती कशी वाटतात हे पाहणे मनोरंजक होईल. म्हणून तसा प्रयत्न येथे केला आहे,

भवभूतीने आणल्या नाटकांच्या संविधानकाकरिता मूळ रामायणकथेत कसे फरक केले आहेत हे त्या नाटकाविषयीच्या प्रकरणात सविरतर दाखविले आहे. असे फरक

करणे सर्वत्र साहित्यशास्त्रज्ञांना संमत नव्हते. सद्दयमूर्धन्य 'ध्वन्यालोक'कार आनन्द-वर्धन याने म्हटले आहे-

सन्ति सिद्धरसप्रत्या ये च रामायणादयः ।

कथाश्रया न तैर्योग्या इवेच्छा रसविरोधिनी ॥

(ध्वन्यालोक, पृ. ३३५)

रामायणासारखे उत्कट रसामुळे सुप्रसिद्ध झालेले जे प्राचीन ग्रंथ आहेत त्याच्या कथेमध्ये रसोत्कर्षाला जरूर नसतील किंवा त्याला विरुद्ध असतील असे फरक कर्वांत केवळ आपल्या इच्छेप्रमाणे करू नयेत आणि असे फरक न करताही उत्कृष्ट नाटक-रचता येते, याचे उदाहरण त्याने यशोवर्म्याचे 'रामाभ्युदय' हे दिले आहे. त्याची थोडी माहिती देऊ.

यशोवर्म्याचे 'रामाभ्युदय'

हा यशोवर्मा भवभूतीचा उत्तर आयुष्यातील आश्रयदाता. हा महाप्रतापी दिग्विजयी राजा होता, पण त्याशिवाय तो कवि होता हे कव्हणाने 'राजतरंगिणी'त सांगितले आहे-

कविर्वाचपतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः ।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिधन्विताम् ॥

(रा. त., ४, १४४)

या सुप्रसिद्ध श्लोकात यशोवर्म्याला कवि असे स्पष्ट म्हटले आहे. त्याने 'रामाभ्युदय' नाटक नाटक रचले होते. दुर्दैवाने ते आता उपलब्ध नाही. पण त्यातील अनेक श्लोक साहित्यशास्त्रीय ग्रंथामध्ये उदाहरण म्हणून उद्धृत केलेले आढळतात. त्यावरून त्याची उच्च प्रतिभाशक्ति व वर्णनकौशल्य ही प्रत्ययास येतात.

साहित्यशास्त्रीय ग्रंथात 'रामाभ्युदय' विषयी जे उल्लेख आले आहेत त्यावरून त्या नाटकाविषयी बरीच माहिती संशोधकांनी जमविली आहे.^१ त्याचे सहा अंक होते. त्यात रामाच्या पंचवटीनिवासापासून राज्याभिषेकापर्यंत कथा आली होती. या नाटकाचा विशेष हा की त्यात मूळ रामायणकथेत फरक केले नव्हते. आपल्या नाटकाचे गुण सांगताना कवि सूत्रधारमुखाने म्हणतो^२-

ओचित्यं वचसां प्रकृत्यनुगत सर्वत्र पाशोचिता

पुष्टिस्स्वावसरे रसस्य च कयामार्गे न चातिक्रमः ।

१. V. Raghavan, *Some Old Lost Dramas*, pp. 1-26.

२. *Ibid.*, p. 7.

मुद्रि प्रस्तुतसविधानकविधौ प्रौढिश्च शब्दार्थयो-

विद्विद्भिरपरिभाष्यतामवहितंरेतावदेवास्तु न ॥

यात 'कथामागें न चातिक्रमः' या शब्दानां मूळ कथेत आरग फरक कंठे नाहीत हे कवीने मुद्दाम सांगितले आहे. आम्हाला आश्रित भवभूति याच्या नाटकातील संविधानकात केलेले रामायणकथेतील अनेक फरक त्याला संभ्रत झाले नसावे.

'रामाभ्युदयनाटका'तून अनेक उद्धृत श्लोक साहित्यग्रंथात घेतले आहेत. वानगीदाखळ त्यातील एक श्लोक.

श्रीवाहरणानंतर शोकाविष्ट झालेल्या राम संतुष्टा उद्देशून म्हणतां-

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरं

मेघंरन्तरित. प्रिये तव मुखच्छायानुकारी गता ।

येऽपि स्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहत्ता गता-

स्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे रवेन न क्षम्यते ॥

[तुझ्या नेत्रासारखे (सुन्दर) नीलकमल पाण्यात बुडून गेले आहे. तुझ्या मुखाच्या कान्तीचे अनुकरण करणारा चंद्र मेलाआड झाल्या गेला आहे. तुझ्या गर्ताचे अनुकरण करणारे राजहंस आता (मानस सरोवराकडे) गेले आहेत. तुझे सादरपण पाहून मनोविनोदन करावे तर तेही शक्य म्हणू शकत नाही.]

यात विशेष अलंकार नसले तरी याची रचना इतकी मादपूर्ण झाली आहे की ते हृदयाला जाऊन मिळते.

उत्तरकालीन काही नाटके

भवभूतीनंतर लोकस्य 'स्वप्नदशानन' आणि 'उदात्तराघव' अशी रामचरित-विषयक दोन नाटके लिहिली गेली. या दोन्हीचे कर्ते कल्याणुरि नामक राजवंशातील होते. पहिल्याविषयी राजशेखर म्हणतां:-

कालञ्जरपतिश्चक्रे भीमट. पञ्चनाटकीम् ।

प्राप प्रबन्धराजत्वं तेषु स्वप्नदशाननम् ॥

कल्याणुरिची पहिली राजवानी मध्यभारतात माहिष्मती (सध्याचे महेश्वर) येथे होती. यिस्तोत्तर आठव्या शतकात त्यांनी उत्तरभारतात आक्रमण करून ती कालञ्जर येथे नेली. तेथील राजापैकी भीमट याने पाच नाटके रचली होती त्यामध्ये 'स्वप्नदशानन' नामक नाटक श्रेष्ठ ठरले होते असे राजशेखर सांगता. या नाटकानून काहीच उदारे

पण माथुराजाने त्या प्रसंगाला निराळेच बळण दिले आहे. ' उदात्तराक्षस ' वील काही उतारे ' दशरूपकात ' त आले आहेत त्यावरून असे दिसते की मायामृगाला भारप्याकरिता लक्ष्मणच प्रथम जातो. तो दूर गेल्यावर ऋषीचे रूप देतलेला चित्रमाय नामक राक्षस रामाला दुरुन ओरडून सांगतो—

भगवन् कुलपते, रामभद्र, परित्रायताम्, परित्रायताम् ।

नीयते रक्षसाज्जेन लक्ष्मणो युधि संशयम् ।

मृगरूपं परित्यज्य विधाय विकट वपुः ॥

(भगवान् कुलपते, रामभद्रा, रक्षण करा, रक्षण करा. ह्या राक्षसाने मृगाचे रूप घेऊन आपले मूळचे विशालरूप धारण केले आहे. त्याच्याबरोबर युद्ध करीत असता लक्ष्मणाचा जीव धोक्यात आला आहे.) तेव्हा राम स्वतः शी न्हाणतो,

वत्सल्याभयवारिधेः प्रतिभयं मग्ये कथं राक्षसा-

त्रस्तश्चैव मुनिविरोति मनसश्चास्तीव मे संभ्रमः ।

मा हासीर्जनकात्मजामिति महु. स्नेहाद्गुरुर्याचते

न स्यातुं न च गन्तुमाकुलमतेर्मूढस्य मे निश्चयः ॥

(दशरूपक, पृ. ८७.)

[लक्ष्मण हा शौर्याचा सागर आहे. त्याला राक्षसापासून भीति कसली ? पण हा (चित्रमाय) ऋषीं तर घाबरून ओरडत आहे. त्यामुळे माझ्या मनाला संभ्रम उत्पन्न झाला आहे. इकडे हे आमचे गुरुजी तर सीतेला घेऊन जाऊ नको म्हणून स्नेहानुळे पुनः पुनः विनवित आहेत. म्हणून किर्तव्यतानूट व भ्रान्त झालेल्या माझा जाण्यादिपयी किंवा राहण्यादिपयीही निश्चय होत नाही.]

भवभूतीने मूळकथेत फरक करण्याची दिशा दाखवून दिल्यामुळे उच्चकालीन कवींनी आपापल्या प्रतिभेनुसार रामकथेत फरक करून सविधानक रचण्यास आरंभ केला होता असे दिसते.

शक्तिभद्राचे ' आश्चर्यचूडामणि '

' आश्चर्यचूडामणि ' नाटकाचा कर्ता शक्तिभद्र हा दक्षिणायनाला कवि होता.

त्याच्या पूर्वी दक्षिणेत नाटके लिहिली नव्हती, असे प्रस्तावनेवरून कळते. नट्टी म्हणते— ' आर्य, अत्याहित खल्वेत्स् । आकाशं प्रसृतं पुष्पम्, सिकतास्टंलमुत्साद्यन्ति, यदि दक्षिणस्या दिशः आगतं नाटकनिबन्धनम् ' (आर्या, दक्षिणेतून हे नाटक आले असेल तर ही बिलक्षण गोष्ट झाली. आकाशात पृष्ठ उत्पन्न होते आणि वाळून तेथे उत्पन्न होते असे मानावे लागेल.) प्रस्तावनेतील हे विधान वाच्यार्थाने प्यावपाचे

नाही. कारण पुढे दाखविल्याप्रमाणे या कवीने भवभूतीचे अनुकरण केले आहे आणि भवभूति हा दक्षिणापथाच्याच विदर्भातील कवि. तथापि 'आश्चर्यचूडामणि' हे दक्षिणापथातील आरंभीच्या नाटकांपैकी एक असण्याचा बराच संभव आहे. हे नाटक केरळात लोकप्रिय होते. केरळात सापडलेल्या तथाकथित भाषांच्या तेरा नाटकातल्याप्रमाणे याही नाटकात काही उक्ति-उदाहरणार्थ, प्रस्तावनातील सूत्रधाराची उक्ति 'अये, किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यभे शब्द इव भ्रूयते' यासारख्या-आढळतात. त्यावरूनही हे नाटक मूळचे दक्षिणभारतातील असणे संभवनीय वाटते.

शक्तिभद्राविषयी काहीच माहिती उपलब्ध नाही. त्याने 'उन्मादवासवदत्त' आणि इतर काही काव्ये रचली होती असे प्रस्तावनेवरून कळत पण ती अद्यापि सापडली नाहीत. त्याचे स्थल व काल हीही निश्चित नाहीत. काही विद्वानांनी अनुमानाने त्याचा काल नववे शतक हा ठरविला आहे. त्याच्या नाटकातील भवभूतीचे अनुकरण आणि त्याची साधी शैली यावरून तो त्याच्याही किंचित अगोदर आठव्या शतकाच्या अखेरीस झाला असणे असंभवनीय वाटत नाही.

'आश्चर्यचूडामणि' नाटकाचे सात अंक आहेत. त्यामध्ये रामचरित पंचवटी-निवासपासून रावणवधानंतर लंकेतील सीताशुद्धीपर्यंत आले आहे. या नाटकाला 'आश्चर्यचूडामणि' हे नाव देण्याचे कारण पंचवटीत ऋष्यांनी सीतेला एक आश्चर्यकारक चूडामणि (डोक्यात घालण्याचा अलंकार) दिला होता. त्यायोगे स्पर्श झाल्यावर तिला राक्षस कोण हे समजत असे हे होय. पण कालिदासाच्या अभिरामा-गुलीयकासारख्या त्याचा प्रस्तुत नाटकाच्या संविधानकाशी घनिष्ठ संबंध आलेला दिसत नाही. हे पुढील चाराशावरून आढळून येईल.

पहिल्या अंकात राम व सीता यांच्याकरिता लक्ष्मण गोदावरीतीरी पंचवटीत पर्णशाला तयार करतो वॉच शूर्पणखा सुंदर रूप धारण करून तसे येते आणि त्याला आपला स्वीकार करण्याविषयी विनंती करते. तेव्हा तो रामाने पर्णशालाप्रवेश केल्यानंतर तिच्या विनंतीचा विचार करण्याचे तिला आश्वासन देतो. नंतर राम व सीता प्रवेश करतात. इतर नाटकात कवींनी रामवनवासाच्या बाबतीत केकयीला निर्दोष दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण प्रस्तुत नाटकात शक्तिभद्राने लक्ष्मणाकरवी तिचा विस्कारच केला आहे. राम मात्र तिचा पक्ष घेऊन ती निरपराधी आहे, असे सांगतो. त्यायोगे त्याच्या मनाचा थोरपणा व्यक्त होतो (अंक १).

दुसऱ्या अंकात शूर्पणखा रामाकडे येऊन त्याला आपल्या स्वीकाराविषयी गळ घालते; पण तो आपण विवाहित असल्याचं सांगून तिला लक्ष्मणाकडे पाठवितो.

तोही तिला स्वीकारित नाही. तेव्हा ती आपले नैसर्गिक अक्राळविक्राळ रूप प्रकट करून त्याला घेऊन आकाशात उडुण करते. पण लक्ष्मण तिचे कान आणि नाक काटून टाकतो. तेव्हा ती खरदूषण राक्षसाना आपली अवस्था दाखविण्यास जाते (अंक २).

तिसऱ्या अंकात रावणाच्या आग्रहावरून मारीच मुवर्गमृगाचे रूप धारण करून पंचवटीत येतो. लक्ष्मणाच्या भाषणावरून आपणास कळते की ऋषींनी लक्ष्मणास कवच दिले आहे आणि सीतेला आश्चर्यकारक नूडामणि आणि रामाला अद्भुत अंगुलीयक (अंगठी) ही पाठविली आहेत. त्यांच्यायोगे केवळ स्वर्गाने राक्षसाचे खरे रूप दृष्टीत पडते. राम सीतेच्या केशनाशात नूडामणि आणि स्वतःच्या बोटात अंगठी घालतो. मुवर्गमृगाला पाहून सीता त्याला पकडण्याविषयी रामाला सांगते. राम लक्ष्मणाला सीतेच्या रक्षणाकरिता ठेऊन मृगाचा पाठलाग करतो. तितक्यात रावण, सूर्यगळा व सारथी पासह तेथे येतो. दुसऱ्या 'हा ! लक्ष्मण !' असे शब्द ऐकू येतात. ते रामाचे आहेत असे वाटून सीता लक्ष्मणाला त्याच्या साहाय्यार्थ जाण्यास सांगते. ती राक्षसाची माया आहे असे लक्ष्मण तिला सांगतो. पण ते न पडल्यामुळे सीता त्याला दुरुचरे बोलते. तेव्हा लक्ष्मण तिला आध्मात सोडून जातो. पुनः साहाय्यासाठी रामाच्या सारथी आर्त हाक ऐकू येते, तेव्हा सीता त्याच्या शोषार्थ पुढे होते. तितक्यात रावण रामाचे रूप घेऊन तेथे येतो. त्याचा सूटही लक्ष्मणाचे रूप घेऊन रथ पुढे आणतो आणि सांगतो की 'अयोध्येवर परचक्र आले आहे असे अन्वर्शनाने जाणून वरसूयानी तुम्हाला अयोध्येला जाण्याकरिता हा रथ निर्माण केला आणि तो मला देऊन ते स्वतः अन्वर्धाने पावले. आरुण या रथात बसोव.' तेव्हा प्रथम सीता आणि नंतर रामरूपधारी रावण त्यात बसतात. राम मारीचाला धनाने बायाळ करून परत फिरतो तो सूर्यगळा सीतेचे रूप घेऊन त्याला भेटते. अशा रीतीने रामरूप घेतलेला रावण आणि खरी सीता, एसेच रत्ना राम आणि सीतेचे रूप घेतलेली सूर्यगळा अशा दोन जोडणी-पहिले आकाशात आणि दुसरे पृथ्वीवर-बोलत असलेली दान्तविर्त्या आहेत. एवढपानेच हा षोडशोःक सप्त नाही. रामाच्या बाणाने बायाळ झालेला मारीच रामाचे रूप घेतो. तितक्यात लक्ष्मण तेथे येतो.

शासन करण्याकरिता खड्ग म्मानातून बाहेर काढतो; पण शूर्पणखा शरण येते. तेव्हा राम तिच्यामार्फत रावणाला खालील निरोप पाठवतो—

त्वरितगतिना सद्यः सीता त्वया न तु वञ्चिता ।

नियतविधवाचारा वारादिचरं तव वञ्चिताः ॥

(तू येथून पळून जाऊन सीतेला फसविले नाहीस तर तू खात्रीने विधवा होणाऱ्या स्वतःच्या स्त्रियांची बंचना केली आहेस.)

लक्ष्मणही त्याला तिच्यामार्फत युद्धाचे आह्वान पाठवतो (अंक ३).

भवभूतीने 'महावीरचरिता'त शूर्पणखेने मंथरेचे रूप घेऊन रामाला दशरथाकडून दोन वर द्याव्यास लावले असा प्रसंग घातला आहे. शक्तिमत्राने तशीच राक्षसींनी पररूप धारण करण्याची कल्पना आपल्या या नाटकात केली आहे; पण दिवा उपयोग करताना त्याने अतिरेक केला आहे. त्यामुळे तिसऱ्या अंकातील बरील घटना सुतराम असंभाव्य वाटतात.

तिसऱ्या अंकात सीता, रामरूपधारी रावण आणि लक्ष्मणरूपधारी सत रथातून प्रवास करताना दिसतात. आपण तपोवन सोडून जात आहोत ह्याचे सीतेला वाईट वाटते. शेवटी रावण रथवेगाने विस्कळीत झालेले सीतेचे केश बाधण्याच्या मिषाने तिला स्पर्श करू लागतो तो सीता आपल्या हाताने त्याचा हात दूर सारते. त्या स्पर्शामुळे चूटामणीच्या प्रभावाने रावणाचे खरे रूप प्रकट होते. ते पाहून सीता अत्यंत भयभीत होते. सद्दही लक्ष्मणरूप टाकून स्वतःचे रूप धारण करतो. तेव्हा सीता भीतीने आक्रोश करते. तो ऐकून जटायू तिच्या साहाय्यार्थ धावून येतो; पण रावण त्याचे पंथ काढून त्याला खाली पाडतो (अंक ४).

पाचव्या अंकाच्या प्रवेशकात रावणाची राणी मन्दोदरी आणि तिची चेट्टी यांच्या संभाषणावरून सीतेला अशोकवनिकेत ठेवल्याचे आपणास कळते. नंतर मन्दोदरी भावी अनर्थाचे सूचक असे आपणास पटलेले स्वप्न वर्णन करते. नंतरच्या मुख्य अंकात रावण व त्याचा अमात्य प्रवेश करतात. रावण सीताविषयक कामविकाराने विह्वल झाला आहे. अमात्य त्याला उपदेशाच्या चार गोष्टी सांगून अश्वमेधापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करतो; पण रावण त्याचे ऐकत नाही. नंतर तो सीतेला प्रसन्न करण्याकरिता तिच्या पाया पडतो. पण सीता त्याला शिटकारते (अंक ५).

सहाव्या अंकात हनुमान् अशोकवनिकेत सीतेची गाठ घेऊन तिला रावणाने पंचवटीतून तिचे हरण केल्यानंतर घडलेल्या घटना आणि रामाला तिच्या बियोगामुळे झालेल्या शोक वर्णन करतो, रामाचे अंगुलीयक खूण म्हणून दाखवतो आणि रामाचा

संदेश तिला निवेदन करतो. नंतर ती त्याला रामाला म्हणून दाखविण्याकरिता आपला चूडामणि देते (अंक ६).

सातव्या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कमकातील विद्याधर आणि त्याची प्रिया यांच्या सभाषणावरून रामाने रावणाला ठार करून जगात धमचि राज्य पुनः प्रस्थापित केल्याचे आपण्णस कळते. नंतरच्या मुख्य प्रवेशात राम विभीषणाला लंकेचे राज्य देऊन सीतेला आणण्याकरिता सुग्रीवाला सांगतो. सीता येते ती अनसूयेच्या अनुग्रहाने प्राप्त झालेला अगराग, पुष्पमाला आणि सुंदर वस्त्र धारण करून. तिला पाहताच राम तिचे उपरोधिकपणे खालील वर्णन करतो—

हरिचन्दनप्रणयिनौ पयोधरी

कुसुमाचितं सुरभि केशवन्धनम् ।

अरणप्रभातिशयचोरमन्धरं

विरहव्रताय चहते पतिव्रता ॥

ते पाहून सुग्रीव, लक्ष्मण, हनुमान् सर्वच तिच्यावर उलटतात. सीता काही बोलण्याचा प्रयत्न करते, पण ते न ऐकताच राम तिला वाक्ताडन करतो—

रजनोचरगूढसन्निभिः कृतसद्भकेतनया दिने दिने ।

ऋजुभावजडास्त्वया वयं छलिता. पुंश्चलि दण्डके वने ॥

हे कठोर शब्द ऐकताच सीतेचा अभिमान जागृत होऊन तिने योग्य ते उत्तर द्यावयास पाहिजे होते. पण येथे ती किंचित् स्मित करून 'आर्यपुत्रेणापि पुरुषवचनं भण्यते।' (आर्यपुत्रही मला कठोर शब्द बोलतात!) एवढेच म्हणते, हे आश्चर्य होय. नंतर सुग्रीव, लक्ष्मण व हनुमान् तिला योग्य ते शासन करावे असे रामाला सुचवितात. तेव्हा सीता म्हणते, "आर्यपुत्राच्या समतीने मी अग्निप्रवेश करू इच्छिते." राम लक्ष्मणाला त्याची तयार करावयास सांगतो. थोड्याच वेळात तो परत येऊन रामाला सांगतो, "सीता अग्निपुटे उभी राहून म्हणाली की 'भगवन्, मी तुझ्यापुढे सत्याधिष्ठान करते आहे. दंडकारण्यातून निघताना मला राक्षसाच्या मुजाचा आणि लंकेत माझ्या पायांना त्याचा स्पर्श झाला होता. (त्याशिवाय केव्हाही मला त्याचा स्पर्श झाला नाही.)' असे म्हणून ती निःशकणं पाण्यात शिरावे त्याप्रमाणे अग्नीत प्रवेश करती झाली. नंतर अग्नि तिला घेऊन बाहेर आला." रामाला ते ऐकून आश्चर्य वाटते. इतक्यात देवीपि नारद येऊन रामाला इंद्र, रुद्र, अश्विनीकुमार आणि मनु-पासून दशरथापर्यंतचे त्यांचे स्वर्गस्थ पूर्वज सीतेच्या पातिव्रत्यामुळे तेथे उपस्थित झालेले दाखवतो. 'तसेच अनसूयेच्या बरामुळे तुझ्या दृष्टिसमोर तिला अलंकारादि प्राप्त होत असतात' असे सांगून त्याच्या सीताविषयक सशयाचा निरास करतो.

लक्ष्मणादिकाना आपल्या कठोर वाक्ताटनाबद्दल पश्चात्ताप हातो. नंतर सीतेला तेथे आणल्यावर राम तिचे स्वागत करतो. ते-हा नारदाच्या आदेशाप्रमाणे ते सर्व पुष्पक विमानाने अयोध्येला जाण्यास निघतात आणि भरतवाक्याने नाटकाची समाप्ति होते.

शक्तिभद्राने मास, भवभूति, भट्टनारायण आणि माघ यांच्या काही प्रसंगांचे व उर्क्तांचे अनुकरण केलेले दिसते. मासाने अनुकरण मागे दाखविले आहे. मंदोदरीच्या स्वप्नात 'वेणीसंहारा'च्या दुसऱ्या अंकातील मानुमतीच्या स्वप्नाचे अनुकरण स्पष्ट दिसते. काही श्लोकांतही हे अनुकरण दृष्टीस पडते. सातव्या अंकातील नारदाच्या प्रादुर्भावाच्या वर्णनात माघद्वारे 'शिशुपालवधा'तील तत्सदृशप्रसंगाची झाक मारते. पण या सर्वांपेक्षा त्याने भवभूतीचे अनुकरण जास्त प्रमाणात केले आहे. त्याने रामचरितातील विवाह प्रसंग भवभूतीप्रमाणे बदलले नाहीत खरे, पण तिसऱ्या अंकातील रावण, मारीच, मृत व शूर्पणखा यांच्या रूपपरिवर्तनाची कल्पना त्याला भवभूतीच्या 'महावीरचरिता'तील तत्सदृश कल्पनेवरून सुचलेली स्पष्ट दिसते. तिचा त्याने अतिरेक केला आहे हे मागे दाखविले आहे. काही ठिकाणची वर्णनेही त्याला भवभूतीच्या नाटकावरून सुचली असावी. उदाहरणार्थ, भवभूतीने 'उत्तररामचरिता'च्या तिसऱ्या अंकात वासंतीच्या तोंडी खालील सुंदर श्लोक घातला आहे-

अस्मिन्नेव लतागृहे त्वमभवस्तन्मार्गदत्तेक्षण.

सा हंसः कृतकौतुका चिरमभूद्गोदावरोत्संकेते ।

आयान्तया परिदुर्मनायितमिव त्वां वीक्ष्य बद्धस्तया

कातर्यादिरविन्दकुड्मलनिभो मुखः प्रणामाञ्जलिः ॥

१. उदाहरणार्थ, खालील श्लोकातील साम्य पाहा-

वेणीसंहार, १, २१-

चञ्चभुद्जभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्तयानावनद्धनशोणितशोणपाणि-

रुत्तंसयिष्यति कचास्तव देवि भीमः ॥

आश्वयंघुडामणि, ६, २१-

रक्षोवपाद्विरतकर्म विसृज्य चापं

गोघाडगुलिनपदवीपु धृतगणेन ।

रेखातपत्रकलशाङ्कितलेन रामो

वेणीं करेण तव मोक्षयति देवि देवः ॥

यात रामाच्या सीताविषयक औत्सुक्याचे सुंदर वर्णन आहे. याच तऱ्हेचे सीतेच्या रामविषयक औत्सुक्याचे वर्णन रामानं हनूमान्द्वारा सीतेला आढवण म्हणून कळविलेल्या खालील प्रसंगात आढळेल—

अध्यात मामपरिचितया वेलया मन्दिरं ते
चोरो दण्डचस्त्वमिति मधुरं व्याहरन्त्या भवत्या ।
मन्दे शीपे मधुलवमुचां मालया मल्लिकानां
वटं चेतो वृढतरमिदं बाहुबन्धच्छलेन ॥

यापेक्षाही जास्त साम्य खालील दोन उक्तीत आढळेल—

उत्तररामचरित, अ. २—येन सिद्धक्षेत्रेऽस्मिञ्जनस्थाने माबुशामपि जान-
पदानामकुतोभयः सञ्चारो जातः ।

आश्चर्यचूडामणि (अ ३.)—कृताः खलु मद्रिधानामपि स्वैरसञ्चारक्षमा
वनभूमयः ॥

शक्तिमद्धाने भवभूतीच्या नाटकातील प्रसंगाचे अनुकरण करताना तारतम्य न ठेवल्यामुळे पुष्कळच घोटाळा झाल्याचे मागे दाखविले आहे. शेवटल्या अंकातील रामादिकांचे सीताविषयक वर्तन अविवेकीपणाचे आहे यात संशय नाही.

मुरारीचे 'अनर्वाधव'

यानंतरचे पूर्वरामचरितविषयक नाटक मुरारि कवीचे 'अनर्वाधव' हे होय. भवभूति आणि मुरारि यांच्या नाटकाची तुलना करून काही सुभाषितात मुरारीचे श्रेष्ठत्व दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदाहरणार्थ, पुढील श्लोक पाहा—

मुरारिपदचिन्तायां भवभूतेस्तु का कथा ।

भवभूति परित्यज्य मुरारिमुररीकृष्ट ॥

यात अनेक पदांवर श्लेष आहेत. त्यामुळे याचे दोन अर्थ होतात—मुरारि कवीच्या नाटकाचे अध्ययन केले तर त्यापुढे भवभूतीच्या नाटकाची मातब्बरी काय ? भवभूतीचे नाटक दूर करून मुरारीचे अनर्वाधव अध्ययनाकरिता घे. (२) भगवान् विष्णूच्या पदाचे चिन्तन केले असता भगवान् शंकराच्या मस्माचा काय उपयोग ? ते मस्म टाकून देऊन भगवान् विष्णूला शरण जा.

या श्लोकात म्हटल्याप्रमाणे प्राचीन परंपरेच्या काही पंडितांना भवभूतीपेक्षा मुरारि कवि श्रेष्ठ वाटत होता असे दिसते. त्याचे मुख्य कारण हे असावे की त्याचे नाटक 'महावीरचरिता'पेक्षा जास्त विलष्ट आहे आणि त्यामुळे ते सद्भक्त्याकरिता बुद्धीचा

जास्त उपयोग करावा लागतो. म्हणून ते पण्डितवर्गात जास्त प्रिय होते. वास्तविक पाहता मुरारि भवभूतीपेक्षा नाट्यगुण, प्रतिभा, भाषा इत्यादिकांत कमी प्रतीचा असून त्याने आपले नाटक भवभूतीचे अनुकरण करूनच रचले आहे.^१

मुरारीचा काल निश्चित नाही. तथापि त्याने कलचुरीचा (कलचुरि नृपतीचा) दोन ठिकाणी उल्लेख केला आहे. आणि माहिष्मती ही त्यांची राजधानी म्हणून वर्णिली आहे, त्यावरून त्याच्या कालाविषयी अनुमान करता येते. आज कलचुरि माहिष्मती येथून मुमारे सातव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत राज्य करित होते. पुढे आठव्या शतकात प्रथम कालञ्जर आणि नंतर त्रिपुरी येथे त्यांनी राजधानी नेली. मुरारि माहिष्मतीचे ' इयं च कलचुरिकुलनरेन्द्रसाधारणाग्रमहिषी माहिष्मती नाम त्रि-मण्डलमुण्डमाला नगरी ' (कलचुरिवंशी अनेक नृपतींची राजधानी) असे वर्णन करतो, तेव्हा तो कलचुरि वंशाच्या अनेक शाखा होऊन निरनिराळ्या ठिकाणांहून राज्य करू लागल्या तेव्हा आठव्या शतकाच्या अखेरीस होऊन गेल्या असावा. मंत्र कवीच्या ' श्रीकण्ठचरिता 'त मुरारि राजशेखराच्या (गिस्तोत्तर दहावे शतक) अगोदर होऊन गेला असे सुचविले आहे, त्याच्याशी हा काळ जुळतो.

मुरारि भौद्रगल्यगोत्री ब्राह्मण होता. त्याच्या पिताचे नाव धर्ममान आणि मातेचे तन्तुमती असे होते. तो स्वतःला ' बालश्रीकृष्ण ' समजतो. आपणापूर्वी आलेल्या एका नटाने रौद्र, बीभत्स, भयानक आणि अद्भुत रसानी भरलेले नाटक दाखवून लोकाना उद्विग्न केले आहे^२ म्हणून आपण वीर आणि अद्भुत रसानी युक्त असे नाटक करून लोकाना आनंदित करणार आहो असे तो सूत्रधारमुखाने प्रस्तावनेत सांगतो.

' अनर्घराघव 'चे सात अंक असून त्यात विश्वामित्रांन रामलक्ष्मणांना सिद्धा-श्रमात नेल्यापासून रावणवधानंतरच्या रामाच्या राज्याभित्तेकार्यतचा कथामाग आला

१. कदाचित् या श्लोककर्त्याचा मुख्य उद्देश. शररापेक्षा विष्णूचे श्रेष्ठत्व दाखविण्याचा असेल. श्लेषयोजनेमुळे त्यात भवभूति व मुरारि यांची तुलना आली असावी.

२. अनर्घराघव, पृ. २०६.

३. पूर्वोक्त, पृ. ६, काही विद्वानांच्या मते हे विधान भवभूतीच्या ' महावीरचरिता 'ला उद्देशून केले आहे. पण त्याला आधार नाही. मुरारीच्या स्वतःच्या नाटकात बीभत्स रमवर्णनपर श्लोक आले आहेत. (अनर्घराघव, २, ५४ पाहा.)

आहे. या संविधानकात वहुतेक ठिकाणी मुरारीने भवभूतीचे अनुकरण केले आहे, पण काही ठिकाणी त्याने किरकोळ फरकही केले आहेत. उदाहरणार्थ, ताटकावध आणि अहल्योद्धार विद्वामित्राच्या आश्रमातच घडले असे त्याने वर्णिले आहे. पण रावणाचा पुरोहित त्याच्याकरिता सीतेला मागणी घालण्यासाठी सिद्धाश्रमात न येता मिथिलेस येतो, हा फरकही केला आहे. 'महावीरचरिता'त रावणाकरिता खटपट करणारा माल्यवान् हा एकटाच पातळयंत्री मुत्सद्दी आहे, तर 'अनर्षराघवा'त सुग्रीवाकरिता रामाला दण्डकारण्यात आणण्यासाठी प्रयत्न करणारा जाम्बवान् हा दुसरा तसलाच मुत्सद्दी आहे. तो हनूमान् आणि श्रमणा याना मिथिलेला पाठवतो. श्रमणा ('महावीरचरिता'तल्या प्रमाणे शूर्पणखा नव्हे) मंथरेच्या अंगात संचार करते आणि मिथिलेत दशरथाकडे कैकयीचे म्हणून दोन वर मागते. ते काम होईपर्यंत हनूमान् तिच्या देहाचे रक्षण करीत असतो असे मुरारीने दाखविले आहे. शतानन्द आणि परशुराम याची 'महावीरचरिता'तल्या प्रमाणे वाचाबाची आहेच; पण त्याशिवाय तशीच शतानन्द आणि रावणाचा पुरोहित शौष्कल याचीही क्षाल्याचे दाखविले आहे. पंचवटीत सीतेने लक्ष्मणाला वाक्ताण्डन केल्याचा प्रसंग 'महावीरचरिता'तल्या प्रमाणे दाखला आहे. जटायु दुरुन पाहून वर्णन करतो—

नीतो दूरं कनकहरिणश्रद्धया रामभद्रः

पशचादेनं द्रुतमनुसरत्येव वत्सः कनिष्ठः ।

बिभ्यद्बिभ्यत्प्रविशति ततः पर्णशालां च भिक्षु—

धिक्कटं भोः प्रथयति निजामाकृतिं रावणोऽयम् ॥

(अ. रा., ५, ७)

'महावीरचरिता'तील वर्णन असेच आहे (म. च. ५, १६ पाहा.). पुढे वालीने रामावर सात तालकृश फेकल्यावर रामाने त्याचा वध केल्याचे दाखविले आहे (अ. रा., ५, ५२).

'अनर्षराघवा'त संविधानकाचा वराचसा भाग रंगभूमीवर प्रवेशरूपाने न दाखविता पात्राच्या सभापणात वर्णिला आहे. सहाव्या अंकात लंकेच्या युद्धातील विविध घटना हेमाद्भद्र आणि रत्नचूड या दोन विद्याधरांच्या संभाषणावरून प्रेक्षकास कळविले. मुरारीला पाटहाळाची फार हीस होती. प्रत्येक नाटकात मधून मधून प्रातः कालादिकाचे वर्णन असत. त्याला कालिदास, भवभूति यासारखे कवि परादास प्लंक् देतात. पण मुरारि त्याचे अनेक श्लोकात वर्णन करतो. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या

अंकाच्या आरंभी प्रभातवर्णनास त्याने सहा श्लोक दिले आहेत. हा अंक चातु असताना मध्याह्न आणि सायंकाळही होते त्यांचीही वर्णने याच अंकात आली आहेत. पुढे चन्द्रोदय होतो त्याच्या वर्णनास षेरा श्लोक घातले आहेत. एकंदर नाटकात सुमारे ५४० श्लोक आहेत. म्हणजे 'अनर्घराघव' तील ही श्लोक संख्या भवभूतीच्या 'मालतीमाधव' (श्लो. २३४) आणि 'उत्तररामचरित' (श्लो. २५५) या दोन नाटकातील श्लोकसंख्यांच्या बरेजेपेक्षा जास्त आहे ! मुरारीने नाटक न लिहिता श्रव्यकाव्य लिहिंलं असते तर बरे झालं असते, असं वाटल्याशिवाय राहत नाही.

सातव्या अंकात राम, लक्ष्मण, सीता इत्यादिकांचा लंकेतून अयोध्येपर्यंतचा प्रवास संभाषणरूपाने वर्णिला आहे. कालिदासाने खुबंशात असेच वर्णन घातले आहे, पण त्यात भौगोलिकक्रम कोठेही विघडविला नाही. याच्या उलट मुरारीने त्यामध्ये हिमालय, मेरु, कैलास, चन्द्रलोक इत्यादिकांचे वर्णन केले आहे. शिवाय भारतातील विविध दिशातील अनेक प्रसिद्ध स्थलांचे—उदाहरणार्थ, कुंठिननगर, भीमेश्वर, काञ्ची, उज्जयिनी, माहिष्मती, वाराणसी, चम्पा, प्रयाग इत्यादिकांचे वर्णन, भौगोलिक क्रम धाव्यावर बसवून, घातलं आहे. मुरारीमध्ये विवेचकशक्तीचा पूर्णपणे अभाव होता असे वाटल्याशिवाय राहत नाही.

मुरारीने संविधानरचनेप्रमाणे शब्दयोजनेतही काही टिकाणी भवभूतीचे अनुकरण केले आहे. खालील उदाहरणे पाहा—

(१) उत्तररामचरित (अं. २)—स भगवान् प्राचेतसः शब्दब्रह्मणस्तादृशं विवर्तमितिहासं रामायणं प्रणिनाय ।

अनर्घराघव (अं. २)—विशेषेण पुनरिदानीं कौशिकेन ब्रह्मज्योतिपस्तादृशं विवर्तमाश्चर्यं दिव्याश्चमन्त्रपारायणमध्यापितः ।

(२) उत्तररामचरित (१, १०)—ऋषीणां पुनराद्यानां याचमर्योऽनुधावति ॥

अनर्घराघव (२, ५८)—वाचमेपामृषीणां हि शास्त्रमेवानुचतंते ॥

(३) महावीरचरित (अं. २)—जनपदेषु न चिरमारण्यकास्तिष्ठन्ति ।

अनर्घराघव (अं. ४)—अप्रशस्तः खल्वारण्यकानां जनपदेषु चिरप्रचारः ।

मुरारीचे संस्कृतभाषेवर चागले प्रमुच होते. भवभूतीचे काही विशिष्ट शब्द (उ. खुरली, गर्मरूप) त्याच्या नाटकात येतात. पण त्याच्या रचनेत भवभूतीच्यासारखा प्रकाशगुण नाही. कल्पनाही अनेक टिकाणी ओटून टाणून आणलेल्या दिसतात. उदाहरणार्थ, विष्णूचे 'स्वयं देवो लक्ष्मीस्तनकलशवारी गजपतिः ॥' (१, ५२) हे

वर्णन पाहा. यात विष्णूचे ' लक्ष्मीच्या कलशासारख्या स्तनानी बांधलेला हत्ती ' असे वर्णन केले आहे, त्यात क्लिष्टता आहे.

अशा निरुद्ध कवीला प्राचीन परंपरेच्या पंडितांनी भवभूतीपेक्षा श्रेष्ठ मानावे हा देवदुर्विलास होय !

राजशेखराचे ' वालरामायण '

यानंतर पूर्वरामचरितावर नाटक लिहिणारा कवि राजशेखर होय. त्याच्या ' वालरामायण 'त विश्वामित्राने यज्ञरक्षणार्थ रामलक्ष्मणाना आपल्या आश्रमात नेल्यापासून रामाच्या राज्याभिषेकापर्यंतची कथा आली आहे.

राजशेखर हा यायावर कुळात जन्मला होता. तो आपल्या ग्रंथात स्वतःचे ' महाराष्ट्रकुलचूडामणि ' असे वर्णन करतो. तेव्हा तो मूळचा महाराष्ट्रीय होता यात संशय नाही. आपल्या ' काव्यमीमांसा ' नामक ग्रंथात राजशेखराने विदर्भातील वत्सगुल्म हे नगर भगवान् मदनाचे श्रीडास्थान आहे आणि तेथे काव्यपुरुषाचा साहित्यविद्यावधूशी विवाह झाला होता, असे आलंकारिक वर्णन केले आहे. ' राजशेखर आपल्या ' कर्पूरमञ्जरी ' नामक नाटकात वैदर्भी रीतीचे ' वच्छोमी ' असे दुसरे नाव देतो. ते ' वात्सगुल्मी ' या शब्दाचे प्राकृत रूप आहे. या उल्लेखावरून राजशेखराचे वत्सगुल्मावरचे प्रेम व्यक्त होते. वत्सगुल्म म्हणजे विदर्भाच्या अकोला जिल्ह्यातील वाशीम. हे वाकाटकांच्या एका शाखेच्या राजधानीचे शहर असल्याने ते ख्रिस्तोत्तर चौथ्या-पाचव्या शतकात भरभराटीत होते. पण त्यानंतरच्या राजवटीत तेथून राजधानी हलविल्यामुळे त्याचे महत्त्व पुष्कळच कमी झाले असावे. असे असताही वाकाटकांच्या काळानंतर चारशे वर्षांनी झालेला राजशेखर त्या नगराचा इतक्या गौरवाने निर्देश करतो, त्यावरून तो तेथील मूळचा रहिवासी असावा असे अनुमान करण्यास हरकत नाही.

राजशेखराचे पूर्वंज अकालजलद, मुरानद, तरल आणि कविराज हे त्रिपुरीच्या कलचुरि नृतांच्या आश्रयास होते. राजशेखराच्या तित्याचे नाव दुद्रुक (किंवा दुहिक) आणि मातेचे शीलवती होते. तो स्वतः यायावर या ब्राह्मण कुळात जन्मला असला तरी त्याने चातुर्भाण किंवा चव्हाण या क्षत्रिय कुळातील अवन्तिमुन्दरी या स्त्रीशी विवाह केला होता. ही मोठी विद्रुपी होती. तिची काही अलंकारविषयक मते राजशेखराने आपल्या ' काव्यमीमांसे 'त उल्लेखिली आहेत.

राजशेखर लहानपणापासून कवित्वाबद्धल प्रसिद्ध होता. त्यामुळे त्याला 'बाल-कवि' अशी सार्थ पदवी मिळाली होती. त्यांळी कनोजच्या प्रतीहाराने राज्य भरभराटीत होते म्हणून तो राजाश्रयाकरिता तेथे गेला होता. 'बालरामायण'त त्याने प्रतीहारसम्राट् महेन्द्रपाल याचा आदराने निर्देश केला आहे. महेन्द्रपाल आणि त्याचा मुलगा महीपाल यांच्या आश्रयास असताना राजशेखराने 'बालरामायण' आणि 'बालभारत' ही संस्कृत नाटके आणि 'कर्पूरमंजरी' हे सट्टक (प्राकृत नाटक) ही लिहिली. नंतर तो त्रिपुरीच्या प्रथम युवराजदेव या कलचुरि नृपतीच्या आश्रयास आला. तेथे असताना त्याने 'विद्ययालभंजिका' ही नाटिका आणि 'काव्यमीमांसा' हा साहित्यशास्त्रावरील अपूर्ण ग्रंथ लिहिला. राजशेखर दहाव्या शतकाच्या प्रथमार्धात होऊन गेला.^१

राजशेखराने 'बालरामायण' हे नाटक अत्यंत विशाल आहे. त्याचे दहा अंक असून त्यात एकूण ७८१ श्लोक आहेत. म्हणजे त्याचा विस्तार 'मालतीमाधव' आणि 'उत्तररामचरित' यांच्या प्रत्येकी तिपटीपेक्षा अधिक आणि 'अनघराववा'च्या जवळ जवळ दीडपटीइतका आहे. राजशेखरालाही या विस्ताराची जाणीव होती. तो प्रस्तावनेत म्हणतो—

द्यूते यः कोऽपि दोषं महदिति सुमतिर्बालरामायणंऽस्मिन्
प्रष्टव्योऽसौ पटीयानिह भणितिगुणो विद्यते वा न वेति ।
यद्यस्ति स्यस्ति तुभ्यं भव पठनरर्चिविद्धि नः पट् प्रबन्धान्
नवं चंदीर्धंमास्तां नटबटुवदने जज्ञंरा काव्यकन्या ॥

(बा. रा., १, १२)

(जर कोणी या 'बालरामायण'वर असा आक्षेप घेईल की हे फार विशाल आहे तर त्या शहाण्याला विचारावे की यात काही वाणीचा गुण दिसतो किंवा नाही ? दिसत असेल तर याने तसेच आमच्या सहा प्रबंधांचे पठण कर. नसेल तर ही काव्य-रुमी जुनी गोघडी नट आणि षट् याच्याच तोंडी दीर्घकाल राहो !)

तेव्हा राजशेखराच्या मते ज्यात उत्कृष्ट भाषा असेल ते उत्तम नाटक होय. मग त्यात आकर्षक संविधानक, रसकेबाज संवाद, उत्कृष्ट रसपरिपोष आणि मनोरम स्वभाव-रेखन नसले तरी हरकत नाही. इतरचही त्याने 'उत्तिविशेषो कव्यन्' (उत्तिविशेषः

१. 'भो भो भुजस्तम्भालानितलक्ष्मीकरेणुना रघुकुलंकतिलकेन महेन्द्रपाल-देवेनाधिकृताः सभासदः...। बा. रा., पृ. ४.

२. मिरासी, कलचुरि नृपति आणि त्याचा काल, पृ. १६ इ.

काव्यम्) असे काव्याचे लक्षण केले आहे.^१ नाटक आणि काव्य यातील मूलभूत भेद त्याने लक्षात घेतलेल्या दिसत नाही. त्यामुळे त्याची नाटके रंगभूमीवर प्रयोग करण्यासाठी नसून अभ्यासिकेकडे वाचण्यासाठी लिहिलेली दिसतात.

राजशेखर स्वतःला भवभूतीचा अवतार म्हणवितो. 'बालरामायणा'च्या प्रस्तावनेत सूत्रधार म्हणतो—

बभ्रुव बल्मीकभवः कवि. पुरा

ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेष्ठताम् ।

स्थितः पुनर्यो भवभूतिरेखया

स वर्तते सप्रति राजशेखरः ॥ (बा. रा., १, १६)

आपण पूर्वजन्मी वाल्मीकि, भर्तृमेष्ठ आणि भवभूति होतो असे राजशेखर या श्लोकात सांगतो. वाल्मीकि आणि भवभूति यांचे रामचरितविषयक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. भर्तृमेष्ठाचा मात्र तसा ग्रंथ माहीत नाही. त्याने 'हयग्रीववध' नामक सुंदर काव्य लिहिले होते असे 'राजतरंगिणी'वरून दिसते. ते सध्या उपलब्ध नाही. पण त्यातील काही श्लोक अलंकारग्रंथात उद्धृत केले आहेत. हे काव्य इतके रसभरित होते की ते वाचले जात असताना त्याचा रस गळून जाऊ नये म्हणून तत्कालीन काश्मीरचा राजा मानुशुप्त याने त्या ग्रंथाच्या खाली सोन्याची थाली ठेवली होती अशी आख्यायिका 'राजतरंगिणी'त दिली आहे.^२

भवभूतीच्या दोन्ही नाटकांचा प्रभाव राजशेखराच्या 'बालरामायणा'वर पडला असून त्याने त्यातून अनेक प्रवेश, घटना, वाक्यप्रचार घेतले आहेत असे दाखविता येते. त्याने 'अनर्घराषवा'तूनही काही सूत्रना घेतल्या आहेत.

'बालरामायणा'च्या पहिल्या अंकात जनकाने ज्या शिवधनुष्याचा पण केला होता ते पाहून त्याला दोरी लावून सीता मिळविण्याकरिता रावण मिथिलेल्या येतो. जनक आणि शतानन्द त्याला सीता आणि शिवधनुष्य ही दोन्ही दाखवितात. पण 'का श्लाघा घुणजर्जरेण धनुषा कृष्टेन भग्नेन वा ।' (बा. रा. १, ५१) असे म्हणून रावण धनुष्याला तिरस्काराने फेकून देतो. त्यामुळे क्रोध येऊन जनक त्याला चापाने किंवा शापाने शासन करण्यास उद्युक्त होतो; पण विश्वामित्राचा धर्मपुत्र शुनःशेप त्याला त्यापासून निवृत्त करतो. तेव्हा जो कोणी या धनुष्याला दोरी लावून सीतेचे पाणिग्रहण करील त्याचा मी आपल्या चन्द्रहास खड्गाने कण्ठच्छेद करीन अशी प्रतिज्ञा रावण करतो (अं. १).

१. उत्तिविसेसी कव्वं भासा जा होइ सा होउ ॥ कर्पूरमञ्जरी, १, ८.

२. राजतरंगिणी, ३, २६१.

दुसऱ्या अंकात रावणाने शिवधनुष्याचा अपमान केला असे समजताच जामदग्न्य (परशुराम) मिथिलेला येतो. तेथे त्याचा आणि रावणाचा वाक्यलढ होऊन ते युद्ध करू लागतात. पण तितक्यात शंकराचा गण मृंगिरिदि भगवान् शंकराचा संदेश सांगून त्याला शांत करतो (अं. २).

तिसऱ्या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कंमकातून विद्वामित्राच्या आश्रमातील वाटकावध, रामलक्ष्मणाना वृंमकास्त्रप्राप्ति, त्यांचे विद्वामित्रासह मिथिलेत जाणे, शिवधनुष्या इत्यादि घटना माहीत होतात. मुख्य प्रवेशात 'उत्तररामचरिता' तस्याप्रमाणे एका गर्भोक्ताचा प्रयोग वाटला आहे. रावण सीतेच्या विरहाने नुरत असल्यामुळे त्याच्या मनोविनोदनार्थ भरताचार्यानी लिहिलेले 'सीतास्वपवर' नामक नाटक त्यांचे शंभर पुत्र (नट) आणि अप्सरा लंकेत येऊन करून दाखवतात. या गर्भनाटकातील स्वयंवराकरिता अनेक राजे जमलेले दाखविले आहेत. त्यामध्ये नरकामुर, पाण्ड्य नुरति, माहिष्मतीपति, त्रिपुरी येथे राज्य करणारा चेदिदेशाधिपति, सिंहेलेश्वर (1), मिथिलापति, अवन्तिपति, ऋषिकेशिकाधिपति (मरहट्टवरिड्ड), काञ्चीपति, लाटेश्वर (चुलुक्य), मगधाधिपति, काशोजनपति, शकनपति, नेरालपाल, अश्वेश्वर इत्यादि पौराणिक व ऐतिहासिक राजांची, कालविपर्यासाळा (anachronism ला) न जुमानता, सरभेळ केली आहे. त्याच्या वर्णनास साठावर श्लोक वाटले आहेत. शेवटी शिवधनुष्याचा भंग करून राम सीता मिळवितो, हे पाहून रावण पचळतो. पण त्याचा संनापति प्रहस्त ते सर्व नाटक आहे असे सांगून त्याला शांत करतो. तेव्हा रावण पुनः आपल्या प्रतिज्ञेचा उच्चार करतो (अं. ३).

चौथ्या अंकाच्या आरंभी एक उपाध्याय आणि भवभूति नामक वट्ट याचा विष्कंमक वाटला आहे. तो 'उत्तररामचरिता'च्या दुसऱ्या अंकातील वासंती व वनदेवता यांच्या विष्कंमकासारखा आहे. हा भवभूति वट्ट परशुरामाचा शिष्य होता. पण परशुराम शिवधनुष्याची वार्ता ऐकल्यावर युद्धमदाने पछाडला गेल्यामुळे आपल्या शिष्याला अनेक प्रकारच्या बाणांचे भारे न्यावयाला लावू लागला. त्यामुळे तो भवभूति शिष्य म्हणतो, 'मी पूर्वी गजाननासारखा स्थूल, तुदिल्लनु होतो, पण आता मृंगिरिदीसारखा अस्थिपंजर झालो आहे. म्हणून त्या गुरुला सोडून आपणाकडे विद्याध्ययनाकरिता आलो आहे.' पुढील प्रवेशात दशरथ स्वर्गात इन्द्राला मदत करण्यास गेला होता तो त्याच्या रथानून मिथिलेत परशुराम येणार असे समजल्यावर इन्द्राच्या सांगण्यावरून येत असलेला दाखविला आहे. त्या रथात मत्तशरणीफलकावर परशुरामाचे भगवान् शंकराजवळ शिष्य, त्याने युद्धात केलेला गजानन व कार्तिकेय यांचा पराभव, नंतर त्याला शंकराने दिलेला परशूचा तुकडा, त्याने आपल्या रेणुका

मातंका केलेला वध, सहस्राहुंनाने त्याच्या नित्याला ठार मारल्यावर त्याने त्याचा व सर्व धनियाचा केलेला सहार इत्यादिकाची चित्रे काढली होती ती मातळि दाखवून त्याचे वर्णन करतो. हे वर्णन 'उत्तररामचरिता'तल्या पहिल्या अंकातील चित्रवर्णनासारखे आहे, पण ते येथे असंभवनीय व अनुचित दिसते. नंतर परशुराम आणि राम यांचे वाम्युद्ध होते. तेव्हा परशुराम रामाला आपले वैष्णव धनुष्य सज्य करण्यास देतो. लक्ष्मण ते घेऊन त्याला दोरी लावतो. तेव्हा परशुराम रामाला युद्धाचे आह्वान देतो आणि ते टांचे मिथिलेत्रवळच्या समरभूमीकडे जातात (अं. ४).

पाचव्या अंकाच्या आरंभी मिथिलेत्रून एका हेराने माल्यवानाला पाठविलेल्या पत्रावरून आपणास कळते की रामाने परशुरामाचा पराभव केला आहे. माल्यवानांनी रावणाच्या मनोविनोदनार्थ मयामुराच्या विशाद नामक पट्टशिष्याकडून लाकडाच्या दोन मोठ्या बाहुल्या—एक सीतेची व दुसरी तिच्या सिन्दूरिकानामक धात्रेयिकेची अशा—तयार करविल्या आहेत. त्याच्या तांडात मैना बसविल्या असून त्या सूत्रधाराकडून हच्या तशा हलविल्या जातात. नंतरच्या प्रवेशात रावण सिन्दूरिकेला सीतेविषयी प्रस्न करतो आणि तीही लाजणाऱ्या लाकडी सीतेला विचारून तिची उत्तरे देते. आपल्यावर तिचे प्रेम आहे असे समजताच रावणाला अत्यानंद होतो आणि तो तिला कवटाळतो तो ती लाकडाची आहे असे त्याला कळते. नंतर तो ज्या ठिकाणी सहाही ऋतू नेहमी असतात अशा लालोद्यानात विरहशमनार्थ जातो आणि तेथे प्रत्येक ऋतूचे दोन दोन श्लोकात वर्णन करतो. वारुणा, लक्ष्मी, सरस्वती त्याच्या मनोविनोदनार्थ येतात; पण तो त्या सर्वांना हाकळून देतो. पुढे तो विरहाने व्याकुळ होऊन चन्द्राटिकांना जानकी-विषयी प्रार्थना करतो. तितक्यात नाक काटलेली शूर्पणखा प्रवेश करून त्याला ग्दणते, 'मी तुमच्याकरिता सीतेचे हरण करीत असता रामलक्ष्मणांनी मला कापालिकप्रताला योग्य असे केले आहे पाहा.' तेव्हा रावण तिला मूढ घेण्याचे आन्वासन देतो (अंक ५).

सातव्या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कंभकात बालिवध, मुग्धीवामिपेक इत्यादिकाची माहिती कपूरचण्ड आणि चन्दनचण्ड या दोन वेतालिकांच्या संवादरूपाने दिली आहे. नंतर सेतुबन्धाची बटना वर्णिली आहे. इतक्यात रावण सीतेने मायाशिर कापून रामापुढे फेकतो. राम ते पाहून शोक करतो. तितक्यात त्या शिरातील सारिका रामाला वस्तुस्थिति निवेदन करते, देव्हा सर्वांना आनंद होतो (अं. ७).

नंतरच्या आठव्या अंकात सुमुख, दुर्मुख, रावण, इत्यादिकांच्या संभाषणात लंकेच्या युद्धातील कुंभकर्ण, इंद्रजित् इत्यादिकांच्या युद्धाचे आणि नंतर समरागणावरील मृत्यूचेही वर्णन आले आहे. नवव्या अंकात कवीने इंद्र, दशरथ, चारण व न्वारणी यांच्या संभाषणात रागरावणयुद्धाचे सविस्तर वर्णन केले आहे. शेवटच्या दहाव्या अंकात लंका आणि अलका या दोन नगरदेवतांच्या मापणातून आपणास सीताशुद्धीची माहिती मिळते.^१ नंतरच्या मुख्य प्रवेशात राम, लक्ष्मण, सीता, त्रिजटा, मुग्धीव व विभीषण यांचा लंकेपासून अयोध्येपर्यंतचा प्रवास वर्णिला आहे. या प्रवेशात राजशेखराने मुरारि कवीचे अनुकरण करून हिमालय, कॅलास, मानससरोवर, इन्द्राची अमरावती, चन्द्रलोक, ब्रह्मलोक इत्यादि दूरची आणि परलोकातील स्थले, तसेच ताम्रपर्णी, गोदावरी, भीमेश्वर, आन्ध्रदेश, कावरी, महाराष्ट्र, विदर्भ, कुन्तल, लाट, अवन्ति, यमुना, पाञ्चाल्यदेश, कान्यकुब्ज, वाराणसी, मिथिला इत्यादि मूलोकातील देश, नया व नगर यांचे, भौगोलिकक्रम धाड्यावर वसवून, वर्णन केले आहे. नमुन्यादाखल विदर्भाचे वर्णन पाहा—

यत् क्षेमं त्रिविधाय बतमं निगमस्याङ्ग च यत्सप्तमं
 स्यादिल्लं च यदक्षवावपि रसाच्चक्षुश्च यद्वाङ्मयम् ।
 तद्यस्मिन् मधुरं प्रसादि रसवत् कान्तं च काव्यामृतं
 सौज्यं मुञ्च पुरो विदर्भविषयः तारस्वती जन्मभूः ॥

(वा. रा., १०, ७४)

(हे सुन्दरी, ज्यामध्ये स्वर्गाला जाण्याचे अमोघ साधन, वेदाचे जणू काय सादेव अंग, इशुरसापेशाही गोड, (जगताला) पाहण्याचे वाक् रूपी साधन, मधुर, प्रसाद-गुणयुक्त, रसवाही आणि रमणीय असे काव्यामृत उत्पन्न होते असा सरस्वतीची जन्मभूमि असलेला विदर्भ देश पुढे दिसतो आहे, पाहा.)

विदर्भाच्या प्राचीन वाङ्मयाचे इतके सुंदर शब्दचित्र दुसऱ्या कोणा कवीने काढले नसेल.

१. अशाच तऱ्हेचा लका आणि अलका यांचा प्रवेश विनायकाने रचलेल्या ' महावीरचरिता 'च्या सातव्या अंकात घातला आहे म. न., पृ. २१८-२२१.

मातेचा केलेला वध, सहस्राहुंनाने त्याच्या पित्याला ठार मारल्यावर त्याने त्याचा व सर्व शत्रियाचा केलेला संहार इत्यादिकाची चित्रे काढली होती ती मातलि दाखवून त्याचे वर्णन करतो. हे वर्णन 'उत्तररामचरिता'तल्या पहिल्या अंकातील चित्रवर्णनासारखे आहे, पण ते येथे असंभवनीय व अनुचित दिसते. नंतर परशुराम आणि राम याचे वाग्युद्ध होते. तेव्हा परशुराम रामाला आपले वैष्णव धनुष्य सत्य करण्यास देतो. लक्ष्मण ते घेऊन त्याला दोरी लावतो. तेव्हा परशुराम रामाला युद्धाने आह्वान देतो आणि ते दोघे मिथिलेजवळच्या समरभूमीकडे जातात (अं. ४).

पाचव्या अंकाच्या आरंभी मिथिलेतून एका हेराने माल्यवानाला पाठविलेल्या पत्रावरून आपणास कळते की रामाने परशुरामाचा पराभव केला आहे. माल्यवानाने रावणाच्या मनोविनोदनार्थ मयासुराच्या विशाद नामक पट्टशिष्याकडून लाकडाच्या दोन मोठ्या बाहुल्या—एक सीतेची व दुसरी तिच्या सिन्दूरिकानामक धात्रेयिकेची अशा—तयार करविल्या आहेत. त्याच्या टोडात मैना बसविल्या असून त्या सूत्रधाराकडून हव्या तशा हलविल्या जातात. नंतरच्या प्रवेशात रावण सिन्दूरिकेच्या सीतेविषयी प्रश्न करतो आणि तीही लाजणान्या लाकटी सीतेला विचारून तिची उत्तरे देते. आपल्यावर तिचे प्रेम आहे असे समजताच रावणाला अत्यान्द् होतो आणि तो तिला कवटाळतो तो ती लाकडाची आहे असे त्याला कळते. नंतर तो ज्या ठिकाणी सहाही ऋतु नेहमी असतात अशा लीलोद्यानात विरहशमनार्थ जातो आणि तेथे प्रत्येक ऋतूचे दोन दोन श्लोकात वर्णन करतो. वारुणी, लक्ष्मी, सरस्वती त्याच्या मनोविनोदनार्थ येतात; पण तो त्या सर्वांना हाकळून देतो. पुढे तो विरहाने व्याकुळ होऊन चन्द्रादिकाना जानकी-विषयी प्रार्थना करतो. तितक्यात नाक काटलेली शूर्पणखा प्रवेश करून त्याला म्हणते, 'मी तुमच्याकरिता सीतेचे हरण करित असता रामलक्ष्मणानी मला कापालिकभ्रताला योग्य असे केले आहे पाहा.' तेव्हा रावण तिला सूड घेण्याचे आश्वासन देतो (अंक ५).

सहाव्या अंकाच्या विष्कम्भावरून आपणास असे कळते की मायामय राक्षस आणि शूर्पणखा यानी अनुक्रमे दशरथ आणि कैकेयी याची रूपे घेऊन रामाला पसवून वनवासात पाठविले आहे. वामदेवादिकानी ही राक्षसाची माया आहे असे सांगितले तरीही राम आपल्या निश्चयापासून दळला नाही. नंतर स्वर्गातून मातलिसह रथाने दशरथ व कैकेयी येतात. त्यांना ही वार्ता ऐकून मोठा शोक होतो नंतर रामादिकांभरोवर गेलेला सुमन्त्र त्याच्या अगस्त्याश्रमापर्यंतच्या प्रवासाची आणि नंतर जटायूचा दूत रत्नशिखण्ड नामक गृध्र रावणाने सीतेचे हरण केल्याची वार्ता सांगतो. तीत सीतेने लक्ष्मणाला वाक्ताडन केल्याचे गाळले आहे (अं. ६).

सातव्या अंकाच्या आरंभीच्या विष्कंभकात वालिवध, सुग्रीवान्त्येक इत्यादिकांची माहिती कर्पूरचण्ड आणि चन्दनचण्ड या दोन वेतालिकांच्या संवादरूपाने दिली आहे. नंतर सेतुबन्धाची घटना वर्णिली आहे. इतक्यात रावण सीतेचे मायाशिर कापून रामापुढे फेकतो. राम ते पाहून शोक करतो. तितक्यात त्या शिरातील सारिका रामाला वस्तुस्थिति निवेदन करते, वेव्हा सर्वांना आनंद होतो (अं. ७).

नंतरच्या आठव्या अंकात सुमुख, दुर्मुख, रावण, इत्यादिकांच्या संभाषणात लंकेच्या युद्धातील कुंभकर्ण, इंद्रजित् इत्यादिकांच्या युद्धाचे आणि नंतर समराजणावरील मृत्यूचेही वर्णन आले आहे. नवव्या अंकात कवीने इंद्र, दशरथ, चारण व चारणो यांच्या संभाषणात रागरावणयुद्धाचे सविस्तर वर्णन केले आहे. शेवटच्या दहाव्या अंकात लंका आणि अलका या दोन नगरदेवतांच्या भाषणातून आपणांस सीतायुद्धीची माहिती मिळते.^१ नंतरच्या मुख्य प्रवेशात राम, लक्ष्मण, सीता, त्रिजटा, सुग्रीव व विभीषण यांचा लक्ष्मणासून क्षयोध्येपर्यंतचा प्रवास वर्णिला आहे. या प्रवेशात राजशेखराने मुरारि कवीचे अनुकरण करून हिमालय, कॅलास, मानससरोवर, इन्द्राची अमरावती, चन्द्रलोक, ब्रह्मलोक इत्यादि दूरची आणि परलोकातील स्थले, तसेच ताम्रपर्णी, गोदावरी, मीमेश्वर, आन्ध्रदेश, कांबरी, महाराष्ट्र, विदर्भ, कुन्तल, लाट, अवन्ति, यमुना, पाञ्चालदेश, कान्यकुब्ज, वाराणसी, मिथिला इत्यादि मूलोकातील देश, नद्या व नगर यांचं, भौगोलिकक्रम धाव्यावर घसवून, वर्णन केले आहे. नमुन्यादाखल विदर्भाचे वर्णन पाहा-

यत् क्षेमं त्रिविधाय वत्सं निगमस्याद्गम च यत्तप्तमं
स्यादिष्टं च यदंक्षवावपि रसाच्चक्षुश्च यद्वाद्गमयम् ।
तद्यस्मिन् मधुर प्रसावि रसवत् कान्त च काव्यामृतं
सोऽयं सुभ्रु पुरो विदर्भंविषयः सारस्वती जन्मभूः ॥

(वा. रा., १०, ७४)

(हे सुन्दरी, ज्यामध्ये स्वर्गाला जाण्याचे अमोघ साधन, वेदाचे जणू काय सातवे अंग, इक्षुरसापेक्षाही गोड, (जगताला) पाहण्याचे वाक्स्त्री साधन, मधुर, प्रसादगुणयुक्त, रसवाही आणि रमणीय असे काव्यामृत उत्पन्न होते असा सरस्वतीची जन्मभूमि असलेला विदर्भ देश पुढे दिसतो आहे, पाहा.)

विदर्भाच्या प्राचीन धाव्याचे इतके सुंदर शब्दचित्र दुसऱ्या कोणा कवीने काढले नसेल.

१. असाच तऱ्हेचा लका आणि अलका यांचा प्रवेश विनायकाने रचलेल्या 'महावीरचरिता'च्या सातव्या अंकात घातला आहे म. च., पृ. २१८-२२१.

नंतर रामादिक वसिष्ठ, भरत, शत्रुघ्न, इत्यादिकाना भेटतात. आणि भरत-वाक्याने नाटकाची समाप्ति होते.

‘बालरामायणा’च्या संविधानकाचा जरा विस्तृत साराश येथे दिला आहे. कारण हे नाटक सहसा लोकांच्या वाचनात येत नाही. संस्कृत वाङ्मयाच्या आधुनिक इतिहासकारानीही ते काळजीपूर्वक वाचलेले दिसत नाही. वर दिलेल्या साराशावरून राजशेखराने भवभूतीच्या नाटकातील अनेक प्रसंगांचे अनुकरण केलेले दिसते. चित्रदर्शन, बटु आणि उपाध्याय याचा प्रवेश, गर्माङ्क, मायामय व शूर्पणखा यानी अनुक्रमे दशरथ व कैकेयींचे रूप वेऊन रामाला फसविणे इत्यादि प्रसंग राजशेखराला भवभूतीच्या नाटकावरूनच सुचलेले दिसतात. किंबहुना त्याने त्या बटुचे नाव भवभूति असेच ठेवले आहे.

राजशेखराने मुरारीचेही अनुकरण केल्याचे आम्ही मागे दाखविले आहे. त्याने स्वतःही काही नवीन प्रसंग—उदाहरणार्थ सीतास्वयंवर, तांडात सारिका असलेल्या लाकडी बाहुल्याचे रावणाशी संभाषण इत्यादि—कल्पिले आहेत, पण त्याने त्याच्या सभ्यनीयतेचा विचार केला नाही. स्वयंवरवर्णनात तसेच शेवटच्या अंकातील स्थलवर्णनात कालविर्यासाचा मोठा दोष झाला आहे. राजशेखराच्या अंगी विवेक शक्ति मुळीच नव्हती. नाहीतर शतानन्दाने सीतेला केलेल्या खालील उपदेशात सपत्नीचा उल्लेख आला नसता—

निर्व्याजा दयिते ननान्दुषु नता श्वश्रूषु भक्ता भव

स्निग्धा बन्धुषु वत्सला परिजने स्मेरा सपत्नीष्वपि ।

पत्युमिप्रजने सनर्भवचना खिन्ना व तद्द्वेषिषु

स्त्रीणां सवननं नतभ्रु तदिदं कान्तोपधं भर्तुषु ॥

(वा. रा., ४. ४४)

यातील कल्पना कृष्णानी शकुन्तलेला केलेल्या उपदेशातून घेतल्या आहेत हे उघड आहे. दुष्यन्ताला अगोदरच अनेक राण्या असल्यामुळे कृष्णानी शकुन्तलेला त्याच्याशी सखीप्रमाणे वागण्याविषयी केलेला उपदेश योन्य आहे, पण सीतेच्या बाबतीत तो अगदीच अस्थानी आहे यात सशय नाही.

राजशेखराचे सरकृत भाषेवर असामान्य प्रभुत्व होते. त्याच्या काव्यात माधुर्य आणि प्रसाद गुण आहेत. काही ठिकाणच्या कल्पनाही मुन्दर आहेत. उदाहरणार्थ, प्रेम हे उभयपक्षी असले पाहिजे हे खालील श्लोकात वर्णिलेले तत्व पाहा—

प्रेम रम्यमुभयोः समं दिशो.

कामिनां यदिह चापिच्छवत् ।

एकतस्तु न चकारित साध्वपि
श्यामपृष्ठमिव बहिणदृष्टदम् ॥

(वा. रा., ५, १३)

(दोन्ही प्रेमिकांचे परस्परांवर प्रेम असले तर ते दोन्ही बाजूंनी सुंदर दिशणाच्या चाप पक्ष्याच्या पिसासारखे रम्य भासते. याच्या उलट त्यांपैकी एकाचेच प्रेम दुसऱ्यावर असले, तर जरी ते उत्कट असले तरी काळ्या पृष्ठभागाच्या मोराच्या पिसासारखे शोभत नाही.)

राजशेखराने भवभूतीच्या नाटकांतून केवळ काही प्रसंगच नाही तर अनेक शब्दप्रयोग, उदाहरणार्थ, पुत्रभाण्ड, पिशाचिका यासारखे व कल्पनाही घेतल्या आहेत. खालील उदाहरणे पाहा—

(१) भवभूति—उ. च. (१, ४)

वितरति गृहः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे

इत्यादि श्लोकातील कल्पना राजशेखराच्या 'बालरामायणा'त (४, १५) खालील प्रमाणे आली आहे—

उपविशति समानं कर्म कृत्स्नं पिनाकी

सममपि च यत्नते कर्तुमभ्यासमेते ।

तदपि भृगुकुलेन्दुः काममुत्कृष्यतेसौ

ननु भवति निवीतं द्वयमेव क्रियाभिः ॥

(२) भवभूति—(उ. च., १, २८)

'अपि प्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम्'

इत्यादि कल्पना 'बालरामायणा'त (अं. ६) पुढील प्रमाणे आली आहे—मायामयेन तथा कर्षणं रोदितुं प्रवृत्तं यथा यदि नाम तरवः पर न रोदिता. प्रावप्रन्थीनां परं यदि न दलति हृदयम् ।

तेव्हा राजशेखर स्वतःला भवभूतीचा अवतार समजत असला तर आश्चर्य नाही.

जयदेवाचे 'प्रसन्नराघव'

राजशेखरानंतर पूर्वरामचरितावर नाटक लिहिणारा संस्कृत कवि जयदेव हा होय. हा सुमारे ख्रिस्तोत्तर वेराव्या शतकात होऊन गेला. हा कोटिन्यगोत्री ब्राह्मण महादेव आणि सुमित्रा यांचा पुत्र होता. याचे 'प्रसन्नराघव' नाटक सात अंकांचे असून त्यात ३९२ श्लोक आहेत.

जयदेवाने रामायणकथेत फारसे फरक केले नाहीत. त्याने राजशेखराप्रमाणे सीतास्वयंवराचा उल्लेख केला आहे. त्यात फक्त बाण आणि रावण यांचाच शिवधनुष्याला दोरी लावण्याचा प्रयत्न वर्णिला आहे.

जयदेवाने काही प्रवेशात भवभूतीचे अनुकरण केले आहे. त्याने कैकेयीला दोषमुक्त करण्याचा प्रयत्न केला नाही. सीतेचे लक्ष्मणाला वाक्ताडन आणि कपटाने वालीचा वध हे प्रसंग गाळले आहेत. पण शिवधनुर्भंगाच्या अगोदर राम आणि सीता यांची चडिकेच्या देवालयानजवळ दृष्टादृष्ट झाली असा प्रवेश घातला आहे, तो 'मालतीमाधवा'तील मदनोत्सवाच्या प्रसंगी झालेल्या मालतीमाधवाच्या भेटीवरून सुचलेला दिसतो.

जयदेवाने आणखीही दोन प्रवेशांच्या सूचना भवभूतीकडून घेतल्या आहेत. नद्याच्या द्वारे त्यांच्या काठच्या प्रदेशातील घटनाची माहिती देण्याची कल्पना प्रथम भवभूतीने आपल्या 'उत्तररामचरिता'त योजिली. त्याने अगस्त्याश्रमातील घटना मुरला नदीकडून आणि वाल्मीकीच्या आश्रमातील घटना तमसेकडून वदविल्या आहेत. जयदेवाने या कल्पनेच्या साहाय्याने अयोध्या, चित्रकूट, पंचवटी व किष्किंधा या ठिकाणी घडलेल्या घटनाची माहिती सरयू, यमुना, गंगा, गोदावरी, तुंगभद्रा आणि सागर यांच्या सवादातून दिली आहे. गोदावरी एके ठिकाणी तर काही माहिती आपणास वनदेवतेकडून मिळाल्याचे सांगते तेव्हा 'उत्तररामचरिता'तील वनदेवता वासतीची आढवण होते.

जयदेवाने भवभूतीकडून घेतलेली दुसरी कल्पना प्रेक्षणाकाची किंवा गर्भनाटकाची. सीताहरणानंतर शोक करत असलेल्या रामाचे मनोविनोदन करे करावे या विचारात लक्ष्मण असताना तंथ चम्पकापीड आणि रत्नशेखर नामक दोन विद्याधर येतात. रत्नशेखर लक्ष्मणाला काही काल वास्तव्य करून चित्ररूप नामक राक्षसाकडून इन्द्रजालविद्या शिकून आला आहे. तो त्या विद्येच्या साहाय्याने लक्ष्मणाला अनेक घटना-अशोकवनिवृत्त सीतेचा शोक, त्रिजटेने केलेले तिचे सान्त्वन, रावणाने केलेला सीतेचा अनुनय, सीतेकडून त्याचे प्रत्याख्यान, रावण तिचा चंद्रहास खड्गाने शिरच्छेद करण्यास प्रवृत्त झाला असता त्याच्या हातात त्याच्या अशोकुमार नामक पुत्राच्या शिराचे पतन, हनुमानाचे आगमन, मुद्रिकार्षण, सीतेकडून त्याला आपल्या चूडारत्नांचे समर्पण, लष्कादहन इत्यादि अनेक घटना दाखवितो. 'उत्तररामचरिता'तल्या गर्भोकासारखेच हे प्रेक्षणक आहे. आणि याची कल्पना जयदेवाला भवभूतीच्या त्या नाटकावरूनच सुचली असावी हे उघड आहे.

आणखीही काही किरकोळ प्रसंग जयदेवाला भवभूतीच्या नाटकावरून सुचलेले दिसतात. उदाहरणार्थ सीता वनवासाला जात असता यमुना पार करताना तिला म्हणते—अयि देवि दिनकरनन्दिनि, पुनरपि निजकुटुम्बस्य दर्शनप्रसादं कुरुष्व । (प्र. रा., पृ. १०८). रावणवधानंतर परत अयोध्येला येताना गीतेला आपल्या पूर्वीच्या प्रार्थनेची आठवण होते. आणि यमुना नदीजवळ येताच ती म्हणते—‘अयि कलिन्दनन्दिनि सत्यप्रसादासि ।’ (पृ. २०३). हा प्रसंग भवभूतीच्या ‘उत्तररामचरिता’च्या पहिल्या अंकातील रामाच्या ‘सा त्वमम्ब स्तुपायामरुन्धतीव सीताया शिवानुध्याना मव’ या गंगेला केलेल्या प्रार्थनेवरून सुचला आहे यात संशय नाही. ‘उत्तररामचरिता’तील हा प्रसंग भवभूतीने सधेतुक घातला आहे हे आम्ही मागे दाखविले आहे. जयदेवाने घातलेल्या या उक्तीत मात्र सामिप्रायता नाही.

‘प्रसन्नराषवा’तील भाषा सामान्यतः प्रसादयुक्त आहे. पण त्यात कार्येक्य, संविधानक रचनेचे कौशल्य, स्वभावरेखन इत्यादि गुण फारसे दिसत नाहीत. त्यामुळे ते भवभूतीच्या नाटकापेक्षा कमी दर्जाचे झाले आहे.

याशिवाय पूर्वरामचरितविषयक अनेक नाटके उदाहरणार्थ, ‘कृत्यारावण’, ‘जानकीरावण’, ‘राघवाभ्युदय’, ‘रामानन्द’, ‘मायापुष्पक’, ‘अमिनयारावण’ आणि ‘मारीचवद्धित’ प्राचीन कवींनी लिहिलेली साहित्यशास्त्रीय ग्रंथातील उल्लेखावरून आणि त्यातून उद्धृत केलेल्या श्लोकावरून ज्ञात झाली आहेत. पण ती पूर्णरूपाने उपलब्ध झाली नसल्यामुळे त्यावर भवभूतीच्या नाट्यकृतीचा किती प्रभाव पडला होता हे समजण्यास साधन नाही.

भवभूतीने पूर्वरामचरिताप्रमाणे उत्तररामचरितावरही तन्नामक नाटक लिहिले आहे त्याचा प्रभाव तदुत्तरकालीन नाटकावर किती दिसतो याचा आता विचार करू.

धीरनागाची ‘कुन्दमाला’

यापैकी पहिले नाटक ‘कुन्दमाला’ हे होय. ते धीरनाग नामक कवीने खिचोत्तर आठव्या ते दहाव्या शतकात लिहिले असले हे मागे परिशिष्ट ४ मध्ये सुक्तिस्वर टांकविले आहे. या नाटकाचे संविधानक उत्तररामचरितविषयक आहे. त्यात भवभूतीच्या नाटकातून अनेक प्रसंग व शब्दप्रयोग घेतल्याचे आम्ही मागे दाखविले आहे. त्याची पुनरक्ति येथे करित नाही. काही अधिक विशेषाचा मात्र निर्देश करित आहो.

‘कुन्दमाला’ नाटकात कुन्दमालेला विशेष महत्त्व आहे. म्हणून कवीने तिचेच नाव आपल्या नाटकाला दिले आहे. धीरनागाला तिची कल्पना भवभूतीच्या ‘मालती-माधवा’तील वकुलमालेश्वरुन सुचली असावी. त्या नाटकात वकुलमालेश्वर असेच महत्त्व आहे. तिचा उल्लेख त्याच्या बहुतेक अंकात आलेला आहे. दुसरा प्रसंग सीतेच्या छायेचा. हाही भवभूतीच्या ‘उत्तररामचरिता’तील तिसऱ्या अंकावरून सुचला असावा. भवभूतीने त्या अंकाला ‘छायाङ्क’ असे नाव दिले आहे. त्यात ‘छाया’ याचा अर्थ आभास आहे हे आम्ही पूर्वोक्त परिशिष्टात दाखविले आहे. धीरनागाने छाया याचा अर्थ सावली असा घेऊन ‘कुन्दमाले’च्या चौथ्या अंकातील प्रवेश, ज्यामध्ये रामाला सीतेची सावली दिसते, पण सीता दिसत नाही तो, रचला आहे. त्या प्रवेशात राम सीतेचे उत्तरीय ओढून घेतो. ते पूर्वी वनवासात चित्रकूटा-जवळ राहणाऱ्या मायावती नामक वनदेवतेने सीतेला स्मरणवस्तु म्हणून दिले होते. त्याच्यावरून तेथे सीता असल्याबद्दल रामाने अनुमान केले अशी कल्पना त्या प्रवेशात आहे. ही कल्पनाही धीरनागाला भवभूतीच्या नाटकावरूनच सुचली असावी. ‘उत्तररामचरिता’तील वनदेवता वासती सुप्रसिद्ध आहे. सीतेच्या उत्तरीयाचा उल्लेख ‘महावीरचरिता’च्या पाचव्या अंकात रावण नेत असलेल्या सीतेने ते ऋष्यमूक पर्वतावर टाकले (यत्तदा दुरात्मनापहियमाणयाः सस्तमनसूयानामाङ्कमुत्तरीयम्) असा आला आहे. सीतेने आपले उत्तरीय ऋष्यमूक पर्वतावरील वानराना पाहून टाकले हे वर्णन ‘रामायणात’ही आले आहे. पण त्यावर अनसूयेचे नाव लिहिले होते ही कल्पना भवभूतीची. या उत्तरीयावरून धीरनागाला मायावतीने सीतेला दिलेल्या उत्तरीयाची कल्पना सुचलेली दिसते.

याशिवाय इतरही काही गोष्टी धीरनागाला ‘उत्तररामचरिता’वरून मुचलेल्या दिसतात. ‘कुन्दमाले’त सीता रामाचा ‘निरनुक्रोश’ असा उल्लेख करतो. ती कुशलवाना ‘निरनुक्रोशाचे पुत्र’ असे म्हणते. या ‘निरनुक्रोश’पदाचा उपयोग ‘उत्तररामचरिता’च्या तिसऱ्या अंकात सीतेच्या मापणात आला आहे. (किमिति ..मामेव मन्दभागिनीमुद्दिश्य वत्सलस्यैवंवादिन आर्यपुत्रस्योपरि निरनुक्रोशा भविष्यामि। पृ. ५९) याप्रमाणे धीरनागाने ‘कुन्दमाले’त अनेक ठिकाणी भवभूतीच्या नाटकातून सूचना घेतलेल्या दिसतात.

‘छलितराम’

याशिवाय उत्तररामचरितविषयक आणखी एक ‘छलितराम’ नामक नाटक होते. ते आता उपलब्ध नाही. आणि त्याच्या कर्त्याचे नावही माहीत नाही. तथापि त्यातील काही उतारे धनिकाच्या ‘दशरूपकावल्लोका’त (दहावे शतक) आणि इतर

काही साहित्यशास्त्रीय ग्रंथात घेतले आहेत. त्यावरून त्याविषयी काही माहिती संशोधकांनी जमविली आहे.^१ त्यातील काही श्लोक 'दशरूपावलोक'त आले असल्यामुळे ते नाटक ख्रिस्तोत्तर दहाव्या शतकापूर्वीचि आहे यात संशय नाही.

या नाटकात लंकेतील रावणवधानंतर राम अयोध्येस परत येतो तेथपासून पुनः सीताप्रार्थीपर्यंतची कथा आली आहे. याचे सहा अंक होते. त्यापैकी एकाला 'पुंसवनाङ्क' असे नाव होते. गर्भवती स्त्रियांना पुत्र व्हावा या उद्देशाने हा संस्कार बहुधा गर्भारपणाच्या तिसऱ्या महिन्यात केला जात असे.^२ याच अंकात लवणा-सुराच्या चिंतामुख आणि सुमाय नामक हेरांनी कैकेयी आणि मन्थरा यांची रूपे घेऊन रामाला सीतेविषयी तथाकथित जनप्रवाद सांगून फसविल्याचा प्रसंग आला आहे. त्यावरून या नाटकाला छलितराम (फसविलेला राम) असे नाव दिले आहे. 'उत्तररामचरिता'सारख्या नाटकात लवणासुराने ऋषींना त्रास दिल्यामुळे राम शत्रुनाला त्याला शासन करण्याकरिता पाठवतो असा प्रसंग घाटला आहे, पण त्याचा त्या नाटकाच्या संविधानकाशी घनिष्ठ संबंध नाही. 'छलितरामा'त मात्र तसा संबंध दाखविला आहे त्यावरून त्या नाटकात कार्यैक्य (unity of action) साधलेले दिसते.

दुसरी गोष्ट ही घटना सीतेच्या गरोदरपणाच्या तिसऱ्या महिन्यात पुंसवन संस्कारानंतर घटली असे दान्धविल्यामुळे भवभूतीच्या 'उत्तररामचरिता'च्या संविधानकात पूर्वी उल्लेखिल्ल्या जो भयंकर प्रमाद झालेला दिसतो तसा या नाटकात दिसत नाही.

'कुन्दमाले'त रामाच्या अश्वमेधाचा घोडा लवाने पकडला असल्याचा आणि त्यामुळे वाल्मीकीच्या आश्रमात युद्ध झाल्याचा प्रसंग नाही. वाल्मीकीच्या 'रामायणा'तही तसा प्रसंग नाही हे मागे दान्धविले आहे. पण 'छलितरामा'त तसा प्रसंग आला आहे. तो अर्थातच 'उत्तररामचरिता'तून घेतलेला दिसतो. या युद्धात लव पकडला जाऊन त्याला अयोध्येला नेण्यात येते. तेथे तो सीतेची मुक्कण प्रतिमा पाहून 'येथे माझी माता कशी ?' असे विचारतो. त्यावरून तो सीतेचा पुत्र आहे असे लक्ष्मणादिकांच्या लक्षात येते असा प्रसंग पातला आहे. पुढे सीताशुद्धीचा प्रसंग कसा वर्णिला होता हे समजण्यास साधन नाही.

१. V. Raghavan, *Some Old Lost Rāma Plays*. pp. 50 f

२. तृतीये मासि कर्तव्य गृष्टेरन्यत्र शोभनम् । R. B. Pandey, *Hindu Samskaras*, p. 102, n. 18.

युद्धात लव पकडला जाण्याची ही घटना 'पद्मपुराणा'तही वर्णिली आहे हे मागे सातव्या प्रकरणात 'उत्तररामचरिता'च्या संविधानकाची चर्चा करताना दाखविले आहे. पुढे कुशाने त्याची सुटका केल्याचे त्या पुराणात दाखविले आहे. 'छलितराम' नाटक पूर्णपणे उपलब्ध झाले नसल्यामुळे त्याच्या संविधानकात कुशाने कोणता भाग घेतला होता हे समजण्यास साधन नाही.

वरील विवेचनावरून 'छलितराम' नाटकाच्या कर्त्याने भवभूतीच्या 'उत्तररामचरिता'तून काही प्रसंग घेतले असले तरी त्यात आपल्या प्रतिभेने नवे प्रसंग करून भवभूतीच्या त्या नाटकातील काही दोषही टाळले होते हे दिसून येईल.

पूर्वरामचरिताच्या मानाने उत्तररामचरितावर फारच थोड्या संस्कृत कवींनी नाट्यरचना केली आहे. आता आपण भवभूतीच्या दिसण्या-मालतीमाधव-नाटकाचा उत्तरकालीन नाट्यकृतीवर काही प्रभाव पडला होता काय हे पाहू.

उत्तरकालीन प्रकरणे

मागे सांगितल्याप्रमाणे 'मालतीमाधव' हे एक 'प्रकरण' नामक रूपक आहे. या प्रकारच्या रूपकात संविधानक कालनिक असते. त्याचे दोन प्रकार असतात-(१) एकात नायिका वेश्या असते. याचे प्रसिद्ध उदाहरण शूद्रकाचे 'मृच्छकटिक' होय. (२) दुसऱ्यात नायिका कुलस्त्री असते. याचे उदाहरण भवभूतीचे 'मालतीमाधव'. पहिल्या प्रकारची काही अल्प प्रकरणे साहित्यशास्त्रीय ग्रंथातील उल्लेखावरून शात झाली आहेत. उदाहरणार्थ, 'तरङ्गदत्त', 'रङ्गवृत्त', 'कामदत्त', 'अनङ्गसेना' 'हरिनन्दि' इत्यादि. ही प्रकरणे अद्यापि उपलब्ध झाली नाहीत. शिवाय तीत वेश्या नायिका असल्यामुळे त्याची चर्चा येथे कर्तव्य नाही.

ज्यात कुलस्त्री नायिका आहे अशी काही प्रकरणे किंवा सामाजिक नाटके शात आहेत. उदाहरणार्थ रामचंद्राचे 'कौमुदीमित्रानन्द' तर्कालंकाराचे 'कौमुदीसुधाकर-प्रकरण', रामभद्र मुनीचे 'प्रबुद्धरौहिणेय', यशश्चन्द्राचे 'मुद्रितकुमुदचन्द्र' इत्यादि. पण त्यातील संविधानके 'मालतीमाधवा'च्या धर्तीची नाहीत. त्यातील काही जैन मुनींनी आपल्या धर्माच्या प्रचारार्थ लिहिली होती.

उद्दंडीचे 'मल्लिकामास्त'

भवभूतीच्या 'मालतीमाधवा'चे अनुकरण करून मध्यम स्थितीतील लोकांच्या जीवनाविषयी जी उत्तरकालीन प्रकरणे लिहिली गेली त्यामध्ये 'मल्लिकामास्ता'ची

गणना प्रामुख्याने केली पाहिजे. या प्रकरणाचा कर्ता उद्दंडी किंवा दंडी हा मूळचा काञ्ची प्रदेशातील लाटपुर नामक अग्रहाराचा रहिवासी. याच्या कुलाचे नाव वावुल असे होते. म्वमूदीप्रमाणे हाही आपल्या पूर्वीच्या चार पिढ्यांची माहिती देतो. हा त्या नाटकाच्या प्रस्तावनेत सांगतो की, आपण आंध्र, कर्णाट, कलिंग, चोल व केरल देशात हिंडत हिंडत कुक्कुटफ़ोड नगरात (कालिङ्ग येथे) विक्रमराजाच्या दरबारी आलो आणि तेथे राजाच्या आश्रेप्रमाणे ' मल्लिकामास्त ' नाटकाचा प्रयोग करविला. हा विक्रम म्हणजे पंधराव्या (काहींच्या मतं सतराव्या) शतकाच्या आरंभी होऊन गेलेला कालिङ्गचा क्षामोरिन मानविक्रम होय.

' मल्लिकामास्त ' प्रकरणाचे दहा अंक आहेत. नाटकाचे कथानक मगधानी राजधानी कुसुमपुर (पाटलिपुत्र) येथे घडते. त्या नगराच्या जवळच्या आश्रमात मन्दाकिनी नामक महायोगेश्वरी सन्यासिनी राहत असे. तिने पूर्वी हिमालयात विद्याधरामात्य विद्वावसु याच्याबरोबर योगविद्येचे अध्ययन केले होते. विद्वावसूची कन्या मल्लिका हिला एका ऋषीचा शाप झाल्यामुळे कुसुमपुरात जन्म घ्यावा लागला. ती त्या नगराच्या विद्वावसु नावाच्याच अमात्याला भगवती गौरी देवीच्या स्वप्नात झालेल्या दृष्टांताप्रमाणे उद्यानात मल्लिकेजवळ सापडली म्हणून तिचे नाव मल्लिका ठेवण्यात आले होते. मन्दाकिनीचे तिच्यावर विशेष प्रेम होते. ती यौवनात आली त्यावेळी कुन्तलेश्वराच्या ब्रह्मदत्त नामक अमात्याने आपल्या चौदा विद्यात पारंगत झालेल्या आणि शस्त्रनिपुण अशा मास्त नामक पुत्राला आपला मित्र कुसुमपुरचा राजा चन्द्रवर्मा याच्या भेटीकरिता पाठविले होते. मन्दाकिनीची इच्छा मल्लिका आणि मास्त यांचे परस्परावर प्रेम व्हाऊन त्यांचा विवाह व्हाऊन याचा अशी असते. त्या दोघांनी आश्रमात गाठ पडून ती परस्पराकडे आकृष्ट होतात. त्यामुळे मन्दाकिनीला साहजिकच आनंद होतो. पण आरुद्रेश्वर (पंजाबाधिपति) सिंहवर्म्याचा अमात्य शंबरक हा राजाच्या भर्षेत मल्लिकेला भागणी घालतो. एकदा मल्लिकेचा पिता विद्वावसु गौरी देवीच्या देवालयात मल्लिका कोणास द्यावी हे विचारण्यास गेला असता शंबरक जवळच्या तमालवृक्षाच्या पल्लवामध्ये अदृश्य राहून ' शंबरक हाच मल्लिकेचा वर ' असे गौरीचे म्हणून शब्द उच्चारतो. मल्लिकेच्या पित्याला ती आकाशवाणी घाटून ती तिला शम्बरकाला देण्याचे ठरवतो.

इकडे मल्लिका आणि मास्त याने परस्परावरचे प्रेम वृद्धिंगत होते. मल्लिका आपली दिव्य पुण्याची माला मारताला भेट म्हणून पाठवत. तोही तिला आपला मौक्तिक हार परतभेट म्हणून देतो. दिवसंदिवस प्रेमपरवशतेमुळे त्यांची स्थिति व्याकुळ होते. मारुताना मित्र कळकळ याचेही रमयन्तिका नामक युवतीवर प्रेम वसते. एकदा मास्त आणि मल्लिका यांची उद्यानात भेट झाली असता शंबरकाच्या चिथावणीवरून

माहुत एक मदनोत्त हत्ती त्याच्यावर सोडतो, पण मारुत त्याला कावूत आणतो. कलकण्ठही एका सरोवरात स्नान करण्यास गेलेल्या आपल्या रमयंतिका प्रेयसीला दुसऱ्या मत्त हत्तीच्या तावडीतून सोडवतो.

अमात्याने मल्लिकेला देवीच्या आदेशाप्रमाणे शंभरकाला देण्याचे ठरविले आहे असे समजल्यावर निराश होऊन मारुत रात्री भगवती गौरीच्या देवळात जाऊन तिला प्रसन्न करण्याकरिता आपल्या मानेवर शस्त्र ठेवतो तोंच आकाशात राक्षसाच्या तावडीत सापडलेल्या मल्लिकेची आर्त हाक त्याला ऐकू येते. तितक्यात ती राक्षसाच्या हातून खाली पडते. तिला तो शेलतो आणि त्या राक्षसाला ठार करतो, तो त्यातून एक दिव्यपुरुष उत्पन्न होतो. तो मारुताचा मित्र होतो.

मन्दाकिनी मल्लिका आणि मारुत यांचे पाणिग्रहण एका लवामण्डपात घडवून आणते. त्या दम्पतींना आशीर्वाद देते आणि वधूला 'शाकुन्तलात'च्या सारखा उपदेश करते. नंतर ती त्यांना आश्रमाजवळच्या उद्यानात पाठवते.

मारुताने ठार केलेल्या राक्षसातून उत्पन्न झालेला माकन्द नामक दिव्य पुरुष मल्लिकेचा वेप धारण करून शंभरकाबरोबर विवाह करण्याकरिता जातो. त्याच्या बरोबर जाण्यापूर्वी मारुताचा मित्र कलकण्ठ कापायबस्त्रे धारण करून भगवती मन्दाकिनी बनतो. इकडे शंभरकाचा शिष्य कलपिङ्गक रमयन्तिकेशी विवाह करण्याचा प्रयत्न करतो. त्याला फसविण्याकरिता मारुताचा सेवक भ्रमरक रमयन्तिकेचा वेप धारण करतो. माकन्द आणि भ्रमरक अनुक्रमे शंभरक आणि कलपिङ्गक याना एकान्तात धुकळतात. माकन्द शंभरकाला एका तमालवृक्षावर खाली तोंड केलेल्या असा बाधून ठेवतो.

मल्लिका आणि मारुत तसेच कलहंस आणि रमयन्तिका यांचे मीलन होते. पण तितक्यात मल्लिका मूर्छित होते. तेव्हा मन्दाकिनी तिला शुद्धि कर आणण्यासाठी अवश्य असणाऱ्या 'सीमन्तमण्याकरिता' तिला आपल्या योगप्रभावाने उचलून घेऊन काशीला नेते. इतरांना हे माहीत नसल्याने मारुत, कलकण्ठ, रमयन्तिका, त्याचे सेवक व सख्या शोकमग्न होतात. मारुत तर शोकाने वेडा होऊन अरण्यातील पशुपत्यांना व लता-वृक्षादिकाना मल्लिकेची वार्ता पुसत सेराबंरा हिंडू लागतो. शेवटी मन्दाकिनीने मल्लिकेला काशीहून आकाशमार्गाने परत आणल्यावर ते सर्व आनन्दित होतात. मन्दाकिनीने सांगितल्यावरून शंभरकाला वधमुक्त केल्यावर तो पळून जातो.

१. उद्दण्डीला याची कल्पना पक्षिभद्राच्या 'आस्चर्यचूडामणि'वरून सुचली असावी.

शेवटच्या (दहाव्या) अंकात मंदाकिनी मल्लिका आणि मास्त यांच्या पूर्व-जन्माची कथा सांगते. एकदा मलय पर्वतावर एका नागकन्येला वायुदेवापासून गर्भ राहून लागलीच पुत्रही झाला. पित्याच्या भीतीने त्याला लतापल्लवावर टाकून ती निघून गेली. नंतर जवळच्या आश्रमातील अगस्त्य मुनींच्या लोसामुद्रा पत्नीने त्याला वाढविले. तो यौवनात आल्यावर स्वप्नात एका सुंदर कन्येला पाहता झाला. तिच्या गळ्यात मध्ये इन्द्रनीलमणि असलेला मौक्तिकहार होता. एकदा तसला हार उच्चर दिशेहून येणाऱ्या हंसांनी कमलदंड समजून चांचीतून आणलेला त्या पर्वतावर पडला. तेव्हा तो धारण करणाऱ्या आपल्या प्रेयसीच्या शोभाकरिता तो वायुपुत्र आपल्या दोन मित्रांसह आकाशमार्गाने उत्तर दिशेस निघाला. पुढे तो स्वर्गगंच्या वीरी पोचल्यावर नन्दनवनदेवतेने त्याच्या मदनसदृश रूपाने मोहित होऊन त्याच्या गळ्यात अम्लान अशी दिव्य पुष्पांची माला घातली. तेथे त्याला एक संन्यासिनी भेटली. तिने त्याला तथील विद्यावसु नामक विद्याधरामात्याच्या अत्यंत सुंदर अशा कन्येविषयी माहिती दिली आणि तिचाच मौक्तिकहार तुझ्या गळ्यात आहे अंस सांगितलं. पुढे त्याची दृष्टादृष्ट होऊन परस्परावर प्रेम बसले. मदनवांधनं ती दोघे शुरु लागली. शेवटी निराश होऊन ती विद्याधरकन्या एका रात्री क्रीडापर्वतावर लतापाशांन प्राणत्याग करण्याचा प्रयत्न करीत असता त्या वायुकुमाराने तिचे कर्णोद्गार ऐकताच तेथे येऊन तिचा लतापाश तोडून टाकला. या गडबडीत त्या वायुकुमाराच्या हातातील चित्रफलक निसटून काकतालीयन्यायानं त्या क्रीडाशैलजवळ आलेल्या एका कोपिष्ठ ऋषीच्या डोक्यावर पडला. तेव्हा त्यानं त्या दोगाना तुम्ही मानुषयोनीत जन्म घ्याल असा शाप दिला. त्या वायुपुत्राच्या मित्रानं त्या ऋषीची कोपिष्ठत्वाबद्दल निर्भर्त्सना करताच त्याने त्यालाही तू राक्षस होईल असा शाप दिला. मन्दाकिनी पुढे सांगत की तो वायुपुत्र म्हणजे कुन्तलदेशचा हा अमात्यकुमार मास्त आणि ती विद्याधर कन्या म्हणजे मल्लिका होय. वायुपुत्राच्या मित्राला राक्षसजन्म प्राप्त झाला होता, पण मास्ताने त्याला ठार करताच त्याला दिव्य रूप प्राप्त होऊन त्यानं त्याला मागे सांगितल्याप्रमाणं मल्लिकेचा वेश घेऊन त्याच्या इष्टसिद्धवर्ध मदत केली.

मन्दाकिनीची कथा संपताच विद्यावसु विद्याधर तेथे येऊन वधूवराचे अभिनन्दन करतो. तितक्यात कुमुदपुरच्या राजाचा अनुमतिपर संदेश येऊन आनंदीआनंद होतो आणि मरतवाक्याने प्रस्तुत प्रकरणाची समाप्ति होते.

‘मल्लिकामास्त’ हे नाटक मुमारे शंभर वर्षापूर्वी (सन १८७८ मध्ये) जीवानंद विद्यासागरांनी कलकत्त्यात प्रकाशित केले होते. ते आता अत्यंत दुर्मिळ साहाय्यामुळे त्याच्या संविधानकाचा थोडा विस्तृत सारांश येथे दिला आहे. त्यावरून

त्याच्या कल्याणे कालिदास, बाण व भवभूति यांच्या ग्रंथातून अनेक कल्पना घेतल्या असल्याचे दिसून येईल. त्यामध्ये भवभूतीचे ऋण विशेष आहे. त्या नाटकातील अनेक पात्रे आणि घटना भवभूतीच्या 'मालतीमाधवा'तून घेतल्या आहेत. मन्दाकिनी संन्यासिनी ही बौद्ध भिक्षुणी कामन्दकीची प्रतिकृति आहे. उदंडीच्या काळी बौद्धधर्म भारतातून नष्ट झाल्यामुळे ती विहारात राहत नसून आश्रमात राहत होती असे दाखविले आहे. मल्लिका—मारुत आणि रमयन्तिका—कलकण्ठ ही प्रेमी युगले 'मालती-माधवा'तील तशाच दोन युगलावरून सुचली आहेत यात संशय नाही. दोन्ही नाटकांत अनेक घटना समान आहेत. उदाहरणार्थ, प्रियकरानी प्रेयसींना हिंलपसूंच्या तावडीतून सोडवणे, नायकाच्या मित्रानी स्त्रीवेष धारण करून प्रतिनायकाची वंचना करणे, नायिका अदृश्य झाल्यामुळे नायकाने व त्याच्या मित्रादिकानी शोक करणे, नायिकेला योगप्रभावाने दूरदेशी नेऊन आकाशमार्गाने परत आणणे इत्यादि घटना दोन्ही नाटकांत आढळतात. नायकनायिकाचा पूर्वजन्मवृत्तात देण्यात उदंडीने बाणाच्या कादम्बरीचे अनुकरण केले असले तरी इतर अनेक बाबतीत त्याने भवभूतीचेच अंघानुकरण केले आहे. भवभूतीची प्रतिभा त्याच्या अंगी नसल्यामुळे त्याला त्यात फारसे यश मिळाले नाही ही गोष्ट निराळी.

भवभूतीचे संस्कृत याद्वयातील स्थान

भवभूति आणि कालिदास समकालीन असून त्यांच्यामध्ये श्रेष्ठत्वाबद्दल वाद चालत असे अशा आख्यायिका प्राचीन परंपरेच्या पंडितवर्गात प्रचलित आहेत. तथा काही आख्यायिकांचा संग्रह बल्लालेन आपल्या 'मोजप्रबन्धा'त केला आहे. त्यात काहीच ऐतिहासिक तथ्य नाही हे आम्ही मागे चौथ्या प्रकरणात दाखविले आहे. आधुनिक विद्वानातही अशा प्रश्नाची कित्येकदा चर्चा होते. पण या दोन कवींच्या ग्रंथांची नि पक्षपातीपणे तुलना केल्यास कालिदास नि संशयपणे श्रेष्ठ ठरेल. तो जास्त कुशल असा कलाकार आहे. शब्द आणि अर्थ यांचा योग्य उपयोग करून वाचकाच्या भावना उद्दीपित करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगी आहे. त्याच्या ठिकाणी संयम आणि औचित्याची जाणीव आहे. संविधानकरचना, रसपरिपोष, स्वभावरेखन या बाबतीत त्याच्या नाट्यकृति बहुधा निर्दोष आहेत. म्हणून त्याला 'कविकुलगुरु' ही प्राचीनानी दिलेली अनन्यसाधारण पदवी सर्वसंमत झाली आहे.^१ भवभूतीही

१. खालील मुभापितातही हीच कल्पना आहे—

पुरा कवीना गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादानामिका सार्थवती बभूव ॥

आपल्या परीने उत्कृष्ट कवि आहे. त्याच्या संविधानक रत्नेत काही प्रमाद आणि संभाषणात (विशेषतः प्राकृत भाषेतील संवादात) दीर्घ समास, पाह्हाळ, कृत्रिमता वगैरे दोष दिसत असले तरी त्याचे वाक्प्रभुत्व, विविध रसाच्या वर्णनात सारश्लेष कौशल्य, पात्राच्या स्वभावरेखनातील आणि मनोविश्लेषणातील चानुरी इत्यादि गुण असामान्य आहेत. 'कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते' या सारख्या उक्तींनी त्याचे करुण-रसवर्णनातील श्रेष्ठत्व प्रस्थापित झाले आहे. विशेषतः त्याच्या नाटकातील उच्च कौटुंबिक आदर्शांनी त्याचे नाव संस्कृत वाङ्मयात अजरामर केले आहे. तेव्हा 'निबंध-माला'कार चिपळूणकर यांचे खालील उद्गार सर्वसमत् होतील असेच आहेत-

“ कालिदास आणि भवभूति यांच्या जोडीस सर्वप्रकारे वसविण्यासारखा तिसरा कोणताही कवि नाही. यास्तव संस्कृतातील अत्युच्च कविवृत्तात हे दोघेच काय ते मोडतात. दोघांसही कवित्वाची उत्कृष्ट स्फूर्ति स्वभावसिद्ध असून भाषाही तशीच दोघाची अंकित होती. दोघांच्याही कल्पनेत व पदरचनेत अगदी साधेपणा असून प्रौढता, रसिकता इत्यादि जे महाकर्वांचे गुण ते अगदी पूर्णत्वाने दृष्टीस पडतात. ”^१

स्वकालीनांच्या अनादराने उद्विग्न झालेल्या भवभूतीचे आत्मविश्वासाचे खालील उद्गार कालाने असे यथार्थ केले आहेत-

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा ।

कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

१. वि. कृ. चिपळूणकर, 'संस्कृत कविपंचक', पृ. १२०. शास्त्रीबुवानी भवभूतीच्या पदरचनेतील साधेपणाविषयी आपल्या विधानाला तळटीपेत किंचित् मुरड दिली आहे.

परिशिष्ट पाचवे
भवभूतीचे स्फुट श्लोक

(१) सुभाषितरत्नकोष—

- १८९ उत्फुल्ला नवमल्लिका मदयति घ्राणेन्द्रियाह्लादिनो
जात धूतरमेव किशुकतरोराडधामल जालकम् ।
आचिन्वन्ति कदम्बकानि मधुनः पाण्डूनि मत्सालयः
स्थ्रीणा पीनघनस्तनेषु कणवान् स्वेदः करोत्यास्पदम् ॥
- २०० भुवा घर्मारम्भ पयनचलित तापहतये
पटच्छत्राकार वहति गगन धूलिपटलम् ।
अमी मन्दाराणा दवदहनसंदेहितधियो
न दौकन्ते पातु स्रटिति मकरन्दं मधुलिहः ॥
- १५६३ यद्वर्षाभिर्जंगाहे पृथुशकुलकुलास्फालनरासहास-
व्यस्तोस्तम्भिकाभिविदि दिशि सरितां दिग्जयप्रक्रमेयु ।
अम्भो गम्भीरनाभीकुहरकवलनोन्मुक्तपयंस्तलोल-
रकल्लोलाबद्धमुग्धध्वनिचकितकणटकबकुभं कामिनीभिः ॥
- १५६४ मञ्जत्यामञ्जमञ्जमणिमसृणकणाचरुवाले कपोन्दे
यस्तेनोद्दामहेलाभरचलितमहासंलकीलां बभार ।
कृच्छ्रात्पातालमूलाविलबहुलनिरालस्यजम्बालनिष्ठः
पृष्ठाप्योत्प्रतिष्ठाभवनिमवनमत्कपंरः कूर्मराजः ॥
- १५६५ यस्योद्योगे बलानां सकृदपि चलतामुज्जिह्वानं रजोभि-
जम्बालिन्यम्बरस्य ह्रवदमरत्तरित्तोषपूरेण मार्गे ।
निर्मञ्जच्चक्रतत्याकुलतरनिकरोत्ताडिताऽव्योदरत-
द्विद्रायस्करुदमन्दः कयमपि चलति स्यन्दनो भानवोद्यः ॥

६१६ उपसि गुरुसमक्षं लज्जमाना मुगाक्षी
रतिरुतमनुकर्तुं राजकोरे प्रवृत्ते ।
तिरयति शिशूलोलानतंनच्छद्यताल-
प्रचलवलपमालास्फालकोलाहलेन ॥

(२) सदुक्तिकर्णामृत—

१.२२.४ कां तपस्वी गतोऽप्यस्थामिति स्मेराविय स्तनी ।
वन्दे गौरीघनाश्लेषभवभूतिसिताननी ।

१.१३.२ गाढग्रन्थिप्रफुल्लद्गलविकलकणापोठनिर्यद्विषाग्नि-
ज्वालानिष्टप्तचन्द्रद्रवदमृतरत्नप्रोषितप्रेतभावाः ।
उज्जम्भा बभ्रुनेत्रद्युतिमसकृदसूवतृणयालोकयन्त्यः
पाशु त्वां नागनालप्रथितशत्रुशिर श्रेणयो भैरवस्य ॥

१.१२.२ चूडापीडानिबद्धवासुकिफणाकूत्कारनिर्यद्विष-
ज्वालाजृम्भितमत्स्यकच्छपवधूलोढेन्दुलेखामृतम् ।
अव्याद्वः स्मरसूदनस्य मदनक्रीडाकचाकर्षण-
श्च्योतन्नाकसरित्सरोपगिरिजावृष्टं जटामण्डलम् ॥

१.८०.३ निःससार करघातविदोर्णध्वान्तदन्तहृदिरारुणमूर्ति ।
केसरीव कटकाद्रुदयाद्वेरडकलीनहरिणो हरिणाडक. ॥

२.१२.३.१ लघुनि तूणकुटीरे क्षेत्रकोणे यवाना
नवकमलपलालस्रस्तरे सोपधाने ।
परिहरति सुपुप्तं हालिकद्वन्द्वभारात्
स्तनकलशमहोष्माबद्धरेखस्तुषारः ॥

१.१८.३ वंकुण्ठस्य करडकमडकनिहित स्रष्टुः कपालं करे
प्रत्यद्गमं च विभूषणं विरचितं नाकीकसां कीकर्म ।
भस्म स्थावरजडगमस्य जगतः शुभ्रं तनी विभ्रतः
कल्पान्तेषु कपालिनो विजयते रौद्र कपालव्रतम् ॥

१.४५-३ शौर्यं शत्रुकुलक्षयावधि यतो ब्रह्माण्डखण्डावधि
त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्घाजवानावधिः ।
वीर्यं यत्तु गिरां न तत्पथि ननु व्यव्रत हि तत्कर्मभिः
सत्य ब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरम् ॥

(३) शाङ्गधरपद्धति—

- ७९१ अलिपटलंरनुयातां सहृदयहृदयज्वरं विलुम्पन्तीम् ।
मृगमदपरिमललहरीं समीर पामरपुरे किरति ॥
- ७४९ वैवाद्यद्यपि तुल्योऽभूद् भूतेशस्य परिग्रहः ।
तथापि किं कपालानि तुलां यान्ति कलानिधेः ॥
- १४६ निरवद्यानि पद्यानि यद्यनाद्यस्य का क्षतिः ।
निक्षुकक्षाविनिक्षिप्तः किमिक्षुर्नोरसो भवेत् ॥

(४) रसिकजीवन—

- ३९५ किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्तया
करोति गोभिः कुमुदायबोधनम् ।
स्थभाव एवोन्नतचेतसां सतां
परोपकारय्यसन हि जीवितम् ॥

भवभूतिस्तुतिकुसुमाञ्जलिः ।

- (१) भवभूद्वजलहिनिगयकठवामपरसकणा इव फुरन्ति ।
जस्त यिसेसा अज्जवि विपडेमु कहाणिवेसेमु ॥
(वाक्यतिराजस्य)
- (२) यमूष वल्मीकभव कविः पुरा
ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्डताम् ।
स्थित. पुनर्यो भवभूतिरेखया
स वर्तते सप्रति राजशेखरः ॥ (राजशेखरस्य)
- (३) मान्यो जगत्या भवभूतिरायं
सारस्वते बसन्ति सायंबाहुः ।
वाचं पतारान्निच यस्य दृष्ट्वा
जनः कयोनामनुष्यमेति ॥ (श्रीदृष्टस्य)
- (४) स्पष्टभावरता चित्रं पारग्यासं प्रवर्तितम् ।
नाटकेषु नटस्त्रोव भारती भवभूतिना ॥ (धननाथस्य)

- (५) सुबन्धी भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
धृतिर्वाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
विदुद्वोषितः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
स्तथाप्यन्तर्मोद कमपि भवभूतिवितनुते ॥ (सदुक्तिदर्शामृते)
- (६) भवभूतेः शिखरिणी निरगलतरङ्गिणी ।
वचिरा घनसन्दर्भे या मयूरीव नृत्यति ॥ (ध्रुमेन्द्रस्य)
- (७) रत्नावलीपूर्वकमन्यदास्ता-
मसौमभोगस्य वचोमयस्य ।
पयोधरस्येव हिमाद्रिजायाः
परं विभूषा भवभूतिरेव ॥ (सुभाषितम्)
- (८) भवभूतेः सम्बन्धाद्भूषरभूरेय भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥ (गोवर्धनस्य)
- (९) सुकविद्वितयं मन्ये निखिलेऽपि महीतले ।
भवभूतिः शुकश्चायं वाल्मीकिश्च तृतीयकः ॥ (बल्लालस्य)
- (१०) भव्यां यदि द्विभूति एवं तात कामयसे तदा ।
भवभूतिपदे चित्तमद्विलम्बं निवेशय ॥ (सुभाषितम्)
- (११) प्राचेतसेन यानीता पालिता भवभूतिना ।
सर्वतश्चर्व्यते वाणो संवाद्य कविमानिभिः ॥ (सुभाषितम्)
- (१२) नाटके भवभूतिर्वा वयं वा वयमेव वा ।
उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ॥ (सुभाषितम्)

काही संदर्भग्रंथ व लेख

भवभूतीचे ग्रंथ

- (अ) (१) महावीरचरित—स. तोडरमल्ल (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस)
 (२) मालतीमाधव—सं. रा. गो. भाडारकर (बॉम्बे संस्कृत सीरीज)
 (३) उत्तररामचरित—(१) श्री. कृ. बेलवलकर
 (२) पा. वा. काणे

(आ) मराठी भाषांतरे

- (१) मालतीमाधव नाटक—कृष्णशास्त्री राजवाडे
 (२) उत्तररामचरित नाटक—परशुराम बल्लाळ गोडबोले
 (३) भवभूतिप्रणीत उत्तररामचरित-मराठी भाषांतर—श्री. कृ.
 बेलवलकर

(इ) मराठी चर्चात्मक ग्रंथ

- (१) महावीरचरित—सार व विचार—मा. व्यं. लेले.
 (२) मालतीमाधव—सार व विचार—मा. व्यं. लेले.
 (३) उत्तररामचरित—सार व विचार—मा. व्यं. लेले.
 (४) संस्कृत कविपंचक - त्रिष्णु कृष्णशास्त्री विप्लवगुप्त.

(इ) चर्चात्मक लेख—

- कविप्रवह भवभूति व तत्कृत उत्तररामचरित—प. रंगाचार्य रट्टी
 (रट्टीशास्त्री चाचा लेखसंग्रह).

संस्कृत-प्राकृत ग्रंथ

- (१) गउडवहो—वाक्यविराज (सं. शं. पा. पंडित, बॉम्बे संस्कृत सीरीज).
 (२) राजतरंगिणी—कल्हण (विश्वेश्वरानंद वैदिक संशोधन मंडळ).
 (३) प्रबन्धकोश—राजशेखर.
 (४) काव्यालङ्कारमूत्रवृत्ति—वामन.
 (५) बालरामायण—राजशेखर.

- (६) यशस्तिलकचम्पू—सोमदेव.
- (७) उदयसुन्दरी कथा—सोदुल.
- (८) दशरूपानलोक—धनिक.
- (९) बक्रोवितजीवित—कुन्तक.
- (१०) सुभाषितरत्नकोश—विद्याकर.
- (११) सद्बुवितकर्णामृत—श्रीधरदास.
- (१२) सरस्वतीकण्ठाभरण—मोज.
- (१३) ध्वन्यालोक—आनन्दबर्धन (काशी संस्कृत सीरीज).
- (१४) काममूत्र—वात्स्यायन.
- (१५) भोजप्रबन्ध—बल्लाल.
- (१६) श्रीमच्छंकरविम्वजय—विद्यारण्य.
- (१७) भावनाविवेक—मंडनमिथ.
- (१८) इलोकवार्तिक—कुमारिल.
- (१९) तत्त्वसंग्रह—शान्तरक्षित.
- (२०) स्याद्वादरत्नाकर—श्रीदेव.
- (२१) तत्त्वप्रदीपिका—चित्तुखाचार्य.
- (२२) तन्त्रालोक—अभिनवगुप्त.
- (२३) वात्मीकिरामायण—(चिक्लिप्तक आवृत्ति, बडोदे).
- (२४) कुन्दमाला—दिङ्नाग (स. कालीकुमार दत्त).
- (२५) काव्यप्रकाश—मम्मट (स. शल्लकीकर).
- (२६) काव्यादर्श—दण्डी.
- (२७) भासनाटकचक्र—(सं. देवधर).
- (२८) आदवपंचूडामणि—शक्तिमद्र.
- (२९) अनर्घराघव—मुरारि.
- (३०) प्रसन्नराघव—जयदेव.
- (३१) कर्पूरमंजरी—राजशेखर.
- (३२) मल्लिकाघात—उद्दडी.
- (३३) कौमुदीमित्रानन्द—रामचन्द्र.

(ऊ) इतर संदर्भ ग्रंथ—

- (१) History of Sanskrit Literature.— S. K. De.
- (२) Sanskrit Drama— A. B. Keith.

- (३) *Bhavabhūti*— R. D Karmarkar.
- (४) महाकवि भवभूति—गंगासागर राय.
- (५) प्राकृत भाषा और साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास—
नेमिचन्द्र शास्त्री.
- (६) *Some Lost Rāma Plays*— V. Raghavan. .
- (७) सशोधनमुक्तावलि, सर् १ ते ५— वा. वि. मिराशी.
- (८) वाकाटक नृपति आणि त्यांचा काल— वा. वि. मिराशी.
- (९) कलचुरि नृपति आणि त्यांचा काल— वा. वि. मिराशी.
- (१०) *History of Kanauj*— R. S. Tripathi.
- (११) *Padmāvati*— M. B. Garde.
- (१२) *The Coins of Nāga Kings*— H. V. Trivedi.
- (१३) *Studies in the Upapurānas*—R C Hazra.
- (१४) *Abhinavagupta*— K. C. Pandey.
- (१५) *Studies in Indology*—V. V. Mirashi.
-

सूची

अ

- अकालजलद ३६२
 अंक १८७
 अग्निष्टोम ३५
 अंगिरस् ६३
 अजंठा लेणी १४
 अतिरात्र ३५
 अत्रिगुप्त ३३४
 अथर्ववेद १, ५९
 अनङ्गसेना ३७४
 अनघराषव ३५८-३६२, ३६३
 अभिधानचिन्तामणि ५०
 अभिनयराषव ३७१
 अभिनवगुप्त १०, २९, ६२, ३३३-
 ३३५
 अभिषेकनाटक ३४६, ३४७
 अरब २२
 अर्थशास्त्र ६३
 अलंकारचूडामणि २९
 अवनिजनाश्रय २२
 अवन्तिसुन्दरी ३६२
 अवन्तिसुन्दरीकथा ८
 अश्वमेध ३५
 अश्वघोष २७४, ३१४, ३४५, ३४६

आ

- आग्नेयिणी सिद्धि ६२, १८०, ३३२
 आदित्यवर्धन १०५

- आदित्यसेन २०
 आनन्दवर्धन १३, १४०, २९४, २९५,
 ३३४, ३४९
 आपस्तम्बधर्मसूत्र ६३
 आप्तोर्याम ३५
 आमीर संवत् १५, १६
 आम २२
 आमराज ६
 आयुर्वेद ६४
 आश्चर्यचूडामणि ३५२-३५८

इ

- इचाफानमो ६
 इंद्र, तृतीय ४५, ४८, ७९, १०२

ई

- ईशावास्योपनिषद् ६०
 ईहामृग १८७

उ

- उत्तररामचरित ७, ८, ५८-६०,
 ६५-६९, ७५, १२९, १७५, १७६,
 १७८, १८१, १८८, २९३, ३१४,
 ३१६, ३२२, ३२३, ३२८, ३२२,
 ३३३, ३३६, ३३९, ३४२, ३४७,
 ३४८, ३५७, ३५८, ३६१, ३७०-
 ३७६ — सविधानक १९८-२६६;
 त्याचे आधार २६६-२४७; त्याव

कल्ले फरक २४८; — आणि
रघुवश २४८-५०; — आणि पद्म-
पुराण २५०-२५२; संविधानकरचने-
तील दोष २५२-२५६; स्वभावचित्रण
२५६-२६५; रस २६५-२६६;
रीति २६६-२६७; — आणि
कुन्दमाला २६८-२९३; ३७१-३७२

उदयमुन्दरी १०, २८, ३४५
उदात्तराघव ६५, ३५०-३५२
उदीचीपति २१
उदुंबर ३०, ३४, ५२-५४
उद्दण्डी ३७४, ३७५, ३७८
उपनिषदे ५८, ६०, ९४
उपवर्ष ८८
उभयक ८९
उम्भरिका १६
उम्भेक ५७, ८२-९९
उषट ९४

ऊ

ऊर्कांग २३

ऋ

ऋग्वेद ५८

ऋतंभरा प्रसा ६१, ३३३

ऐ

ऐतरेयब्राह्मण ५९

औ

औचित्यविचारचर्चा ३२८

क

कच्छेल्ड २२

कथासरित्सागर १८८, १८९

कन्याकुब्ज ५०

कनिष्क २७४

कमलशील ८३, ८९

कर्कोट २, ४

कर्पूरमंजरी १४, ३६२, ३६३

कल्लुरिवश ९, १४, १६, ३६, ३५०

कल्याण ३३४

कल्हण २, ४, २२, २७४, ३३०

कविराज ५७, ३६२

कादम्बरी ९४

कान्यकुब्ज १८, २३, ४५, ५०

कामदत्त ३७४

कामन्दकी ६

कामशास्त्र ६३

कामसूत्र ३१, ३७, ६३, ६४, १८५,

३२४, ३३८

कामधोज २२

कालञ्जूर ३५०

कालप्रियनाथ १८, २७, ३२, ७५-८०,

१००-१०५

कालिदास ६-९, ६५, ६८, ७६, ११६,

१७८, १८१, २३१, २४९, २९०,

२९३, २९४, २९७, ३२३, ३४०,

३४५, ३७८, ३७९

काव्यप्रकाश १११, २९६

काव्यमीमासा ९७, १०१-१०३, ३६२,

३६३

काव्यादर्श ६५, ९४

काव्यानुशासन ११६

काव्यालंकारसूत्रवृत्ति ८, २९४

कुन्त्क २०, २३, ५७, ८०, २९४,

३३५

कुन्तल १६, ३६७

छ

छलितराम ३४८, ३७२-३७४
छायास्तम्भ २७५
छादोग्योपनिषद् १
छित्तराज १०

ज

जगद्धर ३२
जगन्नाथ २६६, २९४, २९५
जय १
जयदेव ३६९-३७१
जयामेश्र ८५, ८८
जयसिंह ४
जहागीर ७३
जातूकर्णी ५६
जानकीराधव ३७१
जीवितगुप्त २०
जोनराज २
ज्येष्ठरुद्र २५
ज्योतिष्मती चित्तवृत्ति ६१, ३३३

ड

डंबर ५२-५४
डिम १८७

त

तत्त्वप्रदीपिका ९१
तत्त्वसंग्रह ८३, ८९
तन्त्रवार्त्तिक ८५
तन्त्रालोक ६२, ९४, ३३३
तरंगदत्त ३७४
तरल ३६२
तात्पर्यटीका ८३
तारापीड ४, ३३०

तुक्खार २२
त्रिपुरी ९, १७
त्रिभुवनमल्ल ९४
त्रिशङ्कु ५९

द

दक्षिणापथ ३०-३२
दक्षिणावर्तनाथ २६९, २७०
दण्डकारण्य ४१, ४२, ४६
दण्डी ८, ६५, ९४
दरद २२
दशकुमारचरित १४
दशरूपक ३५२
दशरूपावलोक ९
दिङ्नाग ८८, २६८-२७१, २९३
दुर्गराज १५
दुर्दुक ३६२
दुर्लभक ४
दुर्लभवर्धन ४
दुर्लभिक ३६२
देवगुप्त २०
देवपाल २१

ध

धनञ्जय ९
धीरनाग २६८-२७५, २९३, ३७१-
३७२
ध्वन्यालोक १४०, ३३४, ३४९
ध्वन्यालोकलोचन २९

न

नगरहार २१
नन्दिवर्धन १३, १५, ३४, ३६, ४३,
४५, ४७

नन्दराज १०, १५, २४
 नयनप्रसादिनी ८३
 नरसिंह १०३
 नरसिंह तृतीय (गंग) २७५
 नरेन्द्रसेन ३५
 नलवंश ३५, ४३
 नागवंश २, १८, ३१, ७०
 नागसेन ७१
 नागार्जुन १०
 नाटक १८७
 नाटकलक्षणरत्नकोश २७३
 नाटकदर्पण २७३
 नाटकशास्त्र १०, ६३
 नालदा २१, २४, ३४१
 निग्रहस्थान ६२, ३१५
 निरुक्त १, ९२
 निवृष्टार्थवृत्ती ६४, १५८
 नीलकण्ठ ५६, ५७, ९२
 न्यायशास्त्र ६२

प

पन्तिभावन ५५
 पञ्चतंत्र २७१
 पद्मनगर १६, १७
 पद्मपुर १३, १५, १७, ३०-४८, ५१
 पद्मपुराण २५०-२५२
 पद्मावती १२, १७, १८, २४, ३१,
 ३२, ३६, ४४, ६२, ७०-७५,
 ३३०, ३४१
 परमारवंश २८
 परार्थशिक्षा ३३३, ३३४
 परिहासकेशव २५, २६
 परिहासपुर २७
 पाञ्चाल ३६७

पाञ्चाली रीति ३००
 पाटलिपुत्र ४६
 पाणिनि ६४, २९४
 पारसीक २०
 पारा ३१
 पार्थसारथिमिश्र ८८, ९०, ९३
 पालवंश २१
 पालिध्वज १९
 पाताम्बर २०
 पुरी १९
 पुलकेशी, द्वितीय १६
 पुलकेशी, अवनिजनाश्रय २२
 पुष्करी ३५, ४३
 पूर्वमीमांसा ६१, ९४, ९७
 पृथिवीपेण, द्वितीय ३५, ६३, ५०
 पृथ्वीराजविजय २
 पेटिकाशीर्षक लीया ३३
 पेशाची १८८
 प्रकरण १८७, १८८, ३४७
 प्रतापरुद्र ९०
 प्रतिमा नाटक २७४, ३४६
 प्रतीहार वंश ९, १७, ४५, ८९, ३६३
 प्रबन्धकोश ६
 प्रबन्धचरित ६
 प्रमुदरीहिणय ३७४
 प्रभाकर ८९
 प्रभाकरवर्धन ५०, १०५
 प्रभाकरचरित १९, २४
 प्रभावतीगुप्ता ३६, ४८
 प्रवरपुर १३, ३४, ४८
 प्रवरसेन प्रथम १८, ५६
 प्रवरसेन, द्वितीय ८, २९, ३६, ३५, ३७
 प्रद्यक्षराजव ३६९-३७१
 प्रसन्नसाहित्यरत्नाकर २७१

प्रशस्ति ६३
 प्रहसन १८७
 प्राग्ज्योतिषपुर २२
 प्रातिभसान ३३४
 प्रियदर्शिका २४५, ३४७

व

वप्यहूराभ २९
 वप्यभट्टि ६
 वप्यभट्टिचरित १९, २३, २४, २८
 वल्लाळ ६६
 वाण १, ८, ७१, ९४, २८९
 वालकवि ३६३
 बालक्रीडा ९६
 बालभारत ३६३
 बालरामायण ९, ३६२-३६९; त्यातील
 भवभूतीचे अनुकरण ३६८
 बालादित्य २१
 बिल्लण १
 बुद्ध २७
 बृहत्कथा ८, १८८
 बृहत्कथामंजरी १८८, १८९
 बृहदारण्यकोपनिषद् १, ६०
 बृहस्पतिसव ३५
 बौधिसत्त्व २७
 ब्रह्मपुराण ७८
 ब्रह्मसूत्र ६१

भ

भट्ट गोपाल ५६, ५७, ९२
 भट्ट नारायण ३५७
 भट्टपुत्र ८५, ८८
 भर्तृमित्र ८८
 भर्तृमठ ९, ३६४

भरत १०, ९३
 भर्तृहरि १२, ३०
 भर्तृशिवर ८८, ८९
 भवनाम १८, ७१
 भवदत्तवर्मन् ३५, ४३

भवभूति — त्याचा काल १-११; तत्कालीन राजकीय परिस्थिति १३-२४; सामाजिक परिस्थिति २७; तत्कालीन साहित्यनिर्मिति २७-२९; जन्मस्थान — पद्मावती ३१-३२; पद्मपुर ३३-४४; डॉ. काणे यांचे पद्मपुर पक्षावर आक्षेप व त्याचे परीक्षण ४५-५१; त्यांचे कुलनाम ५२-५४; त्यांचे पूर्वज ५५-५६; त्यांचे 'श्रीकृष्ण' नाव ५६-६०; तो उम्बेकाहून भिन्न ५७; त्याचे विविध विद्यांचे, शास्त्रांचे व कलांचे ज्ञान ५७-६४; त्यांचे संस्कृत मापेवर प्रभुत्व ६४-६५; त्याच्याविषयी आख्यायिका ६५-६७; त्याचा स्वभाव ६७-६९; त्यांचे पद्मावतीस निर्याण ७०; त्याच्या ग्रंथातील काल-प्रियनाथ ७५-७९; यज्ञोवर्ग्यांचा आश्रय ८०-८१; तो आणि उम्बेक एक किंवा भिन्न १८२-९६; डॉ. काणे यांचे भिन्नत्वावर आक्षेप व त्यांचे परीक्षण ९६-९९; कालप्रियनाथ म्हणजे कार्ष्णीचा सूर्यदेव यावर डॉ. काणे यांचे आक्षेप व त्यांचे परीक्षण १००-१०५; त्याची नाटके — महावीर-चरित १०६-१४३; मालतीमाधव १४४-१९७; उत्तररामचरित १९८-२६७; त्यांचे 'कुन्दमाले'च्या कर्त्याशी पौर्वापर्य २६८-२९३; त्यांच्या ग्रंथांचे विशेष — ध्वनि २९५-

२९६; रस २९८-२९९; रीति
३००-३०२; अलंकार — शब्दा-
लंकार ३०३; अर्थालंकार ३०३-
३०९; संविधानकरचना ३१०;
स्वभावचित्रण ३१०-३१२; सृष्टिवर्णन
३१२-३१३; विनोद ३१८-३१७;
त्याच्या कल्पनेची मर्यादा ३१७;
गूढम निरीक्षणशक्ति ३१८-३१९;
सूक्ष्म मनोविज्ञान ३१९; उदात्त विचार
३१९-३२०; त्यांचे दोष-कृत्रिमता
३२१-३२५; पाह्याळ ३२५, विवेक
शक्तीचा अभाव ३२५; त्यांचे
साहित्यिक दोष — ३२५-३२८ —
अश्लीलत्व ३२७; व्याकरणदोष ३२८
—त्यांचे विचार ३२९-३४४—धर्म
३२९-३३१; तत्त्वज्ञान ३३२-३३४;
समाजरियति ३३५-३३६; विवाह
३३७-३३९; कौटुम्बिक जीवन
३३९; सामाजिक गुण ३३९; राज-
कारण ३४०-३४१; शिक्षण ३४१-
३४४; त्याचा उत्तरकालीन संस्कृत
नाटककारावर परिणाम—मायुराजाचे
उदात्तराव ३५१-३५२; शक्ति-
भद्राचे आश्चर्यचूडामणि ३५२-
३५८; मुरारीचे अनवराव ३५८-
३६२; राजशेखराचे बालरामायण
३६२-३६९; जयदेवाचे प्रसन्नराव
३६९-३७१; धीरनागाची कुन्दमाला
३७१-३७२; छलितराम ३७२-
३७४; उत्तरकालीन प्रकारणे ३७४;
उद्दडीचे मल्लिकामारुत ३७४-३७८;
त्यांचे संस्कृत वाङ्मयात स्थान
३७८-३७९.

भविष्यपुराण ७७, १०१, १०३

भागवत २८५
माण १८७
भानु, तृतीय २७५
भामह २९४
भारवि ९, २९४
भारविश्व १७, १८, ७०
भाषना ६१, ३३३
भावनाविवेक ८३, ८६, ८७, ८९, ९२,
९४
भावप्रकाशन २७३
भास ६, ८, २४५, २७४, ३८५,
३४६, ३५७
मीमांसा ३५०
भोज (परमार) १८, ६६, ६७, ७१,
१६७, २७३, २७५
भोज (प्रतीहार) ४५, ४९
भोजकृत ३७
भोजप्रबन्ध ६६, ३७८
भौट्ट २२

म

मंत्र ३५९
मगध २०
मणिमद्र ७५
मण्डनमिश्र ८३-८९, ९४-९६, ९८
मधुमती ३१
मधुमधनविजय २९, ८१
मनुस्मृति ५५, ३३८
मम्मट १०, २९४, २९५, ३२६, ३२७
मरुदंश २०
मल्लिकामारुत ३७८-३७८
मर्यादा २०
मल्लिकाम ३६९
महाकवि ३०, ५६, ९२

महाकाल ७६, १०१, १०२
 महाभारत १, ८५
 महावराह २५
 महावीरचरित ८, १०, ३०, ५३, ५५,
 ५९, ६०, ६१, ६५, ६७, ६९,
 ७५, ८२, ९२, १८८, ३२२,
 ३२३-३२७, ३३२, ३३६, ३४७,
 ३४८, ३५७, ३६०; —'त्याचा
 भवभूतीने लिहिलेल्या भाग १०६;
 नंतरच्या भागाचे लेखक — विनायक
 भट्ट व मुद्रहण्य १०६; सविधानक
 १०७-१३४; पाचव्या अंकाच्या ६६
 च्या श्लोकानंतरचा उत्तर भारतातील
 पाठ १३५-१३६; दक्षिण भारतातील
 पाठ १३७-१३८; — रामकथेत केलेले
 फरक १३९-१४०; स्वभाषचित्रण
 १४०-१४२; रसपरिपोष १४३
 महीपाल ३६३
 महेंद्रपाल ९, ४९, ३६३
 महादय ४५, ४८-५०
 माघ ३५७
 मातृगुप्त २, ३६४
 माधव (मीमांसक) ८८, ९४
 माधवगुप्त २०
 माधववर्मन १४
 माध्यमिक ८८
 मायापुष्पक ३७१
 मायुराज ६५, ३५०-३५१
 मारीचवद्धित ३७१
 मार्गपति २१
 मार्तण्ड २५
 माल्त्रीमाधव ६, ७, १०, ३१, ३२,
 ४४, ५२-५४, ६२-६४, ६७-६९,
 ७५-७७, ७९, ८२, ८५, ८६,

९०-९३, ९७, ९९, २
 ३१६, ३१७, ३२१
 ३३०, ३३१, ३३३, ३
 ३४७, ३६१, ३७
 संविधानक १४४-१८४;
 घटनाचा काळ १८८-१८९
 'प्रकरण' रूप १८७-१८८
 धानकाचे आधार १८८-१
 व दोष १९०-१९१; स्वभ
 १९१-१९६; रीति १९७
 मालव ४३
 मालविकाग्निमित्र ६, ३६, १८८
 मालाद २१, २४
 माहिष्मती १४, १६, ३५०,
 ३६१
 मुक्तक १०, २९
 मुक्ताकेशव २५
 मुक्तापीड २, ४, १२, ३३४
 मुक्तास्वामी २५
 मुगती (मुक्तापीड) २३
 मुण्डीर ७७, १०१, १०३, १०४
 मुदितकुमुदचन्द्र ३७४
 मुद्राराक्षस ३२४
 मुमुणि १०, २२
 मुरारि ३४८, ३५८, ३५९, ३६८
 मूलस्थान ७८, १०२, १०५
 मृच्छकटिक ६७, १८८, २६९, २९०,
 ३४६, ३७४
 मेकल ४३
 मेघदूत ७, १३, १७८, २६९, २७०,
 २९७
 मेण्ड ३६४
 मौर्य २२

य

यमुना ३६७
 यशस्तिलकचम्पू ९
 यशोधर ३१, ३७
 यशोधर्मा २-५, १२, १८-२३, ८०,
 १०४, २७४, ३४९
 यशोधर्मपुर २१
 यायावर ३६२
 यास्क १, ६२
 याज्ञवल्क्यस्मृति ९६, ३३८
 युक्तिस्नेहप्रपूर्णी ८३, ९०
 युवराजदेव, प्रथम ९, ३६३
 योग ५८, ६१, ६२
 योगमूत्र ६१

र

रतुबंध २०, २४६, ३२३, ३४०
 रंगवृत्त ३७४
 रक्षा २२
 रणादित्य ४
 रत्नावलि २४५, ३४७
 राघवाभ्युदय ३७१
 राजतरंगिणी १, २, ४-६, १२, १८,
 २३, ५९, ६०, १०१, २७४,
 ३३०, ३६४
 राजशेखर (जैन) ६
 राजशेखर (हिंदू) ९, १४, १७, ५७,
 ३४८, ३६२-३६९
 रामकृष्ण ९०
 रामचंद्र २७३, ३७४
 रामचन्द्रबुधेन्द्र ७६
 रामस्वामी २५, २६
 रामानन्द ३७१
 रामाभ्युदय २८, ३४९-३५०

रामायण १३८, २४६-२४८, २५०,
 २५२-२५५, ३३५-३३७
 राधकूट वंश १५, १६, ४५, ४८, ५१
 रेवण ८९

ल

लक्ष्मणस्वामी २५
 ललितपुर २३
 ललितादित्य २-५, १९, २२-२७
 लवणा ३१
 लाट ३६७

व

वक्रोक्तिवर्षीकित १०, ८१, ३३५
 वन्द्योमी १४, ३६२
 वत्सगुप्त १७, ३४, ४७, ३६२
 वत्सगुप्त शाखा १३
 वल्क्यदेव २७०, २७२
 वात्सगुप्ती ३६२
 वनवासी १४
 वराहदेव १४
 वराहपुराण ७७, १००, १०२, १०३
 वलमी ३४१
 वाकाटक वंश १२, ३३, ३४, ३६,
 ३७, ४२, ४३, ४६, ४७, ५६
 वाक्पतिराज १, ३, २३, २४, २८,
 ५७, ८०, ८१, ३३१
 वाजपेय ३५
 वातापि १७
 वात्स्यायन ३१, ६३, ६४, १८५,
 ३२४, ३३८
 वामन ८, ८९, २९४
 वाष्मीकि ९, ६५, १३८, २९०,
 ३०३, ३६४

वारुणिका २०
 वासवदत्ता ८
 विक्रमाकदेवचरित १
 विक्रमादित्य २, ३६
 विक्रमोर्वशीय ६, १८८, २९३
 विजयादित्य १७, १९
 विदर्भ १२-१४, १६, २४, ३१, ३२,
 ३६२, ३६७
 विदूषक ६७, ३१४, ३१५
 विद्याकर १०, ५७, २७१, २७२
 विद्यारण्य ८४, ९६
 विद्वशालभञ्जिका २४५, ३६३
 विनयादित्य १९, ४८
 विनायकपाल ४९
 विनायकभट्ट ६९
 विन्ध्यवासिनी देवी २०, २४, ३३१
 विन्ध्यशक्ति ७१
 विषतवाद् ६१
 विश्रुतचरित १४
 विष्वनाथ २७३, २९४, २९५, २९८
 विष्वरूप ९६
 विष्णुकुण्डि वंश १४
 विष्णुशुप्त २०
 वीथी १८७
 वीरदेव २१
 वीरराघव ६९
 वीरसिंहदेव ७३
 वृत्तिकार ८८
 वेणाकट ३७
 वेणीसंहार ३५७
 वेदान्त ६१
 वेम्बार ३५
 वेदर्मी रीति १६७, २३२, २६६,
 २६७, ३००

व्यायोग १८७

व्यास ९

श

शक्तिभद्र ३५२, ३५३, ३५७

शंकरदिग्विजय ८४, ८६, ९६

शंकराचार्य ६१

शतपथब्राह्मण ५९

शबरस्वामी ८५

शर्करिका ८८

शाकुन्तल ६, ७, १८१, १८८, २९०,
२९३

शान्क्य ८८

शातरक्षित ८३, ८९

शारदातनय २७३

शास्त्रदीपिका ८३, ९२, ९३

शिशुपालवध ३५७

शुनःशेष ५९

शूद्रक २९०

शूर २९४

शृंगारप्रकाश २७३, २७४, २७५

श्रीकण्ठ (देश) २०

श्रीकण्ठ (बिरुद) ५६, ५७

श्रीकण्ठचरित ३५९

श्रीदेव ८३, ८९

श्रीधरदास १०, ५६, ५७

श्रीपर्वत १७५, १८०

श्रीशैल ६२

श्लोकवार्तिक ८३, ८६-९२, ९८, ९९

ष

पोडशिन् ३५

स

सप्तकोकण २२

सूची

समवकार १८७
समुद्रगुप्त ७१
सरस्वतीकण्ठाभरण १८, ७१, १६७
सर्वसेन १३, २९
सर्वानुत्तमणी ९४
सहस्रभक्त २५
सदुक्तिकर्णामृत १०, २७, ५६, ८०,
२७१
साख्य ५८, ६१, ६२
सागरनन्दिन् २७३
सातवाहन ८
सायस्क ३५
सान्निधिविग्रहिक २२
सारिपुत्रप्रकरण ३१४, ३८५
साहित्यदर्पण ९६, २७३, २९४, २९८,
३२४
सिंधु ३१
सिंहमूर्ति ५६
मुक्तुवर्मन् १९
सुगृहीतनामा ५६
सुतीर ७७, १०१, १०४
सुनिश्चितपुर २५
सुप्रतिष्ठ १८८
सुबन्धु २९४
सुब्रह्मण्य ६९, १०६, १३७
सुभाषितरत्नकोश १०, २७, २७१
सुभाषितावलि २७०, २७२
सुरानन्द ३६२
सुरेश्वर ८६, ९५, ९६
सुवर्णबिन्दु ३१, ३३०
संगपोत ६
सोड्डल १०, २८, ३४५

सोमदेव ९, १८८
सोमानन्द ३३४
सौराष्ट्र २२
स्कन्दपुराण ७७
स्कन्धावार ४५, ४९, ५०
स्थिरदेव २७०
स्याद्वादरत्नाकर ८३, ८९
स्वप्नदशानन ३५०
स्वप्नवासवदत्त २४५
स्वामिराज २५

ह

हनूमन्घाटक २७३
हयग्रीववध ३६४
हरिचन्द्र ८, २९४
हरिनन्दि ३७४
हरिविजय १३
हरिषेण १३, १४
हर्ष १९, ५०, १०५, २४५, ३४७
हर्षचरित १, ८, २०, ५०, ७१,
१०५, १६३
हस्तिनापुर ४०
हाल २९
हुविष्क २७४
हेमचन्द्र १३, २९, ५०, ११६

इ

शुपणक ८८
शेमेन्द्र १८८, ३२८

श

शाननिधि ६१, ९३, ३४१

भारतीय साहित्यशास्त्र ग. त्र्यं. देशपांडे

जवळ जवळ दोन हजार वर्षापूर्वीच्या कालावधीत विकसित पावलेल्या भारतीय साहित्यशास्त्राचा संस्कृत साहित्याशी फार बनिष्ठ संबंध आहे. संस्कृत साहित्यशास्त्रातील विविध कल्पनांचा उदय व विकास अन् त्याबरोबरच भारतीय साहित्यशास्त्रातील अनेक शब्दप्रयोगांच्या अर्थनिश्चितीसाठी शब्दप्रयोगांनून व्यक्त होणाऱ्या कल्पनांची झालेली उत्क्रांति-ह्या उत्क्रांतीच्या सर्व महत्त्वपूर्ण टप्प्यांच्या अभ्यासाची उणीव सामान्यतः सर्वच आस्थेवादींक अभ्यासकाना मासते. ही उणीव भरून काढण्याचा यत्न सद्द ग्रंथात केला आहे ह्या अंगाव्यतिरिक्त इतर अनेक सल्लम अंगाचा एकाच वेळी विचार करून प्रा. ग. त्र्यं देशपांडे यानी आपल्या साहित्यशास्त्राचा विकासक्रम लक्षात घेण्याचा प्रयत्न केलेला असल्यामुळे त्यांच्या या विवेचनात एक प्रकारे पूर्णत्व आले आहे.

ह्या ग्रंथाचे दोन भाग पडतात. पहिल्या विभागात दोन हजार वर्षांच्या कालावधीत उदयास आलेल्या संस्कृत साहित्यशास्त्रीय कल्पनांच्या उत्क्रांतीचा मुसष्ट आलेल्या असून दुसऱ्या भागात त्यातील प्रत्येक कल्पनेशी सल्लम असणाऱ्या सर्व प्रमुख विचाराची सोपसत्तिक मांडणी आहे. त्यामुळे एकाच वेळी ह्या साहित्यविषयक प्रश्नांचा विचार करताना आजहि निरपवाद जाणवणारे त्याचे मूल्य ह्याची मुसष्ट कल्पना वाचकाना येईल भारतीय साहित्यशास्त्राचा ह्या वेळी इतिहास नव्हे. इतिहासाबरोबर त्यांच्या मथनानून प्रा. देशपांडे ह्यांच्या हाती आलेल्या साहित्याच्या चिरतन मूल्याचा लाभहि त्यानून वाचकाना झाल्याशिवाय राहणार नाही.

कालिदासाची नाटके

र. पं. कंगले

कालिदासाचे चरित्र, त्याचा काल व संस्कृतनाट्य या विषयातील अद्ययावत संशोधनाचा परिचायक ग्रंथ पूर्वसंग्रहाखाली केला आहे. त्याच्या नाटकांचे मर्मग्राही समालोचन हा मुख्य विषय. ही मने चावून विकट झालेली नव्हते; त्यात टाबेपणाना बहर आहे. अधिक खोलवर शोधार्थी ओट लागावी असा उच्चेक वास त्यात आहे. कालिदासासारख्या प्राचीन श्रेष्ठाकडे आपले बहुतेक विद्वान 'पौराणिक' दृष्टीने पहातात. 'ऐतिहासिक' दृष्टीने नव्हे. या पूर्वपूजेतून गुणाची अतिशयोक्ति होते; दोष नार्हातच असा माबडा आग्रह माजतो; माणसाची विभूति बनविली जाते. प्रा. कंगल्यानी हे दुरभिमान टाळून कालिदासाच्या नाट्य-मूर्तीची सूक्ष्म चिकित्सा केली आहे. त्याच्या नाट्यदोषाच्या विवेचनावरोबरच त्याच्या थोर गुणाचा मुक्त गौरवहि केला आहे.

'कालिदास-काल आणि चरित्र' ह्या प्रकरणात सर्व पूर्वऐतिहासाचा संदर्भपूर्वक अभ्यास करून 'संस्कृत नाटकाचे स्वरूप', ह्या दुसऱ्या प्रकरणात संस्कृत नाट्यशास्त्राचा परामर्श घेतला आहे. ही पार्श्वभूमी तयार केल्यामुळे नाटकाचे रसग्रहण सोपे जाते. बऱ्या अशा प्रकारच्या ग्रंथात ही पार्श्वभूमी कोणीहि स्पष्ट करीत नाही. ती लेखकाने आवडून केली आहे. यानंतरच्या पुढील तीन प्रकरणातील 'मालविकाग्निमित्रम्', 'विनमोर्वशीयम्' व 'अभिज्ञानशाकुन्तलम्' या नाटकांचे रसग्रहण सर्वसामान्य वाचकांसाठी रस वाटावा इतके कसदार झाले आहे.

भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र, दुसरी आवृत्ती गोदावरी वामुदेव केतकर

नाट्यशास्त्रावरील आदिग्रंथ 'भरतमुनिकृत नाट्यशास्त्र' याचा ह्या ग्रंथात सांगोपांग विचार करण्यात आला आहे. एकोणविसशे चोवीस साली गोदावरी केतकर ह्यानी वयाच्या अवघ्या २५ व्या वर्षी महिला विद्यापीठाच्या प्रदेयागमा परीक्षेसाठी सतरार वर्षे परिश्रम करून भारतीय नाट्यशास्त्रावर प्रस्तुत प्रबंध लिहिला. त्याचे परीक्षक सर्वश्री वे. का. राजवाडे, पा. वा. काणे व व्ही. एम्. मुखटणकर हे होते. त्या सर्वांनी ह्या प्रबंधाचा गौरवच केल्या.— 'निबंध उत्तम शाला आहे' (राजवाडे), 'मूल्यमापनाची शक्ति प्रबंधात बरीच जाणवते' (काणे), 'पूर्णपंग समर्थ, मीलिक आणि मूषणावह अशी कृति' (मुखटणकर).

प्रस्तुत प्रबंध एकूण अकरा प्रकरणात विभागला गेला आहे. नाट्यकला व नाट्यशास्त्र, भारतीय नाट्यगृह (नव्या संशोधनासह), नृच, रस, अभिनय, नाट्यकाव्य, नाट्यवस्तु, नाट्यपात्रे, दशरूपे (निरनिराळे नाट्यप्रकार) ह्याचा सांगोपांग विचार करण्यात आला आहे. शिवाय प्रत्याहार, अवतरण, आरंभ, आभ्रावणा, वक्रगणि, परिवट्टता, संस्वदना व आचारि ह्या आज अनावश्यक मानल्या गेलेल्या अंगांचा पुस्तीत आवर्जून विचार करण्यात आला आहे. प्राचीन संस्कृत नाट्यशास्त्रावर लिहिलेल्या हा ग्रंथ नाट्यसंशोधकास, नाट्यकलेच्या अभ्यासकास व रसिकास तद्वत् संस्कृत-मराठी आणि इतरहि भाषातील साहित्यशास्त्राच्या अभ्यासकास खचितच मार्गदर्शक ठरावा.

Drama in Sanskrit Literature

By Adya Rangacharya

Drama is perhaps the richest part of Sanskrit Kavya. Shri Adya Rangacharya, who is not only a Sanskrit scholar but also a playwright and producer, has a new approach to the subject and has many interesting things to say. His elucidation of the four vrittis deserve consideration. The roles of the Sutra-dhara, Vidushaka and Vishakambhaka are usefully analysed. Helpful, lucidly argued and neatly organised.

In this second, revised and expanded edition three chapters on Sanskrit stage and production and one on the comparison of Rasa theory with western theory of Drama have been added. For the convenience of general Indian readers the verses quoted in the text in roman script are printed at the end of the book in Devanagari script. A must for all students of Sanskrit literature.